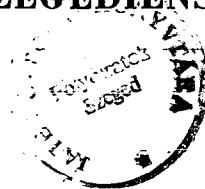

54683

1972 NOV 27

54683

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE SZEGEDIENSIS

**A
SZEGEDI TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI**

1971

ELSŐ RÉSZ

SZEGED, 1971

54683
ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE SZEGEDIENSIS

**A
SZEGEDI TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI**

1971

ELSŐ RÉSZ

SZEGED, 1971

HEGEDŰS ANDRÁS és MEGYERI JÁNOS
közreműködésével

szerkesztette:
BENKŐ LÁSZLÓ

I. MARXIZMUS-LENINIZMUS, TÖRTÉNELEM

A FÖLDREFORM ÉS HATÁSÁNAK NÉHÁNY JELLEGZETESSÉGE SZEGEDEN

Írta: FEHÉR ISTVÁN

Az 1944 őszen hazánkban kibontakozó népi demokratikus forradalom egyik alapvető feladata az agrárkérdés radikális megoldása volt. A parasztság évszázados igényének a kielégítése, a nagybirtokrendszer felszámolása, a földek felosztása, gazdasági-politikai téren egyaránt a reakciós burzsoá-földesúri uralkodó osztályok ellen irányult. Ugyanakkor következményeit tekintve, jelentős mértékben megszilárdította és kiszélesíthette a kialakulóban levő népi demokrácia tömegbázisát, lehetőséget teremtett a munkásosztály és a dolgozó parasztság összefogásának, szövetségének elmélyítésére. Ezzel egy olyan szilárd bázis teremthető meg, amely alapját és feltételét jelentette egyéb feladatok sikeres végrehajtásának is.

Az uralkodó osztályok rablógazdálkodása, a háború pusztításai következtében a termelőerők állapota a mezőgazdaságban is rendkívül leromlott. A gépek, felszerelések, az állatállomány tömeges megsemmisülése az adott földbirtokviszonyok alapján szinte kilátástalanná tette a mezőgazdasági termelést és az ország lakosságának élelemmel való ellátását. A kérdés megoldásának egyetlen reális, a dolgozó tömegek érdekeit szem előtt tartó útja csakis a földosztás lehetett. A kiosztott földek birtokában a parasztság áldozatos tevékenysége nagymértékben ellensúlyozni tudta a mezőgazdasági termelés létalapjait fenyegető pusztítások hatását. A siker azonban attól függött, hogy milyen gyorsan és mélyrehatóan valósul meg a földreform Magyarországon. Ennek döntő feltétele az volt, hogy mind felsőszinten — a parasztság érdekeit kifejező pártok tekintetében —, mind pedig alulról, a paraszti tömegek között létrejöjjön az egyetértés a föld felosztásának kérdésében.

A magyar munkásosztály forradalmi pártja, a kommunista párt a feudális maradványok felszámolására irányuló törekvésekben, így a nagybirtokrendszer megszüntetésében is kezdeményező szerepet vállalt, s a Horthy-fasizmus évei alatt fokozatosan kialakította az agrárkérdés megoldásával kapcsolatos elképzeléseit.[1] A fasiszta diktatúra végnapjaiban újjáalakult Magyar Kommunista Párt program-jellegű, 1944. szeptemberi Kiáltványa is foglalkozott az agrárkérdés megoldásának szükségességével. „A demokratikus Magyarország nem irányul a magántulajdon megdöntésére. De igenis irányul a magántulajdon olyan kinövésének megnyirbálására, mely a magyar dolgozó társadalom óriási többségét feneketlen gazdasági nyomorba taszította...” — olvashatjuk a röplapban. A monopóliumok hatalmának korlátozása mellett nyilvánvaló, hogy a nagybirtokrendszer felszámolására történik itt utalás. Ezt bizonyítja továbbá az is, hogy a kommunisták ugyanitt hangsúlyozták a parasztság földért folytatott 1000 éves pörének a jogosságát. [1a]

Részletesebb elképzeléseket tartalmazott a földreformról az MKP Központi Bizottsága által 1944. október 2-án készített programtervezet, amely már a követeléseket konkrétabban fogalmazta meg. Nevezetesen megszabta a kisajátításra kerülő,

egyházi, világi szabad vagy kötött birtokok határát, megállapítva, hogy ezeket 200 holdon felül kártalanítás nélkül kell elkobozni és a parasztság között szétosztani. Ezenkívül a tervezet tartalmazta a földreform végrehajtásának egyik legfontosabb elvét, azt, hogy a földek kisajátítását — a lenini tanítások szellemének megfelelően — maguk a dolgozó parasztszok hajtsák végre, a földmunkások, szegény-, törpe- és kisbirtokos paraszti tömegek képviselőiből választott bizottságokon keresztül. A kommunisták szükségesnek tartották azt is, hogy a demokratikus állam kölcsönök, termelőeszközök juttatásával támogatást nyújtson a földosztásban részesülteknek, a termelés mielőbbi megindítása érdekében. [2]

A kommunisták legális keretek között a tömegek előtt először az 1944. október 18-iki szegedi nagygyűlésen tesznek említést a földreformról. Vas Zoltán beszédében hangsúlyozta: „Meg fogjuk oldani a magyar földkérdést. A 100 holdon felüli föld a magyar parasztsz kezébe kell, hogy kerüljön.” [3] Nagy figyelmet fordítottak a földreform kérdésére az MKP szegedi szervezete 1944. november 19-i taggyűlésén is, amelyen a párt legális Központi Vezetőségének néhány tagja is részt vett. A felszólalók nyomatékosan hangsúlyozták a földreform végrehajtásának szükségességét, s a megtartható birtokmennyiséget 100 kat. holdban állapították meg. A programvita során elhangzott egy olyan felszólalás is, amelyben kifejezésre jutott az a gondolat, hogy az MKP Központi Vezetősége dolgozzon ki egy földreform programot. [4] Azonban mint ismeretes, erre a későbbiek során nem került sor, s az MKP Központi Vezetősége támogatta a Nemzeti Parasztpárt által 1945. január 14-én nyilvánosságra hozott földreform tervezetet. [5]

A Nemzeti Parasztpárt földreformjavaslata hangsúlyozta: „...a földreform megvalósítása nem lehet kisebb-nagyobb méretű földhözjuttatás, hanem a magyar föld birtokviszonyainak gyökeres és teljes újjárendezése kell, hogy legyen. A magyar földnek a magyar parasztság birtokába kell kerülnie. Ez a történelmi jóvátétel az alapfeltétele az országvesztő reakció gyökeres felszámolásának, a parasztság népi felemelkedésének és a nemzeti újjászületésnek.” [6]

A Magyar Kommunista Párt pozitív állásfoglalása a Nemzeti Parasztpárt földreform tervezetéről néhány nap múlva nyilvánosságra került. Ebben a párt Központi Vezetősége hangsúlyozta: „A Magyar Kommunista Párt el akarja kerülni, hogy a demokratikus pártok álláspontja a földreform kérdésében elaprózódjék, hogy minden párt külön javaslattal lépjen fel. Éppen ezért csatlakozik a Nemzeti Parasztpárt földreform javaslatához és alapjában magáévá teszi, fenntartva jogát arra, hogy a részletekre vonatkozóan megtegye a maga módosító és kiegészítő javaslatait.” [7]

A kommunista párt gyors reagálása a Nemzeti Parasztpárt javaslatára azt is mutatta, hogy a kommunisták helyesen ítélték meg a paraszti tömegek hangulatát, valamint felismerték a földreform végrehajtásának elhúzódásából származó veszélyeket. Valószínűnek látszott ugyanis, hogy a vereséget szenvedett, de fel nem számolt reakciós erők minden eszközzel gátolni fogják a földreform megvalósítását. A földbirtokrendelet megjelenése, a földreform sikere tehát elsősorban attól függött, hogy milyen mértékben tudják a kommunisták, a haladó erők a dolgozó paraszti tömegeket és az ipari munkásságot felsorakoztatni, mozgásba hozni a követelés teljesítése érdekében. Függött továbbá a demokratikus pártok egységes fellépésétől is, amelyhez nagymértékben hozzájárulhatott a pártok tömegnyomása.

A Szociáldemokrata Párt 1944 végén bár egyetértett a földreform szükségességével, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy ebben a vonatkozásban az 1930-ban kidolgozott program alapján áll. [7a] A Nemzeti Parasztpárt tervezetének megjelenése után, majd a két munkáspárt vezetőségeinek 1945. január 21-iki együttműködési határozatát

követően — amikor már a baloldali erők az SZDP vezetésében nagyobb befolyással bírtak — az SZDP vezetői végül is 1945. február 20-án csatlakoztak a kommunisták által támogatott parasztpárti földreform javaslatához. [8]

A *Független Kisgazdapárt* általában egyetértett a földreform megvalósításával, azonban egyes vezetői magatartásukkal és különböző nyilatkozataikban kifejtett álláspontjukkal hátráltatni akarták annak gyors, radikális, elsősorban a dolgozó parasztok érdekeit szem előtt tartó lebonyolítását. [9]

A Nemzeti Parasztpárt földreform tervezetének megjelenése után Szegeden a gyárakban, az üzemekben, a kommunista párt alapszervezeteiben, a városhoz tartozó településeken, tanyaközpontokban, a szomszédos községekben, falvakban egymást követték a taggyűlések, népgyűlések, parasztnapok, ahol a dolgozók nagy tömegei megvitatták, elemezték a javaslatot. Ezek a megmozdulások tudatos akcióknak az eredményei. Hivatkozhatunk itt többek között arra is, hogy a Magyar Kommunista Párt *Délmagyarországi Titkársága 1945. január 21-én* körirattal fordult párt-szervezeteihez, amelyben felszólította tagjait: területükön *minden helységben* szervezenek gyűléseket, amelyeknek egyik fő napirendje „A földreform sürgős végrehajtása és a Nemzeti Parasztpárt javaslatának támogatása” legyen. [10]

Bár a parasztság egy kisebb részének a magatartása a kezdeti időszakban *tartózkodó volt a földreformmal kapcsolatban*, — amely bizonyos fokú passzivitásban jutott kifejeződésre — *a nagy többség lelkesen támogatta, sőt követelte a földreform megvalósításának mielőbbi megkezdését.* [11] A különböző vitákon, megbeszéléseken a kommunisták megmagyarázták a parasztságnak, hogy a földreform csak abban az esetben lesz sikeres, a tömegek érdekeinek megfelelő, ha *maguk a parasztok keményen harcolnak érte*, mert a reakció igyekszik majd ennek megvalósítását megakadályozni. „A dolgozók, a nép legszélesebb tömegeit kell mozgósítani, harcba vinni azokkal szemben, akik akár megakadályozni, akár késleltetni akarják a földreform megvalósítását” — írták ezzel kapcsolatban. [12]

Mozgósították a tömegeket, hogy követeljék a földreform legkésőbb *október 1-ig* történő lebonyolítását, mert egyes polgári beállítottságú pártok a földreform megoldását egy későbbi időpontban tartják aktuálisnak, s ezzel veszélyeztetik az egész reformot. [13] Rámutattak arra is, hogy a *földmunkásság* elnyomott, nincstelen helyzetén csak a földreform alapján lehet változtatni. A földmunkásokat birtokossá kell tenni, hogy gazdaságilag felemelkedhessenek, s megteremthessék ezáltal maguk számára a normális életfeltételeket. [14]

A földreformmal összefüggésben figyelembe kell venni azt is, hogy a felszabadulás előtti birtokmegosztási viszonyok egyik szegedi jellegzetessége a *bérleti rendszer* nagymértékű elterjedtsége volt. [14a] Éppen ezért a kommunistáknak világos választ kellett adni arra a kérdésre is, vajon mi lesz a sorsa az eddigi bérleteknek? A párt szegedi tagjai megnyugtatták a bérelőket, hogy bérletük meghatározott nagyságban az ő tulajdonukba kerül. Ugyanakkor azt is megmagyarázták, ennek megvalósítására csakis a földreform keretében kerülhet sor, így a *bérlők érdekei is, hogy szervezeten lépjenek fel ennek mielőbbi megvalósításáért.* [15]

A földreform végrehajtásának előkészítése során Szeged környékén a dolgozó parasztok, az agrárproletárok — a kommunisták irányításával, a Nemzeti Bizottságok, a Földmunkás Szakszervezetek közreműködésével — már 1945. januárjától kezdődően egymás után alakították meg a *helyi földigénylő bizottságokat* (például: Sándorfalván, Szentmihályteleken stb.), amelyek azonnal megkezdtek tevékenységüket. Munkájuk eredményeként a *földreform-rendelet megjelenéséig* összeírták az igénybeveendő, elkobzandó és kiosztható földeket, kimutatást készítettek az igényjogosul-

takról. [16] A parasztság legradikálisabb elemeinek ez a nagyfokú aktivitása természetesen jelentős segítséget adott a földreform végrehajtásáért, a rendelet mielőbbi megjelenéséért harcoló kommunista- és parasztpártoknak.

A földreform rendelet 1945. március 18-iki megjelenése után a *Szegedi Nemzeti Bizottság* március 23-iki ülésén KARÁCSONYI FERENC főispán ismertette azt, majd a pártok képviselői megtárgyalták a végrehajtással kapcsolatos teendőket. Hosszas vita után módosított formában elfogadták a Szociáldemokrata Párt szegedi szervezetének a Földigénylő Bizottság összetételére vonatkozó javaslatát, s megalakították a *Szegedi Földigénylő Bizottságot*. A Bizottság 30 tagból állt, (szakszervezetek: 10, MKP: 5, SZDP: 5, NPP: 5, FKGP: 5 fő) , s elnöke KATONA ANTAL — az MKP tagja lett. [17] Ezt követően április 4-én létrejött *Szeged Város Földbirtokrendező Tanácsa*, amely április 13-tól kezdődően *Csongrád Megyei Földbirtokrendező Tanács Szegedi Tárgyaló Tanácsa* néven tevékenykedett, együttműködve a Szegedi Földigénylő Bizottsággal. [18]

Szegeden a földreformot jelentősen befolyásolta az a körülmény, hogy a város határában *nem volt a földosztás céljára igénybevehető elegendő nagybirtok*, továbbá a 100, illetve 200 kat. holdon felüli középbirtokok száma és területe is meglehetősen csekély volt. [18a] A reform során számításba vehető nagybirtokokkal jogilag Szeged városa rendelkezett, azonban ennek kétharmadát már évtizedek óta *kishaszonbérletek formájában művelték*. Ezeknek a bérleményeknek jelentős részén a bérlők nagyobb beruházásokat eszközöltek, tanyákat, különböző gazdasági épületeket létesítettek, szőlőt és gyümölcsfákat telepítettek, aminek alapján szinte sajátjuknak érezték a birtokot, s a földosztás idején tulajdonjogi igényekkel léptek fel. Ennek következtében „...a szegedi földreform munkálatai végsőleg annak a körülménynek a felülvizsgálatában merültek ki, hogy a bérlők közül kik a nem igényjogosultak, és kik azok az igényjogosultak, akiknek nagyobb bérletük volt, mint amennyit a 600/1945. ME. sz. rendelet megenged.” — olvashatjuk a Csongrád Megyei Földbirtokrendező Tanács Szegedi Tárgyaló Tanácsának egyik jelentésében. [19] *Szegeden tehát a földreform országostól eltérő legfőbb sajátossága az volt, hogy elsősorban a bérletek kiosztására, tulajdonjogi átadására irányult*. Ebben a vonatkozásban a Földbirtokrendező Tanács a földreform-rendelet 36. §-ának ama alapelvét követte, amely kimondja: „Egyenlő feltételek mellett előnyben részesül az a kishaszonbérlet, aki a felosztásra kerülő ingatlanrészen már 1944-ben gazdálkodott.”[20]

A földosztás során a bérleti viszonyokból következően, valamint a nagykiterjedésű szegedi határ különböző területein a föld minőségében mutatkozó nagyfokú eltérések miatt *igen sok speciális probléma adódott*. A földreformról szóló rendelet kimondta, hogy egy igényjogosultnak juttatott szántóföld és rét együttesen nem haladhatja meg a 15 kat. holdat, illetve a juttatás nem lehet 3 holdnál kevesebb. A sajátos szegedi viszonyokból következően azonban ezt nem lehetett teljes mértékben betartani.

A Szegedi Tárgyaló Tanács képviselője a kérdés megoldása érdekében 1945. április 14-én tárgyalást folytatott az Országos Földbirtokrendező Tanács elnökével, ismertetve itt az ezzel kapcsolatos nehézségeket. A küldött rámutatott arra, hogy Szegeden „...nem kerülhető el a három holdnál kisebb és 15 holdnál nagyobb földterületek juttatása, tekintettel egyrészt a városhoz közel eső és jó termőképességű földek belterjes művelésére és előnyös értékesítési viszonyaira, másrészt a város távolabb eső határának homokos, szikes, vízállásos földjeire.” [21] Ez a magyarázata azután annak, hogy nagy számban voltak az *alsóvárosi feketeföldeken* 800, vagy ennél

kisebb négyszögöles juttatások, ezzel szemben a *balástyai* területeken 20—45 kat. holdas osztások is előfordultak. [22]

Ezzel függ össze az is, hogy a szőlő és gyümölcsösök vonatkozásában sem lehetett mereven alkalmazni a rendelet előírásait. A bérlok egy része különböző nagyságú területeken szőlőt, illetve gyümölcsöst telepített. Miután a rendelet megszabta, hogy egy kat. hold szőlő, vagy gyümölcsös 5 kat. hold szántóval egyenértékű, így igen sok bérlo esetében — beleszámítva a szántót is — a bérlemény nagysága *együttesen* jelentősen meghaladta a 15. kat. holdat. A reális megoldás érdekében az Országos Földbirtokrendező Tanács olyan döntést hozott, amelynek értelmében Szegeden ezekben az esetekben a *szőlőt és a gyümölcsöst a szántóföldnek megfelelően értékelték*, illetve számították, azaz figyelmen kívül hagyták az ötös szorzószámot. [23]

A bérlokkal kapcsolatban meglehetősen sok problémát okozott Szegeden azoknak a gazdáknak az ügye, akik a *városi bérlet mellett még 5—15 kat. hold örökfölddel* is rendelkeztek. A földreform során a Szegedi Tárgyaló Tanács és a Földigénylő Bizottság az esetek túlnyomó többségében azt a gyakorlatot követte, hogy a tulajdonosnak meghagyta az eredeti örökföldjét, a bérletet pedig kiosztás végett elkobozta. Miután azonban a bérleten a bérlo tanyát létesített, illetve szőlőt, gyümölcsöst vagy erdőt telepített, *mint igénylő* jelentkezett az illetékes szerveknél, kérve, hogy juttassák részére a nagyobb értéket képviselő tanyát, vagy szőlőt, stb. magába foglaló területet. Az adatok azt mutatják, hogy a Szegedi Tárgyaló Tanács, illetve a Földigénylő Bizottság az ügy tanulmányozása után legtöbb esetben a kérelmező *járára* döntött, s öröktulajdonul adta át az igényelt 1—2 kat. hold területet, a többit pedig kiosztotta. [24] Ebben a vonatkozásban tulajdonképpen *elkobzásról* nem is beszélhetünk, hanem lényegében a *bérleti viszony megszüntetéséről*.

Az elmondottakból is kitűnik, hogy Szegeden a földreform során igénybevert terület túlnyomó része — kb. 97%-a — a városi birtokból került ki. Emellett azonban a földosztó szervek a rendelet értelmében elkobozták és felhasználták azoknak a birtokoknak 5 kat. holdon felüli részét is, amelyeket a tulajdonosok 1939. szeptember 1. után adás-vétel alapján szereztek, de nem volt élethivatásuk a gazdálkodás. A kiosztható földalapot növelték a különböző háborús bűnösöktől, népellenes elemektől elkobzott földek, szőlők, gyümölcsösök is. [25] *Mindezek azonban együttesen sem tudták kielégíteni az igényeket, a kiosztható föld Szegeden kevésnek bizonyult.* Ennek következményeként a Földigénylő Bizottsághoz, a Magyar Kommunista Párt szegedi szervezetéhez egymás után futottak be a jelentések, amelyekben a szegedi földnélküliek, napszámosok, földmunkások panaszkodtak a nagyfokú földhiány miatt. A különböző delegációk képviselői előszóban hasonlókról tájékoztatták a kommunista párt helyi vezetőit, a közigazgatási apparátus irányítóit.

Természetesen ez az ellentmondásos helyzet — amely egyébként egész Csongrád megyére jellemző volt — rendkívül megnehezítette a Szegedi Földigénylő Bizottság tevékenységét, sőt bizonyos korlátozó rendszabályok bevezetését is szükségessé tette. Annak érdekében, hogy a földigénylőket minél nagyobb számban kielégítsék, a Szeged-királyhalmi kerületben 5 kat. holdban *maximálták az egy családnak juttatható földmennyiséget*. [26] Ezen kívül helyi kezdeményezés alapján a Csorvás-zákányi területről 21 családot Kunbajára, az alsótanyai körzetből 50 családot Kisszállásra *telepítettek át*. [27] A nagyfokú földhiány olyan *túlzottan radikális*, a rendelet szellemével és paragrafusaival ellentétes törekvéseket is inspirált, amelyek az 50 kat. holdon felüli birtokok felosztására irányultak. [28]

A mezőgazdasági nincstelenség, a kisparcellás félproletárok, a törpebirtokosok, akik valamennyien részesedni akartak a földosztásból, a lakóhelyükön levő „1000

éves jussukat” keményen védték hasonló igényű szomszédos településű sorstársaiktól. A különböző tanyaközpontok, községek között éppen a *földhiány következtében számtalan vitás ügy keletkezett, pereskedés származott.* [28a]

Az ellentmondások, a feszültségek levezetése érdekében *országos áttelepítési akció indult* 1945. nyarán, amelyre a földreform rendelet elvileg lehetőséget adott. A rendelet 32. §-a kimondta: „Azokat az igényjogosultakat, akik lakóhelyükön földhöz nem jutottak, az ország más részein lehetőleg csoportosan kell földhöz juttatni.” [29] Ennek megfelelően a Csongrád Megyei Földbirtokrendező Tanács Szegedi Tárgyaló Tanácsa felhívással fordult az érdekeltekhez, hangsúlyozva, hogy jelentkezzenek azok a földigénylők, akik hajlandók Dunántúlra költözni, ahol földet kaphatnak. [30]

A felhívás visszhangjára utal az a tudósítás, amelyben többek között a következőket állapítják meg: „Közel négyszáz szegedi család jelentkezett eddig a Szegedi Földbirtokrendező Tanácsnál dunántúli áttelepülésre, de számuk előreláthatólag még szaporodni fog, mert a jelentkezéseket még nem zárták le.” [31] Ezzel egyidejűleg KATONA ANTAL — a Szegedi Földigénylő Bizottság elnöke — és SZABÓ VINCE az áttelepülni szándékozók megbízottja Dunántúlra utaztak, tárgyalásokat folytattak Tolna megye Földbirtokrendező Tanácsának tagjaival. A megkötött megállapodás értelmében tervbe vették, hogy a *szegedieket a simontornyai járásban telepítik le*, mégpedig: Gyöng, Vorsód, Belecske, Keszőhidegkút, Szárazd, Kistormás, Murga, Felsőnána sváb községekben. Ezeket a területeken megfelelő mennyiségű föld, lakóház és állatállomány állt rendelkezésre. [32]

Az áttelepülők ügye azonban Szegeden is elakadt, elsősorban a *Népgondozó Hivatal* anyag munkája, valamint az egyes dunántúli sváb községekben alakult, túlnyomórészt sváb összetételű földigénylő bizottságok szabotálása következtében. A Szegedi Földigénylő Bizottság 1945. decemberében kénytelen volt megállapítani, hogy dunántúli áttelepülésre még nem került sor. [33] Nem véletlen tehát, hogy a föld nélkül maradt családok még 1946 elején is kiosztandó földért ostromolták a Szegedi Földigénylő Bizottságot, holott ekkor „...Szegeden már nincsen kiosztandó földterület, miután az igénylők nagy számához képest a rendelkezésre álló földterület aránytalanul kevés volt.” [34]

A kevés föld következménye az, hogy az *igénylők egy részének* — természetesen ezek száma jóval kisebb a földhöz juttatottakénál — *nem tudtak földet adni.* Bár a földhöz juttatásban nem részesültek teljes számára vonatkozóan ez ideig nem álltak rendelkezésünkre megfelelő adatok, néhány kimutatás alapján következtetni tudunk rá. A különböző földosztó bizottsági körzetekben — Szegeden 15 volt — pl. a balástyai, csengelei, alsóközponti, átokházi, ruzsajárási, zákányi, szentmihályteleki területén 522 család, illetve nincstelen nem kapott földet. [35] Ennek alapján becslésünk szerint Szegeden kb. 1000—1500 igénylő nem részesült földhözjuttatásban. [35a]

A földosztás — mint ez közsímert — hivatalosan és szimbolikusan 1945. március 29-én kezdődött meg a Csongrád megyei Pusztaszer község határában a Pallavichini birtok kiosztásával. [36] Szegeden ezt követően *április elején* indult meg a földek felosztása, illetve átadása. Kezdetben a határ egyes területein „...a földművelő népesség részéről bizonyos közönyt lehetett észlelni a földreformmal szemben, mert valahogy hihetetlennek tartották, hogy a földreform tényleg végre lesz hajtva. Amikor azután látták, hogy a földet már mérik is, akkor rögtön lángrollobbant a magyar paraszt évszázados vágya a föld iránt...” — állapítja meg az egyik jelentés. [37]

A Horthy-korszak 25 éves diktatúrája után, az elnyomatás, a kizsákmányoltság

emlékét még arcukon, idegeikben érző, sokszor megalázott földettúró nincstelenek. kételkedtek a nagyon várt „csodában”, a földosztás tényében. Ezt példázzák az első szegedi földhözjuttatottak is: „...amikor Szegeden először *Balogh Sándor, Kocsárdi Ferenc* az első földdarabokat kapták Szeged város földjéből, nem akarták elhinni, hogy ez valóság, még attól félték, hogy visszajönnek a német fasiszták, úgy kellett őket bátorítani, hogy csak vessenek, ezt a földet onnan senki nem veheti el...” [38]

A kezdeti tartózkodás azonban rövidesen megszűnt, s a *földreform Szegeden szinte robbanásszerű gyorsasággal zajlott le*. A Szegedi Nemzeti Bizottság 1945. április 13-iki ülésén — tehát 10 nappal az osztás megkezdése után — már azt állapították meg, hogy „...ezen a héten befejeződik Szeged város bérföldjeinek juttatása.” [39] A földreform lényegében 1945 májusában befejeződött, végleges megoldása azonban meglehetősen elhúzódott, lezárására jóval később került sor. Ez összefüggésben volt a sok vitás üggyel, a földhiánnyal, a kislétszámú mérnöki, adminisztrációs állománnyal, a telekkönyvezési nehézségekkel, s végül a reakciós erők támadásával. [40]

A *földreform elleni támadás* Szegeden már közvetlenül a *földosztást megelőzően* kibontakozott. A reakciós erők mindenekelőtt politikai, pszichikai ráhatással kísérleteztek. Azt hirdették, hogy Szegeden *nincs is szükség földreformra*, mert „a múltban itt mindig jó szociálpolitikát folytattak”, s ez indokolatlanná teszi a földosztást. [41] A reakciós erők fegyvertárából nem hiányzott a *bizonytalanság, a félelemérzés keltésének* az eszköze sem. A földigénylőkkel, a földhözjuttatottakkal azt igyekeztek elhitetni, hogy a földosztás után a parasztságot kolhozokba kényszerítik. [42]

A reakció a földreform elleni harc során rendkívül gyorsan és rugalmasan reagált az eseményekre, s igyekezett mindent felhasználni annak érdekében, hogy a földreform mielőbbi végrehajtását megakadályozza. Amikor a *szovjet katonai egységek* 1945 tavaszán a mezőgazdasági munkák kedvezőbb elvégzése érdekében *üzemanyaggal támogatták a szegedi dolgozó parasztságot* — s ennek következtében a parasztság között kedvező, bizakodó hangulat alakult ki — azt híresztelték, hogy „a szovjet kormány terve érdekében kell minél nagyobb termés elérésére törekednie a parasztságnak, mert betakarítás után azt a Szovjetunióba szállítják.” [43] Ezzel természetesen nemcsak a földreform ellen támadtak, hanem ténylegesen a termelés szabotálására bujtogatták a parasztságot, s ugyanakkor megpróbálták közöttük szovjetellenes hangulatot is keltetni.

A földreformmal szemben álló erők, a népellenes, fasiszta tevékenységük miatt földjeiktől megfosztottak, a jelentősen csökkent tulajdonnal rendelkező volt nagybérlők akciói és támadása különösen megélenkült az országos jeladásnak számító, s. 1945. november 1-én felolvasott hercegprímási pásztorlevél után. Mindszenty ebben a többek között ezt írta: „Nem a földreformot tesszük itt bírálat tárgyává, hanem a benne megnyilvánuló bosszúálló szellemet, mely ígéri ugyan a vagyonukból kiforgatott tulajdonosoknak a jóvátételt, de az ígéretekből aligha lehet valami. Magára a reformra is kénytelenek vagyunk megjegyezni, hogy végrehajtásában nélkülözte a megfontoltságot és méltányosságot, s ennek az elsietett, szenvedélytől fűtött munkának gazdasági következményeit sínyleti és ki tudja mily hosszú ideig sínyleni fogja az egész lakosság, főleg a városi dolgozók.” [44]

A pásztorlevélnek a novemberi választások előtt történt közzététele nyilvánvalóvá teszi a reakciós erők egyik vezetőjének nem is nagyon leplezett szándékát. Miután a földreformot az adott situációban alapjaiban nem támadhatták — mert gyakorlatilag már befejeződött — el akarták érni annak revízióját. Arra számítottak, hogy ezen keresztül rendkívül feszült helyzetet teremthetnek az országban, amit azután nyugati tőkés segítséggel a maguk javára használhatnak fel. A paraszti és

városi lakosság — a vallásos érzelmű kispolgári, középrétegekhez tartozó elemek — szembeállításával szintén a földreform ellen igyekeztek hangolni a tömegek egy részét, s gyengíteni próbálták — mint tudjuk nem is eredménytelenül — a forradalmi, baloldali erők választási esélyeit.

Már a pásztorlevél megjelenése előtt, de ezt követően még inkább Szegeden is egyre szaporodtak az olyan jelenségek, hogy a tulajdonosok vagy nagybérlők *nem akarták átadni a kiosztott földeket*, illetve a már másoknak juttatottat erőszakkal *igyekeztek visszaszerezni*. Így pl. *Felsőközponton* az egyik volt nagybérlő az új gazdákat fenyegetve kijelentette: „...úgy próbálják az ekevasat a földbe mélyeszteni, hogy a fejüket kettéhasítjuk.” [45] *Szatymazon* — ahol a szőlőkben és gyümölcsösökben a kapások szerződtesítésének a rendszere igen elterjedt — több olyan eset fordult elő, hogy a volt tulajdonosok az újgazdákat, akiket korábban ők alkalmaztak, brutálisan összeverték, miközben „...bűdös kommunistáknak és oroszpartiaknak” mondták őket. [46]

Csengelén, ahol 80—100 holdas városi bérletek is gyakoriak voltak, a nagybérlők egyszerűen nem akarták tudomásul venni a földreformról szóló rendeletet, majd megkísérelték itt is visszavenni a juttatott földeket, perek özönét zúdítva az újgazdákra. Sőt itt még attól sem riadtak vissza, hogy a felosztott földekről saját portájukra hordják be a termést. [47] *Balástyán* szintén hasonló esetek fordultak elő. A régi bérlők semmibe vették a földreform alapján kialakult új helyzetet, a kiosztott földeket felszántották, bevetették, és az új tulajdonosokat elűldözték. [48]

Ilyen jelenségek 1945 őszén, 1946 tavaszán *tömegesen* fordultak elő Szegeden. Jellemző többek között az egyik dokumentumnak az alábbi részlete: „A juttatottak 1945. év tavaszán birtokba helyezkedtek, de közülük csak Meleg Géza nevű juttatott tudott 1945. évi december hó 31. napját követően az ingatlan birtokában maradni, mert a többi juttatott a régi tulajdonosok fenyegetése következtében kénytelen volt az ingatlant a régi tulajdonosok birtokába bocsájtani.” [49] (F. I. kiemelése.)

Ez a helyzet, amely 1946. tavaszán alakult ki — s amelyet elősegített a Kisgazdapárt 1945. novemberi választási győzelme is — feltétlenül *megkövetelte a forradalmi erők megszervezését a földreform megvédése érdekében*. Koncentrált ellentámadás megindítása vált szükségessé a reakció erői ellen, hiszen a földreform eredményeinek megvédése gazdasági és politikai okok következtében a népi demokrácia fennmaradásának és további előrehaladásának egyik alapvető kérdését tartalmazta. Arról volt szó, hogy a *kommunista párt vezetésével sikerül-e mozgósítani a baloldali erőket, az ipari munkásságot, a földhözjuttatott parasztságot, a földek védelmére, s ezzel csapást mérve a reakcióra, minden erőt a másik, egyidejűleg jelentkező feladatra, az újjáépítésre fordítani*.

Miután 1945 őszén már megindult a széles körű támadás a földreform ellen, ennek ellenhatásaként a munkás-, paraszti tömegek akciói megszokasodtak. A tömegek nyomására az Országos Földbirtokrendező Tanács egy *vizsgáló bizottságot* küldött Szegedre, amely szeptembertől kezdve foglalkozott a földek visszakövetelésének kérdésével, a vitás ügyek felülvizsgálatával. [50]

A különböző tömegakciók azonban akkor váltak általánossá, amikor 1945. november 2-án ismeretessé vált a pártok állásfoglalása Mindszenty pásztorlevelével kapcsolatban. Az okmányt a Kisgazdapárt is kénytelen volt aláírni. Ebben világosan megfogalmazták, hogy Mindszenty a reakciós erők érdekeit fejezi ki, s a népi demokrácia ellen lépett fel. Hangsúlyozták: „A magyar demokrácia legnagyobb vívmánya: a földreform, a magyar nép évszázados vágyát valósította meg. Ezzel szemben a hercegprímás azzal vádolja a pártokat, hogy a földreformot a volt nagybirtokosok

elleni bosszúvágyból hajtották végre. A pásztorlevél a reakció törekvéseit támasztja alá, és a magyar demokrácia elleni nyílt támadásnak kell tekinteni.” [51]

A földek megvédéséért folytatott harcban a legnagyobb segítséget a szegedi dolgozó parasztok is az *ipari munkásságtól* kapták. Az MKP Nagyszegedi Végrehajtó Bizottsága 1946 tavaszán mozgósította úgyszólván az egész párttagságot a kiosztott földek védelmére. Az egyes kerületi, üzemi pártszervezetek tagjaiból *falujáró brigádokat* alakítottak, akik rendszeresen felkeresték a külterületi lakosságot, megszervezték tiltakozó gyűléseiket, harcavitték az úgazdákat a földért. [51a]

A kommunisták vasárnaponként a környező településeken *falunapokat tartottak*, amelyeken kifejezésre juttatták a földreform eredményei megvédésének a szükségességét. „A parlamentben megvédtük a kiosztott földet... De a parasztnak is meg kell védeni a földet a maga falujában. A veszély még fennáll és a támadásokat csak együttes erővel lehet visszaverni”, — hangsúlyozta TOMBÁCZ IMRE az egyik alsóközponti paraszti gyűlésen. [52] A különböző népgyűléseken, összejöveteleken a kommunisták tevékenységének a hatására az úgazdák kifejezésre juttatták: „...a földet közös erővel megvédjük és a már egyszer kiosztott földből nem engedünk egy tapodtat sem.” [53]

A kiosztott földek védelme érdekében Szegeden is, illetve országosan kibontakozó szervezett megmozdulások, gyűlések, tüntetések, — a Baloldali Blokkba tömörült forradalmi erők egységes fellépése — következtében, a reakció nagyarányú vereséget szenvedett. A tömegek *osztályharca* biztosította a földreform eredményeit. [53a] Miután ebben a küzdelemben a kommunisták léptek fel kezdeményezően, s a baloldali erőkkel — különösen a Nemzeti Parasztpárthoz tartozókkal — együttműködve szervezték, vezették a tömegek harcát, munkájuk során jelentős mértékben növekedett befolyásuk a falusi, a mezőgazdasági lakosság soraiban.

A *földreform szegedi eredményeinek* részletes, számszerű bemutatása igen nagy nehézségekbe ütközik. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a földosztásról országos és helyi adatokat tartalmazó *végleges, összesített* statisztikai kimutatások az adott időszakban nem készültek. [53b]

Fokozta a nehézségeket az is, hogy bár — az eddig feltárt anyagokban — az egyes állami, társadalmi szervek, pártok által készített felmérésekről már 1945. közepétől rendelkezésünkre állnak kimutatások, ezek azonban még nem tekinthetők lezártnak, véglegeseknek. A legnagyobb problémát azonban az okozta, hogy a különböző időközökben felvett *statisztikák adatai* — mind a földhözjuttatottak számát, mind pedig a kiosztott földek összmenyiségét tekintve — nagymértékben eltérőek. [53c]

Mérlegelve a különböző vizsgálati szempontokat, az egyes források részletességét, arra a következtetésre jutottunk, hogy elsősorban az 1949. évi népszámlálás idején felvett statisztikai adatokat használjuk fel. Ennek alkalmazását az is indokolta és lehetővé teszi, hogy a népszámlálási adatok megközelítően egybevágnak néhány egyéb rendelkezésünkre álló korábbi időpontban készített felmérések adataival.

E tekintetben azonban jelentkezik egy ellentmondás is. Mint korábban megállapítottuk, a földreform szegedi fő jellegzetessége, országostól eltérő sajátossága az volt, hogy zömmel az addig bérelt városi bérföldek kiosztására irányult. Bár a bérletek számát természetesen nem azonosíthatjuk teljes mértékben a bérlők számával, mégis feltételezhetjük, hogy igen nagy eltérések itt nem adódhatnak, mert a bérlők többsége kisbérlet volt. Ezek után, ha figyelembe vesszük, hogy a földosztást négy évvel megelőző 1941-es kimutatás szerint Szegeden 10 691 bérletet tartottak nyilván, valamint ha ehhez hozzászámítjuk a nincstelenek (1938-ban Szeged tanyavilágában 4709 napszámos és 3010 házi cseléd mutatható ki), félproletárok, törpebirtokosok

tömegeit, akiknek egy része nyilvánvalóan részesült földosztásban, a közel hétezer újonnan földhözjuttatottak száma kétségbevonhatónak bizonyul. [54]

A kérdés egyértelmű megoldását megnehezíti továbbá az a körülmény, hogy a földigénylők számára vonatkozóan sincsenek megbízható, azonos adatokat tartalmazó kimutatásaink. Egyes források ezeknek számát 9000, 12 000, illetve 14 000 főben állapítják meg. [55] Az elmondottakból tehát mindenekelőtt az következik, hogy a földhözjuttatottak számát is bizonyos fenntartásokkal kell kezelnünk, másrészt ennek elfogadása alapján a földosztásban nem részesült igénylők száma igen nagy — 6000—7000 fő — tűnik. Mindezek azt mutatják, hogy a földosztás szegedi lefolyásával, ennek eredményeivel kapcsolatos *további kutatások feltétlenül indokoltak, szükségeseek*. Jelenleg még tehát nem tudjuk *teljes* pontossággal felmérni a földreform valamennyi szegedi összefüggését. Ezért, jelezve a problémákat, a következőkben az 1949. évi népszámlálási adatok alapján megvizsgáljuk a földreform eredményét, annak a szegedi paraszti társadalom szerkezetére gyakorolt főbb hatásait.

Szegeden az 1945-ös földreform során *körülbelül 64 000 kat. hold került megváltás és kisajátítás alá*, ebből a földigénylő bizottság 43 397 holdat osztott szét. A város földbirtokából összesen 42 047 kat. holdat adtak át az igény jogosultaknak, a többi kiosztott földet — 1350 kat. hold — a hazaárulóktól, népellenes elemektől, valamint az 1939. szeptember 1. után vásárolt 5 kat. holdon felüli — már fentebb említett — földek elvétele alapján biztosították. A város kezelésében maradt ugyanakkor mintegy 21 000 kat. hold legelő, erdő, tó stb. [56] Az igénybevett földmennyiség Szeged mezőgazdasági területének 31,1 %-át érintette, ami megközelíti az országos 35,4 %-os átlagot. [57] *A földjuttatásban részesültek számát az 1949-es népszámlálás adatai alapján 6889 főben állapíthatjuk meg, akik közül gazdasággal: 6240 fő rendelkezett (90,57%), a gazdaság nélküliek száma pedig: 649 fő volt. (9,43%)* [58]

A földhözjuttatottak *gazdaságnagyság csoport szerinti rétegződéséről* az 1. számú táblázatból nyerhetünk áttekintést. [59]

A gazdasággal rendelkező szegedi földhözjuttatottak száma [59a]

Kh. gazdasággal rendelkezők közül földet kapott	számmal	Az összes gazdasággal rendelkezők százalékában
0—1	545	8,74
1—3	1262	20,23
3—5	1191	19,08
5—10	1931	30,95
10—15	855	13,70
15—20	285	4,57
20—25	126	2,02
25—35	38	0,61
35—50	6	0,09
50—100	1	0,01
100—	—	—
Összesen:	6240	100,00

A táblázat adatai elsősorban azt mutatják, hogy a gazdasággal rendelkező juttatásban részesültek rétegek szerinti megoszlásában meglehetősen *kiegyenlítődöttség, viszonylagos arányosság* figyelhető meg. A 0—5 kat. holdas *félproletárok, törpebirtokosok, bérlők* a földhözjuttatottak (nem számítva ide a gazdaságnélkülieket) 48,05 %-át adták. Ugyanakkor az 5—20 kat. holdas *kis- és középparaszti rétegek* a földosztásban részesültek 49,22 %-át foglalták magukba. A 20 kat. holdon felüli gazdasággal rendelkezők pedig, a juttatottaknak 2,73 %-át tették ki. Ezzel szemben

Csongrád megyében — beleértve Szegedet is — a gazdasággal rendelkező 0—5 kat. holdas földhözjuttatottak aránya: 56,77%, az 5—20 kat. holdasoké: 41,46%, a 20 kat. holdon felülieké: 1,77%. [60] Országosan pedig ezek a mutatók a következőképpen alakultak: 0—5 kat. holdas: 49,78%, 5—20 kat. holdas: 49,25%, 20 kat. holdon felüliek: 0,97%. [61] A szegedi viszonyok 0—5 és 5—20 kat. hold kategóriák vonatkozásában az országoshoz hasonló képet tükröznek, eltérnek azonban a 20 kat. holdon felüli kategóriában.

Jellemző továbbá, hogy Szegeden az egyes kategóriák közül a legmagasabb az 5—10 kat. holdas paraszti gazdaságok aránya: 30,95%, ezután következnek sorrendben az 1—3 kat. holdas gazdasággal rendelkezők: 20,23%, valamint a 3—5 kat. holdas gazdasággal rendelkezők: 19,08%. Ha ehhez hozzászámítjuk a 0—1 kat. holdas gazdasággal rendelkezőket is, megállapíthatjuk, hogy a földosztásban részesült gazdasággal rendelkezők túlnyomó többségét — azaz 79,00%-át — az agrárproletárok, félproletárok, törpe- és kisbirtokos parasztok képezték.

A földreform vizsgálatakor feltétlenül figyelembe kell vennünk azt is, hogy a földjuttatásban részesültek hogyan oszlottak meg a juttatott föld nagysága szerint. Erről a 2. számú táblázat nyújt tájékoztatást. [62]

A földreform során Szegeden az összes földjuttatásban részesültek megoszlása a juttatott földterület nagysága szerint

A földjuttatásban részesültek közül

Kat. hold földet kapott	számmal	Az összes földhöz juttatottak százalékában
0—1	1321	19,1
1—2	1072	15,6
2—3	725	10,5
3—4	494	7,2
4—5	749	10,9
5—6	365	5,3
6—8	558	8,1
8—10	716	10,4
10—15	639	9,3
15—	250	3,6
Összesen	6889	100,0

Ami a táblázat adataiból legszembetűnőbb, az, hogy az egyes csoportok közül a legmagasabb a két alsó kategória (0—1 kat. hold, 1—2 kat. hold) száma és aránya. Ebből a szempontból Szegeden némi eltérés mutatkozik a Csongrád megyei, illetve országos viszonyoktól. A megyében első helyen áll legmagasabb arányszámmal (16,6%) a 0—1 kat. holdas kategória, viszont a másodikon (16,3%) a 2—3 kat. holdas. Országosan legmagasabb százaléku (18,1%) az 1—2 kat. holdas, ezt követi (17,2%) a 2—3 kat. holdas juttatás. [63] Tehát mind a megyében, mind pedig országosan valamelyes eltolódás figyelhető meg a nagyobb juttatások felé ezekben az alsó csoportokban. Ezzel van összefüggésben az is, hogy Szegeden viszonylag alacsony a 2—3, illetve 3—4 kat. holdas juttatások száma és aránya. Együttesen ezeknek aránya 17,7%-ot tesz ki, amíg ugyanezek Csongrád megyében és országosan is 28,5%-ot foglalnak magukban.[64]

További eltéréseket állapíthatunk meg akkor is, ha a 0—5 kat. holdas juttatásokat hasonlítjuk össze. Szegeden ezeknek aránya 63,3%, Csongrád megyében 74,2%, Magyarországon 73,3%. Tehát Szegeden ezek a csoportok együttesen jóval alatta vannak a megyei és országos arányoknak (10,9%-kal, illetve 10,0%-kal.) Még szem-

betűnőbb különbséget figyelhetünk meg a nagyobb terjedelmű földjuttatásban részesültek egybevetése alapján. Szegeden *meglehetősen magas* a három utolsó birtokcsoport (8—10, 10—15, 15— kat. hold fölött) földhözjuttatottainak az aránya, nevezetesen: 23,3%. Ezzel szemben mind Csongrád megyében, mind pedig országosan arányuk csak 10,3%-ot ért el.

Mindezek az eltérések, különbségek nyilvánvalóan a felszabadulás előtti sajátos birtokviszonyokból következnek. A *kevés kiosztható föld magyarázza egyrészt az egészen kis juttatások viszonylagosan magas arányát. Másrészt a juttatások egészét és ezek nagyságát — a juttatásban részesültek közel egynegyede 8 kat. holdon felül kapott — jelentősen befolyásolták a nagy mértékben elterjedt bérleti viszonyok.*

A földreform során Szegeden jelentős mértékben érvényesült az a szempont is, hogy a *földjuttatásban részesülők gazdaságuk nagyságának megfelelően kapjanak földet.* Ez a tényező, valamint a fentebb említett másik kettő együttesen magyarázza meg azt a jelenséget, hogy Szegeden a *gazdasággal rendelkezők egy-egy birtokkategóriában többségükben annyi földet kaptak, amennyi gazdaság fölött rendelkeztek.* A 3. számú táblázatban csoportosított számításaink bizonyítják az itt elmondottakat. [65]

<i>A gazdasággal rendelkező földhözjuttatottak a kapott föld nagyságának arányában</i>						
Gazdaság-nagyság csoport	0—1	1—3	3—5	5—10	10—15	15—
		kat. holdat	kat. holdat	kapott (százalékban)		
0—1 kat. holdas	96,0					
1—3 kat. holdas		75,1				
3—5 kat. holdas			62,3			
5—10 kat. holdas				67,8		
10—15 kat. holdas					63,3	
15—20 kat. holdas						52,0
20—25 kat. holdas						53,9
25—35 kat. holdas						52,6

[65a]

A földosztásban részesülteknél a gazdasággal rendelkezők mellett tekintetbe kell vennünk a gazdaság nélkülieket is. Szegeden a *gazdaság nélküli* földhözjuttatottak a kapott föld nagysága alapján a következőképpen oszlottak meg: 0—1 kat. holdat kapott: 27,3%, 1—5 kat. holdat: 61,0%, 5—10 kat. holdat: 10,1%, 10—15 kat. holdat: 1,4%, és 15 kat. hold fölött: 0,2%. Többségük tehát az 1—5 kat. holdas juttatottak közé tartozott. [66]

A földreform szegedi eredményeinél az elmondottak mellett azt is hangsúlyoznunk kell — s ez következik az eddigi fejtegetéseinkből —, hogy a *legfontosabb változás a földek tulajdonosi birtoklása terén mutatkozott.* A földosztás következtében a korábbi nagy tömegű bérlők tulajdonosokká váltak, s így a szegedi agrárnépesség ezen egyik jellemző rétege, *mint külön kategória gyakorlatilag megszűnt.* A szegedi parasztság földreformmal kapcsolatos belső *strukturális változásánál* tehát elsősorban ezt emelhetjük ki. Természetesen a földosztás után a bérleti rendszer még hosszabb ideig fennmaradt, ez azonban gyökeresen különbözött a korábbiaktól és részben a földreform hatásaival, valamint egyéb más tényezőkkel van összefüggésben. A bérleti rendszer súlya és jelentősége a felszabadulás előtti viszonyokhoz képest azonban minimálisra csökkent. Így 1949-ben a 16 314 szegedi gazdasággal rendelkező közül 916-nak (5,6%) van *haszonbérlete* és 690-nek (4,2%) *részesbérlete*. [67]

További — a birtokviszonyokban, az átcsoportosulásban bekövetkezett — szerkezeti változások kimutatására lehetőséget nyújt az 1935-ben és az 1949-ben, a nép-

számlálás idején felvett földbirtokstatisztikák összehasonlítása. Az egybevetésnél azonban figyelembe kell vennünk azt, hogy az adatok mind az őstermelők — tehát kifejezetten a parasztsághoz tartozók —, mind pedig az egyéb foglalkozású földtulajdonosok számára együttesen tartalmazzák. [67a] *A parasztság különböző rétegeinek vertikális mozgását tehát ezekből az adatokból csak tendencia jellegűen állapíthatjuk meg.* A birtokviszonyokban bekövetkezett eltolódások felméréséhez azonban felhasználhatjuk a két kimutatást, természetesen annak figyelembe vételével, hogy az 1949-es népszámlálási felmérés nem a közvetlen földosztás utáni földbirtok viszonyokat tükrözi. Ez pedig azt jelenti, hogy itt is bizonyos eltérések adódnak, ugyanis 1945 és 1949 között Szegeden 1361 személy jutott vétel, ajándék, öröklés, csere révén földhöz. [68] Ez a szám azonban csak egészen kis mértékben befolyásolja az összehasonlítás lehetőségét, illetve az ennek alapján levont következtetéseket.

A 4. számú táblázat képet ad a szegedi földtulajdonosok számáról az 1935. és 1949-es években:

*A földtulajdonosok birtoknagyság csoport szerinti száma
Szegeden az 1935. és 1949-es években*

Birtoknagyság csoport		Földtulajdonosok 1935. évi		Földtulajdonosok 1949. évi		Különbség	
		száma	az összes %-ában	száma	az összes %-ában	szám- mal	1935. év %-ában
0—1	kh.	6388	44,6	2698	16,3	— 3690	— 57,7
1—5	kh.	3841	26,9	6483	39,3	+ 2642	+ 68,8
5—10	kh.	1834	12,8	3923	23,8	+ 2089	+ 113,9
10—20	kh.	1342	9,4	2511	15,2	+ 1169	+ 87,1
20—50	kh.	779	5,4	800	4,8	+ 21	+ 2,6
50—100	kh.	105	0,7	80	0,5	— 25	— 23,8
100—200	kh.	28	0,2	10+	0,1	— 23	— 69,6
200—500	kh.	4	0,0	—	—	—	—
500—1000	kh.	—	—	—	—	—	—
1000—3000	kh.	—	—	—	—	—	—
3000 kh-n felül		1	0,0	—	—	—	—
Összesen		14322	100,0	16505	100,0	+ 2183	[69b]

Mint a táblázat adatai mutatják, a *földreform hatására Szegeden is rendkívül dinamikus vertikális mobilizáció ment végbe.* A mozgás irányát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az *alulról felfelé haladó tendenciát mutat* — magasabb birtokkategóriákba való átcsoportosulás. A földosztás következtében az egy kat. holdon aluli tulajdonosok rétege 57,7%-kal *csökkent.* Míg a felszabadulás előtt a földtulajdonosok legszámtöbbet rétegét ezek adták (44,6%), ezt követően számbeli nagyságukat véve alapul, 2698 fős, 16,3%-os aránnyal sorrendben a harmadik helyre kerültek. Túlnyomó többségük a földhözjuttatás révén átkerült a törpe- illetve kisbirtokos paraszti kategóriába. E folyamat eredményeként az *1—5 kat. hold földtulajdonnal rendelkező birtokosok képezték a tulajdonosok legszélesebb rétegét.* Számuk 2642 fővel, 68,8%-kal növekedett, s az összes földtulajdonosokhoz viszonyított arányuk 39,3%-ra emelkedett.

A strukturális változások további jellegzetessége az *5—10 kat. holdas kisparaszti tulajdonosok számának és arányának* — 2089 fős, — 113,9%-os — *növekedése.* A földreform eredményeként a parasztságnak, a földtulajdonosoknak közel egynegyede — 23,8%-a — került abba a helyzetbe, hogy kedvező tényezők esetén elfogadható életszínvonalat tudott biztosítani családjának.

Pozitív növekedés következett be a középparasztság rétegében is. Számuk 1169 fővel, 87,1%-kal emelkedett, s ezzel arányuk a felszabadulás előtti 9,4%-ról, 15,2%-ra nőtt. Bár a 20—50 kat. holdas gazdaságok száma a földreform hatására minimálisan, 2,5%-kal növekedett — s ez a középbérletek tulajdonbavételével magyarázható — a gazdagparaszti kategória számbeli súlya egészében jelentősen csökkent.

Az elmondottak alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a földreform Szegeden nagymértékben szűkítette a félproletárok, illetve a gazdag parasztok rétegét. [70] Másrészt az is megállapítható, hogy a földosztás következtében — az országos folyamathoz hasonlóan alapvető változások mentek végbe a törpebirtokosok, a kisparasztok és a középparasztok soraiban is. [71] A törpebirtokos és kisbirtokos parasztság (1—5 és 5—10 holdasok) számbeli nagysága alapján döntő súlyúvá vált. Míg a földreform előtt ezek aránya Szegeden az egész parasztságon belül 39,7% volt, ezt követően arányuk 63,1%-ra növekedett. Hozzájuk számítva még a 10—20 kat. holdas középparasztokat is, arányuk együttesen elérte a 78,3%-ot. (1935-ben: 49,1%).

A földosztás jelentősége tehát nemcsak általános gazdasági és politikai hatásában van, hanem abban is, hogy nagymértékben módosította a földtulajdonnal rendelkezők társadalmi struktúráját. Bár végrehajtása során a földkérdés véglegesen nem oldódott meg, s a földreform nem vethetett gátat a mezőgazdaság tőkés fejlődésének, a parasztság további differenciálódásának, mégis nagymértékben hozzájárult a kiegyensúlyozottabb agrárviszonyok kialakulásához.

JEGYZETEK

[1] A Tanácsköztársaság megdöntése után, a KMP I. Kongresszusán fő követelésként fogalmazták meg a földért való harcot, a nagybirtokrendszer felszámolását és a föld szegényparasztság közötti felosztását. Foglalkoztak a problémával továbbá a KMP 1930-as II. Kongresszusán is, azonban itt még a kommunisták a földmunkásságra és a szegényparasztságra irányították figyelmüket. A II. Kongresszuson megfogalmazott elvekhez képest előrehaladást jelentett az 1932 elején megjelentetett harci program, amely már több középponti követelést is tartalmazott. A kommunista párt 1935-ig az agrárforradalmat alárendelte a proletárforradalomnak, s a föld kártalanítás nélküli ingyenes kisajátítását követelte. Ezt követően helyesen ismerte fel, hogy az agrárkérdés megoldását össze kell kapcsolni a fasiszta diktatúra megdöntésével, s áttért a földreform-jelszó támogatására. 1936-tól — a párt új politikai irányvonalának kialakítása után — a kommunisták célja az volt, hogy a lehetőségekhez képest a parasztság egészét bevonják a küzdelembe. Ezért támogattak minden olyan demokratikus földreformot, amely a nagybirtokrendszer megszüntetését, a parasztság földhözjuttatását követelte, összekötve ezt a demokratikus Magyarország megteremtéséért folytatott harccal. A II. világháború kitörése után, a KMP az 1941. áprilisában kidolgozott programjában ismételen követelte a parasztság földhözjuttatását, radikális földreform útján. Bekerült a földreform gondolatának szükségessége a KMP 1942 végén megfogalmazott — a nemzeti függetlenség, a demokratikus átalakulás fő feladatait összefoglaló — programjába is. (Vö.: Földmunkás- és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon 1848—1948. (É. n.) II. kötet. VIII—XII. fejezetek.)

[1a] A Kommunista Párt Kiáltványa a magyar néphez. (Budapest, 1944. szept.) Közli: A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai. 1944—1948. Kossuth Kiadó. 1967. (Továbbiakban: Határozatok. 1944—1948.) 23—24.

[2] A Kommunista Párt Központi Bizottságának programtervezete a háború utáni időkre. (Budapest, 1944. október 2.) (Határozatok. 1944—1948. 27.)

[3] Szegedi Népakarat. 1944. X. 19.

[4] MSZMP Csongrád megyei Bizottsága Archívuma (továbbiakban: MSZMP Csm. B. Arch.) 39/1/1944. XI. 19. jkv.

[5] Vö. M. SOMLYAI MAGDA: Az 1945-ös földreform. Földreform 1945. 1965. 33. (A tervezetet közölte a „Néplap” — Debrecen — 1945. I. 14-iki száma. Megjelent ugyanakkor a „Délmagyarország” című szegedi napilapban is.) Megjegyezzük, hogy az MKP 1944. nov. 30. programja is követeli a mielőbbi széles körű földreform végrehajtását.

[6] Délmagyarország. 1945. I. 14.

[7] Néplap. 1945. I. 21. Közli: Határozatok. 1944—1948. 50—I. „A Szociáldemokrata Párt hosszas viták után 1930-ban a földkérdésben részletes, alapos programot dolgozott ki. Ma is ennek a programnak alapján állunk. Sem elvenni, sem hozzátenni ehhez nem akarunk” — hangoztatta az egyik felszólaló az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 21-i ülésén. (Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. 16. o. Idézi SOMLYAI i. m. 37.)

[7a] Az SZDP 1930-as programján belül helyet kap az agrárprogram is. Ennek kiinduló alapja a pártnak a feudális Magyarországról — a kapitalizmus még nem fejlődött ki eléggé — vallott helytelen elmélete volt. Az SZDP az agrárátalakulást kizárólag reform útján, felülről látta megvalósíthatónak, a polgári demokrácia keretein belül. Ez az elképzelés már megjelenésekor sem felelt meg a követelményeknek, s fenntartása 1944 végén pedig teljesen figyelmen kívül hagyta a megváltozott viszonyokat.

[8] Határozatok. 1944—1948. 63.

[9] Vö. DONÁTH FERENC: Egy elkésett program. (A Független Kisgazdapárt földreformtervezete.) Agrártörténeti Szemle. 1962. 1—2. sz. Részletesen foglalkozik a földosztás körüli küzdelmekkel, annak eredményeivel, strukturális hatásaival. DONÁTH FERENC Demokratikus földreform Magyarországon 1945—1947. (1969) c. munkája.

[10] Földreform 1945. I. m. 169.

[11] MSZMP Csm. B. Arch. 39/2/1945. Az 1945. I. 21-iki Sándorfalván tartott gyűlés jkv-e.

[12] Ua.: Az 1945. III. 4-iki szentmihályteleki gyűlés jkv-e; Munka. 1945. I. 21.

[13] Ua.: 1945. II. 23—iki jkv.

[14] Ua.: Az 1945. I. 14-iki alsóközponti gyűlés jkv-e.

[14a] Szegeden az 1935-ös földbirtokstatisztika szerint a mezőgazdaságilag hasznosított földterület: 141 388 kh volt. Ebből 64 143 kat. hold — 45,3 % — Szeged város tulajdonát képezte. 1939-ben a Törvényhatóság ezen birtokmennyiség 75,5 %-át — 48 433 kat. holdat, bérletek formájában műveltette. Ugyanebben az évben 10 798 bérletet tartottak számon, amelyen 15 941 bérlő gazdálkodott. (SZÁL. Szeged Város Törv. hat. Biz. 1939. IV. 29-iki ülésének jkv-e. 65. pont.)

[15] Ua.: Az 1945. II. 25-iki alsótanyai gyűlés jkv-e.

[16] Ua.: 1945. I. 21-iki sándorfalvi és az 1945. III. 4-iki szentmihályteleki gyűlések jkv-i; Délmagyarország. 1945. III. 8. Munka. 1945. III. 18.

[17] MSZMP Csm. B. Arch. 39/2/1945. A Szegedi Nemzeti Bizottság 1945. III. 23-iki jkv-e. Uí.: A SZNB levele a főispánhoz; SZÁL. A Szegedi Földigénylő Bizottság iratai. 1945—1946. 452/1945. sz.

[18] SZÁL. A Szegedi Földhivatal iratai. 1945—1947. 1945. IV. 4-iki és 1945. IV. 13-iki jkv-ek.

[18a] A földreform szegedi sajátosságaira, valamint a Csongrád Megyei Földbirtokrendező Tanács Szegedi Tárgyaló Tanácsának airtaira — mint a kérdés alapvető forrására — először Gaál Endre irányította rá a figyelmet. (GAÁL ENDRE, Adatok Szeged felszabadulásának történetéhez 1944—1945. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Historica. Tomus I. Szeged. 1957.)

[19] Földreform 1945. I. m.: 397.

[20] Magyar Közlöny. 1945. 10. sz. (A Szegedi Tárgyaló Tanács 1945. IV. 9-iki határozatával zárolta az ún. városkörüli bérföldeket, valamint a baktói kiskerteket — ez utóbbin konyhakertéssel foglalkoztak a bérlők — azzal a céllal, hogy igénylés útján a bérlők tulajdonába adja át. SZÁL. Szegedi Földhivatal iratai. 1945—1947. 1945. IV. 9-iki és 1945. V. 2-iki jkv.-k.)

[21] SZÁL. Csongrád Megyei Földrendező Tanács Szegedi Tárgyaló Tanácsának 1945. IV. 16-iki jkv-e.

[22] SZÁL. Szegedi Földigénylő Bizottság iratai. 1945—1946. 442/1945. sz. irat; GAÁL ENDRE i. m. 21.

[23] Földreform 1945. 306.

[24] SZÁL. Szegedi Földigénylő Bizottság iratai. 1945—1946. 438/1945. sz. 440/1945. sz. iratok.

[25] SZÁL. A Szegedi Tárgyaló Tanács iratai. 378/1945. sz. irat: A Szegedi Földigénylő Bizottság iratai. 372/1945. és 424/1945. sz. iratok.

[26] SZÁL. Szegedi Földigénylő Bizottság iratai. 1218/1945.

[27] MSZMP. Csm. B. Arch. 2/5/48. 1946. IX. 19-iki jelentés.

[28] Ua.: 39/3/1945. 1945. IV. 29-iki jelentés.

[28a] SZÁL. Szegedi Földhivatal iratai. 1945—1947. 1945. IV. 5-iki; 1945. IV. 4-iki jkv.-k. M. SOMLYAI MAGDA idézett tanulmányában bizonyítja, hogy ezek a súrlódások az egész ország területén jelentkeztek, de különösen nagy számban fordultak elő: Csongrád, Békés, Szolnok, sőt Somogy és Tolna megyékben is. (I. m.: 64—5.)

[29] Magyar Közlöny. 1945. 10. szám.

[30] SZÁL. Szegedi Földhivatal iratai. 1945—1947. 1945. IV. 13-iki jkv. 2.

[31] Délmagyarország. 1945. VIII. 19.

- [32] Délmagyarország. 1945. VIII. 19.
 [33] SZÁL. A Szegedi Földigénylő Bizottság iratai. 1404/1945.
 [34] Ua.: 351/1945. számú 1946. I. 14-i keltezésű irat.
 [35] MSZMP Csm. B. Arch. 2/5/48. 1946. IX. 19-i jelentés; Ua.: 39/8/1947. 1947. III. 8-i irat.
 [35a] Egy 1948 nyarán készített kimutatás Szegeden 8588 földigénylőről és 7636 földhözjuttatottról tesz említést. A különbség: 952 fő. (MSZMP Csm. B. Arch. 21/10/1948. 1948. VIII. 26-i kimutatás.)
 [36] Délmagyarország. 1945. IV. 1.
 [37] MSZMP Csm. B. Arch. 2/5/17. 1945. IV. 12-i jelentés.
 [38] Ua.: 21/840. 1945. III. 15-i jkv.
 [39] Ua.: 39/2/1945. 1945. IV. 13-i jkv.
 [40] Ua.: 39/2/1945. 1945. V. 14-i jelentés. 17.
 [41] Ua.: 39/2/1945. 72. sz. jkv. 2.
 [42] Ua.: 43.
 [43] Ua.: 39/2/1945. 1945. V. 14-i jelentés. 6—7.
 [44] Idézi SOMLYAI i. m. 93.
 [45] SZÁL. Szegedi Földigénylő Bizottság iratai. 402/1945. sz. irat.
 [46] MSZMP Csm. B. Arch. 39/1/1944. 11. sz. jkv.
 [47] Ua.: 39/5/1946. Az MKP szegedi szervezete jelentése a KV Szervezési Osztályának (é. n.)
 Délmagyarország. 1946. VIII. 8-i, 1946. VIII. 11-i számok.
 [48] Délmagyarország. 1946. III. 15.
 [49] SZÁL. Szegedi Földigénylő Bizottság iratai. 1945—1946. 237/1945. sz. irat.
 [50] Délmagyarország. 1945. IX. 17.
 [51] Délmagyarország. 1945. XI. 4.
 [51a] Így például a Gyufagyári, a Móravárosi, a Délmagyarországi Cipőgyári alapszervezetek: Felsőközpont, Csengele, Szatymaz; a Dohánygyári, a Pick Szalámigyári alapszervezetek: Alsóközpont, Várostanya; az Újszegedi Kendergyári, az Újszegedi alapszervezetek: Deszk, Kűbekháza, Szőreg; a Felsővárosi, az Orion Bőrgyári, a Gázgyári alapszervezetek: Ruzsajárás, Feketeszl, Lengyelkáporna parasztságát mozgósították. (MSZMP Csm. B. Arch. 2/5/48. 1946. XI. jkv.-i kivonat; U. i.: 39/5/1946. 1946. III. 9-i és 1946. VII. 22-i jelentések.)
 [52] Délmagyarország. 1946. V. 28.
 [53] Délmagyarország. 1946. III. 5-i és 1946. V. 15-i számok.
 [53a] 1946. V. 13-án létrejött a telepítésről és a földreform befejezésének előmozdításáról szóló IX. tc., amely kimondta, hogy az 1946. január 1 előtt a földreform céljaira igénybevevett és kiosztott ingatlant — néhány kivételtől eltekintve, pl. az 50 kat. holdnál kisebb parasztbirtokosi tulajdon kiosztása — a tulajdonosoknak visszaadni nem lehet. (Magyar Törvénytár. 1946. évi törvénycikkek. 1946. IX. tc. 19. § Idézi SOMLYAI i. m. 110.)
 [53b] Vö. SOMLYAI i. m.: 135—6. A szerző tanulmányában gyakorlatilag három statisztikai kimutatást használt fel: 1. Az Országos Földbirtokrendező Tanács kezdeményezése alapján 1945. szeptemberében készített, 2. Az 1948-ban, a Magyar Statisztikai Zsebkönyv XV. évfolyamában közzétett előzetes eredményeket tartalmazó statisztikát, 3. Az 1949. évi népszámlálás során felvett részletes földreform kimutatást. (Uo.) Ezek közül szegedi eredményeket azonban csak az utóbbi tartalmaz.

[53c] *Kimutatás a szegedi földhözjuttatottak számáról*

Sor-szám	A kimutatás készítésének időpontja	A földhözjuttatottak száma
1.	1945. július	10 808 fő
2.	1945. október	5 756 fő
3.	1946. szeptember	6 188 fő
4.	1946. —	7 009 fő
5.	1947. —	10 000 fő
6.	1947. szeptember	12 147 fő
7.	1948. augusztus	7 636 fő
8.	1949. január	6 889 fő

1. SZÁL. A Szegedi Földhivatal iratai. III. sz. csomag. 1544/1945. 2. SZÁL. Szeged Város Gazdasági Felügyelősége iratai. 592/1945. 3. SZÁL. A Szegedi Tárgyaló Tanács iratai. 1. sz. csomag. 1946. IX. 4—6-i jkv. 4. MSZMP Csm. B. Arch. 39/3/1945. Dátum nélkül. 5. SZÁL.

Szeged Város Gazdasági Felügyelőisége iratai. 1947. 111/48. 6. Délmagyarország. 1947. IX. 16. 7. MSZMP Csm. B. Arch. 21/10/1948. 1948. VIII. 26-i kimutatás. 8. KSH. 1949. évi népszámlálás. 3. Bp. 1950. 205.)

[54] SZÁL. Szegedi Főispáni iratok. Közellátási iratok. 1942. 681/1942; illetve: Közgazdaságtudomány. I (1938), 84.

[55] MSZMP Csm. B. Arch. 21/10/1948. 1948. VIII. 26-i kimutatás; SZÁL. A Szegedi Földhivatal iratai. 3. sz. csomag. 1544/1945.; MSZMP Csm. B. Arch. 39/1946. (é. n.)

[56] SZÁL. A Szegedi Tárgyaló Tanács iratai. 1. sz. csomag. 1946. IX. 4—6-i jkv.; SZÁL. A Szegedi Földgigénylő Bizottság iratai. 553/1945, 1583/1945. sz. iratok. (Más források a kiosztott föld mennyiségét: 45 330 kat. holdban, — SZÁL. Szeged Város Gazdasági Felügyelőisége iratai. 1947. 111/48. — illetve: 45 248 kat. holdban — Délmagyarország. 1947. IX. 16. — illetve: 46 000 kat. holdban — SZÁL. A Szegedi Földhivatal iratai. 3. sz. csomag. 1544/1945. — állapítják meg.)

[57] Vö. SOMLYAI i. m. 137.

[58] KSH. 1949. évi népszámlálás. 3. Bp. 1950. 205.

[59] KSH. 1949. évi népszámlálás. 3. Bp. 1950. 205. adatai felhasználásával készített saját százelékszámításaink.

[59a] Természetesen itt figyelembe kell vennünk azt, hogy a gazdasággal rendelkező és a tulajdonos fogalma nem fedi egymást. Tulajdonos = telekkönyvezett földdel rendelkezik. Gazdasággal rendelkező = saját kezelésében földterület van, ami tulajdonjogilag nem az övé. A kettő egybe is eshet: tulajdonos és bérlő.

[60] KSH. 1949. évi népszámlálás. 3. Bp. 1950. 110. adatai alapján saját számításaink. (Megjegyezzük, hogy a megyében a gazdaság nélküli földhözjuttatottak az összes földosztásban részesültek: 7,3 %-át adták.)

[61] KSH. 1949. évi népszámlálás. 3. Bp. 1950. 8. adatai alapján saját számításaink.

[62] Ua.: 280—1.

[63] Ua.: 9 és 110.

[64] Uo.

[65] KSH. 1949. évi népszámlálás. 3. Bp. 1950. 110. adatai alapján.

[65a] A 15—20 kat. holdas gazdasággal rendelkezők: 28,7 %-a, a 20—25 kat. holdasok: 23,0 %-a, a 25—35 kat. holdasok: 15,6 %-a kapott: 8—15 kat. hold földet. (Uo.)

[66] KSH. 1949. évi népszámlálás. 3. Bp. 1950. 205.

[67] Ua.: 256 és 268.

[67a] Szegeden 1949-ben 16 314 fő gazdasággal rendelkező közül őstermelő: 12 556 fő (77,0 %), nem őstermelő: 3758 fő (23,0 %) KSH. 1949. évi népszámlálás. 3. Bp. 1950. 204.

[68] Ua.: 289.

[69] Magyar Statisztikai Közlemények, Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. II. Bp. 1937. 15.; KSH. 1949. évi népszámlálás. 3. Bp. 1950. 205. adatai alapján saját számításaink.

[69a] 100 kat. holdnál nagyobb.

[69b] Megjegyezzük, hogy a 2183-as növekedés természetesen nem azonosítható a földhözjuttatottak számával. Ezek száma, mint azt kimutattuk, 6889 fő. A 2183-as létszám a korábban teljesen nincstelen földosztásban részesültek számát mutatja. A többi eltérés abból adódik, hogy a földreform során olyan parasztok is kaptak földet, akik ezt megelőzően bizonyos mennyiségű földtulajdonnal rendelkeztek, másrészt a bérlők egyrésze saját tulajdonú földet is birtokolt. Ezeket a mozgásokat, átrétegződéseket megfigyelhetjük a táblázat egyes adatainak összehasonlítása alapján. Miután azonban teljes pontosságú kimutatásokat tartalmazó egyéb dokumentumok nem álltak rendelkezésünkre, a fenti probléma részletesebb statisztikai adatokkal alátámasztott elemzésétől el kellett tekintenünk.

[70] Tartalmilag hasonló megállapítást tesz az országos átalakulást vizsgálva ORBÁN SÁNDOR, aki hangsúlyozza: „Nem kétséges, bizonyos fokig már az 1945-ös földreform is csökkentette a szélsőségeket...” (ORBÁN SÁNDOR, Változások a mezőgazdasági népesség számában és szerkezetében Magyarországon 1949—1961. 20 év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Bp. 1964. 189.)

[71] A szegény- és középparasztság földosztással kapcsolatos szerkezeti változásait országos relációban részletesen elemzi ERDEI FERENC, A mezőgazdasági népesség gazdasági, társadalmi viszonyainak alakulása a felszabadulás után. (Tanulmányok a mai faluról. 1964.), valamint A magyar mezőgazdaság fejlődésének 20 éve című tanulmányaiban. Érinti ezt a problémát DONÁTH FERENC is idézett könyvében (390—3).

АГРАРНАЯ РЕФОРМА И НЕКОТОРЫЕ ЕЁ ОСОБЕННОСТИ В СЕГЕДЕ

И. Фехер

Автор указывает, что одной из основных задач народно-демократической революции, разразившейся в Венгрии осенью 1944 года, было радикальное решение аграрного вопроса, и это укрепило массовую базу формирующейся народной демократии. Работа представляет тот процесс, при котором коммунистическая партия сформировала свои представления о решении аграрного вопроса, и как проявились требования аграрной реформы осенью 1944 года.

Анализируется проект аграрной реформы Национальной Крестьянской Партии, опубликованный 14 января 1945 года, и мнения других коалиционных партий об этом. Иллюстрируя сегедскими примерами показывает борьбу, развернувшуюся в интересах скорейшего выполнения аграрной реформы.

Автор указывает, что в Сегеде на аграрную реформу оказали специфическое влияние несколько факторов. В частности, здесь не было достаточных латифундий, которые можно было бы использовать для раздачи земли. Латифундиями, которыми можно было считаться, были во владении города Сегед и 2/3 часть их обрабатывались в форме мелкой аренды уже на протяжении десятилетий, и на них проявились требования в ходе аграрной реформы сами арендаторы как на собственность. В связи с этим автор определяет, что в Сегеде самой характерной особенностью аграрной реформы, в отличие от страны, было то, что она была направлена в первую очередь на разделение арендных земель, на передачу их в собственность.

В работе, далее, говорится о тех специальных проблемах, которые возникли в ходе аграрной реформы из-за арендных отношений, из-за разного качества земли, из-за видов её обработки. Автор указывает и на то, что 97% разделённых земель было из городских имений, однако из-за недостаточного количества не могли удовлетворить требования и в связи с этим анализирует те стремления, которые были направлены на разрешение, так возникших проблем. Автор подчёркивает ту особенность, что в Сегеде аграрная реформа очень быстро была проведена на, и по существу к маю 1945 года закончилась. Далее автор подробно говорит о борьбе, проведённой в защиту результатов аграрной реформы.

В дальнейшем автор анализирует сегедские результаты аграрной реформы иллюстрируя статистическими данными, таблицами, и влияние его на изменение слоения крестьянства. Он определяет, что в результате процесса слой арендаторов в Сегеде по существу исчез, в значительной мере уменьшился и слой полупролетария и богатых крестьян. Автор эти сегедские слоевые изменения сопоставляет с данными Чонградской области и страны.

AGRARREFORM UND ETLICHE EIGENARTIGKEITEN IHRER WIRKUNG IN SZEGED

von I. Fehér

Der Autor deutet in seiner Abhandlung darauf hin, dass sich die radikale Lösung der Agrarfrage als eine der grundlegenden Aufgaben der in Ungarn im Herbst 1944. entfaltenden volksdemokratischen Revolution erweist, und dieselbe die Massenbasis der sich entfaltenden Volksdemokratie stabilisiert hat. Die Abhandlung zeigt den Prozess, im Laufe dessen die kommunistische Partei ihre Konzeption in Zusammenhang mit der Lösung der Agrarfrage ausgebildet hat, und wie sie im Herbst 1944. mit der Forderung der Agrarreform aufgetreten ist.

Der Autor behandelt den Entwurf des Agrarprogramms, das die Nationale Bauernpartei am 14. Januar 1945. veröffentlicht hat, und in Zusammenhang damit erörtert er die Stellungnahme anderer Koalitionsparteien zu dieser Frage. Darauf folgend zeigt er mit Szegeder Beispielen illustriert den Kampf, der sich im Interesse der ehesten Durchführung der Agrarreform entwickelt hat.

Der Autor zeigt darauf hin, dass die Agrarreform in Szeged durch mehrere Faktoren speziell beeinflusst worden ist. Aus diesen Faktoren hebt er hervor, dass es hier keine für die Bodenverteilung ausreichenden Grossbesitze gaben. Über die Grossbesitze, die in Anschlag kommen konnten, verfügte die Stadt Szeged, das Zweidrittel deren wurde aber seit Jahrzehnten in Form von Kleinpachtgründen bearbeitet, auf deren Eigentumsrecht die Pächter im Laufe der Agrarreform Anspruch erhoben haben. Der Autor stellt fest, dass die wichtigste Eigentümlichkeit der Agrarreform in Szeged war, die von den Eigentümlichkeiten von nationaler Bedeutung abwich, dass sie in erster Linie auf die Austeilung der Pachtgüter, auf die Übertragung deren Eigentumsrechts gerichtet war.

Die Abhandlung erörtert weiterhin die speziellen Probleme, die sich im Laufe der Bodenreform aus den Pachtverhältnissen, bzw. aus den voneinander abweichenden Qualitäten der Grund-

stücke und aus den verschiedenen Anbauzweigen ergaben. Der Autor zeigt auch darauf hin, dass 97 % der ausgeteilten Böden städtisches Gut gewesen war, aber infolge der wenigen Grundstücke konnten die Prätendenten nicht befriedigt werden. Er analysiert in Zusammenhang damit die Bestrebungen, die auf die Milderung der sich so anzeigenden Probleme gerichtet waren. Der Autor hebt die Eigenheit heraus, dass die Bodenreform in Szeged ausserordentlich schnell abgelaufen ist, und war im Grunde genommen bis zum Mai 1945 zu Ende geführt. Im weiteren behandelt er ausführlich den Kampf um die Verteidigung der Ereignisse der Bodenreform.

Darauffolgend analysiert der Autor mit statistischen Angaben und Tabellen illustriert die Ereignisse der Bodenreform in Szeged, und deren Auswirkungen auf die Umgestaltung der Struktur des Bauertums. Er stellt fest, dass infolge dieses Prozesses die Kategorie der Pächter in Szeged im Grunde genommen verschwunden ist, und in bedeutendem Mass sich auch die Schichten der Halbproletarier und der Dorfreiche vermindert haben. Der Autor vergleicht diese strukturelle Veränderungen in Szeged mit den Angaben des Komitats Csongrád und des ganzen Landes.

SZABADIDŐ VIZSGÁLATA TANÁRJELÖLTEK KÖRÉBEN

Írta: KALLÓS GÁBOR

Tanulmányomban az ifjúságkutatás egy igen fontos részkérdését, a főiskolai hallgatók szabadidő felhasználásának néhány alapproblémáját vizsgálom. Három kérdésre keresek választ: 1. Mit értenek a főiskolai hallgatók a szabadidő fogalmán? 2. Mire használják szabadidejüket? 3. Megítélésünk szerint helyesen használják-e fel szabadidejüket?

Az általánosításhoz szükséges anyagot 1969 tavaszán a Szegedi Tanárképző Főiskola 290 hallgatójától nyertem.

Vizsgálódásunknál már kiindulópontban figyelembe kell vennünk a következőket: a) Tanárjelöltjeink töreksenek a szabadidő növelésére, b) Tanárjelöltjeink részére fontosabb a szabadidő, mint általában velük azonos korú, de más, a termelőmunka területén tevékenykedő fiatalok számára. Ezt ők maguk így fogalmazzák meg: „Egész délelőtt előadásokon, gyakorlatokon ülünk, intenzíven figyelünk, jegyzetelünk. Utána képtelenek vagyunk ismét leülni a könyv mellé és tanulni.” Különösen élesen merül tehát fel náluk az az igény, hogy a szabadidő legyen a rutintól és sztereotípáktól való megszabadulás ideje. A tanárjelölt egyéniségének sokoldalú kibontakoztatására komoly alapot ad a munka (előadások hallgatása, gyakorlatokon való részvétel, egyéni tanulás stb.), de ebben a folyamatban éppen a munka jellegénél fogva a hallgatók egyéniségének azok a mozzanatai jelentkeznek, amelyek inkább — de nem abszolúte — általánosak, többé-kevésbé közösen jelentkezőek, nem pedig eredetiek az eredeti individuális értelmezésében. A szabadidő-töltés fontosabb volta abban is megjelölhető, hogy tanárjelöltjeink szabadideje kedvükre tölthető idő, mely idő nagy többségüknél nem keveredik „fél-szabadidővel”. (Családi kötelezettség.)

Nemcsak tanárjelöltjeink törekvéseiben jelentkezik a munka és a szabadidő közötti relatív elkülönülés, hanem a szabadidő aktivitásának megvan a viszonylagos önállósága. Ugyanis megítélésünk szerint a szabadidőre is érvényes amit Engels a kereskedelemmel kapcsolatban írt: „Végso fokon a termelés a döntő. De mihelyt a termékekkel való kereskedelem a tulajdonképpeni termeléssel szemben önállósul, saját mozgását követi, amelyen ugyan nagyjában-egészében a termelés mozgása uralkodik, de részleteiben és ezen az általános összefüggésen belül ismét csak saját törvényeit követi, amelyek ennek az új tényezőnek természetéből adódnak: ennek megvannak a saját fejlődési szakaszai, amelyek ismét visszahatnak a termelés fejlődésére.” [1]

A szabadidő tevékenység viszonylagos önállósága végső soron feltételez bizonyos determinánsokat: pl.

- a) Társadalmi státuszt, (a mi esetünkben ez azt jelenti, hogy a vizsgált csoport főiskolai hallgató)
- b) A vizsgált csoport anyagi ellátottságát,
- c) Lakáskörülményeit (kollégium, kintlakás, bejárás),
- d) A vizsgált csoport fáradtságát.

A hallgatók véleménye a szabadidő fogalmáról igen különböző. A főbb értelmezési típusok a következők:

a) A meghatározás túl tág, mint pl.: szabadidő, melynek kitöltéséről szabadon döntök (IV. éves orosz-testnevelés szakos hallgató); Ha azzal foglalkozhatok, amit szeretek (IV. éves történelem—ének szakos hallgató); Hasznos, de kellemes dolgokkal eltöltött idő (IV. éves ének—matematika szakos hallgató); És végül egy IV. éves biológia—kémia szakos fiú szerint: amikor azt cselekszem, azon dolgozom, ami engem érdekel. Nem baj, ha eredménytelen amit teszek, mert nem érzem, hogy másoknak adós maradtam.

b) A szabadidő ismertető jegye, hogy az a kötelező munkaidőn kívüli idő, mint pl.: az az idő, amit az ember saját magának jól be tud osztani és természetes módon szabadon rendelkezik vele. Ez a kötelező munkaidőn kívül esik. (IV. éves matematika—rajz szakos hallgató.) A mindennapi munka után fenntartott szabadidő, amelyet az egyén a testi, lelki pihenésre, kulturális és tudományos igényeinek kielégítésére használ fel. (IV. éves biológia—mezőgazdasági szakos hallgató.) Az a rendelkezésemre álló időmennyiség, amely kötelességeim teljesítésén, napi munkám elvégzésén kívül áll, és amelyet tetszésem szerint arra használok fel, amire akarok, és ebbe senkinek sincs beleszólása. (I. éves földrajz—rajz szakos hallgató); Az az idő, amelynek tárgyát, helyét, intervallumát nem a „munkaadó” határozza meg, közvetve sem igyekszik ellenőrzésével saját hasznára fordítani (IV. éves magyar—rajz szakos hallgató); Végül: a nap 24 órájából az az időmennyiség, amely a legszükségesebb, elengedhetetlenül fontos munka után marad (III. éves biológia—földrajz szakos hallgató).

c) A szabadidő ismertető jegye a kikapcsolódás, mint pl. minden olyan idő, ami kikapcsolódást jelent, amitől pillanatnyilag felüdül az ember. Ez lehet akár iskolai munka is (IV. éves hallgató).

d) A szabadidő a munkán és pihenésen kívüli idő. (A szabadidő meghatározása egy IV. éves matematika—fizika szakos hallgató szerint.) Nincs olyan az ember előtt, hogy jaj, még ezt meg kell tanulni, el kell végezni. Legideálisabb szabadidő a szombat délután, mert az ember tudja, hogy holnap egész nap szabad lesz. A vasárnapot már a hétfő gondolata rontja (IV. éves hallgató).

Mire használják tanárjelöltjeink szabadidejüket? Tanárjelöltjeink szabadidő tevékenységeinek elemzésénél már a kiindulópontban szükségesnek látszik annak megjegyzése, hogy azok az összetevők, melyeket dr. Petrikás Árpádné: Egy III. éves egyetemi évfolyam jellemzése c. tanulmányában az alábbiakban fogalmazott meg — „Az önművelés eszközei azonban nagyon gyakran esetlegesek, a pillanat adta ötletektől függenek. III. éveseink jelentős része az önművelés olyan fajtáit igyekszik felhasználni, amelyek munkával, fáradsággal nem járnak, s önművelő jellegük mellett főleg a szórakozást, a pihenést szolgálják. (Színház, mozilátogatás, tv, rádió)” [2] — alapvetően nem jellemzők.

Tanárjelöltjeink vallomásai, valamint a mérési és egyéb tapasztalatok alapján állíthatjuk, hogy szabadidő tevékenységük csúcán idő- és munkaigényes tevékenység, az olvasás áll. Ha elfogadnánk Dumaseider életmódtipizálási koncepcióját, s magukat az egyes típusokat is, akkor azt mondanánk, hogy az olvasás első helyen való jelölése azt igazolja, hogy tanárjelöltjeink a homo sapiens (ismeretekre törekvő) típus, s természetszerűleg egyben ezt az életmódot folytató típus is. Dumaseider koncepciójában van valami igazság, azonban a valóság megértése érdekében rá kell mutatni arra, hogy alapvetően még a következőkről van szó:

a) Tanárjelöltjeink képzeletében az értelmiségi ember, s főleg a tanár elképzel-

hetetlen könyv nélkül, mint „értelmiségi” tartozék nélkül. Ez az elképzelésük örökölt, s ezért az örökségképzet fenntartásáért még áldozni is készek.

b) Az olvasás lehet egyszerre aktív pihenő, kultúrigényt kielégítő, szakmai feladatpótló. Az olvasás ilyen funkcióját teljesíteni lehet kölcsönbe vett és saját könyvvel. (Tehát nem minden esetben szükséges hozzá pénz.) Valamint olvasni lehet ágyban, alvás előtt is. Ez a szempont különösen kintlakó, televízióval nem rendelkező tanárjelöltek esetében jelentős.

Megállapításunk helyességét Nánási Miklós: Főiskolások c. munkája is lényegében alátámasztja. „Érdeklődésük fő területe — írja a szerző — az irodalom. A megkérdezett 300 hallgató (a fele humán, a fele reál szakos) 73%-a rendszeresen olvas, ritkán 25%, egyáltalán nem 2%. A rendszeres olvasók 40%-a szellemi felüdülés, kapcsolódás, pihenés céljából keresi a betűt, 33%-a időtöltésből („a legolcsóbb szórakozás”), 20%-át az általános művelődés vágya, 12%-át az irodalom szeretete hajtja a könyvek felé, és 3% maga sem tudja, miért olvas. A ritkán és egyáltalán nem olvasók időhiányra a mozi és a tévé. A reál szakos nem olvasót nem köti le a könyv, inkább dolgozik olvasás helyett. A humán szakosnak nem szórakozás az irodalom, mert igen sok a „szakmában” feldolgozandó kötelező irodalom, és annak elemző szemmel olvasása gátolja, hogy szórakozásként olyan műveket olvasson, amelyek őt közelebbről érintik.” [3] Milyen műfajt olvasnak szívesen hallgatóink? E kérdésre az 1. sz. táblázatunk válaszol:

*A hallgatók olvasásának műfajonkénti megoszlása
a válaszok számszerű és %-os mutatója*

1. sz. táblázat

Műfaj	I. évf.	II. évf.	III. évf.	IV. évf.	%
Társadalmi vagy történelmi	19	22	9	16	22,76
Kalandos	22	12	9	4	16,20
Elbeszélés	17	8	15	12	17,87
Színmű	8	7	13	8	12,42
Vers	11	10	10	9	13,82
Útleírás	5	3	6	6	6,91
Szakkönyv	10	5	3	2	6,91
Egyéb	—	1	2	6	3,11
Nem válaszolt	—	—	—	—	—

A kedveltségi rangsor élén a regény áll. Tanárjelöltjeink ilyen rangsorolása nem egyedi, általában minden társadalmi-gazdasági csoport így rangsorol. Állításunkat jól szemlélteti összehasonlító táblázatunk. (Az összehasonlításhoz szükséges, nem főiskolai adatokat Szántó Miklós Életmód, művelődés, szabadidő c. munkájából vettem.)

*Az irodalmi művek kedveltségi rangsora különböző társadalmi
státuszhoz tartozó csoportok tagjainak válaszai alapján*

1/a sz. táblázat

Ipari segédm.	Szakk munkás	Szellemi dolg.	Főiskolai hallg.
1. regény	regény	regény	regény
2. kalandos	útleírás	tud. ism.	elbeszélés
3. útleírás	tud. ism.	útleírás	kalandos
4. elbeszélés vers,	kalandos	elbeszélés vers,	tud. ism.
5. tud. ism.	elbeszélés vers	kalandos	útleírás

Az összehasonlító táblázatból elének tűnő különbségek a tanárjelöltek sajátos életkorával, társadalmi státuszával, speciális szakérdeklődésével (humán-reál), valamint ízlésével függenek össze.

Az 1/a. sz. táblázat szemléletesen bizonyítja, hogy a különböző műfajok közül a fajsúlyos irodalom vezet, ami azt jelenti, hogy jelöltjeink lényegében túljutottak a 14—18 éveseknél tapasztalható olvasási problémákon. A „túljutás” azonban nem abszolút, tanárjelöltjeink egy részénél még elvenen él az előző fejlődési szakasz hatása, amit legpregnansabban talán a kalandos olvasmányok 2. helyen való jelölése igazol, vagy pl. az útleírások iránti aránylag magas érdeklődés.

Ha a túljutás nem is abszolút, de lényegében végleges. Az érdeklődés irányultságának lényegileg végleges voltát a következő kimutatható jelenségek jelzik: a) Érdeklődésükre a végletesség nem jellemző. (A ponyvairodalom iránti érdeklődés egyedi esetre zsugorodott), b) Helyzetüknél fogva adott a könyv „habzsolása”. A habzsolás kielégítésére áldozatokra is képesek. Nagynak nem mondható ösztöndíjuk egy részét könyvvásárlásra fordítják. A könyvvásárlás arányát jól szemlélteti alábbi táblázatunk:

*A hallgatók válaszána számszerű és százalékos megoszlása,
vesznek-e könyveket, kiskönyvtáruk van-e kérdésre?
N:290*

2. sz. táblázat

	I. évf.	II. évf.	III. évf.	IV. évf.	Ö:	%
Igen	85	66	58	41	250	86,21
Nem	5	19	8	8	40	13,79
Nem válaszolt	—	—	—	—	—	—
Összesen:	90	85	66	49	290	100,00

Tanárjelöltjeink helyzetéből fakadnak még a további sajátosságok is: irodalmi és művészeti képzésüket tartják elsődlegesnek, természettudományos és szaktudományos műveltségük egyéni képzésen keresztül való fokozását pedig másodlagos feladatnak. Csak így érthető, hogy a színművek olvasása viszonylag miért olyan magas, a szak-könyv jelölése pedig miért olyan alacsony a kedveltségi rangsorban.

Az olvasás irányát alapvetően meghatározó tényezők szerepét, valamint az olvasás területén megfigyelhető közös, általános vonásokat nem lehet megmervíteni, abszolutizálni, észre kell venni, hogy az érdeklődést (az érdeklődés irányát) az ízlés is megszabja, azt pedig az itt szóbanforgó determinánsok (és a szóba nem került, de egyébként meglevő determinánsok, pl. a főiskola) nem képesek. Nem is az ízlések nivellálására való törekvés a feladat, hanem az ízlés pozitív irányú befolyásolása.

Az olvasás idő- és munkaigényes szabadidő tevékenységi forma. Primátusát az egyéb időigényes (de esetenként nem olyan munkaigényes) tevékenységi formákkal, pl. tv, szemben biztosítja. Ez a harc két szempontból is igen érdekes.

1. Tanárjelöltjeink szabadideje elég jelentős, sőt növeléséért szinte naponta „csatasorba” állnak, mégsem kötnek erről az elégséges szabadidő alapról egy olyan kompromisszumot, hogy békésen férjen meg mindkettő (tv és olvasás) szinte egyenjogúan egymás mellett. A kompromisszum kerülése (vagy esetenkénti megkötése) bizonyítja, hogy tanárjelöltjeink mindenekelőtt nem „készen kapni” akarnak, hanem aktív cselekvő módon elsajátítani.

2. Az olvasás és a tv nézés között a gyakorlatban kialakult ilyen viszony ismét felveti azt az elvi kérdést, hogy mi a helyes kapcsolat az olvasás és a tv nézés között. A tv nézés nem a szabadidő aktív felhasználása, vallják sokan. A Társadalmi Szemle hasábjain kibontakozott vita során (1964) pl. dr. Szabó András a következőket írta: „a házhoz szállított ismeretek és művészi élmény... az elsajátítás megkönnyítésével együtt a gondolkodásmód kényelmességét is kialakíthatja, és ez egészen a „szellemi parazitaság” kialakulásához vezethet. Ez a szellemi restség és szellemi parazitaság, ami mint alapállás független a sugárzott program tartalmától, elszakadhat attól, megfoszthat a gondolati együttműködés készségeitől.” [4]

A Szabó András által felvetett problémával nyugati szociológusok munkáiban is találkozunk. A televíziózás a tudás felhígulásával, az ízlés, gondolkodás restségével jár. A tv nézés nem a szabadidő aktív kihasználása, hanem egy tipizált kollektív időtöltés, írják. A tv és az olvasás viszonyát pedig sommásan így jellemzik: a tv az olvasáshoz szorosan kapcsolódó képalkotó gondolkodókészséget, fantáziát elsovasztja, s valami leegyszerűsített híg szellemi aktussal helyettesíti.

Véleményünk szerint a televíziónézés, mint szabadidő tevékenységi forma szerepét konkrét elemzés során be lehet mutatni. Előre kell bocsátanunk, hogy nem osztjuk sem a magyar, sem a nyugati szociológusok már felvázolt aggályait, noha kétségtelen, hogy a televíziónézés és az olvasás között van tevékenységi különbség. A különbségre Pavlov tanításai alapján lehet rámutatni. Az írott szó és a kép befogadása egymástól eltérő lelki folyamatot igényel. Az olvasásnál az ember ún. második jelzőrendszere aktívan működik, éppen ezért az igazi olvasás újratermelés. (Ez mint szellemi kielégülés tárulhat elénk.)

A különböző felfogások ellenére is azt kell mondani, hogy a televíziónézés is bonyolult értelmi folyamatokat hoz létre, leköti az ember figyelmét a mozgó kép. Az ember egy időben összeveti és elemzi ezeket a képeket saját tapasztalataival, (analizál, szintetizál). Ebben a folyamatban úgy tűnik, hogy a képi közlés befogadásakor szerepet játszik az első jelzőrendszer is. (A szerzett benyomások érzetek formájában való regisztrálását értjük ezalatt.) Komoly jelentőséget tulajdonítunk tehát annak, hogy hallgatóink hogyan veszik igénybe a televíziót, illetve milyen műsorok iránt érdeklődnek. Következő táblázatunk erről tájékoztat.

*A hallgatók válaszáinak számszerű megoszlása a milyen műsort néz
a televízióban kérdésre
N: 290*

3. sz. táblázat*

Válaszlehetőségek:	I. évf.	II. évf.	III. évf.	IV. évf.	Össz.
Mindent	11	8	6	6	31
Filmet	66	60	59	33	238
Sportközvetítést	39	34	30	10	113
Színházi előadás	31	18	29	17	95
Tudományos előadás	25	22	14	13	74
Egyéb műsort	4	2	—	3	9
Nem válaszolt	—	—	—	—	—

* Miután egy hallgató több válaszlehetőséget is jelzett, a táblázat a valós kép megrajzolása érdekében az összes válaszokat feltüntetve készült.

Táblázatunkból az alábbi fontos tanulságokat vonhatjuk le:

1. Tanárjelöltjeink viszonya a televízióhoz (a tv műsorához) nem kritikátlan. Ezt leginkább a „mindent” válaszlehetőség igen alacsony helyen való jelölése bizonyítja.

2. A tv műsorokhoz való viszonyukat mindenekelőtt önművelési igényeik határozzák meg. Ezt a törekvésüket jól megfigyelhetjük a színházi előadások, tudományos előadások iránti érdeklődésükből.

3. A tv-hez való viszonyt befolyásolja hallgatóink státusza. [5] Az ösztöndíj nem lehet minden esetben elégséges sokirányú kulturális igényeik kielégítésére, ezért filmet, labdarúgó-mérkőzést stb. szívesen néznek meg a tv képernyő előtt is.

Tanárjelöltjeink a munkaigényes szabadidő tevékenység mellett ún. nem különösebben munkaigényes tevékenységi formákat is produkálnak. Ezek közül a mozi, rádió, színház szerepét vizsgáljuk.

Tanárjelöltjeink egyik kedvenc szabadidő töltési formája a tv nézés. Ennek ellenére az a tapasztalatunk, hogy a televízió nem tudja kiiktatni a mozit érdeklődési körükből. Állításunkat szemléletesen igazolja következő táblázatunk.

*A hallgatók válaszáinak számszerű és százalékos megoszlása,
általában milyen gyakran jár moziba kérdésre*
N: 290

4. sz. táblázat

Válaszlehetőségek:	I. évf.	II. évf.	III. évf.	IV. évf.	%
Hetenként többször	7	5	2	2	5,53
Hetenként	21	23	24	16	28,90
Kéthetenként	17	17	12	14	20,72
Havonta	23	17	9	11	20,72
Ritkábban	13	18	19	5	18,95
Egyáltalán nem	9	1	—	1	3,80
Nem válaszolt	—	4	—	—	10,38
Összesen:	90	85	66	49	100,00

A televízió és a mozi párharcát figyelve az utóbbi időben azt tapasztalhatjuk, hogy a mozi „pozíciója” egy erősödési folyamaton megy át. [6]

Éppen ezért érdekes, hogy milyen filmek felé fordul hallgatóink érdeklődése. A kérdésre számszerű választ a következő táblázat ad.

*A hallgatók válaszáinak nagyságrendi megoszlása,
milyen filmet néz meg szívesen kérdésre*
N: 290

5. sz. táblázat

Válaszlehetőségek:	I. évf.	II. évf.	III. évf.	IV. évf.	Ö.:
Kalandos	15	17	12	11	55
Szerelmi	15	13	11	10	49
Történelmi	20	23	22	10	75
Romantikus	13	13	10	5	41
Háborús	7	3	5	4	19
Egyéb	20	5	56	9	90
Nem válaszolt	9	11	5	5	30
Összesen					359

Az érdeklődés és az ízlés heterogenitása mellett is a következő alaptendenciákat lehet kiszűrni:

a) tanárjelöltjeink filmek iránti érdeklődését mindenekelőtt a szórakozás, pihenés, kikapcsolódás iránti vágy határozza meg. Jól tükrözi felfogásukat a különböző filmek általuk felállított kedveltségi rangsor:

1. vegyes filmek,
2. történelmi filmek,
3. kalandos filmek,
4. szerelmi filmek,
5. romantikus filmek.

b) Társadalmi kérdések iránti vágyból csak másodsorban megy el egynéhány hallgató moziba. Következtetésünket legpregnansabban a háborús filmek rangsorolása, a róluk alkotott vélemények igazolják.

c) Az eddig kimutatott sajátosságokból, részben pedig a filmekről alkotott véleményükből kitűnik, hogy esetenként egyes filmek megtekintésében nem is a művészeti igény kielégítése, hanem egyéb szempontok a meghatározók. A tv érthető térhódítása a rádió műsorai iránti érdeklődést nem tudja elsorvasztani. Ezt bizonyítja a következő táblázatunk.

*A hallgatók válaszáinak számszerű megoszlása,
milyen műsort hallgat a rádióban kérdésre
N: 290*

6. sz. táblázat*

Válaszlehetőségek:	I. évf.	II. évf.	III. évf.	IV. évf.	Ö.:
Híreket	65	47	51	24	187
Politikai műsort	21	11	8	6	46
Komoly zenét	33	15	22	16	86
Könnyűzenét	53	50	44	36	173
Színházi közvetítést	22	8	13	7	50
Kabarét	6	22	10	10	48
Egyebet	2	—	—	—	—
Nem válaszolt	—	—	—	—	—
Összesen					492

* Miután egy hallgató több válaszlehetőséget is jelzett, a táblázat a valós kép megrajzolása érdekében az összes válaszokat feltüntetve készült.

Táblázatunk alapján a rádió különböző funkciói mutathatók ki:

a) Tanárjelöltjeink aktuális napi politikai igényeit kielégítő funkciója. (Hallgatóink a híreket jelölik első helyen, a megkérdezett 290 hallgatóból 187 fő hallgatja rendszeresen a híreket, s vallomásuk szerint további 46 még ezt kiegészíti egyéb politikai műsorokkal is.)

b) Részben az életkori sajátosságnak, és részben a „divatnak” megfelelően a rádió a hallgatók könnyűzenei igényeit elégíti ki. (173 fő hallgat rendszeresen könnyűzenét, s ez a műsorok iránti érdeklődési rangsorban a 2. helyet jelenti.) Ez a jelenség egy érdekes és egyáltalán nem lényegtelen ellentmondásra hívja fel figyelmünket. Iskolai zeneoktatásunk világviszonylatban is számottevő, s mégis a klasszikus és modern komoly zene szembetűnően a könnyűzene mögé szorul az érdeklődési rangsorolásban. (173:86 a rangsorolás számszerű megoszlása.)

c) A rádió bizonyos hallgatók körében tv és színházpótló szerepet tölt be. (Színházi közvetítést, kabarét stb. hallgatnak.)

Időigényes és aktív tevékenységi forma még a színházi előadások látogatása is. A színházlátogatás rendszerességéről alábbi táblázatunk tájékoztat.

Hallgatóink válaszáinak számszerű és százalékos megoszlása a, látogat-e színházi előadásokat kérdésre
N: 290

7. sz. táblázat

Válaszlehetőségek	I. évf.	II. évf.	III. évf.	IV. évf.	%
Bérlete van	12	6	20	10	16,55
Alkalomszerűen jár	54	64	44	33	67,24
Egyáltalán nem jár	24	10	2	6	14,48
Nem válaszolt	—	5	—	—	1,73
Összesen:	90	85	66	49	100,00

Végül munka és időigényes szabadidő tevékenységi forma a társadalmi munkavégzés. A társadalmi munka végzéséről alábbi táblázatunk tájékoztat:

Hallgatóink válaszáinak számszerű és százalékos megoszlása a, társadalmi munkát (KISZ) végez-e kérdésre
N: 290

8. sz. táblázat.

Válaszlehetőségek	I. évf.	II. évf.	III. évf.	IV. évf.	%
Igen	88	56	9	36	65,18
Nem	2	25	57	13	33,44
Nem válaszolt	—	4	—	—	1,38
Összesen:	90	85	66	49	100,00

Eddig tanárjelöltjeinknek lényegében aktív tevékenységet igénylő szabadidő-elfoglaltsági formáit vizsgáltuk. Kétségtelen azonban, hogy a bemutatott kép hallgatóinknak — vagy legalábbis egy részüknek — csak az egyik arca. Sajnos a másik arc ha teljességében nem is elmarasztalható, de értékben az előzőtől messze elmarad, ez pedig: az elég erős inaktív tevékenységük. (Pihenés a 2. helyre, séta a 4., és beszélgetés a 6. helyre rangsorolva.)

Hallgatóink gyakran panaszosan, sőt esetenként erősen eltúlozva vetik fel a kötött elfoglaltságok nagyságát. Találónan jellemzi ezt a szituációt Nánási: „Általában sok a panasz az erős lekötöttség és a szabadidő teljes hiánya miatt. Ennek orvoslása érdekében sokszor még a mulasztást is vállalják, avagy meg nem engedett, csalárd eszközökhöz folyamodnak.” [7] Majd így folytatja: „Siránkoznak elfoglaltságuk miatt, szabadidejüket azonban sokszor céltalanul fecserlik el. A túlterhelés, a fáradtság egyenesen hivatkozási téma lett, aminek ürügyén egyesek nem csinálnak semmi hasznosat. Sokszor egyszerre annyi mindent kellene csinálni — halljuk —, hogy a hallgató abba a kínzó töprengésbe fárad bele, amivel a legfontosabb tennivaló kiválasztását és sorrendjét szeretné elintézni, így mire valami elhatározásra jut, elveszi energiáját, lelkesedését és inkább alszik egyet, vagy elmenekül moziba, hogy végre ne legyen hiábavalóan eltöltött a nap.” [8]

Sarkallt a kíváncsiság, hogy hallgatóink felismerik-e azt az ellentmondásos szituációt, hogy egyrészt panaszkodnak a kötött elfoglaltságra, másrészt állandóan töreksenek a szabadidő nem mindig megfelelő eszközökkel való növelésére, és gyakran nem sikertelenül, s ha az adva van, gyakran nem tudnak vele mit kezdeni. Eppen ezért a következő kérdésekre kértem tőlük választ:

1. Véleménye szerint helyesen használja-e fel szabadidejét?
 2. Helyesnek tartja-e a szabad délutánokat, ki tudja-e használni őket?
 3. Megtesz-e mindent, hogy műveltségét fejlessze? (Noha ez utóbbi kérdés nem kifejezetten a szabadidő helyes felhasználását jelenti.)
- Az első kérdésre adott válaszokat az alábbi táblázat foglalja össze.

*Hallgatóink válaszáinak számszerű és százalékos megoszlása,
véleménye szerint helyesen használja-e fel szabadidejét kérdésre
N: 290*

9. sz. táblázat

Válaszlehetőségek	I. évf.	II. évf.	III. évf.	IV. évf.	%
Igen	14	13	12	10	16,89
Részben	67	52	41	29	65,18
Nem	9	13	13	4	13,45
Nem válaszolt	—	7	—	6	4,48
Összesen	90	85	66	49	100,00

A válaszokból nyugtalanító kép tárul elénk. Sajnos kevesen (16,89%) használják fel saját véleményük szerint is helyesen szabadidejüket. Az egészében nyugtalanító kép részei is nyugtalanítóak, hisz évfolyamról évfolyamra — ha lassú folyamatjelleggel is — romló tendenciájú.

Nyugtalanító az is, hogy elég magas százalék (13,45%) véleménye szerint nem megfelelő a rendelkezésükre álló szabadidő felhasználásuk, s ha ehhez még hozzátesszük a nem válaszoltak százalékát (4,48%), akkor ez a negatív kép „elnyeli” a fentebb bemutatott (16,89%) pozitívát.

Valószínű, hogy ezzel a szituációval függ össze a harmadik kérdésre adott válaszok szintén nem kedvező alakulása, (Megtesz-e mindent, hogy műveltségét fejlessze?) Válaszaikat az alábbi táblázat tartalmazza.

*Hallgatóink válaszáinak számszerű és százalékos megoszlása, megtesz-e mindent
annak érdekében, hogy műveltségét fejlessze kérdésre
N: 290*

10. sz. táblázat

Válaszlehetőségek:	I. évf.	II. évf.	III. évf.	IV. évf.	%
Igen	30	23	15	11	27,24
Részben	59	57	47	36	68,62
Nem	1	5	3	—	3,10
Nem válaszolt	—	—	1	2	1,04
Összesen:	90	85	66	49	100,00

Ezt a képet viszont valamennyire egyensúlyba hozzák a (helyesnek tartja-e a szabad délutánokat, ki tudja-e használni azokat) második kérdésre adott válaszok, ezeket következő táblázatunk foglalja össze:

*Hallgatóink válaszáinak számszerű és százalékos megoszlása,
helyesnek tartja-e a szabad délutánokat, ki tudja-e használni kérdésre
N: 290*

11. sz. táblázat

Válaszlehetőségek	I. évf.	II. évf.	III. évf.	IV. évf.	%
Igen	52	60	44	30	64,14
Részben	23	21	18	13	25,86
Nem	15	2	—	6	7,93
Nem válaszolt	—	2	4	—	2,07
Összesen	90	85	66	49	100,00

A munkaigényes és kevésbé munkaigényes tevékenységi formák harcából — valószínűleg a szabadidő gyakran rossz kihasználása miatt — a főiskolai életben szükséges egyes tevékenységi formák vagy elmaradnak, vagy háttérbe szorulnak, a mi vizsgálati esetünkben pl. ilyen a sport.

Egy régebbi felvétel szerint [9] a hallgatóság 20%-a ritkán, 41%-a egyáltalán nem sportol. Igen tanulságosak továbbá még azok az adatok, amelyeket „miért sportol, vagy miért nem” kérdésekre adtak a hallgatók:

Miért sportol?	élsportoló kíván lenni	3%
	testi épségéhez kell	22%
	szereti a mozgást	17%
	nem akar elhízni	2%
Miért nem sportol?	nem szereti a sportot	6%
	kényelemszeretet	2%
	idő hiánya	2%
	egészségi állapot	20%
	nem tud válaszolni	7%

A tanulmányomból leszűrhető néhány tapasztalat — hihetőleg — igazolja a szabadidő kutatás jelentőségét.

Felvételi lap

Kérjük figyelmesen olvassa el a kérdéseket, utána válaszoljon.

1. Ön szerint mi a szabadidő?
2. Véleménye szerint helyesen használja-e fel szabadidejét?
igen, részben, nem
3. Általában milyen gyakran jár moziba?
hetenként többször
hetenként
kéthetenként
havonta
ritkábban
egyáltalán nem

4. Milyen filmet néz szívesen? (Érdeklődésének megfelelően számozza!)
 - kalandos
 - szerelmi
 - történelmi
 - romantikus
 - háborús
 - egyéb, éspedig:
5. Milyen műfajt olvas szívesen? (Érdeklődésének megfelelően számozza!)
 - társadalmi vagy történelmi regény
 - kalandos
 - elbeszélés
 - színmű
 - vers
 - útleírás
 - szakkönyv
 - egyéb
6. Milyen könyveket olvasott az utóbbi hónapban? (Nevezze meg őket!)
7. Vesz könyvet, kiskönyvtára van?
 - igen, nem
8. Sorolja fel melyik újságot, napilapot, hetilapot, folyóiratot szokta olvasni! (A címet írja)
9. Milyen műsort néz a tv-ben?
 - mindent
 - filmet
 - sportközvetítést
 - színházi előadást
 - tudományos előadást
 - egyéb műsort, éspedig:
10. Mit hallgat leggyakrabban a rádióban?
 - híreket
 - politikai műsort
 - komoly zenét
 - könnyűzenét
 - színházi közvetítést
 - kabarét
 - egyebet, éspedig:
11. Látogat-e színházi előadásokat?
 - bérlete van
 - alkalomszerűen jár
 - egyéltalán nem jár
12. Helyesnek tartja-e a szabad délutánokat? Ki tudja-e használni?
 - igen, részben, nem, miért?
13. Társadalmi munkát (KISZ) végez-e?
 - igen, nem

JEGYZETEK

[1] Engels levele Schmidthez 1890. október 7-én. MARX—ENGELS, Válogatott Levelek. 1950. 495—6.

[2] DR. PETRIKÁS ÁRPÁDNÉ, Egy III. éves egyetemi évfolyam jellemzése. Felsőoktatási Módszertani Pályázatok. (Szerk. Juhász Jenő.) Bp. 1967. 51.

[3] NÁNÁSI MIKLÓS, Főiskolások. Felsőoktatási Módszertani Pályázatok. Bp. 1967. 103.

[4] DR. SZABÓ ANDRÁS, Szabadidő — művelődés — televízió. Társadalmi Szemle. XIX. [1964]: 44.

[5] Tanárjelölteink státusza alatt ebben az esetben mindenekelőtt anyagi ellátottsági szintjüket értjük. (Mennyi pénzzel rendelkeznek hónapról hónapra.) Értékes tájékoztató jellegű adatokat találunk erről HUSZKA ISTVÁN tanári szakdolgozatában. (A szakdolgozat 1964-ben készült, a szegedi tanárképző főiskola pszichológiai tanszéki könyvtárában található). Felmérése alapján a hallgatók összes jövedelmének nagysága a Petőfi Sándor kollégiumban a következő volt:

1000 Ft	10 %
800 Ft	10 %
700 Ft	30 %
600 Ft	27 %
500 Ft	23 %

A fentebb bemutatott adatok az 1964-es évre vonatkoznak.

[6] TÓTH—KALLOS—NAGY, A tanárjelöltek között végzendő világnézeti (politikai, erkölcsi és esztétikai) nevelés sajátos elvei és módszerei című tanulmányban (A tanárképzés pedagógiája). Szeged. 1965. A mozilátogatás gyakoriságát az alábbiakban foglalták össze:

A hallgatók százalékos megoszlása a színház és mozilátogatás gyakorisága szerint. (A táblázatból a mozilátogatás részt idézzük csupán.)

Megnevezés	Mozilátogatás			Ö:
	gyakran	ritkán	nem vál.	
I. éves hallgatók	26,5	9,0	64,5	100 %
II., III. és IV. év ének-zene-rajz és testnevelés szakosok	41,9	25,8	32,3	100 %
II., III., IV. év humán-reál szak az előbbiektől nélkül	49,0	21,2	37,9	100 %

[7] Nánási Miklós i. m. 98.

[8] Uo.

[9] Az adatok HUSZKA ISTVÁN idézett dolgozatából.

ИССЛЕДОВАНИЕ СВОБОДНОГО ВРЕМЕНИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Г. Каллош

Автор исследовал очень своевременный вид деятельности, важный с точки зрения студентов Педагогического института — использование свободного времени. Он эмпирическим методом рисует картину об использовании свободного времени. В результате наблюдений даются некоторые общепользные выводы.

FREIZEITUNTERSUCHUNG IM KREIS DER LEHRERSTUDENTEN

von G. Kallós

Der Autor unterwirft eine sehr interessante und aktuelle, für die Hochschulstudenten wichtige Tätigkeitsform, den Freizeitgebrauch einer Prüfung. Er gibt auf empirischer Ebene mit Hilfe soziologischer Methode Bild über den Gebrauch der Freizeit. Als Ergebnis der Untersuchung werden einige theoretische Feststellungen gemacht.

AZ INFORMÁCIÓ FILOZÓFIAI FOGALMÁRÓL

Írta: RIGÓ JÁZON

Az információ fogalma napjainkban széles körű, általános filozófiai értelmezést nyert. Ennek oka, hogy az anyag egyik alapvető sajátosságának, a jelenségek kölcsönös összefüggésének speciális esete.

A SHANNON által kidolgozott információelméletre az a jellemző, hogy valószínűségi alapon épül fel, továbbá, hogy elvonatkoztat az ember mindennemű szerepétől. Azóta ez az elmélet jelentős változásokon ment keresztül. Ma már célszerű megkülönböztetni az információ mennyiségi elméletét az információelmélettől.

A pusztán mennyiségi szemléleten alapuló elmélet jellemzői: Ez az elmélet a stochasztikus jellegű hírközlési rendszerek, folyamatok tudományaként alakult ki. Fő feladata a különböző típusú információ-források és csatornák definiálása, hírközlési modellek általános sajátosságainak tanulmányozása, ezen belül is talán elsődlegesen az információ mennyiségének — tartalmától független — számszerű, egzakt meghatározása, mérése. Az információelmélet által vizsgált rendszerek, tartalmi jellegüktől függetlenül forrásból, csatornából és vevőből állnak. A forrás olyan berendezés, amely egy adott, tetszőleges jelhalmazból véletlenszerűen választ ki és ad le sorozatokat. Az átviteli csatorna általában nem kívánt zavarokat is közvetít. Következésképpen az adott és vett jelek „azonosságára” csak a valószínűségszámítás törvényei alapján következtethetünk, az információelmélet formanyelve tehát a valószínűségszámítás is lehet. [1] Mivel a legkülönbözőbb statisztikai természetű rendszerek (fizikai, kémiai, biológiai, társadalmi) szintén leírhatók a valószínűség-elmélet segítségével, az információ fogalma mindazokban a tudományágakban felhasználható, amelyek statisztikai természetű jelenségeket írnak le.

Az információelmélet törvényei más tudományágakban való felhasználásának, valamint az információfogalom általánosításának egyik fő akadályja, hogy a matematikusok e fogalmat magát nem határozták meg, csupán használatának határait. A matematika csupán az információ mennyiségével foglalkozik — ez törekvéseit figyelembe véve érthető is. Ebből következően azonban az információelmélettel foglalkozó munkák az információ és az információmennyiség fogalmát általában szinonim értelemben használják. [2]

Az ettől különböző — de még nem kellőképpen kiépített — elmélet nem tekinthet el az információ tartalmától, felvevő számára meglevő értékességtől, általa történő felhasználástól, az információ szemantikai oldalától.

A különböző szerzőktől származó definíciókat csoportosítani lehet. Induljunk ki WIENER meghatározásából. WIENER [3] az ember és környezet folyamatos kapcsolatának tartalmát nevezi információnak. Eszerint akkor keletkezik információ, amikor az ember alkalmazkodva környezetéhez (mely lehet egyaránt természeti és társadalmi) visszahat rá. Az ember számára nagy jelentősége van az információ

megszerzésének és felhasználásának. Ez jelenti a külvilághoz való alkalmazkodásunkat — olvashatjuk WIENER könyvében.

Az információ mindig anyagi kapcsolatok tartalmának megjelölésére szolgál. Információs folyamat nemcsak ember-ember kapcsolat, hanem ember-gép és gép-gép viszonyból is létrejöhet.

Az információ fenti értelmezésében UKRAINEV [4] az információ következő sajátosságait látja:

1. az információ az irányításban és az ehhez szükséges folyamatokban jön létre;
2. az információ tartalma a külvilág;
3. az információ ennek a tartalomnak a jelölése, mely formailag nem esik vele egybe;
4. az információt a külvilágtól kapjuk érzékszerveink útján;
5. az információt az érzékszervek a külvilághoz való alkalmazkodás mechanizmusának adják át.

Megvizsgálva az UKRAINEV által megállapított sajátosságokat, a következő ellenvetéseket tehetjük: Az első pontban vázolt tulajdonság az információ keletkezésére utal. Azonban nincs összhangban a 4. és 5. pontokban foglalt sajátosságokkal. Az irányítás olyan művelet, amelyik beavatkozás valamely folyamat létrehozására, fenntartására, megváltoztatására. Ez pedig nem egyeztethető össze a külvilághoz való alkalmazkodásunkkal, mivel ez utóbbi a szabályozás folyamatába tartozik. UKRAINEV egyébként helyesen állapítja meg, hogy a wieneri felfogásban az információ mindig dolgok kölcsönhatásának eredménye, és elválaszthatatlan a vezérléstől, szabályozástól. WIENER tétele alapján kimondhatjuk, hogy az információ-keletkezés objektív feltételei: az objektumok, a magasan szervezett anyagfajta és az ezek közötti kapcsolatok megléte.

A második pontban az információ tartalma UKRAINEV szerint a külvilág. Az információfogalom filozófiai meghatározásakor fontos hangsúlyozni az információ tartalmát. Az információ feltétlenül rendelkezik tartalommal, ezt helyesen látja UKRAINEV. Az a tartalom azonban, amelyet WIENER említ, nem azonos az információnak, mint „önálló” létezőnek a tartalmával. WIENER az „információ” szót anyagi kapcsolatok tartalmának megjelölésére használja, amelyek az alkalmazkodás eredményeként jönnek létre. Az UKRAINEV-nél szereplő tartalom viszont ennek a tartalomnak a tartalma.

A wieneri meghatározás azt fejezi ki, hogy alkalmazkodásunk folyamatában kialakulnak bennünk bizonyos képek a valóságról. Ez a kép a tartalom, az objektív valóság tükröződése, amelyet az információ szóval jelölünk. A kép viszont önmaga is rendelkezik bizonyos szervezettséggel, renddel. Az egyes „jelek” kapcsolata határozza meg a teljes kép minőségét. Ez a minőség az információ önálló, belső tartalma.

UKRAINEV a továbbiakban megállapítja, hogy a wieneri meghatározás túlságosan antropomorf, mondván, hogy csak az ember érzékelési és tudati szintjén jelentkezik.

Csak a meghatározást figyelembe véve — és UKRAINEV ezt veszi — valóban lehet ilyen következtetést levonni. Ugyanakkor UKRAINEV-nek ezzel ellentétes véleménye is olvasható néhány sorral lejjebb. Ugyanis kiemeli, hogy WIENER meghatározása alkalmazható az összes élő szervezetre és technikai berendezésre, ha általában bármely vezérlési rendszernek a változó, külső feltételekhez való alkalmazkodásáról van szó. Úgy gondoljuk, WIENER felfogása is ez.

Ezzel kapcsolatban még meg kell jegyezni a következőt. WIENER nem állította

az információ antropomorf jellegét, ami bizonyítható azokkal a tényekkel, amelyek a „The Human Use of Human Beings” c. könyvében olvashatók. Ő az ember és a külvilág kapcsolatát vizsgálva határozza meg ilyen módon az információt. A két tényező kétoldalú kapcsolatát írja le: az érzékelt információt az idegrendszeren keresztül az ember koordinálja, tárolja, másokkal egybeveti, szelektálja. Ennek segítségével végül az effektor szerveken keresztül visszahat a külvilágra. Ha csak eddig kísérnénk figyelemmel WIENER koncepcióját, valóban következne UKRAINEV állítása. Azonban WIENER — mint könyvének tantételét — kiemeli, hogy a társadalmat csak a hozzátartozó közlések és közlési eszközök tanulmányozásán keresztül lehet megérteni, valamint hangsúlyozza az ember-ember, az ember-gép, és a gép-gép közötti információs folyamatok nagy jelentőségét. Ezek ellentmondanak UKRAINEV fenti állításának.

Az információ antropomorf jellege ellen nemcsak UKRAINEV tiltakozik. SZOBOLJEV, KITOV és LJAPUNOV egyik tanulmányukban [5] kifejtik, hogy az információs folyamatok nemcsak olyan magasan szervezett organizmus szintjén jelentkeznek, mint az ember.

Az információfogalom lényegével foglalkozók sorában külön csoportot képeznek azok, akik tagadják az információ anyagi voltát. WIENERnek az előzőtől eltérő — sokat vitatott — meghatározása látszólag megfelel ennek az értelmezésnek. [6]

„Az információ információ, nem anyag és nem energia. Az a materializmus, amely ezt nem ismeri el, napjainkban nem lehet életképes.” TARASZENKO [7] bírálja azokat, akik ezt teljes értékű meghatározásnak tekintik, mivel szerintük WIENER az információt anyagtalán szubsztanciának tartja. TARASZENKO szerint — és ezzel egyetértünk — Wiener egész felfogása azt bizonyítja, hogy nem tekinti anyagon kívülnek az információt. Ezt igazolják a „The Human Use of Human Beings” c. könyvében leírt információs folyamatok.

UKRAINEV pontatlannak, logikailag nem kielégítőnek tartja a wieneri kijelentést. Valóban igaza van abban, hogy ha az információt mint „nem anyag és nem energia” határozzuk meg, akkor külön válaszolni kell arra a kérdésre, hogy milyen viszonyban van az anyaggal. De csak abban az esetben, ha a dialektikus materializmus kategóriái szerint értelmezzük a jelenségeket. WIENER azonban nem ebben a rendszerben gondolkodott.

Elismeri viszont, hogy a meghatározás természettudományos tartalommal rendelkezik. Az ugyanis, hogy az információt nem szabad visszavezetni az anyag vagy az energia egyik konkrét formájára sem, igen jelentős sajátja a wieneri meghatározásnak. Az információ külön formája az anyagi kapcsolatoknak.

A wienerihez hasonló negatív ítélet formájában határozzák meg az információt TARASZENKO és HARKEVICS. [8] Taraszenko nem anyagnak, de anyagsajátosságnak, míg HARKEVICS kifejezetten „nem anyagszerű objektum”-nak fogja fel.

Az, hogy az információ anyagsajátosság, még önmagában nem sokat mond az információról. Ennyire tágan értelmezve az információ azonosítható pl. a tudattal, hiszen az is anyagi sajátosság.

HARKEVICSnek mindenesetre igaza van abban, hogy az információ nem anyagszerű objektum. Vagyis nem konkrét anyagfajta a klasszikus fizika értelmében.

KLAUS [9] a kibernetika alkalmazásának lehetőségeit vizsgálva az anyagnak három aspektusát különbözteti meg:

1. a konkrét anyagfajták aspektusa;
2. az energia aspektus;
3. az információs-organizációs aspektus.

A konkrét anyagfajták aspektusa az „anyagnak testszerű oldalával foglalkozik.” Ide sorolja a klasszikus fizika tárgykörét a modern kémiát és biológiát. Az energia-aspektus csak a későbbi fejlődés eredményeként került előtérbe. Ez az oldal az energiamegmaradás tételében jut kifejezésre.

A kibernetika kialakulásával előtérbe kerül a harmadik aspektus. Minden anyagi rendszer rendelkezik szerkezettel. A kibernetika kialakulásával ez kerül az érdeklődés középpontjába. Ebből következően lényeges kérdéssé vált az anyag információs-organizációs aspektusa. Természetesen a kibernetika kialakulása részben a strukturális oldal kutatásának a következménye is. Az információ-organizációs aspektusa nem minden, hanem csak a dinamikus önszabályozó rendszerek tulajdonsága. Az önszabályozás viszont csak megfelelő organizáció alapján lehetséges. Így az anyag ezen harmadik sajátossága az organizációval kapcsolatos.

Az információ „anyagtalan” felfogásával szemben álló nézetek is találhatók. Ezek szerint az információ az anyag valamely tulajdonsága, (ROVENSZKI) [10], vagy az anyagi jelenségek kölcsönhatásából eredő anyagi sajátosság. [11]

Ezek a felfogások is hiányosak. Túlságosan tágra értelmezik az információt. Van ugyan bizonyos törekvés a szűkítésre, ROVENSZKI „meghatározott sajátosság-nak”, ANYISIMOV és VISZLOBOKOV a kölcsönhatás „egyik fajtájának” tekinti. Azonban még így sem határolják körül pontosan az információt jelentő anyagit. Amíg nem tudjuk pontosan milyen jellegű sajátosságról, illetve kölcsönhatásról van szó, addig nem tudunk semmit a fogalmat meghatározó jegyekről. Pozitívuma ezen felfogásoknak, hogy anyaghoz kötik és ebben a vonatkozásban előrelépnek az előzőekhez képest.

Filozófiai szempontból igen figyelemre méltó GUSCSIN információ értelmezése. [12] Olyan meghatározást ad, amely egyrészt minden szervezetségi szinten érvényes, továbbá — véleményünk szerint — a tükrözésre vezeti vissza az információt. Az információ szerint negatív entrópiikus rendszer, mely más rendszerekre hatást gyakorol. Ennek következtében az utóbbinak szerkezeti elemei közé kerül az előbbi hasonló eleme.

A KALMÁR LÁSZLÓ által közölt meghatározás kifejezetten tükrözésként fogja fel az információt. „Az információ nem más, mint anyagi rendszer állapotának, vagy a benne végbemenő folyamatoknak többé-kevésbé teljes tükrözése egy másik anyagi rendszerben (amely speciális esetben lehet része is az előzőnek).” [13]

Az információ természetes alapja az anyag objektív visszatükröző képessége. Ennek vizsgálata számunkra felvilágosítást ad az információ természetéről. A visszatükrözésnek a következő fontos tulajdonságai vannak. Egymástól minőségileg jól elkülöníthető tükrözési szinteket állapíthatunk meg. Így az ember, az élő anyag és szervetlen természet fokán történő tükrözésről beszélhetünk. A visszatükrözés egyetlen szintje sem azonosítható a kölcsönhatással. Ez utóbbi csak azt mondja ki, hogy az anyagi folyamatok egymásra hatással vannak. A visszatükrözés viszont a hatás milyenségére is rámutat. Ezért sem helyes az információt a kölcsönhatással azonosítani. Az érzékelés és tudat formájában történő visszatükrözéstől meg kell különböztetni az elemi tükrözést. Ez olyan folyamat, amelynél egyik anyagi rendszernek a másikra gyakorolt hatása következtében az első rendszer folyamatainak sajátosságai más alakban reprodukálódnak a másik rendszer folyamatainak sajátosságában.” A reprodukciónak, vagyis az elemi visszatükrözés formáját a visszatükröző rendszer, tartalmát pedig a visszatükrözött rendszer határozza meg. [14]

Az információ természetének jellemzése szempontjából nagyon fontos az adekvát visszatükrözés mibenlétének feltárása. Olyan tükrözésről van szó, amelynél csak

a visszatükrözött jelenik meg, minden idegen elem hozzákeveredése nélkül. A valóságban ez abszolút módon nem teljesül. Ennek következménye, hogy az információs folyamatok csak valószínűségi jellegűek. Az adekvát tükrözésnek, illetve megvalósulásának — UKRAINCEV szerint [15] — feltételei vannak. Annak a hatásnak, amit a visszatükröző gyakorol a visszatükrözöttre.

Az előzőekben már említettük, hogy a tükrözés tartalmát a visszatükrözött rendszer határozza meg. Ez vonatkozik az információra is. Különböző tartalmú információ megjelenhet azonos formában és ugyanaz az információ tartalom fiziológiai, fizikai, kémiai stb. formába kódolható. Ezt a sajátosságot izomorfizmusnak nevezik.

Az eddigiekből is következtethetünk arra, hogy az információ és a visszatükröződés sok azonosságuk ellenére különböznek is egymástól. Az információ függ a visszatükrözés minőségétől, a visszatükrözés viszont nem az információtól.

Mint LENIN megállapította „logikus, ha feltételezik, hogy minden anyagnak lényegében az érzékeléshez hasonló tulajdonsága van: a visszatükrözés tulajdonsága.” [16] Ebből világosan kitűnik, hogy az anyagfajták visszatükröző képessége heterogén, az anyag sokfélesége miatt. Az érzékelés csak a biológiai lények sajátja, de ehhez hasonló képességgel más anyagi rendszerek is rendelkeznek. Természetesen a vissza tükrözés heterogenitása a rendszerek szervezettségének függvénye. Ilyen alapon elfogadható URSZUL álláspontja, aki ASHBYRA hivatkozva az információt mint a sokféleség visszatükröződését határozza meg. [17] A sokféleség különböző formákban nyilvánul meg, legegyszerűbb formája a különbség. Ennek segítségével a megismerés fejlődését és eredményét az eddigiektől pontosabban tudjuk feltárni. Ugyanis ha valamely jelenségről csupán más dolgoktól való különbözőségét tudjuk megállapítani, akkor nyilván az ismeretszerzés kezdetén állunk. Ellenkező esetben, ha a sokféleség a lényeg szintjén jelenik meg, ismereteink az előzőnél mélyebbek.

URSZUL hivatkozik arra, hogy a filozófiai irodalomban általában az információt és a vezérlést elszakíthatatlannak tartják egymástól, továbbá sokan az élet szintjéhez kapcsolják az információ keletkezését. Ennek helyességét csak abban az esetben ismeri el, ha az információt értékes információnak tekintjük. Érvelése a következő: a sokféleség értékessége az élettelen természetben hiányzik, mivel azt a természeti objektumok nem használják fel. Ashbyra hivatkozva a felhasználást, a sokféleség értékesítését csak a kibernetikai és az információ számára határolt rendszerek vonatkozásában tartja lehetségesnek. Valószínűnek tartja, hogy az értékességét az ember, a hasznosságot pedig a biológiai és technikai rendszerek által felhasznált információra kell fenntartani. Valóban ezen az alapon is kell különbséget tenni az egyes információs szintek között. A megismerés folyamatában feltétlen hangsúlyozni kell az információ értékes voltát. Ez összefüggésben van a tudományos tevékenység absztraháló jellegével. Összhangban van azzal a ténnyel, hogy megismerésünk a cél és eredménye a kevésbé adekvát ismerettől az „inkább” adekvát ismerethez való eljutás.

Ebben a vonatkozásban ír Urszul a megismerésről, mint vezérlési folyamatról. A kép és az objektum azonosításának a folyamata és közöttük levő különbség mint jelzés jelentkezik. Ez pedig újabb különbség és azonosság kereséséhez, az egész folyamat pedig az adekvátabb visszatükrözéshez vezet. Urszul ezt vezérlésnek nevezi. Azonban az irányítástechnikában kialakult szóhasználat szerint ez szabályozás. A vezérlésben hiányzik az ellenőrzés. A megismerésben viszont az elmélet és a gyakorlat egysége alapján állandó ellenőrzés történik. A megismerésben a szabályozás hibákkal történik. A hibán az objektum és a kép közötti különbségek, egybe nem esések meglétét értjük. [18] Az információ lényegéhez tartozó további kérdés: egyetemes jelle-

gű-e az információ vagy nem? Vannak, akik tagadják az információ egyetemes jellegét (Ukrainev [19], Petrusenko [20], Medvegyev [21], Zsukov [22]). Ők abból indulnak ki, hogy az információ ugyan tükrözés, de a társadalomban, az élő szervezetben és bizonyos technikai rendszerekben van csak információs kapcsolat. Mások — mint Gluskov [23], Amosov [24] — elismerik az információ egyetemesességét. Ehhez az állásponthoz csatlakozik Lakó László is. [25].

Idézzük Gluskov idevonatkozó véleményét: „Egyáltalán nem kell az információ fogalmát a tudatosítással összekapcsolni, amint azt a hétköznapi gyakorlatban tesszik. Információt tartalmaznak nemcsak a könyvek betűkkel betöltött lapjai, vagy az emberi beszéd, hanem a napfény, a hegyvonulatok, a vízesés zaja, a lombok susogása, és így tovább.”

Az a kérdés, hogy milyen vevő számára ad információt pl. a napfény, vagy a lombok susogása? Egyik természeti jelenség szolgálhat-e a másik részére információforrásként? Véleményünk szerint nem. Az információs folyamatok valamilyen módon nélkülözhetetlen része az ember. GLUSKOV által felsorolt természeti jelenségek valóban tartalmazhatnak információt, de nem egymás, hanem valamilyen élőlény számára.

LAKÓ LÁSZLÓ idézi azokat, akik (VOLKENSTEIN, RASHEVSKY) elismerik — vele azonos módon — az információ egyetemes jellegét: „potenciálisan az összes objektumok változásai hordoznak információt, és aktuálisan azt az élő természet és a társadalom önszervező rendszereiben használják fel.” [26] (Kibernetiku-na szluzsbu kommunizma. Moszkva. 1967. 227.) Ebben az idézetben csak arról van szó, hogy minden objektum „egyetemesen” lehet információ forrás. Ez nem bizonyíték az információ egyetemes jellege miatt. Inkább annak illusztrálására idézhetnénk, hogy az információ mindig kapcsolatos a magasrendűen szervezett anyaggal, legyen az élő természeti, vagy kibernetikai gép, illetve maga az ember.

Minden jelenség lehet információ-forrás és csakis ebben a vonatkozásban beszélhetünk információ egyetemesességéről.

VISZLOBOKOVNAK egy tévedésére kell itt kitérni. Azt állítja, hogy az ember és az állat információs forrása azonos. Szerinte csupán a beszéd különbözteti meg az embert az állattól, valamint ezzel összefüggésben az információs források tudatos feltárása. Az ember és az állat információs forrása nem lehet azonos, mert az előző számára adottak a társadalmi jelenségek is. Azonosként tekinthetők a természeti jelenségek, de még itt is találhatunk eltérést. Az állat csak azokat a készleteket tárja fel, amelyek közvetlenül létfenntartásához szükségesek. Az ember ennél lényegesen továbbmegy.

Befejezésként megállapítható, hogy az információ lényegéhez tartozó jellemzők:

1. az információ anyagi kapcsolatból származik,
2. ez az anyagi kapcsolat nem más, mint a visszatükrözési folyamat,
3. az információ mind mennyiségi, mind minőségi vonatkozásban az objektív valóság sokféleségéből származó bizonytalanság visszatükrözése,
4. elvileg minden jelenség lehet információ forrás.

JEGYZETEK

[1] Természetesen ezenkívül még más módszerek is lehetségesek. Vö. A. D. URSZUL, Az információelmélet módszerei az ismeretelméletben és a logikában. Művelődésügyi Minisztérium, Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztály. Tájékoztató. 1968/6. 173.

[2] L. D. TARASZENKO, K opregyelniko ponjatyija „informacija” v kibernetike. Voproszű Filozofii. 1963/4. 75.

- [3] N. WIENER, The Human Use of Human Beings. London. 1954. 17.
 [4] L. B. SZ. UKRAINCEV, Informacija i otrazsenije. Voproszű Filozsofii. 1963/2. 26—38.
 [5] Voproszű Filozsofii. 1955/4. 82.
 [6] N. WIENER, Kibernetika. Moszkva. 1958.
 [7] L. D. TARASZENKO i. m.
 [8] Vö. L. B. SZ. UKRAINCEV i. m.
 [9] G. KLAUS, Kibernetika és társadalom. Bp. 1966. 28—31.
 [10] ROVENSZKIJ—UJEMOV—UJEMOVA, Gép és gondolkodás. Bp. 1964.
 [11] ANYISZIROV—VISZLOBOKOV, Neszkolko filozsofszkije problémű kibernetiki. Kommunizst. 1962/2.
 [12] GUSCSIN, Sto takoe informacija? Voproszű filozsofii i pszhologii. Leningrad. 1965.
 [13] KALMÁR LÁSZLÓ, Néhány filozófiai problémáról a kibernetikával kapcsolatban. Művelődésügyi Minisztérium, Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztály. Tájékoztató. 1963/5. 73.
 [14] A kibernetika filozófiai problémái. Gondolat. 1963. 116.
 [15] L. B. SZ. UKRAINCEV, Az anyag visszatüköző képességének jelentősége a kibernetika lehetőségeinek meghatározásában. A kibernetika filozófiai problémái. 117.
 [16] V. I. LENIN, Materializmus és empiriokriticizmus. Bp. 1961. 105.
 [17] A. D. URSZUL, Az információelmélet módszerei az ismeretelméletben és a logikában.
 [18] A. D. URSZUL i. m. 177.
 [19] L. B. SZ. UKRAINCEV, Informacija i otrazsenije. Voproszű Filozsofii. 1963/2. 20.
 [20] Princip obratnoj szkazu u evo filozsofszkoje znaesznije. Avtoreferat. Moszkva. 1969. 25.
 [21] N. V. MEDVEGYEV, Teorija otrazsenijija i ee jesztyesztvnonnaucsnoje obosznovanyije. Moszkva. 1963. 72.
 [22] N. I. ZSUKOV, informacija. Minszk. 1966. 44.
 [23] V. N. GLUSKOV, Müslenyije i kibernetika. Voproszű Filozsofii. 1963/1. 35.
 [24] M. M. AMOSZOV, Müslenyije i kibernetika. Kijev. 1962. 4—5.
 [25] LAKÓ LÁSZLÓ, Az információelmélet tárgyról és az információ lényegéről. Társadalomtudományi Közlemények. Budapesti Műszaki Egyetem. 1969. 205.
 [26] Idézi LAKÓ LÁSZLÓ i. m. 204.

О ФИЛОСОФСКОМ ПОНЯТИИ ИНФОРМАЦИИ

Я. Руго

Исходное положение автора: понятие информации получает всё более широкое философское толкование, но точного определения его ещё не имеется.

После анализа многочисленных мнений автор сближается с положением Клауса: Представление о понятии информации даёт информационно-организационный аспект материала.

Автор в конце даёт некоторые признаки для общего понятия информации.

ÜBER DEN PHILOSOPHISCHEN BEGRIFF DER INFORMATION

von J. Rigó

Der Ausgangspunkt des Autors ist, dass der Begriff der Information eine immer umfassendere philosophische Deutung erhält, die exakte Definition lässt sich aber noch auf sich warten.

Nach der Analyse von zahlreichen Anschauungen äussert er eine mit der von Klaus verwandte Anschauung: der Informations- und Organisationsaspekt des Stoffes gibt Aufklärung über den Begriff der Information.

Zum Schluss formuliert er einige Kriterien zu einem globalen Informationsbegriff.

MAGYARORSZÁG GAZDASÁGI KAPCSOLATAI A FEJLETT TŐKÉS ORSZÁGOKKAL A FELSZABADULÁS ELŐTT ÉS UTÁN

Írta: VIDÁCS FERENC

A külkereskedelem jelentősége a magyar népgazdaságban

Magyarország azon országok közé sorolható, amelyeknek gazdasága nyitott jellegű. A magyar népgazdaságnak ez a jellemzője közismert. Tisztázottnak tekinthetők a nyitott jelleg kritériumai is. [2] Azt jelenti e „nyitottság”, hogy a gazdasági folyamatok zavartalan és hatékony végbemenetele nem nélkülözheti a világgazdasággal kialakított intenzív kapcsolatokat. Az ország nyersanyagkincseinek és energiaforrásainak szegénysége, ami rendszerint párosul a földrajzilag vett kis területtel, a belső piac alacsony felvevőképessége, a beruházási eszközökben való szűkös ellátottság, a belső munkamegosztás viszonylagos fejletlensége, valamint a kutató és fejlesztő bázis szűk volta az, amely a népgazdaságot a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra erősen ráutalttá teszi. A felsorolt tényezők hazai forrásból csak a kontinensnyi nagyságú országok — mint pl. a Szovjetunió, az Amerikai Egyesült Államok és talán Kína — esetében állnak rendelkezésre. A többi ország — területnagyságuktól, népességüktől, belső piacuk nagyságrendjétől függően — a skála másik oldalán helyezkedik el. A kis és közepes nagyságú országok hasonló problémákkal állnak szemben, mint a magyar gazdaság. Amit azonban mindenképpen hangsúlyoznunk kell az az, hogy a magyar népgazdaság különösen „nemzetközi gazdasági kapcsolatok — szenzitív”, s hogy ez a szenzitivitás a jövőben a többiekhez képest gyorsabban fokozódik. A közepes, de különösen a kis országok a mai technikai szinten termelni, intenzív gazdasági növekedést megvalósítani csak abban az esetben képesek — köszönhetően a nemzettévalás időszakában lezajló és *kis területen* végbemenő belső gazdasági integrálódásnak —, ha élnek a nemzetközi munkamegosztás adta lehetőségekkel.

A nemzetközi munkamegosztás fontosságát, egy-egy ország gazdasági életében betöltött szerepét több mutatóval is ki lehet fejezni. Leggyakrabban a külkereskedelmi forgalom nemzeti jövedelemhez vagy a társadalmi termékhez viszonyított arányát, és az egy főre jutó külkereskedelmi forgalom nagyságát használják.

A fentebb elmondottak bizonyítására szolgáljon az alábbi statisztikai összeállítás:

A közölt adatokból két fontos következtetés adódik: a) a magyar kivitel és behozatal rendkívül magas aránya alapján a magyar népgazdaság nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódása kielégítő mértékűnek látszik, mert a mi mutatónkat csak Hollandia múlja felül. Az, hogy Belgium, Svájc, Svédország arányszáma nem éri el a magyar részarányt, holott a köztudatban — nem kevés alappal — ezek az országok úgy élnek, mint amelyek igen intenzív külkereskedelmet folytatnak, utal arra a tényre, hogy e mutató különböző okok miatt torzíthat; b) a magyar 60%-os arány viszonylag alacsony szintről (42) emelkedett fel, míg Hollandia, Belgium esetében az emelkedés nem ilyen gyors. Úgy is megfogalmazhatnánk ezt az összehasonlítást, hogy Hollandia „régí” kereskedő nemzet, mi pedig az utóbbi években indultunk el ezen az

Árubehozatal és árukivitel a bruttó nemzeti termék %-ban [3]

Ország \ Év	1959	1964	1967
Ausztria	39	40	39
Belgium—Lux.	50	59	57
Dánia	52	51	46
Egyesült Kir.	29	29	27
Finnország	38	38	37
Görögország	19	20	23
Hollandia	73	73	68
NSZK	36	30	33
Norvégia	49	51	53
Olaszország	19	24	26
Svájc	46	49	48
Svédország	38	40	38
Magyarország	42	58	60

úton és szembe kell néznünk ezzel a fejlődéssel együttjáró minden nehézséggel, gazdaságfejlesztési, kereskedelempolitikai, kereskedelem-technikai, piacszervezési stb. területen egyaránt.

Valamivel mérsékeltebb képet kapunk a külkereskedelem szerepéről, ha az egy főre jutó kivitt és behoztalt vizsgáljuk meg néhány szocialista és néhány fejlett tőkés ország vonatkozásában.

Az egy lakosra jutó behozatal és kivitel (Rubellfő) [4]

Ország \ Év	1960	1964	1968
Bulgária G	138	226	362
Csehszlovákia G	247	320	391
Lengyelország G	85	120	160
NDK G	230	295	378
Románia G	67	93	140
Szovjetunió G	47	57	76
Magyarország S	155	238	297

A felvázolt kép teljességéhez azonban hozzátartozik az is, hogy amíg a G-vel jelzett országok egy főre eső külkereskedelmi forgalmában bennefoglaltatik a reexport is, addig Magyarország esetében csak a közvetlen forgalmat vettük számításba. Ugyanez a megjegyzés vonatkozik a tőkés országokkal való összehasonlításra is.

A kis országok helyzetét az az ellentmondás teszi külkereskedelmileg érzékennyé, amely a hazai szűkös termelési lehetőségek és az állandóan bővülő tendenciát mutató termelőfogyasztási és a lakossági fogyasztási igények között kialakul. Nem vállalkozhatnak az ilyen országok arra, hogy önerőből elégítsék ki a szükségleteket. De ha mégis ezt az utat választanák, akkor eljegyeznék magukat a gazdaságtalan termeléssel, a technikai és gazdasági egyhelyben-topogással.

Különösen kiéleződik az említett ellentmondás az ötvenes évektől kezdődően kibontakozó *tudományos—technikai forradalom talaján*. A tudomány és a technika fejlődésének e felgyorsult szakaszában, amely kiterjed a termelési folyamat mind-

Ország	Év	1960	1964	1968
Ausztria	S	360	459	610
Belgium—Lux.	S	820	1188	1640
Dánia	G	720	1004	1201
Egyesült Királyság	S	436	514	603
Görögország	S	109	140	211
Hollandia	S	746	1061	1384
Jugoszlávia	S	76	115	152
NSZK	S	388	529	748
Norvégia	G	654	887	1218
Olaszország	S	169	258	387
Svájc	S	769	1065	1385
Svédország	G	730	983	1267
Magyarország	S	173	264	330

három tényezőjére — a munkaeszközök területén az automatizálás révén, a munka tárgya a vegyipar — különösen a műanyagipar kialakulása révén is érinti e forradalmi változás az energiaforrást is az atomenergia szélesebb körű felhasználása révén — még anakronisztikusabbakká válnak a kis és közepes nagyságú országok belső fejlődési lehetőségei. Hiszen a tudományos—technikai forradalom olyan követelményeket támaszt a nemzeti gazdaságokkal szemben, amelyeknek a kielégítése meghaladja ezen országok — sok esetben még a leghatalmasabb országok vagy a kis és közepes országok együttesének az erejét is. Magyarország sem képes biztosítani azokat az *óriási beruházási összegeket*, amelyek a népgazdaság minden oldalú, a technika legújabb vívmányain alapuló *kifejlesztéséhez* szükségesek. De nemcsak arról van szó, hogy egyszer ki kell alakítanunk, létre kell hoznunk egy ilyen gazdaságot, hanem a továbbiakban ennek szintentartása is igen *kutatás-fejlesztés igényes* feladat. Figyelembe véve a technikai fejlődés felgyorsulását, a tudományos—technikai eredmények létrejötte és azoknak a termelésben való felhasználása közötti idő lerövidülését, megoldhatatlan feladat elé állítanánk a magyar gazdaságot, ha önállásra rendezkednénk be. Továbbá a mai termelés — különösen a modern ágazatok, mint pl. az elektronikai, vegyipari, számítógépgyártás stb. esetében csak *nagy szériában* képzelhető el — így gazdaságos. Az optimális szérianagyságot viszont lehetetlen kialakítani csak a hazai piac felvevőkéességére alapozva. Szükség van a stabil külföldi piacra is.

Ezek az összefüggések emelik olyan fontos rangra a külkereskedelmi tevékenységet. A külkereskedelem révén nyílik lehetőség arra, hogy az ország lépést tudjon tartani a *technikai fejlődéssel*, biztosítani tudja *gazdasági növekedését*.

Ilyen körülmények között gazdasági fejlődésünk üteme, termelő apparátusunk hatékonysága a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásunk milyenségétől függ. Nem lehet minden iparágat egyformán fejleszteni, hanem csak azokat, amelyeknél a nemzeti munka termelékenysége kedvezőbb, mint a nemzetközisé, és fordítva le kell mondani azon ágazatok vagy gyártmányok termeléséről, ahol ez az összehasonlítás kedvezőtlen képet mutat. A távlati népgazdasági terv kidolgozása során gondos tanulmányozás tárgyává kell tennünk a világ gazdaság várható fejlődési tendenciáit. Nagy felelősség hárul ilyen tekintetben a közgazdasági, műszaki értelmiségre. Annál is inkább szükség van ennek az elemző feladatnak elvégzésére, mert a

mi kis méretű termelésünk és külkereskedelmi forgalmunk révén nem léphetünk fel a világgazdaságot alakító igénnyel. Magyarország részesedése a világkereskedelmi forgalomban 1951 és 1968 között 0,5—0,7% között ingadozott. Annál szélesebb kapun áramlanak viszont be a világgazdasági hatások. A mi cselekvési határunk csak addig terjed, hogy felismerjük a világgazdaság várható *tendenciáit*, a világpiac várható *szerkezeti változásait*, a *technikai fejlődés főbb tényezőit* és ezek ismeretében — kihasználva a hazailag rendelkezésre álló lehetőségeket — alakítsuk ki a gazdaságunkat. Biztosítanunk kell továbbá a világgazdasági hatások adaptálására legalkalmasabb *gazdasági mechanizmust*. A világpiacra orientált gazdaság mindig egyensúlyérzékenyebb, mint az önerőből fejlődni tudó nágygazdaság. Gazdaságpolitikai célkitűzéseink központi kérdése a külkereskedelmi mérleg és a fizetési mérleg egyensúlyban tartása vagy a túrési határokon belüli passzívum elérése. A fizetési és kereskedelmi mérleg kedvező pozíciójának biztosítása elsősorban a termelés technikai—műszaki színvonalától, áruink exportképességétől függ. Nem szabad véletlennek tekintenünk, hogy a legutóbbi negyedszázados gazdasági fejlődésünk során a helytelen, az adottságokkal és a világpiac igényeivel nem számoló gazdasági döntések negatív hatásának kiütközési területe mindig a külkereskedelem volt. Legtöbbször a külkereskedelmi mérleg passzívuma.

Centralizált gazdasági mechanizmusunk pedig túlzott rugalmatlanságával meglegházi viszonyokat teremtett belső gazdaságunk számára. Nem tudta kellő intenzitással és kellő időben sem a szocialista, sem a tőkés világgazdaságról jövő impulzusokat közvetíteni a termelő egységeink felé. A reform új helyzetet teremtett. Szerves kapcsolatot hoztunk létre a belső és a világpiaci árak között. A külkereskedelmi tevékenység bizonyos fokú szervezeti átalakításával érdekeltté tettük termelő és forgalmazó vállalatainkat a külföldi eladás eredményességében.

Amikor a következőkben megpróbáljuk felvázolni Magyarország beilleszkedését a nemzetközi munkamegosztásba, természetesen kell tartanunk, hogy ebben a munkamegosztásban döntő jelentősége a szocialista országokkal kialakított gazdasági kapcsolatoknak lesz. Társadalmi, politikai, gazdasági berendezkedésünk azonos-sága, céljaink egyezősége kézenfekvővé teszi együttműködésünket. Tartalmi és szervezeti változtatások, az együttműködés mechanizmusának tökéletesítése azonban ezen a területen is szükséges.

Az együttműködésünk továbbfejlesztése érdekében az integráció felé kell haladnunk.

Ahhoz, hogy a világgazdaság másik nagy szektorával, a tőkés világgazdasággal hatékony, a kölcsönös előnyökön és érdekeken alapuló együttműködést alakítsunk ki, az szükséges, hogy a külkereskedelmünkben 68—70%-os részaránnyal szereplő szocialista világpiac is a technikai fejlődést inspiráló hatásokat bocsásson ki. Csak ezáltal teremthetjük meg exportárualapjaink piacok közötti konvertálhatóságát.

Amikor tehát a magyar népgazdaság és a fejlett tőkésországok közötti munkamegosztás jövőbeli fejlődését vizsgáljuk és tervezzük, akkor az arányaiban sokat nem változó, de hatékonyságában magasabb szintre emelkedő *szocialista* országok közötti *együttműködésre* kívánunk *támaszkodni*. A KGST a jövőben is képes lesz önerőből megoldani a következő feladatokat. [6]

- a) mezőgazdasági termékekben 10—15 év alatt önálló lehet,
- b) a fogyasztási cikkekből, még jelentős kereslet felfutás esetén is képes eilátni magát,
- c) gépszükségletének nagyobb részét saját termeléséből biztosítani tudja,
- d) munkaerőben, beleértve a magasan kvalifikált munkaerőt is, önálló,

e) nyersanyag és fűtőanyag szükségletének nagyobb részét belső forrásból képes biztosítani.

De vannak olyan szükségletek, amelyeket a szocialista világgazdaság csak a belső forrásokra támaszkodva nem képes kielégíteni. Ezekben a területeken adódik legnagyobb lehetősége a tőkés világgazdasággal kialakítandó kapcsolatoknak. Vegyük sorba, hogy mely területen nélkülözhetetlen, ill. előnyösebb a tőkés országokkal való kapcsolat:

a) népgazdaságunk egészséges fejlődése együttjár a *nyersanyagimport* bizonyos fokú szerkezeti változásával, nő a korszerű nyersanyagok szerepe és ezeknek jelentős részét csak a fejlett tőkés országokból tudjuk biztosítani. (pl. speciális acélféleségek, szintetikus szálak, különböző vegyipari alapanyagok);

b) népgazdaságunk műszaki színvonalának emeléséhez szükséges *modern technikai berendezések*, korszerű *gyártási technológiák*, *szabadalmak*, *licencek* nem elhanyagolható részét szintén a fejlett tőkés országokból tudjuk beszerezni,

c) az *ipari fogyasztási cikkek* tőkés importja is jelentős, nem annyira nagyságrendileg, hanem egyrészt mert a szükséges választékot a szocialista világpiac nem tudja szolgáltatni, másrészt a termelő vállalatok eddig kialakult belső monopolhelyzetét nem tartjuk minden esetben kívánatosnak;

d) a szocialista országok, köztük hazánk sem rendelkezik a gazdaság strukturális forradalmából a technikai forradalomba való átmenethez szükséges *beruházási eszközök* gazdagságával. Figyelembe véve a fejlett tőkés országok viszonylagos tőkefeleslegét, elképzelhetőnek és szükségesnek tartunk — gondos gazdasági és politikai szelekció után bizonyos mennyiségű *tőkeimportot*. Ez látszólag fokozná a fejlett tőkés országokkal szembeni adósságállományunkat. Számunkra az lenne a kedvező, ha jelenlegi hiteleink struktúráját megváltoztatva növelnénk a hosszúlejáratú hitelek részarányát, mert az utóbbit felhasználhatnánk gazdaságunk műszaki fejlesztéséhez, és a visszafizetés sem okozna (modern termékek termelése esetén) annyi nehézséget, mint ma.

A fejlett tőkés országokkal kialakítandó gazdasági kapcsolatok fő célját úgy lehetne körvonalazni, ahogy azt VAJDA IMRE egyik cikkében megfogalmazta: „*Nyugati áruforgalmunkat — a behozatalt és a kivittelt egyaránt — következetesen és tántoríthatatlanul a termelés műszaki színvonala és a termelékenység emelésének szolgálatába kell állítanunk.* (Vajda Imre kiemelése.) Át kell vennünk — még ha ez áldozatokba kerül is — a már másutt kidolgozott eredményeket, szabadalmakat, eljárásokat, szervezési módszereket, le kell küzdeni az ezen a téren mutakodó védhetetlen renyheségeket, másképp lemaradásunk — ami éppen nyugati külkereskedelmünk összetételében megcáfolhatatlanul tükröződik — behozhatatlan.” [7]

Ehhez még csak annyit tennénk hozzá, hogy a felsorolt gazdasági érdekeken túl *politikai szempont* is vezérli a szocialista országok azon törekvését, hogy szorosabb együttműködést alakítsanak ki a fejlett tőkés országokkal. Ez ugyanis hozzájárul kontinensünk békéjének és biztonságának stabilizálásához. Úgy látszik, hogy a társadalmi berendezkedésünk különbözőségeiből fakadó ellentéteket áttöri a gazdasági érdekeken nyugvó együttműködési törekvés, amit az utóbbi idők politikai történései félreérthetetlenül bizonyítanak. Elsősorban a Szovjetunió és az NSZK, valamint Lengyelország és az NSZK között megkötött államközi szerződésekre kell gondolni, amelyek majd — hön ohajtjuk — az európai viszonyok enyhüléséhez a gazdasági kapcsolatok bővüléséhez vezetnek.

A távlati terveinkben körvonalazott nemzetközi munkamegosztás a fejlett tőkés országokkal csak abban az esetben töltheti be a neki szánt szerepet, csak akkor alakít-

hatunk ki tartós — *a kölcsönös előnyökön* alapuló — együttműködést, ha egyben a kölcsönös érdekeket is figyelembe vesszük. Azt le kell szögeznünk, hogy egyetlen fejlett tőkés ország sem hajlandó a szocializmussal kapcsolatos szimpátiája alapján intenzívebb gazdasági kapcsolatokat létrehozni. Inkább az ellenkezőjét.

Meg kell keresnünk tehát azokat a nagyon is „hétköznapi” anyagi érdekeket, gazdaságunknak azokat a *csomópontjait*, amelyek már ma is, de feltehetően a jövőben is kellő biztosítékot nyújtanak számunkra a kapcsolatok előnyösségére. Néhány *érdek-csomópontnak* a körvonalait már ma fel lehet vázolni itt-ott ezeket konkrét tartalommal lehet megtölteni, más esetekben pedig csak a kontúrok rajzolódnak ki:

a) a hatvanas évek az Egyesült Államok és Nyugat Európa fejlett tőkés országai közötti *technikai rés fokozódásának* a jegyében teltek el. Az USA hatalmas belső piacára, kutató és fejlesztő apparátusára támaszkodva olyan méretű tömegtermelést tud megvalósítani, amelyhez hasonlót az európai tőkés államok képtelenek produkálni. Nem tudják felvenni a versenyt a technikai fejlesztés területén sem. Nem tudják felvenni a versenyt, mert még a regionális integráció sem nyújt elégséges piacot, nem is beszélve az amerikai piac homogenitásáról az európai heterogenitással szemben. Nagy szériában történő termelés megvalósításához a reális kiutat egyre több európai tőkés ország az intenzívebb szocialista piac felé fordulásban látja. Amint korábban láttuk, erre a szocialista országok részéről is hajlandóság mutatkozik, amennyiben a szocialista világgazdaságot nem valamiféle „hátszág”-nak tekintik; [8]

b) a szocialista piac jelentőségét növeli az a tény is, hogy a második világháború után a fejlett tőkés országokban a tartós konjunktúra, valamint az integráció kialakulása révén nagymértékű *kapacitás-növekedés* ment végbe. Ezek kihasználása úgy, hogy csak a nyugat-európai piacon realizáljanak, ahol először is szembe kell nézniök az Amerikai Egyesült Államok és az egymásközötti áruforgalom konkurenciájával is, egyre nagyobb nehézségekbe ütközik.

c) az előzőekben említett piacproblémával kapcsolatos a következő érdekcsoport is. A vezető nyugat-európai tőkés országok *relatív tőkefelesleggel* rendelkeznek. Bizonyosra vehető, hogy az egyre jobban kiteljesedő állammonopolkapitalista rendszerek megtalálják majd ezen relatív fölös tőke kapitalista viszonyoknak leginkább megfelelő allokációját. A technikai fejlesztés, a fegyverkezés és a gazdaságilag elmaradott országokba irányuló tőke kivitel képezik a legfőbb tőkebefektetési területet. Ám mindegyik terület tőkebefogadó képessége korlátozott. A technikai fejlesztésre fordítandó tőkének mennyiségét megszabja a kapacitások kihasználatlansága és a piac felvevőképessége, a hadikiadásokat sem lehet mértéktelenül fokozni, főleg politikai következményeik miatt. A fejlődő országokba irányuló tőke nagyságát pedig ezen országok egyre romló fizetési mérlege, fizetéseképtelensége korlátozza.

Várható, hogy a fejlett tőkés országok fokozott érdeklődést tanúsítanak majd a szocialista országok tőkepiaca iránt.

d) várható továbbá — és napjainkban ennek szaporodó tanújeleivel találkozunk —, hogy a tőkés országok magán- és állami cégei a jövőben keresik majd a kapcsolatokat a magyar vállalatokkal, különböző *kooperációs szerződés* kötési szándékkal. A világkereskedelem fejlődését, annak szerkezeti és földrajzi változásait elemezve kitűnik, hogy a nemzetközi munkamegosztás súlya egyre inkább a fejlett országok és az ipari készárúk felé tolódik el. Mind nagyobb arányt képvisel a nemzetközi áruforgalomban az ipari berendezések, gépek, járművek alkatrészek-szerinti specializációja, a különböző termelési—ipari kooperációk alapján szállított termékek mennyisége.

Természetes, hogy a magyar népgazdaság is csak akkor tud a kooperációs meg-
egyezősek számára kedvező talajt biztosítani, ha iparunkban szaporodnak azok az
ágazatok, amelyek képesek a fejlett technikai szintet biztosítani.

A vázolt gazdasági érdekek mellett *politikai* megfontolások is vezérlik a nyuga-
országokat, amikor kapcsolatokat a szocialista világ gazdasággal szorosabbra akar-
ják fűzni. Ezekkel a politikai motívumokkal is számolnunk kell. Bár az utóbbi év-
tized gazdasági, politikai fejleményei azt látszanak igazolni, hogy a *fellazítás* politi-
kája nem képezi a tőkés országok cselekvéseinek vezérfonalát, mégsem állíthatjuk,
hogy az már teljesen a múlté. Sok esetben kísért még az Egyesült Államok kezdemé-
nyezésére életrehívott *embargo*-politika is.

A mai világ gazdasági és politikai kép alapján azonban az a prognózis tűnik
reálisnak, amely a „két Európa” *gazdasági együttműködésének* fokozódására, a
között kialakuló munkamegosztás *elmélyülésére* épül.

Feladatomnak a következőkben azt tekintem, hogy Magyarország és a fejlett
tőkés országok közötti munkamegosztás szerepét felvázoljam, bemutatva a benne
rejlő lehetőségeket, szükségserűségeket, helyét távlati terveinkben. Mivel azonban
gazdaságunk mai jellemzői, gazdasági építőmunkánk jövőbeli feladatai sok szállal
kötődnek múltbeli fejlődésünk alapvető vonásaihoz, a nemzetközi munkamegosztás-
ban betöltendő szerepünk megközelítőleg pontos tervezése szükségessé teszi múltbeli
bekapcsolódásunk vizsgálatát. Természetesen nem tagadjuk, hogy a társadalmi-
gazdasági viszonyok megváltozása olyan lehetőségeket kínál, amelyeket felhasználva
— tanú erre egész 25 éves gazdasági fejlődésünk minden pozitívuma — ezt a múlthoz
való kötődést csökkenthetjük vagy teljesen felszámolhatjuk.

Hazánk két világháború közötti külkereskedelmét, annak áruszerkezetét, föld-
rajzi megoszlását elmaradott gazdasági és társadalmi viszonyaink határozták meg.
A magyar gazdaság fejlettségét tekintve az európai vezető tőkés országokhoz mérten
elmaradott volt. A kapitalizálódás sajátos módon ment végbe, ami azt jelentette, hogy
a tőkés fejlődés nem támaszkodhatott szilárd és elégséges belső forrásokra. A *külföldi*
tőke szerepe igen számottevő volt. Ennyiben nem lett volna még a magyar
tőkés fejlődés sajátos, hiszen a legtöbb tőkés ország a külföldi forrásokból származó
hajtóerőkre alapozva kapitalizálódott. A magyar fejlődésre az nyomta rá a bélyegét,
hogy azok a tőkés országok, amelyeknek a magyarországi tőke-részesedése jelentő-
sebb volt — pl. Ausztria — maguk sem tartoztak az európai fejlődés centrumához.

Azok a tőkés országok, amelyeknek a tőkekivitele hivatott lett volna a magyar
gazdasági fejlődést fellendíteni — maguk is tőkeimportálók voltak. A gazdasági
fejlettség tekintetében másodszinten álló országok tőkeexportja nem tudta a magyar
gazdaság felé kisugározni azokat az impulzusokat, amelyek alapvetően előrelendítet-
ték volna a magyar gazdaság termelő apparátusának technikai felemelkedését vagy
jelentősen hozzájárultak volna az infrastruktúra kialakulásához.

A magyar beruházásokban — a modern gazdasági kialakulás idején jelentős
szerepet játszott a külföldi, elsősorban az osztrák tőke. Bár az ausztriai befektetések-
ben is magas volt a németországi, franciaországi és az angol tőke.

Az ország iparának elmaradottsága okozta, hogy a vizsgált korszakban is a
fejlett tőkés országok fegyermati területeinek számítottunk. Magyarország képezte
azt a gazdasági hátteret, amely nyersanyag, mezőgazdasági cikk és élelmiszer szállí-
tásaival hozzájárult a fejlett tőkés országok szükségleteinek kielégítéséhez, importja
pedig fontos piacot biztosított az utóbbiak ipari termékei számára. A nemzetgazdaság
domináns ágazata a mezőgazdaság volt. Jól tükrözi ezt a helyzetet az ipar és a mező-
gazdaság, mint két fő ágazat részvétele az anyagi javak termelésében.

A külföldi tőkebefektetések a magyar gazdaságban [9]

	Külföldi tőke	Belső akkumuláció
	a magyar beruházásokban %-ban	
1867—1873	60	40
1873—1900	45	55
1900—1913	25	75

Az anyagi javak termelésének megoszlása a két ágazat szerint [10]

Év	Mezőgazdaság	Ipar
	százalékban	
1925/26	60,5	39,5
1926/27	57,0	43,0
1927/28	53,5	46,5
1928/29	54,7	45,3
1929/30	56,0	44,0
1930/31	57,5	42,5
1931/32	58,7	41,3
1932/33	57,2	42,8
1933/34	57,0	43,0
1934/35	55,0	45,0
1935/36	51,6	48,4
1936/37	51,5	48,5
1937/38	50,5	49,5
1938/39	48,5	51,5

A közölt statisztikai sor adataiból kiderül, hogy a magyar gazdasági élet vezető ágazata ezekben az években a *mezőgazdaság* volt. Az ipar részaránya emelkedő tendenciát mutat ugyan, de struktúrájában ez még lényeges változást nem eredményezett.

A gazdaság elmaradott szerkezete párosult a társadalmi viszonyok elmaradottságával. Ezekre a viszonyokra is rányomta a bélyegét az, hogy a kapitalista fejlődés később indult meg, mint a fejlett tőkés országokban. A burzsoázia gazdasági és politikai hatalma gyenge volt, minek következtében a hatalmon osztozott a *feudalis földbirtokos* osztállyal. Az országnak ez a feudál-kapitalista jellege azért érdemel figyelmet, mert kihatott a gazdasági életre, ezen keresztül a külkereskedelemre is. A feudál-kapitalista jelleg megkönnyítette a vezető tőkés hatalmaknak a *függő viszony* kialakítását, az ország félgyarmatosítását. A feudális földbirtokos osztály érdekei ugyanis egybeestek ezen a ponton az európai nagyhatalmak érdekeivel.

Már az Osztrák—Magyar Monarchia rendszerében is megnyilvánult ez az érdek-egybeesés és még jobban kidomborodott a két világháború közötti időszakban.

Az osztrák—magyar közös vámhatárok, a vámunió felbomlását követő időszakban megkötött kereskedelmi szerződések, és az országnak a hitleri Németország által végrehajtott gazdasági bekebelezése mind-mind kedvező, védett piacot biztosított a magyar mezőgazdasági export számára.

Gazdaságunk alárendelt, függő helyzetét jól mutatja a kivitelnek és a behozatalnak a megmunkálási fok szerinti vizsgálata. Tipikusan gyarmati jellegű kapcsolat tükröződik abból például, hogy a magyar kivitelben a nyersanyagok 1930—38-as

évek átlagában 60%-ot, a félkésztermékek 9%-ot, a készáruk pedig 31%-ot tettek ki, míg a behozatal ugyanezen évek átlagában 42, 28 és 30%-os megoszlást mutatott a nyersanyagok, félkésztermékek és a készáruk bontásában. Az ipari készáruk kiviteli és behozatali 31, illetve 30%-os részaránya önmagában még nem jelentene a magyar gazdasági életben kritikus függő helyzetet. Azonban az ipari készáruk forgalmának részletesebb elemzése már utal erre. A kivitelben az élelmiszeripar dominált — malomipar pl. —, míg a behozatalban nem a gazdasági fejlődés fellendítésére szolgáló termelőeszközök részaránya a jelentősebb, hanem az ipari fogyasztási és luxuscikké.

A gépbehozatal alárendelt szerepet játszott. Az 1928—29-es években pl. az összbehozatalnak csak 6,3%-át a készáru behozatalnak pedig csak 16%-át tette ki.

Az ipari kivitelnek volt azonban még egy sajátossága. Nevezetesen az, hogy az élelmiszeripar nélküli ipari exportban jelentős volt a vas-, fém- és gépiparnak, valamint a járműgyártásnak a részesedése, együttesen kb. 50%. Ez a részesedési arány a korabeli magyar gazdaság jellemző vonására utal, mai szempontból is érdekes.

Fentebb említettem már, hogy a magyar gazdaságban felbomlott a termelési tényezők optimális egyensúlya. A gazdasági fejlődéshez szükséges *tőkemennyiség* hazai forrásból nem állt rendelkezésre. Viszont a *munkaerő* — mint a termelés másik tényezője — mind mennyiségét, mind struktúráját (szakmunkás, technikus, mérnök, kutató, tudós stb.) tekintve az ipar, „befogadó képességéhez” viszonyítva bőségesen rendelkezésre állt. Ebből az egyensúlyfelbomlásból adódott az a helyzet, hogy a külföldi tőkét vonzották azok a *szigetek*, ahol a magasabb szaktudás — párosulva az alacsony bérszínvonalal — nagyobb profitot ígért. Ilyen ágazatok — inkább szigetek voltak, pl. a járműgyártás, különösen a Ganz—Jendrassik nyersolajmotor fel-találása után a motorvonatok vagy a kiváló magyar feltalálók szabadalmi alapján világhírnévre szert tevő villamosipari termelés és export. A külföldi tőke kedvelt befektetési területeihez tartozott az előbbieken túl az ország nyersanyagkincseinek, energiaforrásainak az a része, amely kedvező profitkilátásokkal kecsegtetett. Ilyen volt a bauxitkitermelés és az olajbányászat.

Másrészről a járműgyártás és a villamosipar viszonylag kedvező kiviteli részesedéséből levonhatunk egy nagyon fontos következtetést: azokban az ágazatokban, ahol nagyobb szellemi kapacitásokat tudtunk felvonultatni, nem ütközött nehézségbe a legfejlettebb technikai-műszaki színvonal elérése vagy megtartása, és itt nem volt akadálya a tömeges exportnak sem.

Külkereskedelmünk alakulását a két világháború közötti időszakban a forgalom alakulása, a földrajzi megoszlás, a gazdasági életünkre befolyást gyakorló fejlett tőkés országokhoz való viszony és az alkalmazott kereskedelem politikai eszközök megváltozása alapján a következő *főbb szakaszokra* lehet felosztani: [11]

1. 1920—1928-ig,

2. 1929—1933-ig,

3. 1934—a második világháborúig tartó szakasz.

Vizsgáljuk meg röviden ezen szakaszok főbb jellegzetességeit.

ad. 1. A magyar külkereskedelem a századforduló idején főleg a monarchia vármhatárain belül bonyolódott le. Az Osztrák—Magyar Monarchia munkamegosztásába mint mezőgazdasági élelmiszercikk szállító és a monarchia fejlettebb országai iparcikkeinek felvevői illeszkedtünk be. Mezőgazdasági exportunknak csak 5—6%-a irányult a kívülálló területek felé. Legfontosabb kereskedelmi partnerünk Ausztria volt.

Az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása után nyílt először lehetősége a magyar uralkodó osztálynak arra, hogy az ország nemzeti érdekeinek megfelelő

kereskedelempolitikát folytasson. De ez csak lehetőség maradt, mert gazdaságunk oly sok szállal kötődött a volt vámközösség országaihoz, hogy alapvető változást sem a külkereskedelem áruszerkezetében, sem a földrajzi megoszlásban végbeinni nem lehetett.

A vizsgált időszak alatti magyar külkereskedelmet az alábbi tényezők határozták meg:

- az osztrák—magyar vámunió felbomlása után is érvényesülő kapcsolati szálak,
- a háború után kialakult általános áruhiány,
- a trianoni békeszerződésnek Magyarországra nézve hátrányos kereskedelem-politikai kitételei, amelyeket a fejlett tőkés országok gazdasági expanziójuk-hoz felhasználtak,
- a tőkés világ gazdaságban kibontakozó imperialista protekcionista kereskedelem-politika, amellyel szemben a magyar gazdaság védtelennek bizonyult, legalábbis az önálló magyar vámtarifa létrehozásáig,
- a tőkés nagyhatalmak azon politikája, amely igyekezett a kis közép-európai országok közötti politikai—gazdasági ellentétet kiélezni, a Horthy-rendszer revizionizmusa, őrrendizmusa és nacionalizmusa (a szomszédos államok igen alacsony részesedése a magyar külkereskedelemben ennek köszönhető),
- a Horthy-rendszer szovjetellenessége.

A felsorolt körülmények rányomták bélyegüket külkereskedelmi forgalmunk alakulására, annak földrajzi irányára és kereskedelem-politikai tevékenységünkre. Továbbra is domináló kiviteli termékeink az agrárcikkek maradtak. Forgalmunkban 3 ország játszott a legfontosabb szerepet. Ezek — Ausztria, Csehszlovákia és Németország — részesedése a magyar exportban 1922—1925-ös években 65,8%-os volt, 1926—1929-es időszakban pedig 64,5%, míg a behozatalban ugyanezen országok aránya 64 és 57% volt. Ilyenképpen külkereskedelmi forgalmunk földrajzi rádiusza nagyon szűk volt.

Az össz-forgalom alakulása szempontjából erre az időszakra az emelkedés volt a jellemző. Az időszak elején — a háború után áruhiány és a gazdaság elhúzódó rekonstrukciója következtében — külkereskedelmi mérlegünk passzív volt. 1920-ban ez a passzívum meghaladta össz-forgalmunk 40%-át.

Kereskedelem-politikai tevékenységünk középpontjában az autonóm vámtarifa létrehozása állt. A magyar uralkodóosztály legfőbb törekvése az volt, hogy az önálló vámtarifa magas vámtételeinek kialakításával javítsa tárgyalási pozícióját a partner-országokkal létrehozandó kereskedelmi szerződések megkötésekor.

ad. 2. A 20-as évek viszonylagos stabilizációját követő 1929—33-as *világ gazdasági válság* igen súlyosan érintette a magyar gazdaságot is. A válság időszakában mutatkozott meg leginkább a korábbi gazdasági fejlődés minden fonáksága és negatívuma. A magyar gazdaságnak az a jellemvonása, hogy egyrészt a mezőgazdaság volt a vezető ágazat, másrészt, hogy a külföldi tőkére támaszkodott, különösen nehéz helyzetbe sodorta az országot.

Ismeretes, hogy a gazdasági válság kialakulása után Európa országai egyre erőteljesebben fokozták nemzeti *elzárkózásukat*. A vámok mellett a nemzeti piacok védelme érdekében alkalmazásra kerültek az imperialista protekcionizmus fegyvertárába tartozó kereskedelem-politikai eszközök is. A behozatali engedélyek rendszere, a kötött devizagazdálkodás, a kétoldalú kliringmegállapodások és a kontingensek

rendszere, mint az állami beavatkozás fő eszközei voltak hivatottak arra, hogy a kialakult belső termelés — fogyasztás ellentmondás további kiéleződését megakadályozzák.

Az 1929—33-as gazdasági válság, valamint annak pusztító hatásait kivédeni próbáló gazdaságpolitikai intézkedések különösen nehéz helyzetbe sodorták Közép-Európa agrárországait. Ezek közé tartozott Magyarország is.

Mint ismeretes, a világgazdasági válság egyik megnyilvánulása az árak nagyarányú csökkentése volt. Különösen a *mezőgazdasági* termékek *világpiaci árai zsugorodtak* össze. Ennek okát abban kell keresnünk, hogy egyrészt a korábbi agrárimportőr országok fokozták önellátásukat, másrészt a mezőgazdasági cikkeket termelő országok nem a termelés csökkentésével reagáltak az áresésekre, hanem a termelés fokozásával. Erre viszont a mezőgazdaság sajátos termelési viszonyai adnak magyarázatot. Számottevő veszteség érte Magyarországot abból, hogy az agrártermékek világpiaci árai az 1929-es árszínvonal 30—50%-ra süllyedtek, míg az ipari árak csökkenése nem volt ilyen nagyarányú.

Külkereskedelmi forgalmunk árustruktúrájának és erős földrajzi koncentrációjának hátrányos volta a fokozódó *agrárrollóban* mutatkozott meg.

Az össz-külkereskedelmi forgalom alakulásával kapcsolatban két említésre méltó ténytet kell kiemelnünk. Összhangban a világkereskedelem alakulásával a válság éveit alatt a magyar *forgalom* is nagyon *lecsökkent*, 1932-ben érte el mélypontját, amikor az 1929-es forgalomnak csak a 31 %-át tette ki. A vizsgált időszak külkereskedelmi forgalmának másik érdekes vonása, hogy a korábbi évek mérleg-passzívuma *aktívumba* csapott át és az 1929—33-as gazdasági válságot követően is aktívumot mutatott. Korántsem arról van szó, hogy a magyar gazdaság — különösen a mezőgazdaság — önköltségi viszonyai miatt jól bírta az igen erős világpiaci konkurrenciát, hogy az alacsony árak mellett is exportképes tudott maradni. Kétségtelen, hogy találkoztunk ilyen termékekkel is — bár számuk elenyésző (pl. a hizott ökör kivitele). A mérleg-aktívum magyarázatát abban leljük, hogy a magyar kormány — a teljes pénzügyi csődöt el akarván kerülni — *befagyasztotta* a külföldi követeléseket, határozatot hozott, hogy az adósságtörlesztés csak a magyar áruk kiszállításával eszközölhető. Bizonyítja ezt az is, hogy általában a legnagyobb hitelező országok felé nyilvánult meg a külkereskedelmi mérleg aktívuma is.

ad 3. Már a világgazdasági válság éveiben, de még inkább utána a vezető tőkés nagyhatalmak azon törekvéseinek vagyunk tanúi, hogy a kisebb európai agrárországokat — köztük Magyarországot is — befolyásuk alá vonják. Először Franciaország dolgozott ki egy vámunió-tervezetet, amellyel a Duna-menti országok piacait kívánta megkaparintani, majd az olasz monopoltőke tett kísérletet a gazdasági befolyás megszerzése irányában.

Sem a francia, sem az olasz törekvések nem jártak sikerrel, hiszen megjelent az agresszivitásban az előbbieket felülmúló náci Németország is. Hitler uralomra jutása után megindult az egész német gazdaság hadi vágányokra való átállítása. A háborúra való felkészülési tervekben Magyarország is mind gazdasági, mind politikai—katonai szempontból fontos szerepet játszott. Németország fokozatosan kiterjesztette befolyását a magyar gazdasági életre. A magyar külkereskedelemben betöltött egyre jelentősebb szerepét jól tükrözi az alábbi táblázat:

Év	Export	Import
	az össz K. K. %-ban	
1929	11,7	20,0
1933	11,2	19,6
1937	24,1	26,2
1939	52,4	52,5

Németország gyors térhódítását a magyar külkereskedelemben megkönnyítette az, hogy

a) a magyar mezőgazdasági kivitel súlyos nehézségekkel küzdött. Azzal, hogy az erős világpiaci konkurrenciaharc közepette Németország kedvezményeket biztosított a magyar kivitel számára, vonzóvá tette a magyar fél számára az együttműködést;

b) Németország hajlandónak mutatkozott a magyar mezőgazdasági export támogatásának költségeit átvállalni;

c) Magyarország hajlandó volt a német iparcikkek átvételére, még a kétoldalú kliring-elszámolás rendszerében is;

d) Németország a gazdasági fölény pozíciójából diktálni tudta a feltételeket, amelyeket a magyar uralkodó osztály a legtöbb esetben politikai okokból is elfogadhatónak tartott;

e) végül a nem túl nagy földrajzi távolság, és a szárazföldi szállítás lehetősége, amely még háború alatt is rizikómentesebb, mint a tengeri út, kezdettől fogva primér szerepet biztosított a magyar felvevő és ellátó piac számára a német háborús tervek kidolgozása során.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a két világháború közötti időszakban a magyar nemzetgazdaság elmaradott struktúrájában figyelemre méltó átalakulás nem következett be. Magyarország továbbra is agrárország maradt, ipara — a néhány fejlett szinten álló „szigetből” eltekintve — az élelmiszer — és textiliparra koncentrált, és ez meghatározta a nemzetközi munkamegosztásban való bekapcsolódásunk jellegét is.

A felszabadulás utáni külkereskedelmünk a fejlett tőkés országokkal

A második világháborút követően létrejött szocialista világrendszerben a magyar külkereskedelem is új helyzetbe került. Azok a kapcsolatok, amelyek korábban a nyugati országokkal kialakultak, megszakadtak. Az új helyzetben a magyar külkereskedelem előtt az a feladat állt egyrészt, hogy a kereskedelem földrajzi orientációját *új utakra* terelje, másrészt a nemzetközi munkamegosztásban betöltött szerepünknek új tartalmat adjon.

Egyik feladat sem látszott könnyen megoldhatónak. Olyan országokkal kellett a kapcsolatokat felvenni, amelyekkel korábban számszerűen kimutatható kereskedelmünk nem volt, mint pl. a Szovjetunió, vagy amelyekkel — mint például a szomszédos országok Ausztria kivételével — a két világháború közötti időben állandó vámháborúkat folytattunk, és súlyos politikai ellentétek feszültek köztünk. Külkereskedelmi forgalmunknak ez a viszonylati átalakulása felvetette a másik jelentős

problémát is. A régi orientáció Magyarország szerepét egyértelműen agrárországgként jelölte meg, és ez párosult a gazdasági elmaradottsággal, valamint a függő helyzettel. A felszabadulás után külkereskedelmünk súlypontja a szocialista országokra terelődött át, amelyek maguk is mezőgazdasági termékekkel szerepeltek a nemzetközi munkamegosztásban. Egy-két mezőgazdasági terméktől eltekintve túl nagy lehetőségek az egymás közötti kapcsolatok kialakítására — megtartván agrárexportőr jellegünket — nem kínálkoztak. Igaz, a háború utáni mezőgazdasági termelés csökkenése és a lakosság fogyasztási igényeinek megnövekedése nem is tette égetően szükségessé az említett cikkek exportját. Az ország helyreállítása után, az 50-es évek elejétől kezdődően az ipar fejlesztése került a gazdasági építő munkánk középpontjába. A továbbiakban a szocialista iparosítás folyamata határozta meg külkereskedelmünk fő feladatait, földrajzi viszonylatát és tartalmát.

Az iparosítási folyamat kísérő jelensége az volt, hogy a magyar külkereskedelem hagyományos exportérzékenysége *importérzékenységgé* alakult át. A növekvő iparnak egyre több nyersanyagra volt szüksége, de megnövekedett az iparosításhoz nélkülözhetetlen termelő berendezések, gépek és közlekedési eszközök behozatala is. Súlyosbította a helyzetet, hogy ebben az időben az új iparágak és üzemek még nem termeltek az export számára. A gazdaság importéhsége egyrésztől kifejeződött az ipari export áralapjainak elégtelenségében, másrésztől a *külkereskedelmi mérleg deficitjében*, maga az importérzékenység pedig abban, hogy a behozatal dinamikája kétszeresen felülmúlta a nemzeti jövedelem növekedését.

Az iparosítás eredményeként átalakult a magyar népgazdaság struktúrája is. Döntő ágazattá az ipar vált. Alapvető és igen kedvező változás ment végbe az ipar szerkezetében. Ezt fejezi ki az a tény, hogy 1938 és 1967 között a gépgyártás aránya 9,3%-ról 27,2%-ra, a vaskohászaté 1,1%-ról 8,6%-ra növekedett, míg az élelmiszeripar aránya 28,9%-ról 8,8%-ra, a textilipari 14,5%-ról 7,3%-ra csökkent az összipari termelésen belül a termelt termékek értéke alapján számítva. [13]

A gazdaság struktúrájának átalakulása kihatott külkereskedelmi forgalmunk áruszerkezetére is. Jól tükröződik ez az alábbi statisztikai összeállításban, amely az exportnak és az importnak főbb árucsoportonkénti összetételét mutatja 1960-ban és 1968-ban.

Exportunk áruszerkezete [14]

Árucsoport	Mill DFt	%	mill DFt	%
	1960		1968	
Energiahord. vill. e.	150,1	1,6	253,0	1,2
Anyagok, félkészterm. alkatrészek	2035,9	21,4	4460,8	22,6
Gépek, száll. eszk. egyéb ber. javak	3424,7	36,0	5738,6	29,1
Fogyasztási iparcikkek	1859,1	19,5	5066,5	25,7
Élelm. ip. anyagok élőállat, élelmiszer	2018,9	21,5	4181,4	21,4
Összesen:	9488,7	100,0	19 700,3	100,0

A táblázat adatai alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy export-struktúránk legmarkánsabb változását — a felszabadulás előtti évekhez képest — a gépek, szállítási eszközök és az egyéb beruházási javak megnövekedett aránya jelenti. Az ország nyersanyagellátottságához képest viszont magasnak tűnik az anyagok és félkésztermékek kiviteli aránya.

Importunk áruszerkezete [15a]

Árucsoport	mill DFt	%	mill DFt	%
	1960		1968	
Energiahord. vill. e.	961,6	8,9	1 606,5	8,2
Anyagok, félkészterm. alkatrész.	5747,3	53,7	10 554,9	53,1
Gépek, száll. eszk. egyéb. ber. javak	2470,1	23,1	4 197,2	21,0
Fogyasztási iparcikkek	639,1	5,9	1 567,6	7,8
Élelmiszeripari anyagok élőállat, élelmiszer	882,4	8,4	1 984,7	9,9
Összesen:	10 700,5	100,0	19 910,9	100,0

A fenti adatok bizonyítják, hogy népgazdaságunk fejlődéséhez nagyarányú anyag- és félkésztermék behozatalra van szükség, de jelentős a beruházási rendeltetésű javak és a gépek behozatala is.

A magyar külkereskedelmi forgalom földrajzi orientációja a szocialista országokra terelődött át. Nem elhanyagolható azonban a fejlett tőkés országokkal kialakított kereskedelmi kapcsolataink szerepe sem. A fejlett tőkés országok aránya külkereskedelmi forgalmunkban 1945-től 1953-ig csökkenő tendenciát mutatott. 1953-ban érte el mélypontját exportunk 16,1%-os, importunk 23,9%-os részarányával, majd 1953-at követően emelkedést mutat és az utóbbi 8—10-év során megállapodott az összforgalom 22—23%-ánál.

1968-ban összforgalmunk országcsoportonkénti megoszlása a következő képet mutatta (%-ban) [15b]:

Megn.	Országcsop.	Szocialista	Fejlett t.	Fejlődő
		o r s z á g o k		
Import		72	24	4
Export		75	21	4

A fejlett tőkés országok 22—23% körül állandósult részaránya természetesen nem zárja ki az egymás közötti forgalmunk abszolút nagyságának a növekedését, amelynek ütemét a következők szemléltetik: 1960—67 közötti időszakban importunk 9,8%-kal, exportunk pedig 11,9%-kal fejlődött.

Azonban az átlagos mutató mögött igen nagy eltéréseket találunk, ha a főbb árucsoportok kiviteli növekedését vizsgáljuk.

*A fejlett tőkés export növekedési üteme
1960—67 között %-ban [16]*

Árucsoport	ütem
Gépek és berend.	6,0
Ipari fogy. cikk	13,6
Nyersa., félkésztermék	13,7
Élelmiszer és élelm. ip. nyersa.	10,6
Összesen	11,9

Már itt megállapítható, de a későbbiekben még inkább bizonyítottá válik, hogy a vizsgált viszonylatú külkereskedelmi forgalmunk fő problematikája az export oldalán jelentkezik. A világkereskedelemben legnagyobb ütemben fejlődő gépek és berendezések exportja a magyar kivitelben a legalacsonyabb dinamikát mutatja, alig haladja meg össz-tőkés exportunk növekedési ütemének felét. Nem lehet továbbá egészségesnek tekinteni a nyersanyagok és félkésztermékek magas növekedési ütemét sem.

A gépipari export kritikus helyzete még inkább megmutatkozik, ha a fejlett tőkés kivitel áruösszetételét megvizsgáljuk.

*Fejlett tőkés exportunk áruszerkezete
1967-ben %-ban [17]*

Árucsoport	%
Gépek és berend.	3,8
Ipari fogyasztási cikkek	22,9
Nyersanyag, félkészterm.	29,1
Élelmiszer és élelm. ip. nyersa.	44,2
Összesen	100,0

A fejlett tőkés országokkal lebonyolított külkereskedelmi forgalom legnagyobb nehézségét az jelenti, hogy a világkereskedelemben egyre növekvő részarányú gép- és berendezés kivitelünk igen alacsony szinten áll. Annak ellenére, hogy mind össz-exportuánkban, mind a szocialista relációjú forgalomban az említett cikkek részese-dése megfelel a fejlettebb országok kiviteli arányának, megközelítőleg azt az arányt mutatja, amelyet gépiparunk elfoglal az ipar egészében; a fejlett tőkés országok felé nem tudtuk kialakítani ezt a kívánatos részarányt. A fejlett tőkés országokba irányuló kivitelünk nagyrészt olyan termékekből áll (pl. élelmiszer, nyersanyag, kohászati termékek, vasúti gördülőanyag), amelyek esetében a tőkés importpiacok bővülése a legalacsonyabb dinamikájú.

A gépipari export-részarány alacsony voltának fő oka kétségtelenül az ipari termelés általános műszaki színvonalának elmaradottsága. Elválaszthatatlanul össze-függ ez ipari fejlődésünk eddigi, extenzív jellegével. E területen való előrehaladásunk-tól függ hazánk nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásának hatékonysága, hiszen az export áruösszetételében rejlő fékező hatások korlátozzák *import-képességünket* is, leszűkítik cselekvési képességeinket a behozatal növelésében.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a fejlett tőkés országok és Magyarország közötti gazdasági kapcsolatok alakulásának nem egyetlen akadályozó tényezője az exportstruktúra kedvezőtlen volta. E tanulmány keretei csak a felsorolást — de nem az elemzést — teszik lehetővé. Így meg kell említenünk a tőkés országok részéről megnyilvánuló kereskedelmi korlátozások, az együttműködést fékező különböző rendszabályok szerepét, a kereskedelmi gyakorlatban már nemigen alkalmazott, de az említett viszonylatban még gyakori magatartást, a legnagyobb kedvezmény elvé-nek megtagadását, valamint az integrációs szervezetek protekcionizmusát. De felelő-ség terheli a magyar felet is, mert a régi gazdasági mechanizmus merev külkereske-delmi tervezése, árrendszere, a konvertibilitás hiánya, külkereskedelmi és termelő-vállalataink nem kielégítő marketing tevékenysége, hitelezési képességünk korláto-zottsága is nehézséget jelentett és jelent a gazdasági kapcsolatok fejlődésében.

JEGYZETEK

- [1] A jelen tanulmány bevezető fejezete a „Magyarország gazdasági kapcsolatainak szükségessége és lehetőségei a fejlett tőkés országokkal” című kandidátusi disszertációnak.
- [2] L. erről a Közgazdasági Szemle hasábjain folyó vitát:
 CSAPÓ LÁSZLÓ, Hosszú távú növekedéstervezés nyitott gazdaságban. 1965. 11. sz.
 CUKOR GYÖRGY, A távlati tervezés néhány kérdése. 1966. 1. sz.
 BALASSA ÁKOS, A távlati tervezés problémájának vitájához. 1966. 2. sz.
 MÁRIÁS ANTAL, Népgazdaságunk struktúrája és gazdaságfejlesztési céljaink 1966. 4. sz.
 PÁLDI ANDRÁS, Hozzászólás a távlati tervezés vitájához. 1966. 5. sz.
 MANDEL MIKLÓS, Hosszú távú tervezés és gazdasági válság. 1966. 6. sz.
 CSAPÓ LÁSZLÓ, Hosszú távú növekedéstervezés nyitott gazdaságban. 1966. 9. sz.
- [3] Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv. 1968.
- [4] Uo.
- [5] Uo.
- [6] Vö. „Magyarország nemzetközi gazdasági kapcsolatainak főbb kérdései” c. belső használatra készített anyag.
- [7] VAJDA IMRE, Magyarország helyzetének átalakulása a nemzetközi munkamegosztásban. Közgazdasági Szemle. 1965. 4. sz.
- [8] Ezzel a kérdéssel részletesen foglalkozik KOZMA FERENC, A két Európa gazdasági kapcsolatai és a szocialista nemzetközi együttműködés. Bp. 1970.
- [9] BEREND—RÁNKI, Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században. Bp. 1969.
- [10] Idézi BUZÁS JÓZSEF, Magyarország külkereskedelme 1919—1938. Bp. 1961.
- [11] Ezt a szakaszolást BÍRÓ JÓZSEF alkalmazza: „A magyar külkereskedelmi politika” c. művében. Bp. 1970.
- [12] BEREND—RÁNKI i. m. 307—9.
- [13] NYITRAI FERENCNÉ, A magyar ipar huszonöt éves fejlődése. Huszonöt év, Bp. 1970.
- [14] Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv 1968. 72.
- [15] a, b) Uo.
- [16] Gazdasági kapcsolataink a fejlett tőkés országokkal. 1968. (Hosszú távú tervezési bizottság anyaga, VI/B.)
- [17] Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv 1969. 47—50.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ ВЕНГРИИ С РАЗВИТЫМИ КАПИТАЛИСТИЧЕСКИМИ СТРАНАМИ ДО И ПОСЛЕ ОСВОБОЖДЕНИЯ

Ф. Вуда

В работе автор анализирует открытый характер экономики Венгрии. Он стоит на стороне того понимания открытого характера, которое связано с направлением экономики на международное распределение труда.

Автор рассматривает формирование внешней торговли Венгрии с развитыми капиталистическими странами до освобождения, которое характеризовалось относительной отсталостью венгерской экономики. Это отражается и в географическом разделении венгерской внешней торговли и в её товарной структуре.

Во второй части автор указывает на основные изменения, происшедшие в нашей экономике, вследствие которых изменилось общая роль и картина нашей внешней торговли. Несмотря на то, что ведущую роль в внешней торговле нашей страны играет связь с другими социалистическими странами, в отдельных отраслях ещё не можем обходиться без связи и с развитыми капиталистическими странами.

UNGARNS WIRTSCHAFTSBEZIEHUNG ZU DEN ENTWICKELTEN KAPITALISTISCHEN LÄNDERN VOR UND NACH DER BEFREIUNG

von F. Vidács

Die Abhandlung analysiert den offenen Charakter der ungarischen Wirtschaft. Sie nimmt Stellung für die Interpretation des offenen Charakters, die mit der Angewiesenheit der Wirtschaft auf die internationale Arbeitsteilung in Zusammenhang steht.

Der Autor überblickt die Gestaltung des Aussenhandels zwischen Ungarn und den entwickelten kapitalistischen Ländern, der das relative Zurückbleiben der ungarischen Wirtschaft ihr Gepräge aufdrückt. Das spiegelt sich in der geographischen Verteilung und in der Warenstruktur des ungarischen Aussenhandels.

Im zweiten Teil der Abhandlung zeigt der Autor auf die grundlegenden Veränderungen hin, die sich in unserer Wirtschaft vollzogen, infolgedessen sich die gemeine Rolle und das Bild unseres Aussenhandels modifiziert hat. Trotz dessen, dass die Beziehung zu den anderen sozialistischen Ländern im Aussenhandel unseres Vaterlandes eine grundlegende Rolle spielt, können wir auf gewissen Gebieten auch die Beziehungen zu den entwickelten kapitalistischen Ländern nicht entbehren.

HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI OLVASÓKÖRÖK (1869—1900)

Írta: BEZDÁN SÁNDOR

A történeti irodalom éppen csak érintette a XIX. század második felében működött olvasókörök tevékenységét. [1] A kezdet százéves távolából valóban nehéz leírni a körök hajdan zajló életét. A fennmaradt — viszonylag kevés — írott és nyomtatott forrás-anyagot a naponta hanyatló emlékezet már alig egészíti ki.

Dolgozatomban Hódmezővásárhely régi közigazgatási területének — nagyrészt paraszti rétegeket tömörítő — olvasóköreit ismertetem. A helyi levéltári források és sajtó elemzése feltárja ezen egyesületek szerepét a parasztság társadalmi tudatának, politikai törekvéseinek és műveltségének formálásában. Ezért igyekeztem minél teljesebb képet adni a helyi olvasókörökről, felmérni helyüket és jelentőségüket a város múltjában és a tiszántúli parasztság mozgalmaiban.

1. Az olvasókörök elterjedése Hódmezővásárhelyen 1900-ig

Az *olvasókör* kisebb egyesület, melyben a társadalmi-politikai és művelődési funkciók együtt hatnak. Korabeli megfogalmazás szerint célja „a társas szórakozás, szellemi önművelés, a társas élet előmozdítása, közszellem ébresztése...” [2]

A kiegészítést követő években a társadalom minden rétege — így a munkásság és a parasztság is — érdekeinek és igényeinek megfelelő egyesületekben tömörült. *Olvasóköri mozgalomnak* elsősorban az alföldi parasztság különböző rétegei által létrehozott, különféle néven nevezett körök (népkör, olvasókör, egyesület, egylet, társulat, társaskör, társaság, polgári kör, gazdakör stb.) nagy számú alapítását nevezzük.

E mozgalom belső alakulására a 19. század második felében több tényező hatott. *Társadalmi* vonatkozásban leglényegesebb a parasztság differenciálódása, tekintélyes részének proletarizálódása, ezzel párhuzamosan a földnélküliek kiszorítása a jómódú paraszti vezetés alatt álló ún. 48-as olvasókörökből. Öntudatosodásuk önálló egyleteik megalakításához vezetett. Ennek *politikai* kísérő jelensége egyrészt a Függetlenségi Párt fokozatos jobbratolódása, másrészt a Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenysége. Az *állami* beavatkozás népművelési felhívások mellett főleg a rendőri intézkedésekben jelentkező hatósági presszió gyakorlásában nyilvánult meg. [3] Az egyes körök keletkezéséhez, átalakulásához, egyesüléséhez, helyváltoztatásához, megszűnéséhez, újjáalakulásához stb. *személyi* okok is vezettek: egyrészt az agilis vezetők jelentkezése, elköltözése, elhalása vagy nézeteinek megváltozása, másrészt a „közreműködők buzgalmának” alakulása mindenkor jelentős volt a körök működésében.

Néhány könyvtári, könyvtártörténeti munka ötvennél többre teszi a XIX. század végén Hódmezővásárhelyen működő olvasókörök számát. [4] Ma is fellelhető közel

ötven ilyen egyesület nyoma az 1900-as évvel bezárólag. Ez a jelentős szám felveti a kérdést: mi volt az objektív alapja a városban a körli mozgalom gyors terjedésének?

Anyagi helyzetük javítása, ezen keresztül társadalmi emelkedésük vágya sarkallta a hasonló helyzetűeket összefogásra; a maguk gazdasági, politikai és kulturális szervezeteinek megalakítására.

Az úrbériség megszüntetése Vásárhelyen a parasztság addigi differenciálódását tovább fokozta: csak a házzal rendelkező jobbágyok részesültek a felosztott uradalomból. A föld nélkül maradt sokaságot növelte a jómódú parasztok birtokgyarapító fölvásárlása miatt ismét elszegényedő népesség. [5] Az amúgy is súlyos terheket az is fokozta, hogy a város törvényhatósági jogú önállósulását a pótdók 50%-os emelése követte. Ugyanakkor a Károlyi-birtokhoz tartozó Kenyere, Téglás és Gorzsa adóját lényegesen csökkentették. [6]

Az adók növekedése és a természetes szaporodás egyéb tényezők mellett a század végére a gazdaságok elaprózódásához vezetett: 1894-ben 9540, 1896-ban 9510 birtokos volt Vásárhelyen. Csupán e két év alatt 1026 fővel lett több a 20 kat. hold alattiak száma. [7]

A mezőgazdaságban felszabadult munkaerő megélhetését nem segítette az iparosodás. Az ipartörvény (1872. VIII. tc.) csak a már csökkenő szarvasmarha-tenyésztéssel kapcsolatos bőripari (tímár, szűcs, szűrszabó, csizmadia), és az agyagipari céheket találta népesebbnek. Ezek megszüntetése után ipartársulatokban tömörültek a mesterek. Az 1878-ban működött egyesületeik közül legtöbb tagot számlált az általános iparegylet (301), csizmadia (110), cserépedény készítő (85) és szűcs (55) ipartestület. 1869-ben 1340 „iparúzó” és 807 „iparüzleti segédmunkás” dolgozott a városban. Számuk még 1890-ben is kirívóan csekély (2401 fő). [8]

Vagyoni tagozódás mellett nagy egységekre bontotta a város népességét a műveltségi állapot is. A birtokos osztály egyaránt akadályozta a parasztság gazdasági és kulturális fölemelkedését. 1875-ben a város felekezeti iskoláiban 2622, külterületen csak 284 gyermek tanult. Bár az iskolák többségében hat év volt a tanulmányi idő, mindössze 8 hatodik osztályost és 47 ötödik osztályost tartottak számon. 1886-ban a 9596 tankötelesnek fele sem járt iskolába (4726). A tanyavilágban ismét sokkal rosszabb ez az arány: 5152 tanköteles közül 4123 (80,6%) nem látogatta az iskolát. Újabb évtized elteltével sem javult az oktatási helyzet: az összes tanköteles 10 304 fő volt, nem járt iskolába 5969 gyermek (57,9%). [9] A fenti adatok ismeretében érthető, hogy az analfabéták száma — a csökkenő tendencia ellenére — mindvégig magas volt a vizsgált korszakban: 1869-ben 25 458 fő, 1880-ban 25 515 fő és 1900-ban 18 817 fő sem írni, sem olvasni nem tudott. [10]

Az 1887-ben alapított városi közkönyvtár állománya lassan, forgalma jelentősebben emelkedett évről évre, azonban nem volt képes kielégíteni az olvasó közönség igényeit. [11]

Az olvasóköri mozgalom első hullámában (1869—73) Hódmezővásárhely belterületén öt egyesület keletkezett. Az Első Olvasó Népkör 1869-ben alakult Tabánban. Vezetői révén és kezdeti tevékenységével közvetlenül kapcsolódott a helyi 1866-os Kérdő Márton vezette, és az alföldi Asztalos-féle (1868) parasztmozgalmakhoz. [13]

A függetlenségi pártprogram, a demokratikus követelések helyi népszerűsége és a „műveltségbeli hátrányok” felszámolási szándéka az alapja itt az olvasókörök elterjedésének.

Az Első Olvasó Népkör példájára az 1870-es évek elején évente keletkeztek újak az önképzés, közművelődés bevallott céljával: II. Olvasó Népkör (1870, Újváros, „...miután a második tizedben hasonló alapszabályok mellett egy kisebb népkör

már fennáll, ezen már helybenhagyott alapszabályoknak az V-ik tizedben alakítandó hasonló népkörre való kiterjesztését” az ügyész nem ellenezte.), III. Olvasó Népkör (1873). Az első öt kör a város öt tizedében alakulhatott, sorszámaik azonban nem tized-számok, hanem alapítási sorrendet jelöltek. [14]

A fenti körök a következő adatokkal szerepeltek „Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban” című éimő első egyleti statisztikánkban:

	Tagok száma	Évi tagdíj	1878. évi bevétel	Ft/kr. kiadás	Vagyona
I. Olvasó Népkör	81	1	100,—	100,—	250,—
III.] Újvárosi O. Nk.	12	4	120,—	120,—	2,80
III. Olvasó Népkör	98	1	138,58	128,39	144,—
IV. Olvasó [Nép]kör	56	1,50	100,—	100,—	300,—
Összesen:	247		458,58	448,39	696,80

Hazánkban 1878-ban a 418 olvasó egylet és 485 egyéb hasonló társas egylet mellett 61 népkör működött (7462 taggal). Az utóbbiak közül 14 volt a városokban 2934 taggal. Ezek közé tartoztak a vásárhelyi népkörök — szerény taglétszámukkal és vagyoni helyzetükkel. *Keletkezési idejük (1869—73) megerősítően egybeesett az addig szórványos kezdeményezés mozgalommal válásával.* A Viharsaroknak nevezett Békés, Csanád és Csongrád megyékben

1869-ben 6,

1870-ben 9,

1871-ben 5,

1872-ben 4 olvasókör keletkezett. [15]

Hódmezővásárhelyen 1878-ban összesen 43 egylet működött, köztük 7 társas egylet, 14 önszegélyező temetkezési- és 15 ipartársulat stb. A következő években folytatódott a népkörök sora: 1879-ben a VI. Olvasó Népkör, 1880-ban az V. Olvasó Népkör kapott jóváhagyott alapszabályt, bár közel egyidejű alapításuk — a források tanúsága ellenére is — valószínűleg fordított sorrendben történt. [16]

1883-ban három kör is alakult: Tarjánban a VII. Olvasó Népkör, a későbbi I. kerületben az Első Olvasó Egylet és Susánban az Új Utcai Gazdakör. Ezekkel Vásárhely belterületén lezárult az olvasókörök keletkezésének második aktív időszaka (1879—83). [17]

A helyi olvasókörök nevei (l. a névmutatót) nem mutatnak nagy változatosságot, de az eltérések jellemzőek. Az I—VIII. sorszámmal jelölt olvasó népkörök (a VIII. 1891-ben alakult) csaknem a mozgalom egész történetében megőrizték nevüket. Összetettebbé csupán a Szabadság Olvasó Népkör, a IV. Olvasó Népkör Egyesület, és a VIII. Olvasó és Társalgó Népkör esetében váltak. Ezeket a teljes címeket, amelyeket az alapszabályok, kimutatások és pecsétetek őriztek meg, a mindennapi életben egyszerűbben használták: újsághirdetések rendre „olvasókört” írtak a sorszám vagy városrész neve után; a köznyelvben pedig ebből is csak a „kör” szócska maradt (pl. „Megyék a körbe.”).

A később keletkezett olvasókörök (egyletek, egyesületek) címét az alakulási sorszám (Első Olvasó Egylet), a tized, majd kerület száma, illetve neve vagy az utcanév teszi teljessé. (Pl. V. tized-, VIII. kerület-, Újváros; IV. tized-, Új utcai tized-, Susán; Szentesi utcai Olvasókör stb.) [18]

A függetlenségi harcok emlékét idézte a Rákóczi Olvasókör és a Bercsényi Kör (majd 48-as Bercsényi Olvasókör) címe. (Bercsényi Miklós egyébként földesura is volt a városnak.)

Mint láttuk tehát: az Első Olvasó Egylet és az Új Utcai Gazdakör nevében is elhatárolta magát a *népköröktől*. Az olvasókörök differenciálódása persze csak egyik kifejezője a parasztság rétegződésének. Az utóbbi kör keletkezéséről és jellegéről a Vásárhely és Vidéke c. helyi újság egykorú hírei adnak képet. 1883. április 12.: „A IV. tized belső részén *több előkelő gazda kezdeményezése* folytán egy új olvasókör van alakulóban.” „*Lelkiismeretes vezetés* mellett” népünk önképzésére és *józan szórakoztatására* ajánlta a kört. Április 19-i hír: eddig 45 „*tehető gazda*” és az intelligencia elemei iratkoztak be. A lap május 17-én számolt be a már 60 tagot számláló Új Utcai Gazdakör alakuló gyűléséről. „Az egyleti tisztség (tisztületbeli elnök Szeremlei Sámuel ref. lelkész, elnök Takó Ferenc) és választmány helyes megválasztása reményt nyújt arra, hogy *e kör nem kortes tanya, hanem céljainak valóban megfelelő közművelődési egyesület lesz*, amely a gazdasági ismeretek fejlesztését írta első sorban zászlájára.” Helyiségük id. Elek Sándor házában volt a susáni nagy utcán (mai Klauzál u.).

A haladó olvasóköröktől távolodó, azokkal szembeforduló *ellenmozgalom* azonban már korábban, az 1870-es évek elején is jelentkezett. A Deák-párt aktivizálódását mutatja a Szabadelvű kör (Deák-kör) megalakulása 1872-ben.

A Hód-Mező-Vásárhely c. helyi újság (1871. 16. sz.) Társuljunk! című vezércikkében hívta fel a „gazdaközönséget” a „*város nagyszámú s vagyonú földbirtokos lakossága követelményeihez méltó*” egylet alapítására. Ugyanitt olvashatjuk céljukról: e körben „a cselédek, egyéb munkások s a részesek béérének megállapítására nézve is határozhatunk, mert a cselédek és részesek s egyéb munkások igen is értekeznek ám együtt, s igen értik a béreknek folytonosan fokozatos felemelését”. Az itt szorgalmazott Gazdasági Egylet csak 1884-ben lett önálló, vált ki az Iparegyletből. [19]

A fentiekhez sorolhatjuk még „a város előkelő földművesei és ifjai által” 1879-ben alapított Földműves Ifjak Önképző Egyletét, honnan „*a politikai szóviták, politikai lapok és italmérés kizáratnak*”. Elnöke és alelnöke a város két legtöbb adót fizető gazdája, Nagy András János és Lázár István volt. [20]

Az 1880-as évek közepétől — időben mintegy felváltva a belterületet — *Hódmezővásárhely tanyavilágában jelentős olvasókör-hálózat alakult ki*. A társadalmi-művelődési mozgalom igazodott a helyben különösen jelentős decentralizált települési formához. Abban az időben az egész Alföldön addig időleges lakást nyújtó tanya kezdett végleges otthonná válni, bár Hódmezővásárhely összlakosságának több mint egyharmada korábban is külterületen élt már. (1869-ben 16 517 fő, 37,3%.) [21]

A város nagy határában (132 260 kat. h.) a XIX. században 21 kör alakult. Ez több mint „szórványos kísérlet”. Köhalmi Béla szerint ugyanis „falun és tanyákon ez a ‚mozgalom’ nem vert gyökeret”. [22] A külterületi olvasókörök jelentőségét fokozza az iskoláztatási hátrány bizonyos enyhítése mellett a természeti akadályok leküzdése (téli úttalanság, hideg és távolság stb.). Kulturális eredményeiket néhány nagyobb könyvtár fémjelzi (L. alább!). A tanyai olvasókörök címében legtöbbször csak a határ rész vagy út neve szerepelt (pl. Barackos, Kutas, Gorzsa stb.). A század vége felé néhány címbeli jelzőből következtethetünk a tagok társadalmi helyzetére (gazdálkodó, kigazda, kisebb vagyonú földművelő stb. kör).

Vásárhely külterületén az első olvasókör 1884-ben alakult Barackoson. Az alapító tagok polgármesterhez írt kérvényében a következőket olvashatjuk: „városunk külterületének pusztai részén a Baraczkos nevű dűlőben ‚Baraczkosi olvasókör’ cím

alatt egy oly egyletet szándékozunk alakítani, melynek egyedüli célja a népkönyvtárak számára ajánlott művek és hírlapok olvasása által a körbeli tagoknak és egyszersmint hozzátartozóiknak szellemi művelődésre, szép és hasznos ismeretekbeni gyarapodásra alkalmat nyújtani, a társadalmi életet ébreszteni és terjeszteni, az okszerű földművelést előmozdítani, valamint az iskolát már odahagyó serdülő ifjúságnál az egyszer elsajátított olvasási ismeretet a tulajdonképeni érett korra fönn tartani, vagyis azt a feledékenységből veszéstől lehetőleg megóvni”. [23]

1886-ban Gorzsa és Kutas, 1887-ben pedig Szörhát parasztsága tömörült egyletbe. 1889-ben két helyen: Mártélyon és Földeákszálláson keletkezett olvasókör. (Érdekes, hogy Kutas és Mártély ősi faluhely volt, s velük együtt Földeák is önálló községgé fejlődött a XX. században, amiben szerepe lehetett a körök összefogó erejének is.) A Kutasi Olvasó Egylet kálváriáját nyomon követhetjük a helyi sajtó hírei alapján: 1886 januárjában átköltözött az iskolából a család egyik belső termébe, ahol megtartotta közgyűlését. 1890 őszén a kutasiak már a Gyömrő Molnár István tanyáján bérelt helyiségben rendeztek táncestet a könyvtár javára. [24]

1890-ben Pusztafeketehalmon, 1892-ben Pusztakutason, Pecercésen, Mártélyfeketehalmon és Külsőerzsébeten alakult olvasókör. A következő évben a kútvölgyparti és belsőerzsébeti parasztok szerveződtek egyletbe. A Kenyereparti- és a Kopáncsi Olvasó Egyesület 1894-ben keletkezett, a kardoskúti és rárósi pedig 1895-ben. A XIX. században alakult külterületi olvasókörök sorát a mátyáshalmi és csicsatéri (1898) után a Hatrongyosi Olvasókör zárta (1900). [25]

1889-től ismét évente jött létre egy-egy kör a belterületen is. Ekkor az Újvárosi Olvasó Egylet, a következő évben a VI. ker. Olvasókör, 1891-ben pedig — bezárva a népkörök sorát — a VIII. Olvasó Népkör keletkezett. [26]

A már ekkortájt is feltehetően népesebb határrészek aktivizálódása, a városi körök tevékenysége, újak alakulása a Magyarországon ekkor már egyre erősödő társadalmi mozgás egyik helyi megnyilvánulása volt. Az osztályharcos olvasóköri mozgalom tetőpontját jelentette Vásárhelyen a földmunkások olvasó egyletének megalakulása és tevékenysége. Az olvasó népkörök, 48-as körök szervezeti előiskolái voltak a földmunkás egyleteknek. Az Általános Munkás Olvasó Egylet helyiségéhez (II. ker. Imre u.) közel keletkezett a legnagyobb létszámú II. ker. Olvasókör (1892). Itt működött a III. és VII. Olvasó Népkör, a kerülethatárt jelentő Damjanich utcában pedig a VIII. Olvasó és Társalgó Népkör. Szántó Kovács János és társai eljártak e körökbe, alapszabályukban is sok hasonlóság mutatkozik. [27]

A hódmezővásárhelyi Általános Munkás Olvasó Egylet (korábban földmunkás szakegylet) helyi szervezete volt a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak. Ugyanígy működött itt még a Cipész és Csizmadia Szakegylet és az Ács és Kőműves segédek Egylete. A kibontakozó szociáldemokrata szervező munka, a jelentős könyvtár és az aktív egyleti élet eredménye a munkásosztály harci formáinak első helyi alkalmazása. Nem lehet véletlen, hogy egyéb társadalmi és egyházpolitikai indítékok mellett a munkások, földmunkások és szegényparasztok köreinek ellensúlyozására ekkor alakult Vásárhelyen a Katolikus Olvasó Egylet, a Belsőerzsébeti Református Olvasó Egylet és az újjászervezett Szabadelvű kör. [28]

A rendőrségi üldözés és a „megszelídítő” népkönyvtári akció ellenére szórva-nyosan a külterületen (L. fentebb!) és a városban is keletkeztek újabb körök: Újvárosi Olvasókör (1895), Szentesi utcai Olvasókör (1895), Földművelő Munkás Egylet (1897), Első 48-as Olvasó Egylet (1897), Újvárosi Olvasó Egyesület (1899), Első Olvasó Egylet (1900), Rákóczi Olvasókör (1900), és a 48-as Bercsényi Olvasókör (1900). [29]

Hangsúlyoznunk kell itt, hogy az olvasóköri mozgalomban fordulatot az 1890-es években — mind országosan, mind helyben — a földmunkások és szegényparasztok agrárszocialista köreinek megjelenése hozott.

Az Első Olvasó Népkör megalakulása 1869-ben valós társadalmi igényt jelzett. A következő években újabb népkörök, a következő évtizedben pedig csaknem félszáz olvasókör keletkezése igazolja ezt. [30] Az olvasókörök száma és megközelítően ismert taglétszáma érzékelteti azokat az arányokat és méreteket, amelyekben Hódmezővásárhely lakosságának egy része öntevékenyen küzdött társadalmi-politikai és kulturális céljaiért.

Az első országos egyleti statisztikából tudjuk, hogy 1878-ban az I. Olvasó Népkörnek 69 rendes- és 12 tiszteletbeli tagja volt, az Újvárosi II. Olvasó Népkör 12, a III. Olvasó Népkör 98, a IV. Olvasó Népkör pedig 56 tagot számlált. A 62 főnyi átlag alatta maradt mind az országos (122 fő), mind a városok átlagos népkör-létszámának (209 fő). [31]

A fenti adatok összehasonlítása az 1895-ben készített városi tanácsi kimutatással jelzi a létszámemelkedést, amelyből következtethetünk az olvasókörök összlétszámára. [32]

Belterületi olvasókörök létszáma 1878-ban és 1895-ben

I. Olvasó Népkör	81	61
II. Olvasó Népkör	12	50
III. Olvasó Népkör	98	
IV. Olvasó Népkör	56	106
V. Olvasó Népkör		70
VI. Olvasó Népkör		61
VII. Olvasó Népkör		63
VIII. Olvasó és Társalgó Népkör		54
Új Utcai Gazdakör (1883: 60 fő)		54
I. ker. Olvasó Egylet		55
II. ker. Olvasókör		120
VI. ker. Olvasókör		52
Összesen:	247	746

Több adat hiányában csak a II. és IV. Olvasó Népkör nagyobb arányú növekedését állapíthatjuk meg. A táblázat alapján 1895-ben egy körben átlag 68 tag volt. Leszámítva a Kaszinót, a Szabadelvű köröket, a Földműves Ifjak Önképző Egyletét, a Gazdasági Egyletet és a Római Katolikus Olvasókört — a húsz, ún. 48-as jellegű belterületi olvasókör kb. 1360 főt egyesített. Az Első 48-as Olvasó Egylet, mivel a Függetlenségi Párt egyetlen engedélyezett politikai köre volt helyben, bizonyára több száz főt számlált. Az Általános Munkás Olvasó Egyletnek 1894-ben 1700 tagja volt, a Földművelő Munkás Egylet feltehetően szintén magas létszámáról azonban nincs pontos adatunk.

Az egy külterületi körre eső átlag 53 fő. Így az egyletek összlétszáma meghaladhatta az 1100 főt (vö. a következő táblázatot). E felvétel értékeléséhez figyelembe kell vennünk, hogy 1894. április 26-án az egész Alföldre bevezetett kivételes állapot — különösen a város belterületén — fékezőleg hatott az olvasóköri mozgalomra. Összesítve: 4—5000 fő — nagyrészt földműves és földmunkás — tömörülhetett a XIX. század végén a hódmezővásárhelyi 48-as és agrárszocialista olvasókörökben. E létszám hatóerejét növelte a tagok jelentős befolyása a kívülállókra, de csökkentette a körök egymástól való elszigeteltsége.

Külterületi olvasókörok létszáma 1895-ben

1. Barackosi Olvasókör	37 fő
2. Gorzsaí Olvasókör	52 fő
3. Szórháti Olvasókör	64 fő
4. Mártélyi Olvasókör	52 fő
5. Kutasi Olvasó Egylet	47 fő
6. Földeákszéli Olvasókör	48 fő
7. Pusztakutasi Olvasó Egylet	44 fő
8. Pusztafeketealmi Olvasókör	40 fő
9. Pecercési Olvasó Egylet	80 fő
10. Mártélyfeketealmi Olvasókör	67 fő
11. Külsőerzsébeti Olvasókör	60 fő
12. Belsőerzsébeti Olvasókör	42 fő

Összesen :

633 fő

Az első négy népkör anyagi erejét 1878-ból ismerjük (L. 63. o.). A láthatóan kerekített adatokból megállapíthatjuk, hogy a vásárhelyi körök átlag 174,— Ft-os vagyonukkal jóval szegényebbek voltak az országban (533 Ft) és a városokban működő népköröknél (552 Ft). Ez a „vagyon” berendezésben (bútor, zászló, kép stb.), könyvtárban és valamicske készpénzben testesült meg. A száz forintot alig meghaladó bevételeik tagdíjából, alapító- és pártoló tagok anyagi támogatásából, rendezvények jövedelméből származott. Mindez szükösen fedezte a bérelt helyiség díját és a leg-szükségesebb berendezések, könyvek árát. [33]

2. Az olvasókörok működéséről

A körök működési rendjét alapszabályuk határozta meg. Megfogalmazták köz-művelődési és társadalmi-politikai céljukat: a tagokat minél gyakrabban összegyűjteni, hogy „a kölcsönös eszmecsere, és barátságos társalgás, továbbá a hírlapoknak olvasása által szellemi életüket pezsgésben tarthassák, értelmüket, felfogásukat így élesíthessék, s a társadalmi mint országos ügyekbeni jártasságot sajátíthassanak el...” [34]

Az egyletek vezetésében jelentős helyet foglalt el a város csekély számú értelmi-sége. A radikális felfogású Szamecz András kórházi gondnok mellett Karancsi Dániel református lelkész, Endrey Gyula ügyvéd, tanítók és mások jutottak szóhoz a különböző „tisztviselő szervezetekben”. A III. ker. Olvasókör 1898. évi vezetőségében egy ügyvéd, egy tanító és egy szerkesztő mellett két gazdálkodó volt. Néhány kül-területi körnél az a sajátosság figyelhető meg, hogy a vezetés egy-egy „nagy család” kezébe került. [35]

Legtöbb egylet alapszabályba foglalta, hogy „egy lehetőleg díszes és nyilvánó helyen kibérel tagjai számára helyiséget, melyet kellően bebútorozva, mint olvasó termet a tagok rendelkezésére bocsájt”. Töbnyire valamelyik vezető házában kaptak, béreltek egy szobát, ahol az általában 12 tagú választmány rendszeresen összeült, és a téli hónapokban itt tartották tisztújító vagy rendes közgyűléseiket. Ezeken a köz-gyűléseken és a hétköznapi vitákban vélemények formálódtak politikai kérdésekben is. A polgármester ellenőrzést és jelentést kérve írta: „biztos tudomásom van arról, hogy [a hivatalos politikai körök mellett] a többi olvasó egyletek is céljoktól eltérőleg inkább mint politikai egyletek működnek”. [36]

A jegyzőkönyvek, pénztárkönyvek és könyvtári nyilvántartások alig kerültek elő eddig, így főleg a helyi sajtó hírányaga alapján alkothatunk képet az olvasókörök tevékenységéről.

A helyi jelentőségű események — pl. közigazgatási választások — fokozták az egyleti életet. Szamecz Andrást, az I. Olvasó Népkör elnökét beválasztották a városi képviselő testületbe. Az ő ismert felszólalásaiból következtethetünk egylete állásfoglalásaira is. 1886 tavaszán az „ideiglenes ártéri kirovások folytán a vásárhelyi fensíki birtokosokra súlyosult elviselhetetlen terhek leszállítását” *indítványozta*. Részletes indoklás után kimondta, „hogy a fensíki birtokosok birtok nélkül maradnak, ha ezek az ideiglenes kirovások még továbbra is érvényben maradnak”. Javaslatát azonban a vita után elvetették. Más alkalommal szót emelt azért, mert egy miniszteri segédfogalmazó röpké látogatása idején és után rendezett díszebéd és vacsora „ugyancsak borsos számláit” közpénzből fizették. 1892-ben a Károlyi-uradalom által elfoglalt területek visszafoglalását követelte. [37]

Szamecz András elnök az országgyűlési képviselő választások idején is tevékeny volt. 1872-ben *javaslatára előbb Kossuth Lajost, majd a pótválasztáson szintén ellenzéki képviselőt választottak*. [38] Vásárhelyen — az alföldi mezővárosokhoz hasonlóan — a vizsgált időszakban (1881 kivételével) mindig függetlenségi képviselőt választottak. A 48-asnépköröket, olvasóköröket a Függetlenségi Párt helyi bázisainak tekinthetjük. Előfordult, hogy azok helyiségeiben tartotta a párt választmányi ülését. [39]

Érdekes választási közjáték volt 1875 nyarán, amikor is *Jókai Mór sikeres kormánypárti programbeszédet tartott* az úJVárosi, susáni, Dáni utcai, Szentesi utcai és Zrínyi utcai olvasókörökben. A könyvei nyomán itt is népszerű „nagy mesemondó” azonban nem a vásárhelyi mandátumot fogadta el, így ismét „Kossuth-párti” képviselője lett a városnak. [40]

1892—1910 között Endrey Gyula ügyvéd képviselte Vásárhelyt a parlamentben. Közvetlenül — az I., IV. és V. Olvasó Népkör tiszteletbeli, ill. vezetőségi tagjaként —, és közvetve a szerkesztésében megjelent Vásárhely és Vidéke c. újságon keresztül befolyásolta a körök politikai életét. Tevékenységében tükröződött a Függetlenségi és 48-as párt jobbratolódása: a földmunkásokkal szemben elutasító, a kormánnyal szemben opportunistá magatartást tanúsított. [41]

A földmunkások Általános Munkás Olvasó Egylete és a többi helyi munkás egylet erejét jelzi az a tény, hogy Rádi Sándor és Mezőfi Vilmos személyében *az 1890-es évek második felében szocialista képviselőjelöltek is felleptek Hódmezővásárhelyen*. [42]

A választások idején megélénkült politikai tevékenységet és a körök mindennapi életét egyaránt jellemezte a 48-as eszmékhez való ragaszkodás, a Kossuth-kultusz. A már idézett 1872. évi választási siker Kossuth nevében — az egyik korai szembe- szegülés a dualizmus rendszerével. A március 15-i ünnepeken egyletében legtöbbször Szamecz András tartott ún. alkalmi beszédet. 1886-ban táviratot küldtek „Kossuth Lajos *kormányzónak* Nápolyba. A hmvásárhelyi tabáni első olvasó népkör március 15-i gyűléséről *diszelnökét, városunk díszpolgárát* örök hála tántoríthatatlan hűség érzelmeivel legszívesebben üdvözlí: a kör nevében és megbízásából elnöke Szamecz András.” [43]

Az egyletek megemlékeztek Kossuth Lajos születés- és névnapjairól is. Az ő olvasókörökhöz írt leveleiből sajnos csak egy részletet ismerünk, mert a helyi újság tudatosan „a politikai vonatkozások mellőzésével” közölte azt. Az idézett részlet vidéki városaink gazdasági és közművelődési szerepéről szól. [44]

1848/49 — a következetes folytatás és befejezés helyett — a század végére emlékező és emlékeztető nemzeti ünneppé szelődött; bár a Kossuth halála miatti fájdalom és reményvesztettség az ismert 1894 áprilisi zendülés előzetes mozgósító tényezője volt. [45]

Az olvasókörok életében szerepet játszott a kulturális ismeretterjesztés és a műkedvelő színjátszás, dalárda is. Az ismeretterjesztő előadások jelentőségét fokozta a nagyarányú írástudatlanság. Az őszi-téli estéken a helyi „közügyek terén működő” férfiak közül számosan vállalkoztak arra, „hogy a tudomány, irodalom és művészetek egyik vagy másik ágából ismeretterjesztő felolvasásokkal szórakoztassák és oktassák a közönséget.” [46]

Szamecz András köre — még az 1870-es évek elején — egy színházat kívánt létrehozni „oly berendezéssel, hogy a *színházi élet még a legszegényebb osztály is* 10 kr. belépti díj mellett *megszerezhesse*. [47] Ezek a kezdeményezések azt jelzik, hogy a vásárhelyi egyletek — az időszakos politikai aktivitás mellett — tevékenységükkel megkísérelték átfogni a közművelődés és kulturált szórakozás legfontosabb területeit.

3. Az olvasókörok könyvtáiról

Az egyesületek nagy száma mutatja azt a növekvő művelődési igényt, amelyet a korábban hiányzó, majd 1887-től szűkös keretek között működő hivatalos könyvtári szervezett nem elégíthet ki. Az uralkodó osztályok a társadalmi egyensúlyt a nép tudatlanságban és szegénységben tartásával kívánták biztosítani. A parasztságnak és az agrárproletariátusnak meg kellett vívnia a maga osztályharcát a könyvtárügy terén is, hogy a műveltségben mutatkozó hiányokat „folytonos magánképzés által utánpótolhassa. Az Olvasó Nép kör oda fog hatni, hogy tagjai minél több és jelesebb hírlapokat olvashassanak, továbbá, hogy egy jól rendezett könyvtárral rendelkezhesék” — olvashatjuk alapszabályukban. [48]

Az egyleti élet egyik legfontosabb része a hírlapolvasás volt. Társadalmi és anyagi helyzetüktől függött, hogy milyen és mennyi újságot rendeltek. Az országos függetlenségi lapok (Magyar Újság, majd Egyetértés, Szabadság mint a nép zászlója stb.) mellett a Hód-Mező-Vásárhely-t, Vásárhelyi Közlöny-t és 1883-tól az ellenzéki beállítottságú Vásárhely és Vidék-t jártatták. A földmunkásegyletekben elsősorban a Népszavát és a Földművelőt olvasták. A kevés lap és sok írástudatlan miatt úgy rendelkeztek az alapszabályok, hogy a jelenlevők kérésére „egy értelmes és érthetőleg olvasó tag nagy fennszóval olvassa a legjobb és legújabb hírlapi cikkeket”. A „vélemény eltérések s nézetkülönbségek által felmerült vitáknak helye lehet a körben, azáltal az eszmék tisztázódnak”. [49]

A könyvtár alapításnak és gyarapításnak a következő forrásai voltak: tagdíj, rendezvények bevétele, könyvhasználati díj, egyéni és társulati pénzadomány vagy könyvajándék. [50] Az olvasókörok változatos nagyságú könyvtárat gyűjtöttek. A városi körök állománya általában 100–200 kötet között volt, a tanyaiak viszont gyakran a száz kötetet sem érték el. Sőt könyvtár nélkül is működtek egyletek, jelezvén, hogy a társadalmi-politikai tájékoztató, egyesítő és mozgósító szerep megelőzi a szorosan értelmezett művelődési igényt.

Az állomány megoszlása és minősége függött a könyvkiadástól és a rendeléstől. A XIX. század második felében a „népnek szánt” könyvtermés jórésze vallásos, történelmi jellegű olvasmány, széphistória. Ugyancsak megjelentek ponyván a „betyártörténetek (Rózsa Sándor és Angyal Bandi) és rémtettek prózában és versben.

elbeszélve”. [51] 1875-ben a Franklin Társulat indított egy értékes Olcsó Könyvtár sorozatot, amelyet a Révai Kiadó követett 1882-ben. Ezekre a többnyire jó és olcsó művekre a helyi újságok felhívták a körök figyelmét, de ma már igen nehéz megállapítani, milyen eredménnyel. [52]

A jelentősebb olvasóköri könyvtárakat nyomtatott katalógusokból ismerhetjük meg. A magyar irodalom maradandó értékeit Petőfi, Arany (Toldi) és Tompa versei, Jókai, Jósika prózája képviselte. Világirodalomból a sok Verne és az egy-két Tolsztoj, Zola mű mellett számos értéktelen fordítás is szerepelt az állományokban. [53]

Az agrárszocialista körök könyvtára már tartalmazta Marx, Engels, Lassale stb. fordítását és a hazai szerzők munkáit. Az uralkodó osztály állami és társadalmi szervezetei a XIX. század végén — az adminisztratív eszközök mellett — „ártalmatlan művekből álló” népkönyvtárak terjesztését szorgalmazták a munkás és szegényparasztok megfélemezésére. A népkönyvtár akció valós célját illusztrálja Hódmezővásárhely polgármesterének egyik irata 1893-ból: egyszerre kért a városba telepíteni egy állandó ezredet és népkönyvtárakat. [54]

A gyakran egy szekrényben elférő könyvtárat a könyvtáros kezelte. Ő vezette a könyv- és kölcsönzési nyilvántartást. Az alapszabály szerint: „A könyvtárnok a társulat könyvei és hírlapjai fölött őrökodik, azokat a tagoknak térítvény mellett használatra kiadja, kezeléséről a választmányi és közgyűlésnek felelős.” [55] Sok olvasni szerető mester, földműves vagy tanító végezte ezt a munkát hosszú évekig minden ellenszolgáltatás nélkül.

A könyvtár használatát a választmány által összeállított „Könyvtárszabályok” határozták meg: így a kölcsönzési időt a kiadható kötetek számát, az olvasási időt stb. [56] Kölcsönzés tanyán általában vasárnap volt, városban hétköznap is. A kölcsönzés módjára a körök nem kaptak egységes, szakszerű irányítást. A dátum és a kölcsönző neve mellett a mű szerzőjét és címét többnyire a leltári szám képviselte, vagy csak a kiadott kötetek darabszáma. Az olvasószolgálattal kapcsolatban a legfontosabb még előttünk álló feladat: a forgalom méretének és a forgalmazott művek minőségének megállapítása, elemzése.

A választmányok és könyvtárosok — olykor a helyi újságok lapjain is — sürgettek a tagokat a könyvek visszaadására, mert azok lassan olvastak. Nem sürgette őket a belső borítóra és címlapra írt felhívás sem: „Csak 14 napra kiadható, ezután minden nap egy krajcár fizetendő.” E késedelmi krajcárokat azonban aligha szedték-fizették...

Sok esetben a kis kötetszám, a különböző színvonalú állomány és az olvasás lassúság mellett (ellenére) is értékelnünk kell az olvasókörök könyvtárát, mint a művelődési törekvés fontos lehetőségét, keretét. A parasztság ugyanis — iskolázottság hiányában, nehéz élet és munkakörülményei miatt — sokkal nehezebb és kisebb számban válhatott rendszeres olvasóvá. Ugyanakkor könyvtártörténeti jelentősége az olvasóköröknek, hogy évtizedekig pótolták a közkönyvtárakat, majd előkészítették azok létrehozását.

*

A hódmezővásárhelyi olvasókörök eszmei alapja a 48-asságtól az agrárszocializmusig terjedt. 1848-ban „az akkorig szolga nép magának és birtokának urává tétett”, vállalta a haza védelmét — írta Kossuth. A parasztság viszont az ő személyében látta eredményei biztosítékát, mivel ő formálta politikai követelménnyé kívánásaikat. Ezek a követelmények nem váltak valóra, a kiegyezés sem hozott számukra megoldást — továbbra is Kossuthtól és a 48-as eszmék megvalósításától remélték

vágyaik beteljesülését. Ez az alapja a Kossuth-kultusznak és a nevében fellépő párt népszerűségének. [57]

Az agrárszocialista egyesületek is a maguk jogos örökségének tekintették az 1848-at. Akkor „a nép, a mi apáink ontották vérüket a szabadságért, de ez a szabadság csak a vagyonos osztály szabadalma lett” — mondta Szántó Kovács János 1894. március 15-én. A szegényparasztok és földmunkások felismerték az osztályellentétet, és sorsuk megváltoztatásáért küzdve szükségszerűen fordultak a szocialista tanok felé.

Névmutató a hódmezővásárhelyi olvasókörokról

Jelzések: városi
tanyai
(névváltozat)

Sorszám	Az egyesület neve	Alakult	Engedélyezték
1	<i>Kaszinó Egyesület</i>	1845	1860
2	<i>Első Olvasó Népkör</i> (Tabáni Első (I.) Olvasókör)	1869	1870
3	<i>II. Olvasó Népkör</i> (Újvárosi — —)	1870	1870
4	<i>III. Olvasó Népkör</i>	1871	1871
5	<i>Szabadelvű kör</i> (Deák-kör)	1872	
6	<i>IV. Olvasó Népkör Egyesület</i>	1872	1874
7	<i>Szabadság Olvasó Népkör</i> (Szabadság Olvasókör)	1873	
8	<i>VI. Olvasó Népkör</i>	1879	1879
9	<i>Földmíves Ifjak Önképző Egylete</i>	1879	
10	<i>V. Olvasó Népkör</i>	1880	1880
11	<i>VII. Olvasó Népkör</i> (Tarjáni Olvasókör)	1883	1883
12	<i>Első Olvasó Egylet</i>	1883	1883
13	<i>Új Utcai Gazdakör</i>	1883	1883
14	<i>Gazdasági Egylet</i>	1884	
15	Barackosi Olvasókör	1884	1884
16	Gorzsai Olvasókör	1886	1887
17	Szörháti Olvasókör	1887	1887
18	<i>Újvárosi Olvasó Egylet</i>	1889	
19	Mártélyi Olvasókör	1889	1892
20	Kutasi Olvasó Egylet	1889	1889
21	Földeákszéli Olvasókör (Földeákszéli—Balogi —)	1889	1890
22	<i>VI. ker. Olvasókör</i>	1890	
23	Pusztafeketehalmi Olvasókör	1890	1891
24	<i>VIII. Olvasó és Társalgó Népkör</i>	1891	1891
25	<i>II. ker. Olvasókör</i>	1892	1892
26	Pusztakutasi Olvasó Egylet	1892	1893
27	Pecercési Olvasó Egylet	1892	1892
28	Mártélyfeketehalmi Olvasókör	1892	1893
29	Külsőerzsébeti Olvasókör	1892	1893
30	<i>Általános Munkás Olvasó Egylet</i>	1892	—
31	Kútvolcsparti Olvasókör	1893	
32	Belsőerzsébeti Olvasókör	1893	
33	<i>Római Katolikus Olvasó Egylet</i>	1893	1893
34	<i>Szabadelvű Kör</i>	1893	1893
35	Kenyereparti Olvasó Egylet (Kenyereparti Olvasókör)	1894	1894
36	Kopáncsi Olvasó Egyesület (Felsőkopáncsi Olvasó Egylet)	1894	1894

Sorszám	Az egyesület neve	Alakult	Engedélyezték
37	Belsőerzsébeti Református Olvasó Egylet	1894	
38	Újvárosi Olvasókör	1895	
39	Rárósi Gazdálkodók Köre	1895	
40	Kardoskúti Olvasókör	1896	
41	Szentesi utcai Olvasókör	1895	
42	Földművelő Munkás Egylet	1897	1897
	Első 48-as Olvasó Egylet (Függetlenségi Kör)	1897	
44	Mátyáshalmi Olvasókör	1898	1898
45	Csicsatéri Olvasókör	1898	1898
46	Újvárosi Olvasó Egyesület	1899	1899
47	Hatrongyosi Olvasókör	1900	1901
48	Első Olvasó Egylet	1900	
49	Rákóczi Olvasókör	1900	
50	48-as Bercsényi Olvasókör (Bercsényi Kör)	1900	

Megjegyzés: Az 1, 5, 9, 14, 33, 34, számú kört részben a teljesség, részben az ellenmozgalom jelzésére vettem fel a Névmutatóba.

JEGYZETEK

[1] A téma első tágabb horizontú áttekintése KISS JENŐ, Az agrárszocialista olvasókörök történetéből (1867—1914), Magyar Könyvszemle 1959. 180. — Helytörténeti munkák: Orosházáról két régebbi feldolgozás: KÁLMÁN REZSŐ, Az Orosházi Polgári Olvasókör története 1876—1917. Orosháza 1917.; ZATYKÓ ANDRÁS, Az Orosházi Függetlenségi és 48-as Olvasókör 60 éves története 1868—1928. Orosháza 1928. A témát érintő újabb Békés megyei munkák: Orosháza története. Szerk. NAGY GYULA. I. Orosháza 1965. és Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Szerk. KRISTÓ GYULA és SZÉKELY LAJOS. Békéscsaba 1970. Hódmezővásárhelyről: BEZDÁN SÁNDOR, A Hódmezővásárhelyi Első Olvasó Népkör megalakulása (1869) A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Szeged, 1970. és még két egyetemi szakdolgozat: BEZDÁN SÁNDOR, Hódmezővásárhelyi olvasókörök 1867—1914. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar 1968., HAJDÚ GÉZA, Hódmezővásárhelyi olvasókörök és egyéb közművelődési egyesületek, különös tekintettel könyvtári tevékenységükre, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Könyvtártudományi Tanszék. 1969.

[2] Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban. Szerk. VARGHA GYULA. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal Hivatalos Statisztikai Közleményei. Bp. 1881. Athenaeum XXI. old. Vö. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára V. Bp. 1960. 387.

[3] EÖTVÖS JÓZSEF írta: "Ha van feladat, melynek megoldására az állam minden hatalma elégtelen — az a népnevelés. Oly feladat ez, melyet csak maga a nép oldhat meg. „Társadalmi közreműködést kér, mert „nálunk, hol a népnevelés jelenleg csaknem kizárólag hitfelekezetek kezében van, s onnét” kivenni azt nincs pénze a kormánynak. EÖTVÖS JÓZSEF felhívása népnevelési egyletek alakítására. Bp. 1867. július 3. Idézi KOVÁCS MÁTÉ (szerk.) A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-től 1945-ig. Bp. 1970. 120. — A rendőri intézkedésekre már GYÖRGY ALADÁR, Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben Bp. 1886. 329. is utal.

[4] Vö. GULYÁS PÁL, Népkönyvtárak szervezése, fenntartása és kezelése Bp. 1913. 20. és KÓHALMI BÉLA, A Magyar Tanácsköztársaság könyvtáruge. Bp. 1959. 87. Ezek 57 olvasókört említenek Hmv-en 1869—1900 között. SALLAI ISTVÁN—SEBESTYÉN GÉZA, A könyvtáros kézikönyve szerint a századfordulón „több mint ötven olvasókör volt itt.” Bp. 1957. 33. Hódmezővásárhelyi Levéltár (továbbiakban Hmv-i lt.) polgármesteri elnöki iratok. (3367—1895. sz. alatti kimutatás 36 ilyen jóváhagyott alapszabállyal működő egyesületet ismertet, a többiről egyéb források alapján tudunk.)

[5] ERDEI FERENC—KOVÁCS KÁLMÁN, A mezőgazdaság helyzete és fejlődése Hódmezővásárhelyen. Vásárhelyi Tanulmányok Hmv. 1964. 3. — A földbirtokkal rendelkezők számának csökkenését a Hmv-i lt. népszámlálási iratok bizonyítják. (Pl. 1858: 4087 fő, 1869: 3655 fő.)

[6] JANKÓ MIKSA, Tanulmányok az Alföld gazdasági viszonyairól I. köt. Hódmezővásárhely gazdasági viszonyai. Bp. 1906. 3. — Hmv. törvényhatósági jogú várossá az 1873. XIII.

tc.-kel vált. — A Károlyi birtok adóját 1875-ben csökkentették. Vö. SZABÓ ISTVÁN (szerk.) A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914-ig. Tanulmányok II. köt. Bp. 1965. 289.

[7] Hmv-i lt. Törvényhatósági ügyiratok (tov. T. ü.) 5226—1897. és T. ü. 4139—1895. A 30—1000 kat. hold közötti birtokosok száma 951-ről 893-ra csökkent.

[8] Az iparegyletekre vonatkozóan I. Magyarországy egyletei ... i. m. 410—12. old. A városban 15 ipari egyesület működött: az ács, asztalos és rostás, cserépedénykészítő, csizmadia, kalapos, kovács, kőműves, lakatos, szűcs, szabó, szűrszabó, takács és a tímár testület; az Iparegylet és az Iparos Ifjak Önképző Egylete — összesen 987 taggal. — Az iparosok számára vö. Hmv-i lt. népszámlálási iratok 1869. és GYÖRGY ALADÁR, Magyarország vidéki városai ipari szempontból. Bp. 1895. (Iparosok Olvasótára I. évf. 10. sz.) 8.

[9] Iskoláztatási adatok az 1874/75. tanévre: Csongrád vármegye. Szerk. CSIKVÁRI ANTAL. Bp. 1938. Vármegyei szociográfiák I. Hódmezővásárhely (tov. Csmv.) 8.; az 1885/86. tanévre Vá-sárhely és Vidéke (helyi újság, tov. V. és V.) 1886. április 11.; az 1895. évre ORMOS EDE, A szocializ-musról, különös tekintettel a hódmezővásárhelyi munkáskérdésre. Hmv. 1896.

[10] Hmv-i lt. népszámlálási iratok 1869, 1880, és a Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség részletes leírása. Bp. 1907. 650.

[11] Hmv-i lt. T. ü. 3792—1910 (3921—1908). Vö. GULYÁS PÁL, Népkönyvtári címjegyzék Bp. 1910. 24.

[13] Vö. BEZDÁN SÁNDOR, A hmvásárhelyi Első Olvasó Népkör. Tárgyalja Hmv. gazdasági, társadalmi-politikai és kulturális helyzetének néhány vonását a kiegyezés körül; az olvasóköri mozgalom hagyományait és a helyi *Első Olvasó Népkör* megalakulásának körülményeit, kezdeti tevékenységét. — Az alapítási év az alapszabály tanúsága szerint 1869, bár belügyminiszteri jóvá-hagyást csak 1870-ben nyert a kör.

[14] Hmv-i lt. eln. 3367—1895. Kimutatás az 1895-ben működő egyesületekről: II. *Olvasó-Népkör* VII. ker. Csomorkányi u. 33., engedélyezték 1870. júl. 10. 4259/12. sz. a. (Az idézett ügyészi jelentés Hmv-i lt. T. ü. 263—1870. sz. a.); III. *Olvasó Népkör* II. ker. Bem u. 1., eng. 1871. máj. 27. 12506. sz. a.; IV. *Olvasó Népkör* III. ker. Szentesi u. 67., eng. 1874. ápr. 22. 16016. sz. a. — 1873-ig a megye útján, azután pedig önállóan terjesztette fel a város az alapszabályokat belügy-miniszteri jóváhagyásra. (Hmv-i lt. T. ü. 3752—1892. VIII. 6. Soós János levéltáros jelentése.) — A tized a város közigazgatási egysége volt.

[15] Magyarország egyletei ... 410—12. Vö. KISS JENŐ i. m. 180.

[16] Magyarország egyletei ... 490—3. L. még Hmv-i lt. eln. 3367—1895.: VI. *Olvasó Népkör* V. ker. Szent István u. 69., eng. 1879. ápr. 30. 6517. sz. a.; V. *Olvasó Népkör* VII. Berkenye u. 1., eng. 1880. máj. 3. 19972. sz. a.

[17] Hmv-i lt. eln. 3367—1895.: VII. *Olvasó Népkör* II. ker. Damjanich u. 25., eng. 1883. jan. 30. 6517. sz. a.; *Első Olvasó Egylet* I. ker. Mihály u. 11., eng. 1883. júl. 25. 44339. sz. a.; *Új utcai Gazdakör* VII. ker. Bajza u. 6., eng. 1883. jún. 24. 27542. sz. a.

[18] Hmv. közigazgatási tagolása 1890-ben változott: öt tized helyett nyolc kerület lett. Vö. Hód-Mező-Vásárhely (helyi újság, tov. HMV.) 1890. november 16. sz. és Hód-Mező-Vásárhely város belterületének új házszámozása Hmv. 1891. (A Hmv-i lt.-ban.)

[19] Hmv-i lt. eln. 3367—1895. — MATLEKOVITS SÁNDOR (szerk.) Magyarország közgazda-sági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor ... I. köt. Bp. 1897. 491. szerint 1882-ben alakult a Gazdasági Egylet, amelynek 1894-ben 561 tagja volt.

[20] HMV. 1879. február 16-án közölte a Földműves Ifjak Önképző Egylete alapítási felhívá-sát, de az csak december 21-én alakult meg. Programja gazdasági és ismeretterjesztő előadásokat hirdetett, és szépirodalmi, gazdasági lapok járatását. Pártoló tag évente 1 Ft-tól felfelé fizetett, rendes tag havi 20 krajcárt. Belépti díj 50 kr.

[21] A tanyák korábbi időleges lakottságára vö. SZABÓ ISTVÁN, Agrártörténeti tanulmányok. Bp. 1960. 206—7. — A külterületi lakosság számára I. Hmv-i lt. népszámlálási iratok 1869. 1890-ben. 4365 tanyában 20 250 fő élt. Hód-Mező-Vásárhely város ismertetése Hmv. 1891. 7. és 11.

[22] KÓHALMI BÉLA i. m. 91.

[23] Hmv-i lt. T. ü. 924—1885. — A *Barackosi Olvasókör* a Fehértó-parton, Pusztá (tov. P.)- 291, majd 173. sz. a. működött, eng. 1884. ápr. 1. 19972. sz. a. Hmv-i lt. eln. 3367—1895.

[24] V. és V. 1886. január 28. és HMV. 1890. szeptember 7. Hírek. — Keletkezési adatok a Hmv-i lt. eln. 3367—1895. és uo. T. ü. 3752/148—1892. sz. a.: *Gorzsa Olvasókör* Gorzsa 328., majd Gorzsa tanya 598. sz. a., eng. 1887. márc. 27. 19789/VII.; *Kutasi Olvasó Egylet* Tanya (tov. T.)- 1186., eng. 1889. ápr. 14. 24.828/VII. sz. a. (Pontosabb adat hiányában a legkorábbi híradás alap-ján tettük alapítási évét 1886-ra. L. előző jegyzet V. és V.); *Szörháti Olvasókör* T. 1487., eng. 1887. nov. 21. 75.756/VII. sz. a., alapszabálya sokszorosítatlan. (Özv. KOVÁCS IMRÉNÉ — 87 éves, Hmv. Bajnok u. 7. — elmondta, hogy ez a kör a keresztútnál volt szélmalom mellett működött. Érdekes, és talán nem véletlen a korábbi egyetlen gazdasági és „információs” gyűlekezési pontul szolgáló-

szélmalom és olvasókör szomszédsága.) *Mártélyi Olvasókör* T. 2525., eng. 1892. márc. 13. 19.370/VII. 10. sz. a.; *Földeákszéki Olvasókör* T. 85., eng. 1890. ápr. 27. 28.407/V. 10. sz. a.

[25] Hmv-i lt. T. ü. 3752/148/—1892. *Pusztafeketehalmi Olvasó Egyesület* P. 1228., eng. 1891. máj. 29. 38.979.; — Hmv. lt. eln. 3367—1895.: *Pusztakutasi Olvasó Egylet* P. 903., eng. 1893. febr. 23., 15.055/V. 10.; *Pecser ési Olvasó Egylet* P. 257., eng. 1892. máj. 2. 32.862/V. 10. sz. a.; *Mártély-feketehalmi Olvasókör* T. 2360., eng. 1893. ápr. 5. 27.639/V. 10. sz. a.; *Külsőerzsébeti Olvasókör* T. 595., eng. 1893. máj. 7. 37.247/V. 10. sz. a.; *Belsőerzsébeti Olvasókör* T. 323., (Alapszabálya 1895-ben megerősítetlen.); *Kenyereparti Olvasó Egylet* eng. 1894. dec. 14. 100.779/V. b. — *Kopáncsi Olvasó Egylet* alapszabályai Hmv. 1895. Lévai Ny. (Csongrád megyei Könyvtár Helytörténeti Gyűjtemény.) — A fentieket vö. Csvm. i. m. 43.

[26] Csvm. 43. Az *Újvárosi Olvasó Egylet* helyisége VIII. ker. Síp u. 18. sz. a. volt. — Hmv-i lt. eln. 3367—1895.: VI. ker. *Olvasókör* Dáni u. 62., majd 37., eng. 1890. febr. 18. 11.946/V. 10.; VIII. *Olvasó és Társalgó Népkör* III. ker. Damjanich u. 65., eng. 1891. febr. 18. 12.002/V. 10. sz. a.

[27] uo. II. ker. *Olvasókör* Malom u. 26., eng. 1892. ápr. 27. 31.558/V. 10., 1895-ben 120 tagja volt. — A helyi földmunkás olvasó egyleteket részletesen egy még kéziratban levő dolgozatunkban tárgyaljuk. A témát érinti SIMON PÉTER, A századforduló földmunkás és szegényparaszt mozgalmai 1891—1907 Bp. 1953. Szikra. 58. PÖLÖSKEI FERENC—SZAKÁCS KÁLMÁN (szerk.) Földmunkás és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848—1948 I. köt. Bp. 1962. 201—18. FARKAS JÓZSEF, Agrárszocialista mozgalmak 1890—1907 Szeged 1968., NAGY DEZSŐ, Szántó Kovács János Bp. 1969. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Füzetei I.

[28] Hmv-i lt. 3367—1895. *Cipész és Csizmadia Szakegylet* VII. ker. Kállai u., eng. 1892. aug. 24. 64.701. sz. a., 1895-ben 29 tagja volt. *Ács és kőműves segédek szakegylete* IV. ker. Szegfű u. 12., eng. 1893. ápr. 4., eng. 27.167/V. IV. sz. a., 1895-ben 59 tagja volt. — Hmv-i lt. eln. 3036—1895.: *Római Katolikus Olvasó Egylet* eng. 1893. aug. 7. 66.480 sz. a.

[29] Hmv-i lt. T. ü. 1824—1946. *Újvárosi Olvasókör* Visszhang u. 11., eng. 1895. 107.193. sz. a.; *Újvárosi Olvasó Egyesület* eng. 1899. ápr. 3. 62.019. sz. a.

[30] Hmv-i lt. eln. 1174—1899. A főispáni jelentés — a levéltári alapszabály gyűjtemény alapján 36 olvasókört és 2 politikai egyletet (*Szabadellű kör*, *Első 48-as Olvasó Egylet*) tart számon. — A HMV. az 1893. december 21-i számában sokallta köröket: „Városunk egyesületekben oly gazdag, hogy közönséges elmével alig lehetne már felállítható új egyesületet kitalálni.

[31] Magyarország egyletei... i. m. 410—12. és 524. Itt jegyezzük meg, hogy az olvasóköröknek csaknem kizárólag felnőtt férfi tagjai voltak.

[32] Hmv-i lt. eln. 3367—1895. Kimutatás az olvasókörök alakulási évről, engedélyezéséről és taglétszámáról. Mint már utaltunk rá, hiányos.

[33] Magyarország egyletei... i. m. 410—12. és 524. Az *Első Olvasó Népkör* alapszabálya szerint a beiratkozási díj 50 krajcár, az évi tagdíj pedig 3 Ft volt. A statisztikai kimutatásban már 1 Ft szerepel tagdíjként.

[34] A Hmv-i lt. különgyűjteményében található számos bel- és külterületi egyletalapszabályában olvashatunk hasonló célkitűzésről.

[35] A III. ker. *Olvasókörre* I. HMV. 1898. január 16. Hírek. — A *Kenyereparti Olvasó Egylet* elnöke 1895-ben Hős Nagy Kálmán, alelnöke Hős Nagy Albert volt. (Hmv-i lt. eln. 2077—1895.) A *Kopáncsi Olvasó Egylet* tiszteletbeli elnöke Kovács József, elnöke Kovács János, alelnöke Kovács Ferenc, jegyzője Kovács Lajos, pénztárosa Koncz Pál, könyvtárosa Kiss Péter, ellenőre Kiss Imre volt 1898-ban. (HMV. 1898. január 13. Hírek.)

[36] Hmv-i lt. eln. 1174—1899. március 6. Polgármesteri jelentés. A politikai egyleteket I. a. 30. jegyzetben.

[37] A Szamecz-interpellációk forrása rendre: V. és V. 1886. március 25., V. és V. 1886. április 22. és HMV. 1892. október 23. Tudósítások a Törvényhatósági Bizottság közgyűléséről. — A városi képviselő testületben 1872-től a virilisek (legtöbb adót fizetők) és a választottak kerültek fele-fele arányban. Választójoggal a két éve helyben lakó adófizetők rendelkeztek. (Vö. VÖRÖS KÁROLY, A polgári kori magyar törvényhatósági közigazgatás Bp. 1956. 10.) Vásárhelyen 1872-ben 8364 választó 14 választókerületben 100 képviselőt és 14 póttagot választott. (HMV. 1872. május 5. és június 16.)

[38] KELETI KÁROLY, Hazánk népe Pest. 1871. 436. és 440. Magyarország városai között Hmv-re ill. a hmv-i képviselőre jutott a legtöbb lakos (49.153 fő és a legtöbb választó (3918 fő). — Az 1872. évi képviselő választás „a mintegy 5000-nyi választásra jogosultak közül ... csak 2003 iratkozott be előlegesen, s ezek közül is 409 felé sem ment a szavazásnak.” Ezt azért sérelmezi a lap, mert a választáson a Szamecz-katonáknak gúnyolt ellenzékiek voltak a hangadók. HMV. 1872. július 7. Kossuth Lajos a képviselőnk!

[39] V. és V. 1884. február 21. Hírek. A helybeli függetlenségi párt végrehajtó bizottsága választmányi ülést a lakható VI. Olvasókörben tartotta.

[40] HMV. 1875.

[41] Népszava 1894. január 26. Korhadt állapotok. Endrey Gyula elutasította a hatóság túlkapások miatt hozzáforduló munkásegyleti tagokat. — Parlamenti felszólalásaira vö. DOLMÁNYOS ISTVÁN, A magyar parlamenti ellenzék történetéből Bp. 1963. 75., 132. és 185. — Endrey több tiszteletbeli tagságát, elnökségét — vagy pl. alelnökségét az Első Olvasó Népkörben, ahol addig tag sem volt, — talán annak a praktikus szempontnak is köszönhette, hogy lapját (V. és V.) így díjmentesen kapta meg a kör. L. V. és V. 1883. január 25. és 1884. február 14.

[42] Csvm. i. m. 17—22.

[43] V. és V. 1883. március 22. és 1886. március 18. Ugyanekkor az egyház is szót kapott ezeken az ünnepeken: a III. Olvasó Népkörben Karancsi Dániel ref. lelkész, a IV.-ben pedig egy plébános szónokolt.

[44] V. és V. 1883. május 31. Kossuth megköszönte az olvasókörnek és Szamecz András elnöknek a 80. születésnapjára küldött ezüst serleget. — V. és V. 1883. augusztus 29. A susáni V. olvasókör Lajos napra küldött köszöntő táviratot, „kívánván, hogy a magyarok istene a magyar nemzet dicsőségére még sokáig boldogul éltesse.” — V. és V. 1885. november 25. Kossuth levele a IV. Olvasókörhöz. (Kelt 1885. november 5.)

[45] Hmv. 1890. október 5. Az aradi vértanúk mellszobrának leleplezésére utazó hmv-i küldöttségben volt Szamecz András is. Ő egyébként az 1848/49-es Honvédegyletet is elnökként képviselte ott. — Az aradi 13-ról való megemlékezést 1896-ban a írta le a helyi lap július 30-án Petőfi halálának 50. évfordulóját az összes olvasókör megünnepelte. (Hmv-i lt. Historiadomus)

[46] Hmv. 1890. október 12. Rendezzünk Felolvasásokat! — A helyi újságok hírt adtak az ismeretterjesztő előadásokról (V. és V. 1885. február 5.: Dr. Bakay Lajos orvos a tabáni első Olvasóköriben tartott „népies felolvasást a kenyérről.”), és panaszkodtak, ha ezek” az óhajtott érdeklődést nélkülözték.” (Hmv. 1890. január 5.)

[47] Hmv. 1873. április 13. Hírek.

[48] Az olvasókörök könyvtáráról külön tanulmányt készítünk, ezért itt csak néhány kérdést érintünk. A könyvtáralapításra vonatkozó idézet csaknem minden egyeteli alapszabályban szöszterint így szerepelt. — A város „könyvszegénységére” utal GYÖRGY ALADÁR: Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben 576.: A törvényhatósági joggal bíró városok közül csupán négyben — köztük Hmv-en — nem érte el a könyvek száma az országos átlagot.

[49] Hódmezővásárhelyi VII. Olvasó Népkör alapszabálya Hmv. 1897.

[50] A helyi újságokban a választmányok számtalan meghívást tettek közzé a könyvtár javára rendezett táncvigalmakra és társas vacsorákra. — A Szórháti Olvasó Egylet alapszabálya (Hmv. 1894.) I. krajeár könyvhasználati díjat írt elő kötetenként. — A III. Olvasó Népkör 1895. januári közgyűlésén a II. ker. Malom utcai Kútbizottságtól 68 Ft 71 kr. alapítványt kapott. (Hódmezővásárhelyi c. újság 1895. február 7. Hírek.)

[51] Vö. SZABÓ ISTVÁN, A parasztság Magyarországon ... i. m. II. 561.

[52] Az Olcsó Könyvtári akcióra vö. RADICS JÓZSEF, Fejezetek a magyar „népkönyvtár” történetéből. Népművelési Értesítő. 1970. 2. sz. 176. — Ezzel kapcsolatban a helyi újságok ajánló hírei: Hmv. 1884. március 4., V. és V. 1884. március 6. és V. és V. 1885. április 2. számokban.

[53] Vö. a Csongrád megyei Könyvtár helytörténeti gyűjteményében található katalógusokkal.

[54] Vö. NAGY DEZSŐ, Egy földmunkás egylet könyvtára. Magyar Könyvszemle. 1961. és PAPP IVÁNNÉ: Adalékok az alföldi olvasókörök és népkönyvtárak történetéhez 1890—1914. OSZK. Évkönyve. 1957. Bp. 1959. — A polgármesteri kérelemre I. Évi jelentés (1893) a Szegedi Kereskedelmi és Iparkamarai Egylet közgazdasági viszonyairól. Szeged. 1894. 32.

[55] Hódmezővásárhelyi VII. Olvasó Népkör alapszabályai. Hmv. 1897.

[56] A hódmezővásárhelyi Újvárosi Olvasó Egylet könyvtárjegyzéke és igazoló könyvecskéje belső borítóján. (Csongrád megyei Könyvtár i. helyen.)

[57] Kossuth Lajos levele Hódmezővásárhelyhez 1885. szeptember 5-én. Hmv-i lt. különgyűjtemény. — A Kossuth-kultuszra I. ERDEI FERENC, Futóhomok. A Duna—Tisza köze. Bp. 1957. 143—4.

ЧИТАТЕЛЬСКИЕ КРУЖКИ В Г. ХОДМЕЗЬВАШАРХЕЙ (1869—1900)

III. Бездан

В вводной части автор подчёркивает значение деятельности читательских кружков в классовой борьбе и просвещении крестьянства. После краткого обзора читательского движения работа даёт схематическую картину экономической, общественной жизни г. Ходмезёвашархей; исследуя и представляя объективную основу распространения читательских кружков — дифференциацию крестьянства и его просветительские стремления.

Первый Читательский Народный Кружок в г. Ходмезёвашархей образовался в 1869 году. В последующие годы были созданы новые народные кружки. С 1884 года образовалась значительная хуторская сеть читательских кружков в Ходмезёвашархее. Количество кружков, находящихся на хуторах, до 1900 года было 21. Среднее число читателей на один кружок внутри города 68 человек (— здесь количество кружков 33), на хуторах 53 человек. Так всего 4—5000 человек — большинство их земледельцы и землекопы — объединиться в конце 19. века в Ходмезёвашархейских типа „партии 48. года“ и аграрно-социалистических читательских кружках.

Политическая деятельность читательских кружков была оживлённой особенно во время местных и парламентских выборов. Эти кружки можно было считать базами независимой партии и в этом городе, подобно другим альфёльдским аграрным городам. За одним исключением (1881) в парламент посылались представители этой партии.

О библиотеке читательских кружков, — ввиду отсутствия современного каталога, — мы могли узнать лишь на основе позднейших данных. Помимо замечательных произведений венгерской литературы, благодаря издательской политике того времени, эти библиотеки в 100—200 томов, содержали многочисленные неценные книги.

Читательские кружки считали своим подлинным наследством идеи освободительной войны 1848—49 гг. и буржуазной революции. Однако, батраки и землекопы, осознавая классовые противоречия и борясь за изменение своей жизни, закономерно обратились в конце 19. века к социалистическим учениям.

LESEKREISE IN HÓDMEZŐVÁSÁRHELY (1869—1900)

von S. Bezdán

In der Einleitung des Artikels begründet der Autor die Wichtigkeit der Lesekreise im Klassenkampf und in der Bildung des Bauerntums. Nach dem kurzen Überblick der Lesebewegung gibt die Abhandlung ein skizzenhaftes Bild über das wirtschaftliche und gesellschaftliche Leben von Hódmezővásárhely, sie erforscht und zeigt den objektiven Grund der Verbreitung der Lesekreise: die Differenzierung des Bauerntums und seine Bildungsbestrebungen.

Der Erste Lesevolksverein von Hódmezővásárhely ist im J. 1869 gegründet worden. In den folgenden Jahren entstanden neue Volksvereine. Von 1884 bildete sich ein bedeutendes Gehöfnetz von Lesekreisen heraus. Die Zahl der vorörtlichen Vereine bis 1900 war 21. Der Durchschnittstand der Kreise im inneren Gebiet war 68 Personen (die Zahl der Vereine ist hier 33), in der Vorstadt 53 Personen. So konnten sich summiert 4—5000 Personen — grossenteils Feldbauern und Landarbeiter — am Ende des 19. Jahrhunderts in den 48-er und den agrarsozialistischen Lesekreisen in Hódmezővásárhely zusammenschliessen.

Die politische Tätigkeit der Lesekreise war besonders zur Zeit der lokalen administrativen Abgeordnetenwahlen und der Parlamentswahlen rege. Diese Vereine sind als Basissen der Unabhängigkeitspartei auch in dieser Stadt zu betrachten, ähnlich wie die Marktflecken in der Tiefebene. Mit einer Ausnahme (1881) schickten sie Deputierten dieser Partei ins Parlament.

Über die Bibliotheken der Lesekreise — mangels zeitgenössischer Verzeichnisse — können wir uns grossenteils auf Grund später registrierter Angaben informieren. Neben hervorragenden Werken der ungarischen Literatur haben diese höchstens 100—200 Bände zählenden Bibliotheken — infolge der Verlagspolitik — auch zahlreiche wertlose Bücher enthalten.

Die Lesekreise haben die Ideen des Freiheitskampfes von 1848—49 und die der Bürgerlichen Revolution für ihre rechtmässige Erbschaft gehalten. Doch die Armbauern und die Landarbeiter wandten sich notwendigerweise am Ende des 19. Jahrhunderts, für die Veränderung ihres Schicksals kämpfend — nachdem sie die Klassenantagonismen erkannt haben — in Richtung der sozialistischen Lehren.

A MAGYAR NÉPESSÉGFEJLŐDÉS A HONFOGLALÁSTÓL 1870-IG (I.)

(Új kutatási eredmények alapján készült munkahipotézis)

Írta: KOVÁTS ZOLTÁN

A népesedésstatisztika, bár a statisztika legrégibb ága, mégis a népesedési folyamatokkal és a rájuk ható tényezők vizsgálatával foglalkozó tudományág: a *történeti demográfia* még csak most teszi az első komolyabb lépéseket mind az analízis, mind a szintézis területén. Ezért tekinthető nagy jelentőségű vállalkozásnak az 1963-ban megjelent „Magyarország történeti demográfiája” című, első szintézis igényével fellépő tanulmánykötet. [1] A kötet megjelenése óta eltelt nyolc év már ad bizonyos távlatot a munka jelentőségének felméréséhez, egyben az új kutatások fényében kirajzolódnak az első összegezés gyengéi, a továbblépés irányai, területei.

Tanulmányomban néhány összegző utalással felidézem az egyes fejezetek lényeges mondanivalóját, utalok a vitatható részekre. Majd megpróbálom egységbe fogni a kötet tanulmányai alapján a magyar népességfejlődés egészét, mert a kötet tanulmányírói szuverén alkotóként ugyan elmondták véleményüket az egyes korszakok népességi helyzetéről, a feltehető népességfejlődésről, de a végső összesítés elmaradt. Egy ilyen egybevetés már önmagában is világosabbá teszi a problémákat, s bizonyos kézenfekvő kiegészítésre, javításra ad lehetőséget. Tanulmányom további részében a kötet tanulmányai alapján megalkotott népességfejlődési arányokkal szemben az új hazai és külföldi eredményekre támaszkodva egy módosított szintézist mutatok be.

A „Magyarország történeti demográfiája” című kötet bevezető tanulmánya a szerkesztő tollából összegzi a történeti demográfia forrásairól, azok értékéről ismereteket. Ezt a munkát egy korábbi kötet elemző tanulmányai tették lehetővé. [2] A népességfejlődés kérdéséről tulajdonképpen a következő öt tanulmány szól.

GYÖRFFY GYÖRGY a honfoglalástól a XIV. század közepéig, SZABÓ ISTVÁN az 1330-as évektől a mohácsi vész idejéig terjedő korszak népesedési viszonyokra utaló forrásait veszi számba, és elemzi azokat. A források számbavételének pontossága, az összefüggések bemutatása időtálló értéket biztosít a tanulmányoknak. E két tanulmányhoz csak néhány észrevételünk lesz az újabb kutatási eredmények tanulságai alapján. Így pl. próbáljuk beilleszteni LÁSZLÓ GYULA és mások kutatásai nyomán kibontakozó „kettős honfoglalás”-ról szóló elméletet a magyar népességfejlődés folyamatában. [3] A kettős honfoglalást valószínűsítő tények, összefüggések lényegében a népesedési folyamat egységes vonalának a kirajzolódását is segítették, mert a történeti demográfiai megfontolások, következtetések a Kárpát-medencében a korábbi feltételezésekhez képest nagyobb tömegű népességet mutatnak ki a X. században. — A Kárpát-medence népességszámának megállapítása a középkor egyes századaiban a „háztartási koefficiens” nagyságának megállapításán áll vagy bukik. Ez a történeti demográfia középkori kutatásának Achilles-sarka. A családok, háztartások átlagos nagyságának megítélésében is új eredmények születtek. Ez a végső következtetéseket kisebb-nagyobb mértékben módosítja.

A harmadik tanulmányban BAKÁCS ISTVÁN a török hódoltság korának népességét próbálja számbavenni. Nagy levéltári anyagismeret birtokában részleteredményei igen figyelemre méltóak, de a forráskritikai módszerek alkalmazásában következetlenség mutatkozik, s a végső eredmény, hogy a török kor végére két és fél—három millióra csökken a Kárpát-medence népessége, más feltárásokkal összefüggésben képtelenség. FEKETE GYULA és KÁLDY NAGY GYULA újabb forrásközlései, e forrásközlések mélyebb elemzése a török-megszállta terület elnéptelenedéséről vallott nézeteket kérdésessé teszi. [4]

Az 1711-től 1867-ig tartó korszak népességfejlődéséről PÁPAI BÉLA ír. A statisztikai szempontok érvényesítése nem vitte előre adott esetben a korszakról lassan formálódó és mélyülő ismereteinket. A történelmi megismerés útja nagyot haladt előre az 1960-as évek eleje óta, s különösen e korszak népesedési viszonyaira figyelemre méltó eredmények születtek. Ezek az eredmények visszahatnak a korábbi időszakok népesedési helyzetének a megítélésére is.

A befejező tanulmány rendkívül alapos, sokrétű kifejtését adja az 1869—1949 közötti időszak népesedési viszonyainak. THIRRING LAJOS munkája még hosszú időn át szinte kézikönyvszerűen, biztosan adja azt, amit a statisztikai tudomány eddig erről az időszakról feltárt, de ennek az időszaknak a kérdéseire már nem kívánunk kitérni.

*

Az alapvető, feltáró, adatgyűjtő, rendszerező munkát a kötet tanulmányírói elvégezték, s általában a kor színvonalán állóan megtörtént a források értékelése. Mindegyik tanulmányíró a források adta lehetőségek szerint egy-egy időpontra koncentrálva hozzátételesen, vagy bizonyos határok között megadta az össznépességet. Ha egyes időpontokban ismerjük az össznépességet, akkor meghatározható a tényleges népességnövekedés mértéke ezer lakosra. [5] Ezt a számítást elvégezve összehasonlítást tehattünk a nemzetközi történeti demográfiai irodalom eredményeivel. Közvetve vagy közvetlenül mit állapítottak meg egy-egy történeti időszak és terület népességnövekedéséről, természetes szaporodásának mértékéről? A növekedést elősegítő és gátló tényezők milyen mérvű változást hoztak a népességszámban? Az egyes korszakok gazdasági, társadalmi viszonyainak hasonlósága vagy kisebb eltérése alapján párhuzamot vonhattunk a magyar fejlődéssel. Ha a nemzetközi történeti demográfiai eredmények és a magyar népességfejlődést tükröző össznépességi adatok között nagyobb kilengéseket tapasztaltunk, akkor különös gonddal kezdtük vizsgálni a magyar források értékelését. A nemzetközi történeti demográfiai irodalom eredményeinek felhasználása, megfelelő adaptálása volt az egyik módszer, amely szükségessé tette, hogy a magyar népességfejlődésről egy új modellt dolgozzunk ki.

A források értékelésének korrekciója is szükségessé vált az új kutatási eredmények következtében. Ebben a kérdésben az első, igazán jelentős elvi állásfoglalást DÁVID ZOLTÁN forráskritikai észrevételei jelentették az 1715. és 1720. évi országos összeírással kapcsolatban. [6] Tovább mélyült a kérdés a legutóbbi évtizedben Magyarországon is megindult anyakönyvi feldolgozások, névszerinti egyházi összeírások nyújtotta eredmények alapján. Ennek lényege abban foglalható össze, hogy azokban a korszakokban, amikor az adózás céljából készült összeírások jelentik az alapvető forrást az össznépesség számának megállapításában, azokat az adózókat nem tekinthetjük úgy, hogy azok csak egy *családnak* a fejei, hanem azok az adózók *háztartásfők*. A XVIII. században, de a korábbi évszázadokban még fokozottabban

együtt élt a háztartásfő családjával nős testvére, nős gyermeke, házába fogadott töredék rokoncsalád, de a szolgák is élnek egy-egy jobbágyháztartásban családjukkal együtt. Ezen kívül még azt is figyelembe kell venni, hogy családok és háztartások kerültek el valamilyen oknál fogva az adóösszeírásokba való felvételt. Az anyakönyvi feldolgozások azt mutatták, hogy az adózó háztartásokhoz képest összeírásonként és időszakonként változóan többszöröse élt a családoknak egy-egy közösségben. [7] E kutatási eredmények arra vezettek, hogy az adózás céljából készült összeírásokkal kapcsolatos családi- háztartási koefficienseket, szorzószámokat felülvizsgáljuk. Ezek és más részeredmények felhasználásával alakult ki az új hipotézis a magyar népességfejlődés egyes szakaszairól, s a magyar népességfejlődés egészéről.

A következő táblázatban bemutatjuk az eddig leginkább elfogadott álláspontot a történeti Magyarország össznépességéről egyes időszakokban. Táblázatunk tartalmazza az ezer lakosra jutó évi népességnövekedést, amit az össznépességi adatok alapján számítottunk ki. Táblázatunkban tömören utalunk a legfontosabb népességfejlődést befolyásoló rendkívüli tényezőkre. A korábbi álláspont mellett, párhuzamosan bemutatjuk új modellünket.

Népességnövekedés Magyarországon 900—1870

Év	Korábbi álláspont		Új modell		Rendkívüli tényezők
	össznépesség millió	ezer lakosra jutó évi növekedés	össznépesség millió	ezer lakosra jutó évi növekedés	
900	0,6	2,6	1,0	2,4—2,9	– bel- és külfőborúk + besenyők, német lovagok
1100	1,0	6,0—8,0?	1,6—1,8	4,0—2,9	+ szászok, románok, északi szlávok
1200	1,8—2,2	1,6—0,0	2,4	1,7—2,1	– tatárjárás + kunok, románok, ukránok
1330	2,2	2,7—3,5	3,0—3,2	2,7—3,6	– pestis 1347-től
1500	3,5—4,0	0,0	5,0—5,5	0,0	– török kori pusztulás + rác, horvát, román
1720	(2,5?)—4,0 (Dávid)	10,0?	5,0—5,5	5,0 (Betelepültek nélkül)	+ német, délszláv stb. (összesen 1 millió körül)
1785	8,5	5,6	8,5	5,6	– kolera járványok, szabadságharc
1870	13,6		13,6		

A vázolt népességnövekedés a történeti Magyarország Horvát-Szlavónország nélküli területére vonatkozik. Ez a területi elkülönítés az 1785. és 1870. évi népszámlálási adatok esetében világosan megtehető, s a korábbi össznépességi adatokban is lényegében erről van szó. A kérdés egésze szempontjából az részprobléma, hogy Verőcze, Pozsega, Valkó és Szerém megyék lakossága, amelynek jórésze magyar, a középkorban a XV. század végéig természetesen a történeti Magyarországhoz értendő. E megyékbe a török idején elmenekült, elpusztult, megfogyatkozott magyarság helyére horvátok és más délszláv népek települtek, s ezek a megyék a török kiverése

után szervezett határőrvidékkel együtt a Horvát-Szlavónország autonómiáját élvező közigazgatási keretbe kerültek.

A magyar népességfejlődés egésze által felvetett problémák közül az új feltételezések alátámasztására a következő kérdések köré csoportosíthatók a tények, elemzések, összefüggések:

1. A korábbi álláspont, az új modell és az európai népességfejlődés;
2. Az össznépesség török utáni számára (5,0—5,5 millió) vonatkozó új kutatási eredmények és ezek kihatása;
3. A honfoglaláskori össznépességi kiindulópont és a középkori magyar állam népessége az új kutatások tükrében;
4. Új adatok és következtetések a török kori Magyarország népességi állapotára.

1. A korábbi álláspont, az új modell és az európai népességfejlődés

A részletkutatásokból, az országonkénti, területenkénti összegezésekből bizonyos határok között a népességnövekedés lehetséges mértékére is következtethetünk. A magyarországi, nem nagyszámú részletkutatási eredményekre támaszkodó korábbi népességfejlődési szintézis nagyjából összhangban van az európai népességfejlődésre vonatkozó feltételezésekkel. Egyes időszakokban mutatkozik kisebb-nagyobb kilengés, melynek indoklása nem megnyugtató. A legjelentősebb európai történeti demográfiai elemzések alapján arra tudunk következtetni, hogy nagyobb időszakot átfogva *a feudális viszonyok egészére a XVIII. század elejéig csak évi 1—2‰-es természetes szaporodással számolhatunk*. E végső következtetés a jelentősebb történeti demográfiai összegezések eredményeire épül.

Anglia [8]

Év	Összlakosság	Ezer lakosra jutó évi növekedés
1066	2,0 millió	1,6
1260	2,75 millió	1,3
1400	3,3 millió	1,4
1500	3,8 millió	1,9
1600	4,6 millió	1,8
1700	5,5 millió	1,5
1800	6,4 millió	

Anglia és Wales területi egységének népességfejlődéséről MITCHELL és DEANE is azt mutatja ki, hogy a XVIII. század első felében még csak 1,7‰ az évenkénti népességfejlődés, de feltárasaik szerint a XVIII. század második felében már a népességnövekedés üteme felgyorsult. [9]

Itália területén a XVI. század második felében és a XVII. század első felében különböző népességhatároló tényezők következtében még csökkenés mutatkozik (1550 és 1650 között $-0,04‰$ évenként), s az 1650 és 1750 közötti időszakban is csak

évenként 3,0‰ körüli népességnövekedést tudunk kiszámítani a közölt össznépeségi adatok alapján. [10]

A *franciaországi* feltárások hoztak igen értékes eredményeket a megfelelő források birtokában. Az anyakönyvezés elterjedése lehetővé tette a múltban lejátszódó folyamatok részleteiben való feltárását. A tridenti zsinat bár már az 1563. évi 24. ülésén határozatot hozott a házassultak és kereszteltek anyakönyvének vezetéséről, a halottak anyakönyvezését csak 1614-ben rendelte el V. Pál pápa „*Rituale Romanorum*” kezdetű enciklikájában. [11] Az anyakönyvezés gyakorlatának megszilárdulása Franciaországban már a XVII. század közepén bekövetkezett. A franciaországi anyakönyvezési gyakorlat a legkorábbi Európában, és itt is végezték el a legtöbb és legalaposabb történeti demográfiai feltárást erre a forrásra támaszkodva. E feldolgozások leglényegesebb tanulsága számunkra, hogy a XVII—XVIII. században a magas születési arányok mellé magas halandóság járul. Ez évenként úgy jelentkezik, hogy a születési arányok viszonylag állandóbbak, de a magas évenkénti halandósághoz még ciklikusan visszatérő járványok járnak. A járványos években többszöröskére emelkedik az elhalálozottak száma. Egy-egy járvány a korábbi 5—10—20 év természetes szaporodását is megsemmisíti. Az analitikus tanulmányokat elemezve az az összegzett kép alakult ki, hogy a XVII—XVIII. század egészére évi 1—4‰-es természetes szaporodásnál nem számolhatunk többre. [12]

Európa népességfejlődésére 1650—1750 között WITHAUER KURT évenként 2,75‰-et számított ki. [13]

BOLDIREV SZOVJET demográfus szerint: „Míg a XVI. században *Földünk* lakosságának évi átlagos szaporodása kevesebb volt a 0,1‰-nál (1‰-nél), addig 1750-től 1850-ig már elérte a 0,5‰-ot (5‰-et).” [14]

A XVI—XVII. századi népességfejlődésről meglehetősen biztonsággal állíthatjuk tehát, hogy maximálisan csak 1—2‰ körül lehetett évente, de semmi sem szól amellett, hogy a korábbi évszázadok népességnövekedése ennél erőteljesebb lett volna. Az kétségtelen, hogy a XIV. század közepétől fellépő fekete halál, a pestis még a lassú népességnövekedést is megállította, és Európa jelentős területein lehet kimutatni a népesség csökkenését. Szabó István következtetéseit, elemzéseit elfogadva, ha Magyarországon nem is volt oly méretű a pestis pusztítása, mint Nyugat-Európában, de ennek népességsökkenítő hatását az ő általa feltárt adatok is megmutatják. [15]

Az általánosan jellemző alacsony természetes szaporodás mellett szól LÜTGE FRIEDRICH fejtegetése. A XIV. századi pestises évtizedek után Közép-Európában jelentkezik egy népességnövekedési időszak, amely néhány évtized után megáll, de a XV. század egésze is igen alacsony népességnövekedést mutat. Mire vezethető ez vissza? — teszi fel a kérdést LÜTGE. „Ezt nem lehet egy normálisnál magasabb halandósággal magyarázni a XV. században, mivel ebben az évszázadban a járványok gyengébbek lesznek, s egy megfelelően magas halandóságot okozó háborúval sem találkozunk, csak Franciaországban. ABEL szerint ezt a jelenséget bizonyos mértékig a születések csökkenésére lehet visszavezetni. Ehhez azt szeretném felvetni, hogy ez lehet a házaspárok abnormis korösszetételének is a következménye. Az általános halandóságot erősíti, hogy a városokban nagyobb a halandóság, mivel a városiasodás a XV. században nagy lépteket tesz előre oly módon, hogy a pestis által megrikult népességű városok hiányait vidékről jövő bevándorlókkal feltöltik. A városokban azonban nemcsak a halandóság nagyobb, hanem a születési arány is jóval alacsonyabb, s itt egy eltorzulás keletkezik. E két ténynek az összefüggésében kell ennek az évszázadnak a népességfejlődésére tekintenünk. Ezt közelebbi vizsgálatokkal kellene megerősíteni.” [16]

Ezek a népességhatároló tényezők a korábbi évszázadokban is fennállhattak, csak megfelelő források hiányában erre nem tudunk fényt deríteni. Ezért rendkívül figyelemre méltóak, s a maguk nemében egyedülállóak azok a feltárások, amelyek ACSÁDI GYÖRGY és NEMEKÉRI JÁNOS nevéhez fűződnek. [17] Számbaveszik temetőink emberi csontvázleteit, s ebből a haladósági viszonyokra tudnak tárgyi bizonyítékok alapján viszonylag biztos következtetéseket levonni. A feltárások körülményeit figyelembe véve ma már, utólag csak a temetők egy részénél lehetett az eltemetettek életkorára vonatkozó statisztikai értékű vizsgálatot elvégezni. Ahol szakszerű feltárás történt, ott eddig 12—16 temető esetében vált lehetővé különböző szempontú paleodemográfiai vizsgálat elvégzése. Ezek esetében is kísért azonban annak a veszélye, hogy a csecsemők és gyermekek elhalálozásáról nem kapunk a valóságnak megfelelő képet, mert a csecsemő- és gyermeksírok, földfelszínhez való közelségük révén, az idők folyamán elpusztulhattak, s ha csak egy részük pusztult is el, az is lényegesen eltorzíthatja a valóságos viszonyokhoz képest a halandóságról alkotott képet. Így az értékelhető XI—XII. századi feltárásoknak az egyik tanulmányban összegzett eredményét nem is lehet valóságosnak elfogadni, hogy a meghaltaknak „csak” 32,3%-a volt gyermek (0—14 éves korú). A különböző egybevetések alapján annak a temetőnek a feltárási eredményét tekinthetjük a valóságos helyzethez legközelebb állónak, melyben a 0—14 éves korú lelet 58,0%-át adja az összes eltemetettnek. (Székesfehérvár—Százirét. XI. század [18] Ehhez hasonló értéket mutat a sopronkőhidai avar-frank temető leletanyaga. E temetőben 805 és 880 között temetkeztek, s a 0—14 éves sírok aránya 46,2% volt, s a 15—22 évesekével együtt 52,4%.) [19] Tekintettel arra, hogy ilyen mértékű halandóságra is vannak pozitív adataink, így az értékelhetőnek vett temető adatainak összesítéséből levont következtetést csak a lehetséges halandóság alsó határának tekinthetjük: „...a nyers halálozási arányszám (az ezer lakosra jutó meghaltak évi száma) 35‰ körül lehetett.” [20] Ebben a végső következtetésben az az elgondolkoztató, hogy még a múlt század végén is ez a halandósági arány volt jellemző Magyarországra és Európa egyes országaira, így tehát nagy a valószínűsége annak, hogy az összesítés pozitív irányba torzította a halandósági arányszámot, mert olyan temetők adatait is figyelembe vették, ahol a csecsemő- és gyermeksírok egy része már elpusztult.

Közvetett bizonyíték az elmondottak mellett az, hogy az anyakönyvi adatok alapján rekonstruált XVIII. századi demográfiai viszonyokra az volt a jellemző, hogy a 0—14 éves korban elhaltak aránya 60—68% között ingadozott. Még ez esetben is a csecsemő korban történt elhalálozás nyilvántartása nem tekinthető egészen pontosnak. [21] Rendkívül nehezen képzelhető el, hogy a XVIII. századi halandósági viszonyoknál lényegesen jobb lett volna a helyzet a X—XII. században.

E közvetett adatokból is következik, hogy az ACSÁDI GYÖRGY által ezer lakosra kiszámított 35‰-es halandósági arány a valóságban jóval nagyobb volt. Ezt a feltevésünket a korabeli Székesfehérvár—Százirét és Sopronkőhida leletanyaga alátámasztja. ACSÁDI GYÖRGYNEK már az a végső következtetése, hogy a 35‰-es halandóság és 50‰-es születési arány mellett a korai középkorban évente 15‰-es természetes szaporodással számolhatnánk, tarthatatlan. A paleodemográfiai feltárások inkább arra engednek következtetni, hogy a születési arány csak minimálisan haladta meg a halandóságot.

Visszatérve az új modellben foglaltak indoklásához, már az eddig bemutatott általános népességejlődésre vonatkozó feltárások is bizonyítják, hogy a X—XV. században a természetes szaporodás Magyarországon nem emelhette évenként 1—2‰-

nél nagyobb mértékben a népességet. A népességfejlődésnek a termelőerők fejlettségi szintjétől meghatározott mértéke is indokolja hogy *a honfoglaláskori népességet, számításaink alapjául vett kiinduló össznépességet, az eddig feltételezett 600 ezerről 1 millióra tegyük.* Erre a kérdésre még tanulmányunk későbbi részében visszatérünk. A IX. század végi, a X. század eleji Kárpát-medencei össznépesség számát így módosítva lehetővé válik, hogy a XI. század vége és 1200 között feltételezett 6,0—8,0%-os évenkénti népességnövekedést is közelítsük a kor gazdasági, társadalmi, egészségügyi viszonyaival összhangban levő 1—2%-os természetes szaporodáshoz. Új modellünkben az ezer lakosra jutó évi növekedés 1100 és 1200-as évek között 3—4%-re tehető. Ez a tényleges növekedés már magában foglalja a XIII. század elején bekövetkező viszonylag nagyobb tömegű német, szász telepítést, s természetesen más kisebb népelemek beszivárgását a Kárpátokon túlról (románok, északi szlávok).

A magyarországi népességnövekedés nagyobb távú megítélésében a XVIII. századra vonatkozó kutatások hozták a legmeglepőbb eredményeket a „Magyarország történeti demográfiája” című kötet megjelenése óta. Itt a problémák két lényeges kérdés köré csoportosíthatók: mennyi volt a Kárpát-medence népessége a török uralom megszűnése után és mennyire tehető a természetes szaporodás, vele szoros összefüggésben a tényleges népességnövekedés évenkénti mértéke. Az utóbbi kérdés megközelítéséhez igen tanulságos Európa egyes területeiről vett kutatási eredményeket összehasonlítani.

Anglia és Wales

Angliában az abszolutisztikus kormányzat feudális hatalmának megsemmisítése már a XVII. század közepén bekövetkezett, s égy majd három évtizedes restaurációs kísérlet után a polgári kormányzati viszonyok megszilárdultak. A társadalmi átalakulás a burzsoá érdekeknek megfelelő kormányzati formát állandósította, de ennek kedvező hatása csak a XVIII. században, annak is a második felében mutatkozott meg igazán. Ez az ipari forradalom, a gépesítés előretörésének első nagy időszaka. E gazdasági fejlődés a népesedési viszonyokban, a közegészségügyi viszonyokban is előrehaladást hozott. A részletkutatási eredmények végső összesítése a következőt mutatja: [22]

Év	Össznépesség	Ezer lakosra jutó évi növekedés
1700	5,5—6,0 millió	1,7
1750	6,0—6,5 millió	7,0
1780	7,5—7,9 millió	8,7
1800	9,1—9,2 millió	
1700—1800		4,7

Svédország

A svédországi adatok számunkra azért fontosak, mert a franciaországi feltárások után eddig itt végezték el az anyakönyvi adatokra, mint alapvető forrásra épített demográfiai elemzéseket. Ezek az elemzések a kor viszonyait feltevéseink szerint valóságghűbben tudják megközelíteni, mint az össznépességi becslések. Bár az anya-

könyvi halandósági adatok magyarországi gondos elemzése azt mutatta, hogy az anyakönyvek kedvező, pozitív irányban torzíthatják a tényleges demográfiai helyzetet, mert a halotti adatok kis hányadának felvétele elmaradt (csecsemőhalálozás). E kismérvű torzítás lehetőségének figyelembe vétele mellett rendkívül jelentős eredmény az, hogy Stockholm és környező 9 tartományában (700 ezer főnyi össznépesség) a XVIII. század első felében 31,4%-os születési és 26,9%-os halálozási arányt mutatnak ki, így a természetes szaporodás 5,5%-*re* tehető. A XVIII. század második felében már egész Svédország több mint 2 millió lakosára vonatkoztatva megvannak ezek az adatok, s a XVIII. század második felében is csak 6,2%-*re* emelkedik a természetes szaporodás évi átlaga. [23] A XIX. század első évtizedében újra csak 3%-os évenkénti természetes szaporodás. [24] A XIX. század első felének egésze (1801—1850) 8,3%-os természetes szaporodást mutat az anyakönyvi adatok alapján. [25]

E lényeges forrásokkal rendelkező területen, nálunknál kedvezőbb gazdasági körülmények között még a XIX. század első felében sem éri el a népességi növekedés az évi 10%-*ot*.

Franciaország

A természetes szaporodás mértéke, amint korábban már idéztük, a XVIII. században 5%-*ot* alatti lehetett, az anyakönyvi feldolgozások részeredményeiből erre lehet következtetni. A statisztikai felvételek rendszeressé válása után a XIX. század első felére a következőket mutatják a népmozgalmi adatok. [26]

Időszak	Születés	Halálozás	Természetes szaporodás
	1000 lakosra		
1800—05	32,3	29,3	3,0
1806—10	31,6	26,3	5,3
1811—15	31,8	26,9	4,9
1816—20	31,9	25,3	6,6
1821—25	31,4	24,7	6,7
1826—30	30,5	25,5	5,0
1831—35	29,6	26,0	3,6
1836—40	28,4	23,7	4,7
1841—45	28,1	22,7	5,4
1846—50	26,7	23,9	2,8

Franciaország természetes szaporodása a XIX. század első felében 5%-*ot* körül ingadozott.

Itália

A részfejedelemségekre, országokra tagolódó Itália földjén egy össznépességi helyzetet megállapító tanulmány alapján Friaul és környékén (Udine, Merano Monfalcone és Ferro völgye) 1755—1802 között 1,7%-*os*, 1802—1850 között 3,3%-*os* évi népességnövekedést lehetett kimutatni. [27]

Oroszország

A történeti demográfiai kutatásoknak itt is határt szab a kérdésre vonatkozó források köre. Kellő forrásadatok birtokában Oroszország területéről elsősorban a központi kormányzóságok népességnövekedését sikerült feltárni. [28]

(Központi kormányzóságok: Moszkva, Jaroszlav, Kosztroma, Vüszezerodszkaja és Tver)

Év	Össznépesség	Ezer lakosra jutó évi növekedés
1719	2,278 millió	1,0
1744	2,234 millió	4,7
1762	2,540 millió	7,2
1782	2,938 millió	2,6
1795	3,037 millió	6,9
1811	3,271 millió	-3,3
1815	3,222 millió	7,2
1833	3,675 millió	1,6
1850	3,778 millió	2,3
1857	3,837 millió	

Az 1719-től 1811-ig terjedő időszakot egységbe fogva évenként 3,9%-os népesség-növekedéssel számolhatunk. 1811-től 1857-ig sem emelkedik a népességnövekedés átlagos mértéke, mindössze 3,8‰ évente.

Magyarországi tanulmányiróink, akik a XVIII.—XIX. század népesedési kérdéseire is kitérnek, igen könnyedén meglepő számokat közölnek a népesség gyors növekedéséről. Ezt a gyors népességnövekedést nagyarányú természetes szaporodással és beköltözésekkel magyarázzák. Az utóbbival kapcsolatban azt kell megjegyeznünk, ha a Kárpát-medence egészét tekintjük, akkor valahol a beköltözésekkel szemben hasonló mértékű csökkenésnek is be kellene következnie. Részlettanulmányainkban erre alig van utalás, természetesen a külföldről történő beköltözésekre vannak hozzávetőleges adataink. Összességében valahol a belső magyarországi népességmozgásnak ki kell egyenlítődnie, és egy általános népességszaporodási, népességnövekedési mutatóban tükröződnie. A XVIII. századi magyarországi népesedési kérdések egyik legjelesebb szakértője, DÁVID ZOLTÁN ebben a kérdésben úgy foglalt állást, hogy a XVIII. században a természetes szaporodás minimálisan 10‰ körül van. [29] PÁPAI BÉLA is ezt fogadja el a „Magyarország történeti demográfiája” című kötetben. A korábbi, ennek többszörösét feltételező arányokkal szemben ez már lényeges előrehaladás. De a XVIII. századi magyarországi termelőerők, termelési viszonyok összességére feltártak alapján azt mondhatjuk, hogy e tényezők által determinált demográfiai helyzet nem lehetett jobb a XVIII. századi angliainál és svédországinál. A magyarországi viszonyok az itáliaiakhoz és az oroszországiakhoz állhattak közelebb, így a Kárpát-medencében élő népek természetes szaporodásának mértéke nem haladhatta meg az évenkénti 5‰-et. A XIX. század első felében is alig emelkedik az 5‰ fölé, amit már biztos forrásnak tekinthető népszámlálásokkal bizonyíthatunk.

JEGYZETEK

[1] Magyarország történeti demográfiája. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 1963. 442.

[2] A történeti statisztika forrásai. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 1957. 460.

[3] LÁSZLÓ GYULA, Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. Bp. 1955. 296. + LXX.

LÁSZLÓ GYULA, Les problèmes soulevés par le groupe à la ceinture ornée de griffon et de rinceaux de l'époque avar finissante. Acta Archeologica. Tom. XVII. Bp. 1965. 73—75.

LÁSZLÓ GYULA, Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról, Valóság 1970. 1. sz. 48—64.

- [4] FEKETE LAJOS, A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény, 1968. 89. + XII. KÁLDY-NAGY GYULA, A dzsizje defterek és tahrir defterek népesedésszisztiikai forrás-értéke. Történeti Sziszziikai Közlemények 1959. évf. 1—2. sz. 108—117. KÁLDY-NAGY GYULA, Sziszziikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560—1564-ben. Történeti Sziszziikai Évkönyv 1965—66. 27—97. KÁLDY-NAGY GYULA, Török adólajstrom Baranyából a XVI. századból. Szigetvári emlékkönyv 1966. Szerk. RÚZSÁS LAJOS. Bp. 1966. 115—155. KÁLDY-NAGY GYULA, Magyarországai török összeírások. Bp. 1970. 107. KÁLDY-NAGY GYULA, Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Bp. 1970. 198.
- [5] A népesség növekedése matematikailag kifejezve növekvő mértani sorozat szerint (kamatos kamataival) következik be. Képlete:

$$a_n = a_1(1+x)^{n-1}$$

ahol a_n a keresett esztendő össznépesége; a_1 a kiinduló össznépeség; x a természetes szaporodás mértéke. Tekintve' hogy adva van a kiinduló össznépeség és a „keresett” esztendő össznépesége, a képletből kifejezhető a természetes szaporodás mértéke. (L. ACSÁDI GYÖRGY, Az 1784—85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népességnylvántartások. A történeti sziszziika forrásai. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 1957. 232.)

[6] DÁVID ZOLTÁN, Az 1715—20. évi összeírás. A történeti sziszziika forrásai. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 1957. 145—199.

[7] H. VERESS ÉVA, A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVIII. század közepén. Történelmi Szemle. 1958. 3—4. sz. 379—429.

KOSÁRY DOMOKOS, A paraszti familia kérdéséhez a XVIII. század elején. Agrártörténeti Szemle. 1963. 1—2. sz. 126.

KOVÁTS ZOLTÁN, Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban. Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szerk. BENKŐ LÁSZLÓ. Szeged, 1964. 221—243.

KOVÁTS ZOLTÁN, A XVIII. századi népességlejldés. Agrártörténeti Szemle. 1969. 1—2. sz. 222—225.

[8] REINHARD MARCELL—ARMENGAUD ANDRE, Histoire générale de la population mondiale. Paris, 1961. 120. — Hivatkozik Hosbawn, General Crisis of European Economy in 17th century. Past and Present. 1954. című munkájára.

[9] MITCHELL—DEANE, Abstract of British Historical Statistics Cambridge. 1962. 5.

[10] BELOCH K. J., Bevölkerungsgeschichte Italiens. Berlin, 1961. III. 354—55.

[11] ASCHENBRIER, A plébániai anyakönyvek. Bp. 1890. 9.

[12] REINHARD MARCELL—ARMENGAUD ANDRE, Histoire générale de la population mondiale. Paris, 1961. 126—127.

GOUBERT P., Beauvaisis de 1600 a 1730. Sevpen, 1961.

GAUTIER—HENRY, Le population Crulai. Paris, 1957.

[13] WITHAUER KURT, Die Bevölkerung der Erde. Gotha, 1958. 24.

[14] BOLDIREV VLADIMIR A., A szocializmus népesedési törvénye. Bp. 1969. 7. (Megjelent Moszkvában 1968-ban.)

[15] SZABÓ ISTVÁN, Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. Magyarország történeti demográfiája. Szerk. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 1963. 63—65.

SZABÓ ISTVÁN, Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok, 1938. 22—39.

SZABÓ ISTVÁN, Az 1351. évi jobbágytörvények. Századok, 1954. 515.

[16] LÜTGE FRIEDRICH, Roger Mols „Introduction à la Démographie Historique des Villes d'Europe du XIV au XVIIIe siècle”. München, 1957. 24.

[17] ACSÁDI GYÖRGY, A középkori magyar halandóságra vonatkozó paleodemográfiiai kutatások eredményei. Történeti Sziszziikai Évkönyv 1963—64. Bp. 1965. 34.

ACSÁDI GYÖRGY—NEMESKÉRI JÁNOS, History of Human Life Span and Mortality. Bp. 1970. 346.

[18] ACSÁDI GYÖRGY, i. m. 9.

[19] ACSÁDI GYÖRGY—NEMESKÉRI JÁNOS, i. m. 230.

[20] ACSÁDI GYÖRGY, i. m. 24.

[21] KOVÁTS ZOLTÁN, A magyarországi népességi reprodukció kérdése és a XVIII—XIX. századi családrekonstrukciós vizsgálatok néhány eredménye. Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szerk. BENKŐ LÁSZLÓ. Szeged, 1966. 137.

[22] MITCHELL—DEANE, Abstract of British Historical Statistics, Cambridge, 1962. 5.

[23] Historik Statistic för Sverige. I. köt. Bevolkning. Stockholm, 1959. 35—37.

[24] KOVACSICS JÓZSEF, World Population Trends after 1800. International Union for the Scientific Study of Population. General Conference London, September, 1969. K. 7. 27. K. 7. 29.

- [25] Historik Statistic för Sverige. I. köt. Bevolkning. Stockholm, 1959. 35—37.
 [26] Annuaire Statistique de la France. Paris, 1961. 40—41.
 [27] FORTUNATI PAULO, Quattro secoli di vita del popolo Friulano 1548—1931. Padova, 1932. 37, 44 és 56.
 [28] KABUZAN V. M., Narodonaszelenie Rosszii V XVIII- pervoj XIX. v. Moszkva, 1963. 165.
 [29] DÁVID ZOLTÁN, Az 1715—20. évi összeírás. A történeti statisztika forrásai. Szerk. KOVÁCSICS JÓZSEF. Bp. 1957. 163—168.

РАЗВИТИЕ ЧИСЛЕННОСТИ ВЕНГЕРСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СО ВРЕМЕНИ ЗАВОЕВАНИЯ ОТЕЧЕСТВА ДО 1870 Г.

3. Ковач

Об отдельных этапах развития численности венгерского населения в 1963 году увидел свет значительный обобщающий труд (Историческая демография Венгрии. Редактор Ковачич Йожеф, Magyarország történeti demográfiája. Szerkesztő Kovácsics József Исследования, опубликованные с тех пор, и также результаты, отражающиеся в международной литературе исторической демографии, потребовали выработки новой модели. Работа знакомит с новым синтезом, и в данной части, на основе раскрытия общеевропейского процесса роста численности населения, доказывает данные новой модели.

Исследования о развитии численности населения в Англии, Франции, Швеции, Италии, России показывают, что при условиях определенных экономических и общественных отношений феодализма смертность очень высока, и можем считать только с минимальным естественным приростом, в среднем 1—3 промилей, вплоть до XVIII. века. Естественный прирост населения превышает 5 промилей только во второй половине XVIII. века на экономически самой развитой территории, в Англии.

Принимая во внимание такое медленное развитие численности населения, численность венгров, завоевавших отечество, вместе с здесь проживавшими тогда народами можем оценивать против 600 тысяч до сих пор предполагаемых, в миллион в начале X. века. Это предположение доказывается новыми археологическими раскопками о венграх, прибывавших в двух массах (700-ые годы, аварская эпоха, и 895) (Дьюла Ласло).

Учитывая естественный прирост 1—2 промили в год и переселение маленьких этнических групп (печенегов, саксонцев, румын, гунов, северных славян), можно считать фактическим приростом населения 2—4 промили в год и этим к концу XV. века численность всего населения карпатского бассейна возрастает до 5—5,5 миллиона.

В борьбе против турок на протяжении свыше 200 лет, в первую очередь гибла венгерская этника. Эпоха, наполненная испытаниями, уничтожила естественный прирост населения за 200 лет. В 1720 году численность всего населения карпатского бассейна, вместе с южно-славянскими и румынскими народами, переселившимися с Балкан, было столько же, сколько было в начале турецкой эпохи: 5—5,5 миллионов.

Работа посвящает значительное место вопросу о том, что в XVIII. веке в карпатском бассейне естественный прирост населения не мог превысить 5 промили в год. Численность всего населения 5—5,5 миллионов (1720) к 1785 году, ко времени первой переписи населения, повышается до 7,5 миллионов и вместе с немцами, южными славянами, переселившимися в XVIII. веке, составляют 8:5 миллионную численность всего населения.

С 1785 года до 1870 года, в период начала регулярных статистических проверок, показывается фактический прирост населения 5—6 промили, так как численность всего населения страны в 1870 году составляет 13,6 миллионов.

DIE UNGARISCHE BEVÖLKERUNGSENTWICKLUNG VON DER ZEIT DER LANDNAHME BIS 1870

von Z. Kovács

Über die einzelnen Perioden der ungarischen Bevölkerungsentwicklung ist 1963 eine bedeutende Synthese erschienen (Magyarország történeti demográfiája. Red. József Kovácsics). Die inzwischen publizierten heimischen Detailforschungen und die Ergebnisse, die sich in der Literatur der internationalen historischen Demographie spiegeln, erwiesen die Ausarbeitung eines neuen Modells als notwendig. Die Abhandlung führt eine neue Synthese vor, und in dem jetzt veröffent-

lichten ersten Teil begründet sie auf Grund der Aufdeckungen über den europäischen Bevölkerungsprozess das im neuen Modell Gefasste.

Die Aufdeckungen über die Bevölkerungsentwicklung in England, Frankreich, Schweden, Italien und Russland zeigen, dass die Sterblichkeit unter den durch die ökonomischen und gesellschaftlichen Verhältnisse des Feudalismus bestimmten Umständen sehr hoch ist, wir können ganz bis zum 18. Jh. mit einer minimalen, jährlich mit einer natürlichen Vermehrung von 1—3 Promillen im Durchschnitt rechnen. Nur in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts steigt die natürliche Vermehrung über 5 Promille auf dem ökonomisch am meisten entwickelten Gebiet, in England.

Unter Berücksichtigung dieser langsamen Bevölkerungsentwicklung schätzen wir die Bevölkerungszahl des landnehmenden Ungartums mit den hier gefundenen Völkern am Anfang des 10. Jahrhunderts statt der bisherigen 600.000 auf eine Million. Diese Hypothese wird durch die neuen archäologischen Aufdeckungen unterstützt, die über das in zwei Massen (700-er Jahre, awarische Periode und 895) ankommenden Ungartum bezeugen (Gyula László).

Die jährliche natürliche Vermehrung von 1—2 Promillen und die Einwanderung kleinerer ethnischen Gruppen (Petschenagen, Sachsen, Rumänen, Kumanen, Nordslawen) in Betracht gezogen, mit einem jährlichen realen Bevölkerungszuwachs von 2—4 Promillen gerechnet erhöht sich die Gesamtbevölkerung des Ungarischen Beckens bis zum Ende des 15. Jahrhunderts zu 5—5½ Millionen.

Im Kampf, der mehr als 200 Jahre gegen die Türken geführt worden ist, ging in erster Linie das ungarische Ethnikum unter. Die durch Heimsuchungen belastete Periode vernichtete den natürlichen Zuwachs von 200 Jahren. Die Gesamtbevölkerung des Ungarischen Beckens kann auch mit den vom Balkan eingewanderten südslawischen und rumänischen Völkern zusammen im J. 1720 nur so hoch geschätzt werden, wie sie am Anfang der türkischen Periode gewesen war: 5—5½ Millionen.

Die Abhandlung widmet bedeutende Aufmerksamkeit der Frage, dass die natürliche Vermehrung des Ungarischen Beckens im 18. Jh. nicht die jährlichen 5 Promille übersteigen konnte. Die im Jahre 1720 nachzuweisende Gesamtbevölkerung, der Zahl nach 5—5½ Millionen steigt bis 1785, zur Zeit der ersten Volkszählung zu 7,5 Millionen, und gibt mit den im 18. Jh. angesiedelten Deutschen, Südslawen zusammen die Gesamtbevölkerung von 8,5 Millionen.

Von 1785, nach dem Beginn der regelmässigen statistischen Aufnahmen bis 1870 zeigt sich nur eine jährliche reelle Bevölkerungszunahme von 5,6 Promillen, da die Gesamtbevölkerung des Landes im J. 1870 13,6 Millionen ist.

II. NYELV ÉS IRODALOM

A KALOCSAI KÖTÉLFONÁS [1]

Írta: BÉKÉSI IMRE

Abban a munkafolyamatban, amelyben a *kenderből kötél* lesz, leglényegesebb, s egyre magasabb szinten visszatérő művelet a *fonás*. A *köteles* a *kender* cérnavékony szálaiból előbb *fonalakat fon*, a *fonalakból zsinórokat sodor*, s a *zsinórokból állítja össze, szálazza a kötelet*. A *fonásnak* ez a három szintje képviseli a *kötélfonás* három fő szakaszát: a *fonalak* készítését mint a tulajdonképpeni *fonást*, a *zsinórozást* és a *szálazást*.

A kötélkészítésnek *sodrás, fonás* nélküli s ezért a fentiek között nem említett, időbeli helyét tekintve azonban első szakasza az *anyagkészítés*, amelynek legfontosabb művelete a *gerebenezés*. Mivel ezt a rendkívül nehéz, de különösebb szakképzettséget nem igénylő munkát mások is vállalták, nemcsak *kötelesek*, nem mindig tekintik igazi *kötelesmunkának*.

A kisipari *kötélfonás* csak addig volt termelékeny, számottevő iparág, míg ezt a négy, egymást követő munkaszakaszt manufaktúraszerűen elkülönítették. A régi *kötelesek* [2] *műhelyeiben* egy-két *segéd* rendszerint csak *gerebenezett és font*, csupán ezekre a legtöbb időt kívánó munkakörre szegődött; egy harmadik *segéd* az elkészült *fonalakat zsinórozta*, s ha maradt ideje, akkor *szálazott*, továbbá a *zsinórok* egy részéből *kézimunkát kötött*. A *kötelesmester* szervezte a *munkát*, kimérte az *anyagot*, vásárra és piacra vitte az *árut*, *kendert vásárolt*, s a *munkának* abba a szakaszába segített be, ahol éppen szükség volt rá, de leginkább *szálazott*. A *segédek* a *mester* nélkül is nehezen boldogultak volna, ám az *inasok*at már egyetlen műveletben sem nélkülözhatték. A *fonó-, zsinórozó- és szálazógépeket* emberi erővel működtették (s működtetik legnagyobbbrészt még ma is), az *inasok* voltak a *munkában* nélkülözhetetlen *kerékajtók*.

A mai kalocsai *kötelesmesterség* elsősorban abban különbözik a régitől, hogy nincsenek *segédek* és *inasok*, tehát igazi *mester* sincs, mert mindent egyedül maga csinál, a *köteles*.

A *köteles gerebenez*, a *fonógépen* (amelynek forgását ő maga idézi elő) egyedül *fon*; a *zsinórozásban és szálazásban* valaki (aki a családban, rokonságban, szomszédságban éppen ráér) segít neki, azaz *hajtja a kereket*. A *köteles* egy *tragacson* vagy *kis-kocsin* maga viszi ki az *árut* és a *sátorkarókat* a *piacra*, ott reggeltől délig *árul*. Negyedévenként bemegy a *kioszba* (KIOSZ-iroda), kifizeti a tagdíjbélyegeit, *anyagot írat*, érdeklődik a kiutalás felől. A napi munka után vezeti a *pénztárkönyvet* és az árukészlet-kimutatást, évenként *jövedelembevallást* készít, ezek alapján és a *forgalmisták* (forgalmiadó-ellenőrök) javaslatára *forgalmiadót* és *jövedelemadót fizet*, időnként pénzbírságra ítélik, föllebbez, egyezkedik az adóhivatallal.

A mai kalocsai *köteles* reggel négykor (télien villanyfénynél ötkor) kezd *dolgozni*, hatkor a közeli italtoltban megiszik féldeci pálinkát, hogy „levigye a *kender-*

port a torkáról”, ugyanezen indokkal letesz egy liter szódás bort a gép vagy a gereben mellé, s déli tizenkettőig nem tart pihenőt. Ebéd után megy tovább a munka este hatig, hétig. A kenderpor gyilkos köhögést és étvágytalanságot; a gerebenezés állandó hajlongása derékfájást; a fonás napi 10—20 km-es előre-hátra történő sietős gyaloglása lúdtalpas fájást okoz.

Az egyszemélyes kötélfonás természetlen munka. Ahhoz pedig, hogy mai fiatalok ezt a szakmát válasszák, túlságosan poros, egészségtelen, fárasztó, aprólékos és monoton. Igaz, lassan nem is lesz szükség a kisipari kötélfonásra. A legtöbb helyen már a kötélgárak kender- és műanyagköteleit, különféle láncokat használnak; a mezőgazdaság gépesítése és megváltozott igényei határozottan jelzik: a kötelesmesterség felett eljárt az idő.

Az anyagkészítés

Az anyagkészítésen belül (amely munkaszakasztágabb értelemben magába foglalja az anyag beszerzését is) a köteles legfárasztóbb és legegészségtelenebb munkája a gerebenezés. Fonhatóvá kell tennie a tilolt kendert, azt a nyersanyagot, amit ma hivatalos negyedévi kiutalásra vesz, s amelyből — az említett műveletek során — a legkülönbébb köteleket készíti.

A kender tilolás által válik tilolt kenderré. A kinyűvött vagy levágott kender-növényt kévékbe kötve kellő áztatás és szárítás után tilolják: az 1—2 méter hosszúságú kenderszár fás részét apró darabokra, pozdorjára tördelik; a pozdorját kirázzák, eltávolítják, hogy csak a kender rostja maradjon meg. Ezt a munkát ma már szinte kizárólag kendergyárban és géppel végzik, mint ahogy a gyár saját betonmedencéjében szintén maga áztatja a termelőktől kévékben átvett kendert. Ebből a gyári, megtilolt kenderből kapják a kisiparosok is a nyersanyag-kiutalásukat. Bár nem létezhetnének e központi kiutalás nélkül, a kötelesek mégsem nagyon szeretik a gyári kendert. „Erős a pora”, „nagyon sötét a színe”, „sok benne a szemét” — mondják.

A tilolt kendert csak az ötvenes évek végétől vásárolják kiutalásra. A két háború közötti időben még ügynökök keresték fel a köteleseket, akik egy tételben vették meg az egész évi anyagot, 10—15 mázsza tilolt kendert, de az őszi vásárokon kisebb tételekben, 20—30 kilókban az őstermelőktől is vásároltak (4—5. kép). A kalocsai kötelesek kedvelt beszerző helyei a Dunához közel fekvő községek: Bogyiszló, Fadd, Dúsnok, Dunapataj és Szeremle voltak. Ezek a községek a Duna elrekesztett mellék-ágaiban a legjobb áztatási feltételeket találták, és selymes, világos, zsíros tapintású kendert vittek az őszi vásárokra. A kötelesek elsősorban ilyet kerestek, mert mutatós árut készíthettek belőle. De azért megvették a piszkos vízben, rosszabbul áztatott barnás, szürkés, zöldes színű kendert is, ha egyébként erős, szívós szálú volt.

A vételárban nagyon sokat számított az anyag tisztasága is, ami attól függ, hogy mennyire gondosan tilolták. A termelők ugyanis maguk áztatták, tilolták (néha még gerebenezték is) a kenderüket. A tilót önmaguk is el tudták készíteni (1. kép). A kenderszár fás részének megtördeléséhez olyan ollószerű eszköz kell, ami nem vág, csak tördel; s nem csupán két éle van, hanem három vagy öt, hogy egy-egy ütésre minél több helyen törje el a szár faanyagát. Az 1. képen egy kétélű (kétkésű) és egynyelű tiló látható. Úgy tiloltak vele, hogy a fölemelt nyél alá betettek egy marokra való kenderszárat, s miközben a nyéllal csapdosták, úgy húzták tovább, hogy fokozatosan az egész összetöredezzen. Közben a földhöz csapdosták, rázogatják a pozdorját, míg a rost viszonylag tiszta lett. Ekkor markokba, motringokba csavarták, s úgy vitték a vásárba eladni. Ebben a formájában látható az 1. és a 3. képen is.

A régi kalocsai mesterek nemcsak *tilolt kendert vásároltak*, hanem jelentős tételekben olcsón jutottak *kóchoz* is. A falusi asszonyok akkor még maguk *fonták* meg a *kender* finom *szálát*, és abból *szötek* vásznat, zsákot, de a *kócot* nem volt érdemes feldolgozniuk. Így azt a *köteleseknek* adták el. A mai *kötelesek* is *vásárolnak kócot* a *tilolt kender* mellé, mégpedig *gyári szalagkócot*, amit a gép már úgy előkészített, hogy *gerebenezés* és *fölrázás* nélkül lehet *fonni*. A kötéلكészítés tulajdonképpen első szakasza, a *fonás* ugyanis csak akkor kezdődhet, ha az *anyag* tiszta, azaz nincs benne *pozdorja*; ha a *szálak* el vannak rendezve, s könnyen beleigazíthatók a *sodrás* hatására keletkező *fonálba*. Ennek az *anyagkészítő*, a *tilolt kenderből* fonható anyagot készítő munkának központi művelete a *gerebenezés*.

A *gerebenezés* nem más, mint fésülés, tisztítás, rendezgetés (2. kép). Képzeljünk el 10—15 db, szoros párhuzamban egymás mellé helyezett fésűt, azaz egy fésűmezőt, amelynek az acélfogai 18—20 cm hosszúságúak; Ez a *gereben*. Használati módja már eltér a fésűétől, mert nem a *gerebent* mozgatják a *kenderben*, hanem fordítva. A *gerebent* rögzítették a földből ferdén kiálló két erős oszlopra, kb. 50 cm magasságban, hogy kézre álljon. Így rajta, a *fogai* között húzogatva tisztítják, fésülik: *gerebenezik* a *kendert*. Ez a művelet úgy folyik, hogy a *köteles egy marok tilolt kendert* a kezébe fog, a *marokban* levő csavarodottságot néhány lazító rántással kicsapja; az egyik végétől kissé följebb — a tenyerére csavarva — erősen megmarkolja; a *marok* kihagyott hosszabb részét bele-belecsapkodja a *gerebenbe*, s maga felé ki-kihúzza a fogak közül. Ezt a mozdulatot — a *marok kender* oldalait változtatva, forgatva — addig ismétli, míg a fésült rész tiszta és rendezett lesz. Ezután a *marok* másik felét *gerebenezi* ki. Az eredmény az, hogy végül a kezében ott marad a legszálasabb, legtisztább, legjobban fonható *kender*, az *első szál*. A *gereben fogai* között is bőven marad *anyag*, amiből még további fésüléssel kiválasztható a rövidebb, de még rendezhető *szál*, a *második szál* vagy *börtli*. A *gerebenben* csak az egészen rövid, kifésülésre már nem érdemes *kóc* marad.

A *gerebenezés* vázolt, szokásos menetétől akkor térnek el, ha valamilyen különös *kötél* különlegesen előkészített *anyagot* igényel. Az erős, *vastag kötelek* például általában *durva szálú kenderből* készülnek. A *köteles* ilyenkor nem *veszi ki az anyag első és második szálát*, hanem addig húzogatja lazább fogással a *gerebenben*, míg a kezéből az egész *anyag* a fogak között marad. Ez a *gerebenezési mód* a *sorolás*. Más esetben, például *vékony fonalak* készítéséhez (*horogzsineghez*) egészen *finom kenderre* van szükség. Ekkor az *első szálát* még egyszer *lehúzzák* a sűrű, vékony fogú *nyolcas gerebenen*. Így nyerik a *színkendert*.

A fogak között maradt *kócot* ismét átfésülik, de már csupán az egyenetlés végett. Ezután kerül a *kóc* a *kócrázóra*, egy keretre feszített, kb. egy négyzetméter területű nagyszemű hálóra. Ezen két *kócrázópálcával* addig rázogatják, míg a maradék *pozdorja* is kihullik, a *kóc* rövid *szálainak* csomói fellazulnak. Az eközben elhulló *pozdorjas kóc* a *slenkóc*, fölhasználhatatlan szemét. A *fölrázott kócot* *viklibe*, *tekercsbe* göngyölik, és ebből a formából *fonják* meg. Gyengébb kötélfajtákat, pl. *marhakötelet* készítenek belőle.

Amikor a tervezett *kötelekhez* szükséges *anyagot* előkészítették, következik a második munkaszakasz, a *fonás*.

A fonás

A *fonás* legszűkebb jelentésében nem *kötélfonást*, hanem *fonálfonást* jelent. Még pontosabban *fonalak fonását*, mert pl. a legegyszerűbb *zsinór*, a *fűrészzsinór* is három *fonálból* készül; s ha a *köteles* egy nap alatt 50 darabot (egyenként 10 métere-

sek) el akar készíteni, akkor 150 db 13 méteres, vékony *kenderfonalat* kell *fonnia*. A vékonyabb *kötelek* 12, a vastagabbak 16 *fonál*ból készülnek, de van olyan *istráng-fajta* is, pl. a *cérnaistráng*, amelybe 28 *fonál* szükséges. Mivel egy munkanapon csak egyfajta *kötelet* érdemes készíteni, az aznapra tervezett kb. 20—40 db *istrángba*, *kötőfékszárb*a vagy *marhakötélszárb*a a *köteles* 320—480 db *fonalat* is *lefön*.

A *fonáshoz* — több kisebb eszköz mellett — előkészített *anyag*, *fonókerék* és jól képzett *köteles* kell. Ez a követelmény akkor kap tartalmat, ha figyelembe vesszük a *kötelet* meghatározó adatokat. Mennyi a *kötél* súlya (folyóméterenként hány dekagramm), átmérője (s ez végig egyenletes marad, vagy pedig egyenletesen vékonyodó); hány *zsinórból*, s az egyes *zsinórok* hány *fonál*ból készülnek; továbbá mennyi a hosszúsága.

Hogy az elkészült *kötél* pontosan olyan-e, mint amelyet megrendeltek, az a *fonálon*, illetőleg a *köteles* számító és megvalósító képességén múlik. Tudnia kell, hogy a kívánt vastagságú és hosszúságú *kötél* mennyi súlyú lehet, milyen minőségűre készítse az *anyagát*, s ebből az *anyagból* *fonás* közben mennyi elhullásra, veszteségre számítson. Mivel *zsinórozás* közben a *fonalak*, *szálazás* közben pedig a *zsinórok* erőteljesen rövidülnek, milyen hosszúságra tervezze a *fonalakat*, hogy az elkészült *kötél* éppen a kívánt hosszúságú legyen. A *zsinórozás* közben rövidülő és keményedő, tehát alakját módosító *fonalat* milyen vastagságúra és keménységűre *fonja*, hogy éppen annyi dekagramm *kender menjen bele*, ahányad része egyetlen *fonál* a *kötél*nek. S ha az első *fonál* számítása pontos, akkor a többi 15 vagy 27 éppen ilyen vastagságú, éppen ilyen súlyú és keménységű legyen.

A fenti számításokhoz a *köteles*nek mindössze két mérőeszköz áll rendelkezésére. A *húzóskiló*, amellyel a szükséges *anyagot*, és az *öl*, amellyel a *fonál* hosszúságát méri ki. A legkényesebb mértékre, a készülő *fonál* vastagságára és keménységére nincs mérőeszköze. Éreznie kell az ujjai között (amelyeket *fonószűrrel* véd és erősít), hogy a vékony *kenderszálakból* mennyit eresszen a *sodrás* hatására keletkező *fonálba*, s a 10—20—30 méteres távolságon minden centiméterre egyenletesen ugyanannyi *kendert* engedjen. Ez a *köteles* legnagyobb tudománya, a többi a *kerékhajtóra* és a *fonókerékre* tartozik.

A *fonál* (amelynek a legelejét, a *masniját* a *köteles* az ujjai között sodorja meg) a *fonóhorogtól* kapja a *sodrást*, azt az erőt, amely a *kenderszálakat* egy vastagabb *szálba*, a *fonálba* hajtja. A *fonóhorog* vastag, egyenes, az elején horoggá formált drót. A középső részét faorsó burkolat vastagítja meg, hogy a *hajtószij* (amely egy kb. 70 cm átmérőjű könnyű kerék forgását adja át) jobban megtapadhatson rajta. A *fonókeréket* (s általa a *fonóhorogot*) *hajtókar*ral a *kerékhajtó* (*inas*, családtag) hozza az éppen szükséges iramú forgásba (7—9. kép).

A *fonáshoz* szükséges még egy *fonókötény*, amellyel a *köteles* a derekára köti a *kendert*; két *fonópálca* az elkészült *fonalak* két végének a rögzítésére: egy kis *vizes-lábos* a *fonószűr* időnkénti megnedvesítéséhez; egy *cirokseprő*, amellyel a *fonás* közben hulló *kenderszálakat*, *pozdorját*, *szemetet* időnként lesöprik; végül maga a *fonóműhely*, egy legalább 12 méter hosszúságú fedett rész (*fészter*, *gang*), amely hossz-irányban szabad udvarrészre száraz időben még meghosszabbítható.

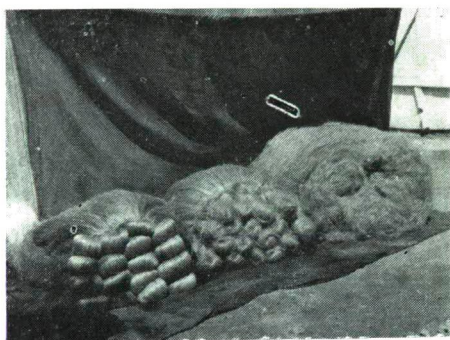
Fonás közben, a *fonál* keletkezésének iramában a *köteles* hátrafelé lépegetve távozik a *keréktől*. Jobb kezével arra vigyáz, hogy mindig egyenletes mennyiségű *kender* kerüljön a bal kezében szorított nedves *fonószűrbe*. Arra is figyel, hogy a *hajtó* egyenletesen forgassa a *keréket*, nehogy a kelleténél nagyobb *sodrás* elszakítsa a *fonalat*, vagy a *fonószűrön* áthatolva a *köténybe* *szaladjon a soda*. Így állandóan figyelve és a *kerékhajtót* irányítva *fonja a fonalat*.

1. kép

2. kép

3. kép

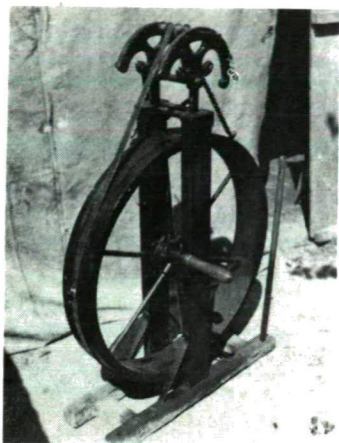
4. kép

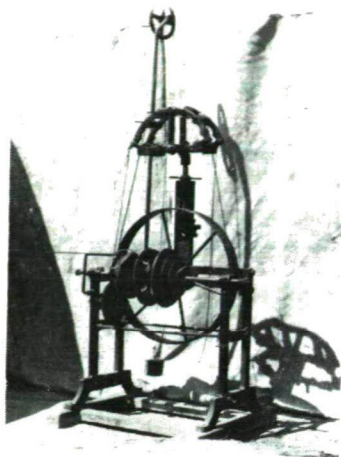
5. kép

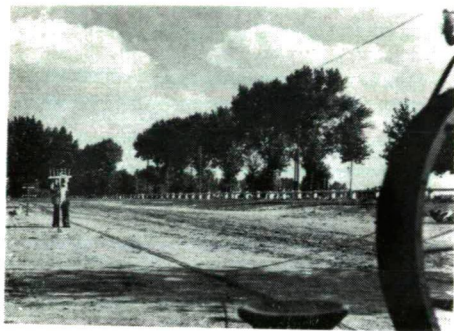
6. kép

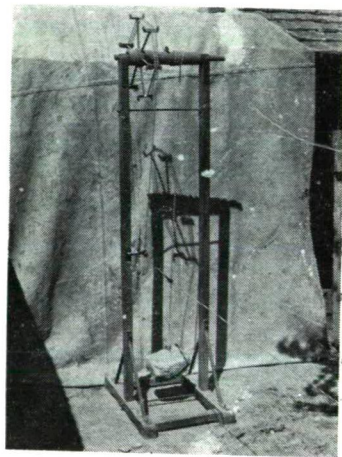
7. kép

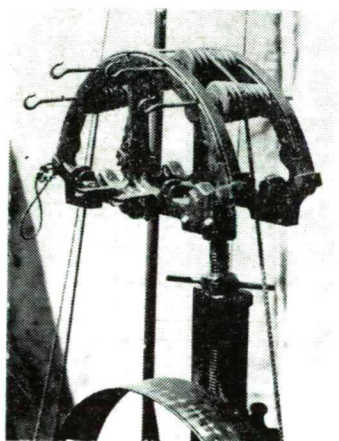
8. kép

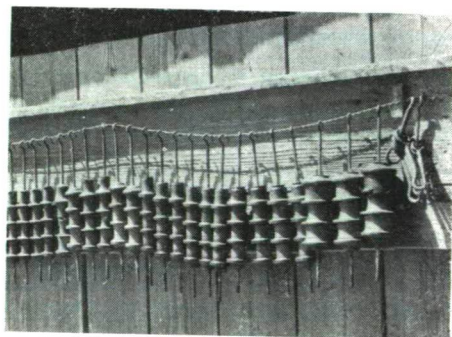
9. kép

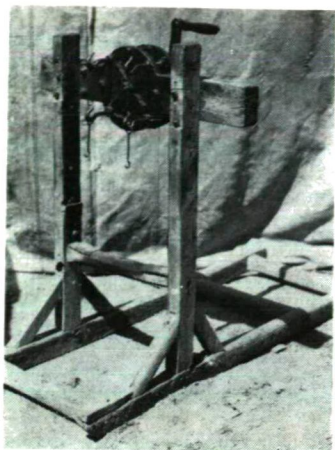
10. kép

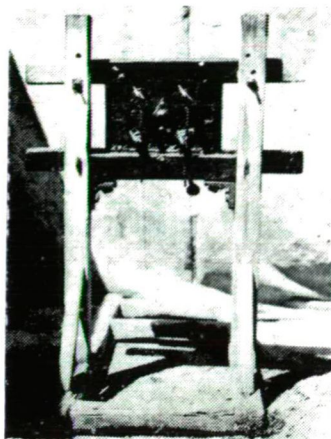
11. kép

12. kép

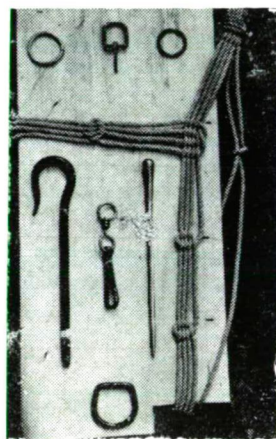
13. kép

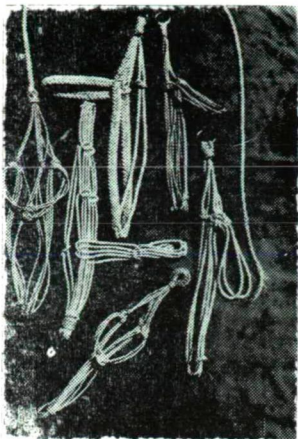
14. kép

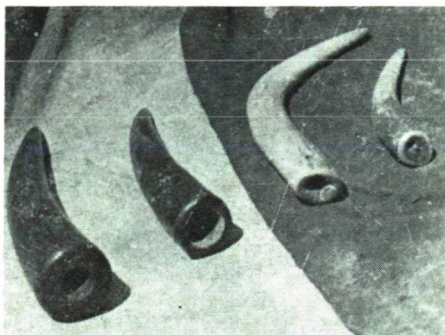
15. kép

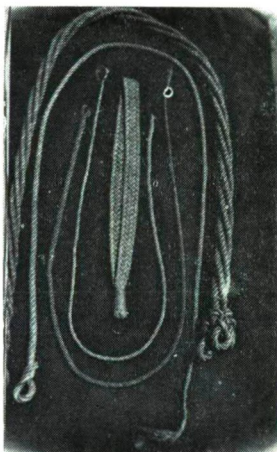
16. kép

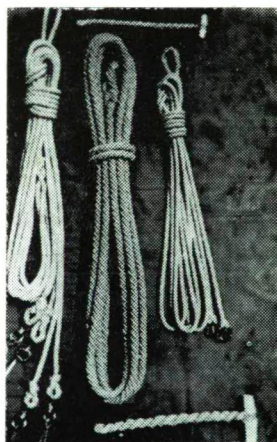
17. kép

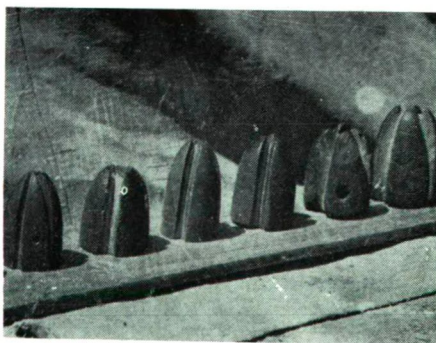
18. kép

19. kép

20. kép

21. kép

Az átlagosnál több sodrával készített fonál a *bodor fonál*. A szálak ebben jobban csavarodtak, s így szebb, bár könnyebben megpattanó *zsinór* készíthető belőle. A szokásos sodrású *flak fonál*ban a szálak egyenesebben rendeződnek el. A *fonószűrrel* keményre szorított fonál a *spröd fonál*, míg az átlagosnál puhább a *leifolni fonál*.

A hosszabb, 20—25 méteres *fonalakat* már nehéz lenne *fonás* közben kifeszítve tartani, ezért középtájon vagy két helyen is alátámasztják a sticnival (9. kép). Ez az eszköz egy fogaival fölfelé állított, nyelével földbe szúrt fagereblyéhez hasonlít. Ritkán gereblyének is nevezik, vagy a feladata alapján *száltartónak*. Amint egy *fonál* elkészült, a *masnijánál* fogva a *hajtó* és *kerék* talpfájához erősített *fonópálcára*, a *steknire* akasztja, ugyanakkor a *köteles* is ráhurkolja, *klangolja* a *fonál* másik végét a kimért helyen földbe szúrt másik *fonópálcára*.

Vannak olyan *kötelek* is, amelyekhez nem szükséges erős *anyag*. Ezeknek a *fonalát kócból fonják*. Ha a kissé egyenetlen, fénytelen *kócfonalat* mutatósabbá akarják tenni, akkor vékonyan *beborítják kenderrel*. A *borítás* tehát a *fonás* egyik módja. Először elkészítik a szükséges mennyiségű *kócfonalat*, s utána kezdik *borítani sodrára vagy ellenkező sodrára*. Ha *sodrára borítanak*, akkor a *kócfonalat* kifeszítik a *hengertartóval*, amely a felesleges sodrát kiengedi. Ellenkező sodránál ez nem szükséges. A sodrából kilazított *fonalakat* egy nagy gombolyagba folszedik, s a *borító kenderrel* szinte újrakonják az egészet. A *kendert* a *kócfonalra* a *borítófa* segítségével futtatják. A *borítófa*, a *span* kb. 15 cm hosszúságú, hosszában elfelezett fahenger. A hengerfelek hosszában húzódó barázdába foglalják a *kócfonalat*, amelynek a *horogra* kerülő végét először elvékonyítják, *spiccolják*, hogy a *fonál masnija* ne legyen túlzottan vastag. A *borító kendert* a *köteles* a vállára köti, és jobb kezével szabályozva engedi a *borítófa* részén át a *fonálra*. Bal kezében a nedves *szűrrel* a keletkező *fonalat* szorítja. Így burkolja, borítva újrakonja a *kócot*. Azt a *kócfonalat*, amelyet *beborítanak*, *bélnek*, *ciglinek* nevezik.

A régi *kötesmester kerékhajtó* segéd munkás nélkül nem tudott dolgozni. A mai kisiparosok többnyire már olyan *fonógépen* fonnak (8. kép), amelynek forgását maguk idézik elő a *hajtózsinórral*. A *hajtózsinór* első vége a *köteles* derekán egy széles *fonóöv*re van kapcsolva. Amint hátrafelé lépegetve távozik a *keréktől*, magával húzza a *fonógép* tárcsájára gombolyított *hajtózsinórt*, és a húzó erő két fogaskerék áttétellel forgásba hozza a *keréket*, s ezáltal a *fonóhorgot*. A *horog* forgása egy rugós szerkezettel függetleníthető a *keréktől*, ezzel megelőzhetik a *fonál* elszakadását.

Reggeltől általában kora délutánig tart a *fonás*, s ezalatt elkészül a tervezett *kötelek*hez szükséges *fonálmennyiség*. Ezután kezdődik a *zsinórozás*.

A zsinórozás

A *zsinórozásban* is a *fonókerék* (vagy a *fonógép*) kapja a legfontosabb szerepet azzal a különbséggel, hogy most nem *kenderszálakat* *sodor fonállá*, hanem *fonalakat* *zsinórrá*. Ezért ekkor nem csupán egy *horgot* tesznek föl rá (11. kép), hanem annyit, ahány *fonálból* készül a tervezett *zsinór*, tehát leggyakrabban hármat vagy négyet, ritkábban kettőt, illetőleg hatot.

A *zsinórozásra* kerülő hosszú *fonálnyaláb* (általában 150—200 *fonál*) a *kerék* és a *hengertartó* (*hengerstangli*, *stangli* 10. kép) között két *fonópálcára* van rugalmasan kifeszítve. A két *pálcáról* egyidőben *veszi le* az egy darab *zsinórhoz* szükséges három (illetőleg kettő, négy, hat) *fonalat* a *keréknél* álló *hajtó*, és a *hengertartónál* álló *köteles*. Miután a *hajtó* a *fonalakat* egyenként a *horogra* akasztotta, a *köteles* ki-

feszíti, s az ujjaival egymástól kissé széttartja őket, végignézi rajtuk, egyforma hosszúságra igazítja a végüket, majd kézzel összesodorja, s a *hengertartón* függő *hengerre* hurkolja. A *hengertartó* voltaképpen egy segédmunkást tesz feleslegessé, tudniillik a *zsinórrá* sodródó *fonalakat* valamiképpen kifeszítve kell tartani.

A *hengertartó* kb. 2 méter magas hordozható állványszerkezet, amelyen egy zsinóros tárcsa forog. A tárcsára gombolyított *zsinór* egyik végére van akasztva a *fonalakat* tartó *henger*, a másik végén pedig súly függ, rendszerint egy terméskő darab, amely a *fonalakat* a kívánt mértékben kifeszíti. Ez a szerkezet megfelelő ellenállással, egyenletesen engedi a forgó *hengert* a *sodrás* közben rövidülő *fonalak* után. A *henger* egy henger alakú csőben forgó acélhorog, amelyre azért van szükség, hogy kiengedje a keletkező *zsinór* felesleges *sodrát*.

Amikor a *köteles* rendben kifeszítette a *fonalakat*, jelt ad a *kerék*hajtónak, aki óvatosan indítja, de néhány lassú fordulat után egy rövid időre nagy iramban megforgatja a *kereket*. Ennek hatására a *fonalak* megfeszülnek, megkeményednek, s ha ebben a *sodrástól* pattanó állapotukban egymáshoz érnének, rendszertelenül össze-szavarodva elszakadnának. Hogy ezt elkerülje, a *köteles* egy fakúpot illeszt a *fonalak* *hengernél* levő végei közé. Ezen a fakúpon, *ágvezetőn* (*ler*) három, illetőleg négy hosszirányú vájat van, amelyek szabályos útra, *zsinórmenetre* kényszerítik a *fonalakat* (21. kép.) A *fonalak összezeresztése* után az elkészült *zsinórt leveszik a horgokról*, az elején még szétálló *fonálvégeket* kézzel *befonják*, *berájbolják* s visszaakasztják, de ezúttal csak egy *horogra*. A *zsinór* másik végét az időközben visszasiető *köteles* erősen kézbe fogja. A *hajtó* a *kereket* ekkor nagy iramban visszafelé hajtja, *visszahajtja a zsinórt*. A *visszahajtás* alatt a *zsinór* *hengeren* levő végét a *köteles* nem engedi forogni, hogy a *zsinór sűrűsödjön*. A *visszahajtás* után erőteljesen meghúzza, megnyújtja, majd leakasztják a *horogról* és a *hengerről*.

Zsinórozás közben különféle akadályok késleltethetik a munkát. Gyakori eset, hogy a *sodródó fonalak* összezsapódnak, és ennek következtében valamelyik elszakad. Ilyenkor *kenderrel* kipótólják, összeerősítik az elszakadt részt, és a munka folytatódik. Más esetben, pl. ha a *hengertartón* függő súly nem elegendő, s így nem feszíti ki megfelelően a *fonalakat*, akkor azok a *sodrás* erejére összeugranak, és hurok, *krángli* keletkezik rajtuk. Ilyenkor lassan vissza kell hajtani a *kereket*, hogy a fölösleges *sodrát* kiengedjék a *fonalakból*.

A hosszú *fonalakat*, *zsinórokat* — mivel szabad ég alatt készülnek — leginkább az eső veszélyezteti. Egy váratlan zápor nagy bajt okozhat, mert a víz hatására a *fonalak* összezsugorodnak. Gyorsan fedett helyre kell menteni őket. Hogy kifeszített állapotban maradhassanak, egy kerek favázra, a tekerőre (*haspli*) gombolyítják fel a *fonalakat*, ahonnan megfelelő időben ismét csomótól (*kránglitól*) mentesen húzzhatják vissza.

Külön kell említeni a *kelevéz* (szántó- és szánkelevéz) *összezeresztésének*, *zsinórozásának* a módját: a *stircelést*. Mivel ehhez a kötélfajtához aránylag rövid *fonál* szükséges, feleslegessé válik a *hengertartó*. A *fonalakat* nem gyűjtögetik össze a *fonópálcára*, hanem a *kifonott fonál* végét — az egész *fonalat* felébe visszahajtva — fölhurkolják a *fonóhorogra*, majd ezt a kettős *fonalat* még kettőbe hajtva s a *horogra* akasztva a *kerék* egyetlen lendületével egyszerre összesodorják. Így négy fonálnyi vastagságú *zsinórt* nyernek, amelyből a *kisgépen* majd *kétágú kötelet* készítenek.

A *pozdorjásabb anyagból* készült *zsinórokat visszahajtás* közben egy erős *szúrral* vagy posztódarabbal *ledörzsölik* (*presszolják*). Azokat a *zsinórokat* pedig, amelyeket különösen simává, vagy vízzel szemben ellenállóbbá akarják tenni, nedves ruhával majd parafinval dörzsölik, húzzák végig.

A zsinórok egy kisebb része késztermék, zsinórformában kerül a raktárba, illetőleg a piacra. Ilyen például a *fűrészszinór* és a különféle vékonyságú *horogzsinegek*. A zsinórok másik részéből *kézimunka* készül (l. alább), de a legtöbb zsinórt azért készíti a *köteles*, hogy egy következő munkaszakaszban, a *szálazásban* *kötéllé* sodorja őket.

A szálazás

A kötélkészítés utolsó fő mozzanata, a *szálazás* vagy *összeeresztés* lényegét tekintve megegyezik a *zsinórozás* műveletével. Csak míg a *zsinórozásban* *fonalakat* *eresztenek* össze zsinórrá, addig a *szálazásban* zsinórokat (amelyeket itt *ágnak*, *licinek* neveznek) *kötéllé*. Legfontosabb *szerszám* a *szálazógép*, a *sír*. Jobban felszerelt *műhelyben* kettőt is alkalmaznak, egyiket a vékonyabb, másikat a vastagabb *ágak* *szálazására*. Ezeket egyszerűen *kisgépnak* és *nagygépnak* nevezik (13., 14. kép). A *szálazógépből* négy erős vashorog áll ki, amelyeket egy kézi *hajtókar* által forgatott fogaskerék hoz egyenlő, egyirányú *forgásba*. A *szálazásra* kerülő négy zsinórág elülső végeit nem közvetlenül a *szálazógép* *horgaira*, hanem a *horgokra* akasztott *kapcsokra*, *kliderekre* *hurkolják*. A *klíder* 10—12 cm hosszúságú erős, vastag drót, s az a szerepe, hogy rugalmasan megtoldja a *gép* merev *horgait*. Az *ágak* másik végeit egy erős *hengerrel* tartják. A *hengert* magát vagy egy *segédmunkás*, vagy az ún. *eregetőkaróba* rögzített *csiga*, illetőleg a *csigán* átvett súly tartja kifeszítve. A hosszabb, súlyos *kötelek* *szálazásakor* nem *eregetőkarót*, hanem *szálazókocsi*t alkalmaznak az *ágak* kifeszítésére. A *szálazókocsi* a húzásnak engedve, de a szükséges tartással követi a rövidülő zsinórokat (15. kép).

A *szálazással* készült *kötelek* közül az *istrángoknak*, *kötőfékszára*knak és a *marhakötelek*nek azt a végét, amely a *kliderekre* volt *hurkolva*, kézzel *befonják*, *berájbolják*. A kész *istrángokat* a *csülkükön* keresztül az egyik darabra *felfűzik*, és egy kötegbe fogva deréktájon áthurkolják. Így kötegbe kötve kerülnek a *kamrába*, *raktárba*, ahol állványokra akasztva találjuk az összes zsinórozással, *szálazással* és *kézimunkával* készített kötélfajtát (19—20. kép).

A kézimunka

Kézimunkának nevezik a vékony *kötélből* vagy zsinórból kézzel *fűzött* és *szövött* *nyaklókat*, a különféle *kötőfékfejeket*, illetőleg így nevezik magát a készítési módot is.

A *kézimunka* *szerszámai* közül leggyakrabban használatos a *kötőfékfűző deszka* és a *fűzőtű* (16. kép). A *kötőfékfűző deszka* sima deszkalap, hosszúsága 55—79, szélessége 15—58 cm-re szabott a rajta készülő *kötőfékfejek* szükséges mérete szerint. A *debreceni kötőféket* készítik rajta, így annak méreteit tünteti fel. A *fűzőtű* 23 cm hosszúságú, 1—1,5 cm átmérőjű acéltű, oldalán hosszanti vágattal. A zsinór *fonalai* között vele tágitanak rést, melyen át-átbújtatva *fűzik* szükséges formákba a zsinórt.

A *kézimunkákat* különféle vasárukkal, *csatokkal*, *karikákkal* szerelik fel. Ezeket a vasbolttól szerzi be a *köteles*. Ilyen a *kötőfékkarika*, amely mindenféle *kötőfékfej* nélkülözhetetlen része, ugyanis ehhez *hurkolódik* a *kötőfékszár*. A *szügykarika*: a *nyaklóba* befűzött *karika*, amellyel a *nyakló* a *kocsirúdhoz* csatlakozik. *Forgós karabíner* (*karabíner*): a *közágakat* a *zablához* kapcsoló csat. A *hajtószárcsat* pedig a *hajtószárat* a *közágakhoz* kapcsoló csat.

A kézimunkafajták közül leggyakoribb a *szövöttfej* (*őtpáros szövöttfej, flektolt fej, flektolt kötőfék, laposan fonott kötőfék*), amely öt pár 3,5 öl hosszúságú, *háromágú zsinórból kötőhorgon (knift)* készül. Keresett áru Kalocsán a *debreceni kötőfék (debreceni fej)*, amelyet négyágú, tizenkét szálú *kötélből, kötőfékfűző deszkán* fűznek. Érdekes kötőfékfajta a *száras (tiknis) kötőfék*, amelyben a *szár* nem külön levő rész, mint az előbbieknél, hanem a *fej*gel együtt két *dupla lengre* (hosszegység) *fonott zsinórból* készül. *Kézimunkával* készül még (9 pár 6 öl és 4 sukk hosszúságú, *háromágú zsinórból flektolva*) a *nyakló*, az a kézimunkafajta, amellyel a kocsirúd a ló nyakához igazodik.

A *kötelek* s a különféle *kézimunkák, zsinórárúk* elkészítésével még nem fejeződött be a *köteles* munkája. Ezután következik a számára legfontosabb, az áru értékesítése. Ez azonban már kereskedői munka, amelynek a műfogásai nem különböznek a többi vásári-piaci árusétól, ezért a *köteles* munkáját erre a területre már nem követjük tovább.

JEGYZETEK

[1] Vö. A kalocsai kötelesek magyar szakszókincsének kialakulása. A Szegedi Tanárképző Főisk. Tud. Közl. 1964. I, 69—76; Kötelesek szakszókincse Kalocsán. A Szegedi Tanárképző Főisk. Tud. Közl. 1969. I, 15—28.

Egyes szerszámok és műveletek leírásában fölhasználtam FRECSKAY JÁNOS, Mesterségek szótára (Bp., 1912) és GYÖRIVÁNYI SÁNDOR LÁSZLÓ, A kötélgyártó ipar (é. n.) c. munkáját.

Valamennyi fénykép a szerző felvétele.

[2] Ennek a dolgozatnak az anyagát még 1955 és 1963 között, több idős kalocsai mestertől gyűjtöttem (l. az 1. jegyzetben feltüntetett dolgozatok utalásait!). „Régi mestereken” őket értem, akiktől a második világháború előtti kötelesmesterség gyakorlatát és szakmai szókészletét megismertem. Ennek a szókészletnek egy része velük együtt kihalt, ezért a megfelelő részeknél zárójelbe téve közlöm őket.

1970-ben már csak egy köteles dolgozik Kalocsán, az 51 éves Kovács Pál, így a „mai köteles” voltaképpen ő.

ВИТЬЕ КАНАТА В Г. КАЛОЧА

И. Бекеш

Эта работа содержит этнографическую часть диссертации по специальному словарному фонду канатного дела в г. Калоча (vö. A Szegedi Tanárképző Főisk. Tud. Közl. 1964. I, 69—76, 1969. I, 15—28.).

Представляет рабочий процесс промышленного витья каната, его орудия труда и продукты.

DIE SEILDREHUNG VON KALOCSA

von I. Békési

Diese Abhandlung ist ein ethnographisches Gepräge tragender Teil der Dissertation, die die Nomenklatur des Seilerhandwerks in Kalocsa bearbeitet (vgl. A Szegedi Tanárképző Főisk. Tud. Közl. 1964. I, 69—76., 1969. I, 15—28.). Sie führt den Arbeitsgang, die Werkzeuge und die Produkte der kleingewerblichen Seildrehung vor.

AZ ÍRÓI SZÓTÁR CÍMSZAVAI

Írta: BENKŐ LÁSZLÓ

Az általános szótárak bármely típusának anyaggyűjtése, szóállományának összeállítás mindenkor kiválasztással történik. Az egy-egy nemzeti nyelv szókincsének egészét bemutató nagyszótárak, mint az évszázadnál tovább készült Grimm-szótár (1852—1961) vagy a híres Oxford-szótár (1884—1928) sem tartalmazhatja a nemzeti nyelv teljes szókészletét, még szinkron keresztmetszetben sem. Ezzel szemben a modern írói szótár alapvető sajátága a teljesség. Ez a különbség a szótárak jellegéből következik. Hiszen a nemzeti nyelv szókészlete egy élő, változó folyamat tükrözője, tehát lezáratlan és pontosan nem körülhatárolható. Az írói szótár anyaga egy rendszerint lezárt, adott állapotot tükröző és pontosan meghatározható területre korlátozódik: egy szerző összes vagy meghatározott írásműveinek nyelvi anyagát öleli fel. Az írói szótár szerkesztője tehát — látszólag — mentesül a kiválasztás nehéz dilemmaja alól. Nem kell döntenie — ha még oly gondosan megalapozott és kidolgozott elvi szempontok alapján, lényegében mégis önkényesen — abban, hogy mit illeszt be a szótárba, mit hagy ki belőle. Látszólagos ez az előny azért, mert ugyanezek a gondok s az önkényességnek ugyanilyen veszélye az írói szótárral kapcsolatban is fennáll, csak más oldalról mutatkozik meg.

I. Az első kérdés voltaképpen abban jelentkezik, hogy mi legyen az írói szótár alapegysége. A lexikográfia alapvető és szükségszerű feladata ugyanis bizonyos nyelvi alapegységek számbavétele és rendszerezése, más szóval mindenféle szótározás felfogható úgy, mint bizonyos szövegnek (akár tartalmilag összefüggő, akár egymástól független megnyilatkozásoknak) meghatározott egységekre bontása, s ezen egységeknek meghatározott szempontok szerinti rendszerezése. Ebből pedig szükségszerűen következik, hogy a szótározás kiindulásaként tisztázni kell azt a nyelvi egységet, amely szerint a szöveg felbontása történik.

A legáltalánosabban elterjedt és sokáig egyeduralkodó lexikográfiai alapegység a szó volt. A szónak ez az egyeduralkodó azonban ma már megszűnt. Az írói szótár bizonyos fajtáiban a szótártípus már eleve meghatározza a szótári feldolgozás alapegységét: az a tergo, illetőleg rím��táré például csak szóelem, a formális jellegű indexeké, gyakorisági szótáraké csak a ténylegesen felhasznált formális szóalak lehet. Nem ilyen egyszerű a helyzet az értelmező-minősítő típusú írói szótárakkal kapcsolatban, márpedig ez a szótártípus az írói szótár legfejlettebb változata és fő képviselője. [1]

Lexikográfiai (és lexikológiai) szempontból a szó az elsőrendű nyelvi egység, a legfontosabb jelentéshordozó nyelvi elem. [2]

Sajnos, ezzel az elvi állásfoglalással nem oldódnak meg azok a mindenfajta szótárárásnál felbukkanó kérdések, amelyek a szóhatárra, az egy vagy több szó különböző módon fel-felbukkanó kérdéseire vonatkoznak, s amelyekkel az írói szótár szemszögéből az alábbiakban szembe kell néznünk.

2. Nem szándéksom foglalkozni a szó definiálásának nagy múltja ellenére sem tisztázott kérdésével. Hiszen gyakorlatilag a szó fogalmának általánosan elterjedt, klasszikus értelmezése alapján meg lehet állapítani egy hangsorról, illetőleg megnyilatkozásról, hogy szó-e, illetőleg egy szó-e vagy sem.

A hagyományos szömeghatározás kiemeli a szónak azt a két alapvetően fontos sajátását, hogy hangalakja (hangteste) és jelentése van. Éppen ezért ez a megjelölés helytállóan bizonyul, akár WUNDTra, akár régebbi forrásokra utalunk vissza. [3]

Ám a modern nyelvtudománnyal szemben támasztott egzakttságot igénylő követelmények megmutatták e megjelölés gyengéit és korlátait. A hagyományos meghatározások ugyanis éppen ott hagyják cserben a szótárírókat, ahol legnagyobb szüksége volna az iránymutató támpontra: a szóhatár kérdésében. A MMNyR. szerint „a szó a nyelvnek legkisebb állandósult, beszédben és írásban többnyire elhatárolható önálló tartalmi és kifejezésbeli egysége”. (I. 123.). Az óvatos „többnyire” határozó itt is lezárja a sorompót az út vége, vagyis a szóhatár tisztánlátása előtt. De ugyanígy zsákutcába jutunk a formális meghatározás nyomán is.

A formális szemlélet egy írott (nyomtatott) szövegben egy szónak tekint minden olyan betűt vagy betűsort, amelyet üres térköz előz meg és követ. [4] Az írói szótár szempontjából egyáltalán nem lehet közömbös ez a formális elv, de mint kizárólagos mérték nem alkalmazható.

Hasonlóképpen segítő, de nem megoldást nyújtó, lényegében szintén formális eljárás az, amelyet GUIRAUD ajánl a szótári, jelentéstani és fonetikai alapon történő megkülönböztetéssel, illetőleg egy hagyományos szótári rendszernek (a Larousseéénak) követésével, [5] hiszen az írói szótárnak olyan szók (szóalakok) besorolásáról is kell döntenie, amelyek még semmiféle szótárban sem szerepeltek.

A lexikográfiai gyakorlatban a szóhatár kérdése a frazeológiai (lexikai) egységek területén merül fel legélesebben. Mit kezdjen a szótáríró a *guggon ül, behízelgi magát; adja a bankot, fűlig úszik az adósságban; einen hohen Posten einnehmen; faire la queue* stb. szókapcsolatokkal, hogyan sorolja őket a címszók közé? Ha a szó a lexikográfiai alapegység, akkor a szótári és elvi rendszerezés azt kívánja meg, hogy a címszó egy szó legyen. Ezt az elvet azonban csak formális alapon lehetne érvényesíteni. Így címszónak kellene megtenni a *behízeleg, gug-féle*, valójában nem létező, nem élő hangsorokat mint szókat. Ez nyilván helytelen volna, hiszen az írói szótárnak azt az igen lényeges funkcióját keresztezné, hogy nem a nyelvi potenciálist, hanem a nyelvi reálist fejezi ki.

A szó pontos megjelölésének, illetőleg a szóhatár megállapításának nehézségei nyilván arra vezethetők vissza, hogy a szó nem tisztán jelentéstani kategória, de nem is csupán morfológiai; sajátossága éppen abban van, hogy magában egyesít bizonyos szemantikai és morfológiai elemeket, illetőleg tulajdonságokat, beleértve az ún. stilisztikai vonatkozásokat is. Éppen ezért a szó vizsgálata, rendszerezése, elhatárolása csakis több szempont alapján, komplex módon történhet. [6]

A szavak határát abszolút értelemben tehát aligha lehet megállapítani. De lehet az egy szövegen (mondaton) belül előforduló szavakét, vagyis az adott szöveget szét lehet szavakra bontani. [7]

Az elmondottak alapján az írói szótár szemszögéből szónak tekintem az egy beszédműben előforduló olyan jelentéssel bíró hangsorokat, amelyeknek az adott szöveggörnyezetben meghatározott szerepük van, egyrészt informatív, stilisztikai vagy prozódiai, másrészt grammatikai; s e funkciók megtartásával tovább nem bonthatók.

Ebben a megjelölésben — nem véletlenül — visszatükröződik MEILLET régi szódefiníciója: „Un mot est défini par l'association d'un sens donné à un ensemble donné de sons, susceptible d'un emploi grammatical donné.” [8] A *behízelt magát* vagy a *faire la queue* tehát lexikográfiai egy szó, mert hangsora szemantikailag (és persze stilisztikailag), illetőleg nyelvtanilag a kommunikatív funkció szempontjából nem bontható szét. [9]

A szónak előbb jelzett komplex-funkcionális szemléletére készítet az a körülmény, hogy az írói szótár a szót működése, mozgása közben, tehát az összefüggések és kölcsönhatások folyamatában ragadja meg. Azt kell vizsgálnia, hogy az egymást valamilyen módon átható, egymással az adott előfordulásban egységet, ellentétet vagy valamilyen lélektani feszültséget létrehozó hangsorok a felhasználás révén mivé váltak, milyen változáson mentek keresztül. Ezért csakis az adott esetek sokrétű, különböző szempontú és főleg különböző funkciójú analizálása juttat el — többé-kevésbé megnyugtatóan — az egzaktság igényével fellépő lexikográfiai rendszerezéshez.

3. A szóhatár kérdésében tehát legalábbis három alapvető szempontot kell figyelembe vennünk minden ingadozó esetben; a vizsgálandó nyelvi jelnek

- a) szemantikai (stilisztikai) vonatkozásait,
- b) grammatikai (mondattani),
- c) formai (írásmód szerinti) sajátosságait.

E három alapvető szempont nem szükségszerűen van kongruenciában, és rangsoruk is hullámzó. Az írói szótárban írással közvetített (nyomtatott) szövegeket vizsgálunk (ezért csak nagy óvatossággal és fenntartással vehetők számításba a prozódiai vagy egyéb, szuperszegmentális tényezők). A szerzői írásmód perdöntő akkor is, ha a másik két (szemantikai és grammatikai) szempont különálló szerkezeteket diktálna.

A szóhatár kérdésében jelentős különbségek mutatkoznak az egyes nemzeti nyelvek jellege szerint is. Az ún. agglutináló nyelvekben, tehát a magyarban is az önálló + kötött morfémakapcsolat (alapszó + rag ~ jel ~ képző) egy szónak számít (*szobában, látott, láthat*). Más nyelvekben nem ilyen magától értetődő a kérdés (vö. *in dem (=im) Zimmer, er hat gesehen, er kann sehen; dans la chambre, il a vu, il peut voir* stb.)

A szóhatár tekintetében egy alapvető s viszonylag egyszerűsítő támpont mindenestre adva van az írói szótár szerkesztője számára: az írói (költői) nyelvhasználat, illetőleg írásmód szent és sérthetetlen. Amit Puskin, Goethe vagy Petőfi egybeírt az egy szó, amit külön írt, két szó. GÁLDI LÁSZLÓnak, a Petőfi-szótár szerkesztőjének pregnáns megfogalmazása szerint: „amit Petőfi egybeírt, azt ember szét ne válassza”. [10]

Az írói felfogásnak ez a tiszteletben tartása természetes következményként adódik abból, hogy az írói szótár ahhoz az életműhöz kapcsolódik, sőt annak van alárendelve, amelyet szótárilag feldolgoz. Továbbra is fennáll azonban egy sor olyan kérdés, amely az írói szótár anyagának, más szóval az írói szótár címszavainak megállapításában igen sok gondot okozó, körültekintő munkát igényel.

4. Az írói szótár címszavainak összeállításában nem a címszók kiválasztása, hanem a megadott anyag osztályozása, minősítése az alapvető feladat. E szempontból az általános szótárakban is felmerülő, alábbi kérdéseket kell megvizsgálni:

- a) a már említett szóhatári bizonytalanságok,
- b) hangtani alakváltozatok (*csend:csönd, ad:ád; zwei:zwo; Odessza:Ogyessza* stb.),

c) nyelvtani alakváltozatok (szuppletivizmus): *én: engem, bennünket; van: volt; sein: war, gewesen; être: suis, été* stb.

d) homonimák (több szófajú szó): *ég* ige és főnév, *közel* főnév és határozószó stb., *fait* főnév és igenév stb.

e) szócsalád: *ír, írhat, íratik; béke, békén; Haus, Häuschen; instituteur, institutrice* stb.

f) szóértékű, szószerű kifejezések: *írni fog, be lesz jelentve; ich bin gegangen je suis été* stb.

g) lexikai (frazeológiai) egységek: *guggon ül; faire la queue* stb.

Mindezekhez sorakoznak az írói szótárnak olyan specifikus kérdései, mint

h) a címszók írásmódja (helyesírása),

i) szerzői variánsok,

j) toldalékos szóalakok (az alapszó előfordulása nélkül),

k) rétegnyelvi szó (tájszó, szakszó, archaizmus, neológizmus stb.),

l) tulajdonnevek,

m) idegen szók, idegen szövegek szavai stb.

Vizsgáljuk meg ezeket egyenként!

5. A szóhatárral összefüggő kérdéscsoportok egyik gyakori megjelenési formája az írói szótárban az egybeírás és különírás. Miért problematikus ez az írói szótárban, ha egyszer az írói (költői) írásmód úgyis perdöntő?

A címszó megállapításában kétféle szempont érvényesülhet. Kiindulási alapnak tekinthető a szótárkészítés korában érvényes nyelvhelyességi, illetőleg helyesírási állapot, s ehhez viszonyítva tüntethető fel az írói, egyéni nyelvhasználat, illetőleg írásmód. Vagyis címszó lehet a korpuszban előforduló mai (=a szótárszerkesztés korabeli) irodalmi szótári alak. (Ezt az elvet követi a Puskin-, Goethe- és Petőfi-szótár szerkesztősege.) Az írói szótár ezzel vagy ezzel is közvetlenül illeszkedik be a szótárak rendjébe, s ez egyáltalán nem közömbös szempont. Ilyen elvi megfontolásból a közösségi nyelvhasználat szerinti szóalak (írásmód) a címszó az írói szótárban, s mellette (zárójelben vagy más megkülönböztetéssel) tüntethető fel a költői változat, illetőleg változatok. Ez a megoldás különösen előnyös akkor, ha az írói, költői nyelvben többféle alakváltozat (írásmód) is szerepel, illetőleg a történeti távlat (a helyesírás változása) miatt sok eltérés van az egyéni, szerzői és mai (értsd a szótárszerkesztési) helyesírás között (mint pl. Ibsen szóhasználatában).

Ám ez a megoldás sem problémamentes, és nem is alkalmazható mereven. Az érvényes helyesíráshoz való igazodás a címszók jelölésében elvégezhető mindaddig, amíg a korpuszban különírt hangsorokat egy szónak kell minősíteni (pl. Petőfi *forró vérű* szerkezete a *forróvérű* címszóhoz kerül. De ha egy ilyen szóalak fordul elő a költői nyelvben, mint *aszondják, megvan írva* stb. (példák Juhász Gyula költői nyelvéből) nem kielégítő a megfelelő irodalmi alak címszóként való használata. Ha ugyanis az ilyen szóalakokat a helyesírás szerinti *azt mondják*-nak megfelelően akarjuk besorolni az *az* vagy *mond* címszók cikkébe, a szótár használója csak nagyon nehezen, vagy egyáltalán nem fog rájuk találni. Ha viszont a szótár kizárólag az írói felhasználás szerinti szóalakot, illetőleg írásmódot tekinti a címszók alapjának, kénytelen lenne megterhelni a címszók sorát egy csomó toldalékos (ragozott) szóalakokkal, (ha ti. csak ilyenek fordulnak elő a korpuszban szótári alapelak nélkül), vagy az írói nyelv szempontjából kikövetkeztetett, fiktív szóalakokat kellene beiktatni az írói szóhasználatot tükröző címszók közé. Pedig a szerzői nyelvhasználatra épülő, ahhoz igazodó címszói rendszert is támogatja egy fontos szempont:

Az írói szótár elsősorban a szóban forgó szerző olvasóinak, kutatóinak szól, akik az írói, költői szöveg alapján ütik fel a szótárt.

Kétségtelen tehát, hogy mindkét álláspontnak van jogosultsága, s így bármelyik alkalmazható, de egyik sem mellőzheti a másikat. Végző soron a feldolgozandó anyag dönti el a címszók kialakításának elvi alapját. Ha sok-sok hangtani és betű szerinti változattal kell számolni (mint Goethénél, Ibsennél vagy Petőfinél), jobban alkalmazható a köznyelvi írás szerinti címszó. Ha nincs sok és lényeges eltérés a köznyelvi és írói alakváltozatok között, miért ne tükrözzék már a címszók is a szerzői nyelvhasználatot (vö. Stefan George, Juhász Gyula vagy József Attila szóhasználatát).

6. A szóhatár, pontosan az egybeírás és különírás kérdésének sajátosan írói szótári megnyilvánulása jelenik meg nem is nagyon ritkán akkor, ha ugyanannak a nyelvi jelnek kétféle (egybeírt és különírt) változata fordul elő (Petőfinél *égibolt* ~ *égi bolt*, Juhász Gyulánál *édesanya* ~ *édes anya* stb.). Akár tudatosság, költői szándékosság, akár önkéntelen következetlenség (esetleg nyomdai hanyagság) hozta létre az ilyen kettősséget, mindenképpen számolni kell vele, s ilyenkor az írói szótár nem elégedhet meg azzal, hogy mindkét változatot, tehát a (mai) helyesírástól eltérőt is felveszi a címszók közé, hanem az összetételt alkotó mindkét szó cikkében is fel kell tüntetni a jelzői vagy más szerkezetben előforduló nyelvi tényeket. (Így a Juhász Gyula-szótárban az *édes* melléknév szócikkében is ott van az *anya*, s utalás történik rá az *édesanya* cikkében a jelzett szók között, s a Petőfi-szótár *barát* szócikkében is lesz egy ilyen pont: „2. (jelzőként) ~ *cella* ld. [*barátcella*], s a *cella* szócikkben is lesz hasonló megjegyzés.” [11])

Az írásbeli alakváltozatokkal kapcsolatban még további részletkérdések is tisztázandók. Azaz pontosan meg kell állapítani, hogy mit tekintünk alakváltozatnak hangtani és helyesírási szempontból. A vers ritmikája, rímkényszer, továbbá a (korabeli) helyesírás ingadozása, magának a szerzőnek esetleges pongyolasága, illetőleg a nyomda gondatlansága vagy tudatlansága, esetleg technikai eszközeinek (betűtípusainak) fogyatéksága megannyi írásbeli változat létrejöttének forrása lehet. Ezek elemző vizsgálata, selejtezése vagy helyesbitése — felfogásom szerint — a kritikai kiadás szerkesztőinek a feladata. (A Petőfi- és József Attila-szótár munkatársai azonban ennek a kritikai feladatnak az elvégzésére is kényszerültek.) [12] De a kritikai szűrő után fennmaradó olyan alakváltozatok, mint *betű* ~ *betü*, *virít* ~ *virít*, ritkábban *dall* ~ *dall*, továbbá *élet* ~ *Élet* az írói szótárban nem hagyhatók figyelmen kívül. Ezekben az egyes nemzeti nyelvekben sem egyformán jelentkező kérdésekben — magyar vonatkozásban — elsősorban jelentős a rövid vagy hosszú hangok, főleg magánhangzók (ritkán mássalhangzók) megkülönböztetése. (Ha a hangok időtartamának megváltozása egyúttal jelentésváltozást is mutat, az természetesen más kérdés; a *tör* ~ *tör*, *örök* ~ *örök*, *száll* ~ *szál* stb. szópárok mint homonimák külön-külön címszavakként kerülnek a szótárba, legalábbis az írói szótár értelmező-minősítő típusában.) Tehát az azonos hangtestű és jelentésű szók egy-egy fonémájának időtartambeli változásait az írói szótárnak fel kell tüntetnie lehetőleg már a címszókban, illetőleg címsorban, hiszen ezeknek legtöbbször stilisztikai (verstani) stb. szerepük is van.

A nagy kezdőbetűs írás is lehet stilisztikai értékű. Ám az ilyen írásmód címsorbeli feltüntetése vagy éppenséggel külön változatkénti statisztikai adatolása könnyen félrevezető lehet. Költői szövegekben a verssora kezdő szó rendszerint nagybetűs. De ez a nagy kezdőbetű nem feltétlenül, sőt legtöbbször nem jelez költői, kiemelésszándékot. A teljes precizitás ilyenkor azt követelné meg, hogy különbséget tegyünk a sorkezdő és sorbelseji nagybetűs szók között. (Az elsőket nem, az utóbbiakat külön.

helyesírási alakváltozatoknak minősíthetnénk.) De így is fennállhat az a kettősség, hogy a sorkezdő helyzet egybeesik a kiemelés szerinti nagybetűs jelzéssel. Tehát teljesen megnyugtató, biztos megoldás így sem lehetséges. Ezért helyeselhető a József Attila-szótár szerkesztőjének az az álláspontja, hogy ha „a kis- és nagybetűs kezdés olyan szavakra vonatkozik, melyek a szövegben fordulnak elő, ezeket a változatokat a szótár bemutatja, de csak akkor, ha a példát idézi. A szóstatistikába nem kerülnek bele.” [13]

Nincs itt szó természetesen a kis- és nagybetűs változatoknak olyan eseteiről, amelyek értelmi, jelentésbeli megkülönböztetést fejeznek ki. Az *alföld*~*Alföld*, *ibolya*~*Ibolya*, *cézár*~*Cézár*-féle szópárok külön-külön címszók.

Hasonló jellegű kérdések természetesen más nyelvekben is adódhatnak. A német nyelvben pl. a magyarral éppen ellenkező előjelű a kérdés: ott a névszók kis kezdőbetűs írását kell minősítenie az írói szótár szerkesztőjének. A Goethe-szótár precíz munkatársai a címsorban utalnak a kisbetűs írásformára („ADJUNKTUM auch Kleinschreibg.” [14])

7. A hangtani alakváltozatokként jelzett *csend*~*csönd*, *ad*~*ád*, *Melodie*~*Melodei*-féle hangsorok mint címszók elrendezése többféle megoldással történhet.

A mai magyar köznyelvben az *e*-ző változat elterjedtebb (s talán választékosabb) a kissé tájjellegű *ő*-ző alak mellett. Az ÉrtSz. ennek megfelelően az *ő*-ző alakváltozatokat utalja az *e*-zőkhöz a *csend*~*csönd*, *fel*~*föl* típusú alakpárokból. [15a]

Az írói szótár szemszögéből a helyzet hasonló a helyesírási variánsokéhoz. Más szóval a címszó — alakváltozatában — igazodhat az általános lexikográfiai gyakorlathoz. Ilyenkor — magyar vonatkozásban — az *e*-ző, *ő*-ző változatok közül az *e*-ző alak mint címszó alá sorolhatók az *ő*-ző változatok is. Ez a megoldás látszik helyesnek akkor, ha az *ő*-ző változatok ritkák. De előfordulhat a megfordítottja is. (Juhász Gyula rendszerint az *ő*-ző változatot használja, az *e*-zőhöz csak ritkán — rímkéyszer, kiemelő szándék stb. következtében — folyamodik. [15b] Ilyenkor helyesebbnek tartom az írói felhasználáshoz való igazodást, vagyis az *ő*-ző változatoknak címszókénti felhasználását. Akármelyik eljárásmodot alkalmazza is az írói szótár, a másik alakváltozatot utaló címszóval jeleznie kell (persze csak akkor, ha ilyen előfordul a korpuszban).

Ha viszont az alakváltozatok közt stilisztikai értékkülönbség állapítható meg, az igényesebb értelmező—minősítő típusú szótárak külön-külön szócikket szentelnek mindegyik alakváltozatnak. Így pl. az ÉrtSz.-ban külön szócikket kapott a *gyerek* mellett a *gyermek*, illetőleg a *lány* mellett a *leány* stb. Ezt az elvet az írói szótár is alkalmazhatja. Viszont tekintettel arra, hogy az írói szótár, illetőleg az írói nyelvhasználat egészében a választékosabb irodalmi nyelvet tükrözi (az ettől valamilyen határozott oknál fogva eltérő, ritka eseteket nem számítva) a *lány*~*leány*, *gyerek*~*gyermek*-féle alakpárok egy szócikkbe is kerülhetnek ismét csak annak gondos mérlegelése alapján, hogy a felhasználás stilisztikai értéke, a számszerű előfordulás vagy egyéb körülmények inkább a differenciálás vagy az egységesség felé mutatnak-e.

Ha a hangtani vagy helyesírási alakváltozatokban a fonéma (betű) eltérése a szó belsejében mutatkozik, s így a két szóalak az ábécérend szerint közvetlenül egymás mellé kerül, megtakarítható az utaló címszó. Ilyenkor a két alakváltozat csak egyszer, egymás mellett szerepelhet a szótár címszavai között. Ilyen esetekről van szó, mint *Atlas*~*Atlasz*, *alszik*~*aluszik* stb. Ugyanígy nincs szükség külön címszóra, ha az alakváltozatok eltérése szó elején (első szótagban) van ugyan, de az alakpárok az ábécérend alapján közvetlenül egymás mellé kerülnek, mint az *ad*~*ád* esetben.

8. A helyesírási és hangalaki változatoknál bonyolultabb kérdések elé állítja az írói szótár szerkesztőjét a nyelvtani alakváltozatoknak nevezhető szóalakok szótári elrendezése, illetőleg címszavakba sorolása. Itt leggyakrabban a szuppletívizmus,

ból adódó szóalakok besorolása kérdéses. A tipikus *sein*: *war, gewesen; être: suis, éte* alakváltozatok az általános szótárakban csak alapelakjukban (*sein, être*) szerepelnek címszóként, esetleg utalással a szótár elejére vagy végére csatolt ragozási táblázatokra (Larousse szótárai). A magyar szótári gyakorlatban ingadozás mutatkozik a szemantikailag és nyelvtanilag egy egységbe tartozó, formailag eltérő alakváltozatok besorolása terén. A címszavak rendje egyébként sem tisztázódott még a magyar lexicográfiában. [16] Az ÉrtSz-ban a *van* létigének *vagyok, vagy* alakjai nem kaptak címszót. Utaló címszóként fordul elő a *volt*, és szócikket kapott a szónak „múltbeli befejezett cselekvés kifejezésében” történő felhasználása: *írta volt*. Külön címszó a *volna* igealak is, de nem mint a *van* ige feltételes módú alakja (erre is utal a szócikk), hanem mint „segédige, ragozhatatlan (múlt idejű igei alakok után a feltételes mód jeleként)”.

Országgh magyar—angol szótárában utaló címszót kapott a *vagy* és *vagyok* is (ez utóbbi mellett példák is).

Halász Előd magyar—német szótára kiaknázza az utaló címszó lehetőségeit. Nemcsak a *vagy, vagyok, vagyon, volt, volna* kapott külön-külön utaló címszót, hanem a *vala* is (ez utóbbi kettős utalással először a *volt*-ra mutat vissza).

Az ilyen eltérések persze összefüggnek a szótárak különböző jellegével, de semmiképpen sem járulnak hozzá a felmerülő homályos kérdés tisztázásához. Az elvi megoldás szempontjából — érthetően — az ÉrtSz. szerkesztői gyakorlata mutat leglátványosabb és leghatározottabb irányba az alakváltozatok kérdésében. Különösen a formaszók tekintetében ad gondos eligazítást KELEMEN JÓZSEF összeállítása, amely részletesen tájékoztat a számnevek, névmások, névutók, bizonyos határozószók, névelők, igekötők és kötőszók címszavakba sorolásáról, és hasznosan segít az írói szótár címszó-problematikájának megoldásában is. [17]

Az értelmező szótári tájékoztató nem tárgyalja az imént említett létigés alakváltozatok kérdését, nyilván abból az elgondolásból kiindulva, hogy a létigékre nézve is a többi szó alakváltozataiban alkalmazott eljárás érvényes. Vagyis a magyar szótári hagyomány szerint az igenél címszó mint alapelak a jelen idejű kijelentő mód egyes szám harmadik személyű igealak (*ír, megy, van*), s a címszónak mindazok az alakváltozatai bekerülnek a szócikkbe (külön címszó, alcímszó nélkül), amelyek szóalakotani, fonetikai és szemantikai szempontból minden magyar beszélő számára természetes és könnyen felismerhető származékai az alapelakként megjelölt címszónak (pl. a *van* mellett a *vagyok, vagy, volt, volna*). De a más tőből képzett, teljesen eltérő hangalakú igealakok — mint a felszólító mód kifejezésére használt *legyen*; a *volna* mellett, illetőleg helyett gyakran használt *lenne* feltételes módú szóalak éppen úgy, mint a jövőidejűséget kifejező *lesz* — nem tartozhatnak bele a *van* szócikkébe. Ezek külön címszóként kerülnek a szótárba. Ugyanígy külön címszó a *van* létige tagadó alakját kifejező *nincs, sincs* is. Az olyan szóalakok, amelyek az előbbi elv alapján kétségtelenül a címszó alakváltozatai, de a mai magyar nyelvben nem, vagy csak ritkán használatosak, mint a (*táj, rég* minősítésű) *vagyon*, szintén a *van* szócikkében kapnak helyet, de utaló címszó is jelzi szótári helyüket. Ez az elv és gyakorlat teljes mértékben érvényesíthető az írói szótárban is.

Felmerülhet az a kérdés, miért nem kap utaló címszót az egyetlen szókapcsolatban (*vanni van*) használatos főnévi igenévi alak. A felelet egyszerű: a főnévi igenévet a magyar szótári gyakorlat nem tekinti külön származékszónak.

Az írói szótár címszókészlete — mint már szó volt róla — tükrözheti az írói szóhasználatot. Ebben a fölfogásban címszóba kerülhet (akár utaló címszóként, akár önálló szócikkkel) a szótári alapelaktól (jelen idő, kijelentő mód egyes szám harmadik személy) eltérő szóalak is (pl. *aszondják*).

A névszók címszóba sorolásában ugyanaz az elv érvényes, mint az igékében. Itt az alapalak az ún. ragtalan alanyeset (sing. nom.). Az írói, illetőleg köznyelvi használat alapján itt is adódnak eltérések nemcsak a tulajdonnevek (*Kárpátok*), idegen szók (*studio, delendam*) esetében, hanem közszóknál is, pl. *neje, elei, minapában*.

9. Átérve a formszókra, az írói szótárban itt is mutatkoznak az általános szótárak gyakorlatától eltérő, illetőleg ott elő sem forduló kérdések.

A számnevekkel, jelesen a tőszámnevekkel kapcsolatban az általános szótár szükségszerűen bizonyos szabályszerű összevonásokat, egyszerűsítéseket alkalmaz. Az ÉrtSz-ban külön címszók „az egyszerű számnevek egy-től tíz-ig, a tízesek nevei kilencven-ig, és az egyszerű kerek számok nevei. Az összetett számnevek közül azok, amelyeknek a számot jelölő használaton kívül jelentéstöbbletet tartalmazó használatuk is van, pl. tizenegy, tizenkettő, tizenhárom, tizenkilenc, huszonegy, huszonnégy, huszonöt, negyvennyolc”. [18]

Tekintettel arra, hogy az írói szótárban minden összetett számnévnek lehet, s legtöbbször van „a számot jelölő használaton kívül jelentéstöbbletet tartalmazó” értéke, az írói szótárban minden összetett számnevet külön címszó illet meg. Ez nemcsak a tőszámnevekre, hanem minden fajta számnévre alkalmazandó tétel.

Bizonyos esetekben, a feldolgozandó korpusztól függően lehet megszorításokat alkalmazni (pl. levelezés feldolgozása esetén a keltezés számainak feltüntetésében), de minden, az írói, költői szövegben előforduló számnévnek feltétlenül külön címszót kell kapnia.

A névmások körében a magyar nyelvben sok a változó alakú szó, főleg a személyes névmások közt (*én, te, ő, engem, téged, nekünk* stb.). Ezek megannyi külön címszóként kerülnek be az általános és írói szótárakba egyaránt. A külön vagy közös címszóhoz tartozást itt is az alapalakhoz való viszony, a világos egyezés, illetőleg az alak szerinti eltérés dönti el. Az előbb felsorolt különböző alakú névmások tehát külön-külön címszóba kerülnek. De a *maga* mellett nem kap külön címszót a *magam, magad* első, második személyű alak, hiszen ezek az alapszónak (*maga*) nyilvánvaló származékai. Ugyanígy semmi sem indokolná a *minket* szóalaknak a *mi-től* való elkülönítését az alaki és jelentésbeli összefüggés alapján. Az ÉrtSz. külön szócikkbe sorolja a *tied* mellett a *tietek* alakot, sőt az *övé* mellett az *övék* szót is. Ezt a különválasztást nem látom indokoltnak. A szótári szempont egységessége — felfogásom szerint — a *tied, tietek; övé, övék (övéké)* szóalakoknak közös címszó alá sorolását kívánja meg.

Igen helyes viszont a személyes névmások tárgyragos alakjai helyett használatos önálló szóalakoknak (*engem, téged*) utaló címszóként történő közlése. (A *minket, tieteket* esetében erre nincs szükség.) Éppen, mert a *mi, ti* névmásoknak megvan a szótárilag szabályos tárgyesete (*minket, tieteket*), a magyar nyelvben ugyancsak használatos *bennünket, benneteket* elkülönül az alapszótól nemcsak alakilag, hanem nyelvtanilag, illetőleg stilitisztikailag is. Ezért — helyeselhetően — nemcsak címszóul veszi fel őket az ÉrtSz., hanem külön szócikket is juttat nekik. (E két nyelvtani tárgy „rendszerint hangsúlytalan, v. mellékhangsúlyos helyzetben, többnyire ige után” fordul elő; a *bennünket* tárggyal kapcsolatban ige csak alanyi ragozása alakban használatos, és csak 2. v. 3. személyű alannyal. A *benneteket* csak *-lak, -lek* ragos tárgyas ragozása v. alanyi ragozása igealakokkal fordul elő. Az utóbbi csak a tbsz. 1. személyű, v. egyes szám és többes szám 3. személyű alannyal.) [19]

A személyes névmással mint előtaggal nyomósított névmási határozószókat (*énhozzám, tetőled, övele* stb.) az általános szótári gyakorlattól eltérően az írói szó-

tárban külön címszóként kezelendőnek vélem. Ezek a szóalakok az írói (egyéni) szóhasználatban rendszerint megkülönböztető stilisztikai értékűek; a határozószói alapalak szócikkébe történő besorolásuk szürkítést eredményezne.

10. Alkalmazható itt egy közbülső megoldás is, az ún. alcímszó beiktatásával. Ilyennek tekintve az olyan szót, amely nem önálló szócikkben, hanem a címszónak mint alapszónak szócikkében a felsorolt jelentések után külön pontként (bekezdésként) kerül a szótárba. [20]

Az alcímszó alkalmazása felfogásom szerint is hasznos segítő, könnyíti a szótári rendszerezést és áttekintést. Létjogosultsága éppen attól függ, hogy valóban könnyítő, egyszerűsítő szerepe van-e. Az említett esetekben, az *én: nekem; mi: tőlünk* típusú példákban a két merőben különböző szóalak feltüntetése külön-külön címszót kíván. Minthogy azonban szemantikailag a *nekem* nem különül el az *én*-től, a *tőlünk* a *mi*-től, hanem csupán ezeknek hiányzó vagy más stilisztikai rétegbeli „szabályos” határozói alakját helyettesíti, minden további nélkül beilleszthető az *én, mi* alapszók szócikkébe (egyébként is ez a kialakult szótári gyakorlat). Ezzel szemben az *énhozzám, őellene* szóalakok határozott stilisztikai értékkel rendelkeznek a nyelvhasználatban szintén meglevő és egyébként azonos jelentésű *hozzám, ellene* alakváltozatok mellett. Az írói szótárban éppen ezért külön kiemelendők. Minthogy alaki eltérésüknél fogva utaló címszókénti feltüntetésük nem kerülhet el, egyszerűbbnek, természetesebbnek látom saját címszó alatti bemutatásukat, mint alcímszóként történő besorolásukat.

Mikor van hát jogosultsága az alcímszónak? Véleményem szerint akkor, ha valamely szemantikai vagy stilisztikai sajátosság a szóban forgó alakváltozat külön kiemelésének szükségességét vonja maga után, de az alapszóhoz való tartozását az alaki egyezés félreérthetetlenül jelzi; így külön utaló címszóba iktatására nincs szükség. Ez az eset áll fenn pl. igék mellett a főnévi, határozói igeneveknél, állandó jelentésű képzett igealakoknál (pl. *-hat, -het* képzős igealakoknál), mellénevek *-an -en*, esetleg *-ul ül, -lag -leg* toldalékos határozószói alakjainál; tőszámnévnek szorzó-, osztószámnévi toldalékolásánál (*-szor -szer-ször, -nként*) stb. Csak helyeselni lehet GÁLDINAK azt a véleményét, hogy az alcímszók bokrosítása kerülendő. Ha tehát valamely alcímszónak további származéka van, önálló címszóvá lép elő. [21]

11. A főnévi *az, ez* mutató névmásra vonatkozó, az ÉrtSz. gyakorlatából leszűrt megállapítások elméletileg pontos irányítást adnak: „Önálló szócikkek címszavai az olyan ragos alakok, amelyek a mutató névmáséból rendszerszerűen következő jelentéseken kívül egyéb jelentések kifejezésére is használatosak, pl. *abba, abban, akkor, annál, arra, attól, azért, azzal; ekkor, erre, ettől, ezzel* stb. Utaló címszóként azokat a ragos alakokat közli az ÉrtSz., amelyek a betűrendben távol esnek a mutató névmás címszavától, de sajátos jelentéstöbbletet nem tartalmaznak. Pl. *azon* [2], *azzá, abban, abból, ahhoz; ennek, evvel, ezen* [2], *ezzé*.” [22]

Sajnos, ezeknek a meghatározásoknak gyakorlati alkalmazása nehézkes, olykor következtelen. Pl. az *abban* szóalak külön címszót, illetőleg szócikket kapott az ÉrtSz.-ban — a jelzett elvi megjelölés szerint —, mert „<Állandósult szókapcsolatokban magában foglalja valamely elhallgatott főnév jelentését is, amellyel a beszédhelyzetből gyak. kiegészíthető.> ~ jár, (hogy...): abban a dologban fáradozik, azt akarja elérni (amit a beszédhelyzetből ismerünk, ill. amit a mm-ban részletezve előad vki).” [23]

Az *abból* ragos névmás (=személyragos határozószó) viszont csak utaló címszót kapott az ÉrtSz.-ban, holott éppen úgy előfordul „egyéb jelentés kifejezésében” is, pl. *abból* (a szóban forgó dologból) *sem lesz semmi; abból* (ugyan) *nem eszik*: ’nem kap belőle, nem részesül benne’. [24] Éppen ezért e fejezet elején kifejtettek szerint cél-

szerűbbnek látom, ha a pusztán tartalmi—szemantikai szempont mellett (amely legtöbbször nagyon ingadozó és csalóka), egyéb funkcionális, közelebbről nyelvtani (szófajtani, mondattani) és stilisztikai szempontokat is figyelembe veszünk a címszó vagy nem címszó szerinti besorolásban. Ezért az osztályozás alapját így jelölném meg (nem csupán az írói, hanem az általános szótár szempontjából is): az *az*, *ez* mutató névmás szócikkében szerepelnek a szónak mindazok a toldalékos alakjai, amelyek e névmás eredeti szemantikai funkciója szerint valóságos rámutatást fejeznek ki. Ezek főleg jelzőként vagy tárgyi, határozói szerepben fordulnak elő: *fogd meg azt a széket, ebben a szobában; ezt* (ti. ruhát) *vedd fel; arra* (ti. fogásra) *akaszd* stb. Utaló címszót kapnak — mint más szavaknál is — a szó alapalakjától eltérő, illetőleg távoleső alakváltozatok: *azzá, ebben, ehhez, evvel* stb. Külön címszóval és szócikkkel kerülnek a szótárba mindazok az alakváltozatok, amelyekben nincs (vagy erősen háttérbe szorult) a rámutatás. Ide tartoznak:

aa) az elvont jelentésű szerkezetben használatos, határozószóvá vált vonzatok mint állandó határozók: *abban maradunk, biztos vagyok abban, mi van abban, hogy...*; *annak idején, annak okáért, annál jobb, arra tanítottam, attól tartok, azzal állott bosszút, hogy...* stb.;

bb) a névmási alapszótól jelentésben, szófajban és hangalakban eltávolodott, ún. névmási határozószók: *akkor, ekkor, addig, eddig, azért, ezért* stb.;

cc) az önállóan használt igekötők: (*Abbahagyta a tanulást?*) *abba*.

Átmeneti bizonytalanságot okozó előfordulások persze így is maradhatnak: *abban* (ti. a házban) *laktunk idáig; abban maradunk ezután is, de abban maradtunk, hogy holnap folytatjuk a vitát*. Mégis a többszörös szempont alapján nyilván reálisabban, biztosabban osztályozhatók a korpuszból adódó példák, mint a pusztán tartalmi-szemantikai megítélésből.

Külön címszók az *azon, ezen* névmások; egyrészt, mert „ezek a mai nyelvtudat számára nem ragos alakok, hanem külön szók”, [25] másrészt, mert nyelvtani (mondattani) viselkedésük is eltérő (nem veszik fel a jelzett szó toldalékát).

Nagyon hasznos és általános érvényességet is sugárzó megjelölést tartalmaz az ÉrtSz-ban a mutató határozószók osztályozása: „önálló szócikkek címszavai azok, amelyek akár alaki módosulás, akár jelentésszűkülés vagy egyéb jelentésváltozás következtében többé-kevésbé önálló szóként élnek a mai magyar nyelvben, pl. *idáig, odáig* (vö. *ide, oda* és *eddig, addig*).” [26] Ehhez az elvi alaphoz csatlakozva — s az írói szótár szempontjából fokozott jelentőséggel — kerülnek külön szócikkbe a vonatkozó névmások és vonatkozó határozószók a előtaggal bíró, illetőleg ilyen előtag nélküli változatai (*aki~ki, ahol~hol* stb.). És ugyanígy a kérdő, határozatlan, általános névmások és határozószók megannyi alakja, származéka is külön címszó.

Írói szótárban stilisztikai szempontok alapján feltétlenül külön szócikkbe kíváncsoznak az ismétléses határozószók (*alig-alig, külön-külön, néha-néha*) és a határozószókból alakult mellérendelő összetételek (*innen-onnan, éjjel-nappal*).

Nehezebb egyértelmű, pontos rendszert kialakítani a középfokú és felsőfokú határozószókra nézve. A jelentésben elkülönült alakok természetesen külön szócikkkel foglalnak helyet a szótárban (*legalább, legfeljebb*). Szintűgy azok is, amelyek hangalakjukban térnek el az alapfoktól, illetőleg alapszavuk nem jelölhető meg egyöntetűen (*beljebb, feljebb*), de már az *arrább, errébb, hátrébb* félék minősítése, illetőleg címszókénti besorolása erősen ingadozó.

Az írói szótárban meghatározott korpusz szerinti felhasználásról lévén szó, segítségül hívható a mennyiségi mutató. Több előfordulással rendszerint több jelentésváltozást, eltérő stilisztikai értéket mutató árnyalás jár együtt, tehát az ilyen alak-

változat külön címszót és szócikket érdemel. Egy-egy hapaxszerű, jelentésében is az alapszóhoz simuló előfordulás esetén nincs szükség külön címszóra, illetőleg szócikkre. Kétes, ingadozó esetekben az átmeneti megoldás ez lehet: közép, illetőleg felsőfokú szóalaknak az alapszó szócikkében van a helye, de külön jelentésként, illetőleg jelentésárnyalatként kivetítve vagy alcímszóként feltüntetve.

12. Bármilyen hosszúra nyúlt is a formaszókkal kapcsolatos kérdéseknek a címszók szemszögéből történő vizsgálata, szólnom kell még az igekötő és címszó viszonyáról is. Az igekötő külön címszó, ha szövegkörnyezetében nincs kitéve az alapige, tehát az egyébként önállóan nem használatos igekötő önállósul. A köznyelvi kérdés-felelet formájában egyszerű az ilyen önállósult igekötő felismerése és megkülönböztetése: *Bement?* — *Be.* A szépirodalmi, főleg a költői nyelvben azonban nemcsak ilyen tiszta típusokkal találkozunk. A *van* létigének *meg* igekötős alakja természetesen külön szó (*megvan*). Ennek igekötője csak ritkán válik el az igétől (*Mennyi van meg belőle?*). De feleletként önállóan is előfordulhat (*Megvan minden csomag?* — *Meg.*). Az előbbieket szerint a *meg* ilyenkor külön címszóba kerül. Mi legyen azonban akkor, ha a *megvan* ige tagadó párjára kerül sor: *nincs meg*. Az igekötő itt nem önállósult, tehát nem kap külön címszót, illetőleg szócikket. De a *nincs* igehez nem teszünk *meg*-előtagot. Hogyan szótározandó hát a *nincs meg*? Az ÉrtSz. a *nincs* ige mellett külön bekezdésben mutatja be ezt az előfordulást. [27] Ezt a megoldást helyeselve kiegészíteném a *meg* szócikkében történő utalással is.

Ugyanilyen utalásos megoldást látok célszerűnek akkor is, ha az igekötőként használt szó más nyelvtani funkciót is betölt, illetőleg betölthet. A *dajkadallal ringat át az éjbe, rohan ki a rétre, szomorú érzés száll szívemen keresztül* (Juhász Gyula költői nyelvéből vett) mondatokban az *át, ki, keresztül* szók egyaránt lehetnek igekötők vagy határozószók, illetőleg névutók. Azt tartom helyesnek, ha ilyenkor az igekötős igeik szócikkébe kerül a szóban forgó példamondat, de az *át, ki, keresztül* stb. igekötők mint címszók mellett utalás történik rájuk.

Nem ritka nyelvünkben az olyan eset sem, amelyben személyragozható határozószó fordul elő igekötői szerepben: *ráborul, rám borul, rád borul* stb. Ha a korpuszban előfordul a személyrag nélküli (harmadik személyű) előtaggal bíró igealak, és mellette a határozószónak mint igekötőnek személyragos alakjai is felbukkannak, ez utóbbiak is bekerülhetnek az alapalaknak tekinthető, személyrag nélküli igekötős szó cikkébe, teljesen felesleges volna őket egymástól elkülöníteni a szemantikai és grammatikai egység alapján (valószínűleg stilisztikai szempontok sem kívánják meg a különválasztást). Ha viszont az alapalak nem fordul elő a korpuszban, az igeének (igekötő nélküli) alapalakja lesz címszó, szócikkében kivetítve, külön jelentésként vagy alcímszóként tüntethető fel az igekötőszerű előtaggal ellátott előfordulás. Adódhat olyan eset is, hogy a szerzői korpuszban egy szóként jelentkezik az igekötőszerű, de személyragos határozószó: *rámmosolyog*. Az írói korpuszhoz igazodó címszók rendszerében az ilyen előfordulás külön címszó, de persze csak akkor, ha a harmadik személyű, ragozatlan alakjában (*rámosolyog*) az ige nem fordul elő.

A címszók nyelvtani alakváltozatainak kerete aránytalanul hosszúra bővült a formaszók besorolásának aprólékos tárgyalása miatt. Ugyanakkor teljesen háttérbe szorultak a mégis csak lényegesebb tartalmas szók (fogalomszók). Mentségül vagy legalábbis enyhítő körülményként hadd hivatkozzam egyrészt az ÉrtSz. szerkesztőinek hasonló „bűnbeesésére” (a fogalomszók kilenc soros fejezetével szemben a formaszók tárgyalása három oldalt tesz ki [28]), de főleg arra, hogy a fogalomszók tipizálása, általános érvényű elvi osztályozása a sokszorosan szétágazó és bonyolultan át meg át fonódó szövevényesség miatt csaknem lehetetlen feladatot ró a szótárszer-

kesztőre. Az akadályoknak ez a feltornyosuló rengetege természetesen nem menthet fel a rendszerezésre törekvés alól, és legkevésbé sem teszi lehetővé a szubjektív ötlet-szerűséget. De a túlságosan merev szabályozásra törekvés ugyanazzal a veszéllyel járna, mint a rendszertelenség, elsikkasztaná vagy gyakorlatilag használhatatlanná tenné a nyelvi felhasználás gazdagságának sok-sok finom, tanulságos megnyilvánulását. E megfontolás alapján célravezetőbbnek látom, ha a fogalomszók címszavak szerinti rendezését több oldalú részletező módszerrel próbálom megvilágítani. Ezt a célt szolgálják az alább következő pontok.

13. A formális jegyek alapján dolgozó index mellőzi a homonimák megkülönböztetését. (Ez a gépi feldolgozás szükségszerű következménye még az olyan modern feldolgozásokban is, mint az ALINEI szerkesztette Dante gyakorisági szótár (1965.) [29] vagy a Wiener Genesis-hez készített konkordancia (1967.). [30] A homonimia és poliszémia elhatárolásának kérdése mai napig sem pontosan tisztázott. [31] Az igényesebb értelmező típusú szótárak — így természetesen az ÉrtSz. is — azonban megkülönbözteti a valódi és álhomonimákat. [32] Az írói szótárban ez a szempont nem elsőrendű, főlegesen terhelné a szótár gyakorlati használhatóságát. Maguknak a homonimáknak feltüntetése már a címszóknak viszont szükséges, hiszen aligha van olyan írói korpusz, amelyben ne fordulnának elő homonimák. Egyszerűsége és egyöntetűsége törekedve tehát az írói szótár egy lépéssel közeledik a formális szempontokat alkalmazó index jellegű szótárakhoz akkor, amikor a homonim címszókat megkülönböztetés nélkül (vagyis a valódi és álhomonimák jelzése nélkül) sorolja a címszók közé. Ám éppen ebből az elvi álláspontból következően bővíthet is a homonim címszótípusok sora. Hiszen az *ad*¹ige mellé odakerülhet *ad*²-ként a latin *prae-*positio; a *honi* melléknév (pl. *honi nyelv*) is kaphat homonim szópárt a *honi* (= honni) *soit qui mal y pense* első szavából stb. Röviden és egyszerűen: az írói szótárban minden homonima külön címszóba kerül.

14. A címszó szótári alakjának megállapítása szorosan összefügg a szavak toldalékolásával, illetőleg továbbképzésével.

A magyar lexikográfiai gyakorlat az igét (sok más nyelvtől eltérően) az alanyi ragozás szerinti kijelentő mód jelen idejének egyes szám harmadik személyű alakjában tekinti szótári alapalaknak. Semmi sem indokolná ennek az elvnek és gyakorlatnak megváltoztatását az írói szótárban. Kérdés azonban, hogy lehet-e minden esetben felhasználni, illetőleg rekonstruálni ezt a szótári alapalakot, ha ez nem fordul elő az írói, költői szóhasználatban. Ha a jelzett alapalak egyértelműen és pontosan következik az előforduló toldalékolt igealakokból, az alapalak minden külön jelzés nélkül beiktatható a címszók sorába. Tegyük fel, hogy egy szerzői korpuszban csak az *olvastam*, *olvasott*, *olvasson* igealakok találhatók. Nem lehet kétséges, hogy mindhárom szóalak az *olvas* igei alapalak toldalékolt formája, tehát az alapszó, egyúttal címszó: *olvas*. (Ha a szerkesztő a címszóknak szigorúan ragaszkodik az írói szóhasználat tükröztetéséhez, a ténylegesen elő nem forduló, csak kikövetkeztetett alakot jelezheti valamilyen módon, pl. szögletes zárójellel.) Ámde ha az írói szövegben *omlanak*, *omlott*, *omoljon*, *omolna* stb. igealakok mutatkoznak, akkor a szokottabb *omlik* alapalak mellett (az ÉrtSz.-ban „rég, vál” jelzéssel) *omol* változatot is fel kell tüntetnünk. Ugyanez a helyzet persze az *alszik* ~ *aluszik*, *álmodozik* ~ *álmodoz* típusú szavaknál is.

Adódhat olyan eset is, hogy a köznyelvi, szokottabb alapalakra nincs példa, de egy ritkább, esetleg egyéni neologizmusból fakadó szóalakot találunk helyette, pl. *szürkéll*. Természetes, hogy ilyenkor ez lesz a címszó, de mint a helyesírási válto-

zatoknál, úgy itt is jelzendő a szokottabb (esetleg helyesebb) *szürkéllik* változat is: *szürkél* (=szürkéllik) vagy *szürkél*[ik].

Ha a két alapalakra visszavezethető változatok közt egyúttal jelentésbeli különbség is van, célszerű a két változat külön címszóba sorolása: *hamu* és *hamv*, még élesebben: *nő*, *neje*.

Ritkán, pl. egy-egy rendszerint megmerevedett igealak önállósulása esetén az általános érvényű (kijelentő mód jelen idejű egyes szám harmadik személyű) alapalak helyett az igének más alakja is lehet címszó. Az ilyen szóalakok egyébként is legtöbbször más szófajba csaptak át, vagy legalábbis elindultak a szófajváltás útján (*éljen*, *hadd*, *aszondják* stb.).

15. A hagyományos magyar nyelvtani rendszerezés a szavak toldalékolásában különbséget tesz ragok, jelek és képzők között. A toldalékok minősítésében is adódnak ingadozások, bizonytalanságok, s történtek kísérletek az ingadozások kiküszöbölésére. [33] A mai nyelvtani rendszerezés alapján a toldalékok minősége gyakorlatilag megállapítható, s a képzők mint új szót alkotó elemek különválaszthatók a nyelvtani rendszerezésnek megfelelően. [34]

A lexikográfiai gyakorlat is külön szóknak minősíti a képzővel ellátott szokat, illetőleg szóalakokat, tehát külön címszóba is sorolja őket: *él*: *éldegél*, *élés*, *élet*; *szem*: *szemes*, *szemész*, *szemez* stb. megannyi külön szó és szótári címszó. A magyar nyelv képzőrendszerének gazdagsága, egyes képzőknek szemantikai megmerevedése, jelentésük halványsága, a toldalékok közti minőségi áthajlások stb. a lexikográfiában az általános elvnek bizonyos mértékű korlátozását kívánja meg. Ezek a korlátok az írói szótárban sem lehetnek közömbösek.

Deverbális képzőink közé tartoznak az ún. igenévképzők (*ni*; *ó*-, *-ő*, *-t-tt*, *-andó*, *-endő*; *-va* *-ve*, *-ván* *-vén*).

Ezek a képzők, illetőleg a velük képzett szók nem minősíthetők egyöntetűen. Az *-andó*, *-endő* képzőt a régiessé vált, ritka használat különbözteti meg a többi igenévképzőtől. Következésképp a velük képzett szók (a mai magyar nyelv szemszögéből) archaikus vagy más hangulatot árasztó, stilisztikai elemek hordozói. Éppen ezért az ilyen szók megkülönböztetése, külön címszókénti kezelése célszerű az írói szótárban. (Persze ez az elv nem alkalmazható gépiesen régebbi korból származó írói korpusz szótározása esetén, amikor a szóban forgó származékok gyakoribbak vagy szemantikailag, stilisztikailag nem váltak el az alapigétől. Az ilyen specifikus adottságok minden már eddig tárgyalt vagy ezután vizsgálandó kérdésben feltételezik az elvi szempontok dinamikus hajlékonyságát, rugalmasságát.)

Ezzel szemben a *-ni* képzős főnévi igenév szemantikailag alig különíthető el az igei alapalaktól. (A köznyelvi használatban még a magyar szakos tanárjelöltek is minduntalan azonosítják a főnévi igenevet az igei alapalakkal.) A főnévi igenév nyelvtanilag is függvénye az igei alapszónak, hiszen a köznyelvben nem használunk olyan főnévi igenevet, amelynek nem él személyragos igei alapalakja. (Egészen kivételes a József Attila-i *hálószőni* csak infinitivuszos alak. [35]) A főnévi igenévnek az igéhez történő szoros tapadását — lexikográfiai síkon — bizonyára az is erősíti, hogy számos idegen nyelvi szótárban az infinitivusz a szótári alapalak. Erőltetett, természetellenes volna tehát, ha a főnévi igenevet különválasztanánk az alapigétől. (Az összehasonlító lexikográfia szempontjából is zavaró volna a főnévi igenév külön címszókénti besorolása a személyragos igealak mellett.)

A további szelektálás során még fennmaradó igenévképzőink közül a melléknévekkel ellátott igeövek, vagyis a melléknévi igenevek gyakran átlépnek a főnevek sorába (*olvasó*, *nevelő*), tehát kívülkerülnek az ige hatósugarán; vagy olyan módon

önállósulnak, hogy alapigéjük kiszóródik az idő rostáján (*sivó*), vagy csak in effigie létezik (*távbeszélő, sorsdöntő*), vagy ha él is az igei alapalak, az igenév alakilag vagy szemantikailag elkülönült tőle (*rovott múlt, művelt ember*) stb. Mindez arra mutat, hogy a melléknévi igenevek erőteljesen törekednek önálló szerepre. Az egységes és egyszerű eljárás velük szemben tehát a magyar írói szótárakban az, hogy külön címszóba illesztjük őket.

Tisztázatlan maradt még a *-va, -ve (-ván, -vén)* képző, illetőleg a vele képzett határozói igenév szerepe.

A határozói igenév az infinitivushoz hasonlóan szemantikailag nem különül el az alapigétől a szók túlnyomó részében. Hiszen ugyanazt a folyamatot fejezi ki, mint igei alapszava, csak határozói vonatkozásként. [36] KÁROLY SÁNDOR szerint is a főnévi és határozói igenév megmarad az ige kategóriáján belül, a melléknévi igenév pedig a melléknév kategóriájába megy át morfológiai szempontból. [37] Mégis a főnévi igenévtől eltérően a határozói igenév önállósulásra hajlamos kétféle módon is. Vagy úgy, hogy jelentésében elkülönül az alapszótól (pl. *lopva* 'titkon') vagy úgy, hogy az alapszó nem fordul elő a nyelvhasználatban (*diadalujjongva, lélekszakadva*). E megosztó szerepkör szerint tehát a *-va, -ve (-ván, -vén)* képzős határozói igenév csak akkor emelkedik a külön címszó rangjára, ha az említett két eset: a jelentésbeli elkülönülés vagy a csupán igenévként való előfordulás ezt indokolja.

Az írói szótárilag feldolgozott korpuszban adódhat olyan eset, hogy a főnévi vagy határozói igenév előfordul, az igei alapalak nem, jöllehet a köznyelvben él az igei alapalak is. A szótári rendszerezés egysége azt kívánja meg, hogy ilyenkor is az igei alapalak legyen címszó; esetleg szögletes zárójellel vagy más módon jelezve a generálást.

Az igenevek címszókénti besorolását az alábbi táblázat foglalja össze:

	főnévi	melléknévi	határozói
címszó —	—	<i>-ó, -ő; -t, -tt; -andó, -endő</i>	<i>-va, -ve; -ván, -vén</i>
címszó nélkül	<i>-ni</i>	— — — — —	

16. Minden szótárszerkesztés annál jobb, minél egyszerűbb, egységesebb, pontosabb elvet követ, hiszen ugyanezek a szempontok vetítődnek vissza a szótár gyakorlati használatában is. Erre tehát minden szótárkészítésben törekedni kell. Csakhogy a nyelvi jelek természete, a velük szemben érvényesítendő minősítések sokszínűsége nagyon ritkán teszi lehetővé az egységesség, egyszerűség és egzaktság hármas követelményének maradéktalan érvényesítését. Milyen jó volna a címszók kérdését azzal az egyetlen szabállyal elintézni, hogy minden képzett szó új szó, tehát külön címszó. Már az eddigiekből is kitetszik, hogy az egyszerű szabály merev alkalmazása nem eredményezne egyszerűsítést és egyöntetűséget. Ha pl. az írói szótár használójának külön-külön szócikkből kellene összeszednie az *ír* ige infinitivuszát és határozói igeneveit, sokáig kellene keresgélne a szótárban, hiszen egész sor más címszó, illetőleg szócikk (*Írán, iránt, irány* és származékai; *Írén, irigy* stb., stb.) ékelődnek be az egybetartozó szóalakok közé. Más esetekben viszont a jelentés-struktúra egybeszerkesztése volna zavaró, ha pl. a 'könnyen' jelentésű *játszva* szó belekerülne a *játszik* ige szócikkébe stb. Tehát további, részletezőbb osztályozási szabályokra van szükség.

Ha az egységesség elve bizonyos körülmények folytán nem érvényesülhet, természetesen előtérbe lép az egyszerűsége törekvés. Ilyennek tekinthető az infinitívus, a határozói igenév besorolása az alapige szócikkébe akár alcímszókénti megkülönböztetéssel, akár anélkül. Egy további lépés az egyszerűsítés irányában az olyan képzővel ellátott igealakok tömörítése, amelyek a főnévi és határozói igenévhez hasonlóan egyszintűek, szemantikailag, stilisztikailag nem különülnek el az alapszótól, a többi származéknál szorosabban tapadnak hozzá. Ilyennek minősíthető a *-hat*, *-het* képzős ún. ható ige. Tehát ez is megmaradhat az alapige szócikkében; alcímszóval történő kivetítése viszont előnyös. Megjegyzendő, hogy a magyar szótári gyakorlatban a *lehet* szóalak különböző okoknál fogva elkülönült alapigéjétől (az ÉrtSz-ban éppen úgy, mint nagy kétnyelvű szótárainkban). Célszerű tehát, ha az írói szótárak is követik ezt a gyakorlatot. De már a gyakorító képzővel ellátott igealakok sokféle ágazó bokrát nem volna helyes egyetlen vonalba kényszeríteni. Az *iszik*: *iszogat* oppozícióját pl. semmiképpen sem fejezné ki egy cselekvés + gyakoriság modellre sematizáló elrendezés. Hiszen akkor sem szemantikailag, sem stilisztikailag nem mutatkoznék meg a két szó közti különbség. (Természetesen számos más szópárnál lép fel hasonló eltérés: *bor*; *borocska*, *piros*: *pirosas* stb.)

Az igékkel kapcsolatban felmerülő kérdés a szenvedő alak szótári besorolása. A *tétezik*, *megmondatott*, *szenteltessék*-féle formák ma már többnyire csak állandósult szókapcsolatokban (*közhirre tétezik*, *megmondatott a régieknek*, *szenteltessék meg a te neved*) megmerevedett kifejezésként fordulnak elő; szemantikailag nem, csak grammatikailag válnak el az igei alapalaktól. Célszerűnek látom ezért az alapige szócikkében alcímszóként való feltüntetésüket.

Ez a mai köznyelvhez közelálló — kb. XX. századi — korpusz vonatkozásában felállított tétel változhat régebbi korszakból való nyelvhasználat szótározása esetén, amikor is a szenvedő igealaknak jelentősebb, önállóbb szerep jut vagy juthat. Ilyenkor önálló címszókénti elhelyezése megfelelőbb.

A hagyományosan jelkategorióba sorolt toldalékkal ellátott szokat (*látott*, *lássá*, *látna*; *barátok*, *mérnöke*; *jobb*, *legjobb* stb.) besoroljuk az alapszó szócikkébe.

A toldalékok hierarchiájában hátul álló ragok lexicográfiailag ismét több szintűek, nem lehet őket elintézni egyetlen egyszerű szabállyal. Szóródásuk a névszóknál sokkal erőteljesebben mutatkozik meg, mint az igéknél.

A névszók ragtalan alakban, ún. alanyesetben, egyes számban kerülnek a szótárak címszóinak sorába. Itt azonban gyakoribb a ragos alakok címszói előfordulása, mint az igéknél. Hiszen a ragos névszók tudvalevően gyakran alakulnak határozószóvá, s persze átmeneti esetek is bőven adódnak. Tehát ragos névszó lesz a címszó, akkor ha ragtalan alanyesete nem használatos a (mai) magyar nyelvben: *árkon-bokron*, *csordultig*, *szeგრől-véგრől*, *teremfáját* stb. Ezek az egyszerű, nem problematikus esetek.

Jóval nehezebb elhatárolni a melléknévből határozószóvá alakuló *-n* (*-on*, *-en*, *-ön*) *-l* ragos szóalakokat, ha a jelentésváltozás bizonytalan. A *Búzából is termett neki szépen* szövegkörnyezetben a *szépen* szó jelentése már elkülönült az esztétikai kategóriaként használt *szép* 'tetszést keltő, gyönyörködtető' jelentésű szótól, tehát itt indokolt a külön címszóba sorolás. De ugyanennek a szóalaknak ilyen előfordulásai:

a) *Szépen süt a nap*

b) *Szépen megy a munka*

alig-alig sorolhatók be az említett egyik vagy másik jelentésbe, mert mindkettőbe belesugárzik a két jelentés fő mozzanata. Következésképp az is bizonytalan, hogy a két felhasználás közt van-e szemantikai eltérés. A címszó vonatkozásában iránymutató

az az elv lehet, hogy ha az ilyen toldalékos alakok közt van olyan előfordulás, amelynek jelentése elkülönül az alapalaktól, akkor a toldalékos alak külön címszót kap, s e címszó alá sorakozik a szóalak valamennyi előfordulása. Erre különben „szép” példát mutatnak az ÉrtSz. *szép, szépen* címszavai, illetőleg szócikkai. Ha viszont a toldalékos alak akárcsak többé-kevésbé megőrzi az alapszó jelentésének elemeit, helytelen volna külön szócikkbe sorolni. (De célszerű itt is a toldalékos alakok elkülönített, alcímszóként kivetített bemutatása.) Persze másféle toldalékolt szóalakok is különválhatnak az alapszótól, pl. *béke: békén* (ti. hagy), *rész: részére* (névutóként) stb.

A származékszók címszavakká minősítésében általános irányelvként kell utalnom arra a szempontra, amely az írói szótárban lényegesen eltér az általános szótárak gyakorlatától. Ez utóbbiakban ti. az az elv dominál, hogy az új származékot létrehozó képzők elméletileg és legtöbbször gyakorlatilag is egy-egy szófajon belül szinte minden szóhoz hozzájárulhatnak. Az általános szótárnak tehát megszorításokra van szüksége azért, hogy a szótár ritka, alkalmi, jelentéstani szempontból érdektelen származékszóktól fölöslegesen meg ne duzzadjon. [38] Ezzel szemben az írói szótár feladata annak megóvása, hogy a ritka, esetleg éppenséggel hapax, de az írói nyelv és stílus szempontjából el nem hanyagolható származékok bekerüljenek a szótárba, mégpedig a szótár címszavainak sorába. Hiszen elhagyásuk nemcsak az alapvető követelményű teljesség, hanem az áttekinthetőség rovására is menne, sőt a valóságos nyelvhasználat torzításához vezetne. Tehát az általános értelmező szótárakban fölösleges minden igének gyakorító származékait, igék vagy melléknévek fosztóképzős alakjait vagy a denominális *-i, -ú, -ű* képzős szokat külön címszóként szótárba iktatni, ha ezek szemantikailag nem válnak el az alapigétől, illetőleg a gyakorisági rend hátsó soraiban húzódnak meg. (Így az ÉrtSz-ban sem kaptak címszót pl. a *takarít* igének ilyen származékai: *takarítgat, takarítatlan, takarítási; takarítású* stb.) Helytelen volna azonban ugyanezeknek az elhagyása egy egyéni szóhasználatot tükröző írói (költői) szótárban.

17. A szóhatár kérdésében az egyszerűnek látszó formális elv elégtelenségét legerőteljesebben azok a hangsorok mutatják, amelyekben a tartalom és forma tiszta kontrasztta élesedik: *az írni fog, be lesz jelentve, behízelgi magát*-féle előfordulásokra gondolok. (Az ige és igekötő egybetartozásáról, illetőleg elkülönüléséről már volt szó.) Lexikográfiai szempontból a jövőidejűségnek a *fog* + infinitívussal történő körülírási kifejezése nem hagy kétséget afelől, hogy itt egy alapszó + időjel kombináció van előttünk, amelynek szimbolikus értéke ugyanaz, mint pl. az alapszó (= ige) + múlt idő jele. Következésképp a szóban forgó *olvasni fog* hangsor szótári (és persze nyelvtani) értéke ugyanaz, mint az *olvasott* szóé, vagyis mindkettő az *olvas* alapige származéka, amely szemantikailag, stilisztikailag és grammatikailag egyaránt szorosan összetartozik az *olvas* alapalakkal, tehát semmi sem indokolná külön címszókénti elhelyezését. Mindegyiknek az *olvas* szócikkában van helye.

A *be lesz jelentve* típusú kifejezés hasonló megközelítéssel szintén besorolható az alapige szócikkébe, s a sor tovább folytatható a *meg van fázva, fontos volna* stb. szerkezetekkel is.

Nem illeszthető viszont ide a *behízelgi magát* szókapcsolat és rokonai, minthogy ennek nincs *behízeleg* alapalakja, (ahogy a *guggon ül* sem tekinthető a *gug* toldalékos alakjának). Ezek a hangsorok tehát egészükben kerülnek címszóba, nem választhatók szét. De már a *kapja magát, fogja magát* stb. visszaható jelentésű kifejezések nem válnak címszová, hiszen nyilvánvalóan a *kap, fog* stb. igék származékai. (Viszont az ilyen szerkezeteknek önálló szóként is szereplő elemei szócikkukban utalást tartalmaznak a tárgyalt szerkezetekkel való összetartozás jelzésére.)

18. Akkor, amikor a lexikográfiai alapegység mibenlétéről kell döntenünk az írói szótár keretében, a már érintett szó vagy morféma elsőbbségének kérdése csak egyik oldala az ingadozási sávnak. A szó javára döntve, a lexikográfiai alapegységet alkotó nyelvi jelnek csak alsó határát állapítottuk meg. Az írói szótár szempontjából csaknem ugyanilyen lényeges a felső határ kérdése is, vagyis annak tisztázása, meddig terjed a szó mint lexikográfiai alapegység. Ez mutatkozott meg már az előbbi összetett alakokban is, s még inkább kidomborodik a különböző állandósult, megmerevedett szókapcsolatokban, az ún. frazeológiai vagy lexikai stb. elnevezésű egységekben. [39]

Szemantikailag a frazeológiai egységek az alábbi három csoportba sorolhatók:

a) A szerkezetet alkotó tagok (szók) megőrzik önálló szóként használatos jelentésüket, pl. *Szíve megszűnt dobogni.* (NB! A frazeológiai szerkezetet alkotó szók jelentésében mindig történik valamilyen változás, módosulás.)

b) Az egyik tag jelentése megmarad, a másiké megváltozik vagy elmosódik: *könnybe lábad, botrányba fullad.*

c) Mindegyik összetevő elveszti eredeti jelentését, a szerkezet mint eredő új jelentést vesz fel: *melle szív* „nagyon komolyan vesz vmit”; *köti az ebet a karóhoz* „erősen fogadkozik”.

A szótári rendszerezés szempontjából az első típus az ún. állandó vonzatok csoportja voltaképpen nem igazi frazeológiai egység, csak nyelvtanilag van szoros kapcsolat a szerkezetet alkotó tagok közt. Az ilyen szerkezetet legcélszerűbb az alap-tag szócikkébe besorolni (s a determináns tag szócikkében utalni rá).

A második típusba tartozó szerkezetek ahhoz a címszóhoz kerülnek, amelyeknek a jelentése megváltozik.

A harmadik típusban legegyszerűbben úgy járunk el, mint az elsőben. Állandó viszonyú (alárendelt) szerkezetről lévén szó, a kifejezést a szerkezeti alaptag szócikkébe soroljuk. A megfelelő utalások a szerkezet többi tagjának szócikkében mindhárom esetben lényegesek. A frazeológiai egységek tehát csak szavakra bontva válnak címszókká. (Kivéve persze az előbb már tárgyalt *behizelgi magát, guggon ül* típusúakat.)

A szótár használója szempontjából kényelmes az a megoldás, ha a szerkezetet alkotó szók mindegyikének szócikkében ott van a teljes bemutatás (vö. Puskin-szótár.) Ámde ez az ismétlés pazarló bőkezűség a szótárszerkesztésnek a terjedelemmel folytatott harcában.

Az előbbi csoportosítás példáiból kitetszik, hogy a harmadik csoportba soroltam — szótári rendszerezés szempontjából — a szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat is. Ezek tárgyalásának kialakult rendje szerint legcélszerűbb a szólás alapvető, a szólás magvát alkotó szóhoz („vezérszóhoz”) kapcsolni, ott bemutatni a teljes kifejezést, a többinél pedig utalni rá. [40] Az az alapelv, hogy a teljes kifejezés nem kerül címszóba, itt is érvényesül.

19. A címszókkal kapcsolatos kérdéseknek eddig tárgyalt részletei több-kevesebb eltéréssel vagy más-más formában, de nem csupán az írói szótárban, hanem az általános szótárakban is megoldandó feladatok. Ezért is hivatkozhattam velük kapcsolatban újra meg újra a kialakult szótári gyakorlatra. Tekintettel arra, hogy ma már a legtöbb fejlett (főleg európai) nyelv rendelkezik a nemzeti szókincset felölelő értelmező szótárral, sőt szótárakkal, a tárgyalt kérdésekben konkrét támpontja van az írói szótár műfaji sajátágaiban még ingadozó és hajlékony alakulási útjának. (A magyar nyelv értelmező szótára és a hozzá csatlakozó szótárírási útmutató is kedvező helyzetet teremt a magyar írói szótárak régóta szorgalmazott kibontakozásához.)

Az írói szótárnak mint önállósult szótári műfajnak megvannak a maga specifikus vonásai a címszók tekintetében is. Ezek közül néhányat — így az írói helyesírásból adódókat, a szerzői variánsok és a származékszók kérdéseit — már tisztáztunk.

Az írói szótárok sajátos műfaji jellegéből következően további felmerülő kérdéseket a különböző rétegnyelvi szók (régebbi korpuszoknál főleg tájszók, újabb korúakban a zsargonszók, illetőleg szakszók), tulajdonnevek, idegen szók, továbbá az írói neologizmusok előfordulása stb. vet fel. Abban a tekintetben, hogy mindezeknek a szóknak helyet kell kapniuk a címszók sorában, nincs kétség. Bizonytalanság, megoldási nehézségek a jelzett szók címszó szerinti alakjának megállapításában merülnek fel — elsősorban a tájszókkal kapcsolatban.

A Petőfi-szótár szerkesztőségének elvi álláspontja szerint a csupán alak szerinti tájszók (pl. *ómáspej*, *csetepata*) könnyebb tájékozódás kedvéért a megfelelő irodalmi nyelvi címszók alatt (*almáspej*, *csetepaté*) tárgyalandók. [41] Ez az álláspont beleilleszkedik abba a főntebb tárgyalt elvi alapba, amely a szótár rendszeri egységességét tartva szem előtt, az általánosan használt irodalmi nyelvi alakot veszi címszónak az esetleges írói alakváltozatokkal szemben. (Természetesen az írói szóalakok utaló címszókénti feltüntetése itt sem maradhat el.) Ennek az elvnek azonban már túlzottan erőszakolt alkalmazása volna, ha olyan tájszokat is „irodalmi alakjukban” akarnánk címszóba sorolni, amelyeknek a mai magyar köznyelvben nincs, vagy alig van használati körük. Ilyen eset állna fenn Petőfi *vonóigó* szavának *vonogó* címszó alá sorolásában. [42] Éppen ezért a tájszók címszóalakjának megállapítására vonatkozó szabályt így fogalmaznám meg:

a) A csupán alak szerinti tájszók (vagyis azok, amelyeknek hangsora egy-két fonematikus eltéréstől eltekintve megegyezik a megfelelő irodalmi nyelvi szó hangsorával, s persze jelentésük is azonos) a megfelelő irodalmi nyelvi címszó alá kerülnek, illetőleg címszóként ez az alakváltozat szerepel. (Részletkérdés, hogy az ilyen szóalak mint címszóváltozat vagy kiegészítő címszó helyet kapjon-e a címsorban (ezt a megoldást alkalmazza az ÉrtSz.), vagy alcímszóként emeljük ki a szócikkben.)

b) Az olyan tájszók, amelyeknek más, „irodalmibb” alakváltozatuk sem használatos a mai magyar köznyelvben, vagy ilyen egyáltalán nincs, eredeti, vagyis az írói használat szerinti (de ragtalan) alakjukban válnak címszóvá.

Ennek a szabálynak első pontja csak akkor érvényes, ha a szótár az általános irodalmi nyelvi (köznyelvi) használathoz igazodik címszavaiban. Ha a címszók rendszere az írói nyelvhasználatot tekinti alapnak, akkor az alak szerinti tájszók is eredeti, az írói nyelvhasználatot tükröző alakjukban lesznek címszók. (Mellettük — mint a helyesírási változatoknál — feltüntethető a címsorban a megfelelő irodalmi nyelvi alak is.)

Megjegyzem még, hogy a szók használati körének, szűkebb vagy tágabb elterjedtségének megállapítására aligha van objektív támpont. De egy egyszerű közvéleménykutatással (több-kevesebb művelt olvasó megkérdezésével) könnyen kiküszöbölhető az egyoldalú subjektivitás.

A tájszókmal kapcsolatos szempontok értelemszerűen alkalmazhatók a zsargon-, illetőleg szakszók címszói besorolásában is.

20. Az írói szótárnak sajátos és sokat vitatott, sok változatban alkalmazható kérdésköre a tulajdonnevek, valamint az idegen szók szótározása.

A modern nyelvtudományi és lexikográfiai felfogás egységes abban, hogy a tulajdonnevek szerves részei a nemzeti nyelv szókincsének. [43] A tulajdonnév és írói nyelv viszonyára nézve pedig Juhász Gyulának többször idézett szavai adnak pregnáns megfogalmazást: „Petőfi költeményeiben a következő idegen neveket találtam (a

bibliai idézeteket kivéve): Homér, Xerxes, Szokratesz, Caesar, Cassius, Brutus, Osszián, Petrarca, Tell Vilmos, Shakespeare, Byron, Rousseau, Desmoulins Camill, Napóleon, Beaupaire, Latour. Ezek a nevek olyan komplexumot adnak, amelyből kellő lélekelemzéssel Petőfi egész érzelem- és gondolatvilága kideríthető.” [44]

Mindezek ellenére sincs kialakult elve és gyakorlata annak, hogyan illeszkedjék bele a tulajdonnevek csoportja az írói szókinszbe, főleg szótári feldolgozás esetén. Ha a tulajdonneveket a szókinsz egyenértékű, jelentéssel bíró, szerves elemeinek tekintjük, nyilván az a legegyszerűbb, legtermészetesebb megoldás, hogy az ábécérend szerint a többi szók módjára besoroljuk őket a szótárba (vö. az Ibsen-, Mickiewicz-, Juhász Gyula-szótárakat). Ezzel a felfogással szemben azonban felmerülhetnek indokolt ellenérvék is:

a) Az értelmező típusú írói szótárban a tulajdonnevek besorolása megbontja a szótár rendszeri egységét; a szótár átcsap az enciklopédikus jellegbe, hiszen a tulajdonnevek ismerettári adatközlést is megkívánnak, legalábbis a szövegösszefüggés szerinti mértékben. Pl. „Sokat beszél az ember, míg Feje lágya benő, Az én nevem, ösmert nevem Kukorica, Kukorica Benő!” (Juhász Gy.: Szegedi önarcképek) sorok tulajdonnévéhez fel kell tüntetni, hogy egy bőbeszédűségéről közismert szegedi ügyvédről van szó. SCARTAZZINI Dante enciklopédiája olykor kimerítő életrajzot közölt, s ezt a hagyományt folytatja a Mickiewicz-szótár is, amikor a személynevek mellett feltünteti a fontosabb életrajzi adatokat.

Kétségtelenül vitatható, hogy az ilyen jellegű értelmezések, megjegyzések beiktathatók, vagy beiktatandók-e az írói szótárba.

b) Külső körülmények is készíthetik az írói szótár szerkesztőjét különböző megoldások keresésére. Pl. a Goethe műveiben előforduló rengeteg név aránytalanul felduzzasztaná a szótárnak amúgy is hatalmas méreteit. Ezért a szerkesztőség csak bizonyos, köznevekként, szimbólumként használt, „appellatív értékű” tulajdonneveket vesz fel a szótárba. Külön függelékként közli a tulajdonneveket a Troyes-szótár. A George-szótár pedig külön-külön csoportosítja a történelmi és földrajzi, mitológiai, valamint a személyneveket. Sőt önálló írói névszótár is készült Flavius Josephus műveiből, mint a Josephus írói szótár előfutára. [45]

A külön jegyzékbe sorolást jobb megoldásnak tartom, mint a szelektálást. Ez utóbbi megoldás ugyanis azzal a veszéllyel jár, hogy a szerkesztés objektív, reális talaja ingoványossá válik, hiszen nincs egzakt mérce a felbukkanó tulajdonnevek appellatív értékének minősítésére.

Az írói szótár jellegéből fakadó legkedvezőbb elhelyezése a tulajdonneveknek véleményem szerint az, ha ezek is mint a köznevekkel azonos értékű címszók bekerülnek a szótárba; vagyis velük szemben is ugyanazokat a lexikográfiai eljárásokat alkalmazzuk — szemantikai, stilisztikai, grammatikai minősítést — mint a köznevekre. (Módszertani és alább tárgyalandó részletkérdés, hogy a tulajdonnevek funkcionális minősítése bizonyos vonásokban eltér a közszókétól, akárcsak a formaszóké a tartalmas szókétól. Ez a körülmény azonban nem érintheti a tulajdonnevek címszók közé sorolását.)

Ha a tulajdonnevek egyenlő értékű besorolása a szótári címszók közé valamilyen oknál fogva nem lehetséges, a tulajdonnevek külön jegyzéke (függelékként vagy más módon) feltétlenül hozzátartozik a szótárhoz. Ezt megkívánja a már sokat emlegetett, alapvető teljességi elv. Ezért a tulajdonneveket szelektáló átmeneti megoldás nem szerencsés. Hol van az a szilárd pont, amelynek alapján biztosan, egyöntetűen lehetne döntenie a tulajdonnevek besorolása vagy kihagyása mellett. Az ebből

fakadó ingadozásokat, következetlenségeket sem a Puskin-, sem a Goethe-szótár nem tudta elkerülni. [46]

21. A tulajdonnevek szótározásával kapcsolatban nem az az egyetlen vitás kérdés, hogy a neveket besoroljuk-e a szótárba, vagy sem. Kérdés az is, mi legyen a több szóból álló nevek (főleg személynevek) szótári címszava. A bibliográfiai, ismeretterti hagyományos rend szerint a családnév (vezetéknév) az elsőrendűen megkülönböztető szó, tehát ez adja a címszót az írói szótárban is. Ez rendjén is van az európai nyelvek kialakult névrendszerében. De már pl. egy kínai nevet mint *Li Tai Po*, vagy egy más vonatkozásban „rendhagyó” nevet, mint *Beato Angelico*, *Szűz Mária*, *Szent Sebestyén* stb. nem lehet családnévre és utónévre (keresztnévre) bontani; sőt gondot okoz az általános elterjedtség is ilyen esetekben mint *Dante Alighieri*. A *Divina Commedia* szerzőjét Dantenak emlegetik szerte a világon, következésképp Dante címszóhoz kell sorolnunk (az írói korpuszban esetleg nem is fordul elő a teljes neve). Mégis nem árt itt is a gyakran alkalmazott biztosíték: a másik névnek utaló címszókénti beiktatása. (Ezt a megoldást alkalmazzák egyes lexikonok is, pl. a Larousse.)

A személynevekéhez hasonló s értelemszerűen megegyező a földrajzi vagy egyéb nevek osztályozása, illetőleg címszói besorolása is. A *Földközi-tenger* éppen úgy egy lexikográfiai egység, mint a *Göncöl szekere*. Az olasz költőóriásnak pedig nemcsak neve, hanem művének címe is növeli a szótáríró gondját: a *Divina Commedia* éppen olyan szótári egység, mint *Dante Alighieri*. A gyakorlati kivitelezés szempontjából itt is, mint a hasonló esetekben, legegyszerűbb az utaló címszós eljárás: a több szóból álló szótári egység minden eleme címszó, de csak utaló címszó, szócikket csak egy elem kap. Ennek az egy elemnek a megválasztásában a legegyszerűbb és legegyszerűsebb megoldást a formális elv alkalmazása kínálja: a nem személyt jelölő, földrajzi vagy egyéb, több szóból álló tulajdonnevek esetén az első szó legyen a voltaképpeni címszó. (A fontossági kiemelés gyakran bizonytalan; fölösleges keresgélésre kényszerítheti a szótár használóját.)

A szerzői opuszban előforduló tulajdonnevek még több különleges kérdést is felvethetnek. Ilyenek pl. azoknak a neveknek az elbírálása, amelyeket az író — történetesen egy műfordításban — idegen szerzőktől vesz át. Vajon ezek beletartoznak-e az írói szókincsbe vagy sem? Jogos az ilyen kérdés elvi, ideológiai, esztétikai szempontból; szótárilag azonban nem. Legalábbis felfogásom szerint nem azért, mert ha egy szót a szerző leírt valamely művében — még ha fordításban is —, azt magáénak vallja, az sajátja, tehát beletartozik szókincsébe és így az írói szótár címszavainak sorába is, ugyanúgy, mint a többi közzszo. Az ilyen nevek elkülönítése sem történhetne másként, mint önkényes szelektálással. Az a néhány tucat szó, amelyet esetleg így megtakarítunk, nem érné meg azt a kockázatot, amely a szóanyag teljességének csonkításával járna. [47]

22. Az idegen szók felhasználásának, illetőleg szótározásának elvi vonatkozásai lényegében azonosak a tulajdonnévvel kapcsolatos szempontokkal: minden idegen szó is a szerzői opusz szerves tartozéka, tehát helye van a szótárban, és igényt tarthat a címszói rangra. Több szóból álló idegen szövegek feldolgozásában ismét a formális elv alkalmazása célszerű: az első szóhoz kerül a szöveg, tehát ez kap szócikket, a többi utaló címszó. Itt is lehetséges persze többféle megoldás is. A Petőfi-szótár pl. szó szerkezeteket, mondatokat is címszavasít: *inter alia*, *Vive la République* stb. Csak akkor használja az előbb jelzett kezdő szós (vagy 1—2 kezdő szós) címszót, ha az idegen kifejezés három szónál hosszabb. [48]

Jogosan merülhet fel a címszók közé sorolás kérdése olyan esetben, amelyben

az idegen szöveg átvétellel került a feldolgozandó korpuszba; vagyis nem az író szövegéről van szó, hanem általa idézett idegen kijelentésről, esetleg hosszabb szövegrészről. (Gondoljunk egy szaktudományi munkának különböző szerzők felfogását idéző soraira.) Elvileg ez a kérdés is két oldalról közelíthető meg: a) Ha én mint szerző mások szavait idézem, azokat a szókat sajátommá tettem, magaménak vallom (még akkor is, ha tartalmilag éppen tőlem távol álló mibenlétüket hangsúlyozom). Tehát szótárilag nincs szükség a szavak megkülönböztető szelektálására, az idegenből átvett szöveg is beletartozik a szerzői műbe, szótárilag ugyanúgy feldolgozandó, mint a többi szó. b) Ki lehet azonban indulni abból a felfogásból is, hogy az idegen szöveg nem a kiválasztott szerző gondolkodását tükrözi, nem az általa használt szókincset, nyelvi fordulatokat mutatja, tehát nincs helye az egyéni írói, költői nyelvet tükröztető szótárban.

A szintézis kialakítására, gyakorlati alkalmazására a Mickiewicz-szótár eljárását idézhetem: az idegen nyelvű szöveg szavait is bemutatja a szótár, de megjelöli, milyen nyelvű a szöveg, és közli lengyel fordítását.

Az idegen szövegek szótári feldolgozása olykor még tovább bonyolódhat azzal, hogy idegen írásmód (görög, cirill stb.) is párosulhat az idegen szöveghez. Nem vitás, hogy ilyenkor leghelyesebb az eredeti írásmód bemutatása mellett a megfelelő átírás alkalmazása.

23. Összefoglalva a címszóval kapcsolatos szerteágazó kérdéseket, könnyebb áttekinthetőség céljából az alábbi címszótípusokba próbálom sorolni a különböző előfordulásokat:

A címszó

megjelölése	alapsajáttsága	példa
1. Valódi (tulajdonképpen) v. önálló címszó	a) A szó alapalakja, az irod. nyelv, v. a költői, írói felhasználás szerint b) Származékszók c) Ilyenlét egyenlő értékű szóalak	<i>olvas, béke, szép, ma, hogy</i> <i>dalolgat, öblü, Zoltánka</i> <i>békén, nyugton'</i> <i>lopva, titkon'</i> <i>hálószőni, addig</i>
2. Kiegészítő címszó (a valódi címszó után)	a) Az irod. nyelvi szóalak mellett az írói eltérést feltüntető szó (v. megfordítva) b) Hangtani, v. helyesírási változat(ok)	<i>dal ~ dall</i> <i>pörzsöl ~ perzsel</i> <i>édesbús ~ (édesbus) ~ édes- —bús</i>
3. Összetett címszó	Önálló szóként nem használt elemekből álló, v. ilyenlét bíró egység	<i>guggon ül, behízelgi magát,</i> <i>Li Tai Po</i>
4. Feltételezett, v. kikövetkeztetett címszó	A szótári alapalak többféle lehet, (az írói korpuszban nem fordul elő).	<i>szunnyadoz (ik)</i> <i>ébreszt (a korpuszban csak ébresztve)</i>

5. Helyesbítő címszó (Csak akkor, ha a címszók az írói használat-hoz igazodnak) az irod. alapalaktól eltérő tulajdonképpeni címszó mellett
6. Utaló címszó a) (Szócikk nélkül másik címszó mellett, rendsz. azonos vmely kiegészítő címszóval) csend l. *csönd* Árpád l. *Tóth*
b) Több szóból álló nevek, idegen szövegek 2., 3. stb. szavai Molnár l. *Szenczi censeo* l. *ceterum*
7. Jelzéses, v. részleges címszó a) Családnév Tóth (Árpád)
b) Idegen szöveg első szava *ceterum* (censeo)
c) Frazeológiai egység szava *lábadoz* (könnybe) va
8. Alcímszó (A szócikk keretében) járhat, írva, békésen, öntön a címszónak nem ön-ként álló származéka

JEGYZETEK

- [1] Vö. BENKŐ LÁSZLÓ, Über Funktion u. spezifische Eigenschaften der Schriftsteller-Wörterbücher. (Wiss. Zeits. Päd. Hochschule Potsdam XII (1968): 647—54).
- [2] Vö. ACHMANOVA, O., S., Очерки по общей и русской лексикологии. Москва, 1957; JAKOBSON, R., Hang, jel, vers. Bp. 1969. 116; KÁROLY SÁNDOR, Egy morfológiai szerkezettan vázolata. (Ált. ny. tanulm. III (1965): 87).
- [3] Vö. WUNDT, W., Völkerpsychologie. Die Sprache I. 1911. /3/ 540 kk; BREKLE, H., Semiotik u. Linguistische Semantik in Port-Royal. Idg-e Forsch. LXIX (1964): 108.
- [4] Vö. ALINEI, L., M., La lista di frequenza della Divina Commedia. Overdruk É. n. (Utrecht 1965.) 140.
- [5] GUIRAUD, P., Problèmes et méthodes de la statistique linguistique. Dordrecht 1959.
- [6] Vö. TOGEBY, K., Grammaire, lexicologie et sémantique. (Cahiers de lexicologie VI [1965]: 3—7.)
- [7] HJELMSLEV, L., Prolegomena to a Theory of Language. Madison 1961. 9.
- [8] Revue de Métaphysique et de Morale. 1913. 11.
- [9] A szó és a lexikográfiai egység kérdéseivel kapcs. vö. még KELEMEN JÓZSEF, Hány szó van nyelvünkben? Nyr. LXXVIII (1954), 68—74; uő. A m. szókincs nagysága. (Nyelvművelő. Szerk. LŐRINCZE L.) 1957. 29—42; VÉRTES EDIT, Szótározott szavaink száma és a szókészlet nagysága. Nyr. (LXXIX (1955): 329—38; Lőrincze János A m. szókészlet kérdései. (M. nyelvhelyesség. Szerk. DEME L.—KÖVES B.) Bp. 1957. 53—72.
- [10] I. OK. XXII (1965): 373.
- [11] Uo.
- [12] Vö. I. OK. XXII (1965): 372, 382.
- [13] I. OK. XXII (1965): 384.
- [14] Goethe—Wörterbuch I/3. Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz 1968. 329.
- [15a] Vö. BENKŐ LÁSZLÓ, Juhász Gyula ő-zése. Nyr. LXXXIII (1959): 411. NB! GÁLDI LÁSZLÓ a *felemel*-nél választékosabbnak tartja a *főlemel* hangalakot. uo.; DEME LÁSZLÓ szerint is

az „egyféle e hangot használó irodalmi nyelv hangállományának szüksége van a lehetséges és nem szélsőséges ö-ző alakváltozatok színező, élénkítő hatására.” (Nyelvünk a reformkorban. Szerk. PAIS D.) 1955: 64.

- [15b] BENKŐ i. h.
- [16] Erre utal WACHA IMRE is: Nyr. LXXXV (1961): 201, uő. Über die ung. Schriftsteller-Wörterbücher. Acta Ling. XVIII (1968): 222.
- [17] A szótárírás elmélete és gyakorlata a M. Nyelv Értelmező Szótárában (szerk. ORSZÁGH L.) Bp. 1962. 24.
- [18] Ua. 18.
- [19] ÉrtSz. I. 549, 550.
- [20] GÁLDI: I. OK. XXII (1965): 374; WACHA, Über die ung. Schriftsst. 223.
- [21] I. OK. XXII (1965): 374.
- [22] A szótárírás elmélete és gyak. 25.
- [23] I. 7.
- [24] II. 475.
- [25] A szótárírás elmélete és gyak. 25.
- [26] Uo.
- [27] V. 217.
- [28] A szótárírás elmélete és gyak. 24—7.
- [29] ALINEI i. m.
- [30] WISBEY, R., Vollständige Verskonkordanz zur Wiener Genesis. Berlin 1967.
- [31] Vö. BÁRCZI GÉZA, A szótári homonímia kérdéséhez. MNy. LIV (1958): 43—52; ULLMANN, St., Synchronie et diachronie en sémantique. Actes du X. congrès intern. Ling. et Phil. Romanes. Paris 1965. 55—69; Diaconescu, P., Omonimia si polisemia. (Probl. de lingvistică generală I.) București 1959. 133—53; KIEFER FERENC, Mondattani—szemantikai tanulmányok. (OMKDK 13—14.) 1970: 63. stb.
- [32] A szótárírás elmélete és gyak. 33.
- [33] Vö. ANTAL LÁSZLÓ, A magyar esetrendszer. Bp. 1961.
- [34] Vö. MMNyR. I. 333—420.
- [35] Vö. WACHA, Nyr. LXXXV (1961): 201.
- [36] MMNyR. I. 258.
- [37] ÁltNyTan. III (1965): 96.
- [38] Vö. A szótárírás elmélete és gyak. 20.
- [39] Ezeknek a szerkezeteknek különböző szempontok szerinti vizsgálatáról többek között I. JUHÁSZ JÓZSEF, A frazeológiai egységek néhány kérdése. (Tanulm. a m. nyelv életrajza köréből. Szerk. BENKŐ LORÁND) 1964. 150—3; KIEFER i. m. 88.
- [40] Vö. O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966.
- [41] I. OK. XXII (1965): 374.
- [42] Uo.
- [43] Vö. MARTINKÓ ANDRÁS, A tulajdonnév jelentéséhez. PaisEml. 189—95 BALÁZS JÁNOS, A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. ÁltNyTan. I. 41—52. uő: A nevek ált. nyelvészeti vonatkozásai. (Névtud. előadások) 1970. 295—301; SEBESTYÉN ÁRPÁD, A tulajdonnevek jelentéséhez. (Névtud. előadások) 1970. 302—7; KÁROLY SÁNDOR, Ált. és magyar jelentés. 1970. 111—4. stb.
- [44] Örökség 2: 223.
- [45] SCHALIT, A., Namenwörterbuch zu Flavius Josephus. Leiden. 1968.
- [46] Vö. SOROKIN, JU., S., Vopr. jazük. 1957: 130; DILL, CHR., Forschungen u. Fortschr. XXXIII (1959): 369.
- [47] Nem így MARTINKÓ ANDRÁS: I. OK. XXII (1965): 396.
- [48] I. OK. XXII (1965): 371.

ЗАГЛАВНЫЕ СЛОВА ЯЗЫКА СЛОВАРЯ ПИСАТЕЛЯ

Л. Бенкё

Составление заглавных слов словаря писателя в писательской словаре — на первый взгляд просто, т. к. корпус, обрабатываемый в словаре, материал заглавных слов а priori детерминирует. Однако, словарное заглавное слово (чаще всего) не употреблённая форма слова, а тип слова; с другой стороны тип слова может иметь многочисленные орфографические и грамматические варианты. И в писательском словаре, как в любом словаре, часто неу-

веренно определение границы слов, разделение опонимов и слов с несколькими значениями и т. д. Дальнейшая задача — характеристика собственных имён, слов из иностранных текстов, слов из разных слоев языка, авторских вариантов и т. д. На основе исследований этих и других проблем, автор в систематизации заглавных слов различает следующие восемь видов: 1. Настоящее или самостоятельное заглавное слово, 2. Дополнительное заглавное слово, 3. Сложное заглавное слово, 4. Предполагаемое или выведённое заглавное слово, 6. Отсылочное заглавное слово, 7. Отмечающее или частичное заглавное слово, 8. Подзаглавное слово.

STICHWÖRTER DES SCHRIFTSTELLERWÖRTERBUCHES

von *L. Benkő*

Die Zusammenstellung der Stichwörter des Schriftstellerwörterbuches scheint eine leichte Aufgabe zu sein, da der durch das Wörterbuch zu verarbeitende Korpus das Stichwortmaterial a priori determiniert. Jedoch ist das Stichwort (meistens) nicht die vom Schriftsteller angewandte Wortform, sondern der Worttyp; andererseits aber kann ein Worttyp zahlreiche orthographische und grammatische Varianten haben. Auch im Schriftstellerwörterbuch, wie in allen anderen Wörterbüchern ist oft die Feststellung der Wortgrenzen, die Abgrenzung der Homonymen und der mehrdeutigen Wörter usw. problematisch. Es ist eine weitere Aufgabe, die Eigennamen, die Wörter der fremdsprachigen Texte, die Wörter der einzelnen Schichtsprachen, die Varianten des Verfassers zu qualifizieren. Auf Grund der Untersuchung dieser und ähnlicher Fragen unterscheidet der Autor bei der Systematisierung der Stichwörter die folgenden acht Arten: 1. Echtes oder selbstständiges Stichwort, 2. Ergänzungsstichwort, 3. Zusammengesetztes Stichwort, 4. Vermutetes oder erschlossenes Stichwort, 5. Berichtendes Stichwort, 6. Verweisungsstichwort, 7. Markierendes oder partikulares Stichwort, 8. Unterstichwort.

JUHÁSZ GYULA NÉZETEI A PEDAGÓGIA, AZ IRODALMI NEVELÉS ÉS A KÖZOKTATÁSPOLITIKA ALAPVETŐ KÉRDÉSEIRŐL

Írta: HEGEDŰS ANDRÁS

A magyar pedagógiai gondolkodás fejlődésének, alakulásának tisztább, differenciáltabb látása szükségessé teszi, hogy megvizsgáljuk azoknak a gondolkodóknak, íróknak az életművében is a pedagógiai nézeteket, akik közoktatáspolitikai, nevelési, oktatási gondolataikat nem foglalták ugyan rendszerbe, de pedagógiai, publicisztikai írásaik világos, érzékelhető koncepció, szemlélet eredményei. Az 1900-as évek első évtizedei pedagógiai problémáinak vizsgálata ráirányítja a figyelmet Juhász Gyulára (1883—1937) is, aki kora tudományos, művelődési kérdéseit vizsgálva szembetalálta magát a közoktatásügy, a nevelés és oktatás alapvető problémáival, s előremutató, a haladó pedagógiai közgondolkodást erősítő megállapításokat tett. Publicisztikai írásaiban kiemelkedő helyet foglalnak el kora pedagógiai kérdései, s hatása, pedagógiai szemléletet, gondolkodást alakító ereje az 1900-as évek első évtizedeiben jelentős is lehetett, hiszen közismert, népszerű író sugározta, szóltatta meg azokat. [1]

Juhász Gyula szemléletének, gondolkodása egészének organikus részét jelentik közoktatáspolitikai, nevelési, oktatási nézetei. Világnézete alakulásával fejlődtek pedagógiai vonatkozású állásfoglalásai is. Nem statikusak, hanem dinamikusak pedagógiai nézetei.

1919 előtt a polgári radikalizmus szemléletében szóltatta meg gondolatait. Erről a világnézeti bázisról támadta a félf feudális Magyarország oktatásügyét, jóllehet osztályokat egybemosó demokratikus szemlélete, liberalizmusa, 1848-as ihletésű nacionalizmusa, a modern európai szellemi áramlatokat olykor-olykor kellő kritika nélkül befogadó, magába olvasztó szellemisége nem tette lehetővé, hogy minden retrográd nézettel egyértelműen leszámoljon. 1919-től kezdve a nagy népi élmény hatására, a szegényparasztokban és a munkásságban szilárd osztálybázist találva, az ellenforradalmi Magyarország nacionalizmusától, klerikalizmusától, kultúr-barbarizmusától, terrorisztikus tevékenységétől eliszonyodva — közoktatáspolitikai nézetei plebeius-szocialisztikus szemléletűvé váltak annyira, hogy mai törekvéseink pozitív, ösztönző értékeit kell bennük látnunk.

1919 előtt az iskolák belső kérdéseivel, oktató-nevelő munkájával foglalkozott alapvetően, bár már ekkor kezdtek kibontakozni közoktatáspolitikai szemléletének körvonalai is. Tanári tevékenysége erre az időre esik, érthető, hogy ekkor az iskolák belső kérdései izgatták. Tanulmányai, publicisztikai jellegű cikkei, a szegedi iskolák munkáját bemutató, évenként megjelenő értesítőkről közölt kritikai jellegű megállapításai stb. olyan tanárként és gondolkodóként mutatják be Juhász Gyulát, aki *a hagyományos keretek között működő iskolákban — legtöbbször katolikus gimnáziumokban — igyekezett megvalósítani a reformpedagógiai irányzatok legértékesebb követeléseit*, s ezeknek a gondolatoknak az elfogadására, realizálására sarkallta kora pedagógusait.

1919-től kezdve — elszakadva az iskolai munkától — *művelődéspolitikai, köz-oktatáspolitikai kérdések foglalkoztatták döntően*. A két forradalom és az ellenforradalom is arra készítette, hogy publicisztikai írásaival *nagyobb közösséghez szóljon, átfogóbb kérdésekben hallassa szavát*, de ekkor is szükségét érezte annak, hogy lényeges belső iskolai kérdésekről is kifejezze véleményét.

I.

Tanári működése

Juhász Gyula *tanári élete* döbbenetes dokumentum, kegyetlen illusztráló példa a Tanácsköztársaság előtti évtizedek tanársorsához. Ugyanakkor lelkesítő, ösztönző eszmény is: kedvezőtlen körülmények között is lehet alkotó nevelői munkát végezni akkor, ha nemcsak a kenyérkereset robotja, hanem a ránk bízott gyermekek felelősséggel hordozott sorsa is munkálkodik bennünk.

Juhász Gyulának egyetemi évei idején az volt a vágya, hogy olyan nagyobb városba kerüljön, „ahol könyvtár van, és több kultúra, megértő emberek”, ahol nemcsak költői, hanem tudományos ambícióját is kiélheti. Ennyi vágya, ilyen álma és terve joggal lehetett: a pesti egyetemen (1902—1906) az elsők soraiban volt, tehetsége korán nyilvánvalóvá vált, a tanárok és az ifjúság megbecsült kedvencének érezhette magát. S az egyetem elvégzése után rá kellett döbennie: ahol álmaít szötte, az egyetem, ez volt a magaslat, s ahol vágyait el akarta érni, az élet, a munkahely, az lett az alvilág, benne ő, a helyettes tanár, Tantalus. 1906. augusztus 29-én Pest helyett Máramaros-szigetre nevezték ki a piaristák algimnáziumába helyettes tanárnak. Az újabb állomás ismét vidék, Léva (1907. július 28-tól 1907. október 3-ig), még kínzóbb magánnyal, kegyetlenebb reménytelenséggel. „A magány úgy borult rám, mint az örültre a kényszerzubbony” — írta rövid lévai tanárságára utalva egyik barátjának. Máramaros-szigetről is, Léváról is megszökött, Léváról úgy, hogy vissza sem tért oda többé. Sziget is, Léva is az öngyilkosságot, a halált érlelte benne. Aztán jött három boldogabb év (1908—1911) Nagyváradon: irodalmi tervekkel és sikerekkel, szabadabb politikai légkörrel, kulturált környezettel. De a premontrei gimnáziumban most is csak világí helyettes tanár. Itt „a hivatalnak packázásait” mégis béketűrőbben viselte: az öreg premontrei tanárok lenézését semlegesítette a gimnázium szűk falain kívüli nagyváradi tágas irodalmi élet. A már-már teljesen eltemetett vágyak itt ismét ostromolni kezdték: „E forró és rengő világ Új csodáit hordozza hátán.”

A sors kegyetlen játékot űzött vele: néhány évre magasabbra emelte, a lehetőségeket felcsillantotta előtte, hogy aztán minden eddiginél nagyobb mélységbe taszítsa. 1911 februárjában a premontreiek felmondtak neki. Eddig helyettes tanár volt, most meg kellett ismernie az állás nélküli tanár helyzetét. Kezdődött a kilincselés, a megálázkodás, a visszautasítások sorozata. „...Állás nélkül maradván — írta egyik kérvényében — kérek egy kis helyettes tanári megbízást a nagymélt. minisztériumtól... Még a helyet sem határozom meg, hogy hova szeretnék kerülni, de igen természetesen, jobban szeretném, s előnyösebb lenne számomra, ha nagyobb városban kapnék alkalmazást.” [2] Hatvány Lajosnak ezeket a keserű sorokat írta: „...én már öt éve okleveles tanár vagyok és még mindig nem tudtam helyettesi állást sem kapni az államtól. Jelenleg állás nélkül vagyok. Eddig hiába pályáztam az államhoz, kénytelen voltam ideiglenes éhbérért tanítani, papi iskoláknál, legutóbb is Nagyváradon. ...Panaszkodni nem kényerem, de a diplomám után élni akarok. Eddig hiába mondtam ezt illetékes helyen...” [3]

Az állás nélküli tanár szorult helyzetében még Rákosi Jenőhöz is fordult segítségért. Az eredmény, a válasz: hideg, elutasító, fölényesen lekezelő és kioktató levél. 1911 szeptemberében végre megkapta a kinevezést. Nagyvárad után a kietlen felvidéki kisváros, Szakolca királyi katolikus főgimnáziumában lett helyettes tanár. A vidék, a magány, a kulturálatlan környezet még elviselhetetlenebb számára most, mint Nagyvárad előtt. Levelei döbbenetes dokumentumok. „Már a saját hangom is idegen lett előttem, annyira nem volt kivel beszélni...” „...akárhová, csak innen el.” „A kultúra máza is hiányzik itten, édes máz, kávéház, színház...” — írta csak egyetlenegy levélben Babitsnak. Végül tanári bolyongásának utolsó stációja, Makó következett. 1913—1917-ig végre rendes tanárként működhetett, ha nem is Szegeden, ahová megnyírbált vágyai vonzották, de legalább Szegedtől 30 kilométerre. Azonban itt már hiába volt az okos, jó barátok köre, vidéki magányos éveit elnyűtték az idegeit. Fáradtan állt a katedrára, betegszabadságot kért, öngyilkossági kísérletet követett el... Makón búcsút mondott a katedrának...

Ezek csak a külső életrajzi adatai Juhász Gyula tanári pályájának. A lelkében lejátszódó drámát *Orbán lelke* (1924) című regényében mutatta be, azt ábrázolván, hogy éppen a tudásszomjjal, széles látókörrrel, önálló eredeti gondolatokkal, haladó eszmékkel rendelkező tanárok heroizmusát, életkedvét kötik bilincsbe ezek a konzervatív, klerikális iskolák élettelen merevségükkel, vakfegyelmet követelő dogmatizmusukkal. [4]

Ez a kemény és kegyetlen realitás érteti és érzékelteti velünk igazán Juhász Gyula emberi nagyságát, heroizmusát. Ez a sok kudarc, szép vágyainak, költői ambícióinak porba, sárba hullása éppen elégséges okot adhatott volna arra, hogy közömbös felelőtlenséggel, nemtörődöm lelkiismeretlenséggel álljon a katedrán, révedező szemmel nézzen a messziségbe a tanulók feje fölött, sértett göggel, az értékeit ismerő költő magabiztos arisztokratizmusával zárja el magát a tanároktól és lemondó kézlegyintés legyen a válasza a kultúrpolitika, az iskolaügy híreire, törekvéseire. Juhász Gyula jöllehet Odysseusként bolyongott egyik szigetről a másikra az óhajtott világ: a művészet, a kultúra világába érkezés biztos reménye nélkül, jöllehet kedvét szegték, idegeit tönkretették a sorsát irányító földi istenek rendelkezései, mégis emberként, teljes értékű emberként végezte munkáját mindaddig, amíg bírta. A katedrán nemcsak annyit adott, nemcsak azt végezte, amire a helyettes tanári fizetés kötelezte. Erkölcsei nemessége nemcsak akkor irányította, amikor az emberi haladás szolgálatába szegődött, amikor mives gonddal formálta verseit, hanem a katedrán is munkált benne! A tanárokról szólt, de elsősorban önmagára gondolt, amikor 1908-ban *Értesítők* című cikkében ezeket a sorokat vetette papírra: „Természetes dolog, hogy a tanárok munkássága elsősorban a tanítás. Egy tanár, aki jól tanít, megtette kötelességét. De csak a kötelességét teljesítette. Igaz, hogy a mai világban, a gazdasági, erkölcsi és egyéb válságok szomorú világában szinte szobrot érdemelni látszik az, aki becsülettel, férfiasan, mindhaláláig megteszi kötelességét..., de azért éppen a tanárság az a pálya, az a hivatás, amely a pusztá kötelességen felül az arravaló, a valódi tehetségtől még többet vár, még többet követelhet.”

Juhász Gyula önmagától is, a tanártól a pusztá kötelességteljesítésnél többet követelt. Ez a többlet mutatkozott meg művelődés- és közoktatáspolitikai cikkeinek számában és jelentős gondolatiságában, ez tárult fel a reformpedagógiai nézetek előre mutató megállapításainak népszerűsítésében, az iskolák belső világa, tartalma, atmoszférája megújítására irányuló törekvéseiben, jelentős, korszerű szakdidaktikai szemléletét tükröző cikkeiben. Juhász Gyula meg akarta mozdítani azt a világot, az iskolát, ahová sorsa vetette, a modernre, a haladóra irányította azoknak a figyelmét.

— a tanárokét —, akikkel egy pálya, azonos hivatás munkásának érezte magát. E miatt a többlet miatt nem egyszerűen életrajzi adat, nem költészete alakulásának értetője és magyarázója csupán ez a tény, hogy Juhász Gyula 1906-tól 1917-ig tanárként működött, hanem emellett gazdag, s ma is inspiráló pedagógiai örökség is.

II.

Pedagógiai, didaktikai nézetei

Juhász Gyula tanári tevékenysége idején Magyarországon is tért hódítanak már a különböző reformpedagógiai irányzatok. [5]

Juhász Gyula előtt — tanári munkássága dokumentumainak és cikkeinek tanúsága szerint — *a gyermekközponit iskola eszménye lebegett*. A századforduló új pedagógiai irányzataiból a maradandót, az értékeset szívta magába. Az anarchista törekvésektől elhatárolta magát.

Az iskolák beiső életének a reformpedagógia szemléletében történő megújítását nem a félfeudális népellenes társadalom szolgálatába kívánta állítani, hanem a polgári radikalizmus koncepciója szerint megújuló demokratikus társadalom kialakítását akarta siettetni vele. Voltak olyan pedagógiai megállapításai is, amelyek az osztály-társadalmak keretein is túlmutattak.

Juhász Gyula úgy kívánta a gyermeket az iskolai munka középpontjába helyezni, a lélektani szempontokat érvényesíteni, hogy nem iktatta ki a társadalmi tényezőket, nem toltá háttérbe, nem merevítette statisztává a pedagógust, nem tekintette lényegteleneknek a tantárgyi, logikai érdekeket. *A hagyományos keretek között működő iskolákban törekedett a lélektani kiindulású reformpedagógia hatására a társadalmi, tantárgyi, logikai, lélektani érdekek szintézisére, ezek érvényesítésére.*

Az új iskola megteremtéséért úgy harcolt, hogy pedagógiai írásaiban uralkodó motívum lett a kor iskolájának bírálata. Kritizáló erejét több tényező erősítette: az új eszméktől pezsgő egyetemi élet, a nagyváradi holnaposok társasága, Ady barátsága, a polgári progresszió ideológiája és vidéki tanárkodásának keserűsége.

Ha szemléletében olykor-olykor feltűntek vitatható vagy elfogadhatatlan-nézetek is, pedagógiai gondolataival a félfeudális iskolák belső munkájának, egész világának félreérthetetlen ostromozójává és sok vonatkozásban mai törekvéseink úttörőjévé vált.

A nevelés célját az emberré formálásban jelölte meg. Egyik epigrammatikus tömörségű megállapításában ezt így fogalmazta meg: „Nevelni annyit tesz, mint emberré tenni.” Pedagógiai nézeteiben ez a nevelési cél konkrét tartalmi jegyekkel telítődött. A reformpedagógia szemléletében hangsúlyozta, hogy a gyermeket egyéniséggé kell nevelni. Elítélte a régi iskolát, amelyik „a zendülő (és zendülő), fogékony (és robbanékony) fiatal intellektust a szellemi paragrafusok nádpálcájával fegyelmezte átlaggy egyéniség helyett. Az élet és a természet örök törvényei helyett legtöbbször és legtöbb helyen a szabályok kaptafáit mutogatták.” [6] Az egyéniséggé válást nem azonosította a gyermek autonóm fejlődésével, spontaneitásának abszolútizálásával. A gyermek érdekeihez, életkori és sajátos, egyéni tulajdonságaihoz való igazodás követelménye mellett a gyermek szükséges irányítását, fejlesztését alapvető feladatnak tekintette. De a formalizmus rabságát, a paragrafusok kínosan kimunkált béklyóját szenvedélyesen elítélte, mert ez megöli „a szabadság szellemét”, a gondolkodóvá válás, a sokoldalúvá fejlődés lehetőségét. [7] Ezért követelte a tanároktól az iskolában az emberi atmoszféra megteremtésének szükségességét.

Emberré nevelni Juhász Gyula szerint azt is jelentette, hogy *modernné, korszerűvé, maivá, életszerűvé nevelni!* Arra inspirálta a tanárokat, hogy a tananyag szelekcióját a korszerűség igényének megfelelően végezzék. Azt hangoztatta, hogy a tanárok egyik ideálja a modernség, az európai műveltség megismertetése legyen. [8] A szocialista társadalom iskolájával szemben a modernség igénye már konkrétan az új társadalom feladatainak végzésére való felkészülést jelentette, bár soha sem említette a munkaiskola fogalmát, szükségességét. [9]

Elvetette a hivatalosan képviselt valláserkölcsi nevelés eszményét, helyette az élet és a természet követelte emberi, polgári morál kialakításának fontosságát hangsúlyozta. A hit helyett a tudást, a középkori szemlélet helyett a korszerű életlátást, a tekintély helyett a gondolkodást állította a nevelési cél szolgálatába. [10]

Emberré nevelni *nem egyeseket kell, hanem mindenkit.* Kora különböző hivatalos, félfeudális érdekeket szolgáló szelekciós szempontjait elvetette. Nevelési céljában jelentős helyet foglalt el a szociális gondolkodás akkor, amikor a tanárok szemléletét jelentősen formáló, irányító fóruma, az Országos Középiskolai Tanáregyesület elnöke, Juhász Gyula egykori egyetemi tanára, Négyessy László első elnöki megnyilatkozásában, 1907-ben nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a kormány komolyabb feladatának tekintette, „...keresetté tenni a pályát (ti. a tanárit — H. A.) a régibb vezető osztályok gyermekei előtt is, és megmenteni a szociális egyoldalúságtól...” [11]

Ezek mellett a kora hivatalos, félfeudális nevelési eszményeit elvető, pozitív értékű pedagógiai gondolatok mellett *a nemzetközi nevelésről vallott elveiben* találhatók a század eleji felfogással némileg érintkező megállapítások.

Amikor Juhász Gyula a magyarság, a nemzeti szellem fölébresztését is a tanárok elé állította ideálként, nevelési eszményként az 1900-as évek elején [12], akkor még pozitív gondolatot hangsúlyozott: a nemzeti függetlenség, Bécsellenesség, demokratikus 1848-as eszmeiség, polgári kozmopolitizmus-ellenesség munkált benne. Nem azonosította magát azzal a hivatalos, a nemzeti érdekek hangoztatásával osztályérdekeket szolgáló, minden más törekvést, célt maga alá gyűrő, konzervatív szemlélettel, amelyik azt hangoztatta, hogy okunk van rá, hogy „...a középiskolai oktatás nemzeti szellemét garanciális szükségletnek tekintsük...”, hogy a tanárság közszelleme legyen „erős és hazafias”. [13] De a nemzetiségek magyarosításának törekvéséről nem tudta magát egyértelműen függetleníteni, bár a hivatalosan követelt magyarosítási módszereket humanista és liberális szemléletével elvetette. Juhász Gyula Máramaros-szigeten és Szokolcán is nemzetiségi vidékek magyar tanára volt, ezért érdekes és lényeges az állásfoglalása. Ebben az időben még Kemény Gábor is Tordán a türelmetlen magyarosítás híve volt, pedig tudjuk, hogy az 1930-as években ő volt Magyarországon a pedagógiai gondolkodók közül a Duna menti kis népek összefogásának a sürgetője és munkálója. Kemény Gábor is beleszólt abba a vitába, amely a magyar nyelv tanításának kérdéseivel foglalkozott a nemzetiségi vidékeken. A hivatalos gépezet szorítása alól kérde meg ő sem tudott kiszabadulni, mert türelmetlenül követelte, hogy a nemzetiségi gyermekeknek a középiskolába lépés előtt, az elemi iskolában meg kell tanulniuk magyarul, „Mert hiszen egész tantervünket csak nem forgathatjuk fel a nemzetiségi gyerekek kedvéért — a magyar tanulók rovására?” [14] Akkor, amikor az imperialista szemlélet előtt csak az a cél lebegett, hogy a nemzetiségeket magyarokká kell formálni, Juhász Gyula akkor is ezt az értékrendet állította fel: emberekké és magyarokká kell nevelni őket; s amikor a magyarosításban megengedhető és felhasználható eszköz volt az erőszak alkalmazása, ő a „szelídítő kultúra” segítségéhez nyúlt. Szokolcai tanári munkájáról ezeket írta: „...én két évig tanítottam a tót fiúkat emberségre, magyarságra, mindenféle szépre, jóra”. „Az iskolában nem a

gőgös hatalom pántos pallosát forgattam, de a magyar demokrácia legszebb hagyományainak szellemében melegítettem az árva magyarság lelkéhez a lelküket és költészetünk, tudásunk drága kincseit mutogattam meg nekik.” [15]

Juhász Gyula pedagógiai nézeteiből egyértelműen kiviláglik, hogy *a nevelő-tanár egyénisége* foglalkoztatta vissza-visszatérően. Az iskolai élet legtöbb problémáját egy fókuszba, a tanár személyiségének vizsgálatába gyűjtötte össze. A tanárnak azért követelt megkülönböztetett helyet az iskolában, hogy ő legyen az első számú kezdeményezője annak az új, haladó szellemű iskolai életnek, amelyben minden — a pedagógus gazdag tartalmú tudása, alkalmazott oktatási és nevelési módszere stb. — a gyermek érdekét szolgálja. A konzervatív, ódon iskolai atmoszférát megsemmisíteni új tanáregyéniségek segítségével a félfudális társadalom szorítása ellenében is! — ezzel állt Juhász Gyula elsősorban a nevelés szolgálatába bátran és harcosan a Tanácsköztársaság előtti Magyarországon.

Juhász Gyula tanárszemléletének két alapvető jegye van: *az egyik a kor megviselt, elnyűtt tanáraival való mélységesen emberi együttérzés, a másik a magasrendű tanáreszmény képe, igénye.*

A katedrán eltöltött évek lehetőséget adtak Juhász Gyulának arra, hogy a tanárok világát, életritmusát, a foglalkozás közben kialakult sajátos lelkiséget belülről lássa és tanulmányozza. Rögtön hangsúlyoznunk kell azt a tényt is, hogy a tanár-vizsgáldást Juhász Gyula nem a tanároktól különválva, hűvös magasságba föléljük helyezkedve, hanem velük együttérezve, önmagát közéjük tartozónak vallva végezte. Ennek a szolidaritás sugallta, ihlette tanár-szemléletnek egyik alapvető gondolati eredménye az lett, hogy Juhász Gyula az 1900-as évek igazi, emberségben is nagy tanárait a munka és a korabeli körülmények miatt tragédiák hordozóinak tartotta. Az 1910-ben írt *A tanárok* című cikkében így summázta ezt a gondolatot: „Mi a tanár igazi emberi tragikum? Először is, a tanári pálya az egyetlen szellemi foglalkozás, amely az idegeket egészen kihasználja az állandó lelki éberséggel, a folytonos fegyelméssel. A tanár az az ember, aki arra való, hogy fölöslegessé tegye magát, mint már Sokratesz mondotta. Hálát tehát ne várjon. Ha láttok öreg tanárt elnyűtt idegekkel, szegényen és magányosan, aki egész nemzedékek boldogságát akarta és maga mindenből kifosztva csak a munka és a vergődés tudatát viszi a sírba: gondolatok a tanár tragikumára, amely néma, mint az igaz tragédiák!” [16] 1920-ban pedig így vallott a tanári élet nyomoráról: „A helyettes tanárnak ma 733 korona és 33 fillér a fizetése. Ebből kell laknia, ruházkodnia, táplálkoznia, szellemi szükségleteit is kielégítenie. A lakás, kérem, lehet egy hónapos odú is, utóvégre a helyettes tanár nem igen fogad előkelő látogatókat. De a ruhája már nem lehet rongyos, hiszen neki ebben is példával kell előljárnia, vagyis ülnie a katedrán, rendre, tisztaságra és izlésre nevelvén a maga példájával mindkét nembeli fiatalságot. A nadrágja nem lehet rojtos, a kézelője piszkos, a gallérja szakadt, a nyakkendője feslett, mert bizony a mindkét nembeli fiatalság roppant szemfüles és kritikus és jaj annak a tanár úrnak, aki a külsejével se tud neki valamiképpen imponálni. Szegény, kopott öreg pedagógusokra gondolok (a pedagógus rabszolgát jelentett az ókorban), akiknek élete valóságos vesszőfutás és kálváriajárás volt az iskolában, a növendékeik előtt külső fogyatékosságaik miatt. Enni is kell, és az evést még a legszegényebb és legszerényebb filozofter sem tudja sikeresen markírozni. Ma már a színpadon is igazán esznek. De nemcsak kenyérrel él az ember, kivált ha az istenek pedagógusnak tették, ami a latin mondás szerint a gyűlölködő istenek bosszúja, Beöthy Zsolt szerint azonban ellenkezőleg.

A tanárnak lépést kell tartania a fejlődő és haladó tudománnyal, a tanárnak

kézikönyvekkel, segédkönyvekkel, a tudomány és irodalom nagy standard műveivel ellátva kell lennie, szakmája jelentősebb külföldi alapvető munkáinak a birtokában kell lennie, hogy mindig kéznél legyenek. Ma pedig, minden olvasó jól tudja és fájdalmasan konstatálja, hogy egy közepes regény rossz fordítása is 40—80 koronákba kerül, egy Iwan Müller, egy Ploetz-féle Manuel, egy német Handbuch pedig egész kis vagyontársa. A helyettes tanár mit is kezdjen így egy havi 733 korona és 33 fillér-jével? Ha kényszerből coelibátust fogadott is, a legelemibb életfunkciókra redukálja is működését, még mindig problematikus a pusztá léte e keserves világban. Igaz, vannak kollégái, akik vagonokban laknak, mintha örökös háborúban élnének, igaz vannak, akiknek még talán vagon se jut. A magyar tanár pedig küzd és bízva bíz, ő az, aki a végeken végső őre volt a nemzeti gondolatnak, önmagát emésztő fátyla a magyar génusznak, el nem némuló harangja a magyarság hitének és reményének, aki a béke boldog éveiben 66 forint 60 krajcárért az agyát, az idegeit áldozta és örölte föl egy reménytelennek látszó küzdelemben, a magyar tanár, aki vállain tartotta a hazai tudomány és irodalom ügyét, mint Atlasz az eget, aki lyukas cipőben és éhes gyomorral, de tiszta gallérral és tiszta lélekkel tanította a tudományt és nevelte a jószágot a serdülő emberpalánták szívében, igen, a magyar tanár, akiről barátságos vállveregetéssel emlékeztek meg a nagyurak ott fenn, a hatalom magasában, mint ahogy a diadalmas császár megveregeti a hűséges közkatona vállát, aki vérét és életét adja, csak hogy a haza éljen.” [17]

Ez az állásban levő, kenyeret kereső tanárok tragédiája! Az állástalanoké, a munka nélküli diplomásoké még súlyosabb. Juhász Gyula, aki maga is kilincselte segédtanári állás után, felfokozott érdeklődéssel figyelte a szellemi proletárok sorsát. Szocialisztikus szemléletét erősíthette, társadalmi magatartását, állásfoglalását határozottan tisztíthatta az olyan esemény, amelyhez 1909-ban írt *A tanár* című cikkében komoly reflexiókat. Egy több év-óta állástalan középiskolai tanár agyonlőtte magát a fiúmei gyorsvonaton. „Az a szegény öngyilkos — írta Juhász Gyula — az illetékes körök szerint is igen komoly ambíciójú és nagy tudású fiatal ember volt. Háromszoros érték ebben az értéktelen emberekkel bélelt világban. Istenem, mennyit olvashatott, vergődhetett, tanulhatott és várhatott az a szegény, állás nélküli fiatal tanár, amíg szembekerült a pisztoly csővével. Az egyetemen négy keserves esztendőn át két nehéz tudomány problémáival kellett vesződnie, mialatt talán több mint két gazdag gyereket kellett nevelnie, hogy ebédje vagy vacsorája legyen, ki beszél reggeliről, mikor filozopter? Azután jöttek a vizsgák, azután a folyamódások, azután a hosszú, keserű várakozás éveken át az élet előszobájában. Mert az egyetemen megtanulhatja a szegény árva filozopter azt ..., hogy a rhizopodák miből élnek és hogyan szaporodnak, de hogy a diplomával hogy lehet protekció nélküli állást kapni, kenyeret keresni, arra nem tanít meg se a lektor, se a dékán, se a rektor. Ide ideg kell, bőr kell, esetleg pofa, ellenkező esetben marad a nyomorúság vagy a revolver.” [18]

Az új szellemű iskola megteremtése érdekében Juhász Gyula harcolt a *magasrendű tanáreszmény kialakításáért*.

Egyik legfőbb igénye a tanárral szemben az volt, hogy *a tanár legyen ember*. Ha a nevelés célja az emberré nevelés, akkor „ehhez az kell, hogy a nevelő is a gerincesek közé tartozzék”.

A pedagógus emberi lényé tartozékaként határozta meg *a saját fogyatékoságai, gyarlóságai elleni szívós küzdelmet*. Juhász Gyula önismeretet és önnevelésre sarkalló belső erőt követelt a tanároktól. Kendőzés és szépítgetés nélkül tárta fel a tanárok egy részében meglévő „nagy és szívós ellenség”-et: az elődöktől örökölt vaskalapot, a merev hagyományok kínai falai közé zárkózást, a konzervatív szemléletet és maga-

tartást. Juhász Gyula elítélte azokat a tanárokat, akik „mereven és állig” begombolkoznak, és „egyszerű méltósággal” hátat fordítanak minden modern tudományos és művészeti törekvésnek, és „nagyképűen” hivatkoznak „Beöthy Zsoltra és a többi nagyokra és öregekre”. Ezek az „ódon magatartású” tanárok azért veszedelmesek, mert „szeretnek vitatkozni az ellenféllel, anélkül, hogy tisztában lennének korunk nagy problémáival anélkül, hogy ezeknek a kérdéseknek súlyát, életbevágó fontosságát éreznék”. [19]

A tanár emberi lényének ismérve az is, hogy *a diákot olyan személyiségnek tekinti, aki a tanárától szeretetet, megértést is vár, aki érzékeny öntudatával fájón reagál a lekezelő, rideg, fölényes tanári magatartásra, önkényes sértegetésre.* Emberszeretet jellemezze a tanárt a diákkal foglalkozván! Szakolcai tanári emberi magatartásáról Juhász Gyula maga vetette papírra ezt az önjellemzést: „Jegyzőkönyvi beírás van róla, hogy jól tanítottam. A szívéhez és az eszéhez félkőztem ez isten háta mögötti kis végváros fiatalságának, mikor elbúcsúztam, én is sírtam, ők is.” [20]

A tanár nem hűvös, fölényes magabiztonsággal, zárkózott ridegséggel trónol a remegő diák fölött, hanem nagy tudását meleg és megértő szívvel osztja szét a kitárulkozó tanítványok között. Ezt hangsúlyozta nagy nyomatékkal Juhász Gyula: „A tanárt nem a pápaszem, a notesz, és a tekintély teszi, hanem a lélek és az értelem csodálatosan egyesült fogékonysága a gyermek álmai és vágyai iránt.” [21] A gyermekért érzett felelőssége fogalmaztatta meg vele azt a tanároknak is szóló intelmet: „A gyermek szeme a jövő tükre. Jaj annak, aki elhomályosítja.”

Nem véletlenül választotta és tartotta ő is egyetemi tanárai közül eszményképének Riedl Frigyesét. Egykori professzora emléke emberként élt benne elsősorban, aki belépve az előadóterembe, az ifjúságon szinte elektromos áram futott végig: „érezni kellett egy rendkívüli ember jelenlétét”. „A szívét és elméjét tette ki mintegy az asztalra — írta róla Juhász Gyula —, amely mellett úgy foglalt helyet, mint középpontja egy társaságnak, amely szereti őt, szereti egymást, és szereti a tudást és a műveltséget. Szinte családias melegség áradt belőle...” [22] „Az irodalmi forradalom zászlóját” bontogató fiatal egyetemisták, Juhász Gyulának sok mindenben nem értettek egyet konzervatív szemléletű tanárakkal, Négyesy Lászlóval, a híressé vált „magyar stílgyakorlatok” vezetőjével, de a többi között azért különösen értékelték, mert nem ült méltóságos magasságban és elzárkózottságban fölöttük, „mint a legtöbben, akiknek hivatala és mestersége volt tanítani bennünket, de akikkel csak akkor tudunk valahogyan érintkezni, amikor a vizsgákon kérdeztek bennünket.” [23] Juhász Gyulában korán elhalt édesapjának emlékét idézte fel Riedl és Négyesy, mert „szelíden” és „okosan” hajoltak le hozzá, a diákokhoz, „türelmesen” és „szeretettel” nyesegették és oltogatták.

Juhász Gyula hitte, vallotta, tapasztalta: „a tekintélyt az iskolában csak tudással és jóssággal lehet fenntartani: amelyik tanár káplár akar lenni, levizsgázik”. [24]

Juhász Gyula megkövetelte a tanároktól, hogy *ismerjék azokat a diákokat, akiknek a nevelése rájuk bízott.* A tömegoktatásban az egyénnel való foglalkozást alapvető tanári feladatnak tartotta. A gyermekhez közelkerülésnek, a gyermeki lélek ismeretének fontosságát hangsúlyozta *Diáktragédiák* címmel 1908-ban írt cikkében is. Egy pesti diák agyonlőtte magát, mert három tárgyból rovást kapott. „A lelkiismeretnek micsoda lidércnyomása feszült gyermekszívében, a felelősség micsoda tragikus ereje lüktetett gyermekagrában — jegyezte meg Juhász Gyula —, hogy egyszerre szótlán fehér halottat csinált magából a könnyelműnek látszó, kőszáló, játékos, javíthatatlan kisfiú! Talán az apja se ismerte őt igazán soha, a tanárai se, a pajtásai se... Elment halálosan összeszorított ajakkal, örvénybe meredő szemekkel és egy

véres, fekete foltot hagyott azoknak a lelkén, akik nem ismerték eddig, akik talán rosszul szerették vagy tévesen haragudtak rája.” Ebben a cikkében érezte szükségét annak, hogy megszólaltassa alapvető tételét: a tömegoktatásban érvényesülnie kell „az egyéniség művészi kifejesztését” szolgáló nevelői törekvésnek. „A mai tanárnak érzékeny lelkiismeretét csak egy tudat teheti nyugodttá: — vallotta meggyőződésével — hogy a jelen formák között mennél több egyéni lelket önt kis barátaiba, mennél nagyobb szeretettel és megértéssel szemléli és segíti a jövő virágok rügybontását és jövő gyümölcsök megérését.” [25] Tömeggel foglalkozni és közben önálló, eredetien gondolkodó egyéniségeket formálni! — ezt az elvet fordította szembe a néppellenes rendszer rabszolgahadat dresszírozó iskolájával.

Juhász Gyula tanáreszménye a „*mai lelkű, minden új szépség, jóság, igazság iránt fogékony elméjű és érzésű*” tanár. Csak „a modern műveltségű, erős intelligenciájú” tanárok adhatnak irányt a szomjas lelkű fiatalságnak, csak az ilyenek kísérhetik „megértő, okos, lelkes kritikával... a tehetség és öntudat első lépéseit, első szárny-csapásait”. Ezért mondta Juhász Gyula, hogy az igazi tanárt nem Wedekind látta meg, hanem Anatole France, akinek egyik kisvárosi tanára „maga a testet öltött érdeklődés, szellem és jóindulat, aki egyazon érdeklődéssel nézi az antik szobrokat és a modern propagandát.” [26] Kaffka Margit halálára írt nekrológjában az író egyik értékeként azt is kidomborította, hogy „...a katedráról a mindent megértő tudást... hozta magával”. [27] Ezért figyelte Juhász Gyula az 1900-as években felfokozott érdeklődéssel a kor tanárainak tudományos munkásságát. Amit tapasztalt, nem nyugtatta meg: „Éppen a tanárság volna hivatva arra — írta 1908-ban —, hogy már érdeklődése körénél, hivatása természeténél fogva a kulturális élet, a magyar műveltség erős fejlesztője, emelője, alkotó munkása és művésze legyen a kultúra minden vonalán, tudományos, irodalmi és művészeti téren. Hogy ez még nincsen így minálunk, azt elég szomorúan kell szemlélnie a lelkes szemlélőnek.” [28] Amikor 1908-ban átnézte a szegedi iskolák értesítőit, a tanárok irodalmi, tudományos tevékenységét feltüntető rovat tartalmáról ezt jegyezte meg: „Ez a rovat eléggé üres és semmitmondó. Jelentősebb irodalmi vagy tudományos munkásságot egy tanár sem fejtett ki az idén Szegeden. Egyetlen önálló könyv sem jelent meg szegedi tanár tollából az idén. Mert a szokásos és inkább üzletet, mint tudományt jelentő tankönyveket nincs szívünk ideszámítani. És nem tekinthetjük számbavehető irodalmi vagy tudós működésnek a szokványos és köteles értesítőbeli programértekezéseket sem.” [29] Annak a tanárnak a programértekezéséről pedig, akit a kormány küldött ki a „szép Itáliába” és a „derűs Hellasba” tanulmányútra, kemény, elutasító véleménye volt, mert „se tudományt, se szépirodalmat” nem talált a dolgozatban, maga az értekezés „naplónak száraz, írásműnek közönséges”. De különösen azért róta meg a tanárt, mert „vakon és értetlenül ment el olyan tájak és remek mellett, amelyeknek pusztá nevére melódiák és színek zsonganak a lelkünkben”. [30] A fogékony elmével és érzéssel nem rendelkező tanárokat elítélte, keményen megróta Juhász Gyula.

Ezért *hibáztatta a tanárképzés, az egyetemi oktatás korszerűtlenségét is*. Felesleges adathalmazal tömíti tele a diákok agyát az egyetemi évek idején ahelyett, hogy eleven, életszerű, a gimnáziumi oktatás idején termékenyítően felhasználható ismeretek birtokába juttatná őket. Késérő, megvető ironiával bírálta az egyetemi oktatás anyagát. Ennek „az egyetemi tudományos zabálás”-nak két súlyos következménye lett. Az egyik az, hogy minden tanárjelölt „budapesti tudományos álmokkal,” „egyetemi magántanárnak és akadémiai levelező tagnak” indult el, mert a tanárok előadása erre inspirálta őket. A másik — hasonlóan súlyos és veszedelmes — következménye pedig az lett, hogy a muzeális értékű ismerettel, az agy-gyötrő és agy-terhelő

tudásanyaggal a tanárjelöltek ósdi szemléletet, a modern, az új iránti érzéketlenséget szívták magukba. Ezt tapasztalva nagy nyomatékkal követelte Juhász Gyula: „Neveljen az egyetem és a tanárképzés teljesen mai lelkű, minden új szépség, jóság, igazság iránt fogékony elméjű és érzésű tanárságot: ez első és legfőbb kötelességei közé tartozik.” [31]

Az igazi tanárnak nemcsak modern szemléletű, kiváló szakembernek, hanem *pedagógiai érzékkel, ismeretekkel és tudatossággal rendelkező nevelőnek is kell lennie.*

Juhász Gyula nemcsak azt róta fel az 1900-as évek egyetemi oktatása hibájául, hogy nem képzett friss, életszerű ismeretekkel rendelkező szaktanárokat, hanem különösképpen azt kifogásolta, hogy nem formált tudatos pedagógiai tudományokkal rendelkező nevelőket. Hibáztatta, hogy a pedagógiai tudományok az egyetemi oktatás, a tanárképzés perifériájára szorultak, s ennek az lett a súlyos következménye, hogy „a nevelés és a tanítás elsőrendű, véresen komoly és életbevágó gyakorlati módszereit” nem tárták fel a leendő tanárnemzedék előtt. A fiatal tanárnak úgy kellett a „próbaév” idején tanítania, hogy a „nevelés területén valami kis gyakorlata, legalább elmélete lett volna.” Saját kárán kellett megtanulnia, kellett, kipróbálnia az összes volt és leendő pedagógiai módszereket”, de tudatos pedagógiai munkát nem végezhetett, mert a próbaév letelte után, egy év múlva kellett csak vizsgáznia a nevelés tudományából. Méltán nevezte Juhász Gyula ezt az első, sok esetben az egész tanári életre és gyakorlatra kiható esztendőt „a fiatal tanárok mohácsi vészé”-nek. [32]

Juhász Gyula a növendékeivel emberi viszonyt teremtő, tanítványait ismerő, humanus érzésű és korszerű gondolkodású, a tanulást félelem nélküli atmoszférával megkönnyítő tanároktól várta a régi intézményektől elütő új iskolák, új nevelési cél megvalósítását.

Az emberré nevelés, az új iskola megteremtése, igénye érdekeit képviselték *didaktikai elvei és módszertani eljárásai is.*

Juhász Gyula didaktikai nézeteiben is érvényre juttatta a lélektani, nevelési, tantárgyi, logikai és társadalmi szempontok szintézisét.

Vissza-visszatérően foglalkoztatta az a gondolat, hogy *az iskolák tantervi anyaga korszerű műveltséget tartalmazzon.* Ezzel nem a múlt kulturális értékeit akarta kirekeszteni az iskolákból, hanem a letűnt világok csak valódi, igazi művelődési értékeit óhajtotta továbbéltetni és átszármaztatni a diákoknak. Ebben az értelemben tartotta konzerváló intézménynek is az iskolát, szemben a régi iskolával, amelyik úgy volt konzervatív, hogy múmiákat őrzött tantervben, tankönyvben egyaránt. Amit a régi iskola rosszul teljesített, azt kell az új társadalom új iskolájának élő programjává tenni, hogy „éppen ezeknek az örök emberi értékeknek valódi jelentőségét kiemelje, hangsúlyozza, a nevelés és a tanítás centrumába állítsa.” [33]

A korszerűség elve azt is jelentette Juhász Gyula szemléletében, hogy *hadakozott a régi iskola egyoldalúan humanisztikus jellege ellen és követelte a természettudomány és olykor-olykor a gyakorlati tárgyak megfelelő helyét az iskolában.* Eljutottak arra a gondolatra, hogy meg kell szüntetni a latinos-humán műveltség uralmi helyzetét a gimnáziumban, a művelődési anyag gyakorlatibbá, praktikusabbá tételével meg kell teremteni az iskola életközelségét. [34]

A tantárgyi, logikai és lélektani szempontok egységének érvényesítését hirdette a tananyagban, a tantárgy elrendezésében. Az irodalomból pl. a fejlődés feltétlen érzékeltetése mellett „csak az értékeket alkotó egyéniségeket, csak az eredeti tehetségeket kell tanítani, olvasni, fejtegetni az iskolában”, azokat, „akikben fajuk vagy koruk

géniusza szólal meg egyéni erővel..., akik új tartalmat és új formát hoznak.” Ezek az alkotások ragadhatják meg a tanulók érdeklődését is.

Juhász Gyula *módszertani eljárásai* is a tanulság, a példa erejével hatnak.

A mindenkivel foglalkozás, a mindenkire hatás szándéka vezette, nem az egyetemre készülő szakemberek oktatását tartotta csupán feladatának.

Az élményszerű tanítás híve volt, elítélte az érzelmeket kirekesztő intellektualizmust. Tudást adni úgy, hogy a tanulóknak „lelki élmény”, „benső szenzáció” fakadjon — ezt tartotta Juhász Gyula ideálisnak.

Ellensége volt a sablonnak, a didaktikai sémának, üres formalizmusnak, s azt követelte, hogy a tanár tanítása, fejtegetése egyéni indítású legyen, az alkotó feldolgozás erejével hasson. Ez az eleven, élő tanári munka keltheti fel és fejlesztheti a tanulók érdeklődését.

A tanulók gondolkodásának fejlesztését, megmozgatását is lényeges feladatának tartotta. Ennek a célnak a szolgálatába állította a maga gyakorlatában pl. a műfajok ismertetésekor az induktív módszert, mert az alkotásokra, ezekre „az organikus művekre” „nem lehet a dedukáció merev és általános kaptafáját húzni”.

Hangsúlyozta, hogy a *tanítási órán a tanulók aktivitására kell építeni.* Juhász Gyula ennek megvalósítására több ötletet javasolt: a gondolatmenet az egyestől haladjon az általános felé; a tanár a maga koncepcióját építse a tanulók már meglevő ismereteire, pl. az epikai műfajokat a hallott mesékből vezesse le, a drámaelmélet magyarázatát kösse a tanulók színházélményeihez stb. Mozgalmas legyen az óra, együtt éljen a diák a tanárral a tanítás során. [35]

Különösen hangsúlyozta, *nagyra értékelte „a szemléltető oktatás okos módját”-t.* Amikor arról olvasott, hogy az egyik szegedi iskolában a tanárok vetített képekkel rendeztek előadásokat az ifjúság számára a földrajz, történelem és természettudományok köréből, ezt vetette Juhász Gyula papírra: „Nagyon kíváncsok, hogy a tanítás e könnyű, érdekes és művészi módja minden iskolában helyet foglaljon, hiszen a legnagyobb pedagógiai reformátorok és apostolok ideálja az, hogy mennél könnyebben, szinte játszva mennél több érdekes, életbevágó ismeretet kell adni a jövő nemzedéknek.” [36]

Módszertani gondolatait a tanulók többségét megragadó tanítás, a hatásszóra való törekvés alapvető szándéka hatotta át. A maga koncepciójának a realizálását tapasztalta, amikor 1920-ban meglátogatta egyik tanártársa óráját. Azt sürgette, aminek megvalósulását ezen az órán tapasztalta: A tanár „hévvel és lendülettel magyaráz, színesen és szívből beszél. Teljesen a hallgatók nyelvén szól, az ő életkörükből, az ő felfogásuknak és érdeklődésüknek megfelelően veszi képeit, példáit, de egyúttal, önkénytelenül, szinte játszva és minden nehézség nélkül emeli fel őket egy magasabb kulturális légkörbe és gondolatvilágba. A fiúk valósággal áhítatosan hallgatják...” [37]

III.

Az irodalomtanításról, az irodalmi nevelésről vallott nézetei

Juhász Gyula a maga pedagógiai, didaktikai elveit irodalomtanítása során érvényesítette. Az irodalomtanításról, az irodalmi nevelésről vallott nézeteit *Poétikai tanításom kis tükre és Néhány szó az új irodalomtörténeti tanításról* című írásaiban foglalta össze. [38] Ezeket a tanulmányokon kívül *Orbán lelke* című regényében [39], egykori professzorairól, a korabeli tanárokról írt cikkeiben is találhatunk *irodalomtanításra, irodalmi nevelésre* utaló vagy azzal kapcsolatos megállapításokat.

Az irodalmi nevelés célját alapvetően abban látta, hogy olyan *öntudatos, ízléssel bíró olvasókat formáljon a diákokból „akik tudják, mit kell olvasni, és hogyan kell olvasni.”*

Juhász Gyula örömmel fogadta azokat az új követelményeket és lehetőségeket, amelyeket az 1899-ben megjelent módosított gimnáziumi tanterv és a Közoktatásügyi Tanács 1903-ban kiadott Utasítása tartalmazott a *poétika tanításáról*. A Tanterv és az Utasítás a poétika tanításának eddigi elvont és dogmatikus jellegét igyekezett megszüntetni akkor, amikor ezeket a vezérlő elveket hangsúlyozta: „...a poétika tanítása ne dogmatikus levezetésekben és a priori tételek nyújtásából álljon. Tanításunk általában csak induktív lehet... A műfajokkal sem mint eleve adott östípusokkal bánjon a tanár, hanem a történeti alkotások eredményeit lássa bennük. Csak a legnagyobb osztályok (líra, epika, dráma) különbsége az alapvető. Ezért kerülje a tanár az aprólékos osztályozást, és szubtilis megkülönböztetésekbe ne bocsátkozzék. Az alapkülönbségeket ne elméleti fejtegetések, hanem összehasonlítások útján emeljük ki.” Juhász Gyula megállapításai ezekhez a szempontokhoz igazodnak, s ezeket gazdagítják a költészet lényegét látó, teremtő költő-tanár finom észrevételeivel.

Juhász Gyula *fokozott igényt támaszt a poétika tanárával szemben* akkor, amikor azt hangsúlyozza, hogy neki magának is át kell élnie mindazt „a lelki élményt, benső szenzációt, amit a tanítványai lelkében felidéz”. A poétika tanára tehát nem száraz és formális ismeretek unott ismertetője és felsorakoztatója, hanem a költői, művészi élmény előidézője. Juhász Gyula a „költészet műértőivé akarta nevelni” növendékeit a poétikai ismeretek segítségével, ezért hangsúlyozta első óráján bevezető előadásában: „Az idén a költői alkotás titkainak ismeretével fogunk gazdagodni, olyan kincsekkel, amelyek romolhatatlan értékei minden művelt embernek. Nem azért kutatjuk a költői alkotás titkait, hogy költeni tudjunk — ez a kiválasztottak gyönyöre és édes kínja —, de azért, hogy olvasók legyünk, nem pedig hogy írók. Öntudatos olvasók, ízléssel olvasók, akik tudják, mit kell olvasni és hogyan kell olvasni.” Amikor a poétika tanításának célját meghatározta, akkor nemcsak e tantárgy tanáraival szembeni igényét hangsúlyozta, hanem *a diákok kötelességét is*. A poétikát tanulóktól nemcsak szorgalmat, hanem elsősorban e tárgy olyan szeretetét kérte, „amely nélkül tudásunk lehet, de gyönyörűségünk nem”. Juhász Gyula különösen poétikaóráin hangsúlyozta a nagy belga költő, Maeterlinck szavait: „Minden dolog értékét a szeretet adja meg, amellyel hozzá ragaszkodunk.” E mellé az idézet mellé ő még azt a megállapítást is hozzáillesztette: „e szeretet nélkül a költészet hazai és távoli virágai pusztán herbáriumi tárgyak lesznek előttünk, számokkal és nevekkal felruházva.” Azt is türelmesen és nagyon finoman megmagyarázta, megindokolta tanítványainak, hogy miért kell a poétika tanulásához különösen szeretet és lelkesség. A költői alkotást az emberi lélek művének nevezte, és szerinte „lelket csak lélek fogad be igazán”. „Emberi lélek műve a költemény, érzés és képzelet alkotása, és pedig — ezen a fő hangsúly — művészi alkotása. Maga a második teremtés, maga egy második világ.” Szükségesnek tartotta Juhász Gyula azt is, hogy megismertesse tanítványait a poétika tanítása előtt a művészi alkotás titkaival, a költői teremtés feltételeivel. Azt hangoztatta, hogy az írás akkor lesz költeménnyé, a munka művé, ha szerzője költői tehetség, vagyis ha erős érzést és képzeletet képes egyesíteni, s ha ennek megfelelő formát talál, ha ezt ki tudja fejezni. „A forma tehát lényeges a művészetben: formája révén lesz költemény az írás. Minden költői érzése és képzelete — ha igaz költő az illető — megtalálja a maga formáját.” Ezeknek a megállapításainak az igazolására Petőfire utalt, aki a magyar Alföld nagy költője lett, pedig Petőfi előtt is volt Alföld, voltak szépségei, mégis az Alföldet a költészet — és így az olvasók számára — Petőfi hódí-

totta meg, ő fedezte fel. Mindez pedig azért történt így, mert Petőfi nagyon, a lángész erős érzésével szerette ezt a tájat, és a lángész erős képzeletével látta meg rejtett, a dolgok mélyén rejlő szépségeit, s mindezeket ki tudta fejezni a maga sajátos, egyéni formájában. Mindehhez még ezt is hozzátette nagy nyomatékka: „Petőfi egyetlen sorát sem szabad megváltoztatni: ezért költemények”.

Juhász Gyula poétikatanításának bevezető gondolataival, eljárási módszerével, tanulsága, követendő példája miatt foglalkoztam ilyen részletességgel. Vajon a mi poétikatanításunk sok esetben nem azért eredménytelen-e, mert nem tudunk kellő tiszteletet és áhitatot kelteni tanítványainkban a költői alkotás iránt? Vajon gondolunk-e mi arra, hogy a költői eszközökkel való foglalkozás során betekintsünk az alkotás titkaiba, lélektanába! Vajon nem óvakodunk-e még mindig a művészi forma értékének és jelentőségének megfelelő hangsúlyozásától a vulgarizmus mótétét hordozva magunkban? Vajon megvan-e bennünk e tárgy iránti olyan jellegű szeretet, amit Juhász Gyula azért kívánt csupán a tanítványoktól, mert a tanároknak ennek a meglétét feltételezte? Élünk-e mi át „lelki élményt, belső szenzációt”, akkor, amikor a művészi alkotások poétikai eszközeivel foglalkozunk, vagy csak száraz adatokat sorolunk fel, költői eszközökre mutatunk rá, azok mély tartalmi, eszmei összefonódottsága nélkül, művészi kifejező ereje érzékeltetése nélkül? Ezeken a gondolatokon még mindig sokat, nagyon sokat kell vívódnunk, töprengenünk, ha azt akarjuk elérni a poétika tanításával, amit Juhász Gyula elénk is kitűzött: olyan öntudatos, ízléssel olvasók nevelését, akik tudják, mit kell olvasni és hogyan kell olvasni!

Juhász Gyula poétikatanítása során *a három műformának (epikának, lírának, drámának)* és ezek különböző változatainak, a műfajoknak a problémáival foglalkozott a legrészletesebben.

Az egyik vezérlő elve az volt, hogy ezeket a műformákat *fejlődésükben, történeti kialakulásuk rendjében mutassa be*, s feltárja azokat a szálakat, okokat, amelyek egy-egy műfaj létrejöttében szerepet játszottak.

Az epikát a népek költészete ősi formájának tartotta. Amiképpen a gyermek, a romlatlan, naiv kis ember mély lelki ösztönének engedelmeskedve szereti a mesét, éppen úgy a nép, a romlatlan, naiv nagy gyermek is kedveli a mesemondást. A nagy költők között is sok a nagy mesemondó, mesekedvelő. Emlékeztette tanítványait. Jókai nagy mesélő hajlandóságára, amely regényeit oly vonzóvá és érdekessé teszi. Vannak ugyanis költők, akiket mások sorsa, élete, története érdekel elsősorban, akik szeretnek ilyen történeteket kitalálni, elképzelni, elbeszélni, mert ez nekik is, másoknak is örömet okoz. Ezek az igazi epikus költők. „A nép azonban az első és legnagyobb mesemondó.” A nép egyetemes mesemondó ösztönéből jöttek létre az ősi epikus formák: a hitregék, a népmesék, a népmondák. Megmutatta egy-egy hitregében a fiatal görög néplélek képzeletét és érzését, s ha a hitrege már öntudatos műköltő formát nyert, a lényegem emelte ki: a nép nagy, mély csodálkozását a természet titkain és ennek művészi megnyilatkozását a mítosz alakjában. Különösen a magyar népmesemondását hangsúlyozta, népmeséink főbb motívumait, alakjait, tájait emelte ki, utalva arra, hogy Petőfi, a nép fia János vitézében századok, sőt évezredek magyar mesekincsét foglalta keretbe.

A meséből fejlődött ki minden epikus műfaj. „A monda olyan mese, amelybe a történeti valóság is belejátszik. Mondája olyan mesélő népek van, amelyek múltja van.” Ekkor bemutatott egy népi eredetű mondát egy költő feldolgozásában azért, hogy a művészi, az alkotás titkaiba ható tanulságokat felragyogtassa. „A Toldi-monda, amelyet Ilosvai oly nyersen őrzött meg, mivé válik Arany mindent arannyá változtató kezében.” „A naív eposz a már történeti nép, nemzet igaz meséje. Az eposz-

ban egy egész nemzet gyönyörködik a maga múltjában, erejében, szépségében. A naív és műeposz közti különbséget karkülönbségnek tartotta, az utóbbiban egy művelt, öntudatos és elődeit ismerő költő beszél nemzetéhez nemzetéről. Fontosnak tartotta szólni arról, hogy az epikus kincs honnan öröklődik korról korra, nemzetről nemzetre, hogyan formálódik, bővül és alakul, s mi az, ami megkülönbözteti ezeket az egyes eposzokat, Vergiliusét Tassóétól, ezt Zrínyiétől és Zrínyiét Vörösmarty és Arany eposzi műveitől. Két erő formálja eredetivé, egyetlenné a műeposzt: a nemzeti és egyéni karakter. Vergilius eposza római mű, de egyben vergiliusi: az ő szelidsége és szomorúsága holdas fényében látjuk a szerelmes Didót és a jámbor Aeneast. Egy és ugyanazon nemzet nagy epikusait is mennyire mássá teszi az az erős költői és művészi egyéniség, amely az érzés és a képzelet színében és hevében pompázik: „Zrínyi mily zordon és kemény, Vörösmarty mily pompázó és zengő, Arany mily komoly és józan.” A regény az eposz mai formája, modern folytatása, újkori eposz. Itt is emberek történetéről, sorsáról van szó, éppen úgy, mint az eposzban, de nem csupán emberekéről, hanem kis és nagy, mai és régi emberek sorsáról és életéről, kisemberek kis dolgairól is. Ezért írja a költő a regényt prózában, mert ez a stílus közelebb áll a mai emberekhez akiknek ír, és jobban illik a regény alakjaihoz is. A regény stílusa a legnagyobb változatosságot hozza magával és engedi meg: a nagy regény társadalmak és lelkek rajza egyszerre. A novelláról szólván hangsúlyozta, hogy ez a műfaj „nem apró regény”, nem csupán a terjedelme miatt különbözik a regénytől. A látszólagos rokonság mellett utalt a lényeges különbségre: a novella egy embernek sorsára, életére döntő és jellemző esete, a regény sok-sok ember egész élete, sorsa, története. „A regény tenger, a novella a patak, a regény az élet, a novella az élet egy jellemző esete.”

A líráról szólván hangsúlyozta, hogy a lírikust elsősorban a maga lelke érdekli, s ezért a maga érzéseit fejezi ki. Bennünket annak az érzései érdekelhetnek, aki különb, kiválóbb mint mi, mint a többiek, mint a sokaság. A költői egyéniségek ilyenek, akik nagy érzésekkel, mély gondolatokkal, erős képzelettel s ezek eredeti, művészi kifejezésének a képességével is meg vannak áldva. Juhász Gyula szerint a nagy lírikus varázsának titka ez: „Ő mindnyájunk élményeinek — öröm és bánat, emlék és remény — örök és egyetemes kifejezést, hangot, formát tud adni... A költő a mi néma és sokszor öntudatlan érzéseinknek méltó hangot ad.” Minden költői érzés formát keres, minden érzésnek megvan a maga végérvényes, kifejező formája. A költő érzésének belső lényege szerint válik az alkotás dallá, ódává vagy elégiává. „Egyes nagy költők állandó, mintegy a temperamentumukban rejlő érzésmódjának egyes lírai formák felelnek meg. Az ilyen lírikusok, ha más műfajban fejezik is ki érzéseiket, lényegében ide is beleviszik uralkodó formájuk egyes sajátosságait.” Ehhez a megállapításhoz több költő verseinek elemzésével juttatta el tanítványait. Petőfi elsősorban dalköltő azért, mert a pillanat hatásaira erősen és hevesen reagál, mert érzései azon melegében formába öntő, szókimondó lelkülettel rendelkezik. Valódi „alkalmi költő”. Petőfi epikája is lírai természetű, balladáiban csupán szenvedély, a nagy alanyiség ereje forr az epikus felszín mélyén. Juhász Gyula összevetette Petőfi A király esküje című patetikus lendületű balladáját Arany objektív vízióval megalkotott V. Lászlójával. Aztán utalt arra is, hogy a lírikus Petőfi mennyire egyéni rokon- és ellenszenve szerint választja ki és alkotja meg epikai hőseit is: János vitézt mennyi szeretettel kíséri útján, a Lehel vezér előszavában is mennyire a lírikus szólal meg.

A tipikus ódaköltők közül Berzsenyit és Vörösmartyt mutatta be. Mindkét nagy költőt a legmagasabb és a legmagasztosabb — olykor a régi prófétákra emlékeztető —

ihlet emberének tartotta, akiknek a költészetében mindig lelkük állandó fehér izzása jelenik meg, s éppen azért ódai természetű költők. A nemzetnek vagy az emberiségnek szólnak, vagy a nemzet és az emberiség nevében beszélnek. „Számukra tehát az óda a lényegüket legtokéletesebben kifejező forma. Lelkük bora az óda kelyhében ragyog a legszebben.” Éppen ezért Vörösmarty akkor is, amikor eposzt ír — mint a Zalán futásában — az óda hangján kezd, Berzsenyi pedig kizárólagosan ódákat alkot. Utalt Juhász Gyula Berzsenyi egyhúrá, Vörösmarty százhangú ódaköltészetére.

Az igazi elégikus költőnek a méla, merengő és lemondó Tompa Mihályt tartotta. Aranyról is azt hangsúlyozta, hogy nyugalmas szemlélődésének is ez a lírai forma felel meg legjobban annyira, hogy még a Széchenyi emlékeztetést is az elégia hangján kezd, és csak lassan, méltóságosan bontakozik ki e hangulatból az ódai lendület.

A tankölteményekről és általában a reflexiós költészetről tanítván azt hangsúlyozta, hogy a gondolat egyedül csak akkor válhat költészetté, ha előbb érzéssé vált. Szerinte a pusztá gondolat a tudomány körébe tartozik, de a nagy és mély gondolat, ha már egyéni élmény, ha a költő átélte, átérezte, vagyis benne érzéssé finomult, művészi formába törhet. Ilyen forma az *ars poetica*, amelyben az öntudatos költő vallomást tesz arról, hogy a költészetet minek tekinti. „Így válik a gondolat érzéssé, az elvont eszme egyénivé.”

Juhász Gyula a költői fejlődés csúcának, az emberi és művészi öntudat legnagyobb erőpróbáját kívánó műfajnak a *drámát* tartotta. „A nagy dráma a nagy akarat és jellem műve, erős öntudat alkotása.” A dráma magában egyesíti a többi műfajokat: a görög tragédia kardalai lírikus részek, a hírnökök elbeszélései epikusak. Szofoklész Oedipus királyában például a dráma anyaga monda, tehát epika, kórusa a legmélyebb és legzengőbb antik líra. A drámát „a leginkább stilizált” formának nevezte azért, mert a költő teljesen mellőzi az elbeszélést, a leírást, a magyarázatot, egész személyiségét megtagadva eltűnik előlünk, s emberek beszélgetése révén játszik előttünk az egész költemény.

Juhász Gyula a poétika tanítása, a műfajok ismertetése egyetlen helyes, „egyedül célravezető” módszerének az *induktív módszert* tartotta. A költői műveket, az élő és éltető emberi lélek alkotásait „organikus művek”-nek nevezte, amelyekre „nem lehet a dedukció merev és általános kaptafáját húzni”. Az alkotásokat, az emberi szellem pompás és gazdag kivirágzásait nem lehet egyes poetikai tételek pusztá illusztrációiként kezelni. Ennek az alkotások mélyére ható induktív eljárásnak tipikus példaként Juhász Gyula az epikus formának egyik igen egyéni jellegű fajtáját, az idillt mutatta be. Az volt a módszere, hogy tanítványai előtt felolvasott egy-egy idillt Theokritosztól, Vergiliustól, Petőfitől és Aranytól, s a művek bemutatása közben állandóan figyelmeztette tanítványait a jellegzetes nyelvi, stílusbeli és zenei, ritmusbeli szépségekre. A görög idill plasztikus egyszerűsége, a görög vers szabályos szépsége mellé állította Petőfi és Arany gyökeresen népies nyelvi jelenségeit, versük magyaros muzsikáját. Hangsúlyozta azt is, hogy a négy költőnek — az azonos téma ellenére — mennyire különböző verseik egyéni hangja. Theokritosz természetesebb, nyersebb, férfiasabb, mint a szelíd, melázó, gyöngéd érzelmeket kedvelő Vergilius. Petőfi és Arany egyéniségének ellentétes jegyeit jól érzékeltethette a Téli esték és a Családi kör összehasonlításával. Ezek után bemutatta Zrínyi egy idilljét és tanítványaival együtt megbeszélte a hasonlóságot és az ellentétet az antik, klasszikus idillköltők és Zrínyi között. E találó példák, művek elemzése során foglalkozott az *utánzás és eredetiség kérdéseivel* is. Ezután következtek a műfajt megállapító kérdések. A közös megbeszélés során kidomborodott, hogy ezek a költők a falusi, mezei életről énekelnek, azt dicsérik akkor, amikor városban élnek, nagy, legtöbbször túlfinomult műveltség korában,

távol a falusi élettől, de vágyódva annak szépségei után. Ezekben a költeményekben uralkodó a nyugalom, az emberek és a dolgok békéje. Mindezt a költő a legjobban, a legmegfelelőbb leírással, a legegyszerűbb epikai módon fejezheti ki. Ezekben a versekben a képzelet és az érzés egyesül: a szeretet és a vágy érzése megszépíti az egyszerű jelenségeket, és így a fantázia aprólékos gonddal színezi ki képeit. A közös megbeszélésnek ennél a pontjánál utalt Juhász Gyula a lírai realizmusra is. Ezek után következett a tanár összefoglaló megállapítása: „Vannak tehát költemények, rövidebb, epikus nyugalommal leíró költemények, amelyek — a műveltség bizonyos fejlettebb fokán — (görög, római városi élet, régi erkölcsök hanyatlása, elfinomultság, a magyar polgári és városi élet kifejlődése) az egyszerűbb, természetes falusi élet távoli és óhajtott szépségét, örömeit éneklik meg: ezek az idillek.”

A poétika tanításának befejezésekor, év végén visszatért a bevezető előadásában hangoztatott gondolatra: íme a poétika olyan szempontokat adott, amelyek szerint olvasnunk kell a költői műveket, olyan mértékkel ajándékozott meg, amellyel megítélhetjük a költői alkotásokat. Fáradtságos, hódító és felfedező munka volt a poétika tanulása, de megérte, mert „igaz és maradandó gyönyörűséget” adott.

A különböző műformák tanításakor is nagy gondot fordított Juhász Gyula a *nemzeti, hazafias nevelésre*. A mondák tárgyalásakor azt domborította ki, hogy azért van nekünk olyan sok mondánk és olyan gazdag mondakincsünk, mert gazdag és értékes múltunk van. Az eposz nemzetnevelő jelentőségét hangsúlyozta: az eposz hősei a nép eszményei, nevelői, vezetői lesznek. A műfajok tárgyalásakor utalt a demokratikus eszmeiségre is. A népszínműveknél hangsúlyozta, hogy nekünk szeretetteljes tanulmány tárgya lehet a magyar népszínmű, mert ez fejezte ki a múlt század negyvenes éveinek demokratikus törekvéseit a színpadon: hangot adott a népnek az elnyomott jobbagyoknak, hőssé tette a népet, amely eddig csupán komikus statisztaként szerepelt. „Ebben áll a népszínműnek, mint magyar műfajnak a jelentősége.” A mesénél is azt hangsúlyozta, hogy a mese azért nem lehet szomorú végű és tragikus megoldású, mert a mese a nép vágyának teljesülését példázza, a boldogság vágyának valóra válását. A dráma vizsgálatakor különösen az emberformálás jelentőségét domborította ki. A dráma nevelő hatását egyrészt a műfaj megjelenítő közvetlensége adja, másrészt az a tény, hogy egy olyan közönség nézi, amelyet az érzések és gondolatok közössége, a színpadi játék szuggesztiója kapcsol össze. A drámában a magunk életére nézve irányító példákat, emberismeretünkre fontos jellemeket, akaratot és küzdelmet, a tragédiában kiváló egyéniségek tisztító hatású erőfeszítéseit, a komédiában fonák jellemek komikus kudarcát látjuk. Arany epikai alkotásait vizsgálva, határozottan rámutatott a nagy művész költészetének egy etikai fontosságára: „nevelőerejére, arra a kiváló erkölcsi levegőre, amelyben alakjai élnek és küzdenek, a bűn és bűnhődés szoros kapcsolatának lelki rajzára.”

Juhász Gyula poétikatanítása ma is követendő elveket és szempontokat jelent nekünk. Csupán egyetlen hiányosságára utalhatunk, arra, hogy a műformák kialakulásánál nem vette figyelembe a társadalmi tényezők szerepét. Nagyfokú módszertani tudatossága, a költői alkotás folyamatába való betekintése, a poétikai eszközök árnyalt, művészi és eszmei összefonódottságának hangsúlyozása, az azonos műfajok jellegzetességénél a költői egyéniség és a nemzeti sajátosság hangsúlyozása: mind-mind olyan értéke poétikatanításának, amelyből mi is meríthetünk, tanulhatunk.

Juhász Gyulát örömmel töltötte el az egészséges irányú fejlődés is, amely a középiskolai *magyar irodalomtörténeti tanítás terén* a XX. század első évtizedeiben végbement. Az 1899-ben megjelent módosított új gimnáziumi tanterv, a Közoktatási Tanács utasításai a magyar nyelvi és irodalmi tanítás feladataként a következőket

jelölték meg: komoly olvasáshoz kell szoktatni a tanulókat, képessé kell tenni őket irodalmunk élvezésére, meg kell őket ismertetni az irodalmi műfajokkal, nemzeti irodalmunk fejlődésével, fejleszteni kell nyelvi kifejezésük szabadságát és ügyességét. A tantervi anyag a korábbihoz viszonyítva módosult, az irodalomtörténet tanítására az eddigi egy év helyett két esztendő jutott, az irodalomelméleti ismeretek elvont jellegű, öncélú tanítása helyett az irodalmi tanulmányok alapja az olvasmány lett. KOMÁR PÁLNÉ A hazai irodalomtanítás alakulásának vázlatos története a múlt század 60-as éveitől 1945-ig című munkájában kimutatja, hogy ezeknek a szempontoknak gyakorlati megvalósítása lényeges előhaladást jelentett volna az irodalmi nevelés szempontjából, azonban ezek a törekvések szervezeti nehézségek miatt, a megfelelő tankönyvek hiánya miatt csak papíron maradtak meg. Azt felesleges is — közismert volta miatt — túlzottan hangsúlyoznom, hogy ez a gazdagabb tartalmú, több szempontú irodalmi nevelés a burzsoá erkölcs osztálytartalmának megfelelő „nemzeti” nevelést jelentett és követelt.

Juhász Gyula azért fogadta örömmel az említett tanterv és utasítás megállapításait, mert olyan lehetőségeket látott bennük, amelyek segítségével *magyar irodalomtörténeti tanítási elveit hatékonyabban tudta érvényesíteni*. Juhász Gyula irodalomtanítása azonban a hivatalos tantervi célkitűzéseken túlmutatott. A haladó gondolkodó, az irodalomtudományban otthonos, az alkotók és a művek lelkébe látó, pedagógiai érzékkel és tudatossággal rendelkező költő-tanár nézetei az irodalomtanításról nemcsak a mi mai irodalomtanításunk közvetlen előzményeit, hanem sok esetben követésre méltó példáit is jelentik.

Juhász Gyula az irodalomtanítás hatékonysága szempontjából nagyon lényegesnek tartotta a kiváló tulajdonságokkal rendelkező *tanáregyéniséget*. A tanár irodalomtanításától függ elsősorban, hogy a diák a középiskolát elhagyva egészséges szellemű és érzékű lesz-e, vagy pedig „mohó gyönyörűséggel veti magát mindenféle... szellemi perverzitások ölelő karjaiba.”

Juhász Gyula a legnagyobb teret ama nézete kifejtésének szentelte, hogy *az irodalom tanárának a legújabb irodalomtörténeti kutatások eredményeit, a legújabb írói, irodalmi törekvéseket kell figyelembe vennie, és ezek aspektusából kell tanítani*. Az új kutatások, az új revíziók következtében Toldy Ferenc, Beöthy Zsolt, Gyulai Pál megállapításain és értékelésin túl kell jutnia. Toldy Ferenc „az irodalomtörténet súlypontját!” Kazinczyban, az ő nyelvújításában és költői irányában jelölte ki. Vörösmartyban is ennek az iránynak a győzelmét dicsőítette. Gyulai Pál pedig a népies nemzeti irányban, Petőfiben és Aranyban látta a magyar irodalom beteljesülését, „az ideált, amelyre törekedni kell”, de „ez az irány lassankint elsekélyesült, s maga Arany János mutatta meg a saját művészi példájával egy új, artisztikusabban egyéni és modernebb költészet útját”.

Az új értékelés és az új tudományos eredmény alapján új, igényesebb mércét kell a tanárnak tanítása, értékelése során alkalmaznia. A középkori kódex-irodalom például hú tükre a kor vallásos műveltségének, mint kultúrtörténeti adalék igen tanulságos és érdekes, de a mai tanár nem felejtethi el, hogy „a nemzeti irodalom szempontjából csak nyelvi érdekekkel bírhat”. A derék és lelkes Tinódit nem kell költőnek tartania azért, mert „verses alakban írta krónikáit”. A tanár megemlíti Tinódi hazafias érdemeit, méltányolja mint történeti forrást és énekszerzőt, de őszintén megállapítja „mesemondó, jellemző és előadó tehetsége elégtelenségét”. Ma többre kell értékelni „a nem eredeti meséjű, de eredeti humorú és sajátos bájú Lúdas Matyit, mint a terjengős, kevés művészettel megírt Falusi notárius”. Vörösmartyt eddig nem tárgyalták az őt megillető módon, ma „a két másik lángésszel!”, Arany-

nyal és Petőfivel egy sorba került. Petőfit, akit mint gyöngye epikust az előző irodalomtörténeti értékelés elmarasztalt, ma a középiskolában mint epikust is Arany mellé kell állítani, hiszen „a János vitéz, e csodálatosan szép magyar meseköltemény, nem csupán megelőzte a Toldit, de hatott is reá”. Arany líráját pedig érdeme szerint jobban előtérbe kell állítani.

Az elmondottakból következik, hogy a tanárt egy „lényeges és uralkodó szempont” vezetheti: „*csak az értéket alkotó egyéniségeket, csak az eredeti tehetségeket kell tanítani, olvasni, fejtegetni az iskolában*”. A fő szempont „a vezető szellemek, a teremtő egyéniségek, a jellegzetes tehetségek” megismertetése lehet, „akikben fajuk vagy koruk géniusza szólal meg egyéni erővel... akik új tartalmat és új formát hoznak”. Az epigonokat, mint például a Petőfit utánzó „áldatlan seregét” a múlt század ötvenes éveiben, összefoglalóan kell bemutatni és értékelni.

A legújabb irodalomtörténeti kutatások és összegezések feltétlenül szükséges felhasználására, ezzel a megállapítással sarkallta Juhász Gyula a középiskolai tanárokat: „Mennyi egyéni ízlésből, osztálybeli, felekezeti előítéletből, az anyag hiányos ismeretéből, a különféle hatások és kapcsolatok nem ismeréséből eredő, részben igen tiszteletre méltó tévedés, hiányosság, egyoldalúság kiküszöbölését köszönhetjük a mai tudományos és irodalmi nemzedéknek.”

Juhász Gyula irodalomtanításának fontos elve és gyakorlata volt az is, hogy *ő a tananyag, a tanítás középpontjába a művet, az írói alkotást helyezte*. Azt hangsúlyozta, hogy a növendékek előtt a mű belső világát kell feltárni, szellemét kell megértetni. Szakítani kell mindazzal a káros pedagógiai gyakorlattal, amelyik eltereli az írói alkotás lényegéről a figyelmet. „Az irodalomtörténet tanítása a középiskolában többé nem jelenti nevek, címek és évszámok bizonyos mennyiségét, szép és nagy általánosságban mozgó, úgynevezett méltatások hosszú sorát, de jelenti a művek megismerésén és megértésén keresztül az írói egyéniségek és irodalmi korok és irányok megértő ismeretét.” Fő szempontját úgy fogalmazta meg: „Olvasson a tanuló minél többet és minél jellemzőbbet.” A maga gyakorlata érzékeltetésére a romanticizmus tanításakor alkalmazott eljárását ismertette. Juhász Gyula nem beszélt általában a romanticizmusról, hanem elolvastatta Vörösmarty Két szomszédvárárt, Csongor és Tündéjét, Marót bánját, és ezek alapján megállapította diákjai közreműködésével Vörösmarty jellegzetes romantikus sajátosságait, majd összevetette a nagy költő romanticizmusát más írók és más irodalmak romanticizmusával, és így adott megbízható és teljes képet a magyar nemzeti romanticizmusról általában. (Néhány szó az új irodalomtörténeti tanításról.)

Juhász Gyula irodalomtanításának egyik legfontosabb elve *az irodalmi alkotásokban művészién ábrázolt társadalmi törekvések, haladó gondolatok bátor megmutatása és feltárása volt*. Ezzel és ezért került szembe különösképpen a korszak hivatalos irodalomtanításának konzervatív szellemével, amely azt kívánta a tanártól, hogy „az irodalom történetében elsősorban a vallásos és hazafias érzést kell ápolni. Isten, király, haza: e háromság lebegjen mindig az oktató és nevelő szemei előtt...” Egyik alkalommal, éppen a minisztérium látogató jelenlétében „a régi magyar irodalom demokratikus vonásairól magyarázott”, azt hangsúlyozva, hogy „Dózsa György parasztlázadásában ugyanaz az elnyomás és keserűség tört utat magának, amely Apáti Ferenc Feddő énekéből, Heltai Gáspár meséiből és a magyar dráma első kísérleteiből is kiérzik”. (Orbán lelke.)

Juhász Gyulát komolyan foglalkoztatták *a modern, a korabeli, a legújabb irodalom tanításának kérdései is*.

Az 1910-es években — Juhász Gyula tapasztalata szerint — a tanárok a kortársi irodalom tanításáról különböző véleményt vallottak. Egyesek nem tartották „helyesnek a még élő és fejlődő írók fölött az iskola kritikáját”, mások ezt a feladatot az önképzőkörre bízták, viszont akadtak olyanok is, „akik szerint az élet számára nevelő iskolának el kell látnia az ifjúságot a mai irodalomban eligazító tanácsokkal is”.

Juhász Gyula a legújabb irodalom tanításának ügyét nem tartotta problematikusnak annak ellenére, hogy ő is látta „érdekesnek, aktuálisnak és nehéznek” tűnő jellegét. Juhász Gyula állásfoglalását e kérdésben a korszak iskoláinak reakciós szelleme érteti és magyarázza meg. Az új, az értékes, a haladó irodalom, melynek egyik képviselője maga Juhász Gyula is, az uralkodó osztály elutasító állásfoglalását, haragját vonta magára. Ady Endre egyénisége és költészete e korszak tankönyveiben csak megrovó és elítélő megállapításokat kaphatott volna.

Hogyan lehet mégis a középiskolában „a mai irodalom jelenségeit megértő és értékelő olvasókat” nevelni? Juhász Gyula azt a tanácsot adta az irodalom tanárainak, hogy befejezett életművű, egyetemesen elismert írók tanítása során a tanulók olyan tudással és kifejlesztett irodalmi ízléssel rendelkezzenek, hogy ennek segítségével helyesen tudjanak tájékozódni a mai irodalomban. Juhász Gyula az „egyetemesen elismert értékű remekművek” íróinak, Vörösmartynak, Petőfinek, Aranyinak, Madáchnak, Vajda Jánosnak teljes értékű, elfogulatlan alkotásaik minden mozzanatát helyesen értékelő tanításától várta azt az eredményt, hogy a tanulók megbízható értékelői legyenek az 1910-es évek irodalmi törekvéseinek. Juhász Gyula arra is felhívta a magyartanárok figyelmét, hogy a mai író annyiban igazi és értékes, amennyiben „új virág, új levél” az író az irodalom régi fáján. Olyan legyen tehát a tanulók tudása a befejezettnek, lezártnak tekinthető írók művéről, olyan legyen a kialakított esztétikai érzékük, hogy helyes véleményt alkothassanak magukban a jelenkor irodalmáról.

Ha figyelmesen olvassuk Juhász e cikkét (*Néhány szó az új irodalomtörténeti tanításról*), akkor nyilvánvalóvá válik, hogy Ady és Babits „védelmében”, helyes szemléletű megértése és megértetése érdekében írta ezeket a gondolatokat. A nyíltabb, a határozottabb megfogalmazást nem kérhetjük tőle számon, hiszen ezeket a sorokat egy katolikus gimnázium értesítőjében írta le 1913-ban.

Juhász Gyula elvei az irodalomtanításról, az irodalmi nevelésről ma is időszerűek. Meg kell szívlelnünk és gyakorlatunkban meg kell valósítanunk pedagógiai optimizmusból és tudatosságból fakadó igényes elgondolásait: az irodalmi ismeretet előbb élménnyé, majd készséggé, ízléssé tevő óravezetését; az esztétikai nevelést kiválóan szolgáló műközpontú tanítását; a tanulók életkori sajátosságaihoz igazodó, olvasmányélményeikre épülő, aktivitásuknak lehetőséget biztosító tanítási, nevelési eljárásait. Bizony, nagy ajándék az, ha alkotó ember kerül a katedrára! Egyik tanítványa vallomásából idézek: „Régi történet ez, nagyon régi, abból az időből, mikor még mint csitri kis diáklány a nagyváradi gimnáziumban hallgattam Juhász tanár úr előadásait Homéroszról. Az ihletettek szenvedélyével magyarázott a vak költőről, akinek lantja több szépségről zengett, mint amennyit ismernek a nyitott szemmel járók... Szájtátva bámultuk a volt papnövendéket, kinek sovány testét reverenda helyett rosszul szabott ruha takarta, s néztük magas, szinte világító homlokát, vértelen, keskeny száját, ezt a szépnek nem mondható, de nekünk mégis barátságos férfifejet.” [40]

IV.

Az ifjúsági irodalomról és az iskolai könyvtárakról, könyvtárosokról vallott nézetei

Juhász Gyula világosan látta az első könyvélmények fontosságát, döntő jelentőségét az ember életében. Azt is többször megfogalmazta, hogy az irodalom töményebben, elevenebben, igazabban sugározza, tárja fel a valóságot, mint ahogy azt az életben mi látjuk, szemléljük vagy esetleg átéljük. Különösen felfokozottan érdekelte: mit olvasnak a gyermekek, a fiatalok, milyen szellemi táplálékon nő fel a holnap népe, hogyan szerettetik meg az ifjúsággal a könyvet.

Juhász Gyulában a fiatalok és a könyv kapcsolata iránti érzékeny érdeklődést három tényező fokozta, erősítette: *saját egyéni gyermekkori élménye, írói szemlélete és tanári tevékenysége.*

A legmaradandóbb gyermek- és ifjúkori élményeket, benyomásokat a könyvek adták neki. „Másoknak az esti tánciskolák, a báli éjszakák, az éjjeli zenék az első kedves és soha el nem felejthető ifjúsági emlékeik. Nekem a Somogyi Könyvtár, a Nemzeti Múzeum, az Egyetemi Könyvtár komoly és nyugalmas, csöndes és ünnepélyes olvasótermei. Ha majd végérvényesen elkészülök innen, és annyi szenvedés és szenvedély, annyi kudarc és csalódás, annyi elismerés és nekrológ után megállok az örök Bíró előszobájában és ott megkérdezzük, hogy mit csináltam fiatalságomban, egy szekérre való olvasójegyet fogok leadni különböző könyvtárakból” — írta 1922-ben *A könyvek és én* című emlékező, visszatekintő cikkében. Ezeknek a gyermek- és ifjúkori olvasmányélményeknek a hatását egész életén át hordozta magában. *A könyvek és én* című írásában fogalmazta meg a legrészletesebben, legpregnansabban az első könyvélmények szuggesztív, el nem múló erejét. [41]

Juhász Gyula *mint író, alkotó is nagy jelentőséget tulajdonított a gyermekek, fiatalok olvasmányainak.* Tudta, hogy az ízlés és a gondolat iránti érzékenység nagy korszaka a gyermekkor, ekkor dől el a legtöbb esetben, hogy milyen irodalom olvasójává válik a gyermek a felnőtt korban. A gyermekek számára írók esztétikai és morális felelősségét nagy nyomtatékkal hangsúlyozta, mert a gyermekolvasókat „a leg-hálásabb és a legfinnyásabb olvasóknak” tartotta, akik „egyszerre a szívükbe fogadják és nem győzik hallgatni” az igazi írókat. Móra Ferencről, akinek a tolla alól sorjázta a nemes eszmeiségű, magas művészi értékű gyermek- és ifjúsági irodalmi alkotások, az volt a dicsérő megállapítása, hogy „a legnehezebb műfajt”, „a jobbik részt” vállalta akkor, amikor a gyermekek írójává szegődött. [42]

A sokszor fárasztó, az alkotástól az időt és az energiát elszívó *tanári tevékenységben is látott és talált Juhász Gyula olyan lehetőséget,* amelyik írói célkitűzésével, szemléletével megegyezett, összehangzott. Az irodalomtanításról van szó, amelynek elveit, célkitűzéseit már ismertettük. Láttuk, az volt a legfőbb törekvése, hogy olyan öntudatos, ízléssel rendelkező olvasókat formáljon diákjaiból, „akik tudják, mit kell olvasni és hogyan kell olvasni”. Az az elv vezette tanári gyakorlatában, hogy „olvasson a tanuló minél többet és minél jellemzőbbet”. Az olvasáshoz kedvet is akart fakasztani, ezért volt híve az élményszerű tanításnak, ezért ítélte el az érzelmeket kirekesztő intellektualizmust. Tudást adni úgy, hogy a tanulóknak „lelki élmény”, „benső szenzáció” fakadjon — ezt tartotta Juhász Gyula ideálisnak és megvalósítandónak. S mindezt azért hangoztatta, hogy a diák felnőtté, önálló olvasóvá válván elforduljon „a szellemi perverzitásoktól”, az igazi irodalom értő és értékelő olvasójává váljon.

Gyermekkori olvasmányélményei, írói szemlélete és irodalomtanári gyakorlata értetik meg, hogy miért tulajdonított nagy jelentőséget a gyermek- és ifjúsági irodalomnak, és miért látott komoly funkciót az iskolai könyvtárak és könyvtárosok tevékenységében.

Juhász Gyula a gyermek- és ifjúsági irodalomról legrészletesebben *A könyvek és én és Móra Ferenc ezeregy élete* című cikkeiben szólt, de szinte élete végéig volt mondanivalója a legfiatalabbak olvasmányairól. [43]

A Horthy-korszakban írta ezeket a cikkeket, akkor, amikor a gyermek- és ifjúsági irodalom éles polarizációját figyelhetjük meg. Szinte kétfajta gyermekirodalom volt a Horthy-korban. Az egyik a nagy íróké, akik kiszorultak a gyermekirodalom területeiről, akik előtt bezárult az ifjúsági sajtó, a tankönyv, a másik a dilettánsoké, akik megszállták a gyermekirodalom fórumait. A gyermekirodalom dilettánsai árasztották írásaikkal az irredentizmust, a sovinizmust és a vallásos szellemet. A speciális gyermekirodalmat ilyen gyűlölködés és ilyen farizeusi ájtatosság nem hatotta át mióta gyermekirodalom létezik. A gyermekvers területén Gyökössi Endre, Blaskó Mária, Móra István, Móra László, Finta Sándor írásai irredentizmust és vallásosságot terjesztettek, Pohárnok Jenő versei pedig fasiszta-soviniszta gyűlölséget szítottak. A dilettánsok a gyermekirodalom epikai műfajait is ezzel a szemlélettel telítették. A hivatalos kultúrpolitika és a dilettánsok szellemi opportunizmusa együtt idézte elő ezt a szellemi romlást.

Volt azonban a Horthy-korszakban a gyermek- és ifjúsági irodalomban egy csúcsot jelző vonulat is: Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Szabó Lőrinc, Várnai Zseni, Tersánszky Józsi Jenő, Gulyás Pál, József Attila, Radnóti Miklós, Sárközi György stb. alkotásai. A selejtes, negatív tartalmú gyermek- és ifjúsági irodalommal szemben ezeknek az íróknak a művei jelentették a magas művészséget, a humanista-szocialista eszmeiséget.

A „hivatalos” gyermek- és ifjúsági irodalom ellen emelték fel legjobb íróink tiltakozó szavukat. Juhász Gyula is elítélte a retrográd eszmeiségű, művészi szempontból silány gyermekirodalmi írásokat. *A könyvek és én* című cikkében gyermekkori, gazdagító olvasmányélményeiről vallott, majd így folytatta: „...az új nemzedék pedig már jórésztben más tejen nevelkedett fel, hogy arról a sárkánytejről ne szóljak, amellyel a háború óta élnek és halnak szegények”. Ezzel az irodalommal szegezte szembe és tartotta magasra Móra Ferenc gyermek- és ifjúsági irodalmi alkotásait, a demokratikus-humánus eszmeiségű, magas művészségű regényeit, novelláit. Különös örömet okozott Juhász Gyulának makói tanársága idején, hogy akkor, amikor névszavazást rendezett az alsó osztályokban, hogy melyik a legkedvesebb olvasmányuk, nagy szótöbbséggel „győztesen elsőnek” Móra a *Rab ember fia*i című ifjúsági regényét kiáltották ki. „Akadt olyan fiú — írta később visszaemlékező cikkében Juhász Gyula —, aki szóról szóra elmondotta az egész könyvet, és ha valahol elakadt vagy hibázott, mindjárt egy csomó kéz emelkedett a levegőbe: — Nem úgy van, tanár úr kérem!”

Juhász Gyula magas mércét állított a gyermek- és ifjúsági irodalmi alkotások írói elé. Gorkijhoz hasonlóan nem kisebrendű írói feladatnak tartotta a gyermekeknek való írást, hanem magasrendű írói, művészi vállalkozásnak. Ezt a gondolatát Móra Ferencre utalva szólaltatta meg: „És közben egyre jönnek ifjúsági könyvei, meséi, regényei. A legnehezebb műfajt választja magának, de a jobbik részt...: a gyermekeknek ír.”

Fontosnak tartotta a gyermek- és ifjúsági irodalom minden rétegét: a kimondottan gyermekek, ifjak számára írt alkotásokat éppen úgy, mint a felnőttek irodalmából a

fiatalok olvasmányáivá vált műveket. Ezért gondolt vissza szeretettel Kürthy Emil *Kis Világ* című gyermeklapjának „korai és tudattalan irodalmi élményt” adó írásaira és a felnőttek irodalmából a gyermekek számára érthetővé és élvezhetővé formált, alakított művekre. Juhász Gyulára ez utóbbiak gyakoroltak mélyebb és tartósabb hatást. Elemista korában nagyapja műhelyében egy kalendárium sárga lapjain talált rá egy „igen rejtelmes olvasmányra”. Messze földről megtért tékozló fiú és egy szegény jó öregasszony beszélgettek benne. Az öregasszony halálos ágyán feküdt, a fiú ringatta, ringatta az örök álomba, mesélve valami utazásról, amelynek vége ott lesz, ahol nincs többé vergődés és szenvedés, csak béke, béke... „Engem annyira elbűvölt ez a furcsa mese — emlékezett vissza Juhász Gyula —, hogy sokáig vele álmodtam, később se felejtettem el, amikor a valóság már sok-sok mesémet elfújta, és csak azután tudtam meg, hogy amit a kis elemista a nagyapja műhelyében olvasott, az Aase halála volt a Peer Gyntből, amelyet bizonyos Ibsen Henrik írt, a modern drámairodalom első nagy alakja, akinek nevét... elhallgatta annak az ósdi kalendáriumnak a szerkesztője, akinek én ezúton mondok hálás köszönetet, amiért gyermekségem első nagy és egész életre szóló irodalmi szenzációját okozta, ha akaratlanul és ártatlanul is.”

Érintette Juhász Gyula a gyermek- és ifjúsági irodalmi alkotások pedagógiai funkcióját, erkölcsnemesítő, oktató törekvését is. Úgy tapasztalta, hogy van a gyermek életének olyan periódusa, amikor a gyermekolvasó különösen figyel a műből kicsendülő tanítói szándékra, de ez az erkölcsformáló szándék sohasem történhet direkt módon, nem silányulhat iskolai, didaktikai kioktatássá, hatása csak akkor lehet, ha művészi erővel, szinte észrevétlenül szólal meg. Gyermekkori olvasmányélményeire visszaemlékezve élvezhetőbbnek és nagyobb hatásúnak tartotta azt az író, aki „az erkölcsöt óránként kávéskanállal adagolta”, mint azt a szerzőt, aki az erkölcsöt „percenként dézsával öntötte”.

Felismerte annak a gondolatnak a fontosságát, hogy a gyermekek írójának a gyermekek életkori sajátosságaihoz kell igazodniuk. A gyermekirodalom fogalmának mindkét komponensére egyaránt hangsúlyt tett: irodalom is, tehát művészi alkotás is, de ugyanakkor gyermekekhez, azok életkori sajátosságaihoz igazított művészet is. „Minden kor ifjúságának megvan a saját külön olvasmánydivata és ennek is a maga fejlődési periódusai. Ezeken keresztül kell menni, mint a gyermekbetegségeken és mint az iskolákon” — írta *A könyvek és én* című cikkében. Ezeket a korszakokat magán figyelte meg Juhász Gyula. Az első periódus az iskoláskor előtti szakasz, amikor még nem a szöveg a lényeges, hanem a kép, az illusztráció. Köztudott, hogy a képek, illusztrációk érzelem- és gondolkifejező ereje milyen nagy jelentőségű. Az *Ország-Világ* régi évfolyamában Juhász Gyulát az egyik illusztráció, amelyik egy riadt szarvasbogárra meredő, szikrázó szemű vadmacskafejet ábrázolt, annyira megrémisztette, hogy elájult. A költőt később is olykor-olykor szédülés környékezte „a nagy és mély művészi gyönyörűségtől”, ha a Szépművészeti Múzeum régi mestereinek vásznai előtt ácsorgott órák hosszát, de az *Ország-Világ* illusztrációja „gyarló fametszet” volt, a gyermekkori ájulás-riadás nem „valami különös esztétikai megindulástól” eredt. Juhász Gyula itt arra a jelentős gondolatra utalt, hogy a gyermekkönyvek illusztrációjának művészi értékűnek kell lennie, az illusztráció ereje, hatása művészségből, ne pedig a tudatos, kiszámított félelemkeltés alantas szándékából fakadjon.

A másik jelentős periódus az önálló olvasás időszaka. Ennek a kornak kezdeti szakaszában Juhász Gyula meséket és fordulatos, kalandos történeteket olvasott az afrikai rabszolgakereskedőkről és szerezsenekről, a haiti szerezsenlázadásról, a szmo-

lenszki lelenről. Ekkor találkozott Monte Christo, Peer Gynt történetének ifjúsági átdolgozásával is.

A kalandos történetek sajátos periódusát alkotta az „indianus korszak”. Cooper műveinek hatására Juhász Gyulán és pajtásain úrrá lett a kalandvágy, a harc kedvéle. „Különösen egy kis pajtásom volt, akivel mindennap a lehetőség szerint valóra váltani igyekeztünk Bőrharisnya és Tamás úrfi egyesített fejzeteit” — emlékezett vissza erre a korszakra a költő.

Aztán jött a Verne-, Jókai- és Hugo Victor-korszak, a nagyot, hősit, nemeset akarás korszaka, a romantikus álmodozás időszaka. Jókai, Verne, Hugo Victor műveiből a nagy célok lelkesítő erejét, a tudomány, a munka, a szabadság heroizmusát szívta magába Juhász Gyula. Ezekkel az alkotásokkal egy időben vette kezébe Guillemin *Az elektromosság története* és P. Szatmári Károly *Az emberi művelődés története* című műveit is. Ekkor látott bele a technika csodáiba, titkaiba, az emberi művelődés gazdag világába, s ekkor rakta le humanisztikus és természettudományos jellegű általános műveltségének az alapjait. Mindezekhez az ifjúkori olvasmányokhoz járultak Móra Ferenc alkotásai — a maguk nemesen csengő demokratikus eszmeiségükkel és magas, patinás művészetiségükkel.

Érthető, hogy az a Juhász Gyula, aki Maeterlinck és Hoffmann meséin, Monte Christo és Peer Gynt történeteiben, Verne, Cooper, Jókai, Hugo Victor és Móra Ferenc művein, ezeken az emberi alkotás és humánus értékeit felragyogtató műveken nőtt fel, „sárkánytej”-nek minősítette a Horthy-korszak negatív tartalmú, sovíniszta-nacionalista eszmeiségű, művészietlen gyermek- és ifjúsági irodalmi írásait.

Mivel Juhász Gyula nagy jelentőséget tulajdonított a gyermek és a könyv kapcsolatának, felfigyelt az iskolai könyvtárak és könyvtárosok munkájának nagy fontosságára is. Ilyen jellegű cikket ugyan önmaga nem írt, de 1908-ban, *Értesítők* című írásában kifejezésre juttatta véleményét az iskolai könyvtárakról és könyvtárosokról. Juhász Gyula ugyanis annyira figyelemmel kísérte az iskolák belső életét, hogy több cikkében elemezte, értékelte a szegedi oktatási intézmények munkáját, tevékenységét tükröző, bemutató iskolai Értesítőket. A Szegedi Magyar Kir. Állami Felsőbb Leányiskola 1907—1908-i tanévről készített Értesítőben olvasta Baranyai Gyuláné *Az ifjúsági könyvtárosokról* című programtervezését. A Szeged és Vidéke 1908. július 15-i számában értékelte is azt. Véleményét így összegezte: „A szegedi állami felsőbb leányiskola értesítőjében igen okosan és egyszerűen megírt programot olvastunk az ifjúsági könyvtárakról Baranyai Gyuláné tollából. Mindenben egyetértünk vele.”

Mi az, amivel egyetértett, mi az, amit helyeselt akkor, amikor az iskolai könyvtárakról, könyvtárosok munkájáról volt szó?

A cikk egyik alapvető megállapítása az volt, hogy a gyermeki lélek alakulásának, alakításának „hatalmas tényezője” az olvasmány. A jól megválasztott magánolvasmány formálja a gyermek, a fiatal olvasó egész egyéniségét, szellemi és erkölcsi arculatát, éleszti tudásvágyát, olyan ismeretekhez juttat el, amiket a tankönyvek nem közvetítenek. Nagyon lényeges, még ma is megvalósulásra váró didaktikai igényt, feladatot is megfogalmazott a cikk szerzője, amikor azt hangoztatta, hogy a gyermek olvasmánya és a tanítási anyag között legyen szoros kapcsolat, s „a hivatása magaslatán álló pedagógus” pedig „örömmel fogadja a magánolvasmányt a maga tanítási céljaira felhasználni, sőt kiaknázni”. A magánolvasmányok között ne csak humanisztikus, hanem természettudományos jellegűek is legyenek.

Ha ilyen nagy jelentősége van a magánolvasmánynak, akkor lényeges funkciót

kell tulajdonítani az iskolai könyvtárnak, ahonnan a gyermekek olvasmányait szerzik, és az iskolai könyvtárosnak, akinek a kezéből átvesszik a könyveket. Baranyai Gyuláné nagy nyomatékkal hangsúlyozta: „Az ifjúsági könyvtár az, amelyet mai elhanyagoltságából, mai sablonjaiból, iskolai kolonc minősítéséből elsőrangú érdekké kellene emelni, mint fontos támogatását a gyermeki lélek megismerésének, nevelésének.” De az iskolai könyvtárkezelő munkájával szemben is az eddigieknél új igényeket kell támasztani „...a könyvtárkezelő ne legyen csak könyveket kiadó és beszedő közeg, mint ahogy az iskola sem csupán leckét kikérdező és feladó intézmény.” „A jó könyvtárvezető a növendékek szellemi életének irányítója, gondozója. A könyvtárvezető ne legyen... a könyvtárban tanár, tanítónő, ott ő jó barátja, bizalmasa legyen a gyermekeknek, kikkel el-elbeszélget olvasmányairól; a legkedvesebb és a legalkalmasabb az az idő arra, hogy a növendékek erkölcsi és szellemi világába bepillantson.” Érdeklődni kell a gyermekek olvasmányairól, és okosan, tapintatosan kell irányítani a gyermekek érdeklődését. Az ifjúsági könyvtárakról már történt gondoskodás. „Arra azonban, hogy a könyvtár eredményes vezetésére alkalmas emberek tétessenek, hogy a könyvtár nevelő-oktató hatásának megfelelően, arra nem történt még nálunk semmi. Nálunk még mindig iskolai függelék számba megy az ifjúsági könyvtár, s ráadásul annak a kezelése és kezeltetése is.” A könyvtárkezelést éppen olyan fontos dolognak kell tekinteni, mint a tanítást, „...a legnagyobb kedvet mutató, az ahhoz legtöbb tehetséggel bíró, a növendékekkel szeretettel bánni tudó egyént” kell a könyvtárkezeléssel megbízni, és munkájához megfelelő feltételeket kell az igazgatónak biztosítania. [44]

Méltán írhatta Juhász Gyula Baranyai Gyuláné *Az ifjúsági könyvtárakról* című cikkéről, hogy „okosan” megírt cikk, s azzal a megállapításával pedig, hogy „mindennel egyetért” vele, azt juttatta kifejezésre, hogy az iskolai könyvtárak és könyvtárosok munkájának, szerepének lényeges jegyeit világosan látta.

Juhász Gyuláról 1908. október 3-án a nagyváradai gimnázium igazgatója ezt a jellemzést írta: „Képzett, buzgó és lelkiismeretes tanár... Buzgalma, hivatali szorgalma példás.” Ha Juhász Gyula pedagógiai, irodalomtanítási nézeteire gondolunk csupán, akkor is érezzük e jellemzés igazságát.

V.

Közüoktatáspolitikai elvei

Juhász Gyula pedagógiai, nevelési nézetei összefonódtak közoktatáspolitikai elveivel. Tanári tevékenysége idején (1906—1917) a pedagógiai kérdések foglalkoztatták alapvetően, de már ekkor is megfogalmazott szélesebb közösségre mutató kultúrpolitikai gondolatokat. 1918 után szemlélete radikalizálódásával párhuzamosan egyre világosabban rajzolódtak ki kultúrpolitikai elvei.

A közoktatáspolitikai kérdések közül különös figyelemmel vizsgálta *az iskola helyét, funkcióját a társadalomban, az elemi iskola szerepét az iskolarendszer egészében, az egyház és az iskola kapcsolatát és azt a tudományt, művelődési anyagot, amelynek alapjaira az iskola épít.*

Közüoktatáspolitikai szemléletében *a központi helyet az iskola foglalta el.* Jól látta Juhász Gyula a színházak, könyvtárak, népművelési törekvések kultúraterjesztő szerepét és fontosságát is, de az iskoláét mindezek fölébe helyezte. Fájalta, hogy a színházról, a színészek ügyeiről annyit beszélnek és írnak, az iskolákról, a pedagógia

ügyeiről pedig alig esik szó. Idézte Kunfi Zsigmond megállapítását, „hogy előbb legyen jó iskolája minden falunak és akkor beszéljünk majd az új Nemzeti Színházról Budapestnek”. [45]

1919-ben felismerte az iskolák társadalmi funkcióját, rendeltetését. Ekkor döb-bent rá arra, hogy a letűnt rendszer iskoláiban „rabszolgákat termeltek egy rabszolga-rendszer számára”. Ekkor hívta fel a figyelmet arra is, hogy az új társadalmi rendben milyen döntő emberformáló, társadalmat emelő, szilárdító szerepük van az új szellemű iskoláknak. „Most hiába csináltak új rendet, mondvacsinált rend lesz az, és hiába állítottok új intézményeket, állítólagos intézmény lesz az csak, amíg a dolgok és emberek gyökerét meg nem ragadjátok, el nem igazítjátok, amíg a pedagógiát meg nem reformáljátok az új világ új követelményeinek szellemében” — írta az *Új iskolát az új életnek* című cikkében. [46]

Juhász Gyula közoktatáspolitikai szemlélete *alapvetően demokratikus jellegű*. Vissza-visszatérően követelte az *ingyenes elemi népiskola megvalósítását*, az analfabétizmus megszüntetését, „az új életet akaró tömegek” meghódítását az európai műveltség számára. Ez a közoktatáspolitikai demokratizmus 1919-ig a polgári radikalizmus talajából táplálkozott, 1919-től kezdve pedig plebeius-szocialisztikus eszmeiségűvé vált.

Először nagy nyomatékkal 1908-ban hangoztatta az ingyenes elemi népoktatás megvalósításának halaszthatatlan szükségességét. Apponyi Albert ígéretet tett a parlament közoktatásügyi költségvetése során az ingyenes elemi népoktatás megvalósítására. Juhász Gyula azonnal hallatta szavát: „...ez az ígéret... magasan kiemelkedik a pro és kontra viták tömegéből és parancsoló erővel mutat rá a jövőendő nagy perspektíváira”.

Juhász Gyula mélységes népszerűtől vezéreltetve foglalt egyértelműen állást az ingyenes népoktatás általánossá tétele mellett. „Mert miről van szó? — kérdezte optimista hittel —. A magyar jövőendő kulturális megalapozásáról, egy új nemzedék művelődési lehetőségeinek könnyűvé tételéről. Arról van szó, hogy a morbus hungaricusnak egyik legszomorúbb és legelterjedtebb fajtája ellen akar a kultuszminiszter biztos gyógyírt találni; az analfabéták túltengően nagy tömegének megszüntetéséről van itt szó ebben a jelentőségteljes ígéretben.”

Az ingyenes népiskola megvalósításában a nép szabaddá válásának lehetőségét, feltételét látta Juhász Gyula. Széchenyi reformkori gondolatát felelevenítve hangoztatta: „a nemzetnek előbb műveltnek kell lenni, hogy ennek a műveltségnek parancsoló jogán szabaddá lehessen!”

Az az eötvösi eszme is felcsillant Juhász Gyula gondolataiban, hogy a magasabb kultúrának a nép műveltségére kell épülnie. „Mert szép dolog, nagyszerű dolog az — vallotta —, hogy a jelen magyar kultúrájának képe igen sok öröndetes és biztató jelenséget mutat, irodalmunk egy új aranykorszakot ígér, művészetünk egyre gazdagabb, európaibb, tudományunk kezd igazi tudománnyá lenni, de az alap még mindig nem elég erős, nem elég széles arra, hogy erre egy új kultúrfejlődést építhessünk, a nép ismeretlen, hatalmas, új erőktől duzzadó, új életét akaró tömegét kell még meghódítani a magyar népiskola útján az európai műveltségnek és ennek a hódításnak egyetlen szilárd bástyája: az ingyenes hazai népoktatás lesz!”

Juhász Gyula ekkori gondolataiban ezek a demokratikus, „általános emberi” eszmék az előremutatóak. A kor megtévesztő ideológiája, a nacionalizmus azonban ekkor őt sem hagyta érintetlenül. Azért is üdvözölte az ingyenes népoktatást, mert ez „a magyarul írni, olvasni nem tudókat mintegy kiküszöböli, a magyar kultúrának szűz területeket hódít meg és a magyar nyelv érvényesülését minden vonalon keresztül

fogja vinni”. A „nemzetiségekkel szaturált, a magyarság szempontjából erősen exponált helyek” az ingyenes népoktatással válnak igazán a magyarság tulajdonaivá. Az uralkodóosztály hivatalos programjának, a magyarosításnak a módszerétől azonban ekkor is elhatárolta magát: elítélte a nyers erőszakot, „a szelídítő kultúra” segítségével helyeselte a nemzetiségek megnyerését a magyarság számára. [47]

Juhász Gyula nagy népi élménye 1918/19-ben, forradalmivá vált szemlélete, a fehérterrorral szembeszegezett plebeius humanizmusa radikális változást eredményezett az 1920-as években a népoktatásról vallott nézeteiben is. Ekkor már az író szemléletében a népoktatás követelése összefonódott a dolgozó osztályok műveltté válásának, a népi kultúrforradalom sürgetésének igényével úgy, hogy ebből a koncepcióból maradéktalanul kiiktatódtak az osztályszempontokat elmosó általános emberi érdekek és a nacionalista elemek. Amikor a hivatalos kultúrpolitika szegedi képviselőjének legfőbb gondja a szegedi egyetem megteremtése volt, Juhász Gyula ezzel a törekvéssel szembeállította az elsőrendűen sürgetőbbet, fontosabbat: a tanyasi gyermekek analfabétizmusának megszüntetését. Felelősségre vonón csattant fel a kérdése az alföldi metropolisról frázisokat pufogatókhoz, az egyetem létesítését személyi hiúsági kérdéssé alacsonyítókhoz: „...vajon minek a tetőt felhúzni és a bokréta-ünnepet megcsinálni addig, amíg az alapokat se tudták megvetni, amikor a fundamentum sincsen még készen és ami van, az is katasztrófálisan kezdetleges és elégtelen?” Juhász Gyula nem a leendő egyetem képét rajzolgatta maga elé, hanem az egyik tanfelügyelő jelentésébe nézett bele, amely szerint a Szeged környéki Alsótanya tanköteles gyermekei beiskolázatlanok, az iskolába járó tanulók pedig „az előírt legelemibb iskolai tanulmányokkal sincsenek tisztában. „Felháborodás szította Juhász Gyula felkiáltását: „Íme tehát a fundamentum, íme az a bizonyos alap, amelyre most a szegedi egyetem büszke monumentumát akarják felépíteni. Mi más ez, mint nyílt és keserves bevallása annak, hogy itt az analfabétizmus kezd feltűnően és leplezetlenül hódítani, hogy itt az elemi népoktatás sorsa forog kockán, holott e nélkül nincsen kultúra és nem lehet a közműveltségéről szégyenkező pirulás nélkül beszélni. Addig, amíg az ilyen tragikusan súlyos bajokról csak évi jelentések számolnak be, amelyeket hivatalból ad akta szokás tenni és minden maradhat a régi, sőt mint a jelek mutatják, minden gurul tovább a lejtőn a csőd felé, igazán különös társasjátéknak és egyéni kedvtelésnek látszik itt és most egyetemesdit játszani...”

Programját, parancsoló utasítását így fogalmazta meg: „Tessék a kultúrpolitikát ott kezdeni, ahol a legégetőbb a szükség és legfontosabb a segítség, tessék a nép, a nagy tömegek igazi műveltségét becsületesen és mélyen, szilárdan és kitartóan megalapozni..., hogy ...az emberi tudás és műveltség fénye — ez a legszebb és legáldásosabb világosság — ragyogjon minden kunyhó ablakára, hogy a kultúra ne csupán választékos bankettek menüje legyen ezen a tájon, de minden dolgozónak mindennapi kenyere, erősítője és vigasztalója.” [48]

Juhász Gyula plebejus — szocialisztikus eszméktől vezéreltetve üdvözölte a parasztok között megkezdett népművelést, mert ebben annak reményét látta, hogy a művelődés sáncai közé betörhet „egy életerős, ifjú, friss és egészséges osztály”; ettől az eszmeiségtől áthatva érezte annak súlyos következményét, hogy a „munkásnevelésnek... akadályai vannak”; ezért ítélte el az oktatás lehetőségeiből egyeseket kirekesztő, antiszemita tendenciájú törvényt, a numerus clausust. [49]

Lényeges közoktatáspolitikai elve *az iskolák államosítása, az oktatási intézményekből a vallásos szemlélet és erkölcs kitiltása.*

Juhász Gyula ennek a gondolatának először 1906-ban adott hangot. Követelte a

szegedi iskolák értesítőit vizsgáló, ismertető cikkében az egyházi iskolák államosítását „nemzetérdek” parancsolta szükségességből.

A valláserkölcser alapozott nevelés ellen a legszenvedélyesebb és legelutasítóbb írását szintén 1906-ban jelentette meg akkor, amikor a kultuszminisztérium képviselője a középiskolákban a felekezeti szellem hatékonyabb érvényesítését követelte.

Barkóczy Sándor, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium középiskolai ügyosztályának vezetője 1906. július 2-án, az Országos Középiskolai Tanáregyesület 40-ik évfordulóján tartott beszédében azt hangoztatta, hogy „... a jövőben a középiskolákba a felekezeti, és pedig kizárólag keresztény felekezeti szellemet fokozatosabb mértékben kell bevinni”. Barkóczy a „sejtetés művészetével” beszélt a „fajmagyarság zöméről”, amelynek „józan gondolkozása nem engedi bejönni a külföldi hipotéziseket,” és nyíltan szökölt „a kereszténységen kívül állókról,” akiket bele kell kényszeríteni „a szelíd igába”. [50]

A fekete reakció tapsolt a beszédnek, az ország haladó közvéleménye pedig felháborodott. Juhász Gyula *Magyar tanárok* című cikkében hallatta szavát.

Juhász Gyula ebben az írásában egyértelműen állást foglalt a felekezeti, egyházi, vallásos szemlélet nélküli iskolák mellett.

Az egyház tevékenységét a templomba tartozónak tartotta, az iskola életétől, világától teljesen elhatárolta. Péterfy Jenőnek „a legnagyobb magyar tanár”-nak sorait idézte saját állásfoglalásaként: „Az egyház túllép körén, ha mai kultúránknak közepette úgy lép föl, mint a haladásnak célmutatója. Az örök mécs világa a templom homályában csúcsives boldozat alatt nagyon megható lehet, s a képzelmeket leköti. Csak barbár fogja a körülötte sereglők áhitatát zavarni. De már egészen más dolog, midőn szolgálai kihozzák azt a napvilágra, azt állítva, hogy az élet könyvét jobban olvashatni e mécs mellett, mint a nap fényében.”

Juhász Gyula az emberi szabadság nevében tiltakozott a vallásos szemléletű iskolai oktatás ellen. Szinte felforrósodott hangon juttatta kifejezésre hitvallását: „A jövő nemzedék oktatása és nevelése nem lehet ancilla theologiae, az egyház szolgálója. A modern ember szabadnak született, nem rabja sem babonának, sem előítéletnek. A modern ember fegyvere a tudás és a munka. A tudást nem a középiskolától kéri és nem a túlvilág számára dolgozik. A vallás minden embernek magánügye.”

Az a nevelési cél, amit Juhász Gyula az iskolák elé tárt, szintén kizárta a valláserkölcser szellemében történő iskolai tevékenységet. „Az iskola embert nevel az emberiségnek és polgárt a hazának — írta —. Embert, aki a nagy, komoly létért való küzdelemben a modern haladás fegyverével meg tudja vívni az élet harcát, és polgárt, aki gondolataival és tetteivel megtermékenyíti a jövő számára azt a földet, amely ápol és eltakar, amelyben apáink vére folyt.” Majd nyomatékosítóan hozzátette: „Nemzeti és emberi igazságok: ezekre tanítson az iskola!”

A hit és a tudomány szembeállításával is igazolta a valláserkölcser nevelés korszerűtlenségét és tarthatatlanságát. A hitről sokfajta vélekedés van, egységes csak annyi, hogy „ignoramus”, de „a tudomány emberi fáklyája mindig több és több titkos odút világít meg, elűzve a múltak minden tévedését és kimutatva az ember és a föld helyét, eredetét, célját a mindenségben. És ezt csak nem fogjuk letagadni a jövőendő nemzedék előtt?” — csattant fel Juhász Gyula hangja.

Tiltakozott Juhász Gyula a valláserkölcser nevelés ellen azért is, mert látta ennek a nevelésnek a leple alatt meghúzódó igazi törekvéseket. „A valláserkölcser alap jó lepedő, amelyben a múlt minden kísértete elfér” — fogalmazta meg epigrammatikus tömörséggel az egyházi nevelés igazi funkcióját.

Azt a klerikális vádat pedig, hogy erkölcstelenség a vallásos szemléletű nevelés ellen hadakozni, Juhász Gyula így fordította, dobta vissza: „Beoltani a jövő nemzedék lelkébe a hazug idealizmus mérget, elavult világnézet tömjénével hódítani el a holnapba kilépőt: ez a legnagyobb erkölcstelenség, amit egy ember, egy kor egy nép elkövethet!”

A valláserkölcs helyett Juhász Gyula a polgári morált javasolta: „A ma embere előtt egyetlen erkölcs létezik: tiszteletben tartása a természet és ember jogainak. A nagy természeti törvényhez való okos, szükséges alkalmazkodás.”

Arról a Barkóczyról, a „fekete báró”-ról pedig, akinek a szemlélete ellen hadakozott, ez volt a nyílt véleménye: „... a becsületes, a modern magyar kultúra ellensége. Klerikális reakció”. Hozzá hasonlóan „ma Európában nem lehet, nem szabad” beszélni, gondolkodni.

Juhász Gyula ezzel a cikkével mozgósítani is akarta a magyar tanárokat. Elítélte gyáva hallgatásukat, helytelenítette, hogy nincsenek olyanok, akik „magyarán, férfiasan vétót kiáltanak”. Tudta, világosan látta ennek az okát is: „... egy régi világ fölfogásában neveltek még bennünket, a mában élünk és a tegnapi gondolkozunk!” Eppen ezért tartotta szükségesnek elkiáltani a feirázó mondatot: „Magyar tanárok, tanuljatok meg függetlenül érezni, gondolkozni: a modern magyarság jövődjé érdekében!”

Juhász Gyula *Magyar tanárok* című írása nyílt és félreérthetetlen állásfoglalás a világi, tudományos szemléletű, az egyháztól, vallástól egyértelműen elhatárolt iskolák mellett, jóllehet ekkori szemléletében, ebben a cikkében is a tolsztoji eszmék is jelen vannak. A felekezeti szemlélettel maradéktalanul leszámolt, de a krisztusi szellem létjogosultságát — ha nem is az iskolában — elismerte. „A krisztusi szellem pedig szellem és nem intézmény, nem rendszer — írta —, az általános emberi igazság, amely azonban ma már nem azonosítható egy felekezet dogmaival és institúcióival sem.” [51]

A korabeli közoktatás klerikális, terrorizáló szelleme ellen feltámadt Juhász Gyula elítélő haragja *Orbán lelke* című önéletrajzi jellegű regényében is. A szakolcai tanári élményeket felelevenítő alkotásban Orbán Gergely tanár sorsában ábrázolta döbbenetes erővel a klerikális reakció megfélemlítő, rettegettségben tartó kemény hatalmát. Orbán Gergely önállóan gondolkodó pedagógus, s ezért ellensége a katolikus egyház dogmatizmusának és a megszokássá, robottá vált vallásos gyakorlatoknak. Malik Márton tanár, a katolikus kongregáció konkolyt hintő szellemének megtestesítője a tanári karban, figyelte, ellenőrizte Orbán Gergelyt, „aki a templomban a diákmise alatt profán könyveket olvas és nem térdepel szabályszerűen”. Az igazgatói pozícióra áhítozó Malik el is mondta a minisztériumi látogatónak, hogy Orbán Gergely „az istentisztelet alatt micsoda könyveket olvas, hogy sohasem szokott gyónni és áldozni, hogy a tekintélyekről tiszteletlenül beszél...”. Ettől az időtől kezdve Orbán Gergely élete az iskolában rettegett és megfélemlített élet lett, ettől kezdve „olyan bábnak, olyan nyomorultnak” érezte magát. A klerikális megfélemlítés időszakától kezdve döbrent rá arra, hogy ő csak „egy kis csavar... az államgépezetben, egy szem búza a taposó malomban, egy pelyhely a szélvészben és árva helyettes tanár a végeken, aki örüljön, hogy él...”. [52]

Juhász Gyulában tanári működése idején is mindig feltámadt a nyíltan tiltakozó ellenkezés, ha a klerikális szorítást érezte az iskolában, ha a klerikális, merev „rendszabályozás” a tanárok életének szubjektív kérdéseibe is konokul be akart nyúlni. Hegedűs Nándor, Juhász Gyula nagyváradi tanártársa jegyezte fel, hogy akkor, amikor a premontrei rend konferenciája azt a rendeletet adta ki, hogy a civil tanárok

ünnepeken kötelesek misére járni, a nagyváradi gimnázium három civil tanára — köztük Juhász Gyula is — tiltakozott az intézkedés ellen. „Juhász Gyula erélyes volt..., éreztem Juhász határozott állásfoglalását” — írta emlékező cikkében Hegedűs Nándor.

A Tanácsköztársaság bukása után, az ellenforradalom szegedi győzelme idején is hősi bátorsággal tiltakozott a klerikalizmus agresszív visszatérése ellen az iskolák falai közé. A szegedi pedagógusok első ellenforradalmi szemléletű gyűlésén, ahol a rágalmak özönét zúdították a Tanácsköztársaságban részt vett nevelőkre, a hírhedt Zadravecz István ferencrendi szerzetes felszólalásakor Juhász Gyula „ismételt ellentmondó közbeszólásával iparkodott a szónokot zavarni”. Zadravecz ugyanis a vallásos és nacionalista eszméiségű nevelésre tüzelte a pedagógusokat, és szónoklata végén a következő esküt tetette le velük: „Esküszöm, hogy Magyarország gyermekeit hazafias és vallásos alapon fogom nevelni. Isten engem úgy segéljen!” [53]

A haladás, a nép ügye mellett állást foglaló tanárok üldözése idején a *Délmagyarország* 1919. november 9-i számában vezércikket írt, amikor a szegedi piarista gimnázium három „legderekasabb tanárának” mellőztetéséről értesült: hivatkozott az Eötvös, Kossuth, Deák „lelke szerint való liberalizmus”-ra, a rend egyik szentjének, „a kicsinyek atyjának” eredeti törekvéseire, a keresztény szemlélettel összeegyeztethetetlen terrorisztikus törekvésekre, és követelte a piarista életeszmény és nevelői ideál sürgős felülvizsgálatát. Mennyi támadásnak tette ki ezzel magát, s lett céltablája azoknak, akiket az ellenforradalmi eszmék teljesen elvakítottak. A fehérterror fiatalága így hallatta szavát: „Vezérünk volt (Juhász Gyula — H. A.) akkor, mikor Arany Jánost méltatta és Toldiját dicsérte; de bizony nem vezérünk azóta, hogy Anatole France internacionalizmusát és vallástalanságát állította eléink követeendő példaként. Tiltakozunk! Tiltakozunk az ellen, hogy a mi vezetőnk egy olyan ember, aki azon eszméket becsmérli, melyeket mi szeretetnek tartunk, tiltakozunk minden lelki rokonságtól olyan emberrel, aki a „világot megváltó kommunizmus” elveit akarta a mi országunkban is meghonosítani, aki kimondottan és közismerten vörös volt...” [54] Az agresszív, a bosszúálló támadásra kész klerikalizmus képviselője pedig így utasította vissza Juhász Gyula érvelését: „Hiába hívogat... bennünket akár Juhász Gyula, akár bárki más a liberalizmusnak elposványosodott holt-vizeiből kuruttyoló békaként, mi még egyszer nem megyünk arrafelé vissza, s nem kérünk a színtelen, szürke, ellaposított, sekélyes s még hozzá bamba kereszténységből, mely inaszakadt önérzettel koldul bocsánatot azért, hogy mer még névleg is létezni.” [55]

Közügy-politikai szemléletében centrális helyet foglalt el a *tudomány, a kultúra vizsgálata*, mert felfokozottan érdekelte: *milyen tudomány, kultúra alapjaira épít az iskola*. A korszerű, a népet szolgáló tudomány, kultúra híve volt. Világlátása forradalmasodásával nézetei ezen a területen is tisztultak, s 1919-től a szocialista felfogás magaslataig emelkedtek.

A Tanácsköztársaság előtti progresszív felfogása először is abban mutatkozott meg, hogy a vallásos, irracionális elemeket egyértelműen kirekesztette a tudomány fogalmából, s hitet tett a „jövő tudománya”, a természettudományok mellett — hirdetve: „...a jövőendő filozófiája csak természettudományos alapon lehet. Eddig felülről lefelé akart építeni a spekulatív-emberi szellem, azért dőltek mind halomra a metafizika nagyszerű légvárai...” [56] Más tudományok területén pedig ellensége volt az avatag konzerváló törekvésnek. Elítélte a megmerevedett, akadémikus világképet az irodalomtudományban: „Ma már a népies-nemzeti irány az elmúlt irány a mi számunkra, amely történeti jelentőségének elismerésén kívül nem kötelez bennünket semmire.” [57] Elutasította az életben hasznavehetetlen, gyakorlati érték nélküli,

„múmiákat” konzerváló ismereteket: „A fiatal és fogékony tanárjelölt megismerkedik a finnugor nyelvek mélységes rejtelmeivel, a Zeising-Fechner néhai esztétikai elméleteivel, a délamerikai fauna véglényeinek a bonctanával, de a nevelés és tanítás elsőrendű, véresen komoly és életbevágó gyakorlati módszereit egyszerűen elfelejtik megmutatni neki — írta *Tanárok* című cikkében. [58]

Ezek a polgári radikalizmusból táplálkozó gondolatok Juhász Gyula szemléletében 1919 előtt olykor-olykor párosultak a nemzeti szellemű igények hangoztatásával is. A polgári kozmopolitizmus elleni állásfoglalása, 1848-as ihletésű nacionalizmusa sugallta ekkor az ilyen megállapításokat: „Magyarság és modernség ... a nemzeti szellem fölébresztése és az európai műveltség ismertetése: ez a tanárok ideálja és munkája.” [59]

Pleibeius-szocialisztikus szemlélete 1919-től másképpen láttatta vele a tudomány, a kultúra lényegét, rendeltetését is.

A fehérterror kezdetén, amikor mindent átjárt és áthatott a gyűlölettel fűtött nacionalizmus, az embertelenséget szentesítő klerikalizmus, amikor a szélsőjobb oldali politika igájába fogta a tudományt és a kultúrát is, Juhász Gyula így tiltakozott az iskolát is elárasztó ellenforradalmi eszmék, módszerek ellen: „Az iskolába csak tudást és műveltséget, csak erkölcsöt és hitet, csak jóságot és igazságot szabad és kell bevinni, de minden gyűlölséget, minden elfogultságot, minden haragot és főleg minden politikai és felekezeti robbanó anyagot kívül kell hagyni a küszöbén.” [60]

Ekkor vallotta félreérthetetlenül azt az elvét is, hogy a retrográd nacionalizmus nem lehet a tudomány rendező szempontja, a valódi tudomány akkor is érték, ha egyesek kozmopolitának degradálják. Az egyetem ügyében Szegeden tartózkodó Bethlen Istvánéknak címezte gondolatait: „Jól jegyezzék meg e frázisok patronjaival és a jelszavak sablonjaival dolgozó urak, hogy a nemzeti színűre festett tudatlanság még nem nemzeti tudomány és hogy az álkultúra veszedelmesebb a teljes tudatlanságnál!” [61]

Az iskolának létszerű, a társadalmi haladás képviselőjére felkészítő ismeretet, tudományt kell átszarmaztatnia, olyat, amellyel a tanulóknak megadhatja „azt az intellektuális és morális lendületet, amellyel az új nemzedéknek az élet iskolájába kell lépnie megrázkódás és felborulás nélkül az iskola életéből, hogy emberül megállja helyét, és tovább vigye a haladás szekerét abban az örök forradalomban, amelyet történeti fejlődésnek nevezünk.” [62]

Az ellenforradalom első éveiben hirdette meg Juhász Gyula a szocialista kultúra magasrendűségét és szükségességét, akkor utasította el a régi korok kultúrájából mindazt, ami nem előremutató. „Az új kultúra, amely nem a vér és a vas jogán akar hódítani, és nem a gépekkel akarja leigázni és elpusztítani a szellemet és a népet, ez az új kultúra valóban a munka kultúrája lesz. Egy értéket ismer: a munkát. Nem a dologtalan és megcsömörlött jóllakottak szenzációvágyát akarja majd kielégíteni, de az új szépségekre és igazságokra szomjúhozóknak érdeklődését.

Munkáskultúra lesz az eljövendő, a most kialakuló, a szó legszentebb értelmében, mert a munka becsületén és kultuszán épül és minden dolgozóhoz fordul. Nem kiváltságos lesz, hanem egyetemes. Új hit új hirdetője, új tudás új terjesztője. Ennek az új kultúrának vagyunk mi szerény és szegény harcosai, úttörői és legyünk is mindnyájan, munkások, testvérek...” — írta *A munkáskultúráról* című cikkében. [63]

Juhász Gyula kultúrpolitikai, pedagógiai, nevelési, didaktikai nézetei közül számosat beépíthetünk abba az új iskolába, a ma iskolájába, amelynek megvalósításáért ő oly következetesen, s egyre tisztultabbá vált szemlélettel harcolt.

JEGYZETEK

[1] Juhász Gyula jelentős számú közoktatáspolitikai és pedagógiai kérdésekkel foglalkozó cikkeinek összegyűjtésében nagy segítséget nyújtott PÉTER LÁSZLÓ, a kiváló Juhász Gyula kutató. Önzetlen segítségéért itt is hálás köszönetet mondok. — E tanulmányomban összegeztem eddigi kutatásaim eredményeit; eddig több részlet-tanulmányt jelentettem meg.

[2] JUHÁSZ GYULA: *Kérek egy kis helyettes tanári megbízást*. Juhász Gyula, Bp. 1962. 176—7.

[3] JUHÁSZ GYULA: *Még mindig nem tudtam helyettesi állást se kapni*. Uo. 177.

[4] HEGEDŰS ANDRÁS: *Pedagógus-sors a félfeudális Magyarországon Juhász Gyula Orbán lelke című regényében*. (Különlenyomat a Tanítóképző Intézetek Tudományos Közleményeiből) Debrecen, 1963.

[5] NAGY SÁNDOR: *A tanulói aktivitás Nagy László pedagógiájában*; BUZÁS LÁSZLÓ: *Nemesné Müller Márta Családi Iskolája*; SIMON GYULA: *A szegedi Cselekvés Iskolája* című cikkei *A munkára nevelés hazai történetéből* című kötetben, Bp. 1965.

[6] JUHÁSZ GYULA: *Új iskolát az új életnek!* Délmagyarország, 1919. március 16.

[7] Uo.

[8] j. gy.: *Városi főgimnázium.*, Szeged és Vidéke, 1906. július 5.

[9] JUHÁSZ GYULA: *Új iskolát az új életnek!* Délmagyarország, 1919. március 16.

[10] JUHÁSZ GYULA: *Magyar tanárok*. Szeged és Vidéke, 1906. július 4.

[11] Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, 1907. 1. sz. 1—8.

[12] j. gy.: *Városi főgimnázium*. i. h.

[13] Orsz. Középisk. Tan. Közl. i. h.

[14] KEMÉNY GÁBOR DR.: *A magyar nyelv tanítása nemzetiségi vidékeken*. Orsz. Középisk. Tan. Közl. 1908. május 10. 675—7.

[15] JUHÁSZ GYULA: *Szakolca*. Délmagyarország, 1918. november 10. 5.

[16] JUHÁSZ GYULA: *A tanárok*. Szeged és Vidéke, 1910. október 25. 2.

[17] JUHÁSZ GYULA: *Tanár úr kérem...* Délmagyarország, 1920. május 19.

[18] JUHÁSZ GYULA: *A tanár*. Nagyvárad, 1909. május 13. 4.

[19] JUHÁSZ GYULA: *Tanárok*. Szeged és Vidéke, 1908. január 16. (=Örökség 1:49—52).

[20] JUHÁSZ GYULA: *Szakolca* i. h.

[21] JUHÁSZ GYULA: *Tanárok* i. h.

[22] JUHÁSZ GYULA: *Riedl Frigyes*. Szeged, 1923. december 25. (=Örökség 1:234—7).

[23] JUHÁSZ GYULA: *Nyílt levél Négyesy Lászlóhoz*. Délmagyarország, 1927. április 24. (=Örökség 1:312—5).

[24] JUHÁSZ GYULA: *Szakállszárító*. Délmagyarország, 1926. szeptember 18.

[25] Juhar: *Diák-tragédiák*. Szabadság, 1908. május 16. 4.

[26] JUHÁSZ GYULA: *Tanárok* i. h.

[27] (j): *Kaffka Margit*. Délmagyarország, 1918. december 3. 5.

[28] (-sz): *Értesítők — A tanárok munkássága* —. Szeged és Vidéke, 1908. július 22. 2.

[29] Uo.

[30] (j. gy.): *Értesítők — Programértekezések* —. Szeged és Vidéke, 1908. július 15. 3.

[31] JUHÁSZ GYULA: *Tanárok* i. h.

[32] Uo.

[33] JUHÁSZ GYULA: *Új iskolát az új életnek!* i. h.

[34] JUHÁSZ GYULA: *Szakállszárító* i. h.; J. Gy.: *A jövő tudománya* i. h.; (j. gy.): *Értesítők — A szegedi iskolák egy esztendeje* —. Szeged és Vidéke 1908. július 12. 5.

[35] GREZSA FERENC: *Juhász Gyula pedagógiai nézetei*. A Hódmezővásárhelyi Állami Bethlen Gábor Ált. Gimnázium Évkönyve 1944—1962.

[36] (j. gy.): *Értesítők — A szegedi iskolák egy esztendeje* i. h.

[37] (j. gy.): *Látogatás a szegedi népfőiskolán*. Szeged, 1920. december 15. 2.

[38] Hivatkozásaim JUHÁSZ GYULA: *Poétikai tanításom kis tükre és Néhány szó az új irodalomtörténeti tanításról* című cikkeire utalnak. Megjelentek a Szakolcai Kath. Főgimnázium 1911/12. és 1912/13. tanévi értesítőiben. L: HEGEDŰS ANDRÁS: *Juhász Gyula nézetei az irodalomtanításról*. Irodalomtanítás, 1960. ápr. és okt. sz.

[39] HEGEDŰS ANDRÁS i. m.

[40] Juhász Gyula diákjainak vallomásai. Kézirat.

[41] JUHÁSZ GYULA: *A könyvek és én*. Hétfői Rendkívüli Újság, 1922. nov. 20. 27., dec. 4. 11.

— HEGEDŰS ANDRÁS: *Juhász Gyula az ifjúsági irodalomról és az iskolai könyvtárakról*. Könyv és Nevelés, 1967. 6. sz.

[42] JUHÁSZ GYULA: *Móra Ferenc ezeregy élete*. Literatura 1927. november.

[43] Uo.

- [44] BARANYAI GYULÁNÉ: *Az ifjúsági könyvtárakról*. A Szegedi Magyar Kir. Állami Felsőbb Leányiskola Értesítője az 1907—1908-iki iskolaévről.
- [45] JUHÁSZ GYULA: *Új iskolát az új életnek!* i. h.
- [46] Uo.
- [47] JUHÁSZ GYULA: *Erős várunk az iskola!* Szabadság 1908. május 23.
- [48] Nt: *Kultúrát a népnek!* A munka 1929. május 29.
- [49] Nt: *Parasztegyetem?* Szeged, 1920. X. 1. 1.; j. gy: *Látogatás a szegedi népfőiskolán.* Szeged, 1920. december 15. 2.; JUHÁSZ GYULA: *Szakállszáritó. Numerus clausus.* Délmagyarország. 1926. szeptember 18.
- [50] PÉTER LÁSZLÓ: *Juhász Gyula és a „fehér báró”*. (Irodalomtörténeti dolgozatok) Szeged, 1960.
- [51] JUHÁSZ GYULA: *Magyar tanárok*. Szeged és Vidéke 1906. július 4.; L: PÉTER LÁSZLÓ i. m.
- [52] HEGEDŰS ANDRÁS i. m.
- [53] A Szeged Felsővárosi Szentgyörgyi Községi Elemi Népiskola Története. 77—80.
- [54] *A jövő nemzedék szava*. Szegedi Új Nemzedék, 1919. november 11. 2.
- [55] ZIMÁNYI GYULA: *Juhász Gyulának és másoknak*. Szegedi Új Nemzedék 1919. november 28. 1—2.
- [56] J. Gy.: *A jövő tudománya*. Szeged és Vidéke 1905. július 27. 5.
- [57] JUHÁSZ GYULA: *Néhány szó az új irodalomtörténeti tanításról*. A Szakolcai Kir. Katholikus Főgimnázium 1912—13. évi Értesítője.
- [58] JUHÁSZ GYULA: *Tanárok*. Szeged és Vidéke 1908. január 16.; Örökség 1:50.
- [59] j. gy.: *Városi főgimnázium*. Szeged és Vidéke 1906. július 5.
- [60] (j. gy.): *Tanítani és nevelni*. Délmagyarország 1920. május 5.
- [61] Nt: *Több tudományt!* A munka 1921. február 8.
- [62] JUHÁSZ GYULA: *Új iskolát az új életnek!* i. h.
- [63] JUHÁSZ GYULA: *A munkáskultúráról*. A munka 1921. június 28. 1.

ВЗГЛЯДЫ ДЬЮЛЫ ЮХАСА О НЕКОТОРЫХ ОСНОВНЫХ ПРОБЛЕМАХ ПЕДАГОГИКИ, ЛИТЕРАТУРНОГО ВОСПИТАНИЯ И ПОЛИТИКИ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

A. Хегедюш

Дьюла Юхас до 1919 года занимался в основном с внутренними вопросами школ, с их учебно-воспитательной работой, но уже тогда начали вырисовываться контуры его концепции политики народного образования. Его преподавательская деятельность относится к этому времени (1906—1917), поэтому понятно, что его волновали внутренние проблемы школ. Дьюла Юхас со своими педагогическими взглядами стремился к осуществлению самых ценных требований педагогических реформ. Говоря о литературном воспитании, он сформулировал принцип впечатлительности, произведение-центричности, активности учеников и всеобщего влияния. Он в своих взглядах о народном образовании занимался особенно с возможностями бесплатного народного образования, перехода школ в руки государства и осуществления в школе современных научных взглядов.

ANSICHTEN VON GYULA JUHÁSZ ÜBER GRUNDLEGENDE FRAGEN DER PAEDAGOGIK, DER LITERARISCHEN ERZIEHUNG UND DER UNTERRICHTSPOLITIK

von A. Hegedűs

Vor 1919 beschäftigte sich Gyula Juhász überwiegend mit inneren Fragen und mit der didaktischen und erzieherischen Arbeit der Schulen, aber schon damals haben sich auch die Konturen seiner unterrichtspolitischen Anschauungen zu entfalten begonnen. Seine Lehrertätigkeit fällt in diese Zeit (1906—1917), so ist es klar, dass ihn damals die inneren Fragen der Schulen anregten. Gyula Juhász versuchte durch seine pädagogischen Ansichten die wertvollsten Forderungen der reformpädagogischen Strömungen zu verwirklichen. Über die literarische Erziehung gesprochen fasst er das Prinzip der Erlebnishaftigkeit, des Konzentrierens auf das literarische Werk, der Aktivität der Schüler und das der Einwirkung auf einen jeden. Mit Nachdruck beschäftigte er sich in seinen unterrichtspolitischen Ansichten mit den Gedanken der Geltendmachung des kostenlosen Volksunterrichts, der Verstaatlichung der Schulen und der zeitgemässen wissenschaftlichen Betrachtungsweise.

MIKROTOPONIMIAI VIZSGÁLATOK

Írta: INCZÉFI GÉZA

Valamely tudományág fejlődését annak differenciálódása mutatja a legjobban. A névtudomány mint a nyelvtudomány ága így differenciálódott a személynévek vizsgálatával foglalkozó *antroponímiára* és a föld, a víz stb. megnevezéseit vizsgáló *toponímiára*. A magyar névtudományban magyar terminus nem terjedt el általánosan, talán az elsősre a *személynévtan*, az utóbbira a *földnévtan* vagy *helynévtan* volna alkalmas, de az említett nemzetközi terminusok használata sem volna helytelen. A toponímia tudományát újabban mind több külföldi szerző bontja két részre: *makrotoponímiára* és *mikrotoponímiára*. [1] A makrotoponímia a településneveket, nagy területek (világrészek, országok, tartományok, hegyek stb.), nagy vizek (tengerek, tavak, folyók) neveit vizsgáló tudomány, a mikrotoponímia ezzel szemben a települések bel- és külterületének neveivel foglalkozik. E nevek nyilvánvalóan más tudományok (pl. biológia) terminusainak analógiájára keletkeztek (vö. mikrobiológia). E két terminusnak inkább gyakorlati értéke van, hiszen például a nagy területet jelölő nevek és határnevek között alapvető elvi különbség nincsen, csak bizonyos eltérés a kétféle névtípus jellegében és ezek tudományos felhasználásában állapítható meg. A makrotoponímia névanyaga a mikrotoponímiákhoz képest nagy részben jobban elszakadt már a köznévi megnevezésektől, alakja állandósult, zárt; de ez sem érvényes minden széles körben ismert névre, hiszen olyan is van közöttük, amely a jelölt területre vonatkozó valóságos (mai vagy régebbi) információt tartalmaz (pl. *Tölgyes*, *Sárospatak*). Leginkább a zárt alakú, széles körben (leginkább az ország egészének lakossága által) ismert neveket tárgyalja a makrotoponímia, amelyek településtörténeti tanulságok levonására is hasznosíthatók. Egy település vagy kisebb tájegység részletezőbb megnevezésére szolgáló nevek a mikrotoponímiai kutatás körébe tartoznak. Régebbi szakmunkák a településneveket állították szembe a „dülőnevek”-kel (a német szakirodalom a *Siedlungsnamen* és *Flurnamen* terminust használja) [2], mert elsősorban a településnevek dolga foglalkoztatta a kutatókat, a dülőnevek sajátos elméleti kérdései iránti érdeklődés csak későbbben támadt [3], majd a névtudomány további fejlődése következtében válik szükségessé a két névtípus megkülönböztetése. Kutatásaim közben merült fel bennem a települések határában élő (és szűkebb használati körű) nevek összefoglaló megnevezésének szüksége, és ennek a fogalomnak a jelölésére dolgozataimban [4] a *határnevek* terminust használok megfelelő ellennév nélkül, de figyelembe veszem, hogy a települések határában is vannak olyan jelentősebb földrajzi alakulatok, amelyek a makrotoponímia körébe tartoznak (pl. egy hegyvonulat, jelentős tó, folyó stb.). Mivel ezek az új nevek a kisebb és nagyobb földrajzi alakulatokat jól elkülönítik, ezért helyeslem (magyar név híján) a makro- és mikrotoponímia terminusoknak a magyar névtudományban való használatát.

1. A mikrotoponímia körébe tartozó nevek (különösen a határnevek, de egyes településnevek is) a köznévi megjelölésekhez (amelyek alapjukat képezik) hasonlóan a

mai ember számára a területről valamilyen információt tartalmaznak, amely a tulajdonnévi individualizációt (neveinknél a lokalizációt) segíti. [5] A tulajdonnevek (köztük a földrajzi nevek) jelentéstartalma nem alapvető sajátása e szófajnak, sőt a jelentés nélkülieket tekintik igazi tulajdonnévnek: „Man hat ... dasjenige als das „ideale“ Proprium angesprochen, dass als reines Identifikationszeichen frei ist von jeglicher inhaltlicher Motivation.” [6] Azonban határneveink között olyan nagy számban vannak köznévi értelemben jelentéstartalmú nevek, hogy jelentés szerinti vizsgálatauk teljes mértékben indokolt. A név információja a jelölt területről sokféle lehet. Nem kevés azoknak a neveknek a száma, amelyek valóságos (reális) információt tartalmaznak. Például a Szeged környékén élő *Hosszú*, *Széksóstó* nevek (Szeg. 38, 86) egy hosszán elnyúló szántót, illetőleg egy szikes tavat jelölnek. E neveknek a köznevekkel azonos értékű reális információja ellenére azért lokalizálhatnak (individualizálhatnak), mert a név információja azon a tájrészen nem a megszokott, gyakran előforduló, tipikus, hanem egyedi, *atipikus*, feltűnő. E nevek lexikai tekintetben is egyediek azáltal, hogy a sokféle, lehetséges köznévi megformáltsággal szemben bizonyos állandóság jellemző rájuk. Azonban e lexikai állandóság nem okvetlenül örök életű, hiszen a kihalt toponímiai elemet újabb válthatja fel a köznévi szóhasználatot követve, majd az állandósul egy időre vagy véglegesen. Ha egy fogalom jelölésére új közszo vagy szóképző elem terjed el, akkor a határnevekre is kihat e változás, mert nem szigetelődnek el a köznevektől teljesen, de az információban nem történik változás. A. BACH [7] a határneveknek a köznevekkel való szoros kapcsolatát azzal magyarázza, hogy a községek hivatalai hosszú időn át nem foglalták írásba e neveket, és a „bürókrácián” kívüli létükben szabadabban fejlődhetek. Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy határneveink közül ma is jobbra csak a hivatalos „dülőneveket” örökítik meg, a határban élő többi név ezért szabadon fejlődhet. Ezzel magyarázható, hogy határneveink között sok változó elemű név található gyűjteményeinkben. A szőlőskertet a *-szőlő* alapelemű nevek jelölték: *Diófásszőlő*, *Gunyhószőlő* (M). A XVIII. században terjedt el Makón a *hegy* szó a szőlőskertek jelölésére (bizonyára más szőlőtermő vidékről), és ettől kezdve neveinkben lexikai változást észlelünk: *Bánomhegy*, *Szardicsihegy* (M), a *szőlő* elem a toponímia nyelvéből kiesik. Ugyanezt észleltem a kocsmák megnevezésében; a régi *korcsma* szót kb. 1800-tól a divatos *csárda* váltja fel neveinkben, de mindkét elem egyideig még egymás mellett él változatként: *Kaparáji Korcsmárosnéja* (1804) — *Kaparáji Csárdába* (u.akkor); *Réti korcsma* (1790) — *réti csárdába* (1795). A *hajlat* köznevet a *hajlás* váltja fel a Makó környéki nevekben, mert e szó *-at* képzős származéka elavult (8), helyébe az új képzős származék lépett, *Deszky nagy hajlati sziget* (1851) — *Deszki Nagy hajlási Sziget* (1857), *Deszkihajlás* (mai adat); *Csipkésihajlat* (1843), *Sörházihajlat* (1849), de az *-ás* képzős név már 1774-től előfordul: *Nagyhajlásbul*, ezért úgy látszik, hogy a *hajlás* és *hajlat*-tal alkotott nevek a XVIII. század 40-es éveitől voltak egyaránt használatosak, majd ez utóbbi kihalt. Ezekben a példákban tehát az információ változatlan maradt, csak a lexikai megformáltság módosult a közszo használat hatására.

A területre vonatkozó információ a nevek nagy számánál már csak *történeti* annak következtében, hogy a név tartalma keletkezésének idejéből való állapotot rögzített: *Eperjes*, *Fertő*, *Gyékényes* (Szeg. 26, 30, 34) ma egyaránt szántó (illetőleg részben szikes legelő, időszakos vízállás) nevei, de keletkezésük korában epest, mocsaras, ingoványos, illetőleg gyékényt termő területet jelöltek. Az információnak a jelölt terület jellegzetességénél gyakran állandóbb volta teszi neveinknek ezt a csoportját a történeti földrajz, település- és gazdaságtörténet stb. számára olyan értékké. Az sem ritka azonban, hogy a már történeti információt tartalmazó név

mellé ugyanannak a területnek a megnevezésére új, mai információt tartalmazó név keletkezik, és ezek együtt is élhetnek. A Szeged környéki *Fehértó* (Szeg. 29) információja már történeti (a tó partján kivirágzó fehér szikso már nem észlelhető), és a tó egyedüli jellegzetessége, hogy fontos haltenyészetet létesítettek benne. Ennek a következménye, hogy elég széles körben *Halastó* neve is hallható a környéken. E nyelvi alakulatot e tájon való egyedüli léte és egy helyre lokalizáló képessége alapján tekintjük tulajdonnévnek [9]. De a névnek individualizáló értéke csak a közeli tájon van, a távolabbi ember számára nincs egyedi tartalma, hiszen távolabb több halastó is van.

A nevek információjának egyedi jellegéből következik, hogy a névadás alapja elég gyakran olyan természetű, amely e karakterisztikum egyedi meglétét feltételezi. Tápén a *Gyöngyös* nevű hely (Szeg. 35) a gyöngytyúk legelője volt, de ez csak akkor lehet individuális értékű név, ha a falu határában más helyen nem legeltettek ilyen szárnyasokat. Ez azt jelenti, hogy a nevek egy csoportjának (nem is kevésnek) *negatív információja* van: ez a tartalom a tájegységnek csak egyetlen területére vonatkozhat, másutt azonos jellemző vonású terület meglétét kizárja. Ilyen névnek tekintem Algyő határában, a Tisza bal partján, a levágott Tisza-kanyar (Holttisza) övezte terület *Nagyfa* nevét. A névadó egy magányos nagy fa volt, amely a névadás alapjává vált, és a név hatálya jelöléstágulással a környező területre is áterjedt. A fátlan Alföldön egy magányos fa is lehet névadó: Szegeden *Bencfa*, *Határfa*, *Topolya*, *Soványfa*, *Sövényfája*, *Zöldfás*; Makón *Bukifa*. A felhozott példáim azonban nem azonos értékűek, mert a *Topolya* nevet kivéve mindegyiknek meghatározó eleme is van, amely az alapelem jelölte fogalmat (fa) leszűkíti (*Nagyfa* = csak nagy méretű fa). Ezért a negatív információ e nevekben csak a leszűkített fogalomra érvényes: azon a vidéken nincsen ilyen nagy méretű fa. Ezeket nevezem *szűkített negatív információt* nyújtó neveknek. Ezzel szemben a *Topolya teljes negatív információt* tartalmaz; ilyenek még az Óföldrak határában élő *Bánya*, a makói tágabb határban levő *Csorgó*, *Ér*, *Fok*, *Sík*, *Nyomás* stb., Sövényháza vidékén *Tó*; de már a *Kerekítő* név Ányás környékén csak a meghatározó elemmel bővült név fogalmi tartalmára nézve tartalmaz negatív információt; kerek vízállás nincsen több azon a vidéken. Az előbbi a gyakori a magyar névadásban. De a *Kerek-* meghatározó elemű név élhet ellenpár nélkül is (pl. *Hosszútó*), és a meghatározó elem szerepe csupán egy tulajdonság jelölése a lokalizáció erősítése céljából. Az efféle nevekben a negatív információ mégis teljesnek tekinthető. A nagyobb tájegységgel is számoló, távolabb lakók számára az egytagú (csupán egy földrajzi fogalmat megnevező nevek) nem mindig lokalizálhatók, ezért alakítják ki a távolabb élők ezek helyett a szűkített információjú neveket (*Ér-* *Déliér*, *Sík-* *Leleisik* stb.).

A nevek információjának értékelését tudomásom szerint először V. A. NYIKONOV tárgyalta. [10] Szerinte minél ritkábban fordul elő a valóságban valamely jelenség, annál inkább nevezhető köznévvvel valamely földrajzi alakulat. Felfogását A. K. MATVEEV bírálta [11], és kifogásolta, hogy ezt az elvet abszolutizálja, az információ realitását mellőzte. Ez utóbbi megállapítás azt jelentené, hogy neveinknek nincsen olyan rétege, amely reális szemléleten alapul, ezt pedig a bemutatott elemzések alapján nem fogadhatjuk el. Itt jegyzem meg, hogy a magyar névtudomány a nevek negatív információját jól hasznosította településtörténeti tanulságok levonására. A törzsnevek azon a vidéken találhatók, ahol nem volt a törzs településhelye [12]. Ehhez hasonlóan a népnévből származó személynevek (pl. *Szász*, *Oláh*) csak más nemzet településhelyén kereshetők. [13] Ezek is negatív információnak tekinthetők.

Az eddigi elemzésem alapján a jelölt tájra vonatkozó információ jellege szerint a tárgyalt határneveinket két csoportra bontom:

a) A mai reális valóságvonatkozású nevek csoportja. Csak ezek nevezhetők atipikusnak, és ezek jelentéstartalmának realitása segíti a legfőbb funkciót, a lokalizálást.

b) Neveink egy csoportjának csak a múltban volt reális jelentéstartalma és atipikus jellege; ez azonban a nevek konzervatív voltának és a jelölt terület változó természetének következtében irreálissá vált. Ezek jelentéstartalmukkal nem a táj karakterisztikumát jelölve lokalizálnak, hanem egyedi jelentéstartalmat [14] kapcsolnak a tájhoz. Mivel e jelentéstartalom és a táj között ma már csak a név használata közben alakul ki társadalmi úton asszociáció, ezért e jelentéstartalomnak a lokalizálásban való szerepe nem lehet olyan hatásos, mint a valóságvonatkozású nevéké, amelyek a jelölt táj fő sajátosságát jelölik, és e tartalom az objektív valóság köznévi megnevezéseként is elevenen él a közösség tudatában.

2. A mind jobban szaporodó gyűjteményeink tanulmányozása közben olyan névtípusokra bukkanunk, amelyek vizsgálatra érdemesek, mert csak elvétve esett szó róluk eddig (főleg az egyedekről és nem a típusról), vagy nem is említettek a kutatók. Most több gyűjtemény tanulmányozására van lehetőségünk, és ezért valamely névtípusnak több helyről való jelentkezéséről (vagy hiányáról), a típusok megterheléséről és változásairól is adhatnak legalább általános tájékoztatást. A határnevek a köznevekkel a legszorosabb kapcsolatban vannak, és ez a kapcsolat újra és újra megújulhat. Régebbi korok nyelvi alakulataihoz való kapcsolat mellett mai nyelvünk minden olyan szóalkotási módja határnévalkotóként is megtalálható, amelyet a földrajzi nevek szófajisága (főnévi voltak) megenged. Nyelvtanaink a közszavak határkérdései keretében tartják számon, hogy a közösség nyelvhasználatában *ragozott igealakoknak és teljes mondatoknak főnévi használata* állandósulhat a nyelvben. Ez a szófajváltás csak ritka nyelvünkben [15], és e főnevek rendszeren gazdag érzelmi tartalom kifejezői: *mehetnék, félsz; nemulass, szaladj-ide, szaladj-oda* stb. Gyors elterjedésüket szemléletes voltukon kívül kedélyes hangulatuk segíti. [16]

A határneveknek a köznevekkel való szoros kapcsolatának a következményeként értékelem, hogy ragozott igék vagy mondatok is találhatók határneveink között; és ezek megnevezésére a *mondatnevek terminust ajánlom* [17], bár nem mindenben találó e név. Számuk nem nagy (akár a köznevéké), de részletes elemzésük alapján kis-számú, mégis elég változatos névrendszer kerekedik ki.

A forrásként szolgáló gyűjteményekben ragozott igealakokat (indulatszókat) és mondatrövidékeket az alábbi helyekről közöltek: Z.: 22, Szeg.: 6, Bl.: 4, H.: 3, M.: 3, Söv.: 3, Km.: 1, Ny.: 1, T.: 1. Nincsen adat: Kal., Dés, Hh., Bo., P., Gy., Dö., Ty., Mp., Sz., K., F., G.

Ezeknek az adatoknak térképre vetítése útján a Tisza tágabb vonalát jelölhet-nénk meg e névtípus leggyakoribb előfordulási területének, azonban ezen a területen kívül, sőt a legnagyobb számban Zalában találhatók e nevek, ezenkívül van egy adatunk a Nyárad mentéről is. Ezért nem tarthatjuk e neveket csupán valamely vidékre korlátozódó névtípusnak, hanem sporadikusan sokfelé található típusnak, amely forrásaimban zömmel Zalában és a Tisza tágabb völgyében található. A készülöben levő gyűjteményekben is minden bizonnyal akad rá néhány példa másunnan is.

2. a) Alaki tekintetben e névtípus elég változatos. A legegyszerűbb a csupán ragozott igealakból (indulatszóból) álló név, amely lehet igekötős, olykor tagadószó is állhat mellette: *Gondóta* (Z. 51/37; 53/28; 56/41; 70/43; 71/77; 95/44; 98/18; 247/248; 247/261), *Lebuj* (RR. 167; H. 81), *Neszür(j)* (Szeg. 66: Rosszul termő szőlő), *Tekincs* (Z. 1/44; 25/79; 56/66; 58/50; 62/64; 76/1; 123/29; 210/134), *Értem*, változatai: *Értemen belül*, ~ *kívül*, *Értem mellett* (Hnt. 1944), *Betekincs* (Km. 15),

Unom (Ny. 13). E nevek közül a *Lebuj*, *Nesze*, *Neszür(j)*, *Betekincs* alap-
elemmel is gyakori, és bizonyára ezek az eredeti alakok, amelyek közül több-
nek az alapeleme lekopott: *Lebujcsárda* (H. 81), *Lebujárka* (RR. 167), *Lebuj-
tanya* (Hnt. 1944), *Becsalscsárda* (Z. 36/246; a Hnt. 1944-ben: *Becsali*, ~
puszta, ~ *út*, ~ *hegy*), *Betekincsicsárda* (Km. 15), *Betekincspuszta* (Hnt. 1944).
A lekopás útján való rövidülés a névvé válás folyamatának szokásos követ-
kezménye. [19] Néhány igealakon -i képzőt találunk, amely játszi képző szerepet tölt
itt be ebben a szokatlan helyzetben (igei alapszón) [20]: *Buki* (M. 247, Hnt. 1944),
Betéri (M. 241), *Lesi* (M. 315), *Nyargali* (Szeg. 66), *Alig-vári* (l. lenn). Az egyiknek
egész névcsaládja alakult ki (*Bukialja*, *Bukifa*, *Bukiköze*, *Bukimajor*, *Nagybuki*,
Kisbuki), és talán a közeli hódmezővásárhelyi határban levő, de másutt is ismert
(Hnt. 1944) régi *Lebuki csárda* név analógiájára alkották a nevet, abból rövidült.
De az sincs kizárva, hogy az út mellett (ahol fekszik a jelölt hely) *Lebuki* nevű *csárda*
volt, abból rövidült a név, és a terület nevét vált. A *Betéri* és *Lesi* magános nevek,
szócsaládjuk nem fejlődött 1958-ig. Mindkettő kocsmánév volt eredetileg, és
az épület pusztulása után a föld megnevezőjévé váltak. A *Lesi* névre vonatkozóan
ezt bizonyítani lehet, sőt korábbi szerepét is ismerjük képző nélküli alakban. 1780-ban
ezt jegyezték fel e helyről: „a *Less-gödör* melletti csapszékkal” [21], de ugyanabban
az évben (és később is) „*Lesi-kertek*”-ről olvashatunk. [22] Ezek alapján való-
színűnek tartom, hogy a *Les* névvel eredetileg egy leshelyet jelöltek a vadászok, majd
a mellette épült kocsmá nevévé vált, utána a közeli kertekre is áterjedt a név. A *Nyar-
gali* név névadási alapja ismeretlen. Ezek alapján ezt a játszi -i képzőt a földrajzi
névadásban eredetileg (leggyakrabban) kocsmanevek alkotójaként értékelem. A régi
csárdák, kocsmák neveinek gyűjtését fontosnak tartom, mert ezekben a játszi név-
képzésnek számos formájával ismerkedhetünk meg. Nagyobb gyűjtemények hiányá-
ban csak kisebb anyagon kell e nevek sajátságait tanulmányoznom.

2. b) Neveink mai alakját figyelembe véve a második csoportot azokból a
nevekből alkotom, amelyek igei állítmányt tartalmazó mondattörédek (tehát a
tagok között mondattani viszony van), de a jelölt terület megnevezetlen. Az ígén
kívül valamilyen kötőszó, határozószó, határozóragos névszó a név előtagja: *Halesz*;
a földről csak akkor szolgáltatnak dézsmát, ha a víz el nem mosta a termést (Söv.
104; l. még a Hnt. 1944 sok adatát). *Miglakom*; erről szóló feljegyzés szerint: „Ha
kitelt a szerződés, akkor költözni kellett. Ezért járta a keserű mondas: Miglakom,
míg ielek el nem hagyom” (Bl. 18). Két nevünk szójáték azáltal, hogy alapelemük
homonima, mert ragozott igealak és egyben a földrajzi nevekben szokásos építményt
is jelöl; ebben rejlik tréfás hatása: *Alig-vár* egy dombos szőlő neve Zalában. A név-
adás népi hagyománya: „A szőlősgazdák a késve érkező fináncokat úgy fogadták,
hogy alig vártuk magukat. A fináncok erre azt mondták, hogy akkor ennek a hegynek
legyen a neve *Alig-vár*” (Z. 226/75). Ha a név útszéli csárdát jelölt, akkor a népi
magyarázat is erre a tárgyra fordul: „Nevét onnan kapta, hogy a tulajdonosának az
volt a szavajárása: alig várom, hogy jöjjön a vendég.” Kár, hogy ez a tréfás hatás
háttérbe szorult a földrajzi nevek szokásos fejlődése során, mert több differenciációja
keletkezett: *Alig-vári-mezzű* (Z. 193/157; 226/75; 260/96 stb.); ~ *csapás* (Z. 193/165),
~ *hegy* (Z. 233/26, 226/75); ~ *szőlőhegy* (Hnt. 1944); ~ *kút* (Z. 198/81); ~ *major*
(Z. 198/11); ~ *tanya* (Hnt. 1944). Személyragos alakban: *Aligváromtelep* (Hnt. 1944).

Ennek a névtípusnak a képviselője a *Vigan-vár* név is (Z. 74/39), bár a gyűjtők
nem közöltek vele kapcsolatban a név eredetére vonatkozó néphagyományt. Itt jegy-
zem meg, hogy e néphagyományt nem értékelem túlzottan, de véleményem szerint
egészen újkeletű nevekről lévén szó, figyelembe vehetjük. Természetesen azzal is

számolnunk kell, hogy valamely név mai alakját a népetimológia alakította, esetleg más eredetű, *Vizi-malom* (< Vízy szn., Z. 33/1 11). Így felderíthettem a Szeged vidéki *Mászfőhőgy Mászhőgy* névről (Szeg. 60), hogy a meghatározó elem a *Mász* családnévből származik (1887: *Mász Ferencz* hegy). Erre a családra ma Szőregen bukkantam rá. Ezért a név változatai közül a másodikat kell eredetinek tekintenünk, az első ezzel szemben népetimológiás, tréfás, gúnyoros változat. Jelentéssel bíró családneveink tárgyköre olyan széles körű, hogy csak alapos vizsgálat után lehet valamely földrajzi név meghatározó elemét köznévi eredetűnek minősíteni. Példaként felhozom, hogy az ásatthalmi (a szabadkai út menti) *Ládató* név meghatározó eleméről később derült ki, hogy benne a régi *Láda* család neve rejlik (1822: *Láda Gergelynek*, a Csanádi Püspökség Levéltára 1826/25, 74), de a zalai *Fonnyatkereszt* (Z. 3/57) és a *Csizma-gödör* (Z. 15/24) név előtagjának személynévi eredetéről is csak a gyűjtő jegyzetéből szerezhettünk tudomást. Teljes mondatból áll a *Hajtamuszáj* név, amely mellett *Alsómuszáj* és *Felsőmuszáj* is él Jászberény külterületén (Hnt. 1944), mások: *Fogadjisten*, *Istenhozott*, *Istensegíts*, *Istenvelünk* (uo.).

2. c) A harmadik csoportba sorolom azokat a neveket, amelyeknek mindig van földrajzi fogalmat jelölő meghatározó eleme, és ezzel a név valóságvonatkozású. Szép költői nevek vannak közöttük, ezért nem véletlen, hogy a Rétközben található (és bizonyára másfelé is meglevő) *Török-szakad-csárda* nevet Jókai „Egy magyar nábob” című regényében is felhasználta (RR. 46). Alaki szempontból aszerint különíthetők el e nevek, hogy igealakjuk jelentő, felszólító vagy feltételes módban van. A két előbbi gyakoribb, feltételes módú alakra alig van példa: *Alhatnámsziget* (RR. 26) — Jelentő módú nevek példái: *Gondóta-alja* (Z. 56/47) és *Gondótai-út* (Z. 52/29, 95/41); *Kapta-falu*; néphagyomány: lakóit csúfolták e névvel, mert úgy kapták (Z. 63/57), *Látomhegy* (Z. 56/89), *Teremhegy* (Bl. 24), *Tátomhegy*, *Tátompuszta* (Hnt. 1944); *Meglakhatszallás* (uo.). Felszólító módú igealakok több nevünk alkotói: *Fuss-patak* (Z. 56/13, 71/70), *Gyere-haza-telek* (Z. 126/28), *Nekeresdmajor* (Hnt. 1944); *Nelásdpuszta* (uo.), *Hálá-Isten-part* (Z. 42/40. igealakja kiesett; nagyon meredek oldal, amelyre igen nehéz fölkapaszkodni, állapítják meg a gyűjtők); *Hálaistendomb* (Hnt. 1944) nevünkben megrövidülve. *Adjisten*, *Adj-istenüti szállások* (Hnt. 1944), *Betekincspuszta*, *Nelásdpuszta* (uo.). A *Török-szakad csárda* (RR. 46) nevünkben a meghatározó elem mellérendelő összetétel, de ez már közszóként is él. Még ide kívánczolok (bár nem azonos a szófaji összetétele) a *Töled-hegy* név (Z. 186/30) azon az alapon, hogy a meghatározó elem ragozott alak.

A mondatneveknek általában erős *hangulati hatásuk* van, és az érzelemfelidézésnek leginkább a név fogalmi tartalma a forrása. Azonban a nevek természetéből következik, hogy hosszú időn át fennmaradnak, a névadás eredeti hangulati alapja feledésbe merül, és ezért eredeti hangulati hatása mérséklődik. Ugyanezt észleljük akkor is, ha a név funkciójában változás történik, például kocsmánévből a környező föld (esetleg tereptárgy) nevévé válik jelölésátvitellel. E hangulati változással néha alaki változás is együttjár, a név megrövidül, és ezzel az eredeti jelentést már nem közvetítheti a név. A névadás eredeti hangulati alapja már ismeretlen (legalábbis nem közlik a gyűjtők), ezért csak a szokatlan nyelvi megformáltság a tréfás hangulat keltője a *Látom-hőgy* (Z. 56/89), *Terem-hegy* (Bl. 24), *Fuss-patak* (Z. 186/30), *Gyerehaza-telek* (Z. 126/28), *Kezircsókolom utca* (H. 55) neveknek, de a jelölt területekre jellemző, hogy hozzá asszociált egyedi jelentéstartalmat már nem közvetítenek, az feledésbe merült. A *Kaptafalu* a gyűjtők feljegyzése szerint (Z. 63/57) falucsúfoló, tehát a tréfás-gúnyos hangulat tárgyi alapja ismert. De a *Buki* rövidült névben továbbélő *Lebuki* csárda-név már elvesztette eredeti hangulatát e változással együtt, mivel a hangulat forrásától

(a csárdától) elszakadt. Eredeti hangulatát elvesztheti valamely név akkor is, ha továbbra is azt a földrajzi objektumot jelöli, de eredetibb pejoratív (obszcén) tartalmának tudatosulását rövidülés útján gátolták. Zala megyében egy szántó neve *Ěbgonduta* (Z. 22/54), egy másiké *Ěbgonduta-rét* (Z. 140/31). E területen többfelé előtag nélkül él a név, azért eredeti pejoratív hangulata ezeknek már nincsen meg: *Gondota* (pl. 51/37, 52/28 stb.). A névadás alapja ismeretlen, de két azonos nevű vízjárta terület néphagyománya, hogy sokat kellett azon gondolkodni, hogy mikor lehet rajta dolgozni, lement-e már róla a víz (Z. 247/248; 247/261). Ismeretlen a névadás alapja *Nesze* nevünknek is Máriapócsan (T. 142—3), de Makón teljesebb alakban van meg, és az eredeti néphagyomány kapcsolódik hozzá: *Nesze p...-csárda*: rossz nők jártak oda régen (M. 337). Hajdúböszörményben is kocsmánév, amelynek teljes és rövid formája változatként él (H. 26,89). — A rövidülés útján „megszelídült” tartalmú név azonos eredetűre (és eredetibb alakjára) abból lehet következtenni, hogy ez is kocsmánév volt, de megrövidült. Az eredeti obszcén tartalom feledésbe merült, és új népi magyarázat is kapcsolódott a névhez: „A *Nesze* nevet pedig onnan kapta, hogy amikor a tolvajok nem fizettek és a kocsmáros kirte a bor árát, azok ütlegekkel fizettek és közben mondták... nesze, nesze” (uo. 143); a névadás alapja ismeretlen számomra a nagyhalászi névben: *Neszehid* (Hnt. 1944). Ezzel egy mondatnév fejlődésének három ütemét mutattuk be: 1. a név valóságvonatkozású; 2. a jelölt objektum változása után az obszcén tartalom és hangulat mellőzése céljából a név megrövidül; 3. a rövidült név jelentéstartalmához igazodó új népi névmagyarázat kapcsolódik.

3. Csak kevesebb határnevünkben találjuk a *kicsinyítés-becézés* fogalmának nyelvi kifejezését. Ez a névalkotási mód más nyelvekben közkeletű, különösen a szláv névtudomány tart számon számos becéző névképzőt és névtípust. Névtudományi szemléletű elemzésünkben csak azokat a kicsinyítő-becéző képzőket vehetjük figyelembe, amelyek névalkotók. Ennek a megállapítása azonban nagyon nehéz, csak néhány névnél jár sikerrel. A magam gyűjteményeiben néhány levéltári adat kétségtelenül igazolja, hogy a kicsinyítő képző *(-ka)* névképző; 1734: „*Halászká* névű Telek egészen *Halász Gergelyt* és *Györgyöt* örököszen illeti”, 1740: „az ősi *Halászká* nevű Telekemet ... megh bizonyíthatom, hogy az öreg *Halász György* birtokában volt ... Rákóczy Haborujában ... Atyám *Halász György* annak a ... földnek az *Diát* az *Töröknek* 28. Tall. le tette” (aláírója *Halász Ferencz*). Ilyen névalkotó kicsinyítő képző van SZABÓ T. példájában: a *Szent János templom* vagy a *Szent János mezeje* név megrövidülve *-ka* kicsinyítő képzőt vesz fel megállapítása szerint: *Szent Jánoska* (MNny. II, 86). A nevek állandóságának hiányával magyarázható [23], hogy régi nyelvünkben névalkotó képzőcserére is van példa: *Kengelus*, ma: *Kengyelecske*. [24] A kicsinyítő képzők névalkotó voltának megállapítása azért jár nagy nehézséggel, mert a patronym földrajzi nevek személynévi eredetű tagjai amúgy is képzetek lehetnek már személynévi szerepükben (pl. *Jankó*, Sz. *Marcsa*, uo.; *Ivánka* Szeg. 40), viszont nagyon kevés köznévi eredetű példát találtam a sok gyűjteményben, holott ezekről lehetne nyilvánvalóan a képző névképző szerepét megállapítani: *Vögyiske* (Z. 126/43), *Tócska* (Hnt. 1944). Az a megfigyelésem, hogy a közneveken a kicsinyítést-becézést gyakrabban a *Kis* (stb). meghatározó elemmel fejezzük ki, például *Kis-rét* (Z. 127/25), *Picike-kút* (uo. 138/55). Ide azokat a példákat sorolom, amelyeknek nincsen ellentétes értelmű ellenpárjuk (Nagyrét), ezért ezekben a meghatározó elem szerepe nem az ellentétes tulajdonságú földdel való szembeállítás, hanem csak a jellemző tulajdonság kiemelése, nyomatékossá tétele. E nevekben ellentétes jelentéstartalmú meghatározó elemek is kerülhetnek egymás mellé ilyen módon: Zalában egy erdő neve *Nagy-erdő* (Z. 100/29), mellette egy kisebb erdő megnevezése a nagyobb

erdő szemléletén alapul: *Kis-nagy-erdő* (Z. 100/35 = az ismert Nagy-erdő melletti kis erdő). E meghatározó elemek nagyon hasonlítanak a költői jelzőkhöz [25] abban, hogy szemléleti, hangulati elemmel gazdagodik a név, itt azonban a név funkcióját, a lokalizálást is segíti az ilyen természetű meghatározó elem. A kicsinyítő-becéző képzőkkel ellátott patronymiaikon e hangulati funkció mellett megkülönböztető értékük is van, mert a család több birtoka közül a kisebbiket jelölték: *Halászska* a *Halász* család kisebbik földje volt, mert a nagyobbik neve *Halászhegy* (Szeg. 36), más patronymiaikon bizonyára a szegénység gúnyoros-tréfás jelölője: *Ivánka* (Szeg. 40): az *Iván*-családnak csak ilyen kevés a földje.

Gyűjteményeinkben található kicsinyítő-becéző képzős származékneveket áttekintve az ötlük szemünkbe, hogy a köznévi eredetű nevek jóformán csak *-ka*, *-ke* és *-cska*, *-cske* képzővel vannak ellátva: *Hódoska* (Hnt. 1944), *Lóka* (Z. 175/57), *Uccika* (Z. 154/7); *Kertecske* (Hnt. 1944), *Lucska* (G. 141), *Tócska* (Hnt. 1944), *Vőgyicske* (Z. 126/43). E képző a patronymiaikon is megtalálható elég sok példán többfelé a nyelvterületen: *Abránka* (Hnt. 1944), *Jámborka* (Szeg. 40), de a legtöbb (csak a patronymiaikat tárgyalva) példát SZABÓ T. ATTILA mutatott be a nyelvterület különböző vidékeiről: *Pannika* (Sza. 90), *Urbánka* (uo.), *Antalka* (uo.), *Lázárka* (uo.), *Pétörke* (uo.); még szentnév is gyarapodott ilyen módon: *Szent Jánoska* (uo. 86). E képzővel ellátott patronymiaikon kívül másokon igen változatos és sokféle származéknevet mutatott be a szerző (Sza. 90): *-cs*: Petőcs; *-i*: Biri, Bandi; *-kó*: Jankó, Palkó; *-csa*: Marcsa; *-ca*: Bódica, Gyurkuca stb. E származéknevek egy rétegének sokféleségéről az a véleményem, hogy ezek a gazdag népi és régi magyar becéző személynév-képzés képviselői, nem pedig képzett földrajzi nevek. Tehát a becéző képzős személynév-nevek váltak földrajzi névvé, és ezért pusztá személynévi eredetű földrajzi neveknek tekinthetők. Ezzel szemben a *-ka*, *-ke* és a *-cska*, *-cske* képzővel alkotott származékokat (köznévi és személynévi eredetűeket egyaránt) tekintem a legtermékenyebbeknek a földrajzi nevek e kis csoportjában.

4. Határneveink között szórványosan a többesszám jelével ellátott névtípus is él. Ezek egy része személynévi, más pedig köznévi eredetű. A személynévből származók gazdag alaki típusrendszerét SZABÓ T. ATTILA mutatta be [26], a köznévi eredetűekkel nálunk nem foglalkoztak. Éppen ez késztetett arra, hogy az újabban sokasodó gyűjteményeket átvizsgáljam, és a többesszám jelével ellátott nevek típusait és szerepét a névadásban bemutassam.

A külföldi névtudományi munkákban a nevek alaktanát tárgyaló fejezetekben foglalkoznak e névtípussal, sőt a nevek rendszerében levő helyük meghatározására is törekszenek. A német szakirodalomban A. BACH [27] úgy foglalja össze a kutatók véleményét, hogy közbeeső helyet foglalnak el a személynévnek és köznevek között azáltal, hogy a helyet az ott tartózkodó személyről nevezik el. Ez természetesen csak a személynévi eredetű nevekre vonatkozik. Ezzel lényegében ugyanolyan szerepet tulajdonít a nevek e csoportjának, mint amelyet a magyar pusztá személynévi eredetű földrajzi nevek sajátóságaként ismer el a külföldi szakirodalom is. [28] A szláv névállományban a személynévnek a többesszám jelével gyakran válnak földrajzi névvé. A köznévi eredetűek a többesszám jelével leginkább a hely lakóit jelölik foglalkozás-nevekből és népnevekből alakult földrajzi nevekkel. [29]

A magyar nevekben a többségi fogalom vonatkozhat a névadóra és a jelölt területre egyaránt. A többségi fogalom alaki kifejező eszköze változatos: Az általános *-k* többesjel egymagában, utána következő *-é* birtokjellel vagy az összefoglaló neveket alkotó *-ék* képző részeként fordul elő a határnevekben. Igen kevés példán a több tagból álló név *-ék* képzős meghatározó eleme mellett az alapelem *-i* jellel van ellátva

(*Minyukucék mezejei*, Sza. 120). A több tagból álló határneveken a *-k* többesjel állhat a meghatározó elemen (*Bokákkert*, F. 55), vagy az alapelemen (*Bánfy gyepek*, Sza. 100), egy példán mindkét tag *-k* többesjellel van ellátva (*Lukácsokkertyek*, Ny. 19). Az *-i* többesjel csak a köznévi eredetű alapelemen található (*Gál körtefái*, F. 62), de ez a típus *-k* jellel is előfordul (*Mátyás tók*, Sza. 100).

E többesjelek (*-k*, *-i*) szerepe elég változatos határneveinkben. A *-k* többesjel leggyakrabban személynévi eredetű elemhez járul, és egymagában (*Kovácsok*, Sza. 93) vagy az *-ék* képzővel (*Benedekék*, *Mónár Pistáék*, Sza. 93, 94) a tájrész (földrajzi alakulat) egykori több birtokosát, művelőjét, ott lakó családot, közösséget (*Ballák ucca*, Sza. 101; *Tímárok utcája*, M. 405) összefoglalóan nevezi meg. Az elemek viselkedésében bizonyos eltérést észleltem, mert a többesszámú személynévi eredetű tag után az alapelem személyrag nélküli is lehet (*Bertákkert*, F. 55), de a köznévi eredetű meghatározó elem után az alapelem mindig személyragos (*Cigányok háza*, F. 55). A birtokló személyeket leggyakrabban családnevükkel jelöljük neveinkben, de olykor a névadó közösség egyik tagja teljes nevének (család- és keresztnevének) kiemelésével (annak képviselőjeként) jelöljük a birtokló közösséget (*Nemes Balázsok tója*, Sza. 121).

A köznévi eredetű tagokból álló nevek *-k* többes jelével több összetartozó, hasonló részterületet (tagolt, osztott tájrészt), több azonos jellemző tereptárgyat, birtoklástörténeti szempontból összetartozó földet stb. jelölnek: *Csüreskertek*, (Ny.² 40), *Feketék* (Ny.² 40), *Fenyőfák* (F. 61), *Kaszálások* (F. 66), *Hosszúnyilak* (Ny.² 11), *Véckéregjének* (Ny.¹ 9).

A többesszám jelével ellátott nevek két nagy csoportja különül el:

1. A birtoklásra való utalás nélküliek, amelyek vagy a több birtokost vagy a terület tagoltságát jelölik többes jellel.

a) Több birtokos tulajdonnévi megnevezése a *-k* többes jellel vagy az *-ék* képzővel történik.

A *-k* többes jellel ellátott neveink száma elég nagy: *Bacók* (Sza. 93), *Becők* (uo.), *Bedők* (uo.), *Donátok* (uo.), *Györgyek* (uo.), *Kelemenek* (uo.), *Kondorok* (F. 68), *Kovácsok* (Sza. 93), *Márták* (Szeg. 60), *Sándorok* (Sza. 93), *Vargák* (uo.).

A birtoklásra való nyelvi utalás nem található az *-ék* képzős összefoglaló nevekben sem, amelyek egy birtokló (megmunkáló) közösség nevével jelölik a táj egy részét. E típusnak a többesszámú alakulatok közé való sorolását az teszi indokolttá, hogy e képző eredete szerint az *-é* birtokjelből és a *-k* többesjelből tevődik össze, és gyűjtőnév jellegű, amely a megnevezett személlyel együvé tartozó közösséget (tehát többségi fogalmat) jelöl. [30] Az *-ék* képző család- és keresztneveken fordul elő: *Bakóék* (Sza. 93), *Benedekék* (uo.); *Nagy Benedekék* (uo. 94), *Birta Ferencék* (uo.), *Mónár Pistáék* (uo.). E típusra az összes adatokat SZABÓ T. ATTILA tárta fel, és erdélyi forrásokból valók. Ezideig más adattárban nem bukkantam rá. E nevek funkciója teljesen megegyezik a puszta személynévekből állókkal abban, hogy nem a földet (tájrészt) jelölik, hanem a birtokló, dolgozó emberi közösséget, amelynek nem állandó a helye.

b) Külön csoportot alkotnak azok a köznévi eredetű nevek, amelyek több hasonló tagolt, azonos részegység, tereptárgy megnevezéseit, tehát a földrajzi fogalom neve viseli a többesjelt: *Alszegei szőlők* (F. 78), *Bórzjukak* (Ny.¹ 10, Ny.² 40), *Felsőszőlők* (F. 78), *Fenyőfák* (F. 61), *Gyepük* (F. 63), *Hosszú földek* (F. 65), *Hosszúnyilak* (Ny.¹ 11), *Kaszálások* (F. 66), *Kenderesek* (Ny.¹ 7), *Középszőlők* (F. 18), *Nyilak* (Ny.² 12, 40), *Padak* (Ny.² 40), *Pusztaszőlők* (F. 78), *Szőlők* (F. 77), *Tók* ~ *La tauri* (Do. 45), *Tókák* (Z. 123/77, 163/40, 132/21, 216/82), (szerkezetek: *Tókáki-*

oldal, Z. 58/76; Tókáki-rét, Z. 216/83), *Véckérezárók* (Ny.¹ 9), *Fórásonál ~ La izvoara* (Do. 46).

E névcsoport futólagos áttekintése alapján is feltűnik, hogy a viszonylag sok vidékről, a nyelvterület különböző tájairól szóló gyűjtemények közül csak négy helyről közöltek adatot e típusra: Felsőörről és Zalából, az erdélyi Nyárádmentéről és a dobokai völgyből. Ezek a nyelvterület két szélén vannak, de annak a kimondására nem vállalkozhatom, hogy csak itt él e típus, mert az újabb gyűjteményekből másuttan is előkérülhet. A forrásokban levő adatoknak ez a csoportosulása azonban feltűnő és figyelemre méltó.

2. *A birtoklásra utaló nevek* a többesjel mellett -é birtokjellel vagy birtokos személyraggal fejezik ki e viszonyt, és csak kevés példa van a köznévi eredetűekre, a viszony természetéből következően e neveknek majd mind van személynévi eredetű tagjuk.

a) *Köznévi eredetű az Erdőkalja* (F. 60) nevünk, de gyakoribbak a népcsoportot jelölő köznévi tagot tartalmazó nevek, amelyek azonos értékűek a személynévi eredetűekkel abban, hogy személyt jelölnek (*Cigányok háza*, F. 55).

b) *A személynévi eredetűek* típusrendszerét SZABÓ T. ATTILA mutatta be dolgozatában [31], ezért más vidékek példáival tetézem itt, ha van rá adat. Ellenkező esetben csak egy példát közlök a szerző gyűjteményéből.

Néha csak az alapelem található személyraggal és többesjellel (-i) ellátva: *Gál kőrtefái* (F. 62), *Jankó gödrei* (Sza. 107), de gyakoribb a többesszámmal ellátott személynévi eredetű tag.

Kevés számú nevünk a személynéven -é birtokjellel fejezi ki a birtoklást: *Borsoké* (Sza. 94), de általánosak a birtokos személyragos alapelemű nevek: *Adorjánok hegye*: (F. 48), *Ambrusok utcája* (Sza. 119), *Ballák tója* (F. 51), *Bartalisok utcája* (Sza. 119), *Bófok fenyvese* (F. 54), *Bucsok réve* (Sza. 119), *Dongók lankája* (F. 59), *Gerütsők völgye* (F. 62), *Jankók harasztya* (F. 64), *Kozmorok árka* (F. 69), *Lacik árka* (Sza. 119), *Nagygyörgyök uccája* (M. 412), *Rácok hegye* (F. 75). SZABÓ T. ATTILA példái a nyelvterület széléről valók (Erdélyből és Ny-ról: Sopron, Somogy, Vas, Zala megyékből; É-ról a régi Bars megyéből) ezekhez csatlakozik a feltűnően sok nevem Felsőrből, de a makói adat egymagában áll a nyelvterület közepén. Még megemlítjük, hogy a két tag régi és nyelvjárási szerkezetben is lehet: *Lukácsokkertyek* (Ny.¹ 19)¹ Ez a típus kiegészülhet keresztnévvel és újabb köznévvvel *János Antalok völgye*—*János Antalok völgye pataka* (Sza. 120); vagy a többesszám jele személyt jelentő köznévhöz is csatlakozhat (*Pál fiak kerte vége*, Sza. 121).

Birtoklásra utaló személyragos név az -ék képzős személynév után is állhat: *Gergelyék mezeje* (Sza. 120), és ez a típus is bővíülhet keresztnévvel: *Samó Petiék mezeje* (Sza. 121); az egyeztető szerkezetre ebben a típusban is van példa: *Mihályék szőlőjök* (Sza. 119).

FORRÁSKÉNT HASZNÁLT GYŰJTEMÉNYEK

INCZEFI GÉZA, Szeged környékének földrajzi nevei. Bp. 1960. NyelvtudÉrt. 22. Szeg. — Uő., Sövényháza és vidékének földrajzi nevei. SzTF. Évkönyve 1958. 83—153. Söv. — Uő., Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján Budapest 1970. M. — Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. Szerkesztette Papp László és Végh József. Z. — SZABÓ T. ATTILA, A személynévek helyneveinkben, I. a 26. jegyzetet, Sza. — MEZŐ ANDRÁS, A bak-

talórántházi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza, 1967. *Bl.* — KISS LAJOS, Régi Rétköz. Akad. Kiadó, Bp. 1961. *RR.* — SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár 1942. *Kal.* — DR. SZABÓ T. ATTILA, Dés helynevei. Turda. 1937. *Dés.* — H. FEKETE PÉTER, Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. Bp. 1959. *H.* — KAKUK MÁTYÁS, Kunszentmárton földrajzi nevei. Szolnok, 1965. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 2. *Km.* — REUTER CAMILLO, Hosszúhetény község földrajzi nevei. Pécs, 1968. MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények 3. *Hh.* — SZABÓ T. ATTILA — †GERGELY BÉLA, A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei. Kolozsvár, 1945. *ETI. Bo.* — SZABÓ T. ATTILA, Gyergyói helynevek. Bp. 1940. Az egyetemi Magyarságtudományi Intézet kiadása. *Gy.* — SZABÓ T. ATTILA — †GERGELY BÉLA, A dobokai völgy helynevei. Kolozsvár, 1946. *ETI. Do.* — BENKŐ LORÁND, A Nyárádmente földrajzi nevei. Debrecen, 1950. Különnyomat a Magyar Népryelv VI. kötetéből. *Ny.^{1.}* — BENKŐ LORÁND, A Nyárádmente földrajzi nevei. Bp. 1947. MNyTT.Kiadványai 74. szám. *Ny.^{2.}* — K. SZOBOSZLAY ÁGNES, Felsőnyárád földrajzi nevei. MNyj. X, 105—113. *Fny.* — DEBRECZENI ILONA, Tyukod földrajzi nevei. MNyj. XI, 75—9. *Ty.* — JAKAB LÁSZLÓ, Máriapócs földrajzi nevei. MNyj. XII, 167—173. *Mp.* — PAPP JÓZSEF, Tiszacsege földrajzi nevei. MNyj. XIII, 135—144. *T.* — S. VARJÚ ANNA, Kömörő földrajzi nevei. MNyj. XIV. 65—77. *K.* — JAKAB LÁSZLÓ, Penészlek földrajzi nevei. MNyj. XIV. 79—85. *P.* — JAKAB LÁSZLÓ, Ömböly földrajzi nevei. MNyj. XI, 79—81. *Ö.* — TÓTH KATALIN, Szalmatercs földrajzi nevei. MNyj. XI, 81—5. *Sz.* — IMRE SAMU, Felsőőr helynevei. MNny. II. (1940), 47—80. *F.*

JEGYZETEK

- [1] Vö. pl. A. K. MATVEEV: VoprJaz. 1965, 6, 5; G. E. KORYILOV: uo. 1967. 1, 122.
- [2] Vö. A. BACH, Deutsche Namenkunde II/1,1.
- [3] Vö. J. SCHNETZ, Flurnamenkunde. München 19521.
- [4] Pl. a II. Névtudományi Konferencia kiadványában, továbbá a SzTF. Tud. Közl. 1970. kötetében.
- [5] Vö. INCZEFI: SzTF. Tud. Közl. 1970. 101—113.
- [6] W. FLEISCHER, Zum Verhältniss von Name und Appellativum im Deutschen. Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig. Gesellschaft und Sprachwissenschaftliche Reihe 13 (1964), 369—78. BzN. 5 (1970) 1, 80.
- [7] i. m. II/2, 655 §.
- [8] Vö. MMNyR. I, 376.
- [9] Vö. INCZEFI: SzTF. Tud. Közl. 1970. 101—113.
- [10] A toponimiai kutatások útjai. Principi toponimiki. Szbornik 1964.
- [11] i. m. 12 kk.
- [12] KNIEZSA, Magyarország népei; GYÖRFFY, A magyar törzsi helynevek. Névtud. vizsg. 26—33; LÁSZLÓ, A honfoglaló magyar nép élete; MOOR, A honfoglaló magyarság megtelepülése.
- [13] Vö. MELICH: MNy. 39, 265—80.
- [14] Vö. MARTINKÓ: Pais-Emlk. 191.
- [15] MMNyR. I, 221.
- [16] FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI, Stíl. 220—1.
- [17] Vö. BACH, Deutsche Namenkunde I, 159, 498 §.
- [19] Vö. A. BACH I, 159 §; SZABÓ, A falurendszer kialakulása Magyarországon 135; SÍPOS: NyelvtudÉrt. 40, 327—9; INCZEFI: a II. Névtud. Konf. kiadványában.
- [20] Vö. D. BARTHA, Szóképzés 128; LACZKÓ: NyF. 49, 16.
- [21] KÖZLI REIZNER, Makó város története. Szeged, 1892, 125.
- [22] Uo. és a Csanádi Püspökség levéltárának irataiban,
- [23] Vö. INCZEFI: a II. Névtud. Konferencia kiadványa.
- [24] GYÖRFFY: I, 297.
- [25] Vö. FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI: i. m. 247.

- [26] MNpy. II. 93—4.
- [27] A. BACH i. m. II/1, 89, 332, 333 §.
- [28] Uo. 334 §.
- [29] MIKLOSICH: PON., 118, 204, 121—2.
- [30] Vö. MMNyR. I, 396—7.
- [31] i. m.

МИКРОТОПОНИМИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Г. Инцефи

Автор в своей работе определяет о разграничении круга состава названий, относящиеся к кругу микротопонимии и макротопонимии, что между ними существенных различий нет, а некоторое расхождение в характере двух типов названия, можно определить в ходе научного использования. Он потом анализирует информацию топонимов относительно местности, которая может быть реальной и исторической, но может быть и негативной: содержание названия исключает существования территории там с подобным характером. Название может содержать суженную негативную информацию, если его определяющий элемент суживает негативную информацию основного элемента (Nagyfa). После этого он пишет о таких типах названия, о которых до сих пор говорилось мало: спрягаемые формы глагола или предложения как географические названия; их группы: только спрягаемая форма глагола, часть предложения без названия указанной местности и группа названий с определяемыми элементами, намечающая географическое понятие. Кроме них автор говорит о названиях, содержащих языковые выражения уменьшения и ласкательности, о намеченных со знаком множественного числа, группы которых: без языковым указанием на владение или названия с указанием и на владение.

MIKROTOPONYMISCHE UNTERSUCHUNGEN

von. G Inczeffi

Der Verfasser befasst sich mit der Abgrenzung des im Bereich der Makrotoponymie und Mikrotoponymie gehörenden Namenschatzes, und stellt fest, dass es zwischen diesen keinen grundsätzlichen Unterschied gibt, nur im Charakter und wissenschaftlicher Verwendbarkeit besteht ein solcher. Dann analysiert er die auf das benannte Gebiet bezügliche Information; sie kann real und historisch, aber auch negativ sein: die Bedeutung der Namen schliesst das Bestehen eines Gebietes mit gleichem Charakter dort aus. Auch eine beschränkte negative Information kann irgendein Name enthalten, wenn das BW der ON die im GW bestehende negative Information beschränkt (Nagyfa=Grosser Baum). Dann befasst er sich mit Namentypen, die selten analysiert wurden: syntaktische Gruppen und Sätze als On; diminutive On und Namen mit Pluralendung.

NÉHÁNY CSONGRÁD MEGYEI HATÁRNÉV ELEMZÉSE

Írta: INCZEFI GÉZA

Ha határneveink mindinkább szaporodó gyűjteményeit tanulmányozzuk, gyakran bukkanunk olyan nevekre, amelyek nyelvtani vagy más szempontú elemzésükre készítenek. E munka feltétele azonban, hogy a név mai alakján kívül annak történeti adatait is számba vegyük, továbbá a jelölt tájat és a lakosságot, a vidék nyelvjárását is megismerjük. A történeti adatok a nevek fejlődésének korábbi adatait őrzik meg, és ezért nélkülözhetetlenek a nevek elemzésekor. Például az *Őszeszek* körül élő *Mászhögy* névről régi adata alapján tudjuk meg, hogy előtagja családnév (1887: *Mász Ferencz hegy*). De arra is tekintettel kell lennünk, hogy a régebbi adatok sem mentesek a nevek változását előidéző tendenciáktól, és maguk is valamely megelőző (ismeretlen) eredeti alak módosulásai lehetnek. A határnevek történeti adatai (néhány kivételtől eltekintve) általában 200–250 évre visszanyúló levéltári eredetűek csupán, mégis igen fontosak, hiszen a rövidebb életű határneveknek néha egészen keletkezési idejéből származhatnak. A táj és az ember ismerete szintén feltétele a nevek elemzésének, hiszen nagy biztosító ereje van annak, ha a határnév jelentéstartalma és a jelölt táj jellege összhangban van. A települések lakosságának családnévei is gyakran névalkotók, és a névről szóló történeti adatokkal azonos értékű információt adhatnak. Az említett *Mászhögy* (élő változata *Mászfőhögy*) név előtagjának családi eredetét az is megvilágíthatta volna, hogy a *Mász* családnév megvan az Alföldön. De a jelölt területtől már elég távol került elő, Szőregen bukkantam rá a *Mász László* névre. A vidék nyelvjárása természetesen a nevek alakjának meghatározója, azon a területen élő tájszavak pedig neveink alkotóelemei lehetnek. Ezért nagyon fontos volna, ha gyűjtőink a határneveinkről mindazt közölnék, amit velük kapcsolatban ott meg lehet tudni.

Mindezek figyelembevételével mutatom be néhány Csongrád megyei határnevünk elemzését. E munkában nem annyira a névfejtés igénye vezet, hanem inkább a határnevek elemzésekor felvetődő bonyolult kérdésekre kívánok rámutatni.

ERGETEG [érgeteg] egy mélyen fekvő szántó neve Algyőből északra. Az Irma-major mellett haladó kisvasút kanyara övezi. A nevet ma már csak az idős emberek ismerik, de az első világháború után még általánosan használták. A jelölt terület félkör alakú mélyedés, amely áradásos időben megtelik talajvízzel, a Tisza szabályozása előtt pedig huzamosan állott benne víz. Ettől délre egy magasabban fekvő szántó neve *Ergeteghát*, mellette az ÉD-i irányú *Ergetegicsatorna* vezet el. E nevekről levéltári adatok nem kerültek elő. Az *Ergeteg* földrajzi név alapszava bizonyára az *erge* főnév, amely másfelé gyakran alkot földrajzi nevet. A mi adatunk alapján ezek elterjedési körét a Dél-Alföldre is ki kell terjeszteni. [1] MOÓR ELEMÉR [2] az *ér* főnév származékának tartja, N. SEBESTYÉN IRÉN [3] a lapp *orgo'* locus areno-

·sus consitus arboribus, sed herbis nudus; sandig' szóval egyzteti, SZABÓ DÉNES [4] a szláv *jaruga*-ból származtatja. E magyarázatok egyikébe sem lehet a név *Ergeteg* változatát beleilleszteni, holott nyilvánvalóan ugyanaz a név az alapja a mi nevünknek is. A név végén az *-eteg* képző van, amely néhány hangutánzó vagy ismeretlen eredetű szótól eltekintve igei alapszóhoz járul [5], ezért igei alapszót kell feltételeznünk. Az *ered* igére kell gondolnunk, amely a vízzel kapcsolatban gyakran használatos nyelvünkben: *elered*, *megeted* az eső. Alapszavából továbbképzett származék az *ereget* ige, amelynek egyik jelentése (1593) 'feltör (forrás), forrásból fakad (folyó); entspringen (von der Quelle, vom Fluss' (ÚEFSz.). Ez is a víz megnevezése. Az Alföldön olyan helyet jelöl, amelyen fakadóvíz szokott lenni. Az *ered* ige -g és -e képzős származéka az *Erege* földrajzi név, amelyet Erdélyből közöltek. [6] Ez az *-atag*, *-eteg* képző más földrajzi (köz)nevekben is megvan: *csergeteg* 'patak', 1339: „ad locum *Chyrgetykhath* dictum” [7], 1320: *Fizieschergeteg* [8], 1395 k.: *chergeteg* patak, 1519: k.: *čergeteg* [9], Háromszékben gyakori a *Suvatag* dűlőnév, amely a leomlott helyrészt jelöli.

HAJDOVA Deszktől északra a Holtmaros kanyarában egy szántó neve. A szerb lakosság nyelvén Deszken *Hajducsica* változata él. A terület eredetileg Marosleléhez tartozott, de a Maros éles kanyarának átvágásakor került Deszkehez. A névről a következő levéltári adatok maradtak fenn, 1782: „Diverticula ... *Hajdova*” (Csanádi Püspökség levéltára, a továbbiakban Csa. 1784/22), 1789: „*Hajdova* (Diverticulum)” (Csa. 1789/76), 1818: „*Hajdovába* vesszőt vagattam” (Csa. 1819/2), 1843: „*Hajdova*, Partos Tér, ölek 60,677; Lapos 8,250; Maros Medre 31,980; Öfzszeffen Holdak 100,907” (Csa. szám nélk.). A név kihalt összetétele: *Hajdovaihajlat*, amely az egykori élő Maros kanyarát jelölte. Egy fontos levéltári adata 1844-ből (a vízszabályozás idejéből) való: „az Ugy nevezett *Hajdova hajlatból* azon részt mely ... a ... Torontali oldalra által esik a Maros vizének moftani fél medrével mely térség 100,907 □ oleket tézen” (Csa. Maros szabályozás iratai, szám nélk.). A földrajzi név a magyar *Hajdú* családnév régi *Hajdó* alakjának szláv *-ova* birtokosképzővel [10] ellátott származéka. A név alapjául szolgáló családnév *Hajdó* alakja ma is él feljegyzésem szerint Marosvásárhelyen; a *Hajdova* pedig családnévként ismert Csehszlovákiában. A név alakjának változásáról az a feltevés, hogy a terület eredeti magyar neve *Hajdó* lehetett, amely a XVIII. században betelepülő szerb lakosság nyelvén vált *Hajdova* alakúvá. Ennek feltevését az támogatja, hogy *Makó* város nevének is élt egy ideig a XVIII. század második felében *Makova* változata, 1746: „Oppidum *Makó* alias *Makova*” (Csa. 1801/11). [11] Ez a változat terjedt el a környező magyar lakosság körében is, és általánossá vált. A környék szerb lakossága viszont újabb nevet alkotta meg más, *-ica* képzővel. [12] Így alakítanak egy nevet közösen az együtt élő népek.

HORRÓÉR ma már kihalt név, de a makói múzeumban őrzött térképek alapján meg lehetett állapítani a név jelölte ér helyét. Makótól nyugatra a Marosból kiágazó vízér volt, amely nagy kanyara után a maroslelei határ táján két ágra, a Horróérré és a Disznóérré szakadt. A névnek a levéltár irataiból a következő adatai és változatai kerültek elő, 1735: „versus Canalem *Horróér* dictus” (Csa. 1790/137 a), 1790: „a' *Horró-érnek* és Vékony-érnek öfzvejtételénél” (Csa. 1790/127), 1802: „Lacuna, et Stagna ... *Horró Ere*” (Csa. 1809/3), 1804: *Horró-Ér* (Makói levéltár, a város úrbéri pörére vonatk. iratok, szám nélk.), 1805: *Horró Ér* (Csa. 1805/18); *Hóro Ere*, *Horo Ere* (térképről), 1836: *Hóró (ér)* (Szirbik 31), 1852: *Horo Ere* (térképről), 1857: *Horó Ér* (térképről). A medrébe ásták a Gencsháti csatornát. A név differenciálódásai már kihaltak: *Horróérpartja*, 1791: „s. v. Difznó páfztor lévén, a'

gunyhója, a *Horo ér partján* volt” (Csa. 1791/41), 1861: *Hóró ér partja* (térképről), 1864: *hóróparton* (Makói levéltár, templomok előtti publikációk, 1864–65. cs.). A Horróér menti partos terület neve volt. *Horrohát*, 1779: *Horro hátat* (Csa. 1802/107–288), 1782: *Horro-hát* (Csa. 1805/35), *horo-hát* (Csa. 1782/22), 1789: „*Horrohát* (Diverticulum)” (Csa. 1789/76), 1790 k.: „*Hóróhái Kertészek*” (Csa. 1819/szám nélk.), 1802: „*Praediorum ... Horro hát*” (Csa. 1802/1), 1805: „*Mitsoda ... hafznát* vefzik a Gerinczeknek ezen víz között, úgy mint ... *Horrohát*nak” (Csa. 1805/20), „*Via ex Horo hát*” (térképről). A Horróér menti hátság terület neve volt. A név a *horhó*-ból származik (<*horh*-ó denom. főnévképzővel [13], amely a mi területünkön mély, vízmosta út, esetleg vízmosásos meder jelentésű volt. Az eredeti *horhó*-ból hasonulással keletkezett a *Horro*. Ez a hasonulási tendencia ma és régen is hatott a vidék nyelvében, de csak az *rl>ll*-re kihatóan: *ballang*, *pallag*, *salló*, *talló*, *kollát* korlát (1829: *kollát* fát) köznevekben, régen személynévben is, 1839: *Sarró János*. Ugyanez a hangváltozás érvényesült a *Kollát*, *Kollátfokja*, *Kollátere*, *Kolláthát*, *Kollátrétje* határneveink személynévi eredetű előtagjában, amely ma is él családnévként. Régen a személynévnek hasonulás nélküli alakja volt itt, 1470: *Korláth Simon* (BOROVSKY, Csanád vm. tört. II, 495), *Korlát Imre* (uo. I, 211). A név a latin *Conradus*-ból származó magyar *Korlát* családnév *rl>ll* hasonulással keletkezett nyelvjárási alakja. Még megemlítjük, hogy a *Pallagifokja* nevünk előtagja szintén teljes hasonulással keletkezett a *parlag* köznévből. A *Horróér* névben a hasonulás iránya előreható (mint régen a *Sarró* családnévben), a *Pallagifokja* nevünkben meg hátraható. Másfelé ismert a családnévben előreható hasonulással keletkezett *Parragi* változata is. A *Parragi* és *Pallagi* nevek ugyanannak a köznévknek más nyelvjárásból származó változatai. A *Horróér*, *Horróérpártja* és *Horrohát* neveinknek több olyan levéltári adata van, amelyben a szóközépi *r* hangot röviden jelölték, az *o*-t pedig hosszan, 1836: *Hóró (ér)*, 1852: *Horo Ere*, 1857: *Horó Ér*, 1791: *Horo ér partján*, 1861: *Hóró ér partja*, 1864: *hóró parton*. 1790 k.: *Hóróhái Kertészek*, 1805: *Horó hát*. Ebből jogosan gondolunk arra, hogy e név előtagjának pontos kiejtése *Hóró* lehetett egy időben; ebben megerősít az, hogy így írta le SZIRBIK, Makó neves régi történetírója is, aki a maga ismerte nevet pontosan lejegyezhetette kiejtése szerint. Az *rh>rr* hasonulás nem szokásos, amint a *korhol*, *korhadt*, *kárhozat*, *hirhedt*-féle szavakban sem történt hasonulás. Ez a változás azonban a földrajzi névben a szó elhomályosulása után végbement, és így *Horro* alakúvá vált nevünk, majd *rr* hangja megrövidült, az *o* pedig megnyúlt, mint a *forró* mai és régi nyelvjárási *fóró* alakjában. A Szeged környéki egykori híres kocsmá neve is mindig *Fórózsombaicsárda* alakban maradt fenn a levéltár irataiban. A földrajzi nevet alkotó köznév *hóró* alakját másutt nem jegyezték fel, csak rövid szóközépi *horó* alakban közöltek egy adatot a Somogy megyei Kapolyról (Nyr. XVIII, 568).

IGÁS a neve Makótól ÉK-re egy nagy területnek. A levéltárban sok adat van róla ebben az alakban, de változatai is előkerültek. Adatai közül csak az elsőt és a címszótól eltérőből közlünk néhányat, 1508: *Igas* (Borovszky, Csanád vm. tört. II, 247), 1629: *Igach* (uo.), 1642: *Igár* (uo.), 1651: *Igar* (uo.), 1654: *Ighács* (uo.), 1660: *Ighach* (uo.), 1720: „*Praedium nuncupatum Igács*” (Csa. 1801/100), 1743: „*Praedio Igács*” (Makói levéltár, Régi iratok 59), 1744: „*Igár alias Igács* nevű Pusztában” (uo. 29), 1782: *Igács* (Csa. 1805/35). A név összetételei: *Igácsicsárda*, 1777: *igási Csárdánál* (Csa. 1777/98), 1820: *Igási Csárdában* (Csa. 1827/33), 1829: *Igási csárdának ... Igási Csárda* (Csa. 1829/5). Igás területén egy régi csárda volt. Egy 1832-ből való irat arról tájékoztat (Csa. 1832/11), hogy a híres csárdának a következő helyiségei voltak: „Boros Kamara, Bor ivó Vendég Ház, Konyha, Istálló, Kisebb szoba, Belső

pintze, Külső pintze, Pitar, Csárdás szobája”. A csárdához 22 lánc föld tartozott (Csa. 1828/41). *Igási híd*, 1821: *Igási Hidnál* (Csa. 1821/11). Az Igásicsárda előtt az Eperjesiéren átvezető híd neve volt. Ma már kihalt név. *Igásisemlyék*, 1791: *Igási Semlyékről* (Csa. 1805/34). Valahol Igás területén egy mélyen fekvő kaszáló lehetett. A név már kihalt. *Igásiszállások*, 1792: *Igácsi Szállások* (Csa. 1792/38). A levéltári szövegből megállapítható, hogy a név az Igásicsárda környéki tanyákat jelölhette. A terület újabb neve *Igásitanya*; 1870 k.: *Igacsi tanya* (térképről). *Igásitelek*, 1803: *Igatsi Telek* (Csa. 1802/107—159. lap). Ma már ismeretlen. *Igásiút*, 1809: *Igási útig* (Makói levéltár, jkv. II, 195). Makóról Igásra, onnan Békéssámsonra vezető út neve. *Igásugar*, 1870 k.: *Igacsi ugar* (térképről). Igás körüli szántó neve, amelyet régen háromévenként pihentettek. Az Igás név onnan származik, hogy a jobbágyság az ún. igás napok úrbéri kötelezettségét leggyakrabban itt teljesítették, tehát saját vontató igás állataikkal dolgoztak az urbárium előírása szerint. A területhez közeli Makó lakosságának az ún. „igás és gyalog napok kötelezettségét” a régebbi birtokosok után a csanádi püspöki uradalom részére is teljesíteni kellett, és terhes volta miatt nagy elégedetlenséget okozott. Nevezetes volt Makó és a püspökség között 1821-ben megkötött úrbéri szerződés. [14] A névnek *Igács* változata már a XVII. század óta jelentkezik, és azóta is gyakori, még ugyanabban az iratban együtt is előfordulnak, ezért téves az a gondolat, hogy más helyet jelölt *Igás*, mint *Igács* [15]. Néhány *Igár* alakunk téves írás. Az *Igács* alak a név jelentéstartalmának elhomályosulása után a képző történetétől függetlenül keletkezett affrikáció eredményeként, tehát nem az -s képző régi -cs változata, mint *köves—kövecs*, *lyukas—lyukacs(os)* [16]. Eredetileg egy falu neve volt az Igásicsárda táján. A falu a gyulai vár bukása után a török háborúkban pusztult el, 1583-ban már pusztaként emlegetik. Templomának romjai még a múlt század végén megvoltak.

KALÁRA az 1852-ből származó térkép szerint Marosleletől DK-re a Maros kanyarában volt. Vele szemben a Maros bal partján van Klárafalva, amelynek neve Szent Klára tiszteletére épített templomától származik. [17] A falu nevének is megvan ez a nyelvjárási alakja (*Kalarafalva*, Borovszky i. h.). Klárafalva régi falu, amelynek első adata 1488-ból való („possessionem ... *Klarafalwa*”, HazOkm. V, 367); de ennél régebbi lehet, mert a falu területén honfoglaláskori és Árpád-kori leletek kerültek elő (BÁLINT, *Kataszter* 7—8, 25, 28). A ma is élő határnévről néhány levéltári adat, 1788: *Kalára* (OL.Htt. D. 10. No. 3. Vertics térképe), 1795: *Kalárába* (Csa. 1795/66), 1809: „*Kalárai Téli Legelő*” (Csa. 1814/11), 1828: „*Kalára* nevezetű *Kafzállókban*” (Csa. 1828/42). A név a Klárafalva nevének átvitele, mert a falunak a Maros jobb partján is lehetett birtoka, mint sok más közeli, régi falunak, és ennek a terület névadásában is nyoma van. Ilyenek például *Gyevirét*, *Tápairét*, *Farkirét* nevek, amelyek a településsel szemben levő folyóparton jelölnek egy határrészt. Így a községek a folyón túl levő jó vízjárta legelőt, a Maros halászatát és az átkelőhelyet is biztosították. A falu neve a múltban családnévként is előfordult a vidéken; 1813: *Kalára János* (Csa. 1821/68), 1829: *Kalára Mihály* (Csa. 1829/38). A község neve válhatott családnévvé, de a nőinév is lehet a családnév alapja, mint a mi területünkön a *Sári*, *Annus* stb. családnéveknek. A Szatmár megyei Krassó vidékén is volt *Kalára* családnév (OkI Sz. kapdos címszónál). A névnek gazdag családja alakult ki, amely a név régiségének és a terület fontosságának bizonyítéka. E változatok azonban mind kihaltak. *Kaláraierdőszél*, 1857: „*Kalárai Erdő Szél* Lelei pufzta” (Csa. Maros szabályozásának iratai, szám nélk.). *Kaláraifok*, 1817: „a *Kalárai* foknak bé töltéje” (Csa. 1817/23). Ez a Marosból kiszakadó fok volt, amely több ágra szakadt, és a Nagylucstavát vízzel táplálta. *Kaláraihajlás*, 1782: *Klára-Hajlás* (Csa. 1805/35), 1790:

„*Klara hajlás* nevezetű darab Rétet” (Csa. 1790/140), 1801: *Kalárai hajlás* (Csa. 1801/15). Eredetileg a Maros régi kanyarának neve, amely a környező föld nevévé is vált. *Kaláraikaszálló*, 1839: *kalárai kaszálló* (Csa. 1839/183). A *Kalárai hajlás* más neve volt. *Kalárai nagytöltés*, 1821: *Kalárai Nagy Töltésnél* (Csa. 1820/15). Kalára mentén egy nagyobb védőtöltés neve volt a Maros mentén. *Kaláraiporond*, 1838: *Kalárai Porondért* (Csa. 1840/1). A Maros nagyobb homoklerakódása volt Kalára területén. *Kaláraiporondfarka*, 1839: *Kalárai Porond farkán* (Csa. 1839/182). A Kaláraiporond egyik végének külön neve volt. *Kaláraisziget*, 1782: *Kalárai Sziget* (Csa. 1805/35), 1844: „az úgy nevezett *Kalari Szigetet* a Maros eddig fél medrével mely téjszen öszvefsen 32346 □ öleket” (Csa. Maros szabályozása, szám nélk.). A régi Kalárai hajlás táján a Marosban egy régi sziget neve volt. *Kalárai töltés*, 1816: *Kalárai Töltésnél* (Csa. 1819/2). A Kalára mentén épített védőtöltés régi neve. Ma csak *Marostöltés* (~*Töltés*) néven ismerik.

KINGÉC, egyes részein szikes szántó neve Marosleletől ÉNy-ra. Régebbi adatai, 1779: *Kingétz* (Csa. 1802/107—285. lap), 1798: „Horti ... in ... *Kingétz*” (Csa. 1809/3), 1830: „*Kingétzi* Halászatért” (Csa. 1830/20), 1865: *Kingéc* Benne a Porgan ere fele része Benne a gazdasági út 545 hold 428 □ öl” (Csa. Maros szabályozása, szám nélk.). A földrajzi névnek több összetétele maradt fenn, de ebből csak a *Kingécidomb* él ma is. Már kihaltak: *Kingécihajlat*, 1781: *Kingéczi hajlatot* (Csa. szám nélk.). Ez volt Kingécnek déli hajlata, amelynek alakját Kövesdere nagy kanyara adja meg. Az északi rész már a hódmezővásárhelyi határhoz tartozik. *Kingécikaszálló*, 1795: *Kingeczi Kaszállóért* (Csa. 1795/2), 1803: *Kingétzi Kaszállót* (Csa. 1803/33). Kingécnek pontosan meg nem határozható része. *Kingécisziget*, 1803: *Kingétzi Szigetbe* (Csa. 1803/33), 1807: *Kingéczi Sziget* (Csa. 1807/11). Kingéc területén a Kövesdér alkotta sziget lehetett. A földrajzi név bizonyára a német *Kunigunda* női keresztnévnek hosszas fejlődéssel kialakult változata. Arról nehéz valamit is mondani, hogy ki volt a névadó *Kunigunda*. A vidék története a következő összefüggéseket nyújtja: IV. Béla király leánya Kunigunda, és IV. Béla fiának, Béla hercegnek a felesége brandenburgi örgrófnő. [17] IV. Béla kapcsolata a kunokhoz közsímet. Fia, István Erzsébet kun hercegnőt vette feleségül. Béla herceg, akinek a felesége *Kunigunda* ~ *Kunegunda*, pedig legerősebb támogatói a kunok voltak apja elleni viszálykodásban. [19] Kingéc Hódmezővásárhely határához közel fekszik, ahol kun települések voltak [20], a nevezetes hódtaí csata (1280) színhelye is itt keresendő, amelyben IV. (Kun) László a feudális urakkal szövetkezve a kunokat leverte. Mindezzel nem lehet azt bizonyítani, hogy a mi nevünk az Árpád-korból való, hanem csak azt állíthatjuk, hogy a *Kunigunda* névnek itt hagyománya lehetett, esetleg későbbi főúri család nőtagja is viselhette a nevet a királyi család nevének divatjából, és a föld egyik későbbi, főúri birtokosának neve válhatott a mi területünk nevévé.

LEVELÉNY a neve Sövényházától ÉK-re 3—4 km-re fekvő szántónak. A levelétár iratai csak a múlt század óta örököltik meg a nevet, 1835: „(a) rétbén megmaradott vizeknek és Tóknak, úgy mint ... *Levelének* ... és a többi ... ezen rétbéli vizeknek fzbados Haláíztatját” (Mindszent—algóí uradalom iratai, a továbbiakban Ma. Ahsz. 1831—61, 19), 1846: „*Levelénre* vezető lénia uttúl kezdve” (Ma. Aany. 1830—54, 15), 1852: „a'Bakról *Levelénre* vezető fasoros útra” (Ma. Akfsz. 1840—50, 5). A név kihalt összetétele *Levelényfenék*, 1836: „Árpa Vetés alá az úgy nevezett *Levelén fenékén* 20 Lántz ... Földet” (Ma. Akf. 1830—40, 81). Még élő összetételek: *Levelényfok*, 1836: „a' *Levelén fokontul* a' Kífs Tíííánál” (Ma. Akf. 1830—40, 81); *Levelényhát*, 1835: *Levelén haton* (Ma. Aany. 1830—54,8), 1855: „Ányási pusztája *Levelénhatnak* nevezett réííének” (Ma. Ahbsz. 1852—62, 20); *Levelényi-*

major a volt uradalmi épület neve. A nyugati rész külön neve *Kislevelény*, a délié *Nagylevelény*. Levelény területét minden oldalról erek, fokok veszik körül, a *Kis-tisza* meg nagy kanyarával övezi. A dülő környéke mélyen fekszik, és áradásos időben a fakadó víz ma is könnyen előnti a vidéket. Ilyenkor sokáig áll rajta a víz, és nem terem benne semmi. Régen, a Tisza szabályozása előtt egész tengerre vált a táj áradáskor. Mikula József helybeli lakos 1955 őszén úgy tájékoztatót, hogy 1876-ban a major bejárókapujánál 150 cm magasan állt a víz. E vidék vízjárta voltáról szakemberek is nyilatkoztak. Július közepén, „midőn a Tisza már megtérőben volt”, akkor látta HANUSZ ISTVÁN a vidéket, de „a rétségi pár tanyának ekkor is még csak nádfedele látszott ki a vízből”. 1876-ban 18 ezer holdnyi területet késő őszig borított az ár, sőt 1877-re is maradt belőle víz alatt 2000 hold, amelyről rendkívül lassan tért vissza az ár. [21] Az 1835-ből való adat szerint Levelény ekkor még az uradalom bérbe adott halászóvize, tava a mai szántóföld. Úgy látszik azonban, hogy egyes részeit szárazság idején abban az időben is szántották, mert az 1836-ból származó idézetben (l. *Levelényfenék*) árpavetés alá adja bérbe az uraság. Mindezek alapján a földrajzi nevet régi víznévnek kell tartanunk, eredetileg egy ingóláp neve volt ezen a vidéken. A név alapszava azonos a *leveg* ~ *lebeg* ige alapszavával az ismeretes *lev* ~ *leb* hangfestő igenévszóval [22] akárcsak a *Lebő* Szeged mellett. [23] A *lev*-igenévszó tőhöz járult az -l deverbális főnévképző, mint a *lepel*, *fogoly* (R. *fogol*), *fonal* származékokon, vagy akár a *levél* (*levelet*) Blatt főnévhez. Ugyanilyen származék a régi *lehel* 'anhelitus, ausdünstung' (NySz.) ugyanazon fő változatának, a *leb-* és a *lev-* tövek származéka. A *Levelény* végén az -ny kicsinyítő képző van, amely földrajzi neveinken gyakori. Ez a képző van a Levelényhez közeli, ma már kihalt *Gyümölcsény* nevében.

MARÁSZTA Algyőtlő É-ra kb. 5 km-re levő mély fekvésű szántó neve. Róla fennmaradt levéltári adat, 1786: „Baktó és *Morászta* nevezetű Nád, Gyükény (!) és Káka termő rét” (Ma. Aufkv. 1786. 1 (e). A név összetétele már csak a levéltárból került elő: *Nagymarásztáfenék*, 1853: „a Gyevífoknak bal partján esendő Rétségből azon rész, a melly mindjárt a torkolatnál kezdendő *Nagy Marásztáfenék* é fok között egészen a fokban jelenleg álló rekesztig terjed” (Ma. Ahsz. 1831—61. 12.)i A név ma már igen szűk körben ismeretes, csak az öregek emlékeznek rá. A levéltárs adatokból kiviláglik, hogy vízjárta rét volt, amelyen nád, gyékény és káka termett, ezért jogosan gondolunk arra, hogy vízrajzi névvel van dolgunk. Hangalakja után ítélve a *marásza* (háló) valamilyen romlott alakjának gondolhatnánk, azonban kétszer is előkerült a levéltárból ebben az alakban, sőt a név alapjául szolgáló köznévre is van adat a levéltárból. Egy 1853-ból való bérleti szerződésben olvashatjuk: „A' Gyevi foki halászatért a' nagyobb víz áradásokkal gyakorolható, Weifz, *Morászta*, és szigony mellesleges halászatokkal együtt 1420 pengő forintra alkudva” (Ma. Ahsz. 1831—61—12). Ugyanabból az évből származó más bérleti szerződésben a *marásza-háló* neve is előkerült: „ezen réti térségen nagyobb árvizek alkalmával a' Veiifszel, Méttel, és *Marászával*, avagy szigonnyal véghez vihető halfogási módok is megengedtetnek” (Ma. Ahsz. 1831—61. 12. Vö. Herm. Halk. 811). Ez az adat igazolja, hogy a *marásza* (háló) nevet is ismerték, tehát más szó a *Marászta* alapja, nem a *marásza* romlott alakja. Valamilyen halászóeszköz, hálófajta nevére gondoltam, amely a földrajzi név alapjául szolgálhatott, mint amilyen a mi területünkön a *Kecehalom*. Szakirodalmunkban a szó nyomára nem tudtam rábukkanni, de a Nyr. V. kötetében (521 és innen a MTsz.-ban) egy közlemény szerint a Dráva mellékén *marasztó* a neve egy nagyszemű hálónak, amelyben a nagyobb hal magát belekeveri. Talán arra gondolhatunk, hogy az eredetibb *marászta* alaknak téves (népetimológiás) formája a

közölt *marasztló*. Ha ez igaz, akkor a német *Morast* iszap-ból való származtatását (felhasználását is figyelembe véve) indokoltnak vélem. A név végén az *-a* hang rejtélyes, hacsak nem járulékhangnak fogjuk fel, mint a szláv eredetű *parázsa*, a német eredetű *bonta*, *fáklya*, *gléda*, *hajdina*, *kurtu*, *rasa*, *saroglya* [24] és a *bibere* [25] szóban.

PANNA vagy PANA Maroslele és Tápé határán fekvő szántó neve. Már korai adat van róla, 1478: *Pana* (Borovszky i. m. 119); néhány levéltári adat, 1738: „*Panán* vágott nádat ... *Pana* a Bogdányon belől vagyon” (SzL.T. iratok 1757), 1828: „*Hortulani Pannenses*” (Csa. 1828/22), 1865: *Pana* (Csa. Maros szabályozása iratai, szám nélkül.). A név összetételei: *Pannafarkaere*, 1832: „*Panna Farka ere* (Csa. 1832/305). Egy ér neve volt azon a területen, ma már kihalt. *Pannahát* vagy *Panahát*, 1776: *Panahát* (Csa. 1777/94 a), 1777: *Pannahát* (Csa. 1777/94), 1810: *Panahátért* (Csa. 1810/1), 1843: „*Pana háti lakosnak*” (Csa. 1843/98), 1857: *Pannahát* (Csa. Maros szabályozása, szám nélkül.). Pannának hátság, dombos része. *Pannalapossa* vagy *Pannahát-lapossa*, 1781: *Panna Lapossa* (Csa. szám nélkül.). Pannahát melletti mélyfekvű terület. Az Anna keresztnévnek *Panna* alakjából való származtatását bizonytalanná teszi, hogy többször fordul elő *Pana* alakban a régebbi nyelvben, és a környező régi lakosság is így használja. A hosszú mássalhangzó rövidülésére intervokális helyzetben a vidék nyelvében kevés példa van; ilyen a *Makoserő*, *Makosház*, *Makosköz* Szeged határában; ezért nem gondolhatunk arra, hogy megrövidült a szóközépi hang. A név szláv eredetére kell gondolnunk, mert a szláv *pěna* 'a víz habja, schaum' [26] hangtani és jelentéstani tekintetben (vízjárta rét volt) egyaránt egyeztethető vele. Azonos eredetű lehet a régi Arad megyei *Új-Panát*, régi *Panad* (1315) névvel [27]. A területnek csak kis része van lelei földön, nagyobb része a szegedi határhoz tartozott. BOROVSZKY (i. m. I) a XVI. századból ismert adatot térképén tévesen Hódmezővásárhely fölé helyezi. A vele együtt említett nevek valóban ott találhatók, de más Pannáról nincsen tudomásunk.

JEGYZETEK

- [1] SZABÓ DÉNES: Pais-Emlk. 376—8.
- [2] SzegFüz. I, 253.
- [3] NyK. LIII, 175.
- [4] i. m. 380—83.
- [5] TMNy. 525 kk.; PAPP FERENC, Egy érdekes képző. NyK. XXIII, 419; PAIS DEZSŐ, Hervadag. MNy. LV, 238—40.
- [6] BOGÁTS, Háromszéki helynevek. A Sepsiszentgyörgyi Székely N. Múzeum Emlékkönyve, 1929, 68.
- [7] MonStrig. III, 346; MNy. LXIII, 365.
- [8] ŰEtSz. csörög címszónál.
- [9] DebrK. 616; uo.
- [10] MIKLOSICH, PON 125; Kniezsa: NévtVizsg. 23.
- [11] Vö. KNEZSA, A párhuzamos helynévadás 8.
- [12] Vö. MIKLOSICH i. m. 125; KNEZSA i. m. 11.
- [13] Vö. MTsz., CzF., OklSz., HORGER: MNy. XXII, 282; P. KOMONDOR: MNy. XXIII, 51; MÉSZÖLY: MNy. XXVII, 279.
- [14] REIZNER, Makó város tört. 63—4, BOROVSZKY i. m. II, 247.
- [15] BOROVSZKY i. m. II, 249.
- [16] Vö. BÁRCZI, Hangtört.² 163., D. BARTHA, Szóképz. tört. 107.
- [17] BOROVSZKY i. m. II, 300.
- [18] BERRÁR: MNy. XLV, 68—72; Árpád és az Árpádok 128.
- [19] GYÁRFÁS ISTVÁN, A jász-kunok tört. II, 296 kk.
- [20] Vö. GYÁRFÁS i. m. 340; SZEREMLEI II,
- [21] Term. tud. Közl. 1878, 348—9.

- [22] Vö. PAIS: MNy. 22, 349—50; MÉSZÖLY: Nyr. 74, 190.
 [23] INCZEFI: SzPF. Évk. 1955—56, 53—57.
 [24] BEKE: Nyr. 58, 78 kk.
 [25] MNy. 59, 69; TESz.
 [26] MIKLOSICH PON. 245.
 [27] Vö. ORTVAY, Magyarország egyházi földleírása I, 401.

АНАЛИЗ НЕСКОЛЬКИХ ТОПОНИМОВ ЧОНГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ

Г. Инцефи

Автор анализирует некоторые топонимы Чонградской области, содержащие особенные вопросы по науке об именах. Непроизводное слово *erge* нашего имени *ergeteg* выводили из славянского *jaruga* — хотя суффикс *-eteg* обычно относится к производному глагольному слову. Поэтому автор выводит его из производного слова глагола *ered*. *Hajdova* — венгерское население для названия местности употребляет производное слово старинной венгерской фамилии *Hajdó* со славянским суффиксом *-ova* хотя это название первоначально образовало сербское население из собственного венгерского имени со своим суффиксом. Сербское население позже создало новое название в форме *Hajducsica*. Так сообща формируют названия вместеживущие народы. Наше название *Horroér* имело когда-то большое семейство и первая часть его происходит из слова *horhó* с полным уподоблением, со значением глубокая промытая водой дорога или вымоина. *Igás* означает большую территорию и с XVII. века появляется в документах и вариант этого названия *Igács* даже в одних и тех же документах. Автор анализирует далее названия *Kalára*, *Kingéc*, *Levelény*, *Marászta* и *Panna*.

ANALYSE EINIGER FN VOM KOMITAT CSONGRÁD

von G. Inczeffi

Der Verfasser analysiert einige FN, die eigenartige namenkundliche Fragen vorlegen. Zum Beispiel der Namen *Ergeteg* ist eine Bildung aus dem GW *erge*, dass aus dem slaw. Namen *jaruga* gedeutet wurde, wogegen *-eteg* nur Verbalsuffix ist. Deshalb glaubt er, dass dem ON das Wort *ered* (entspringen) zu Grunde liegt. *Hajdova* entstammt dem alten ungarischen FN *Hajdó*, dass die serbischen Einwohner mit *-ova* Suffix versahen. Diese Form übernahmen von ihnen die Ungaren, da bildeten die Serben die neue Form *Hajducsica*. Ferner behandelt der Verfasser die Probleme der Namen *Horroér*, *Igás*, *Kalára*, *Kingéc*, *Levelény*, *Marászta* und *Panna*.

A MAGYAR—UKRÁN NYELVI KAPCSOLATOKRÓL*

Írta: LIZANEC PETRO

A nyelvek közötti érintkezések kérdése mind elméleti, mind gyakorlati szempontból sok problémát vet föl. A probléma megoldása több kutatót foglalkoztatott, szovjet tudósokat és külföldieket egyaránt. [1] Napjainkban mégis nagyon sok még a megválaszolatlan kérdés. B. SZEREBRENNYIKOV megállapítja, hogy „a nyelvi kölcsönhatások beható tanulmányozása a nyelvtudomány egyik fontos feladata. A feladat fontossága azzal indokolható, hogy a nyelvek kölcsönhatása olyan tény, amely mellett nem haladhat el a nyelvtudomány. [2]

A nyelvi érintkezéseket a történelmi viszonyok figyelembe vételével kell tanulmányozni, meg kell vizsgálni, milyen körülmények játszottak közre a nyelvi érintkezések kialakulásában.

A nép és a nyelv története közötti összefüggés kölcsönös. A nyelvtörténet ismerete elősegíti a történelmi események helyes megvilágítását is. Így pl. MARX nyelvtörténeti tájékozottsága alapján ismerte fel azt, hogy az indoeurópai népek előbb a háziállatokat szelídítették meg (ui. a háziállatok neve valamennyi indoeurópai népnél egyezik), és csak azután tértek át a földművelésre (a mezei növények és a mezőgazdasági munkafolyamatok elnevezése az indoeurópai népeknél különbözik).

A történelmi események ismeretének fontosságáról egyes konkrét kérdések tisztázásában LENIN így nyilatkozott: „A társadalomtudomány terén, ha valóban meg akarjuk szerezni azt a képességet, hogy helyesen nyúljunk ehhez a kérdéshez és ne tévedjünk el az apró-cseprő részletek tömkelegében vagy az egymással harcoló vélemények óriási változatosságában, ha tudományos szempontból akarjuk taglalni ezt a kérdést, a legmegbízhatóbb módszer, a legfontosabb az, hogy ne feledkezzünk meg az alapvető történelmi összefüggésekről. S minden kérdést abból a szempontból vizsgáljunk, hogyan jön létre a szóbanforgó jelenség a történelem folyamán, milyen főbb szakaszokon ment át fejlődése során, s ennek a fejlődésnek szempontjából vizsgáljuk meg, hogy mivé lett most.” [3] Továbbá: „A marxizmus egész szelleme, egész rendszere azt követeli, hogy minden tételt csak a) történelmileg; b) csak más tételekkel összefüggésben; c) csak a konkrét történelmi tapasztalatokkal kapcsolatban vizsgáljunk.” [4]

A marxizmus—leninizmus tanának e megállapításai alapján V. ZVEGINCEV megjegyzi: „A nyelvi érintkezések kérdését minden konkrét esetben az illető nyelvek történelmi (mégpedig a legszélesebb értelemben vett) viszonyainak kötelező figyelembevételével kell tanulmányozni.” [5] A. DESZNYICKAJA pedig azt hangsúlyozza, hogy „a marxista nyelvtudomány nem utasítja el és nem is utasította el a nyelvi kölcsönhatások jelentőségét, melyek konkrét történelmi viszonyok között rokon és

* Az ungvári (Szovjetunió) tudományegyetem és főiskolánk között fennálló együttműködési megállapodás alapján Közleményeink részére küldött dolgozat.

nem rokon nyelvek között létrejöttek... A nyelvi kölcsönhatásokat csak az illető népek történelmének, társadalmi fejlődésük fokának figyelembevételével vizsgálhatjuk. Ugyanakkor tekintettel kell lennünk az illető népek rokonságára, valamint nyelvük sajátosságaira is.” [6] BÁRCZI GÉZA írja: „A jövevényszavakkal kapcsolatban első-sorban a jövevényszó-átvétel történeti feltételeit kell tisztázni, azaz azt a kérdést, hogy az a két nyelv, melynek szavait összevetjük, volt-e vagy legrosszabb esetben lehetett-e egymással valamilyen kapcsolatban abban a korban, amelyre a szavak története mutat.” [7]

Valamikor a VII. sz. végén a dunai bolgárok elhagyták a Fekete-tenger partvidékét. Az elhagyott Fekete-tengermelléki sztyeppékre a Donon átkelve magyar törzsek jöttek. Itt újabb szláv törzsekkel, a sziverjánokkal léptek érintkezésbe, később, kb. a IX. sz. elején pedig a poljánokkal. A sziverjánoktól a poljánokig való hosszú vándorlás azzal magyarázható, hogy lassan foglalták el a sztyeppéket, azonkívül a poljánoknak már fejlett államuk volt, ezért előrehaladásuk nehéznek bizonyult.

A magyarok, alapítja meg PERÉNYI JÓZSEF, a IX. sz. 30-as éveiben jöhettek a Dnyeperhez. Ebben az időben vettek részt a bolgárok Bizánc elleni hadjáratában. [8] Tehát a magyarok jóval huzamosabb ideig voltak kapcsolatban a keleti szláv népekkel, mint azt a kutatók korábban vélték. [9] PERÉNYI JÓZSEF ezzel kapcsolatban így ír: „Ha felülvizsgáljuk a nyelvészeti és néprajzi adatokat, melyek a magyarok keleti szlávokkal való érintkezését bizonyítják, és összehasonlítjuk azokat az arab források adataival, arra a következtetésre jutunk, hogy a két nép közötti kapcsolat sokkal bonyolultabb és hosszán tartóbb volt, mint azt a mi nyelvészeink és történelemtudósaink eddig feltételezték. [10] És alább: „...a magyarok egy része állandóan a keleti szlávok között élt, velük együtt művelték a földeket és halásztak”. [11]

Vitathatatlan, hogy kimerítő választ csak akkor kaphatnánk erre a kérdésre, ha részletesen tanulmányoznánk a magyar földművelési szakszavak szláv elemeit, ha alaposabb tanulmányozásnak vetnénk alá a VII–IX. századbeli keleti szlávok földművelő kultúráját és halászati szakszavait. De a kutatók túlnyomó többsége már most is elismeri, hogy a magyarok a honfoglalás előtt meglehetősen hosszú ideig voltak kapcsolatban a keleti szlávokkal, és sok szót kölcsönöztek tőlük.

A magyar nyelv keleti szláv jövevényszavai közé sorolhatjuk ezeket: *bab* < óorosz *бодъ*, *barázda* < óorosz *борозда*, *borona* < óorosz *борона*, *cseléd* < óorosz *челадъ*, *dinnye* < óorosz *дыня*, *halom* < óorosz *хълмъ*, → *igric* < óorosz *изръчъ* (zenész), *ikra* < óorosz *укра*, *iszap* < óorosz *исънь* → (sekély víz), *jász* < óorosz *ясы* →, *kerecset* < óorosz *кречетъ* (kabóca), *naszád* < óorosz *насадъ* (hajófajta), *rab* < óorosz *рабъ*, → *rozsa* < óorosz *розъ* → *szégye* < óorosz *сѣдѣа* → (halász-háló), *szín* < óorosz → *сынъ* (fészter), *szolga* < óorosz *слуга* →, *taliga* < óorosz *тепча* (kétkerekű szekér), *tanya* < óorosz *тоня* (halászhely), *tár* < óorosz *товаръ* → (kincs, pénz), *vajda vajvodá* < óorosz *воевода*, *veréb* < óorosz *верёви*, *zsír* < óorosz *жиръ* stb. [12]

Egyes kutatók (MUNKÁCSI BERNÁT) a magyar nyelv keleti szláv jövevényszavai közé sorolnak több olyat is, amely régen nazális magánhangzót tartalmazott: *galamb* < óorosz *голубъ* (*голубъ*), *gomba* < óorosz *губа* (*губа*), *korong* < óorosz *кругъ* (*кружъ*), *abroncs* < óorosz *обручъ* (*обручъ*), *rend* < óorosz *рядъ* (*рядъ*) stb. Véleményünk szerint a nazális magánhangzót tartalmazó szlávizmusok forrásnyelvének kérdését még részletesen tanulmányozni kell.

Ennyi keleti szláv elem a magyar nyelvben arról tanúskodik, hogy a magyar törzsek egyes tudósok véleményével ellentétben nem rövid ideig, hanem huzamosabb ideig álltak kapcsolatban a keleti szláv törzsekkel.

A keleti szláv—magyar kulturális és nyelvi kapcsolatok kérdését kétségkívül csak a nyelvtudósok, történészek, régészek, etnográfusok közös erőfeszítésével lehet megválaszolni. Napjainkig már sok új tényanyag gyűlt össze, és ennek felhasználásával szakmunkák készülnek. Az óorosz és ősmagyar nyelv szóikincsének újabb vizsgálata a népek anyagi és szellemi kultúrájának tényei alapján konkrét választ ad a keleti szláv—magyar nyelvi kapcsolatok jellegének kérdésére.

Említést tesz a magyarokról az orosz krónika, a „Повесть временных лет” is, többek között a bevezető és a befejező részben. A magyarok 896-os honfoglalásáról Nesztor krónikája így emlékezik meg: „Keletről jöttek és áthatoltak a nagy hegyeken, melyeket Ugor hegyeknek is neveznek, harcoltak az ott élő volonok és szlovének [= szlávok — P. L.] ellen. Mert azelőtt itt szlovének laktak, kik befogadták a volohokat és az ugorok [= magyarok — P. L.] elűzték a volohokat, és elfoglalták földjüket. Legyőzték a szlávokat, azóta nevezik e területet a magyarok földjének. És az ugorok hadakoztak a görögök ellen, és elfoglalták a Trák és Makedon földeket egész Szelunig és hadba indultak Morvaország és a Csehek ellen.” [13]

Krónikánk nem ír arról semmit, milyen szlávok laktak e területen a magyarok bejövetele előtt, melyik csoporthoz tartoztak, a társadalmi fejlettség milyen fokán álltak. Viszont Anonymusnál ezt olvashatjuk: „Leérvén a Kárpátok lejtőin, Munkács mellett a magyarok bolgárokkal és szlávokkal találkoztak, kiknek fejedelmük Zalán volt.” [14]

Több tudós (F. ARISZTOV, ACSÁDY J., N. BARSZOV, K. VASZILEVSKIJ, J. HOLOVACKIJ, GYÖRFFY GYÖRGY, M. LELEKÁCS, M. LUCSKAI, FEJÉR GYÖRGY, PERÉNYI JÓZSEF és mások) úgy vélik, hogy a magyarok a meghódított területen a szláv lakosság elkeseredett ellenállásába ütköztek. GYÖRFFY GYÖRGY magyar történész megállapítja: „A terület toponímiai adatainak szláv helynévanyaga arra mutat, hogy a magyarság jelentékeny szláv lakosságot talált a síkságon és a hegylábaknál.” [15]

Ezt bizonyítják az Uzshorodi Állami Egyetem tanárainak legújabb kutatásai is. De mindmáig tisztázatlan az a kérdés, hogy keleti szlávokkal találkoztak-e a magyarok ezen a területen, és milyen időpontra esik a keleti szlávok vonulása a Kárpátok déli lejtőin. Ezzel a problémával kapcsolatosan többféle nézet van. Egyes kutatók (ACSÁDY I., J. HOLOVACKIJ, M. LUCSKAI, N. NAGYEZSGYINA, ARSZENYIJ apát, M. LELEKÁCS, I. KOLOMIJEC és mások) azt vallják, hogy a keleti szlávok a Kárpátok területén éltek már a magyaroknak az alföldre való bejövetele előtt is. [16]

Más kutatók (A. HODINKA, M. GRUSEVSKIJ, MUNKÁCSI BERNÁT, A. PETROV és mások) későbbi időpontokra — a XII—XIV. századra — vezették vissza a keleti szlávok Kárpát-medencei letelepülését.

Az utóbbi időben gazdag tárgyi anyag (régészeti, etnográfiai, nyelvi) gyűlt össze, melynek feldolgozása során a kutatók pontosabb választ adhatnak a kérdésre, hogy éltek-e keleti szláv törzsek a Kárpátokon túl a magyarok bejövetele előtt. Így az archeológusok a szláv őslakosság sok használati tárgyát fedezték fel a kárpátontúli régészeti leletekben. Ezek a tárgyak az ún. „temetkezési kultúra” („культура поховань”) idejéből származnak (időszámításunk I—IV. sz. [17] E kultúra képviselői a keleti szláv népek krónikaiból ismert fehér horvát törzsek elődei voltak, akik az Ukrán SZSZK történetének tanúsága szerint „a Dnyeszter és Szjan folyók felső folyásának völgyeit foglalták el, hol szintén szláv őslakosság volt”. [18]

Ezeket az érveléseket a nyelvtudomány adatai is támogatják. Így J. DZENDZELIVSKIJ sok olyan szlávizmust mutat ki a nyugat ukrainai nyelvjárásokban, többek között a bojkó és a hucul nyelvjárásokban, melyeket a XI. sz-i óorosz nyelvemlékek rögzítenek, azonban ezek a közép-kárpátontúli nyelvjárásokból hiányoznak.

Pl. *kulak* — „ököl”, *odezza* — „ruházat”; *hlek* — „köcsög”, *szvalok* — „mestergerenda”; *sztelina* — „mennyezet” stb. Ezen adatok alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy „A X—XI. századbeli keleti szláv innovációk hiánya a régebbi kárpátontúli nyelvjáráásokban szerintünk azt bizonyítja, hogy a mai kárpát-ukrajnaiak ősei el voltak szigetelve a keleti szlávoktól a X. századig. Érthető, hogy ez az elszigeteltség csak azzal magyarázható, hogy a kárpát-ukrajnai lakosság elődeinek jelentős része már a X. sz. előtt is a Kárpátokon túl élt.” [19] Továbbá: „A keleti szlávok (a későbbi ukránok) a Kárpátok déli lejtőin jóval a X. sz. előtt települtek le, vagyis a nomád magyarok Tisza—Duna közötti letelepülése előtt.” [20]

Amint látjuk, J. DZENDZELIVSZKIJ igen érdekes nyelvi adatokkal illusztrálja a Kárpátontúl keleti szláv lakosságának elszigeteltségét a keleti szláv tömbtől. Vitathatatlan, hogy egyelőre kevés ilyen adat áll rendelkezésünkre, és ezek az adatok nem is oldhatják meg az egész problémát; többek között nem derítenek fényt a kárpátontúli szláv lakosság jellegére. E probléma megoldásához föltétlenül szükséges a kárpátontúli szláv törzsek belső viszonyainak tisztázása, a keleti szláv törzsek és a többi szláv törzsek kapcsolatainak megvilágítása a X. századig (többek között a nyugati és déli törzsekkel való kapcsolataik megvilágítása). A probléma megoldásában jelentős szerephez juthatnak a magyar és román nyelvi adatok is.

A történészek, a régészek és a nyelvészek közös erőfeszítésével lassanként feltárul a Kárpátontúl benépesítésének története. (Jelentős lépéseket tesznek ennek érdekében az Uzshorodi Állami Egyetem ukrán és magyar nyelv tanszékének tudományos munkatársai. Ugyancsak érdemleges munkát fejtenek ki magyarországi, romániai, cseh-szlovákiai és lengyelországi kollégáink is.)

Manapság csekély azoknak a száma, akik cáfolják, hogy a Kárpátontúl a IX. sz. végén szláv lakossággal volt benépesítve [21], és nem volt lakatlan terület. Hiszen ezt bizonyítják mind a magyar, mind az óorosz források. Valószínűleg más szláv törzsekkel éltek együtt a Kárpát-medence északi részében a keleti szlávok elődei is.

A kutatók megállapítása szerint a magyar törzsek három úton jöhettek mai területükre. Egy részük a Vereckei hágón vonult a Kárpátokon keresztül, más részük Erdélyen át, harmadik csoportjuk pedig délen, a Duna völgyében.

A történelmi dokumentumok tanúsága szerint a magyar törzsek az új hazában is nomád életet éltek egészen a X. századig. A mai Magyarországnak csak a déli részét foglalták el, északra a Szamosig jutottak, északkeleten a Kraszna folyóig és az Ecsedi lápig. [22]

A magyar törzsszövetség a X. században a történészek szerint nem foglalta el és nem népesítette be a Kárpát-medence északi részét. Erre utalnak a határvonalak (gyepűvonalak) és az északmagyarországi, valamint a kárpátontúli főurak származása is. [23] Tudvalevő, hogy a magyar törzsek gyepekkel védték területüket, az idegen betörés ellen határcsoportokat létesítettek.

A X—XI. században a határvonal Észak-Magyarországon a Tokaj hegységtől a Tiszáig, a szabolcsi erdőkig terjedt, innen az Ecsedi láp irányában a Szamos, és a Kraszna folyóig. E terület helynevei — Őrmező, Őrladány, Őrpatruh (Eurpatruh) [24] szintén arról tanúskodnak, hogy a X—XI. században eddig a vonalig terjednek a magyar törzsek települései, illetve itt húzódott az északkeleti gyepe.

Ezek a nomád magyar törzsek később letelepült életmódot folytatva, és új betelepítendő földeket keresve, fokozatosan keletre nyomulnak, asszimilálva a szórványos szláv telepéseket. Átkelve a Tiszán, a magyar törzsek a Kárpátok déli lejtőin számos szláv települést találnak, megtelepszenek itt, és közvetlen nyelvi, gazdasági és kulturális kapcsolatba lépnek a szlávokkal, a mai ukrán lakosság elődeivel.

Nehéz pontosan meghatározni e közvetlen és huzamos kapcsolatok kezdetét. Azt hisszük, hogy ez csak a XII. században lehetett. Véleményem megindokolására ilyen adatokat hozhatok fel: A XIII. századig a Kárpátontúl nem állt a magyar püspökségek fennhatósága alatt. [25] Tehát csak a királyi hatalomnak a Kárpátontúlra való kiterjesztése után támadt a katolikus püspököknek igénye az új terület egyházi tizedére. Nem kevésbé fontos az a tény, hogy a magyarok lakta települések a Kárpátontúlon túlnyomórészt többségükben csak a XIII–XIV. századi történelmi dokumentumokban vannak rögzítve.

Kétségtelen, hogy ez a kérdés alapos vizsgálatra szorul nemcsak a nyelvészek, hanem más tudományok (történelem, régészet, néprajz stb.) terén működő szakemberek részéről is. Pontosabb választ erre a kérdésre a magyar–ukrán nyelvi és történeti kapcsolatok alaposabb vizsgálata után adhatunk.

Véleményem szerint a magyarok a XIII. sz. folyamán már szoros gazdasági és kulturális kapcsolatban álltak a Kárpátontúl ukrán lakosságával. Így már a XIII. századból vannak adatok, hogy az ukránok aratni jártak a magyarokhoz. A XV–XVI. századtól kezdve az ukránokkal együtt magyarok is legeltettek a havasokon szarvasmarhát, disznót, juhot.

Nagy szerepet játszottak a két nép gazdasági kapcsolatainak alakulásában az ukrán tutajosok, akik a Tiszán úsztatták le a fát és azt a magyar lakosságnak adták el. Nagy kereslete volt a magyar lakosság körében az ukrán nemzeti mintázatú különféle fafaragásoknak. Sok ukrán szállított a magyar falvakba szekérrel szenet, meszet, kátrányt, szekérkenőcsöt, különféle faedényeket, kosarat és egyéb árut, amit búzára cserélt be. Nem kevésbé fontos tény, hogy az ukrán és a magyar lakosság válllva harcolt a közös ellenség — a földesurak és a kapitalisták ellen Esze Tamás, Rákóczi, Kossuth, valamint a Tanácsköztársaság hadseregében. Mindez kétségtelenül elősegítette a két nép kapcsolatait, kultúrájuk kölcsönös gazdagodását.

Ezeket a közvetlen kapcsolatokat, természetesen tükrözi a két szomszédnép szókincse is. Így pl. a magyarok építkezését befolyásolta a kárpátontúli lakosság építészeti kultúrája. Erről tanúskodik sok magyar tájszó: m. nyj. *rag* „a háztető szerkezetének része, vékonyabb gerenda” (< ukr. nyj. *poz, pyz, poza*), m. nyj. *szeletem* „a szarufákat alátámasztó, vízszintes elhelyezkedő és a tetőgerendával párhuzamos tartószerkezet” (< ukr. *селёмено*: ua.), m. *doska* < ukr. *дошка*, m. *rózna* < ukr. *павзни, павузини*, m. *abora* < ukr. *обора, оборіг*, m. *kazup* < ukr. *козуп* m. *kalada* < ukr. *колода* stb. A magyar lakosság már korábban elsajátíthatta a kő- és téglaeépítkezést. Ezért találunk a kárpátontúli ukrán nyelvjárások szókészletében olyan típusú magyar eredetű szavakat, melyek az új lakóház elemeinek elnevezését jelentik: ukr. t. *zapádici* < m. nyj. *garádic*; ukr. nyj. *міцзла* < m. *tégla*; ukr. nyj. *кілінч, форзіма* < m. *kilincs, forgató*; ukr. nyj. *плізов* < m. *pléh*; ukr. nyj. *сегелет* < m. nyj. *szegelet*; ukr. nyj. *торнац* < m. *tornác*; ukr. nyj. *чоторна* < m. *csatorna* stb. [26] Vagy pl. a szövést a magyarok a szlávoktól sajátították el, többek között a Kárpátontúl ukrán lakosságától: m. *borda* < ukr. *бердо*, m. *csónak* < ukrán *човник*, m. *pászma* < ukr. *пасмо*, m. *takács* < ukr. *ткач*, m. *guzsaly* < ukr. *кужіль*, m. *motolla* < ukr. *мотовіло*, m. *tiló* < ukr. nyj. *меллиця* stb. A kárpátontúli ukrán lakosság viszont a dohánytermesztést és -feldolgozást sajátította el a magyaroktól: ukr. nyj. *доган* < m. *dohány*; ukr. nyj. *мелегадь* < m. *melegagy*; ukr. nyj. *шіміт-ловати, шімітовати* < m. *simit*; ukr. nyj. *чомов* < m. *csomó*; ukr. nyj. *прийш* < m. *prés*; ukr. nyj. *nina* < m. nyj. *pipa* stb. Még sok hasonló adat van. [27] Valamennyi azt bizonyítja, hogy az ukrán–magyar kapcsolatok közvetlen és huzamosak voltak, amelyek révén mindkét nép anyagi kultúrája kölcsönösen gazdagodott; ezek a kap-

csolatok nyomot hagytak mindkét nép szókincsében. A két nép anyagi kultúrája kölcsönös gazdagodásának pozitív eredménye van. Azonban később a két nép kulturális fejlődésének történetében, kiváltképpen a kárpátontúli ukránoknál, negatív hatást váltott ki az erőszakos elmagyarosítás.

A szlávokat elnyomó magyarokról Engels a következőképpen írt: „...a magyar nemesség északon, délen, Horvátországban, Szlovákiában, a Kárpátok-menti földeken uralkodott a szláv törzsek felett” [28], majd így folytatja: „Erdélyből és Közép-Magyarországról egész a német határig kiszorították a magyarok a szlávokat és elfoglalván ezt a területet, elkülönítették itt a szlávokat és egyes ruszin területeket (északon) a szerbektől, horvátoktól és szlovénektől, és leigázták ezeket a népeket”. [29]

Kétségtelen, hogy az erőszakos magyarosítás következtében, mely több tényezőn keresztül (katonaság, iskola, rádió, könyvek, újságok stb.) hatott, elég sok magyarizmus került a kárpátontúli ukrán lakosság nyelvébe, elsősorban szakszavak és más sajátos szókészlet.

Tehát a nyelvi kölcsönhatás: a kárpátontúli ukrán nyelvjárások magyar jövevényszavainak behatolása és viszont egyrészt törvényszerű volt a két nép huzamos gazdasági és kulturális koegzisztenciája folytán. Másrészt az erőszakos magyarosítás folytán behatolt sok olyan jövevényszó, amelyek nem voltak nélkülözhetetlenek a kárpátontúli ukrán lakosság számára. Így a kárpátontúli ukránok egész sor fogalomra a saját hagyományos elnevezéseiket használták, de az elmagyarosítás következtében használni kezdték ezek megfelelőit is. Például: *скарпа-пóнос* (< m. *panasz*), *скажити-а-понословати* (< m. *panaszolni*), *зайва-кървин* (< m. *kérvény*), *дозвол-енгедил* (< m. *engedély*), *освободити-фелментовати* (< m. *felmenteni*), *заголосити-зайелентовати* (< m. *feljelenteni*), *дань, податок-зázбир* (< m. *házbér*), *процент-сáзолук* (< m. *százalék*), *завдаток-еливлег* (< m. *előleg*), *існум-візжа* (< m. *vizsga*), *здавати існум-візжазловати* (< m. *vizsgáztatni*), *матуровати-уіпречізловати* (< m. *érettségizni*) és sok más. Érthető, hogy az utóbbiak túlnyomó része a Kárpátontúl felszabadítása után feledésbe ment, viszont az előbbieket, melyek az ukrán és magyar nép kölcsönös gazdasági és kulturális együttélése folytán kerültek be a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokba, mindmáig fennmaradtak. Pl.: ukr. nyj. *állаш* < m. *állás*, ukr. nyj. *кónча* < m. nyj. *kapcsa*, ukr. nyj. *падлáš* < m. *padlás*, ukr. nyj. *торнац* < m. *tornác*, ukr. nyj. *гарáдичі* < m. nyj. *garádics*, ukr. nyj. *тúгла* < m. *tégla*, ukr. nyj. *орсáж* < m. *ország*, ukr. nyj. *сégeлет* < m. nyj. *szegelet*, ukr. nyj. *фіїдовка* < m. *fiók*, ukr. nyj. *о́сто́лош* < m. *asztalos*, ukr. nyj. *бáдог* < m. *bádóg*, ukr. nyj. *валів* < m. *vályú*, ukr. nyj. *бóргаз* < m. *borház*, ukr. nyj. *віллан'ка* < m. *villanylámpa*, ukr. nyj. *кану́ра* < m. *karu*, ukr. nyj. *керт* < m. *kert*, ukr. nyj. *кері́тш* < m. *kerítés*, ukr. nyj. *тэлек* < m. *telek*, ukr. nyj. *бó́тор* < m. *bútor*, ukr. nyj. *мáлош* < m. *tálas*, ukr. nyj. *крэ́денц* < m. *krédenc*, ukr. nyj. *кар-сúйк* < m. *karszék*, ukr. nyj. *фії́дер* < m. *féder*, ukr. nyj. *ці́зар* < m. *cipzár*, ukr. nyj. *нанлaн* < m. *raplan*, ukr. nyj. *дúн'га* < m. *dunya*, ukr. nyj. *фóгаш* < m. *fogas*, ukr. nyj. *фолв́ид* < m. *falvédő*, ukr. nyj. *гамі́жак* < m. *hátizsák*, ukr. nyj. *гамікошáп* < m. *hátikosár*, ukr. nyj. *шпор* < m. *spor*, ukr. nyj. *вóшпор* < m. *vaspor*, ukr. nyj. *лáмпаш* < m. *lámpás*, ukr. nyj. *надрáги* < m. *nadrág*, ukr. nyj. *гóмба* < m. *gomba*, ukr. nyj. *ка́лан* < m. *kalap*, ukr. nyj. *пóнд'ола* < m. nyj. *pongyola*, ukr. nyj. *фáт'ол* < m. *fátyol*, ukr. nyj. *бúл'ш* < m. *bélés*, ukr. nyj. *жсэбелóвка* < m. *zsebbevaló*, ukr. nyj. *валлáнтш* < m. *vállpánt*, ukr. nyj. *сáбіс* < m. *szabó*, ukr. nyj. *гайтáш* < m. *hajtás*, ukr. nyj. *ро́йтш* < m. *rojt*, ukr. nyj. *кáнна* < m. *kanna*, ukr. nyj. *шerpен'юв* < m. *serpenyő*, ukr. nyj. *писул'ів* < m. *reszelő*, ukr. nyj. *палачінтош* < m. *palacsintavas*, ukr. nyj. *тúзчир* < m. *tölcsér*, ukr. nyj. *зордіс* <

m. *hordó*, ukr. nyj. *д'алів* < m. *gyalu*, ukr. nyj. *дугівка* < m. *dugó*, ukr. nyj. *панташ* < m. *rántás*, ukr. nyj. *лєвеш* < m. *leves*, ukr. nyj. *марташ* < m. *mártás*. ukr. nyj. *кочон'а* < m. *kocsonya*, ukr. nyj. *папригашика* < m. *paprikás szalonna*, ukr. nyj. *палачинта* < m. *palacsinta*, ukr. nyj. *гомбівци* < m. *gombóc*, ukr. nyj. *місцятка* < m. *töltöttkáposzta*, ukr. nyj. *пішківта* < m. *piskóta*, ukr. nyj. *лєквар* < m. *lekvár*, ukr. nyj. *міяа* < m. *tea*, ukr. nyj. *кріумей* < m. *krémes* stb.

A szókincs ugyane rétegekből kerültek ki a kárpátontúli magyar nyelvjárások ukrán jövevényszavai. Pl. mn. nyj. *abora* [30] „széna vagy más takarmány tartására való alkotmány, mely négy faoszlopból s rajtuk le- s fölcsúsztatható könnyű fedélből áll” (< ukr. nyj. *обора, оборіз* „ua.”), m. nyj. *batyko* „édesapa” (< ukr. *батько* „ua.”), m. nyj. *boha* „isten” (< ukr. *бог* „ua.”), m. nyj. *bazsarózsa* „gyógynövény — *Paeonia officinalis*” (< ukr. nyj. *бджару́жа* „ua.”), m. nyj. *braha* „zab — v. gabona(lisztből készült házi sör” (< ukr. *брáза* „ua.”), m. nyj. *branka* „a tótos szövőszék egyik alkatrésze” (< ukr. nyj. *брáнка* „ua.”), m. *burjan* „gaz” (< ukr. *бур'ян* „ua.”), m. nyj. *butyka* „bódé” (< ukr. nyj. *б'ут'ка* „ua.”), m. nyj. *cerky* „templom” (< ukr. nyj. *ц'ір'ков* „ua.”), m. nyj. *cipke* „a szövőszék egyik alkatrésze” (< ukr. nyj. *ц'інк'у* „ua.”), m. nyj. *csecsa* gyermek. „virág” (< ukr. nyj. *ч'ича, ч'ичка* „ua.”), m. nyj. *csekaj* „várj” (< ukr. *чекáй* „ua.”), m. nyj. *csereda* „gulya” (< ukr. *ч'є́пєда* „ua.”), m. nyj. *cseresz* „bőrből készült széles derékszíj” (< ukr. *ч'є́пє* „ua.”), m. nyj. *cserépák* „vízmerítő, nyeles faedény” (< ukr. nyj. *ч'є́рпáк* „ua.”), m. nyj. *cservinka* „vérhas” (< ukr. nyj. *ч'є́рві́нка* „ua.”), m. nyj. *csinál* „készít, alkot, létrehoz”, „tesz”, „dolgozik” (< ukr. nyj. *ч'і́нум* „ua.”), m. nyj. *csinya* gyermek. „malac” (< ukr. nyj. *ч'ін'а* „ua.”), m. nyj. *dracska* „tövis, tüske” (< ukr. nyj. *дрáчка* „ua.”) m. nyj. *drugár* „dorong, erős, vastag rúd” (< ukr. nyj. *др'у́гáр* „ua.”), m. nyj. *dzobál* „csipked” (< ukr. nyj. *дз'обáти* „ua.”), m. nyj. *haluska* „galuska” (< ukr. *галу́шка* „ua.”), m. nyj. *helisnya* ~ *harisnya* ~ *horosnya* „meleg strimfli” (< ukr. nyj. *холóши'і* „posztó-, darócnadrág”), m. nyj. *het* „el, el innen” (< ukr. nyj. *гєт* „ua.”), m. nyj. *hirip* „gomba” (< ukr. nyj. *г'риб* „ua.”), m. nyj. *honcsik* „kis fazék” (< ukr. nyj. *г'ончик* „ua.”), m. nyj. *hornya* „bádogcsésze” (< ukr. nyj. *г'орн'а* „ua.”), m. nyj. *javor* „juhar” — *Acer platanoides* L. (< ukr. nyj. *йáвор* „ua.”), m. nyj. *kalabina* „kétágú fa, melyen útközben az ekét csúsztatják” (< ukr. nyj. *ко́лобі́на* „ua.”), m. nyj. *kaliba* „fából készült pásztorkunyhó, juhászsátor”, (< ukr. *ко́либа* „ua.”), m. *kaloda* „fatörzs”. (< ukr. *ко́лода* „ua.”), m. nyj. *kapácska* „kapa” (< ukr. nyj. *копáчка* „ua.”), m. nyj. *kapotnyák* „osarum europaeum L.” (< ukr. nyj. *копоти'ák* „ua.”), m. nyj. *kazup* „meggy-, hárs- vagy fenyőfa kérgéből összefűzött kosár” (< ukr. nyj. *козуп* „ua.”), m. *kazal* „hosszúkásan rakott csomó” (< ukr. nyj. *козэл* „ua.”), m. nyj. *kocsán* „kukoricacső koccsa v. csutkája, melyről a szemet már lefejtették” (< ukr. nyj. *кочáн* „ua.”), m. nyj. *kocserha* „szénvonó” (< ukr. *кочєрга* „ua.”), m. nyj. *koledal* „kántálni”, „házzól házra énekelve járni” (< ukr. *коляд'уáти* „ua.”), m. nyj. *kolomijka* „ukrán népdal” (< ukr. *ко́ломі́йка* „ua.”), m. nyj. *korpa* „kupac, rakás” (< ukr. nyj. *к'ў́нка* „ua.”), m. *kozák* „kozák” (< ukr. *козák* „ua.”), m. nyj. *kupec* „háziállat (főleg ló, szarvasmarha) adásvételével foglalkozó kereskedő, akinek állandó telephelye nincs, hanem üzleteit többnyire faluról-falura járva v. vásárokon bonyolítja le” (< ukr. nyj. *купі́ць, кун'є́й* „ua.”), m. nyj. *kutacs* „tűz piszkálására való vasrúd; piszkavas” (< ukr. nyj. *кутáч* „ua.”), m. nyj. *len* „*Linum usitatissimum*” (< ukr. nyj. *лєн* „ua.”), m. nyj. *lipa* „hársfa-Tilia” (< ukr. *лі́на* „ua.”), m. nyj. *lipityánka* „szellős, könnyű, rövid női kabátka” (< ukr. nyj. *ли́п'іт'áнка* „ua.”), m. nyj. *lisaj* „csömör” (< ukr. nyj. *лишáй* „ua.”), m. nyj. *lopátka* „zöldbab” (< ukr. nyj. *лопáтка* „ua.”), m. nyj. *lopotyálni* „sokat

beszélni” (< ukr. nyj. *лопот’іти* „ua.”), m. nyj. *macsanka* „kukoricalisztból és tojásból készített mártás” (< ukr. nyj. *мáчанка* „ua.”), m. nyj. *mázol* „művészietlenül, kontár módra fest; nagy erővel vmihez csap, vág, üt vkit” (< ukr. nyj. *мáзати, змáзати* „ua.”), m. nyj. *meskár* „herélő” (< ukr. nyj. *мешкар’* „ua.”), m. nyj. *moh(a)* „moha” (< ukr. *мох* „ua.”), m. nyj. *moly, muly* „moly” (ukr. nyj. *мол’, мул’* „ua.”), m. nyj. *morkó* „sárgarépa” (< ukr. nyj. *мóрко́в* „ua.”), m. nyj. *motola* „fonalrendező eszköz, melyen az orsóról a fonalat pászmákká gyűjtik” (< ukr. nyj. *мотові́ло* „ua.”), m. nyj. *nedájbozse* „ne agy’ isten!” (< ukr. nyj. *не дай бо́же* „ua.”), m. nyj. *nyibe* „mintha” (< ukr. nyj. *ні́би*), m. nyj. *paszkuda* „ronda ember” (< ukr. nyj. *пашку́па* „ua.”), m. nyj. *pászma* „150 szál fonál a motollán” (< ukr. *пасмо* „ua.”), m. nyj. *pavuzina* „a fedélre v. kazalra kétfelől lecsüngő nehéz rúdpár, mely a fedélszalmát a szél ellen óvja” (< ukr. nyj. *пáвзні, пазу́зини* „ua.”), m. nyj. *piroha* „derelye” (< ukr. nyj. *пирогі́* „ua.”), m. nyj. *petruska* „petrezselyem — Petroselinum hortense” (< ukr. nyj. *петру́шка* „ua.”), m. nyj. *podulka* „házi vászonból készült alsószoknya” (< ukr. nyj. *подóлок, G. поду́лка* „ua.”), m. nyj. *pokrova* „Mária Oltalma” (< ukr. nyj. *покрóва* „ua.”), m. nyj. *polonina* „havasi legelő” (< ukr. *полоні́на* „ua.”), m. nyj. *pratál* „elrejt, eldug” (< ukr. nyj. *пр’амати* „ua.”), m. nyj. *previk* „megszokta” (< ukr. nyj. *привык* „ua.”), m. nyj. *puscina* „farsang” (< ukr. nyj. *пу́шчин’а* „ua.”), m. nyj. *putyipinka* „gombaféle” (< ukr. nyj. *пудні́н’ки* „ua.”), m. nyj. *prisztás* „vőlegény, aki nősülés után a felesége szüleihez költözik” (< ukr. nyj. *прис́таш* „ua.”), m. nyj. *rakavina* „amit papnak évente adnak a hívők” (< ukr. nyj. *роковина* „ua.”), m. nyj. *skvárka* „tepertő” (< ukr. nyj. *шкварка* „ua.”), m. nyj. *szelemen* „a szarufákat alátámasztó, vízszintesen elhelyezkedő és a tető gerincével párhuzamos tartószerkezet” (< ukr. nyj. *селéмено* „ua.”), m. nyj. *szerbál* „szüröcsöl” (< ukr. nyj. *сэрба́ти* „ua.”), m. nyj. *szipka* „cigaretta szívására használt kis tölcsérforma dohányzó eszköz” (< ukr. nyj. *сінка* „ua.”), m. nyj. *szirota* „árvagyerek” (< ukr. *сі́рота* „ua.”), m. nyj. *szkotar* „gulyás; tehénv. tinónyáját őrző pásztor” (ukr. nyj. *скотар’* „ua.”), m. nyj. *susinka* „aszalt gyümölcs (alma, körte)” (< ukr. nyj. *сушінка* „ua.”), m. nyj. *tákoj* „rögtön, azonnal” (ukr. nyj. *та́кої* „ua.”), m. nyj. *tákij* „olyan” (< ukr. nyj. *такі́й* „ua.”), m. nyj. *topolya* „nyárfa, főleg fehér nyárfa” (< ukr. nyj. *топо́лі’а* „ua.”), m. nyj. *unoka, unuka* „unoka” (< ukr. nyj. *уну́ка* „ua.”), m. nyj. *utrenye* „reggel végzett templomi ájtatosság” (< ukr. nyj. *у́трен’а* „ua.”), m. nyj. *vályok* „vályogtéglá” (< ukr. nyj. *вал’ок* „ua.”), m. nyj. *vecsernye* „délután, ill. este végzett templomi ájtatosság” (< ukr. nyj. *вечі́рн’а, вечі́рн’а* „ua.”), m. nyj. *vjazanka* „kötés” (< ukr. nyj. *в’язанка* „ua.”), m. nyj. *vidra* „vizek partján élő, kávébarna szőrű, a macskánál nagyobb, hengeres farkú, halevő ragadozó állat” (< ukr. nyj. *ві́дра, вы́дра* „ua.”), m. nyj. *zaha* „gyomorégés” (< ukr. nyj. *за́га* „ua.”), m. nyj. *zajda, zajdina* „tarisznya” (< ukr. nyj. *за́йда, зайди́на* „ua.”), m. nyj. *zamiska* „puliszka” (< ukr. nyj. *за́мишка* „ua.”), m. nyj. *zavadzál* „zavar” (< ukr. nyj. *зава́дж’ати* „ua.”), m. nyj. *zoja* „hamulóg” (< ukr. nyj. *зо́ла* „ua.”), m. nyj. *zsebrák* „fukar, zsugori, fősvény ember” (< ukr. nyj. *жебра́к* „ua.”) [31] és sok más. [32]

Tehát, amint látjuk, nyomot hagyott mind az ukrán, mind a magyar nyelv szókészletében a Kárpátontúl ukrán és magyar lakosságának hosszas és közvetlen gazdasági, kulturális és politikai kapcsolata. Az ilyen szókinszbeli kölcsönhatások tanulmányozásának fontos történelmi értéke van, mert így hasznos adatokat kapunk a szláv és külön a keleti szláv nyelvek történetéhez, a történelmi dialektológiához és a szavak régi jelentésének (ősjelentésének) megismeréséhez. Világossá válik, hogy a sok archaikus összsláv vonást megőrzött ukrán nyelvjárások tanulmányozása mellett

felvetődik a szomszédos magyar nyelvjárások vizsgálatának kérdése is. Ez kétségtelenül értékes anyagot szolgáltathatna az ősszlávok és a többi ősi népekkel fenntartott gazdasági-kulturális kapcsolatok történetéhez. Minél behatóbban fogjuk tanulmányozni a lexikai kölcsönhatásokat, nemcsak az irodalmi nyelvben, hanem a szomszédos szláv és magyar nyelvjárásokban is, sőt, minél figyelmesebben fogjuk tanulmányozni a szomszédos helységek szláv és magyar emlékeit, annál értékesebb anyagot kapunk a nyelvtörténet és a történeti nyelvjárástan problémáinak megoldásához. Ez egyúttal segít pontosabban és mélyebben feltárni a szláv népek és szomszédaik őstörténetét, s ezzel együtt a szláv földek ősi lakóinak egykori anyagi és szellemi kultúráját.

JEGYZETEK

- [1] Az elméleti síkon legérdekesebb cikkek jegyzékét lásd:
M. M. Маковский, К проблеме так назыв. интернациональной лексики. ж. „Вопросы языкознания”, 1960, №1, 45.
- [2] Б. А. Серебренников, Проблема субстрата. — Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР, вып. IX, 1956, 34.
- [3] V. I. LENIN Művei. 29. k., Bp., 1953, 484.
- [4] V. I. LENIN Művei. 35. k., Bp., 1956, 231.
- [5] В. А. Звегинцев, Очерки по общему языкознанию, Москва, 1962, 204—205.
- [6] А. В. Десницкая, К вопросу о взаимодействиях языков. — Доклады и сообщения института языкознания АН СССР, вып. IX, 1956, 70.
- [7] BÁRCZI GÉZA, A magyar szókincs eredete. (Második bővített kiadás.) Budapest, 1958, 47.
- [8] Й. Перени, Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами. — Stsl. t. II. Bp., 1956. 16.
- [9] A. Rot úgy véli, hogy az „őmagyar—őorosz marginális és intraregionális nyelvi kapcsolatok a Don melletti Dentü-Mogyeriban (az i. sz. VIII. század közepén) kezdődtek, és folytatódtak Dél-Oroszország és Dél-Ukrajna erdőssztyeppes vidékein. Mescserában (a VIII. században), Levédiában és Etelközben (a VIII. század végétől a IX. század végéig), azaz kb. 250 évig tartottak.” (A magyar nyelv fejlődése. A magyar—keleti szláv nyelvi kapcsolatok. Kijev—Uzsgorod, 1968, 214.)
- [10] PERÉNYI i. m. 28.
- [11] PERÉNYI i. m. 29.
- [12] Erre a kérdésre vonatkozólag lásd még: A. M. Rot, A magyar nyelv fejlődése. A magyar—keleti szláv nyelvi kapcsolatok, 205—229; П. М. Лизанець, Про східнослов'янсько-мадярські міжмовні контакти. — Мовознавство, № 3, Киев, 1959, 29—32; С. И. Ковтюк, Славянские заимствования в бытовой лексике венгерского говора Ужгородского района. — Тези доповідей та повідомлення до XIX наукової конференції професорсько-викладацького складу. Романо—германська та угорська філологія. Ужгород, 1965, 73—77; уő: Славянизмы в венгерском говоре Ратовцы Ужгородского района. — Всесоюзная конференция по финно—угроведению (Тезисы докладов и сообщения). Йошкар—Ола, 1969, 40—42.
- [13] Лд: Полное собрание русских летописей. II., Ипатьевская летопись. С. Петербург, 1908, 18.
- [14] Vő: М. Лелекач, Про приналежність Закарпаття до Київської Русі X-XI ст. — Наукові записки УжДУ, т. II, Ужгород, 1949, 30
- [15] GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1963, I. k., 520.
- [16] Igaz ugyan, hogy a keleti szláv (ukrán) lakosság jelentős része később is bekerülhetett a Kárpát-medencébe (elsősorban a volohok telepítése következtében — a XII. században, Korjatovics Fedor podoliai herceg kíséretében — XIV. sz., a török elől menekülő ukránok, valamint boszniai és macedóniai szerbek által — XV. sz.).
- [17] Ф. М. Потушняк, Археологічні знахідки в Ужгороді. — Науков записки УжДУ, 9, Ужгород, 1954, 399; М. Ю. Смішко, Два курганні могилиники в околицях с. Ізи Закарпатської області. — Археологічні пам'ятки УРСР, т. III, Київ, 1952, 328; К. В. Бернякович, Археологические исследования в Закарпатской области в 1948 г. — Археологічні пам'ятки УРСР, т. IV, Київ, 1952, 180; С. І. Пеняк, Дослідження слов'янських пам'яток Закарпаття за роки радянської влади. — Тези доповідей до ювілейної наукової конференції, присвяченої 20-річчю Ужгородського державного університету. Серія історична, Ужгород, 1965, 60.

- [18] Історія Української РСР, т. I, 41.
- [19] И. А. Дзендзелевский, К вопросу о времени расселения восточных славян на южных склонах украинских Карпат, Москва, 1964, 4—5.
- [20] И. А. Дзендзелевский, Лингвистический атлас украинских народных говоров Закарпатской области УССР (Автореферат докторской диссертации). Ленинград, 1961, 46.
- [21] A mai magyar területen a múltban nomád törzsek éltek: szarmaták (a szkítákkal rokon nép), germánok, a VI. századtól avarok (türk eredetű nomád törzsek, melyek a VI. században jöttek Ázsiából a Közép-Duna folyásához és itt államot alapítottak, mely a IX. sz.-ban bomlott fel) és szlávok. Időszámításunk kezdetén ez a terület római tartomány volt Pannónia néven. Az V. sz.-ban foglalták el a hunok (nomád törzsszövetség, amely Közép-Ázsia területén jött létre, nomád állattenyésztéssel és vadászattal foglalkozott. Mivel csak a letelepült földműves törzsek kifosztásával tudtak megélni, a IV. sz. végén leigázzák az alánokat (egy szarmata törzs), gótokat, megtámadják a Római Birodalmat és elfoglalták a Dontól a Kárpátokig terjedő földeket. Vezérük Attila volt). 896-ban a magyarok foglalják el ezt a területet.
- [22] М. М. Лелекач, і. м. 31.
- [23] М. М. Лелекач, і. м. 32.
- [24] Уо.
- [25] Уо. 38.
- [26] Ld. erről részletesen: П. М. Лизанець, Українсько—угорські культурні взаємини (на матеріалі назв народного житла). ж. „Народна творчість та етнографія”, № 4, Київ, 1967, 77—79; Уо., Угорські запозичення в українських говорах Закарпаття (на матеріалі назв житла, його складових частин і різних господарських будівель). — XII республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей, Київ, 1965, 120—122; Уо., До питання про українсько—угорські мовні взаємини. — Питання романо—германської та угорської філології. — Тези доповідей до XX наукової конференції Ужгород, 1966, 36—43; Уо., Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпаття (на материале бытовой лексики). A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvész-kongresszus előadásai. Budapest, 1967, 374—369.
- Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпаття (на материале названий жилых и иных помещений). — Всесоюзная конференция по финно—угроведению. Тезисы докладов и сообщения. Йошкар—Ола, 1969, 44—49.
- [27] A Kárpátok lakosságának anyagi és szellemi kultúrájáról érdekes adatokat közöl GUNDA BÉLA. Etnographica Carpatika. Bp., 1966.
- [28] П. Енгельс, Борьба в Угорщине. — К. Маркс и Ф. Енгельс, Твори, т. 6, Київ; 1960, 172—173.
- [29] Уо., 175.
- [30] A nyelvjárási anyagot a kárpátontúli magyar falvakban gyűjtöttem: Homok, Császlóc, Koncovo (uzschorodi kerület), Rakosino, Rívne (mukacsevoi kerület) V. Bihány, Vári (berekhovái kerület), Verbivci, Csepa (vinohradovói kerület), valamint vö. CSÚRY BALINT, Szamosháti szótár, I—II., Budapest, 1935—1936.
- [31] П. М. Лизанець, До питання про українізмів в угорській мові. — Тези доповідей до XX наукової конференції. Серія мовознавча. Ужгород, 1966, 26—32.
- [32] 1945 után sok szovjetizmus került a magyar nyelvbe, de itt ezekkel a szavakkal nem foglalkozunk.

К ВОПРОСУ О ВЕНГЕРСКО—УКРАИНСКИХ МЕЖЪЯЗЫКОВЫХ КОНТАКТАХ

П. Н. Лизанец

Известно, что на протяжении ряда столетий в силу определенных исторических условий украинцы Закарпаття соприкасались с венграми, что не могло не отразиться на языке обоих народов. Проникновение венгерских слов в украинские говоры Закарпаття, с одной стороны, и украинских слов в венгерские говоры, с другой, происходило в разные исторические периоды и различными путями. Изучение этих заимствований имеет немаловажное значение для исследования истории языков двух соседних народов, а также их этнографии, истории и культуры.

В статье указывается на то, что проблема межъязыковых контактов как в теоретическом, так и в практическом плане еще и по сей день недостаточно разработана, а между тем взаимовлияние языков является вполне реальным, мимо которого не может пройти лингвисти-

ческая наука. Далее на значительном лексическом материале рассматриваются межъязыковые контакты венгерских племен с восточнославянскими племенами до IX ст., а позднее, после заселения венграми своей современной территории, -языковые контакты между венграми и украинским населением Закарпатья. В работе отмечается, что языковые взаимовлияния были обоюдными. Так, например, от украинцев Закарпатья венгерское население заимствовало слова, обозначающие *наименования составных частей жилищ*, построенных из дерева, наименования *предметов быта*. Почти вся ткацкая терминология взята венграми от украинцев. В свою очередь украинцы Закарпатья заимствовали от венгров слова, обозначающие наименования составных частей нового типа жилищ, построенных из кирпича. Кроме того, украинцы Закарпатья заимствовали от венгров и слова, обозначающие наименования в области бытовой лексики, а также термины, связанные с выращиванием и обработкой табака.

Взаимопроникновение слов с венгерского языка в украинские говоры Закарпатья и, наоборот, украинских слов в венгерские говоры вследствие продолжительного экономического, культурного сожителства двух народов было закономерным явлением и обогащало культуру и язык двух соседних народов. Позднее (конец XIX ст.) насильственная мадьяризация украинского населения имела отрицательное влияние на дальнейшее развитие и взаимобогащение культуры и языка обоих народов.

В заключение статьи обращается внимание языковедов на необходимость детального исследования венгерского—украинских (раньше венгерско-восточнославянских) межъязыковых контактов на всех уровнях. Это даст возможность лучше изучить историю языка, материальную и духовную культуру двух соседних братских народов.

ZUR FRAGE DER UNGARISCH—UKRAINISCHEN SPRACHKONTAKTE

von P. N. Lizanec

Es ist bekannt, dass die Ukrainer aus der Transkarpatoukraine jahrhundertlang zufolge bestimmter historischen Umstände mit den Ungarn verkehrten, das sich in der Sprache beider Völker spiegelte. Die Eindringung ungarischer Wörter in die Mundarten der Transkarpatoukraine einerseits, die ukrainischen Wörter in die ungarischen Mundarten andererseits geschah in verschiedenen historischen Perioden und durch verschiedene Mittel. Das Studium dieser Entlehnungen hat genauso für die Untersuchung der Sprachgeschichte beider benachbarten Völker wie für deren Ethnographie, Geschichte und Kultur eine grosse Bedeutung.

In der Abhandlung zeigt der Autor darauf hin, dass das Problem der Sprachkontakte bis zu unseren Tagen weder theoretisch noch praktisch genügend durchforscht worden ist, zugleich erscheint aber die Wechselwirkung der Sprachen als ein Fakt, an den die Sprachwissenschaft nicht vorbeigehen kann. Im Weiteren werden auf Grund eines bedeutenden lexikalischen Materials die Sprachkontakte der ungarischen Stämme mit den ostslawischen Stämmen bis zum 9. Jh., und später — nachdem die Ungarn ihr heutiges Gebiet besiedelt haben — die Sprachkontakte zwischen den Ungarn und der ukrainischen Bevölkerung der Transkarpatoukraine untersucht. Die Abhandlung betont, dass die sprachlichen Wechselwirkungen zweiseitig gewesen waren. So z. B. haben die Ungarn die Wörter von den Ukrainern der Transkarpatoukraine entlehnt, die die Benennungen der Bestandteile der aus Holz gebauten Wohnhäuser sind, ausserdem die Benennungen der Gebrauchsgegenstände. Beinahe die ganze Terminologie der Weberei haben die Ungarn von den Ukrainern übernommen. Ihrerseits haben die Ukrainer der Transkarpatoukraine die Wörter von den Ungarn entlehnt, die die Benennungen der Bestandteile der Wohnhäuser neuen Typs sind, die aus Ziegelstein gebaut worden sind. Ausserdem haben die Ukrainer der Transkarpatoukraine von den Ungarn einige Wörter aus dem Wortschatz des Alltags und gleichfalls Termini, die mit dem Anbau und der Bearbeitung des Tabaks in Zusammenhang stehen, entlehnt.

Die Eindringung ungarischer Wörter in die ukrainischen Mundarten der Transkarpatoukraine und umgekehrt die ukrainischen in die ungarischen Mundarten ist — infolge des andauernden ökonomischen und kulturellen Zusammenlebens der beiden Völker — ein gesetzmässiges Phänomen gewesen, und hat die Kultur und Sprache beider benachbarten Völker bereichert. Später (am Ende des 19. Jahrhunderts) übte das gewaltsame Ungarisieren der ukrainischen Bevölkerung eine negative Wirkung auf die weitere Entwicklung und gegenseitige Bereicherung der Kultur und Sprache beider Völker aus.

Am Ende der Abhandlung wird die Aufmerksamkeit auf die Notwendigkeit der ausführlichen Untersuchung der ungarisch-ukrainischen (früher ungarisch-ostslawischen) Sprachkontakte gelenkt. Das wird die Möglichkeit bieten, die Sprachgeschichte, die materielle und geistige Kultur der beiden benachbarten brüderlichen Völker eingehender zu studieren.

ПРОЦЕССЫ НОМИНАЦИИ В СФЕРЕ РЫБОЛОВЕЦКОЙ ЛЕКСИКИ РУССКОГО ЯЗЫКА

В. И. МАКАРОВ

Непрерывное развитие общества постоянно вызывает к жизни новые понятия, требующие языкового обозначения. Очень редко для этой цели создаются совершенно новые слова, чаще пользуются уже существующими, которые или приобретают новые значения, или кладутся в основу создания новых слов с помощью имеющихся в распоряжении языка аффиксов. По общепринятой точке зрения, большинство слов всегда мотивированы. Но в одних из них связь значения и мотивировочного признака (признака предмета, положенного в основу наименования последнего) наглядна, в других затухает, в третьих отгадка может быть найдена лишь в результате глубокого этимологического анализа.

В данной статье мы попытаемся показать некоторые из мотивировочных признаков, обусловивших появление тех или иных специальных и общенародных слов, употребляемых русскими рыбаками. В целом ряде случаев будет проведено сопоставление с фактами других славянских языков и венгерского языка, генетически неродственного русскому: тем больший интерес представят факты не только различий, но и тождеств в способах создания слов в этих языках.

В лексике русских рыбаков выделяются, во-первых, слова, возникшие в результате различных типов переноса наименований общенародных фактов действительности на профессиональные, и, во-вторых, слова, появившиеся как прямые наименования на основе общенародного или диалектного корня. Рассмотрим эти группы.

Осторож природной наблюдательностью народа, его умением видеть в явлениях существенное, подмечать характерное, выделять особенное и устанавливать общее, его любовью к колоритным сравнениям, неожиданным сопоставлениям объясняется обилие в любом языке слов с фигуральным значением. А. А. Потебня писал: „... следует признать за факт, что во всех языках более или менее есть склонность находить общее между впечатлениями различных чувств. Вполне убедительным доказательством существования такой общечеловеческой склонности может служить язык, но, разумеется, только для того, кто считает все фигурные выражения (а в языке, сказать между прочим, нет непереносных выражений) не за роскошь и прихоть, а за существенную необходимость мысли.”[1]

С помощью аналитико-синтезирующих операций мышление не только проводит выделение в каждом предмете или явлении совокупности признаков, но и группирует различные предметы и явления вокруг общего признака, а общность признака позволяет использовать для наименования одного пред-

мета название другого предмета, связанного с первым такой общностью. Значит, семантическое словообразование в профессиональной терминологии-это терминологизация слов, по происхождению непрофессиональных или относящихся к какой-либо другой профессии, переосмысление этих слов. Обратимся к примерам.

В значении „входное отверстие в вентере” (вентерь-венг. szárnyas-varsa) рыбаки различных русских территорий используют термины: горло (общепрофессиональный) и рот (местный). Обращает на себя внимание параллелизм, исходная тематическая близость слов, ставших в результате переноса общепрофессиональными и профессионально-диалектными терминами. Этот же термин известен польским- gardziel-и болгарским-гърло -рыбакам. У венгерских сентешских рыбаков эта часть орудия лова, видимо, также получила своё название в результате переноса по функции, материально воплотившись, правда, в иной лексеме: fej [2].

Название другой части вентеря-каждого из деревянных колец, на которые натянута сеть-создавалось русскими и венгерскими рыбаками совершенно по-разному. Образование терминов русских рыбаков шло путём прямого наименования реалии по признаку её формы: обруч, катель. Слово „обруч” восходит к корню „рук-”: об (т. е. вокруг) + руч (где ч ← к); „катель”, вероятно, связано с корнем катмкот, в диалектах нередко выражающим значение „круглый”. По свидетельству Нири А., сентешские рыбаки также знают в указанном значении славянский термин abroncs.

На других территориях венгерским рыбакам известен метафорический в своём первоисточке термин káva, использующийся также и лексикографической литературой. За пределами терминологии рыбаков káva имеет значения: 1. колодезный сруб, кромка колодезного сруба. 2. ниша, откос. 3. нижняя часть клюва. Наиболее близким к семантике рыболовецкого термина является первое значение общенародного слова: конструкция вентеря представляет собой сетный слобб, натянутый на несколько больших деревянных колец. Подобно кромке колодезного сруба, верхнее основание вентеря тоже опоясывается ободом, в функции которого выступает деревянное кольцо.

Древним славянским рыболовецким термином является термин крыло-сеть невода от неводного мешка до края орудия лова, а также сетные стены по бокам вентеря. Сравните, у польских рыбаков: skrzydło; чешских: křídlo; болгарских: крило. Описываемая часть орудия лова служит для направления рыбы в ловушку. Следовательно, перенос имени связан не с функцией предмета, а с его местоположением: „... крыло ... боковая часть, одна из двух сторон чего-либо... Сеть у невода, находящаяся по обе стороны мотни...” [3]. В таком значении слово знают и венгерские рыбаки: szárny -крыло верши. По убеждению Янко Яноша, и слово varsa и понятия szárnyas-varsa, vesszővarsa (прутяная верша) заимствованы венграми у русских [4]. Впервые слово varsa фиксируется в венгерском языке уже в далеком прошлом-в 1211 году [5]. Вместе с понятием венгры могли если не перенять звуковой облик слова, то во всяком случае найти ему соответствие в своем языке, что поддерживалось наличием слова в других славянских языках, как это мы уже показали. Такому предположению не препятствует наличие у венгерского слова szárny других лексико-семантических вариантов: 1. крыло самолёта. 2. фланг. 3. флигель здания. Все эти значения развились у слова позже вместе с более поздним появлением самих реалий.

Видимо, также древен и другой термин славянских рыбаков, метафорический по своему происхождению: очко-каждое из звеньев сети, ячейка. Сравните: у украинских рыбаков-очко, вічко, белорусских-вочка, польских-око, oczko, чешских-оёко, око, кашубских-vúko и т. д. Этимологию рыболовецкого термина подтверждают данные русских диалектов, в частности северо-западных [6], а также говоров Волго—Каспия, где в этом значении, наряду с „очко“, функционирует термин глаз [7]. Обращение к венгерскому языку позволяет увидеть, что в нем бытует в этом же значении слово szem, в точности соответствующее русскому общенародному „глаз“.

Можно предполагать, что не только русское, но и венгерские рыболовные термины, возникшие в результате метафорического переноса наименования, впоследствии теряют свою исходную экспрессивность. Такое предположение связано с тем, что, становясь терминами, слова начинают выражать уже не лексическое значение, за ними закрепляется чисто понятийное содержание. В этой связи Д. С. Лихачев писал: „Технический язык самых разнообразных профессий полон слов, заключающих какой-либо образ, метафору...” И далее, приводя ряд подобных слов, ученый указывал: „... все эти слова метафорические, может быть и имевшие когда-то эмоциональную зарядку, но давно уже её утратившие и ставшие чисто техническими, номенклатурными терминами” [8]. Это в какой-то мере подтверждается и тем, что сами рыбаки далеко не всегда могут точно мотивировать обозначение той или иной реалии генетически переносным наименованием или видят переносность там, где её нет: связь эта перестала или ощущаться, затерялась, а в результате этого, естественно, угасла и образность.

В профессиональной лексике русских рыбаков отмечен термин кукла-стандартный кусок сетного полотна длиной 60—150 метров в фабричной упаковке. На наш вопрос о причинах такого названия нижедонские рыбаки дали разные ответы. Одни объясняли его внешним сходством куска с коконом шелкопряда (венг. selyemgubó, selyemhernyó) называемым специалистами „куклой”. Другие связывали его название с общенародным „кукла”. В русских говорах-донских, терских, астраханских, псковских и других-используется слово рынок в значении „подводный выступ в береге или дне реки”. Происхождение этого термина рыбаки объяснили так: „рынок” потому, что, если не знаешь дна, его не минешь, как и базара. Подобная этимология, конечно, ложна.

Венгерские рыбаки пользуются термином vasmacska (Nyíri, 94), немецкие-Katza, русские-кошка. Уже сама соотнесенность термина в этих языках с одним и тем же мотивировочным признаком, а через него с одним и тем же предметом реальной действительности указывает на объективность установленной связи: подобно кошке (по объяснению донских рыбаков), крепко захватывающей лапами свою добычу, якорь сильно вонзается в дно и крепко держит лодку или сеть. Сомнениям в правильности этимологии термина не остаётся места, если учесть, что указанный перенос послужил, например, у русских рыбаков стимулом и источником другого переноса: каждое острое рыбацкого якоря поуподобило у них название лапка, благодаря чему между обоими терминами установились причинно-следственные отношения.

Заслуживает внимания тождество или близость в разных языках мотивировочных признаков в назывании частей рыболовного крючка. Отстрый конец его русские рыбаки называют жало (венг. буквально fulánk); это же слово

отмечено у польских *ządło* [9] — и болгарских-жило [10] — рыбаков. Название части крючка, цепляющей рыбу, обнаруживает соответствия в русском и венгерском языках. Сравните: русское борода, венгерское *szakáll*. Однако сам по себе этот факт не указывает на специфически русско-венгерскую связь процессов словообразования, поскольку приведенный для русского языка термин знают также польские- *bródka*-и болгарские-брадичка -рыбаки. В связи с этим можно предполагать заимствование венгерским языком у славян мотивировочного признака данного термина.

Ещё один факт семантического словообразования сближает терминологию венгерских рыбаков со славянской терминологией. Для вязания и ремонта сетного полотна служит приспособление, называемое русскими и украинскими рыбаками и глица, глица, гличка, польскими-*iglica*, чешскими *sítóvasi jegla*, болгарскими-игла. По такому же пути пошло образование термина и у венгерских рыбаков: *háló-tű* (буквально: игла для сетей; ср. с чешским: *sítóvasi jehla*). Та часть описываемого приспособления, на которую наматывается нить, получила совершенно одинаковое наименование у венгерских и русских рыбаков разных территорий: венг. *puely*, русск. язык, язычок.

Само собой разумеется, что образный взгляд на профессиональные и общенародные предметы и явления носителей разных языков не может совпадать всегда и во всех деталях. Это связано как с возможностью коллективного мышления разных народов подчеркивать в одном и том же предмете посредством наименования разные его признаки, так и обилием в окружающем нас мире сходных по каким-то признакам предметов, что создаёт возможность широкого выбора каждым языком конкретного пути метафоризации и уменьшает вероятность совпадения этих путей в разных языках. По свидетельству Нири Антала, у венгерских сентешских рыбаков части весла имеют следующие обозначения: *szár*-ствол, *kamatty* -утолщенная ручка весла, *fej*-лопасть. Последняя часть функционально важнейшая в весле, потому сентешские рыбаки и дали ей наименование *fej*. Во многих украинских и русских говорах эта часть весла названа „пером”, чем подчеркивается не столько функция предмета, сколько его форма и местоположение. Слово головка также используется украинскими у русскими рыбаками для обозначения части весла, однако у них оно семантически соответствует сентешскому *kamatty* и мотивировано другими признаками предмета, прежде всего, видимо, его местоположением и формой. Такая широкая функциональная амплитуда употребления термина стала возможной благодаря многозначности слова *fej* и „голова” в венгерском и русском языках. В венгерском, например, *fej* означает: 1. часть туловища. 2. глава, руководитель. 3. головка (капусты), початок (кукурузы). 4. шляпка (техническое). Такая многозначность слова в языке порождает широкую вариантивность переноса его наименования. Русским говорам одной территории (донским, нижеволжским, каспийским, например) слово перо известно в трёх значениях, возникших с помощью семантического словообразования: 1. каждый из плавников рыбы. 2. гребущая часть веста. 3. гребущая плоскость руля в лодке. У венгерских водников словообразование в данном случае пошло разными путями: *fej*-гребущая часть весла, *kormánylapát*-гребущая плоскость руля (буквально „управляющая, рулевая лопасть”). Трудно объяснить, почему *lapát* не стало в венгерском языке также и обозначением лопасти весла, несмотря на явное сходство реалий. Возможно, в данном случае верх взяла действующая во всех языках тенденция к четкому языковому разграничению близких

специальных или профессиональных явлений. О их исключительной близости свидетельствуют уже факты болгарского и русского языков: А. Спасова, говоря о морской рыбацкой терминологии, общей для болгарского и румынского языков, приводит в значении „весло” болгарское *лопата* и румынское, вероятно, заимствованное *lorată* [11]. В говорах, значительно удаленных не только от территории Венгерского государства, но даже от территории первоначального пребывания венгров до периода обретения ими родины, в колымских русских говорах, также записано слово *лопата* в значении „лопасть весла” [12]. Такая параллель является свидетельством того, что общность метафорического словообразования в разных языках может явиться не только результатом тех или иных языковых контактов, но и плодом совпадения фактов спонтанного развития семантики соответствующих слов в этих языках.

Более ярким подтверждением только что сказанного может служить наличие в терминологии венгерских и русских рыбаков глаголов, созданных путем тождественного семантического переосмысления. Как известно, из всех частей речи наибольшую способность к заимствованию обнаруживают имена существительные, что вызвано в большей мере факторами нелингвистическими, глаголы же заимствуются значительно реже. Количественно значительно уступают словарным заимствованиям заимствования мотивировочных признаков. В последнем случае также вербальные заимствования значительно уступают субстантивным в количественном отношении. Из этого следует, что совпадение модели семантического словообразования глаголов в разных языках скорее всего является результатом не заимствования, а параллельного внутриязычного развития. Обратимся к примеру. В объективной действительности каким-либо общим признаком нередко обладают действия, процессы, даже не связанные друг с другом пространственно или функционально. Обозначение процессов, содержащих этот признак, одним словом возможно потому, что оно представляет собой единство устойчивого и изменчивого [13]. Именно устойчивость центрального лексико-семантического варианта слова делает возможным перенос его лексемы создание нового слова. В русском языке глагол „резать” имеет такие основные общенародные значения: 1. Разделять на части, отделять от целого острым орудием (ножом: лезвием и т. п.). 2. Убивать острым орудием. 3. Делать операцию кому-либо. 4. Обрабатывать поверхность чего-либо режущим инструментом, резцом, нанося изображение, узор. 5. Скользя по какой-либо твердой поверхности, врезаясь в неё, оставлять следы, борозды [14]. Последнее значение слова позволило ему расширить рамки своего употребления: на многих территориях русские рыбаки употребляют его в специальном значении: „подрез Ать бичеву-подпускать её под водою” (В. Даль). На Дону: подрезать-при вытаскивании невода на берег поднимать из-под верхнего каната сеть невода и нижний канат, чтобы рыба не уходила из невода. У рыбаков Терека подрезная-нижний канат бредня [15]. При движении невода нижний канат орудия лова идет по дну быстро и резко, как будто режет и воду и растения. При этом он вонзается глубоко а нижний канат орудия лова идет по дну быстро и резко, как будто режет и вод в ил. Поэтому такое действие русские рыбаки также обозначают глаголами: рЕзаться, зарЕзаться, зарезАзаться, зарЕзать. Эти термины настолько распространились среди рыбаков, что вошли даже в специальную литературу. В одном из пособий по неводному рыболовству читаем: „... подбора (т. е. канат-В. М.) погружается в ил, и невод зарезаети застревает в ил...” И не-

сколько дальше: „... грузеная подбора зарезается в ил [16]. Сентешские рыбаки Венгрии использовали в этом значении такой же глагол: *vág*. Нири Антал при этом специально подчеркивает, что такой термин — достояние именно профессионального языка рыбаков. Говоря о специальном приспособлении сентешских рыбаков-*pős*, исследователь поясняет: *Ez a puha sásból, vagy szénából való pös nem ereszti bele a hálát az iszapba, nem ragad bele, halász nyelven: nem vág el*” /Nyiri, 62/.

Различия языков в выборе мотивировочных признаков нельзя рассматривать как следствие различий в мышлении народов. Речь идет лишь о том, какой признак того или иного предмета или процесса данный народ рассматривает как примечательный. При этом, как показали наши наблюдения над лексикой донских рыбаков, не всегда этот признак является важнейшим признаком предмета. Для наименования может быть выбран и второстепенный признак, если он бросается в глаза, выделяет этот предмет из группы других. Ещё Л. Фейербах, говоря о источнике наименования, подчеркивал, что им может стать любой приметный признак: „Что же такое название? Служащий для различения знак, какой-нибудь бросающийся в глаза признак, который я делаю представителем предмета, характеризующим предмет, чтобы припомнить его в его целостности.” [17]

Несмотря на то, что рыбы в пределах семей, видов или подвидов имеют между собой больше общего, чем различий, а особенности формы рыб вообще настолько специфичны, настолько отличаются от всего, находящегося за пределами данного рода живых организмов, в общенародном русском языке и его диалектах наименования рыб, в которых отражено образное мышление народа, представлены очень широко.

Рыба *Pelecus cultratus* характеризуется выпуклостью брюшной линии при прямой спинной линии, что делает её похожей на лезвие режущего инструмента. Обратимся теперь к говорам русского языка: в одних название в общей форме указывает на наличие какой-то особенности определенной части рыбы-боковня (на Дону), в других слово содержит конкретное указание на примечательную особенность рыбы-косАрь (казанские, рыбинские, орловские, нижедонские и другие говоры), косА (донские, северо-восточные говоры), сАбля (донские, терские, казанские говоры). Среди различных точек зрения на этимологию слова „чхонь” для нас особенно интересна та, согласно которой и это слово содержит в себе указание на форму рыбы. Так, известный русский ихтиолог Л. П. Сабанеев пишет: „Коренное же название этой рыбы (чехони-В. М.), по мнению некоторых, происходит от слова „чешуя”, которая у её легко спадает и потому обращает на себя внимание; но вернее предположить, что и „чеша” и „чехонь” даны ей тоже по форме тела и происходит от тесать, теша, где трудно выговариваемое „т” заменилось буквой „ч” [18]. В подтверждение предположения Л. П. Сабанеева мы добавим, что в изученных нами многочисленных лексикографических источниках подавляющее число лексем, служащих обозначением этой рыбы, указывают именно на её форму и лишь незначительная часть обнаруживает другие мотивы номинации, в частности эмоционально-экспрессивные (в сызранских говорах, например, „осетрова тѣща”). Кроме того, славянские языки также подчеркивают именно форму рыбы: словац. *šabla*, чешск. *kosa*, *ostruha* (сравн.: *ostrúhat'* — обтесывать, срезать), польск. *ciosa*, сербск. *сабљарка*, *косач*, болг. *сабица* и т. д.

Яркие внешние особенности рыбы *Acipenser ruthenus* (стерлядь) нашли

многообразное отражение в её местных названиях. Заостренность формы особенно наглядна у молодых экземпляров этой рыбы. Поэтому носители различных диалектов в созданных ими названиях недомерков рыбы отразили их сходство с различными предметами быта, отличающимися остроконечной формой: богатое образами народное мышление обогатило национальный язык такими местными названиями рыб, как гвоздь (тобольские говоры), веретёнка (сравн. со словом „веретено”; донские говоры). Тот же признак отражен и в нижеволжском устаревшем названии взрослой особи: пиковка (сопоставьте со словом „пика”). В венгерской лексеме *kecsege* аналогичные мотивировочные признаки отыскать трудно. семантически можно было бы сблизить её со словами *kecsegtet* (прельщать), *kecses* (грациозный, изящный) в которых выражена общая оценка внешности рыбы.

Акад. Л. С. Берг, считая вероятным, что венгры, проходя на юго-запад через степи, которые позднее будут названы украинскими, в результате контактов с местным населением передали ему это слово, приводит в доказательство данные языка мари (суга, суге) и чувашского (сугу) [19]. Обратимся к фактам лингвистической географии. Действительно, на весьма значительной территории юга и юга-востока исследователи отмечают формы, близкие чувашской и марийской: на Дону, Днестре, Дунае-чига, в румынском языке-*segă, sigă*, в болгарском-чига. На меньшей территории фиксируются варианты другого вида: чечуга (Днепр, Днестр), кечига-сербское, *czeczuga*-польское. Они, как видим, ближе стоят к современной форме венгерского языка, которая могла возникнуть несколько позже и вытеснить из общенародного употребления первичную, исконную форму. Появлению такой формы мог способствовать фактор образно-экспрессивного характера-оформление мотивировочного признака через связь со словом *kecsegtet* и его однокоренными.

Сходство рыб в пределах вида или подвида способствует возникновению в языке цепного переноса: название какой-либо рыбы, само возникшее в результате переноса, начинает использоваться индивидуумами для обозначения рыбы, по каким-то признакам сходной с первой. Рыба *Aspro Zingel* известна у русских рыбаков под названием чоп. А. Берлизов считает, что такое наименование дано ей по сходству с деревянной затычкой в бочке, называемой „чопом”. Предположение это не лишено оснований. Наличием в польском языке этого же названия рыбы (*czor czerny*) указанная этимология не опровергается, поскольку слово это в бытовом значении известно инославянским языкам: словен. *čer, čara* -виноградный сук; болг. чеп-сук; польск. *czor*-затычка. Рыба *Aspro Zingel*, по данным акад. Л. С. Берга, не имеет широкого распространения: она встречается в Дунае и его притоках, а также в Днестре (преимущественно в его верхнем и среднем течении [20]. Однако она имеет очень большое сходство с судаком: у судака, как и чопы, два спинных плавника, не слитых вместе. У судака зеленовато-серая спина, у чопы-желтовато-серая. У судака на плавниках ряд темных пятнышек, у чопы тело покрыто темными пятнышками. Такое сходство рыб содействовало переносу наименования с рыбы *Aspro Zingel* на молодые особи рыбы *Lucioperca volgensis*. Наше предположение подтверждается лингвистической географией. Слово „чоп” в значении *Lucioperca volgensis* исследователи обнаруживают лишь в южных говорах России и Украины: в нижнем течении Дона, в Приазовье; на Днепре, Днестре, Дунае, то есть там, где бытует „чоп” в первичном, исходном иктиологическом значении и где

активное взаимодействие локальных терминологических систем рыболовства способствовало расширению лингвистической географии слова.

При назывании рыб может осуществляться также перенос диалектной лексемы, называющей предмет какой-либо другой тематической микрогруппы, и, в свою очередь, также возникшей в процессе метафоризации. Выше мы говорили о возникновении рыболовецкого термина „гличка”. В некоторых русских, а также ряде украинских говоров (полтавских, днепропетровских, кировоградских) эта лексема по сходству формы реалий стала использоваться в роли ихтиологического термина: гличка-молодая щука на 600—700 граммов весом [21]. Особенности формы рыбы *Esox lucius* подчеркиваются также белорусским словом в Острица, севернорусским диалектным ножевка и другими. В приведенном случае, как и во множестве других, о которых рамки статьи не позволяют даже упомянуть, диалектная лексема в результате семантического словообразования хотя и расширила рамки своего употребления, однако не смогла преодолеть диалектного тяготения, не перешла на орбиту общенародного языка. Хорошо известно, какие неисчерпаемые клады образности скрывает в себе лексика диалектов, и лишь крайне незначительная часть её с трудом проникает в общенародный язык. Вскрывая причины этого, надо дифференцировать объективно существующие различия отношений внутри говора и отношений между говором и общенародным языком.

Лексема и общенародный язык. Общенародное слово функционирует в пределах всего языка. Специальный термин в отдельных случаях охватывает всю территорию языка, но не является принадлежностью всех носителей этого языка. Специальные термины к тому же могут иметь изоглоссы, чем создаётся противопоставленность общенародного слова не одному, а целому ряду синонимичных друг другу терминов или слов. В связи с этим функциональная роль общенародной лексемы возрастает: профессиональные и специальные региональные слова А, В, С, Д, Е и т. д. по своему употреблению делят всю территорию на отдельные части, в каждой из которых функционирует один из терминов, так что на территории Х преимущественно употребляется термин А, отсутствуют термины С, Д, Е, известен термин В; на территории У, напротив, преимущественно употребляется термин С, известен термин Д, но совершенно отсутствуют термины А, В, Е. Отсутствие на территориях Х и У определенного ряда терминов (слов) не нарушает взаимопонимания индивидуумов на каждой из этих территорий. Каждый диалект в функциональном смысле безразличен к количеству подобных терминов в других диалектах, образующих диалектный язык: этот диалект соприкасается лишь с весьма ограниченным числом других диалектов, а следовательно, их терминов (слов), отчетливо противопоставляясь лишь термину (слову) общенародного языка. С точки зрения же общенародного слова, увеличение числа территориально локализованных терминов (слов) усиливает их позиции, суживая круг носителей определенного местного термина (слова) и отдаляя возможность стать ему общенародным. Лексема и говор. Каждый лексический элемент входит в систему русского национального языка через конкретный говор, основу которого составляет общенародный словарь. В пределах одного говора то или иное слово может иметь несколько значений, образуя сложную лексико-семантическую структуру. Термин же в пределах данного профессионального терминологического поля преимущественно имеет одно значение. Значит, обозначению специальным словом понятия, названного общенародным словом, мешают в различной

степени удаленные от стержневого значения лексико-семантические варианты этого слова, его более частая, более широкая употребительность в пределах как отдельного диалекта, так и языка в целом. Напротив, однозначность термина не препятствует лексеме общенародного языка закрепиться за определенным терминологическим значением семантического уровня профессионального или территориального диалекта.

Переходим теперь к рассмотрению прямых наименований реалий по одному из их признаков. Характерной особенностью таких наименований является то, что в основу языкового обозначения кладется корень, выражающий всегда одно и то же значение. Здесь нет возникшего в какой-то момент объединения звучания и значения, до этого не представлявших именно такого единства. В основу нового слова кладется звуковой комплекс, постоянно закрепленный в системе языка за этим значением. Как и в словах, рассмотренных нами в первой части статьи, здесь также признак, по которому дано наименование, очевиден, он находится как бы на поверхности значения, хотя и не составляет этого значения. „Отношение между выдвинутым при назывании признаком и действительным значением слова, — пишет проф. Л. А. Булаховский, — не обеспечивает достаточной точности понимания: образ и значение между собой связаны только до некоторой степени; образ и словообразовательные значения являются лишь „наметкой” возможного содержания слова” [22].

При назывании рыб в русском языке чаще других используются два внешних признака: особенности формы рыбы в целом или отдельных её частей (плавника, глаза, челюсти и т. д.) и цвет. Последний признак в пределах терминологии рыболовства вообще обнаруживается только в названиях рыб.

В русском языке для рыбы *Perca fluviatilis* используется слово окунь. Ряд этимологов связывают его со словом „око” (А. Brückner, А. Преображенский). Последний, однако, указывает на суффикс -унь (-unjo) как на едва ли не единственный с таким значением. В венгерском языке этимология слова *sügér*, видимо, не связана с мотивировочным признаком, избранным славянскими языками. И всё же судьба этого венгерского слова имеет нечто общее со словами той же семантики славянских языков. В русском языке известен глагол „ершить-ся” (от сущ. „ёрш”-рыба *Acerina cernua*) в значении „проявлять неуживчивость; горячиться, спорить”. В польском языке это же значение выражается фразеологизмом *okoniem stawac*, в котором употребляется слово *okon* (рыба *Perca fluviatilis*). Объяснить такое соответствие в русском и польском фразеологизмах можно только существованием у окуня и ерша каких-то общих особенностей. В немецком языке окунь обозначается словом *Barsch*, ёрш-Kaulbarsch. Таким образом, свойственное славянским языкам противопоставление указанных пород рыб в немецком уже в значительной степени нейтрализуется, носители же венгерского языка обратили на внешнее сходство рыб больше внимание, и противопоставление здесь уже окончательно исчезает: *sügér* — 1. рыба *Perca fluviatilis*. 2. рыба *Acerina cernua* L. Заметим, однако, что в венгерском языке имеется и отдельное слово для названия ерша — *vágó durbins*. Однако это не меняет положения.

На происхождение названия вырезуб в настоящее время нет ещё единой точки зрения. Одни ученые считают, что такое название рыба *Rutilus frisii* (Nordm.) получила от слова „вира”. У В. Даля: „Вир-омут и водоворот, ямина под водой с родниками или с коловоротом быстрого течения” „Толковый словарь”, т. I, стр. 206). „Вырезуб”, естественно, — пишет П. И. Жуков, —

это „живущий и питающийся на вирах” [23]. Представители другой точки зрения полагают, что в основу наименования было положено языковое обозначение одной из внешних особенностей рыбы-форма её зубов (Ф. Миклошич, Я. Грот). Ссылаясь на мнение этих лингвистов, М. Фасмер предпочитает его, приводя также польский вариант *zębak*, восходящий к слову „зуб” [24]. Небезынтересно обратиться к мнению ихтиолога: „От всех карповых она (*Rutilus frisii* — В. М.) резко отличается ... всего более своими необычайно крепкими глоточными костями и зубами, откуда и произошло её название-вырезуб” [25]. Мы разделяем вторую точку зрения: название рыбы связано с тем, что некоторые из зубов, которых у нее немного, в нижней части как будто имеют вырезку.

Венгерское слово *fríz-koncér* пошло по другому пути. Как и в случае с *sügér*, оно выразило представление о связи данного вида с другим видом семьи *Rutilus*:

латинский термин	русское слово	венгерское слово
<i>Rutilus rutilus</i>	плотва	<i>veresszárnyú koncér</i>
<i>Rutilus frisii</i> /Nordm./	вырезуб	<i>fríz-koncér</i>

Здесь, однако, не произошло полного языкового отождествления реалий, как это было в случае с *sügér*. По ряду внешних признаков плотва весьма сходна с рыбой *Scardinius erythrophthalmus*, что в процессе общения является причиной нередкой взаимозамены их названий. Возможно, это заставило подчеркнуть особенность боковых плавников рыбы в помощи определения *veresszárnyú*, в то время как в названии рыбы *Scardinius erythrophthalmus* венгерский язык особо выделил цвет глаз рыбы: *pirosszemű kele* (сравните: в белорусских говорах красноглазка, в польских *czerweoko*). В русском общенародном языке для обозначения всех трех разновидностей рыб выбраны разнородные признаки, поэтому в последнем случае языку ничто не мешало в качестве мотивировочного признака избрать цвет плавников: красноперка.

Сопоставляя венгерские и русские общенародные названия рыб, мы пришли к выводу, что в венгерском языке в большей степени, чем в русском, эти названия указывают на объективно существующие генетические связи рыб. Это достигается посредством введения в термин наименования близкой по происхождению рыбы. Покажем это на конкретных фактах обоих языков.

Берш является разновидностью судака, от которого он отличается наличием на жаберных крышках сплошной чешуи и меньшими размерами. Вот как эта общность выразилась в русском и венгерском языках:

латинский термин	русский язык	венгерский язык
I. <i>Lucioperca volgensis</i> /Gmelin/ <i>Lucioperca lucioperca</i> /L/	берш судак	<i>kössüllő</i> <i>fogassüllő</i>

Приведем также другие примеры:

2. <i>Leuciscus cephalus</i> <i>Leuciscus leuciscus</i> /L/	голавль елец	<i>fejes domolykó</i> <i>nyúldomolykó</i>
3. <i>Abramismis brama</i> <i>Abramis sapa</i> <i>Abramis ballerus</i> L. <i>Abramis vimba</i>	лещ белоглазка синец рыбец	<i>dévékeszeg</i> <i>bagolykeszeg</i> <i>laposkeszeg</i> <i>évakeszeg</i>

4.	<i>Acipenser stellatus</i>	севрюга	sőregtok
	<i>Acipenser güldenstädti</i>	осётр	tok, vágótok
	<i>Acipenser nudiventris</i>	шип	simá tok
5.	<i>Osmerus eperlanus</i>	корюшка	viasz lazac
	<i>Stenodus leucichthys</i>	белорыбица	fehér lazac
	<i>Salmo salar</i>	лосось, сёмга	lazac
	<i>Salmo trutta</i>	кумжа	lazacpisztráng
6.	<i>Salmo trutta</i>	кумжа	lazacpisztráng
	<i>Salmo trutta fario</i>	пеструшка	pisztráng

Приведенные здесь общенародные названия рыб отранают место этих рыб в системе ихтиологических особей и в этом плане сближаются с научными терминами.

В статье не было возможности показать во всем многообразии того богатства мотивировочных признаков, которыми обладает русский язык в обозначении всего, что связано с рыболовством. Мы попытались обратить внимание на те стороны терминопроизводства, которые не стали еще предметом широкого изучения. Особенно это касается изучения в сопоставительном плане мотивировочных признаков, служащих для создания в разных языках тождественных по значению слов. Применение сравнительно-исторического метода в лингвистических исследованиях позволило обнаружить материальные соответствия звуков и морфем в разных языках, установить генетическое родство языков и с этой точки зрения классифицировать их, представить морфологические модели сознания слов в языках. Семантические же сопоставления оказались по объективным причинам вне поля зрения сравнительно исторического метода. Полное и системное изучение мотивировочных признаков слов разных языков может дать богатый материал как для выяснения истории отдельных слов в языках, так и для разработки проблем номинации в плане общего языкознания.

ПЕРЕЧЕНЬ СНОСОК

- [1] А. А. Потебня, Мысль и язык. Изд. 2, Харьков, 1892, стр. 107—108.
- [2] Nyíri Antal, A kiháló szentesi víziélet néprajzi és néprajzi maradványai. Szeged, 1948, о. 48. В дальнейшем при ссылке на эту работу пользуюсь сокращением в тексте: „Nyíri”. Далее следует указание на страницу этой книги.
- [3] АН СССР. ИРЯ. Словарь современного русского литературного языка, Т. 5, М.—Л., 1956, стл. 1753—1754.
- [4] Jankó J. A magyar halászat eredete. Budapest, 1900, о. 201—202.
- [5] А. М. Рот, К вопросу о древней ших венгерско-восточнославянских языковых контактах. „Slavia”. Дебрецен, 1967, стр. 32.
- [6] Б. К. Гиндзе, Предварительный отчет о поездке с ихтиологической целью в Вилейский, Виленский, Свенянский и Троцкий уезды Виленской губернии. „Рыболовство и рыбобоводство в Северо-Западном крае”. М., 1907, стр. 136.
- [7] Э. В. Копылова, Профессионально-терминологическая лексика рыбаков Волго-Каспия. Канд. дисс. Саратов, 1968, т. 2, стр. 55.
- [8] Д. С., Лихачев, Аргоические слова профессиональной речи. „Развитие грамматики и лексики современного русского языка”. М., 1964, стр. 334.
- [9] W. N. Wojnikanis—Mirski. Narzedzia potowu rybotowstwa przemystowego. Т. 2, Warszawa, 1955, стр. 342.
- [10] Н. Цанков, Рыболов с въдица. София, 1956, стр. 40.
- [11] А. Спасова, За някои еднаки елементи в българската и румънската морска рибарска терминология. „Български език”, кн. 4—5, София, 1965, стр. 355.

- [12] В. С. Богораз, Областной словарь колымского русского наречия. „Сборник Отделения русского языка и словесности”, т. 68, № 4, СПб., 1901.
- [13] Р. А. Будагов, К проблеме устойчивых и подвижных элементов в лексике. „Известия АН СССР. Отделение литературы и языка”, 1951, т. 10, в. 2, стр. 108.
- [14] АН СССР. ИРЯ. Словарь современного русского литературного языка, т. 12, М.—Л., 1961, стл. 1138—1142.
- [15] И. Д. Кузнецов, Терские речные и притерские морские рыбные промыслы. СПб., 1898, стр. 72.
- [16] Ф. И. Баранов, Неводной лов. М., 1936, стр. 13, 15.
- [17] Цитируется по „Философским тетрадям” В. И. Ленина. Собр. соч., изд. 4, т. 38, стр. 385.
- [18] Л. П. Сабанеев, Жизнь и ловля пресноводных рыб. Изд. 5, Калининград, 1959, стр. 490.
- [19] Л. С. Берг, Названия рыб и этнические взаимоотношения славян. „Советская этнография”, 1948, № 2, стр. 68.
- [20] Л. С. Берг, Рыбы пресноводных вод Российской империи. М., 1916, стр. 399.
- [21] Г. Д. Тарасенко, Місце рибальської лексики Середньо Наддніпрянщині в словниковому складі української мови. АН УССР, „Діалектологічний бюлетень”, Київ, 1961, стр. 58.
- [22] Л. А. Булаховский, Введение в языкознание. Ч. 2, М., 1953, стр. 14.
- [23] П. И. Жуков, Определитель рыб БССР. Минск, 1960, стр. 53.
- [24] M. Vasmer, RUSSISCHES etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1953, b. I, s. 241.
- [25] Л. П. Сабанеев, Цитирован. работа, стр. 387.

A NOMINÁCIÓ FOLYAMATAI AZ OROSZ NYELV HALÁSZATI SZÓKINCSEBEN

Írta: V. I. Makarov

Bár az összehasonlító-történeti módszer a nyelvek rokonságát, valamint a bennük levő különböző megegyezéseket is segített megállapítani, a szavak szemantikai történetének tanulmányozásakor mégsem alkalmazták széles körben. Az egyes szavak történetének és a különböző nyelvek kapcsolatainak magyarázatához, valamint a nomináció problémáinak megoldásához gazdag anyagot szolgáltathat a különböző nyelveknek a szóban forgó tárgyak megnevezését alkotó ismertetőjegyek felhasználása szempontjából történő összehasonlítása. A tanulmányban a szerző kísérletet tesz néhány olyan ismertetőjegy kimutatására, amelyek az orosz halászok szakszavainak megjelenését előidézték. Ugyanakkor a szláv nyelvek és a magyar nyelv halászati szókincsével veti össze elemzett anyagát. Az elemzett anyag két részből áll: *a)* azok a szavak, amelyek szemantikai szóalkotás eredményeképpen keletkeztek; *b)* direkt elnevezések a tárgy valamely ismertetőjegye alapján (ez a rész a halak megnevezésére korlátozódik). A szerző konkrét anyagon ismerteti a metaforikus eredetű terminológia sorsát: az orosz és magyar nyelvből vett példák arra mutatnak, hogy a szakszavak ún. motivált ismertetőjegyeinek megegyezése nem mindig vezethető vissza kölcsönzésre, hanem a megegyezés a két nyelv azonos motivált ismertetőjegy kiválasztásának eredménye is lehet.

A direkt elnevezés főképpen a halak külső ismertetőjegyeinek megfelelően a testforma és a szín alapján alakul ki. A halak magyar és orosz neveinek összehasonlítása arra az eredményre vezetett, hogy a magyar nyelvben a megnevezések gyakran a halak objektíve létező genetikai kapcsolatait hangsúlyozzák oly módon, hogy a megnevezés szakszavába belekerül egy más, származását tekintve rokon hal neve: kössüllő, fogassüllő,; fejes domolykó, nyúldomolykó; dévérkeszeg, bagolykeszeg, laposkeszeg stb. Ezek az elnevezések a megnevezés elvei szerint közel állnak a tudományos terminusokhoz.

A kölcsönyszavak eredetével kapcsolatos kérdések megoldásakor a tanulmány felhasználja a nyelvészeti földrajz adatait is.

MAGYARORSZÁGI LEGENDA AZ IFJ. DUMAS SZÜLETÉSÉRŐL

Írta: PALÁSTI LÁSZLÓ

Száz esztendővel ezelőtt, 1870. december 5-én hunyt el az idősebb Alexandre Dumas, „minden idők és minden égtájak legnagyobb mesemondója”, ahogyan André Maurois nevezte őt a három Dumas-ról írt életrajzi munkájában [1].

Az idősebb Dumas-ról szólva valóban elmondhatjuk, hogy ennek a színes és különleges egyéniségnek egész élete is valóságos, még hozzá rendkívül mozgalmas cselekményű regény volt. Erre emlékeztet bennünket az a különös és mindmáig tisztázatlan eredetű legenda is, mely Pest megye egyik nagyközségében, Abonyban keletkezett a múlt században.

A magyarok iránt mindig rokonszenvet tanúsító író halálának századik évfordulója alkalmából dolgozatomban az említett abonyi legendával kívánok részletesen foglalkozni tekintettel arra a körülményre, hogy a napjainkban is élő legenda egyik főszereplője az idősebb Dumas. Az említett szájhagyomány ugyanis eredeti formájában azt állítja, hogy az idősebb Dumas a múlt században Abonyban is járt, és ottani tartózkodása idején született a község egyik kastélyában rejtélyes körülmények között a fia, az ifjabb Alexandre Dumas.

A legendának ez az állítása természetesen nem felel meg a valóságnak, minthogy az ifjabb Dumas — amint az ismeretes — nem Abonyban, hanem Párizsban született, mégpedig 1824. július 27-én Marie-Catherine Labay nevű, brabanti származású fehérművarrónő természetes gyermekeként. Az újszülött apja, az idősebb Dumas, aki ekkor huszonnégy éves volt, mélységesen tisztelte ugyan gyermeke édesanyját, amint André Maurois írja, arra azonban nem gondolt, hogy feleségül is vegye. A házasságon kívül született fiát egyébként hét év múlva, 1831. március 17-én ismerte el gyermekének.

Mielőtt a két Dumas személyéhez fűződő, és széles körben visszhangot keltett abonyi legendának ismertetésére és keletkezésének vizsgálatára rátérnék, röviden szólnom kell Abony történetének azon mozzanatairól, köztük elsősorban a község múltjának ama francia vonatkozásairól, melyeknek ismerete a dolgozatomban tárgyalta szempontjából szükségesnek látszik.

A török uralom vége felé teljesen elpusztult, majd 1700 táján újra települt Abony község történetében a XVIII. század második felével új fejezet kezdődött. Abony ugyanis ebben az időben népesült be jelentős mértékben. Ennek során a fontos közlekedési út mellett fekvő községben, melynek földjeit Fényes Elek a XIX. század derekán megjelent Magyarország geographiai szótára c. munkájában „felette termékenyek”-nek mondja, nagyobb számban telepedtek le „közbirtokos” családok is. Ezeknek száma Fényes Elek említett munkája szerint a múlt század közepén harminc volt.

Ezen családok letelepedését követően a XVIII. század közepétől kezdve a községben több kastély és kúria épült fel az évtizedek során. 1770 körül építették a Gaál-

kúriát, ahonnan 1856-ban a börtönben elhunyt Gyulai Gaál Miklós honvédtábornok, az „életében rab hős hazafi, amint Abonyi Lajos írja, mint halott is kísérő katonai személyzet és csendőrfedezet mellett temettetett el”. [2] 1786-ban a Beöthy-család építtette azt a jelenleg szociális otthon elhelyezésére szolgáló kastélyt, melyben a monda szerint az ifjabb Dumas született. A Szapáry-kastély 1820-ban épült. Ebben lakott Abonyban Szapáry Ferenc, aki az idősebb Dumas-val szoros baráti kapcsolatban állt. Unokája, Szapáry Frigyes, akiről Maurice Paléologue említést tesz egyik munkájában, [3] a monarchia utolsó nagykövete volt a cári Oroszországban.

Amikor az 1760-as évek második felében a belga François-Xavier de Feller magyarországi utazgatásai során egyszer Abonyt is útba ejtette, figyelmét nem az Ürményi Ferenc által 1750 körül épített diszes kastély (a későbbi Harkányi-kastély) és a már meglevő kúriák keltették fel, hanem a jobbagysorban tengődő lakosság földbe ásott vagy vályogból, nádból, itt-ott fából épített házai: „Les maisons y sont ou sous terre, ou bâties de terre ou de roseaux; quelques-unes sont de bois.” [4]

Az abonyi földbirtokos családok tagjai közül a múlt században elég sokan látogattak el Párizsba, ahol annak idején éppen Teleki László, az abonyi választói kerület két alkalommal megválasztott országgyűlési képviselője volt a forradalmi magyar kormány megbízottja. Az említett Szapáry Ferenc gyermekei több alkalommal is megfordultak a francia fővárosban. László nevű fia veronai huszárkapitány korában, amint Reiner Bertalan írja, „az 1855-iki víg farsangot Párisban töltötte... egy Tuileries-bálon nagy furorét keltett csikós-öltözetében”. [5] Abonyi Lajos Abony története c. kiadatlan művében olvashatjuk, hogy Neppel Ferenc nevű fiatal abonyi földbirtokos 1856-ban Párizsba szándékozott utazni, azonban a Bach-rendszer helybeli vezető funkcionáriusával támadt politikai színezetű ügye miatt csak nehezen kapott útlevelet. [6] Hosszabb ideig élt Párizsban az említett Szapáry Ferenc, aki az Avenue Balzacon harminczobás házat bérelt ki, és abban „magnetikus” kórházat létesített. Barátai közé tartozott az idősebb Dumas-n kívül Prosper Mérimée, Béranger, Jules Janin és mások. [7]

A franciák közül is többen jártak Abonyban. Francia nyelven azonban az említett belga Feller adott rövid ismertetést a községről a már idézett művében. Több évet töltött Abonyban és ott is halt meg („apud S. D. Algyay”) egy rejtélyes múltú francia nyelvmester („linguae Gallicae Magister”), mégpedig — az abonyi r. kat. plébániahivatal halotti anyakönyvének bejegyzése szerint — a Lyonban született Jean Dubourg (családi neve a halotti anyakönyvben tévesen Debu alakban szerepel), aki Abonyi Lajost és barátját, Ágai Adolfot tanította francia nyelvre, és ismertette meg velük a francia irodalmat. Az abonyi táj francia vendége volt az 1850-es években Théodore Valério is, a neves francia festő és grafikus, aki itt készítette egyik képét (Gulyas du comitat de Pesth).

A legenda szerint az idősebb Dumas is járt Abonyban. A szájhagyomány azt állítja, hogy az ifjabb Dumas akkor született ebben a magyar községben.

Az ifjabb Dumas születésével kapcsolatos legenda lassanként Abony határán kívül is ismertté vált. Az elmúlt évtizedek során ugyanis a magyar sajtóban több esetben foglalkoztak vele az ország nyilvánossága előtt. A második világháború befejezése után, 1947-ben, a Jövendő c. hetilapban Enczi Endre elevenítette fel a különös legendát, amelyre cikkének alcímével külön is felhívta a figyelmet: Abonyi legenda szerint Magyarországon született Dumas fiú a Kaméliás hölgy szerzője. [8] Legutóbb, 1962-ben, a Magyar Nemzet c. napilapban nem is egy cikk látott napvilágot az abonyi „Dumas-ügy”-gyel kapcsolatban.

A legenda a harmincas évek végén az irodalomban is visszhangot kapott, még-

pedig az akkori idők egyik divatos regény- és színműírójának, Harsányi Zsoltnak Munkácsy Mihályról írt életrajzi regényében. [9]

A szakirodalomban a harmincas évek vége felé jelent meg két olyan értekezés, melyekben a szerzők — bár csak mellékesen — foglalkoznak Dumas abonyi látogatásának kérdésével. Az egyik dolgozat szerzője, Szalczer Hilda nem tesz említést a községben élő szájhagyományról, ugyanakkor azonban azt állítja, hogy az idősebb Dumas ellátogatott Abonyba „mint egy külön magyar mágnásnak, gróf Szapáry Ferencnek vendége, aki a forradalom utáni időben Párizsban csodálatos gyógyításai-
val nagy feltűnést keltett.” [10]

A másik dolgozat szerzője, Fodor Erzsébet már említést tesz a legendáról és azzal kapcsolatban a következőket írja: „A monda szerint ott Dumas egy előkelő férjes asszonyt látogatott meg, akihez bizalmas kapcsolat fűzte. Ezt az állítást látszik megerősíteni ifj. Dumasnak A gyöngyös hölgy című regénye is, melynek egyik fejezete Abonyban játszódik.” [11] Bár Fodor Erzsébet azt is lehetségesnek tartja, hogy az idősebb Dumas az említett Szapáry Ferencet látogatta meg Abonyban, biztos adatok hiányában — Szalczer Hildával ellentétben — tartózkodik annak kijelentésétől, hogy az idősebb Dumas abonyi látogatása valóban megtörtént.

A magyar—francia kapcsolatok egykori buzgó kutatója, Birkás Géza, aki a pécsi, majd később a szegedi egyetemen a francia nyelvnek és irodalomnak volt a tanára, egyik munkájában az ifjabb Dumas születésével kapcsolatos abonyi legendáról szólva nem tartotta kizártnak az idősebb Dumas abonyi látogatását. „Annak idején, írja Birkás Géza, sok szó esett egy abonyi kirándulásáról is. Az a mende-monda járta róla, hogy ott a francia író a harmincas-negyvenes években egy előkelő asszonyt keresett fel, akihez gyengéd kötelékek fűzték. Valószínűbb, hogy az ötvenes-hatvanas években járt ott s az ottani birtokost, Szapáry Ferenc grófot látogatta meg, aki egy időben mint csodadoktor Párizsban delejes gyógymódjával nagy feltűnést keltett, s akinek Dumas is páciensei illetve barátai közé tartozott.” [12]

Az ifjabb Dumas abonyi születéséről szóló legenda, amit már említettem, elevenen él még napjainkban is. Egy évvel ezelőtt készült névtudományi tárgyú munka szerzője, Györe Pál az abonyi ún. Berg-kastélyról beszélve, melyet Dumas-kastélynak is neveztek a helybeliek, a legendára is utal: „Az egyik toronyszobában született állítólag az ifjabb Dumas.” [13]

1966-ban jelent meg a magyar könyvpiacra Örkény István válogatásában és fordításában az idősebb Dumas Mes Mémoires c. műve. Dumas ezen munkájának

Az abonyi Berg-kastély
(Fotó: MTI)

magyar kiadásához írt utószóban Örkény István a francia író 1865. évi magyarországi tartózkodására kitérve szintén említést tesz a legendának Dumas abonyi látogatásával kapcsolatos állításáról. A „szájhagyomány azonban tudni véli — írja többek között Örkény István —, hogy Dumas máskor is járt itt, mégpedig évtizedekkel a Vigadó-beli est előtt. Állítólag sokáig tartózkodott Abonyban, Berg báró kastélyában, s a lobbánzó lelkű író látogatása nem múlt el nyom nélkül...” [14]

Mindezek előrebocsátása után rátérek a legenda részletes ismertetésére.

A szájhagyomány szerint a múlt század első felében titokzatos szüléshez hívták Nagy József abonyi orvost. Az eset az abonyi származású Kostyán István szerint a következőképpen történt:

Egy este hintó állt meg Nagy József Paládicson levő tanyai lakóháza előtt. A hintóból két férfi szállt ki, és az orvost keresték. A két sohasem látott férfi német nyelven arra kérte Nagy Józsefet, hogy azonnal menjen velük, mivel szülésnél kell sürgősen segédkeznie. Mielőtt a ház előtt várakozó hintóba beszálltak volna, a két ismeretlen férfi még azt kérte Nagy Józseftől, hogy engedje szemét bekötöni, minthogy nem szerzhet tudomást arról, hová mennek. Miután Nagy József ebbe beleegyezett, útnak indultak. A kendőt csak akkor vették le szeméről, amikor hosszas kocsikázás után bevezették abba a szobába, ahol a szülő nő feküdt. A titokzatos beteg egy ismeretlen fiatal nő volt.

A szülés megtörténte után Nagy Józsefet egy másik szobába vezették. Az orvos itt szivarra gyújtva várakozott. Mielőtt a szivart elszívta volna, visszahívták a szülő nő szobájába, és a szivart a szobában levő kandalló párkányára tette le.

Amikor minden rendben volt, az orvos szemét ismét bekötötték, és úgy vitték vissza lakására.

„Jóval később, amint Kostyán István közli, valami miatt megfordult Nagy József az Abonyban levő Beöthy házban, amely akkor bebútorozva volt, de már régóta nem laktak benne, mert Beöthy Viktória halála után az örökös, egyik Beöthy, a történelmi házban lakott... Nagy József, mikor meglátta a kandallós szobát, azonnal megismerte és teljesen biztos volt, hogy nem tévedett, mert a kandalló párkányán meglátta a félig elszívott szivart a szopókával. A ház lakatlan lévén, senki sem vette le a szivart. Így beszélt el ezt annak idején Nagy József. Hogy ki volt a szülő nő, *azt nem tudta senki* és ez a körülmény sok találgatásra adott alkalmat. Nagy Józseffel ott németül beszéltek, ezt határozottan úgy beszélt el ő. Így mondták el ezt Márton Ferenc—Abonyi Lajos, az édesapám, Lipthay György, akik közvetlen Nagy Józseftől hallották.” [15]

A szülés időpontját illetően Kostyán István úgy emlékszik, hogy az 1820-as éveknél későbbi időt emlegettek. Bátyja, Kostyán Andor volt abonyi tisztiorvos ezzel kapcsolatban határozottan állította, hogy apja mint fiatal fiú „jelen volt, amikor Nagy Józsefet elhívták” a szüléshez. [16] Ez a közlés egyértelmű annak kijelentésével, hogy az eset az 1840-es években történhetett, minthogy az említett Kostyán testvérek apja 1838-ban született, az orvos pedig 1850-ben halt meg.

Az orvos halála idején a rejtélyes szülési esetről szűkebb körben a fentebb előadottak lehettek ismereteseek. Arról azonban, hogy ki volt az újszülött, a fiatal anya és az apa, a fenti közlés szerint az orvos említett ismerősei sem tudtak. Ezek után felmerül az a kérdés, hogy miképpen keletkezhetett mégis az a hiedelem, hogy az ifjabb Dumas Abonyban született. A választ erre a kérdésre végső fokon irodalmi vonalon találjuk meg.

A múlt század derekán az ifjabb Dumas-nak *La dame aux perles* címmel olyan regénye [17] jelent meg, melynek egyik részletében a cselekmény Abonyban játszódik. A regény tartalmát a következőkben foglalhatjuk össze: Annát, az előkelő orosz

származású hercegnőt, aki boldogtalan házasságban él a nála idősebb férjével, egy orosz ismerőse bemutatja Jacques de Feuill zeneszerzőnek. Anna és Jacques között szenvedélyes szerelem fejlődik ki. Anna válni akar, a herceg azonban ebbe nem egyezik bele, és feleségét Magyarországra viszi. Így került Anna Abonyba, és itt születik meg fiúgyermek, akinek Jacques az igazi apja. A herceg az újszülöttet vagyoni okokból a saját fiának elvállalja. Jacques követte Annát Magyarországra is, itt azonban elvesztette kedvese nyomát. Közben Abonyon is keresztül haladt „gyors utazásában Budáról Szebenbe, nem is gondolván, hogy itt van az, kit ő oly messze ment keresni”. Miután nem sikerült Annát megtalálnia, visszatért Párizsba, ahová később Anna is visszaérkezik súlyos betegen. Amikor Jacques viszontlátja, a kedvese már haldoklik.

Az ifjabb Dumas ezen regényével kapcsolatban meg kell említeni, hogy a „gyöngyös hölgy” elnevezéssel és Anna származásának megválasztásával az író tulajdonképpen Lydia Nesselrode orosz grófnéra emlékezik vissza, akivel Párizsban ismerkedett meg. A férjénél jóval fiatalabb, elragadó szépségű, de csapodár asszonyt az ifjabb Dumas szenvedéllyel szerette. Az idősebb Dumas-tól tudjuk, hogy Nesselrode grófné volt az, akinek az ifjabb Dumas a „gyöngyös hölgy” nevet adta. A Lydia Nesselrode iránt érzett szerelem azonban az ifjabb Dumas számára igen keserű csalódással fejeződött be, és ez egész életére szóló nyomot hagyott benne. A regényben egyébként az író a fiatal orosz grófnővel való kalandját beszéli el nem is nagyon átköltött formában.

Az ifjabb Dumas sohasem járt Magyarországon. Felmerül tehát az a kérdés, honnan tudhatta azt, hogy létezik ilyen nevű község a távoli Magyarországon. Abony nevét nyilván atyja barátjától, Szapáry Ferenctől hallotta. Tőle tudhatta azt is, amint a regényben olvashatjuk, hogy Abony „a Budáról Szebenbe vezető út mellett” fekszik.

Az író ezen regényének német fordítása 1853-ban jelent meg. [18] A németül nagyobb számban tudó hazai olvasók nyilván meglepődve olvasták a regényben Abony nevét, amint annak a szegedi Somogyi-könyvtárban levő példányban nyoma is maradt. A szövegben egyébként a község neve régies alakjában szerepel: „... von Abany, einem kleinen Dorfe an der Straße von Ofen nach Hermannstadt”.

Abonyban a regényre és a cselekmény abonyi vonatkozásaira azonban csak akkor figyeltek fel, amikor a magyar fordítás megjelenésére is sor került. A Pesti Napló Irinyi József fordításában 1856. július 17-i számában kezdte folytatólagosan közölni az ifjabb Dumas ezen regényét. A befejező rész a lap 1856. október 25. számában jelent meg.

Az ifjabb Dumas abonyi születéséről szóló legenda keletkezésében és elterjedésében A gyöngyös hölgy című regény fontos szerepet játszott. Amikor ugyanis ez a mű magyar fordításban is az olvasók kezébe került, Abonyban Nagy József orvos esete szűkebb körben ismert volt. Tudott erről már akkor Abonyi Lajos író is. Nyilvánvaló, hogy azok az abonyiak, akik már hallottak a titokzatos szülési esetről, az ifjabb Dumas szóban forgó regényének abonyi vonatkozásait olvasva, összefüggést láttak a regény abonyi vonatkozású epizódja és a titokzatos szülési eset között.

Erről tanúskodik Abonyi Lajosnak A halál kockája c. novellája is, melyben az író az orvos titokzatos esetét irodalmi formában örököltette meg. Ezt a novelláját Abonyi Lajos az ifjabb Dumas regénye magyar fordításának megjelenése után írta, és azt a Szépirodalmi Közlöny 1857. évi 9. és 10. száma közölte. Abonyi Lajos a novella bevezető részében utal az ifjabb Dumas regényének abonyi visszhangjára. „Midőn én első ízben olvastam — írja Abonyi Lajos — az ifjú Dumas Sándor „Gyöngyös hölgy” című regényére tett fentebbi észrevételt, midőn kis városunk nevét láttam egy hasábra nyomtatva az ő nagy nevével, kíváncsi lettem e regényt rögtön

elolvasni. Megrohantam a Pesti Napló helybeli előfizetőit; a 'Gyöngyös hölgy' ezen lap tárcájában jelent meg. Egyik rögtön gyanítá szándékomat; még midőn egyet sem szóltam neki, már így rontott reám: 'Ime, jer! nézd! Abony nem csak arról lesz már nevezetes, hogy első helyen áll a kalendáriumban; még Franciaországban is kezdenek írni róla...' [19]. „Meglépetésem még nagyobb lőn, írja a továbbiakban a szerző, midőn tovább olvastam; bámulattal vettem észre egy messzeföldi titokteljes összefüggést e regény egy epizódja, s egy rejtélyes esemény között, melyet szintén nem régiben hallottam. A véletlen volt-e az, mely az író kezét e sorokon vezette; a költői lélek független képzelődése; vagy a delejes hatalom parancsa-e, mely kényszerítette az író, hogy mint egy álomkóros, meglásson ábrándjaiban olyan dolgokat, melyek tőle száz meg száz mértföldekre történnek? vagy biztos tudomás, mely a való, a történt események hiteles adataival bír? Mindegy, akár melyik volt ezek közül, de nekem igen különösnek tűnt föl, hogy azon regény egy részecskéje meglepő viszonyban áll azon titokba burkolt eseménnyel, mely jeles és feledhetetlen orvosunkkal történt, ki ezt csupán a hozzá legközelebb állókkal közölte.” [20]

Ezután az író részletesen elbeszéli a különös esetet úgy, amint azt egy abonyi családnál „G... barátunk”-tól szivarozó férfitársaságban hallotta, írja novellájában Abonyi Lajos. A „G... barátunk” megjelölés Nagy József vejének, Kormuth Gusztávnak személyét jelentette. Az író az orvost és a szülésznőt is nevük kezdőbetűjével jelölte: „N... orvos” (= Nagy József), „J...né” (= Járdek Józsefné). [21]

Abonyi Lajos nyilván az írói szabadság elvével élve adta elő a különös történetet. A novellán azonban idegen hatás nyoma is felfedezhető, így annál a résznél is, amelyben az orvost tanyai lakásán késő őszi este álarcot viselő férfi keresi fel és szüléshez hívja. Abonyi Lajos rajongott a francia irodalomért, és az 1860-as évekig a divatos francia írók hatása alatt állt. Novellájának az előbb említett része az idősebb Dumas Richard Darlington c. drámájának azt a jelenetét idézi emlékezetünkbe, amelyben Grey doktort a lakásán este szintén álarcot viselő férfi keresi fel, és ugyancsak szüléshez kéri az orvos segítségét. A fiatal nő azonban, akit kocsin hozott magával, a darabban az orvos lakásán ad életet egy fiúgyermeknek. Dumas-nak ezt a darabját, melyet 1831. december 10-én mutatták be először Franciaországban, 1848. május 1-én játszották első ízben Budapesten a Nemzeti Színházban.

Abonyi Lajosnak A halál kockája c. novellája, mely az író összes munkáinak gyűjteményes kiadásakor 1906-ban az Ágról-ágra c. kötetben némi kihagyással és stiláris változtatásokkal újra megjelent, [22] egyrészt a nagy nyilvánosság előtt is ismertté tette az esetet, másrészt pedig azzal, hogy az ifjabb Dumas regényében szereplő orvosban Nagy József abonyi orvost ismeri fel, teljes mértékben tápot adott annak a hiedelemnek széles körben történő kialakulásához, mely szerint az ifjabb Dumas regényében szereplő újszülött magával az ifjabb Dumas-val azonos, Jacques de Feuill zeneszerző pedig nem más, mint maga az idősebb Dumas. „Az az erőteljes természetű orvos, sötét, de barátságos nézésű férfi, írja Abonyi Lajos a novellájában, magas homlokával, sűrű szemöldökeivel, apróra nyírott hajzatával, s egész megjelenésében, amint ott írva van a Gyöngyös högyben, annyira képmása azon férfinak, aki itt nálunk számtalan életet mentett meg, akinek ha poraira gondolok, lehetetlen, hogy azon hálás érzet ne lepjen meg, miként ha ő nem lett volna, most már én is ott szunnyadoznám a rideg földben, ahol ő alussza hosszú álmait. — És e képek mind oly hűek, mint csak élet után lehetnek; mintha csak olyas valaki vonalozta volna oda, ki látta, ismerte őket.” [23]

Az ifjabb Dumas regényének és Abonyi Lajos novellájának hatása alatt egyre szélesebb körben kezdett elterjedni az a hiedelem, hogy az ifjabb Dumas Abonyban

született. Erről tanúskodik az a cikk is, mely a múlt század vége felé az ifjabb Dumas elhunytá alkalmából jelent meg az egyik ceglédi újságban. A cikket teljes terjedelmében az alábbiakban közlöm:

Dumas fils — abonyi

Abonynak nagy halottja volt a múlt héten: Dumas Sándor a világhírű francia író.

Dumas Sándor, akár hiszitek, akár nem, Abonyban látta meg a napvilágot, még pedig egy borzadalmas sötét éjszakán, regélte jó Gusztó bácsi még az eset után hatvan esztendővel is nagy suttogva szoros titok pecsét alatt bensőbb ismerőseinek a következő rendkívül érdekes történetet:

Boldogult ipam uram Nagy József e század elején hírneves orvos, Pest vármegye főfizikusa. volt. Kint lakott paládicsi tanyáján épült egyemeletes kastélyában. Mint igen keresett orvost éjjel nappal háborgatták, látogatták, vitték az egész környéken. Föl se tűnt tehát, midőn egy rémséges sötét éjszakán éppen tizenkét óraker a pusztába néma csöndjét vágató hintó csattogása és lovak dübörgése váltotta föl. A hintó a kastély előtt megállott s abból négy fekete álarcos férfiú lépett ki s erős csemetés után az ajtót nyitó cselédet elhallgattatva, fölmentek egyenest az orvos háló szobájába, mellének pisztolyokat szegezve felszólították, hogy azonnal öltözködjék, ne kérjjen, ne lásson, ne halljon semmit, kövesse őket. Az álarcosok francziául beszéltek. Boldogult ipam uram nagy sietve magára hányta öltözékét s miután szemét nagy gonddal bekötötték, őt szépen levezetve, a hintóba beültették.

Mintegy jó félórai sebes hajtás után csivrigós csavargós utakon járva, a hintó hirtelen megállott. Egy házba léptek be, melyben több szobán keresztül vezették, ahol szeméről a köteléket leoldották. Ipam uram körül nézve egy ötszögletű szobában találta magát s abban Drubiczáné abonyi bába asszonyt a belső sarokban levő függöny előtt, amely mögött halk sóhajlás hallatszott, majd olyan éles visítás következett, amiből előre látható volt, hogy e hangnak tulajdonosa a világgal szemben óriási követelésekkel lesz hivatva támasztani s valamikor nagy helyet foglaland el a világban.

Drubináné hamarosan elsepegte, hogy őt is bekötött szemmel hozták ide.

Az álarcosok egyike bevezette az orvost a függöny mögé, ahol egy tündéri szépségű fiatal nő feküdt az ágyban, a nyakán gombóc nagyságú gyémánt gyöngysor pompázott s fényével majd kiverte az ember szemét; de a gyémánt gyöngysor valóságos békasó volt a nő gyönyörűséges ábrázata mellett.

A nő oldala mellett rúgkapált egy piczi jószág s életbe léptéről ugyancsak meglehetősen hangon informálta környezetét.

Ipam uram miután az anyát és gyermekét megvizsgálta s nékiek az úgynevezett első orvosi segínyt nyújtotta, távozni akart; azonban az álarcosok szemét újból bekötötték és épen úgy, amint ide hozták, haza vitték. Otthon aztán egy jókora zacskó aranyat nyomtak a kezébe. Drubináné is kapott egy marékka, még tavaly is mutogatott egyet a piacon. Különböző meglátsátozók majd megírja ezt még Feri (Abonyi Lajos), addig pedig el ne fecsegyék a dolgot.

Igy született Abonyban Dumas Sándor [24].

Ez az újságcikk különösen nagy szerepet játszott abban, hogy az ifjabb Dumas abonyi születéséről szóló legenda napjainkban is elevenen él.

Az utóbbi évtizedekben a nagy nyilvánosság előtt többször esett szó a szájhagyományról arról a változatról is, mely a legendában szereplő újszülöttet nem az ifjabb Dumas személyével mondja azonosnak. A hagyomány ez az állítása Harsányi Zsolt révén lett széles körben ismeretessé.

Harsányi ugyanis 1932-ben a Pesti Hírlap egyik vasárnapi mellékletében cikket közölt Dumas Abonyban címmel, és ebben az abonyi orvos esetét ismertette a következőket írta: „a harmincéves, érdekes és hevüλέkeny természetű francia író magyar látogatása nem maradt nyom nélkül. Egy kisfiú maradt itt utána, aki azonban nem a Dumas nevet hordta. Hanem egész más nevet. A kisfiú édesanyja férjes asszony volt, a férj pedig, akinek nem volt fiúörökösé addig, vállalta az újszülöttet a maga fiának” [25] A cikk végén Harsányi kitért a regény keletkezésének kérdésére. Az idősebb Dumas abonyi tartózkodását megtörténtnek fogadva el azt állítja, hogy ezt a regény témát az idősebb Dumas adta a fiának. „Tudtommal, írja Harsányi, Dumas

fiús sohasem járt Abonyban. Mikor apja ott megfordult, ő még serdülő kisfiú volt odahaza Franciaországban. Az összefüggés azonban világos. Ezt a regénytémát az író apa adta az író fiúnak. Elmesélte neki magyar szerelmét, az abonyi kastélyt, a pestmegyei róna téli fehérségét. Ifjabb Dumas megírta a regényt. A benne szereplő újszülött ekkor már húsz éven felüli magyar fiatalember volt. És nem a Dumas nevet viselte.” [26] Harsányi a legendát ebben a változatában Munkácsy Mihályról írt életrajzi regényében is elbeszéli.

A szájhagyománynak azt az állítását, mely szerint Dumas látogatása nem maradt nyom nélkül és az utána itt maradt kisfiú nem Dumas nevét viselte, Harsányi Zsolt után Örkény István is megemlíti Dumas Mes Mémoires c. munkájának magyar fordításához írt utószóban. [27] Legújabbban Bajomi Lázár Endre tett említést erről idősebb Dumas-ról szóló cikkében, melyben többek között a következőket írja: „magyar kapcsolatai sem elhanyagolhatók: nemcsak Türr István életét írta meg, hanem 1865-ben személyesen majdnem egy hónapot töltött Pesten, magyaros ruhában olvasott fel a Vigadóban, sőt — de ez már nem bizonyos — Abonyban is élt, Berg báró kastélyában, és még egy kisfiúval is gyarapította hazánk népességét ez a kirobbanó természetű ember”. [28] Jóval előzőleg a kérdéssel kapcsolatban a Magyar Nemzet c. napilapban is jelentek meg cikkek, amint arról már szintén említést tettem. [29]

A szájhagyomány utóbb említett állításával kapcsolatban elsősorban ismét a szereplők személyének kérdése merül fel. Abonyban szűkebb körben névszerint is tudni vélték, ki volt az idősebb Dumas-nak a legenda ezen változatában említett „magyar szerelme”, és így azt is tudni vélték név szerint, ki volt a gyermek, aki nem a francia író nevét viselte. Tudott ezek nevééről a régi abonyi arisztokrácia két ismert személye is: Harkányi Frigyes [30] és a Beöthyek építette kastély utolsó tulajdonosa, Berg Miksa. Harsányi Zsolt a Dumas Abonyban című cikkében közölteket ez utóbbitól hallotta először. [31]

Berg Miksa értesülése szerint a legendában is említett fiúgyermek 1846-ban született és felnőtt korában az első világháború előtti Magyarország közéletének jól ismert személye volt. [32] Ezzel kapcsolatban a Magyar Nemzet 1962. július 8-i számában megjelent cikkemben annyit közöltem, hogy ellenőrzésre szoruló adatok

Idősebb Dumas magyaros ruhában 1865. évi magyarországi látogatása idején
(Paris, Collection Viollet)

szerint a fiatal anya és a férj bánati arisztokrata családból származó házaspárral azonos; első gyermekük házasságuk hetedik évében született, és ennek a fiúgyermeknek az idősebb Dumas lett volna a természetes apja.

A kérdés szempontjából fontos adalékot tartalmaz az a cikk, mely Visontai György tollából a Magyar Nemzet 1962. július 13-i számában jelent meg. Kitér, hogy az a személy, akit Berg Miksa a legendában szereplő újszülött kilitével kapcsolatban 1941-ben névszerint megnevezett, azzal az arisztokratával azonos, akiről Visontai György említést tesz cikkében. „A Cs. grófi családban, írja Visontai, nem legendaként, hanem elfogadott családi történetként kezelték azt a leszármazási adatot, hogy a családnak egyik ága Dumas père-től származik. Ennek egyik érdekes bizonyítéka a családban több formában jelentkezett. A családnak a századfordulón Cs. Endre gróf volt a feje, aki... a megszólalásig hasonlított barna arcbőrével, göndör hajával, s húsos, duzzadt ajkával Dumas père-re, aki a családi történet szerint apja (vagy nagyapja?) volt.” [33] Mindehhez kiegészítésképpen azt lehet még megemlíteni, hogy a Berg Miksa, ill. Visontai György által említett személy Iván nevű fiának washingtoni követségi titkári működése idején az ottani amerikai társaságokban néger eredetre utaló testi jellegzetességei miatt ismételtelen kellemetlenségekben volt része. [34]

Ha a fent említett családban — Visontai kijelentését idézve — „a leszármazást Dumas père-től kétségtelennek tartották” és amennyiben ez hiteles adatokkal igazolható is, ebben az esetben feltételezhető, hogy a fentebb említett személy mint az idősebb Dumas természetes gyermeke Abonyban született, ahol az egyik temetőben többen is nyugszanak annak a családnak tagjai közül, amelyből a gyermek anyja származott.

Említést érdemel az a feltűnő körülmény is, hogy az idősebb Dumas természetes fiának tartott személy születési idejét illetően az adatok eltérést mutatnak. A születés napjának a keresztlevélben feltüntetett időpontja (szeptember 26.) és pl. a Kempelen Béla szerkesztette Magyar nemesi almanachban közölt időpont (szeptember 13.) között majdnem kétheti különbség mutatkozik.

Végül szólni kell még a legendának egy eddig ismeretlen változatáról is. Ebben már nincs szó az idősebb Dumas személyéről, minthogy ezen változat szerint a legendában szereplő újszülött a valóságban az ifjabb Dumas-nak volt a természetes gyermeke. Az anya ezen változat szerint is egy magyar grófnő volt. [35]

Felmerülhet még az a kérdés is, hogy az ügyben szereplő fiúgyermek, fiatal anya és a férj személyét illetően történtek-e kutatások a múltban. Értesülésem szerint igen, azonban azokat „politikai okok” miatt abbahagyták. [36]

Ami az idősebb Dumas állítólagos abonyi tartózkodásának kérdését illeti, semmiféle adat nincs arra vonatkozóan, hogy az író 1865-ben vagy azt megelőzően valamilyen Abonyban járt volna. Az a feltevés, hogy régi barátját, Szapáry Ferencet látogatta volna meg Abonyban, hiteles adatokkal nem támasztható alá. Abonyi Lajos sem tesz említést arról a község történetét igen részletesen tárgyaló művében, hogy az idősebb Dumas megfordult volna Abonyban. Ha az abonyi Szapáryak családi irattára fennmaradt volna, bizonyára nemcsak az idősebb Dumas és Szapáry Ferenc közötti baráti kapcsolatra, hanem esetleg magára a legendára vonatkozóan is értékes adatokkal rendelkezne.

André Maurois, aki hatalmas forrásanyag felhasználásával írta meg művét a három Dumas-ról, kutatásai során nem talált olyan dokumentumokat, amelyek a legenda vonatkozásában a két Dumas-val kapcsolatban adatokat tartalmaznának. Így Maurois arra nézve sem tudott dokumentumok alapján nyilatkozni, hogy az ifjabb

Dumas A gyöngyös hölgy c. regényében miért választotta Abonyt a cselekmény egyik epizódjának színhelyéül. [37]

Az idősebb Dumas-t és az abonyi Szapáry Ferencet, amint az ismeretes, szoros barátság fűzte egymáshoz. Ezen baráti kapcsolatról azonban keveset tudunk. Érdeemes volna ezen a téren kutatásokat végezni, melyek nemcsak a francia író és abonyi barátja közötti kapcsolatról adnának számunkra teljesebb képet, hanem esetleg a legendára vonatkozóan is még újabb adatokat tárnának fel.

JEGYZETEK

- [1] ANDRÉ MAUROIS, *Les trois Dumas*. Paris, 1957.
- [2] ABONYI LAJOS, *Abony története*, (kéziratban). 385.
- [3] MAURICE PALÉOLOGUE, *La Russie des Tsars pendant la Grande Guerre*. Paris, 1921. 9—10.
- [4] *Itinéraire, ou voyages de Mr. l'abbé de Feller en diverses parties de l'Europe*. Ouvrage posthume. Paris—Liège, 1822. I. 125.
- [5] REINER BERTALAN, *Magyar kultúr-képek*. Budapest, 1891. 82.
- [6] ABONYI LAJOS i. m. 395.
- [7] REINER BERTALAN i. m. 78.
- [8] ENCZI ENDRE, *Két város verseng: Abony és Páris*. Abonyi legenda szerint Magyarországon született Dumas fiú a Kaméliás hölgy szerzője. *Jövendő c. hetilap*, 1947. 13. sz.
- [9] HARSÁNYI ZSOLT, *Ecce homo*. Budapest, 1939. III, 204—206.
- [10] SZALCZER HILDA, Ifj. Dumas Sándor a magyar irodalomban és a magyar színpadon. Budapest, 1937. 73.
- [11] FODOR ERZSÉBET, *Idősb Dumas Sándor és a magyarok*. Pécs, 1938. 53.
- [12] BIRKÁS GÉZA, *Francia utazók Magyarországon*. Szeged, 1948. 147.
- [13] GYÖRE PÁL, *Abony földrajzi nevei*. Abony, 1966. 44. (A munka sokszorosítva jelent meg.)
- [14] ALEXANDRE DUMAS, *Emlékeim*. Budapest, 1966. Válogatta, fordította és az utószót írta Örkény István. Utószó, 473.
- [15] KOSTYÁN ISTVÁN torontói (Kanada) lakos 1962-ben kelt levélbeli közlése. Az idézetben a kiemelések tölem származnak.
- [16] DR. KOSTYÁN ANDOR volt abonyi tisztiorvos 1962-ben kelt levélbeli közlése.
- [17] ALEXANDRE DUMAS, *La dame aux perles*. Paris, 1853.
- [18] *Die Dame mit den Perlen von Alex. Dumas Sohn*. Pest, Wien und Leipzig, 1853.
- [19] *Szépirodalmi Közlöny*. 1857. 9. sz. 203.
- [20] *Uo.* 204.
- [21] Járdek Józsefné kijelentése szerint Nagy József orvossal együtt segédkezett a szülésnél. Néhai Király Ferenc abonyi lakos 1941-ben kelt levélbeli közlése.
- [22] ABONYI LAJOS, *Ágról-ágra*. Sajtó alá rendezte Endrődi Sándor. Budapest, 1906.
- [23] ABONYI LAJOS idézett novellája. *Szépirodalmi Közlöny*. 1857. 9. sz. 204.
- [24] *Dumas fiú — abonyi*. Csegléd c. napilap. 1895. december 15.
- [25] HARSÁNYI ZSOLT, *Dumas Abonyban*. *Pesti Hírlap. Képes Vasárnap*. 1932. 18. sz.
- [26] *Uo.*
- [27] I. m. 473.
- [28] BAJOMI LÁZÁR ENDRE, *Alexandre Dumas père*. Nagyvilág. 1970. január 12.
- [29] PÁSZTOR MIHÁLY, *Az abonyi Dumas-ügy*. *Magyar Nemzet*. 1962. május 27.; PALÁSTI LÁSZLÓ, *Még egyszer az abonyi Dumas-ügyről*. *Uo.* 1962. július 8.; VISONTAI GYÖRGY, „Az abonyi Dumas-ügy” újabb részletei. *Uo.* 1962. július 13. Lásd még PÉTER IDA, *Mi igaz a Berg-kastély régi mendemondájából*. *Pestmegyei Hírlap*. 1960. május 17.
- [30] KOSTYÁN ISTVÁN idézett levélbeli közlése.
- [31] HARSÁNYI ZSOLT 1940-ben kelt levélbeli közlése.
- [32] BERG MIKSA 1941-ben tett szóbeli közlése ezen dolgozat szerzője részére.
- [33] DR. VISONTAI GYÖRGY, „Az abonyi Dumas-ügy” újabb részletei. *Magyar Nemzet*, 1962. július 13.
- [34] BERG MIKSA 1941-ben tett szóbeli közlése ezen dolgozat szerzője részére.
- [35] BERG MIKSA 1940-ben kelt levélbeli közlése.
- [36] BERG MIKSA 1940-ben kelt levélbeli közlése.
- [37] ANDRÉ MAUROIS 1962-ben kelt levélbeli közlése.

ВЕНГЕРСКАЯ ЛЕГЕНДА О РОЖДЕНИИ ДЮМА-СЫНА

Л. Палашти

В селе Абонь в прошлом веке появилась легенда, которая утверждает, что Дюма-отец когда-то бывал и в селе Абонь, и во время его пребывания там в одной из усадеб села при весьма таинственных обстоятельствах родился его сын, Дюма-сын. Легенда так возникла, что в селе начали видеть связь между абоньскими местами романа Дюма-сына *La dame aux perles* (1853) и одним таинственным рождением, которое по преданию произошло в селе Абонь до появления романа. В возникновении и распространении легенды большую роль играла одна из новелл писателя Лайош Абони и газетная статья 1895 года, автор которой упоминает поверья об абоньском рождении Дюма-сына уже как факт.

Широко известен и тот вариант легенды, который также утверждает, что Дюма-отец бывал в селе Абонь и во время его пребывания там, в селе родился у него сын, которого однако, прозвали не Дюма, потому что мать была замужней женщиной. Именно этот вариант легенды заслуживает внимания, т. к. в одной из известных семей Венгрии считали фактом, что одна из ветвей семьи происходит от Дюма-отца.

Легенда имеет ещё один вариант, доселе неизвестный публике. По этому варианту тот, о котором речь идёт в легенде, был сыном Дюма-сына и одной венгерской графини.

LEGENDE IN UNGARN ÜBER DUMAS D. J. GEBURT

von L. Palásti

In der Gemeinde Abony ist im vorigen Jahrhundert die Legende entstanden, die behauptet dass Dumass senior einmal auch in Abony besucht hat, und während seines dortigen Aufenthaltes in einem der Schlösser unter rätselvollen Umständen sein Sohn: Dumas jun. geboren ist. Die Legende ist so entstanden, dass man in der Gemeinde einen Zusammenhang zwischen den sich auf Abony bezogenen Teilen des im Jahre 1853 erschienenen Romans von Dumas jun. „*La dame aux perles*“ und einer geheimnisvollen Entbindung, die der mündlichen Überlieferung nach vor der Erscheinung des Romans in Abony verlaufen ist, zu sehen begann. Eine grosse Rolle hat in der Ausbildung und Verbreitung der Legende eine der Novellen des Schriftstellers Lajos Abonyi und ein im Jahre 1895 erschienener Zeitungsartikel gespielt, dessen Verfasser die Vermutung über die Geburt Dumas jun. in Abony in seiner Schrift als Tatsache behandelt.

Es ist auch die Version der Legende in weiten Kreisen bekannt, die gleichfalls behauptet, dass Dumas senior Abony besucht hat, und während seines dortigen Aufenthaltes ihm ein Sohn geboren wurde, der aber nicht den Namen Dumas trug, da seine Mutter eine verheiratete Frau war. Diese Version der Legende ist beachtenswert, da man in einer der bekannten Familien des alten Ungarns für zweifellos gehalten hat, dass ein Zweig der Familie von Dumas senior entstammt hätte.

Die Legende hat auch eine für die Öffentlichkeit unbekannte Version. Dieser Version nach haben Dumas jun. und eine ungarische Gräfin den Sohn gehabt, über den in der Legende die Rede ist.

A HATÁROZÓ KIFEJEZÉSI LEHETŐSÉGEI A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR NYELVJÁRÁSOKBAN*

Írta: PENAVIN OLGA

0. 1. A magyar nyelv igen gazdag határozóragokban, névutókban, amelyek segítségével a cselekvés helyének, idejének, céljának, módjának, eredetének, eredményének, a cselekvő állapotának stb. legárnyaltabb változatait képes kifejezni.

0. 2. A történeti mondattani kutatások szerint a különböző határozófajták közül a térszemléletben adott helyhatározó a legősibb. A nyelv a térben való viszonyításnak 3 főirányát különbözteti meg: 1. locativus (hol?), 2. ablativus (honnan?), 3. lativus (hová?). Ez az irányhármasság ősrégi az uráli nyelvekben. A három viszony megkülönböztetésére rendszerint 3—3 összetartozó alak szolgál pontos kifejező eszközzel hol?, honnan?, hová? kérdésre felelve: pl. -ban, -ból, -be; -nál-, től, -höz; alatt, alól, alá stb. A helyhatározó irányhármassága az egész határozórendszerben is megmutatkozik, mert a határozók jórésze vagy előzményt, vagy tartamot, vagy helyhatározót fejez ki. (Állapothatározó: milyen állapotban? hogyan?; eredethatározó: honnan?, kitől?, eredményhatározó: mivé?).

0. 3. A térbeli viszonyítás 3 főirányán kívül a magyar nyelv speciális grammatikai morféimakkal meg tudja jelölni azt is, hogy a cselekvés történés, létezés valaminek a belsejében megy végbe, onnan indul ki, oda irányul (belviszony, ragjai: -ben, -ból, -be), sőt azt is ki tudja fejezni, hogy a cselekvés, történés, létezés valaminek a felszínén, közelében, esetleg családjában megy végbe, onnan indul ki, oda tart (külviszony ragjai: 1. vminek a felszíne: -n, -ról, -ra; 2. vminek a köre: -nál, -től, -hoz; 3. család köre: -nott, -nól, -ni). Még különösebb viszonyokat is ki tud fejezni a nyelv, például azt, hogy a történés egyenesen irányul valamire s ott eléri célját (-nek), a történés egy bizonyos határnál véget ér (-ig).

0. 4. Megesik azonban, hogy eltolódás tapasztalható a rendszertagok között, a határozóragok szerepet cserélnek, nemcsak a nyelvjárásokban, hanem még az irodalmi nyelvben is, például: *gyere nálunk* (locativus lativus helyett), *a kertbe van* (lativus locativus helyett), *alul van* (ablativus locativus helyett); gyakori a hagyományörző nyelvjárásokban, de az irodalmi nyelvben is a testrészek neveinek belviszonyragokkal való szerkesztése; *ujjába húzta a gyűrűt, fejébe tette a kalapot, kötelet vet a ló nyakába, feje karóba tűzetett, agyba-főbe verték, hasba rúgta*; külviszonyrag helyett belviszonyragot találunk az ilyenben: *falun nyaral, az erdőn dolgozik, nagy oskolára, adta a fiút, szemére hány*.

A külviszony két fájának, valamint felszínének és körének felcserélése is előfordul. *Kútra ment vízért, egy kúton megállt, itatott*.

0. 5. A magyar nyelvben a határozók kifejezésére a viszonyító eszközök különböző típusait alkalmazzuk.

* Az újvidéki (Jugoszlávia) tudományegyetem tanárának Közleményeink számára küldött cikke. A dolgozat a III. finnugor kongresszuson, Tallinban elhangzott előadás kibővített változata.

1. A határozók legősbibb, még ma is megtalálható kifejezőmódja a *ragtalan főnév*: Minden *nap* kimegy hozzá. Itt a szótó jelentésének, besugárzása tapasztalható a funkcióba. A ragtalanul határozóként használt névszók maguk is időt, módot stb. jelentenek. Pl. szörnyű *mód* megijett. *Gyalog* mék. *Mijelőbb* indulj!. *Később* elnézek hozzád. A ragtalan határozók mai megterheltsége már a nyelvjárásokban is minimális.

2. A határozók ma általában *ragos főnevek*. Néhány határozórag már a finnugor alapnyelvben kialakult, a magyar nyelv külön életében igen gazdag határozórag-rendszer fejlődött ki.

3. Pontosabb viszonyítás *névutós névszókkal* történik. A névutók a ragos névszók raggá válásának egy átmeneti fokozatát képezik. Számos ragos főnév megmaradt a névutó fokán, nem vált raggá, a névutó alaki önállóságát megőrizve a határozós szerkezet viszonyító eszközöként használatos. A magyar nyelv névutórendszere igen gazdag. A legtöbb névutónál megvan a háromirányúság (*alatt, alól, alá, mellett, mellől, mellé, de: túl, innen, után*).

4. A *határozószók* eredetileg ragos szók voltak, de az alkotórészek már összeolvadtak, elhomályosultak.

5. A határozói viszony kifejezésére szolgál egy sajátos szófaj a *határozói igenév* *-va -ve, -ván, -vén* végződéssel.

6. A *főnévi igenév* is elhomályosult határozóragos alakulat, eredeti szerepe határozói volt (maradványa a célhatározó kifejezése: *tanulni* jött az iskolába).

0. 6. A névszói ragok, grammatikai morfémák általában suffixumokként jelentkeznek, pusztán mondattani viszonyokat fejeznek ki. A magyar szó felépítésében a rag a legvégső szóelem szokott lenni. Terjedelem tekintetében — kötőhangzó nélkül vizsgálva — a névszói ragok zöme nem hosszabb egy szótagnál, a névutók zöme viszont két szótagú. A magyar névszóragok sok szempontból a névutókkal és határozószókkal is rokonok (*házhoz — ház felé, (én) felém*).

0. 7. A névszói ragok közt — mint általában a magyar toldalékok közt-vannak egyalakúak (*t; -n; -kor; -ig*), kétalakúak (*ban, -ben, -ból, -ből, -nak, -nek*) sőt háromalakúak is (*-hoz, -hez, -höz, -szor, -szer, -ször*). A morfofonematikus alternánsokra a palatális—veláris, illetve labiális magánhangzóilleszkedés miatt van szükség.

0. 8. A ragok nagy része járulhat a névszónak szótári abszolút tőalakjához (*kert-ben*), vagy a jellel, személyraggal megtoldott — relatív — tőalakjához (*hajóim-hoz*). A főnévi- és a határozói igenév nem kaphat viszonyragokat.

0. 9. A névszói viszonyragok között vannak egy viszony jelentésűek (a *-stul, -stül* ragos névszó társ-, illetve állapothatározó) és több viszonyjelentésűek (*-on, -en, -ön; hely, idő, mód, állapot, eszköz, ok, képes helyhatározó*). Vannak rokon viszonyjelentésűek *Vácon ~ Vácott* (lakik), *irányítól ~ irányítóként ~ irányító-nak* (vették fel, alkalmazták).

1. 0. Akad a ragok közt azonosalakúság, — homonimia is ritkábban. (*Kolozsvárt rég láttam* (accusativus), *Kolozsvárt jártam* (locativus)).

1. 1. Ha a jugoszláviai magyar nyelvjárásokban használatos határozókat elemezzük, a következő megállapításokat tehetjük:

1. 2. Mivel a ragok a mondat szavai közötti mondattani viszonyokat mutatják, ezek pedig a mondanivaló kisebb egységei közt levő logikai viszonyokat fejezik ki, ezért a ragos alakokat mindig mondatokban, szó szerkezetekben kell vizsgálnunk. Egy-egy viszonyragnak többféle jelentésfunkciója van, ezért nem lehet a konkrét mondattól függetlenül vizsgálni.

1. 3. Az egyes ragok és ragos alakok vizsgálatában a zérus ragos alakokkal kell kezdenünk, azaz a ragtalan határozóval.

1.3.1. Nyelvjárásainkban ma már nincs megterhelve a *ragtalan határozó*. Főleg Szlavónia magyar szigeteiről, Kórógyról, Szentlászlóról kerülnek elő ilyen használatú határozók, de van adatunk Pirosról és Adáról is. Helyhatározóként *-ék* képzős összefoglaló nevek szerepelnek: *Lidikájék vittem* (Piros). Időhatározóként már több ragtalan, illetve ragját veszített alak használatos: *Féjl éjjel jágnák a gonoszok* (mikor?) (Kórógy). *Este kíményünk, legelteiünk* (mikor?) (Kórógy). A ragtalan alak megismétlésével többszöri megismétlődést fejeznek ki: *Este, este kiűjünk a pad alá* (mikor?) (Kórógy). *Réggē fénkejünk* (mikor?) (Szentlászló). *Soytálán egyők a buborkágt*. *Illetlen türte a szídaost*. (= nem illette, nem verte meg), A két Kórógyon elhangzott mondat *soytálán* és *illetlen* szava mód — illetve állapothatározói értelemben szerepel.

1.3.2. Ha *tárgyragos névszó* tölti be a határozói funkciót, akkor határozói értékű tárgyról beszélünk. Alakilag a tárgyhoz kapcsolódnak, funkciójuk azonban határozói az ilyen szerkezeteknek: *Nagyot fordilt ez a világ*. Ném engedők éty *féircöt* szé. *Akkorát sokotottam*. (Banuta). Ezek *fok- és mértékhatározói* értékű tárgyak. *Mit sírol?* (az egész jugoszláviai magyarság!) A *mit* tárgyragos kérdőnévmás *ok-határozó* a mondatban.

A tulajdonképpeni határozóragok rendszere igen gazdag.

1.3.3. *-ban*, *-ben* ragos inessivusi alak nem használatos a jugoszláviai magyar nyelvjárásokban, még az igénytelenebb köznyelvben sem. Funkcióját a *-ba*, *-be* illativusi rag vette át. A személyes névmások alakrendszerében azonban a *-ban*, *-ben* ragos *hol?* kérdésre felelő belviszonyt kifejező alak így hangzik: (én) *bennem*, (te) *benned*, (ő) *benne*, (mi) *bennünk*, (ti) *bennetek*, (ő) *bennük*.

1.3.4. A *-ból*, *-ből* ragos elativusi alaknak több alternánsa van. Szinte sehol sem lehet hallani *-ból*, *-ből* alakban, csak uraskodáskor. A magánhangzó mindenütt zártabbá vált. A magánhangzó hosszúsága változó. a) Rövid a magánhangzó a szóvégi *-l* megmaradásával (*házból*, *zsákból*, *aluttejből*, *vizből*) Kórógyon, Kopácson, Piroson, Horgoson, Kishegyesen, Bajsán. b) Szlavóniában hallani még *-búl*, *-ből*, *-bül* alakot is, de ritkán. c) A legáltalánosabb azonban a szótagzáró *l* elmaradása, az előtte álló magánhangzó zártabb hosszú alakjának ejtése: *tejből?* (Vörösmart, Daróc, Karancs, Darázs, Bajsa, Szaján). d) A szóvégi *-l* eltűnése után rövid a magánhangzó: *-bu*, *-bü* (Kő, Pártosfalva, Feketics, Mohol).

Ennek a ragnak belviszonyt jelölő, honnan? kérdésre felelő *helyhatározói szerepe* a legáltalánosabb. *Kijűt a házbú, oszt elindút világnak*. (Bajsa) *Zsáogból vessők a buzikágt*. (Kórógy). Szlavóniában a *-vár* utótagú helynevekhez is *-ból* rag járul honnan kérdésre *-ról*, *-ről* helyett: *Bukovágrból mentek ki az erdőre Pirijék negyvenegybe*. Azt is mondják: *Pálicsbú jöt* — Palicsról helyett.

Kifejeznek még ezzel a raggal *részelő határozót* (partitivus): *A tejből simisē márát*. (Kórógy) *Eredet határozói szerepe* van: *Fágból vān a kápujék*. (Kórógy) *Okhatározóként*: *Barácsságból tettem*. (Piros) *Módhatározó*: *Szivemből gyűlölöm*. (Kő). *Állandó határozóként* elvont jelentésű ki- ikegötös igék mellett: *Pistábú mindenki kiábrándul*. (Darázs). *Állapothatározó*: *A szegínségből lett azzá, ami*. (Szabadka).

1.3.5. A *-ba*, *-be* ragos illativusi alaknak 1. zártabb *-bo* változatát halljuk Doroszlón, Kupuszinán, Szécsiszentlászlón, Hidvégen, ha a megelőző *-a* után egyébként is *-o* áll *-a* helyett. Érdekesen örzi meg a ragtalan nominativusi szóvégződés rövid *e*-jét a muravidéki Banuta népének ejtése: *melincebe* (melincébe helyett). 2. A Muravidék egyik falvában, Kóton viszont a két mássalhangzóra végződő szótó + *-ba*, *-be* rag kapcsolódásakor keletkező mássalhangzótorlódást egy magánhangzó beiktatásá-

val kerülnek el (*kertiöbe*), nem úgy, mint általában, a középső mássalhangzó eliminálásával.

Funkcióját tekintve ez a rag a 1. *helyhatározói* hol? kérdésre felelő belviszonyt jelölő *-ben inessivusi* rag szerepét is végzi, nemcsak az *illativusi* hová? kérdésre felelő funkciót. *Inessivusi* belviszonyt jelölő funkció: *Nincs az országba még egy oja jó lú.* (Doroszló) *A házba zörögnek az egerek.* (Szécsiszentlászló) *Illativusi*, belviszonyt jelölő funkció: *Eküttem a bódba.* (Ludas) *Őt tégyők ládájába á szérit* (ruhaneműjét). (Kórógy) *Mék Magyarba, osztá Itáliájába.* (Kót).

Kórógyon, Szentlászlón, Harasztiban a földrajzi nevek helyhatározós ragozása a jugoszláviai helységneveknél általában inessivusi és illativusi értékű *-ba, -be* raggal történik: *Eszéigbe vout.* Pálicsba vout, *Palicsba mén.* *Eszéigbe menyönk eladouzni.* *Újvidégre il a sougor.* *Födvaorba jáorí oskolágra.*

Külviszonyt jelölő rag helyett ezzel a raggal szerkesztik többnyire a testrésznevek, ruhadarabok helyhatározóit: hol?, illetve hová? kérdésre Szlavóniában, a székely Vojlovicán: *A lábada húsz csizmikát.* (Vojlovica) *Gyíróit húz az ujambá.* (Kórógy). *Fejigbe tiláongli vout.* (Haraszi) *Lovák nyakágbá kotogou vout.* (Kórógy). *A vőféjnek á kalábbá pántlikáot tétek.* *A dőrekágbá ráncos vout a gátyá.* (Kórógy).

A *külső felszínt* jelölő rag helyett a belviszonyt kifejező *-ba, -be* rag használatos Szlavóniában, Szécsiszentlászlón: *Feleúdba mégált.* (Szécsiszentlászló). *Kiményönk a réjdbe, szegyönk szácsko tikmonyákot.* (Kórógy). *Kerütéjsbe ágátáok á göcsöket.* (Kórógy).

2. Mikor? kérdésre felelő *időhatározói* szerepben is gyakori a *-ba, -be* ragos időt jelentő névszó: *Éfibe kiment a boszorkány.* (Kót). *Éfibe járnak a tolvajok.* (Kapca). *Féjizenketőibe hált még ápiká.* (Kórógy). *Mindhá ebb á nába lét vouná.* (Kórógy). *Mindön harmadik esztendőbe jön a fiam.* (Horgos). *Réglözsbé vout, miko kijüt á loy.* (Haraszi).

3. *Állapothatározó szerepe* van ragunknak állapotot jelölő névszóval: *Háldokloyba vout peszepápá.* (Kórógy). *Köcsönbe ment a búza.* (Hódos). *Hazsba van a búza.* (Piros).

4. *Részelő határozóként* elemezhető: *Nagyob részbe kiata a földit.* (Szécsiszentlászló) *Felibe osztózik a tesvirjével.* (Piros). Részt kifejező névszóval társult a rag.

5. *Célhatározó:* *Fuharba mentünk* (Vojlovica).

6. *Állandóhatározó:* *Fene a poronytyiba!* (Kő)

7. *Módhatározó:* *Csendbe kucorgot* (Péterréve).

8. *Eszközhatározó:* *Viderbe hozik á vizet* (Rétfalu).

9. *Okhatározó:* *Tidőübjá hált még* (Haraszi).

1.3.6. Az *-n, -on, -en, -ön* ragos *superessivusi* és későbbi modalisi-essivusi alak ragja ha *-s* végű névszóhoz járul, akkor általában megkétszereződik az *-s*, és a beszélők egy *-san, -sen* ragot tételeznek fel: *rákássan* (Temerin), *édessen* (Velika Pisanica), *farossan* (Doroszló), *pógárossan* (Karancs), *hibássan* (Feketics), *csőszissen* (selypítve) (Kopács), *igyenössen* (Kórógy), *amúgyossan* (Szentlászló). Ha magánhangzóra végződik a szótó, akkor Kóton a modalisi-essivusi értékű ragnak *-llan, -llen* (*savanyullan, köserüllen* — de: *sürün*), Feketicsen, Moholon, Darócon *-jjan, -jjen* változata szerepel (*savanyujjan, keserűjjen*). Kórógyon, Piroson, Doroszlón, Dolinán, Hódoson, Kopácson, Köben, Vörösmarton, Sepsén, Darócon, Velika Pizanicán, Horgoson *-jen* változat hallható: *keserűjen, savajójan ~ savanyujan*. Péterrévén a szóvégi *-n* rag megnyúlik, ha utána magánhangzóval kezdődő szó következik: *lovonn, embērenn, itenn, ottann*.

Elsődleges *funkciója* a tárgyak felületén, tetején hol? kérdésre felelő

1. *Helyhatározó* kifejezése. *Hucsó ülöl a széjkön?* (Kórogy). *Ördöglovon karingalásztunk.* (Doroszló). *A pallason van a kukorica.* (Ludas). *A keszkenyőt utól költék még a nyáikikon.* (Kórogy).

2. Az *-n, -on, -en, -ön* ragos alaknak néha rokon a jelentése az inessivusi *-ban, -ben* ragos alakéval: *Szánt az ökör a horgosi határon.* (Horgos). (Nem pontos helymegjelölést!)

3. Gyakori a mikor? kérdésre felelő *időhatározó* jelentés időt jelentő névszóval: *A hétön émmék hozátok* (Székelykeve). *Az idin sok buza termet.* (Kót). *Az őszön beteg vót.* (Temerin). *Karácsony bötyin havazott.* (Ada).

4. Az eredeti superessivusi rag modalisi-essivusi ragként *mód-,* illetve *állapothatározók* kifejezésében is részt vesz melléknévek és számnevek mellett *-an, -en,* illetve más változatú alakban. *Mód-,* illetve *állapothatározó: Keserén iszom a kávé.* (Gombos). *Hibásan beszil* (Feketics). *Hétén vannak.* (Temerin). *Hirtelennyen rosszul lett.* (Dolina, Pince). *Fehérön költék még a csárápot.* (Kórogy). *Keserülten szereti a kávé.* (Kót). *Savajójan főzi a paradileves.* (Dáróc).

5. *Eszközhatározó: Ökrökön szántoták, lovakon boronágták. Póstaon küldöm el.* (Kórogy). *Két rúdon vitték.* (Kishegyes).

6. *Allandóhatározó: Mindig rosásáogon törí a fejit.* (Kórogy). *Min töprenksz?* (Ada).

7. *Fok- és mértékhatározó: Akkorán ver a szívem.* (Kapca). *Ez bánti legjobban.* (Kórogy).

1.3.7. A *-ról, -ről* ragos delativusi alak magánhangzója zártabbá válik a jugoszláviai magyar nyelvjárásokban. Ha a szótagzáró *-l* megmarad, a magánhangzó lehet *a)* rövid is: *hazurul* (Martonos), *márhágrul* (Kórogy), *b)* hosszú is: *fágrúl* (Szentlászló), de ha elmarad a szótagzáró *-l,* akkor a rag magánhangzója megnyúlik: *székrű, asztralú* (Kishegyes), *kerirű* (Topolya).

A *-ról, -ről* ragos alak legfontosabb jelentése a dolgok felületére vonatkozó, honnan? kérdésre felelő *helyhatározói* jelentés. *Leeset a székrű.* (Kishegyes). *Onnan hazurul jut.* (Martonos). Kettős határozóban: *Szórul szóra eszt monta.* (Ada). *Naprul napra soványab* (Topolya).

2. Néha az elativusi *-ból, -ből* helyett használják: *Mikó jön apiká az erdőirűl?* (Kórogy),

3. *Allandó határozó: Mindénrűl ésöt ot szoy.* (Kórogy).

4. *Időhatározó: Tavalrű marat kis bor.* (Topolya).

1.3.8. A *-ra, -re* ragos sublativusi alakban a *-ra-nak van a)* zártabb változata: *sorozásro, vizitáro.* (Hosszúfalu, Dobronak, Kámaháza, Hídvég) mert ezekben a falvakban az *-á* utáni *-a* más helyzetben is *á-o* párt ad. *b)* A ragnak van nem illeszkedett változata is: *hátre* (Vojlovica), *sokáre* (Szécsiszentlászló).

Funkciói közül 1. a tárgyak felületére irányuló, hova?, merre? kérdésre felelő *helyhatározó* funkciója az elsődleges. *Kimént a mezzüre.* (Szécsiszentlászló, Kopács, Kórogy). *Alóra tettek termésküvet.* (Piros). *Váqlíkrá vették a zsáokot.* (Haraszti). *Padra, Kati* (Gombos).

2. A sublativusi ragos alak jelentése néha az *illativusival* rokon: *Úgy megy a börtönajtóra* (Ada). *Ment az orvosokrá, de nem gyógyult meg.* (Kórogy). *Fonyórá jártunk, szíttenk, fonytunk.* (Kupuszina). A köznyelvhez mérten ez szokatlan használat.

3. *Kettős határozó: Folyosóról folyosóra járt.* (Kishegyes). Más funkciója is lehet, például

4. *Időhatározói: Sokára tutuk meg a hirt.* (Szécsiszentlászló). *Husvétra tegyük el a sunkát.* (Piros). *Estére elmék hozzád.*

5. *Eredményt fejez ki: Jó kemínre fősztik a tojást.* (Feketics, Piros). *Két részre vákta az almát.* (Szabadka).

6. *Állapothatározó: Hótra vertik.* (Temerin).

7. *Móddhatározó: Ety hajításra kiísi.* (Kishegyes).

8. *Állandó határozó: Érdemes vót Pali a dicsőire.* (Piros). *Ne gondój a bajra.* (Mohol).

9. *Tekintethatározó: Egy szemire vak vót.* (Újvidék — Telep).

10. *Okhatározó: Árâ az orvosrá (orvosságra) jobán let.* (Kórógy).

11. *Célhatározó: Kápáqlátrá'kő meni, nem írök rá.* (Haraszti).

12. *Mérték- illetve fokhatározó: Négy meterre voyt a kápufá.* (Kórógy).

13. *Számhatározó (-szor, -szer, -ször ragos számhatározóhoz): Ötöcöre sē mēnt neki.* (Vojlovica).

1.3.9. A *-nál, -nél* ragos adessivusi alakok között találunk nem illeszkedett *-nál, -ná* ragosokat is: *Férná van.* (Kapca). *Az egy nál főjötek.* *Az ipartestület nál panaszt tett.* (Szécsiszentlászló). *A pékná van friss kinyér.* (Felsőlakos). Egyébként a *-nál, -nél* rag szótagzáró *-l*-je sok helyen elmarad. *Feriné van bicsak.* (Kishegyes). *A bótosná veszünk maj lisztet.* (Mohol).

1. Ezzel a raggal ellátott helyet jelölő névszóval valakinek vagy valaminek a körében lételt, történést, oldalról való közelséget lehet kifejezni mindenek előtt. *A bótná meg a templomná van egy kúrákás.* (Hetény).

2. *Időhatározó: Lámpagyutásná hoszták a ruhát.* (Ludas).

3. *Célhatározó: A jakivágásnál használík a budáko.* (Topolya).

4. *Eszközhatározó: Tüznē sütték a szalonnát.* (Szabadka).

5. *Hasonlító határozói: Nálomná üdösebb embör.* (Gaberje). (Középfok mellett szerepel ez a két *-nál*-t tartalmazó alak).

6. *Állapothatározó: Hódvilágná mēnt Eszékre.* (Mohol). (Külső állapot!).

1.3.10. A *-tól, -től* ragos ablativusi alakban a ragnak lehet *a)* zártabb rövidebb magánhangozója: *rēggeltül estig* (Kórógy). *b)* vagy zártabb hosszú magánhangzója: *Pistátü káptá.* (Topolya). A szótagzáró *-l* elmaradása után a magánhangzó megmarad hosszúnak: *saroktül, kereskedőtül* (Kishegyes), vagy megrövidül: *Kitü kaptad?* (Kót).

Funkciója a szomszédos térségre vonatkozva honnan?, mettől? kérdésre felelő.

1. *Helyhatározó kifejezése: A fakereskedéstül idájig húszta a vasat.* (Kishegyes).

2. *Időre vonatkoztatva a kezdő határpontot jelöli: Estétül regelig nem alut simicse.* (Kórógy).

3. *Okhatározó: Á mosástul kisebesödöt a kezi.* (Rétfalu).

4. *Hasonlító határozó: Pistátul nagyobb.* (Általános használat!). *Tülem job.*

5. *Eredet határozó: Szögin szülöktü születött.* (Debeljacsa). (A főnév maga is tartalmazza az eredet képzetét!)

6. *Állandó határozó: Ettü a Pistitü mindēn kitelik.* (Kót).

7. *Eszközhatározó (személyt jelölő szóval): Pistikáptul küddöt hírt Vilminek.* (Kórógy).

Néhány névutó (a fogva és a kezdve) *-tól, -től* ragos névszóval fejez ki időhatározót: *Tēnnáptul fogvá* (Szentlászló), *mátul kezdve* (Velika Pisanica).

1.3.11. A *-hoz, -hez, -höz* allativusi ragos alak ragjainál a következő alternánsok jelentkeznek:

a) *-hoz, -höz: biróhoz, Ferenchöz* (Debeljacsa),

b) -hol, -höl: *Örzsihöl, Sándorékhol, Ferenchöl* (Bajsa, Kopács, Várdaróc, Laskó, Karancs, Ko, Csúza, Sepse, Rétfalu),

c) -hon, -hön: *Ferenchön, kúthon, biruhon* (Ludas, Horgos, Csóka, Szaján, Torda),

d) -hon, -hen, -hön: *embérhön, képhen, asztalhon* (Orom, Tiszavidék),

e) -ho, -hő: *Sándorho, biróho, biruho, tüszhő, Ferenchő* (Velika Piszanica; Piros, Péterréve, Kishegyes, Csantavér, Becse, Mohol, Kispiac, Doroszló, Padé, Kórógy, Darázs, Hercegszöllős, Vörösmart, Kót, Hidvég, Völgyifalu, Gaberje, Hosszúfalu, Radamos, Banuta, Göntérháza, Domonkosfa, Hódos),

f) -ho, -he: *Ferenche, biróho* (Feketics),

g) -ho, -hő: *férhő, biróho* (Topolya, Temerin, Gombos),

h) -hó, -hő: *fáhó, kúthó, kerthő* (Kishegyes, Topolya, Temerin),

i) -ho, -he ~ -hé ~ -hen ~ -hel: *biroho, Roziékhé, Ferihé* (Kupuszina), *pékhe, Ferenche* (Magyar Ittabé), *testhen álló* (Horgos), *testhel álló* (Kopács),

j) illeszkedés nélkül: *ho: Ferencékho* (Haraszi), *biruho, Ferencho* (Pártosfalva),

k) -ho, -hő ~ -hon, -hön (Bácsszöllős).

1. Általános funkciója helyhatározás valaminek a köréhez, oldalához jutás *hova?* kérdésre felelve. *Pékhe mén. Ferencho megyék.*

2. Ritkábban célhatározó: *Á kápólátho kéjt emböri vgyönk.* (Kórógy).

3. Állandó határozó: *Nēm ilik ā ronygyös kácabajkóuhol gyönygyös páortá.* (Rétfalu).

1.3.12. A -t, -tt ragos ősi locativusi alak egyre ritkább a nyelvjárásokban is. Hol? kérdésre felelő

1. helyhatározóként előfordul még Kórógy, Kupuszina, Székelykeve (az ősi tulajdonságokat őrző nyelvjárási szigetek) nyelvében. *Mindenhutt járt.* (Kupuszina). *Suhutsē találom.* (Székelykeve). *Középütt kettē vāólászti ā hājikāt. Főütszinest vāogi lē ā kukoricāgt.* (Kórógy).

2. Állapóthatározó: *Hājādonfejt mégyöl?* (Rétfalu). *Bizvást jūhec.* (Haraszi).

3. Mértékhatározó: *Erőst szereti.* (Vojlovica).

4. Tekintethatározó: *Látást láttam, de hallást nēm hallottam.* (Vojlovica).

1.3.13. Az -ig ragos terminativusi alak mindenütt a végső határt jelöli mint a) helyhatározó: *melléjig ért a gyerek.* b) időhatározó: *Hajnalig tartott a muri.* Kettős határozóban: *Látástul vakulásig dőgozik.*

Alakváltozata a vojlovicai: -ég: *Ety kicsinyég ēfáradott,* (mértékhatározó).

1.3.14. A -nak, -nek határozó ragos dativusi alak ragjainál (Szlavóniában) van a) zártabb -nak, -nők, -nok, -nők változás és b) egy magashangú -ne változat okhatározó kifejezésére. (*Mine sirol?*). Mohol, Péterréve -nek változattal él: *embörnők, kezömmők.*

Leggyakoribb mondattani szerepe a

1. részeshatározói és

2. dativus possessivusi (birtokos részeshatározói): *Pistának adom a házat. A sőgornak van még hat ökre.*

Jelölhet még a -nak, -nek ragos névszó

3. merre? kérdésre felelő irányulást kifejező helyhatározói is: *Hazának megy.* (Szécsiszentlászló) *Lenők, főnők, küinek mēntek, de sēhogy sē tanátak oda.* (Az egész Muravidéken így.)

4. Eredményhatározó: *Pāolinkāgnak főzik ā szivāgt.* (Kórógy).

5. Célhatározó: *Mēkhatta ugarnak. Mēkhatta kukoricának.* (Mindenütt így!)

6. Állapóthatározó: *Kopász szírőnek montāgk āszi ā földet.* (Kórógy).

7. *Okhatározó: Mine sírol? (Kórógy) Örűt a gyerők ù kárdnak. (Vojlovica).*
8. *Tekintethatározó: Rossznak rossz a viselkedése, de jó a szive. (Temerin).*
9. *Dativus ethicus: Ęde nekēm nē gyere! (Rétfalu).*

1.3.15. A *-nott, -nól, -ni* ősi családi helyrag csak Vojlovicán használatos *-nitt* (hol?), *-nól* (honnan?), *-nyi* (hová?) változata él a vojlovicai székelyeknél. *Vótám a papéknitt. Jövök a papéknól. Mēgyünk a papnyi.*

Személyt jelentő köznevekhez vagy *-ék* összefoglaló képzős névszókhoz járulnak ezek a ragok.

1.3.16. A *-kor* ragos temporalisi alak ragja előfordul:

1. *-kor* alakban: *miltkor* (Kórógy), *éfelkor* (Daróc), *éfélskor* (Bajsa);
2. *-kó* változatban: *akkó* (Kishegyes), *tavaszkó* (Daruvár);
3. *-ko* alakban: *búcsúko* (Kishegyes), *tavaszkó* (Temerin), *pünkösztó*, *vérátó*, *miko?* *akko*, *őjszko* (Kórógy), *húsvító*, *pünkösztó* (Piros). Csak idő kifejezésére alkalmas szótári tőalakú szófajokhoz járul, mivel egyetlen funkciója mikor kérdésre felelő időhatározás.

1.3.17. A *-szor, -szer, -ször* ragos multiplicativusi alak ragjainak alternánsai:

1. *-szor, -ször: másszor, háromszor, öccör*, (Bajsa, Piros, Csantavér, Daróc).
2. *-szó, sző, -szé: háromszó, öccő* (Péterréve), *eccé* (Bajsa, Péterréve, Kórógy).
3. nem illeszkedett *-szēr: sokszēr, háromszēr, haccēr* (Szécsiszentlászló).
4. nem illeszkedett *-szē: haccē, sokszē, öccē* (Kót, Kámaháza, Vojlovica).

Csak egyes számú számnevek, számnévi névmásokhoz, mennyiséget jelentő névszókhoz járul. A sorszámnevek *-ik* végződéses alakjához kapcsolódik a *-szor, -szer, -ször* rag Vojlovicán, ritkábban Kórógyon, és itt-ott egyes elbeszélőknel: *Harmadikszó már a kiráj ment a lovakhó.*

Érdemes megjegyezni, Zentán a *-szor, -szer, -ször* ragos névszó helyett *vēr* főnevet használnak. *Négy vērzsbe vótam nálad.* Bajsán pedig *izrombá* alakkal helyettesítik: *Két izrombá szálát hozzátok.*

Funkciója: 1. *számhatározói: Ęccē vout Budāon kutyováqsáqr.* (Kórógy),

2. *fok- illetve mértékhatározói: Kevésszē vót rajta ez a ruhá.* (Kót);

3. *időhatározói: Ęccer vót ěgy ěmber.* (Temerin).

1.3.18. A *-n* ragos modális *-essivusi* alak lásd 1.3.6.

1.3.19. A *-képp, -képpen* ragos formalisi alak ragváltozatai *-kippen* (Piros), *-kēp* (Kórógy), *-kīpen* (Pacsér). Gyengén megterhelt határozói rag, mindig a lexémához járul.

Funkciója 1. *módhatározói: Mágskēp beszīlōl mást, mint tēnnāp.* (Kórógy). *Mēkülōnbōszetiskīppen mēgcirōgatta az orcáját.* (Piros). *Embōrkīpen viselkōdōt ā mājom.* (Rétfalu).

1.3.20. Az *-ul, -ül* ragos *essivusi-modalisi* alak alakváltozatai: *ārcēl csāp, házīf mēnt* (Kórógy).

Funkcióit vizsgálva a jugoszláviai magyar nyelvjárásokban megtaláljuk még az ősi 1. helyhatározói funkciót, ami az irodalmi nyelvből a ragos névszókban eltűnt, csak a határozószókban és viszonyzószókban él tovább. Az eredeti ablativusi jelentésű *-l* rag locativusi, majd lativusi jelentést vett fel. Ebben a minőségében találjuk meg a következő mondatokban: *Ęnen házīl ment.* (Kórógy). *Onnē házul ment.* (Ada). Testrészek neveinél: *Hāgrīl nīncs szōmi. Ąrcēl ūttem āsztāt ā csāvārgōút.* (Kórógy).

2. *Időhatározói* funkció is ritka a mai köznyelvben, de Göntérházán azt mondják: *Maj kap nyugdíjat öregül* (öreg korában). *Örökül beszélōl, hālgās.* (Haraszi).

A mai irodalmi nyelvben *mód- és állapothatározói* funkciója van az *-ul, -ül* ragnak. A nyelvjárásokban is erre van a legtöbb példa.

3. *Állapothatározó: Elevenül viszik el, ától félt. Étte nyersül a párádicsonot.* (Kórógy). *Levesül fősték a fris disznóhust.* (Gombos). *Pénzül vesz* (cserébe adja). (Kopács). *Kesztem jobbul lenni.* (Szécsiszentlászló). *Sajátájul egyök.* (Szentlászló).

4. *Módhatározó: (rendszerint melléknevek szerepelnek így, de a népnyelvben főnevek is). Párásztul ván a kálágcs (= nincs benne töltelék).* (Kórógy). *Úgy rakta a kólét sokacul öregapám.* (Gombos). *Sikeretlenül jártam.* (Vojlovica).

1.3.21. A *-ként* ragos essivusi-formalisi alak ragjának *-kint* változata használatos Kopácson, Kóton, Bajsán. Ritkán használt rag, csak *állapothatározói* szerepe van. *Egyös gyerökkint nőtt fen.*

1.3.22. A *-val*, *-vel* instrumentalisi — comitativusi ragnak több alakváltozata használatos:

- a) nem illeszkedik: *-vel: Lábel mēktiporták* (Szécsiszentlászló),
- b) nem illeszkedik: *-el: Fejszjel vágd el a lúd nyákát.* (Hodos, Csúza),
- c) nem hasonul: *Kérvénvel* (Székelykeve, Vojlovica),
- d) a szóvégi: *-l* elmarad, a magánhangzó megnyúlik: *-vā, -vē: restāvā, tanittōvā* (Felsőlakos, Péterréve, Domafödi),
- e) a szóvégi *-l* elmarad, a magánhangzó megnyúlik, de nem illeszkedik: *tavasszē* (Péterréve, Domafödi, Gaberje).

Funkcióit vizsgálva elsődleges

1. a közvetlen eszköz megjelölése: *Restával tisztítjuk a búzát. Kérvénvel engették be.* (Székelykeve). *Fejszjel vágd el a lúd nyákát.* (Hodos). *Lábel mēktiportok* (Szécsiszentlászló).

A *-val*, *-vel* ragos névszó 2. *társhatározói* szerepet is mutat: *A tanittóve találkozott* (Gaberje). *Barátnémel vótunk a kiállításon* (Csúza).

3. *Állapothatározó: Nyugott vérel üt a fogorvosnāql.* (Kórógy).

4. *Módhatározó: Nagy sebessége rohant.* (Felsőlakos).

5. *Okhatározó: Éhel hālol meg, hā nem eszō.* (Haraszi).

6. *Időhatározó: Összē, tavasszē mindig beteg.* (Péterréve). *Nappe esett az essō.* (Domafödi).

7. *Helyhatározó: Ótóbusszal jár be Noviszádra.* (Piros). *Vonattá utazik.* (Temerin). Legtöbbsnyire csak közlekedési eszközt jelentő főnévvel! Egyébként ritka a *-val*, *-vel* ragos helyhatározó.

1.3.23. A *-stul*, *-stül* sociativusi alak megszokott kísérőt, hozzátartozót jelöl. Ragváltozatok: *-stu*, *-stü*, *-stül*, *-stül*: *gyükerestül* (Kórógy), *tüjjestü* (Kót, Szécsiszentlászló, Bajsá).

2. *Társhatározó: Családostul kiment Amérikába.* (Piros).

2. *Állapothatározóként: Gyükerestül pusztul a fa.* (Kopács).

3. *Mértékhatarozó: Mindenestül ēmerüt.* (Kórógy).

1.3.24. Az *-ért* ragos causalisi-finalisi alak végződésének változatai: *-ér*, *-ēr*, *-ir*, *-é*, *-it*, *-itt*.

-é ragot használnak Felsőlakosban, Topolyán, Péterrévén; *-it*, *-itt* ragot pedig Kapcán, Hosszúfaluban, Kámaházán, Gaberjén, Radamosen, Banután, Hídvégen, Göntérházán.

Funkcióit nézve -ért ragos névszóval kifejeznek:

1. *Csereviszonyt: Sok pizé vette a házát* (Topolya). *A nyerögér áttám két dáráb ezrest.* (Kórógy). *Piēnzē veszi a búzát* (Felsőlakos). *Ety kis galambitt adott ötven dinári* (Göntérháza). *Sok pénzit atta eszi a lőét* (Hosszúfalu, Kámaháza, Göntérháza, Radamos, Banuta, Hídvég, Gaberje).

2. *Okhatározói viszonyt: Szorgalmájé szeretik.* (Topolya). *Megbüntették a lopásér.* (Hódos).

3. *Célhatározói viszonyt: Fájér mēnt az erdőüre.* (Kórógy). *Kenyirir ment.* (Ókanizsa, Bajsa, Feketics). *Nēm akart mēkhalni Pavelicsé.* (Kapca). *Orvositt, papitt elfutott.* (Kámaháza). *Fájit vót a fágiton.* (Kapca).

4. *Állandóhatározói: Sokér atta el a gyümöcsőt.* (Ludas).

1.4. A nyelvjárásokban előfordul, hogy a határozókat tovább ragozzák, mivel 1. az első rag jelentése elhomályosult (*hazul-ról, alul-ról, hirtelen-nyen*), 2. nem elég világos a rag jelentése (*ottan, itten*), 3. esetleg új funkció fűződik a ragos szóhoz, (*miltátul, edájig, addigra*) 4. analógiásan keletkezik az új alak: *nálamnál*.

1.5. Pontosabb körülményviszonyítás névutós névszókkal történik. A magyar nyelv igen gazdag névutókban, legtöbbjüknel — mint már mondtunk — megvan a háromirányúság. Egy-egy névutónak több változata él a népnyelvben. Most csak néhány névutós szerkezetet említünk meg:

1.5.1. *Viszonyjelentés szerint a legtöbb helyre vonatkozik.*

1. *Hol? kérdésre: Asztal mellett ül.* (Piros). *Ezen fölött süti a szalonikát.* (Vojlovica). *Vizen tüfelül van a folyik.* (Kót). *Vizen áti mén.* (Kapcsa). *Vizen tunnat van a szőlő.* (Petesháza). *Vizen tunnat él.* (Kopács). *Hāgž kívül vān ā gāng.* (Kórógy).

2. *Honnan kérdésre: A fal felől halaccott.* (Padé). *Szűnyokháló álól nēm szābād kībészeln.* (Rétfalu). *Eke után, eke utól vetik. Zsir alá mēksűnik ā rāgntāgst.* (Kórógy).

3. *Hová? kérdésre: Lāgbik közé tēgyők ā szāgkot.* (Kórógy). *Fejik állā vāonkus kō.* (Szentlászló). *Tul ā Dunāorā mēnt.* (Kupušzina).

Az itt említett névutók közül ma már csak a nyelvjárásokban élnek a következők: *tüfelül, tunnat*. A *kívül* névutó ma már *-n* ragos névszóhoz járul, itt még a régi ragtalan névszó + kívül szerkesztésmód él.

1.5.2. *Időre vonatkozó névutók:*

1. *Mikor? kérdésre: Egy hét murva.* (Péterréve). *Ēy hét múlva esküszik.* (Bajsa). *Nāplemēnt utā hirteleny sūtēt lesz.* (Rétfalu). *Kéi-három évnek előte történt.* (Gombos).

Az utolsó mondat névutós szerkezete őrzi a régi szerkesztésmódot. A régi nyelvben ugyanis birtokviszonyban levőnek fogták fel a névszót és a névutót, *-nak, -nek* raggal jelölve az összetartozást.

2. *Mióta? kérdésre felelve: Tegnaptul fogva sokat dőgozik.* (Szécsiszentlászló). *Mātu kezdve nem iszok.* (Piros). *Tēnap ilta nem ētt.* (Kórógy). *Māgtul fogvā jobbān vān.* (Kórógy).

Az *ilta* névutó csak Szlavóniában használatos, régi hangulata van.

1.5.3. *Állapóhatározók kifejezésében résztvevő névutók: Piz nélkül állt ott.* (Piros). *Az nélkü nem jön ide.* (Kishegyes). *Pap nekünt vuotunk.* (Hodos). *Pienz niékün is mēgilt.* (Kót). Érdekes a nélkül névutó (hodosi) *nekünt* változata.

1.5.4. *Módhatározót fejez ki: Sormkivül mondom.* (Kórógy). *Tanulás szerint ülte.* (Kishegyes). *Lābanāl fogvást hūszta.* (Bajsa). *Lābānā fogva tartotta.* (Péterréve).

1.5.5. *Ēn végettem ne veszejcse el a kenyerit.* (Gombos).

Okhatározót fejez ki. A rossz üdö miatt nem vetettünk. (Hodos).

1.5.6. *Célhatározó funkciójú: Jouszāog véget voutāk ā fālukāpuk, hogy nē mēhessenēk bē ā hātāorbā.* (Kórógy).

Csak néhány névutót sorolhatunk fel, de ebből is látszik, hogy nyelvjárásaink még itt-ott őrzik a régit, a régi alakot, a régi szerkesztési módot.

1.6. A *határozószók* (adverbiumok) már mint kész nyelvelemek neveznek meg valamilyen határozói körülményt. A ragos vagy névutós névszó funkcióját végzik több alakváltozatban.

1.6.1. Megkülönböztetünk a valóságos határozószóknál határozott fogalmi tartalmú valóságos határozószókat és névmási határozószókat.

a) *Határozott fogalmi tartalmú valóságos határozószók:*

α) *Helyhatározók:* ithon (Bajsa), iton (Kót), belé, minálunk, magas fen (Kórógy), bennebb (Vojlovica), könnyebb (Vojlovica), szertem, utól (Kórógy), hozzám (Vojlovica), belé, rá (Mohol), belőlle, tüllök, (Piros), tületök (Kórógy), rulam, rúlik, körül-körül (Kórógy).

β) *Időhatározók:* mást (Kórógy, Kót), mailta, régiltá (Kórógy) osztá, (Kórógy); inetimológikus d-vel: osztand (Mohol, Temerin, Doroszló), mozs (Kót), mindöröke (Haraszi), memegent (= ismét), (Kórógy), bas, épen mást (Kórógy), jéppog (Kót).

8. *Állapothatározó:* hanyatt (Vörösmart).

b) *Névmási határozószók:*

1. *Mutató értelemben.*

α) *Helyhatározók:* od (Hodos, Kót), od ben (Hosszúfalu), ęt (Kórógy), ęde (Kórógy, Vojlovica), ęde-odá (Kórógy), ęre-ára (Péterréve, Kispiác), óra = arra (Kopács, Daróc), ęre (Daróc).

Időhatározók: ákko, áddig, ázutá ~ áziltá (Kórógy), ázután (Kót).

Módhatározó: ú, í (Kórógy, Szentlászló), így

2. *Kérdő értelemben:*

a) *Helyhatározó:* mére (Daróc), mére (Bajsa), möre (Péterréve), mire, méré (Kórógy).

b) *Időhatározó:* milta (Kórógy), mijóta (Piros), mijuta (Daróc), müte (Bajsa, Péterréve), mijután (van itt) (Kót), möte (Topolya).

c) *Okhatározó:* mine (Kórógy, Szentlászló, Haraszi).

d) *Módhatározó:* hucso, hutyo (Szentlászló, Kórógy, Haraszi, Rétfalu).

3. *Vonatkozó értelemben:* ahun, hun, ahucso (Szlavónia), ahová, hová.

4. *Határozatlan értelemben:* akárhon, mindenünen, sohásë, (Hosszúfalu, Kórógy, Temerin), kihà-kihà = olykor (Kórógy), sèhucso, sèhutyo (Szlavónia), sèhun (Feketics), sèhun (Kót), sèhun (Padé, Csóka, Szaján, Debeljacsá, Ada, Temerin, Valika Pisznica, Bajsa), sèhon (Kórógy), sèhunsë (Dobronok, Kámaháza, Hídvég), sèhunsë (Topolya), sèhonsë (Torda), sohun (Gaberje, Kapca), sèhásë (Hosszúfalu), sèholsë (Csúza, Karancs). Inetimológikus -d-vel: ottand (Kaviló, Vörösmart).

1.7. *Az igenevek, a főnévi igenév és a határozói igenév (adverbium verbale) is a cselekvés körülményét fejezi ki. A -ni végű igenév változata: mélyhangú igékhez: -nya, magashangúakhoz: -nyi (Topolya, Gombos), — minden alakhoz -nyi (Doroszló, Kishegyes, Kupuszina, Gombos, Muravidék falvai).*

A főnévi igenév

1. *Célhatározóként* szerepel a jugoszláviai magyar nyelvjárásokban is általában mozgást jelentő igék mellett. *Reggel mindanyijan átmënnek frustukolni.* (Hetény). Helyben lételt kifejező igék mellett is előfordul a főnévi igenévvel kifejezett célhatározó, mert az ilyen igék a helyben lételt megelőző mozgást is kifejezik: *Szántani van* (elment szántani és most ott van). *Odavótak aratni męg kukoricát törni.*

2. *Véghatározói szerepe* ritkább a főnévi igenévnek, de előfordul: *nëm ënni vãn; ez dijou* (Kórógy).

3. *Tekintethatározóként* csak szórványosan kerül elő a főnévi igenév: *Vãnni vãn, csak keves.* (Vojlovica). *Alunni alhacc, amenyit akarsz.* (Torda). *Lãtni lãttam, de nem hallottam.* (Ludas).

A -va, -ve képzős határozói igenévben kifejezett cselekvés történés, létezés a

főmondat cselekvéséhez képest egyidejű lehet és befejezetlen: *Sokat tőprengve gondolt az otthonijakra.* (Mohol).

Mondattani szerepe többnyire:

1. *Valóságos állapothatározás: Látva lássa, hogy a csirkék fuldokónak, de hagyj.* (Padé). *Ki van csinálva a haja.* (Gombos). *Még vagyok ijeddel.* (Kupusztina).

2. *Módot fejez ki: Sűgva mondi neki, mennyen ki.* (Haraszti). Többször -st mód-határozóragot kap az igenév: *Ódalvást mēgyők, mind áki bérűgott.* (Kórógy). *Rohanvást futott ki a falubú.* (Torda).

A -va, -ve képzős igenév legtöbb nyelvjárásban alaki módosulást szenved: -val, -vel, illetve illeszkedett alak jelentkezik: *Meg van irral, monddal, ú kel néki lenni. Be van zárra.* (Bajsa).

IRODALOM

HORGER ANTAL, A magyar nyelvjárások, Bp. 1934.

KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink, Bp. 1966.

BERRÁR JOLÁN, Magyar történeti mondattan. Bp. 1957.

A mai magyar nyelv rendszere I—III. (szerk. TOMPA JÓZSEF) Bp. 1961.

J. LOTZ, Das ungarische Sprachsystem, Stockholm, 1941.

OLGA PENAVIN, Die Sprache der ungarischen Bevölkerung der Batschka, Göttingen, 1956. Saját magnetofonfelvételeim, kérdőíveim anyaga.

ВОЗМОЖНОСТИ ВЫРАЖЕНИЯ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ В ВЕНГЕРСКИХ ДИАЛЕКТАХ ЮГОСЛАВИИ

О. Пенавин

Автор занимается с прилепами обстоятельств и с их функциями в венгерских диалектах Югославии. Некоторые венгерские диалекты Югославии из-за своей изолированности сохранили некоторые старые окончания или устаревшие, уже неупотребительные функции. Но в ходе исследований выяснилось и то, что под влиянием других языковых факторов появились и новые функции.

Следовательно, в ходе общих исследований венгерского синтаксиса и морфологии нельзя оставлять без внимания и данные о венгерских диалектах Югославии.

AUSDRUCKSMÖGLICHKEITEN DER ADVERBIALIEN IN DEN UNGARISCHEN MUNDARTEN VON JUGOSLAWIEN

von O. Penavin

Die Verfasserin befasst sich mit den in den ungarischen Mundarten von Jugoslawien gebrauchten Adverbialsuffixen und mit den Funktionen der Adverbialsuffixe. Einige ungarische Mundarten von Jugoslawien haben infolge ihrer Isoliertheit mehrere alten Suffixe bzw. alte, heute nicht mehr gebrauchte Funktionen mancher Suffixe aufbewahrt. Im Laufe der Untersuchung zeigt sich aber, dass auch neue Funktionen — infolge anderer sprachlichen Einwirkungen — auftreten.

Im Laufe der globalen ungarischen syntaktischen und morphologischen Untersuchungen dürfen also auch die Aussagen der ungarischen Mundarten von Jugoslawien nicht ausser acht gelassen zu werden.

A KÖZMONDÁSOK CSOKONAI MŰVEIBEN

Írta: ROZGONYI MIKLÓS NÉ

Csokonai sokat fáradozott anyanyelve pallérozásán, igyekezett megismerni és felhasználni annak kincseit. A közmondásokat is tudatosan alkalmazta gondolatainak, érzelmeinek szemléletesebb kifejezése céljából, mert nyelvi értéküket igen nagyra tartotta:

„... minden nyelvnek külön van meg az ő saját kelleme és mintegy tulajdon színe, továbbá saját sorja és elrakása a szóknak, s öszveköttése a sententiáknak a melyeket ha az ember széjjel bont, azonnal elenyésztí az egész kedvességet, s a venustásnak egész fényét eloltja” — vallja Az ázsiai poezisről írt értekezésében. [1] A költő máshol is visszatér az „öszveköttött sententiákhoz”: „Igaz is az, hogy és ahoz hozzája fogtam, (ti. Tassoni: Elrabolt vödör című vigeposzának fordításához) de majd minden oldalon tapasztaltam, ... hogy annak minden szépségét csak egy szüetett olasz, vagy az olasz nyelvet, szokásokat, történeteket és kivált olasz poétákat esmérő ember érezheti, tele is van az a jeles munka az olasz közmondásokra való ezer célozással, mely helytelenül esnék magyarul, ...”. [2] Valóban ez egy-egy nép tulajdona, mégpedig olyan szellemi vagyona, amelyet a saját szükségleteinek a saját igényeinek, a saját alkatának megfelelően teremtett meg. [3]

„A közmondás általános erkölcsi vagy tapasztalati igazságot, életbölcseességet rövid, velős formában kifejező, rendszerint régi, népi eredetű, gyakran átvitt értelmű, sokszor használt idézett mondat, vagy mondat értékű szókapcsolat. [4] A közmondások tehát önmagukban is kifejezik a beszélőnek a valósághoz való viszonyát, sőt bennük a beszélőnek a véleménye, a valóságnak valamely mozzanatával kapcsolatos állásfoglalása is kifejeződik. [5] Azt szokták hangsúlyozni, hogy az emberiség évszázados sőt, olykor évezredes megfigyeléseinek, életszabályainak és erkölcsi ítéleteinek rövid frappáns formában való kifejezései, s ezért a nép gondolkodásának, észjárásának tükrözői. [6] Számos új tulajdonságot mutatnak azonban akkor, ha akár a köznyelvben használjuk, akár egy költő alkalmazza, ugyanis:

„A közmondások felhasználásakor nem feltétlenül, sőt általában nem valami bölcseességet akar mondani az ember, azaz nem az a célja, hogy világnézetének, élet-szemléletének valamely igazságelemét másokkal is közölje ... az már a beszélő egyéni leleményétől függ, milyen vonatkozásban, milyen beszédbeli helyzetekben tud egy-egy közmondást ügyesen és találóan beleszőni a mondanivalójába.” [7]

A közmondások irodalmi felhasználása igen régi keletű, Csokonainak nagy elődei (bibliafordítók, Pázmány, Mikes Kelemen, Faludi Ferenc stb.) és követői (Petőfi, Arany, Mikszáth, Veres Péter, Juhász Gyula stb.) voltak. Valamennyien tagjai egy sornak, részei az egésznek, s azt bizonyítják, hogy az írás művésze népe észjárásának nyelvi formájával fejezi ki gondolatait, hogy visszajutva ez a forma ismerősnek tűnjön, és a gondolat megtermékenyüljön az olvasóban.

Vizsgáljuk meg az alábbi szempontok szerint Csokonai közmondásait:

1. gondolati tartalom,
2. nyelvi forma,
3. műfaji megoszlás,
4. pragmatikai funkció.

Csokonai közmondásait vizsgálva a legteljesebb magyar gyűjteményt O. NAGY GÁBOR: Magyar szólások és közmondások című könyvét vettem alapul. Azt tekintem közmondásnak, amit O. Nagy Gábor is annak ítél. Amit nem találtam a gyűjteményekben, az feltételezhetően Csokonai egyéni alkotása lehet.

1. Gondolati tartalom

A költő legszívesebben az emberről vall, ez határozza meg közmondásainak tárgyköreit is. Leggyakoribbak az

- a) általános vonatkozásúak,
- b) valamely emberi tulajdonságra,
- c) vagy emberi viszonyra érvényesek.

Emellett figyelemmel kísérjük, hogy alkalmazva milyen változásra képes a tartalom, hogyan igazodik a szöveggörnyezethez, a mondanivalóhoz.

- a) Általános vonatkozásúak:

„Minden nagy igyekezetnek kicsiny a kezdete, fáradságos a munkabavétele, sikertelen az első indulása. De ettől a nagy lélek el nem irtózik.”

(A magyar nyelv feléledése II. 578.)

A nagy-kicsi antoníma hordozza a közmondás tartalmának lényegét, de a költő szükségesnek érzi, hogy a tartalom erősítésképpen a maga szavaival is bővítse, aktualizálja a közmondást „fáradságos a munkabavétele, sikertelen az első indulása.”

Tempefői: „Semmi sincs új a nap alatt, kedves kisasszonyom. Ez a világ játszadzik a maga fiaival, s azok is a világgal.”

(Tempefői III. 114.)

Igen semleges jelentéstartalmú, szinte nyelvi klisészerű közmondás, de itt helyén van, mert a Mi újság? kérdésre válaszol. Egyszerű társalgási formula.

Ma már alig ismerjük, de Csokonai korában használhatták, s a jelentéstartalma is igen találó volt a következőnek:

Fenekes: „Ej uraim, sokat végeznek Bécsbe, de elrontják az égbe. Elronthatná az a cafrangás német fickó az úr szerencsáját? Lám az urat rég óta esméri a kisasszony s tudok is annyit benne, hogy szereti is.”

(Cultura III. 361.)

’Még ha származik is valami jó a magyar ügyeket intéző bécsi uraktól, elsikkad a megvalósulás során’ (régí). [8] Inadekvátnak tűnik ez a jelentés a fenti szöveggörnyezetben. A — főleg — politikai tapasztalatot egy nagyon személyes ügyre célozza a költő? Nem. A közmondás tartalmának magvát tartja csak meg: ’a jó elsikkadhat a megvalósulás során’.

Figyelemre méltó az alábbi is:

„Nem vesszük bé cadentiának, ha mind a két sornak sarkalatja ugyan egy szó, ... de igen is bevesszük és emberséggel kalánnal szépnek is tartjuk az egy szóból álló candentiát, ha az a szó más más értelemben van véve. p. o.

Már a kék égnek

Ragyogó lámpásai égnék.

Már az ilyen, szép, ha csak hellyel közel és önkényt, erőltetés és affectálás nélkül esik meg, mint valami kellemetes poétai pongyolaság.”

(A magyar verscsinálásról II. 529.)

Jelentése

a) 'nem illik mohón és túlságosan sokat venni abból, amivel kínálják az embert'

b) 'legyen emberség'. (táj). [9]

Az idézett szövegben: 'mértékletesen, bizonyos mértékig'. Csak a gondolat lényegét emelte ki, a hosszabban idézett szöveg más részei is igazolják azt. (Már az ilyen szép stb.) Itt nem az elmondottakat összegzi, mint pl. az előzőeket, hanem a mondatba beilleszti tartalmi és formai szempontból is. (Formai jegyeiről később, a nyelvi forma elemzésénél.)

b) Emberi tulajdonságra vonatkozó

Gyakori közöttük az elmarasztaló, hibáztató, negatív tulajdonságot hordozó. Többségük ma is ismert és használt.

„Bagoly: Micsoda? Tán azt gondoltátok bohók, hogy az úri asztaloknál kedves vendégek vagytok sülvé, vagy fővé? Ho ho! ordas, a *kutyából nem lesz szalonna*.”

(A bagoly és a kócsag II. 404.)

„Néha hibáztam, megvallom, *de aki nem hibázik, angyal az*; aki hibáját meg nem ismeri, gazember az.”

(Csokonai V. Mihály búcsúzó beszéde a debreceni kollégium ifjúságához II. 593.)

A „*nincsen ember hiba nélkül*” közmondás egyik változata teljesen azonos tartalommal. [10] Érdekessége, hogy kiegészíti a költő ezt a gondolatot a maga tapasztalta igazsággal ti. „...aki hibáját meg nem ismeri, gazember az”. Azt hihetnénk, hogy ez is a közmondáshoz tartozik, hiszen szerkezetileg is hasonló:

„aki nem hibázik — angyal az”

„aki hibáját meg nem ismeri — gazember az.”

A közmondás igazságának a súlya áttevődik a következő mondatra is, erősíti, hitelesíti azt.

Arra is találunk példát, hogy megcsonkítja a közmondást, de a tartalom nem esik csorba, mert az olvasó gondolatban kiegészítheti, sőt ezt a költő is megkönnyíti:

„Mit nyér hát; ki mindent meg-vét oktanul;

Őtet is meg-veti minden: *s kárán tanul*. —

A kevélység csupán a bolondnak gondja:

Úgy van! mert a kevély a világ bolondja.”

(A kevély I. 109.)

A teljes forma: „*Kárán tanul a bolond*” — 'akkor látja az ember, hogyan kerülhetne volna el a kárt, amikor már megesett a baj'. [11]

A sor végén elhagyja, de alább többször is kiírja a költő a „bolond” szót, s így nincs hiányérzetünk, bennünk egészsé kerekedik a gondolat.

Ritkán használt és kevésbé ismert közmondás a: „*terem az ember*” = 'sok az ember, sok közte a hitvány is'. [12]

„A derékségig felmehet az ember tanulás, olvasás és fáradhatatlan munkásság által is, elméjét bővebbé, szebbé, magasabbá teheti iparkodásával: de herosi nagyságot ilyen mesterséggel senki sem szerezhet magának, és ha valahol, itt igaz az a régi magyar mondás, hogy: *terem az ember*.”

(Az epopeáról közönségesen II. 550.)

A „poeta natus” és a „poeta doctus” kérdéséről elmélkedik a költő, elmondja, hogy szorgalommal sok mindent elérhet az ember, de a herosi nagysághoz ez kevés.

Lényeges megállapításait nemcsak summázza a közmondás, hanem motiválja is: 'sok az írogató ember, de nagyon meg kell válogatni ki az igazán értékes művész, mert sok közöttük a hitvány'.

„Dudva közt is virág a virág” = 'ami szép vagy jó, azt a rossz környezet sem rontja meg' (táj) [13] — mondja a közmondás. Igazságát a tapasztalat hitelesítette, a költőnek mégis kételeve támad a hitelesített igazságot illetően:

„Hány jó ész lett vaddá,
Hogy nem művelték?
Hány polgár bunyikká?
Hogy jóba nem nevelték!
Dudva lenne a dudvák
Közt az ananász:
Kanász marad a kinek
A nevelője kanász.”

(Jövendőlés az első oskoláról a Somogyban I. 393.)

A „virág” helyett az „ananász” valószínűleg egyik tájnyelvi változat.

Az ananász csak megművelt, gondozott földben nevelve hozza meg a várt termést. Ha dudva közt élne, dudva lenne maga is. A „somogyási paraszt” is csak paraszt marad, ha műveléséről nem gondoskodik. A közmondás alkalmi jelentés-változata tehát ez lesz:

'ami szép vagy jó, azt a rossz környezet sem rontja meg, de csak megfelelő környezetben tud igazán kiteljesedni.'

c) Emberi viszonyra, tevékenységre vonatkozók

Számtalan árnyalata lehet, nehéz körülhatárolni, mert az „emberi viszony” és „tevékenység” is sokféle.

Jelenthet kölcsönösséget:

Ábrahám: „*Két emberen áll a vásár* — szabad kérni,
szabad tartani — nem úgy van Thekintetes uram?”

(Cultura III. 338.)

Kettőn áll a vásár = 'két személytől függ a dolog: attól aki kezdeményez, s attól aki elfogadja'. [14] Az „emberen” szó betoldása itt tompítja a közmondás életét, ti. azt, hogy egyenlő rangú tárgyalófelek Ábrahám a kereskedő és a tekintetes úr.

Jelenthet közös megegyezést:

Szuszmir: „Minek beszélnek hát kemetek olyan sok hiába valót?
Elég egy pap egy templomba. No még egyszer elkezdem.”

(Tempefői III. 140.)

'Egyszerre csak egy ember beszéljen' (népi). [15] Itt: 'Csönd legyen, most én beszélek!' Tartalmazhat tanácsot:

„Sok író ennek (ti. a magyar nyelvnek) alkalmatlan voltával csak saját tehetetlenségét, vagy pedig restségét palástolja. — *De ne piszkáljuk a darázsokat* Sok nemzeteknél egész századokkal is hátrább vagyunk a tudományokba és a kulturának egyéb meibe.”

(A magyar nyelv feléledése II. 579.)

Darázst ne piszkálj = 'ne bosszantsd az ingerlékeny természetű embert!' [16] Kifejezhet értékelést:

„Ámde *számár bögtét a mennyországba ki hallja?*
A mint a magyarok példabeszédje tanít”

(Nemes bátorítás II. 54.)

Szamárbógés nem hallatszik a mennyországba = 'akinek van esze, semmit sem ad a hitvány emberek vádaskodására, szájalására (népi). [17]

Pofók: „Óh fájdalom! úgy szólván, megkövetem az urat, ő kegyelme, hát olytatén állapotba olyan mint a korcs agár, *Solómnak bagoly fia*, úgy szólván, hát ökelme talám szégyenl is magyar lenni.”

(Cultura III. 341.)

A fenti közmondás ismert formája: „nem lesz a bagolynak sólyom fia” = 'hitvány embernek nem szokott derék gyermeke lenni'. [18]

Csokonai itt éppen a fordítottját mondatja a szereplővel, ti. 'derék embernek hitvány gyermeke' lett. Az ellentét, a szembeállítás mindkét változatban hatásos figyelemfelkeltő eszköz.

A közmondások gondolati tartalmát szabadon variálja a költő, de ez sehol nem értelemszavaró. Sőt, ahol valamiben eltér a megszokottól kicsit meglekenti az olvasót, aki az ismert jelentésre számít, s egy nem várt fordulattal találkozik. „Így bizonyító erejének hatásfoka is nő, s eredeti stílusértékét a maga művészi megformálásának erejével is növeli.” [19]

2. Nyelvi forma

A közmondások szótári alakja mindig mondat értékű zárt szerkezet, bizonyos megszokott formává merevült. A folklorisztika is így tartja számon. A gyakorlat több lehetőséget ad az elérendő céltól függően a közmondás alkalmazására. A zárt nyelvi szerkezetet felbonthatja a költő, s az általános elvi szinten mozgó jelentést az éppen adott helyzethez igazítja, s így a valósághoz való viszonya a hallgató számára nyilvánvalóvá válik.

A Csokonai használta közmondások vizsgálatánál tehát szembetűnik, hogy két formával találkozunk:

a) a közmondás *szótári alakja* — zárt nyelvi szerkezettel,

b) a közmondás *szöveghez alkalmazott változata* — feloldott nyelvi formával.

Mindkét változatnál feltételezi a költő a közmondás pontos jelentéstartalmának ismeretét, csak ennek tudatában értelmezheti a hallgató az adott helyzetnek megfelelően.

a) Szótári közmondás

Minden változtatás nélkül a szótárból megismert formában kerül a közmondás a rendeltetési helyére. A költő többféle célt valósít meg vele. Használja akkor, ha azt akarja bizonyítani, hogy a közmondás általános igazsága érvényes arra az egyedi esetre is, amiről éppen szó van. Elsődleges tehát az általános igazság, tapasztalat — ezt rögzíti az olvasóban, s másodlagos a következtetés, hogy a szóban forgó esetre is találó a megállapítás.

„A derékségig felmehet az ember tanulás, olvasás és fáradhatatlan munkásság által is, elméjét bővebbé, szebbé, magasabbá teheti iparkodásával: de herosi nagyságot ilyen mesterséggel senki sem szerezhet magának és ha valahol, itt igaz az a régi magyar mondás, hogy: *terem az ember*.” [12]

(Az epepéáról közönségesen II. 550.)

Az alábbi idézetekben a közmondás szerepe összegezés, általánosítás.

Bagoly: Micsoda? Tán azt gondoltátok bohók, hogy az úri asztaloknál kedves vendégek vagytok sülvé vagy fővé? Ho, ho! ordas, *a kutyából nem lesz szalonna*.”

(A bagoly és a kócsag II. 404.)

'A rossz természet ellen nehéz küzdeni.' [20]

Aki eddig nem nézte jó szemmel a kócsagot, ezután sem teszi. Nem változik a rossz természetű úri társaság sem, hisz, „*a kutyából nem lesz szalonna*” Summás bizonyíték ez az olvasó számára.

„De ettől a nagy lélek el nem irtózik. *Ha soha nem kezdünk, soha nem is végezzünk.*
(A magyar nyelv feléledése II. 579.)

Jelentése 'aki nem kezd hozzá a tennivalóhoz, soha nem fejezi be'. [21]

A zárt szerkezetű közmondás segíti hitelessé tenni a költői igazságot. Sugallja, hogy sokan tapasztalták, számtalan egyedi esetből általánosították, igaznak kell lennie erre az egy valóságos helyzetre vonatkoztatva is.

b) Alkalmazott közmondás

A költő igen gyakran feloldja a közmondás zárt nyelvi szerkezetét és beleilleszti a szövegbe, alkalmazza, így válik élővé a tartalma is. Az elvont általános igazságot konkretizálja, sőt néha még a jelentésén is módosít. Mint azt az előzőekben említettem, feltételezi a szótári alaknak és jelentésének pontos ismeretét. Az alkalmazott közmondással hosszas magyarázkodást kerül el a költő, elég egyetlen utaló szó, hogy megértsük a szándékot:

„Öszvecsapnak s Grand Brekekét
Nyálnádtői levágja,
Grand Brekeke megharagszik,
A tromfot visszavágja.”

(Békaegérharc I. 24.)

A tromfot tromffal szokták leütni = 'a sértést hasonló sértéssel, bántalommal szokták megtorolni.' [22] Az idézetben csak a *tromfot* szó szerepel, mégis megértjük, hogy a sérelmet megtorolta a békák nemes vitéze. Ugyanez a közmondás máshol:

„Ez tehát tanácsom: rajta! ne késsetek,
Minden társainkba oly lelket öntsetek
Hogy köz gyalázatunk *megtromfolására*
Kiki a köz munkát vállalja magára.”

(Dorottya I. 583.)

Felismerhetetlenül megváltozott a közmondás formája, a belőle kiragadott szó „tromf” más szuffixumokkal ellátva kerül elénk. Főnévből > ige > elvont főnév + birtokos személyrag + határozórag s a szó elején befejezettségre utaló igekötő. Ezekkel a grammatikai eszközökkel konkretizálta a közmondás jelentéstartalmát. Benne van az ige hordozta dinamizmus, az elvont főnév általánosítása, a helyzetnek megfelelő hivatalos színezet, a birtokos szintagmatikus kapcsolat — „gyalázatunk megtromfolására” — pedig egyedivé teszi a jelentést.

Csokonainál a konkretizálás grammatikai eszközei lehetnek szótaniak és mondat-taniak. Néhol mindkét módja előfordul, így szinte észrevétlenül igazodik a közmondás a mű tartalmához, formájához, amint ezt az alábbi példák is bizonyítják.

„*Ámde számár bögtét a mennyországba ki hallja?*
A mint a magyarok példabeszédje tanít.”

(Nemes bátorítás II. 54.)

Számárbögség nem hallatszik a mennyországba = 'akinek van esze, semmit sem ad a hitvány emberek vádaskodására'. [17] A kijelentő mondatot kérdővé alakítja, de a kérdésben a válasz is benne van.

Az összetett szóból „számárbögség” felbontva birtokos szerkezetű lesz; „számár bögtét”. Az igei állítmányt tárgyasan ragozza „hallja” és határozott tárgyat tesz mellé „— bögtét” —. Egyetlen személyre célozza ezekkel az eszközökkel a közmon-

dást, 'egy hitvány ember vádaskodik, de senki nem hallgat rá', kb. ez lesz a jelentése az idézett szövegben.

Feltételes múlt időt használ a feltételes jelen idő helyett.

„Mivel érdemletem? Egek! ugyan mivel?

Lám lett volna mivel, csak lett volna kivel,

Sem pénzt, sem eszt én nem néztem volna,

Sem nevét, sem képét, csak férfi lett volna.”

(Dorottya I. 575—6.)

Volna mivel, de nincs kivel, volna kivel, de nincs mivel = 'annak tréfás jellemzése, hogy amíg fiatal az ember, nincs házastársa, nincs kivel szerelmeskednie, amikor pedig már eljár fölötté az idő, nem képes a szerelemre' (kissé durva). [23]

Dorottya számára a múltban is csak feltételesen volt igaz a közmondás tartalma.

Néha a mondatok szerkezetén, terjedelmén módosít a költő, s ezzel a tartalma is egyedivé, újszerűvé válik, s csak azért nem értelemzavaró, mert bennünk él az ismert, szótári forma.

Többszörösen összetett mondatot egyszerűbbé módosít.

„Finnyás henyék, kiknek a has istenetek,

Herék, kik *csak azért éltek, hogy egyetek.*

Hány fogásba esett jó ízűn a falat,

Hogy hasfájás nem jött reátok az alatt?”

(A nyár I. 63.)

„Nem azért élünk, hogy együnk, hanem azért eszünk, hogy éljünk” = 'az evés feltétele, nem pedig célja az életnek'! [24]

Eredetileg 4 tagmondatból álló többszörösen összetett mondat e közmondás. Két szakaszra tagolhatjuk. Az első: „Nem azért élünk, hogy együnk” mellérendelt ellentétes, a második szakasszal „hanem azért eszünk, hogy éljünk”. Az első szakasz 2 tagmondata alárendelő viszonyban van egymással — célhatározói alárendelés, a második szakasz két tagmondata hasonlóképpen. Az első szakasz tagadó értelmű, a második állító.

Csokonai átalakítja, rövidíti a közmondást. A második szakaszt — 2 tagmondatot — elhagyja, — megszünteti az ellentétes mellérendelést, s egy célhatározói alárendelés is kiesik. Az első szakasz első tagmondatát tagadóból állítván alakítja, s marad a két tagmondat között a célhatározói alárendelő viszony.

Az eredmény, az olvasóban egy pillanatra felvillan az eredeti jelentés, de érthető hogy itt éppen a közmondás jelentéstartalmának ellenkezőjét állítja, sőt a „csak” módosítószóval nyomósítja állítását, és ellensúlyozza az eredeti formában szereplő „nem”-et.

A rövid egyszerű mondatot összetetté alakítja, és mondatrészekkel is bővíti: „Én sem az I betűvel élők között nem nevelkedtem, sem még eddig versembe ilyen szabadsággal nem éltem: elhiheti hát akárki, hogy *nem a magam, hanem a köz igazság fazeka mellé szítok.*”

(A magyar verscsinálásról közönségesen II. 532.)

„Ki-ki a maga fazeka mellé szít” = 'mindenki a saját érdekeit nézi, mindenki önmagának kedvez' (rég). [25] Kizáró ellentétes mellérendelő összetett mondatá alakítja az egyszerű mondatot. Szétbont egy birtokos szerkezetet — „magam fazeka” 'saját érdek' jelentéstartalmat hordozta — és átformálja. A volt determináns tagadja (nem a magam), és új determinánssal alkot szerkezetet („köz igazság fazeka”). A mondat többi része marad azzal a változtatással, hogy az igei állítmány ragot kap.

A közmondás jelentése is bővült, mert eddig tudtuk, hogy „ki-ki a maga fazeka

mellé szít”, itt megtudhattuk, hogy a költő ezzel ellentétben „a köz igazság” érdekeit tartja szem előtt, nem a magáét.

Az ilyen feloldott, ragozott közmondásokat O. NAGY GÁBOR szólásként említi. [26] Ebből következik, hogy a költői gyakorlatban a szólások bizonyos típusa néha nem más, mint alkalmazott közmondás. Az alkalmazó a közmondás hordozta életigazságra, tapasztalatra gondol, és azt igazítja a mondanivalójához.

Az előző fejezet (1/a pontjában) utaltam az — „*emberséggel kanállal*” — nyelvi érdekességére is. Ez nem mondat, csak töredéke annak. Eredeti formája bizonyára kerek egész volt, de a gyűjteményekben nem sikerült nyomára bukkanni. O. NAGY GÁBORNÁL két változata szerepel, „*emberséggel marékkal*” és a Csokonai által is használt. [19] Találunk más hasonlót is pl. „*erdőre tőkét*” = ’fölsleges annak adni, akinek amúgy is bőven van’ [27] szintén nem egész mondat, egyik része hiányzik (ti. „nem kell hordani”). Itt mondat volta kétségesse válik, de mondat értékét megtartja. Az eredeti forma azonban nem ismerhető fel.

A közmondás nyelvi szerkezete lehet pl. párhuzamos felépítésű mondat, hiányos mondat, egyszerű kijelentő mondat, felszólító mondat stb. Ezek mintájára a költő maga is alkothat közmondást, s ha máshol nem akadunk nyomára, feltételezhetjük, hogy egyéni alkotás. Ilyen bizonytalan eredetű az alábbi:

Pofók: „*Én azt tudom, mind értem olyatén állapotba, de megkövetem,
azt szokták mondani, hogy aki oda nem viszen, bizony nem is hoz
az onnan.*”

(Cultura III. 341.)

Jelentése kb.: ’aki tehetségtelen, buta, üres — nem sok ragad arra máshol sem’.

Égre követ ne dobj, mert fejedre fordul = ’aki az égi hatalmakat megsérti, magának szerez bajt’ (rég) [28] analógiájára alkothatta Csokonai ennek tartalmilag is módosult népiesebb változatát:

„Nagy lélekre szokás alacsony lelkeknek ugatni,
Mert ki mivel bír, becsteleníti kívül,
Benn maga mérgétől rongáltatik: én pedig inkább
Szánom az illy embert, mint sem irigye legyek,
Mert: *ki az égre pököd, maga képét szokja leköpní.*”

(Nemes bátorítás II. 54.)

’Ki magánál különb embert bánt, hitványabbá válik általa.’ Itt különösen szükség van az összegező mondatra, mert az előző sorokban is ezt a gondolatot taglalja a költő, s a közmondással általánosít.

A folklorisztika és stilisztika a közmondások jelentéstartalmával, illetve stilisztikai funkciójával foglalkozik elsősorban. A költők által alkalmazott közmondások nyelvi formája, amint láttuk, sok érdekességet hordoz grammatikai felépítését illetően is.

3. Műfaji megoszlás

A vizsgált anyagon tapasztaltak alapján 32 közmondás eloszlási aránya a következő:

próza 15
vers 10
dráma 7

A leggyakoribb a prózai művekben a közmondások felhasználása ezt az eddigi idézetek is bizonyítják. Egészen személyes jellegű írásaiban is találunk közmondásokat.

„Én reményelem, hogy mi néhány nap múlva egymásban megörvendeztetünk és az eddig való aggodásunk fűszerszáma fog lenni jövődő gyönyörűségünknek. *A keserű után édesebb az édes is.*”

(Levél Lillához II. 653.)

Aki a keserűt nem kóstolta, nem tudja mi az édes = 'aki nem szenvedett, nem tudja, mi a boldogság' (táj). [29]

Magyarul írta értekezéseit is (A magyar verscsinálásról közönségesen, A magyar nyelv feléledése stb.) s a közmondásokat segítségül hívta, hogy mindenki számára érthető legyen az általánosítás, a magyarul gondolkodó is megértse elmékedését.

A drámákban és a versekben kb. egyenlő az előfordulási arány. Az előbbiben nem zavaró az összetett mondat. Fenekes: „Ej uram, *sokat végeznek Bécsbe, de elrontják az égbe.*”

(Cultura III. 361. [8])

A vers inkább rövidebb, illetve a versformához illő közmondást fogad el.

„Miért bántja a papokat?
Darázfészket ne piszkálj
Tönkre tette Trenk azokat,
De tán neki most is fáj
Hogy a kölcsönt vissza mérték,
Mert a mennybe is kísérték
A tüzes anathemák”.

(A fűzfa sípra észrevételek II. 151.)

4. Pragmatikai funkció

A Dorottya előljáróbeszédében így vall Csokonai:

„Stylusomat szándékoztam céloimhoz, a dologhoz és a személyekhez alkalmaztatni és hogy epopeám néha-néha drámai formát is vegyen magának, s annál fogva még tarkább legyen, a scénák pedig jelenvalóbbá és érdeklőbbé legyenek: imitt-amott magokat beszéltetem a személyeket... Vesse össze a figyelmes ember Bordácsnak, Dorottyának, Rebekának, Opornak, Gergőnek Vénusnak beszédjeit, reményelem, nem fogja azokat cél ellen valónak vagy unalmas pótolékoknak tartani.”

(Dorottya — Előljáróbeszéd I. 549—550.)

A leírt műhelytitkot nemcsak a Dorottyára, hanem valamennyi művére vonatkoztathatjuk.

A közmondásokban természetüknél fogva, mindig van valami stilisztikai többlet s ehhez járul még a költő teremtette szövegkörnyezet. Jelentős elemei a stílus élenkítésnek, szemléltetésnek, jellegzetes ízt, erőt kölcsönöznek a stílusnak.

Többféle árnyalatot is kifejez velük a költő.

Tréfás:

Szuszmir: Minek beszélnek hát kemetek olyan sok hiábavalót? *Elég egy pap egy templomba.* No még egyszer elkezdem.

(Tempefői III. 140.) [15]

Durva:

„Mivel érdemlettem, Egek! ugyan mivel?
Lám: *lett volna mivel, csak lett volna kivel.*”

(Dorottya I. 575.) [23]

Gúnyos:

Fenekes: „*Ej uram, sokat végeznek Bécsbe, de elrontják az égbe.* Elronthatná az a cafrangos német fickó az úr szerencséjét?”

(Cultura III. 361.) [8]

Semleges:

Tempefői: *Semmi sincs új a nap alatt*, kedves kisasszonyom.

Ez a világ játszadozik a maga fiaival, s azok is a világgal.

(Tempefői III. 114.)

Külön stilisztikai értékük a közmondásoknak a ritmusosság és a rím. A prózai szövegben figyelemfelkeltő:

„... amaz cifra zérus, *egy cifra is semmi száz cifra is csak semmi!*
Örültem annak, mikor egy nyíltszívű, egy értelmes gondokozású
ember csak feje ráütésével jelentette is tetszését.”

(Csokonai V. M. búcsúzó beszéde II. 593.)

A cifra semmit sem ér = 'nem a külső alapján kell megítélni az embereket, dolgozat'. [30] (A cifra szó itt, 'nulla') A *semmi-semmi* rímel is és alaki erősítés is. Kedveli az ellentétet, szembeállítását:

„De ettől a nagy lélek el nem irtózik. *Ha soha nem kezdünk, soha nem is végezzünk.*
Ellentétes jelentésű szó és belső rím: kezdünk, végezzünk.

(A magyar nyelv fejlődése II. 579.)

Pofók: ... de megkövetem, azt szokták mondani, hogy *aki oda nem viszen, bizony nem is hoz az onnan.*

(Cultura III. 341.)

Ellentétes jelentésű szó: visz, hoz.

A versben jobban érvényesül a ritmus, lüktetőbb lesz a költemény.

„Igazán mondja hát Igrici, Szalonna:
Nem lesz a kutyából soha is szalonna.”

(Csetneki pergő II. 323.)

A sorok végén játékos a kínrím.

„Mivel érdemlettem? Egek! ugyan mivel?
Lám *lett volna mivel, csak lett volna kivel.*”

(Dorottya I. 575.)

A sorvég is rímel, s a közmondás ezen kívül belső rímet is tartalmaz.

Csokonai költői nyelvében a közmondások száma se több se kevesebb, mint amennyi a korabeli magyarul beszélő közember nyelvhasználatában előfordulhatott. „Kitetszik” azonban a tudatosság és gondosság, amellyel a megfelelő helyre és céllal illesztette a költő ezeket az „előre gyártott nyelvi épületelemeket”. Tartalmukat illetően igen változatos a repertoárja, és mint láttuk, Csokonai fordít is a jelentéstartalom, s nem egyszer éppen a közmondással ellenkező gondolatot fejezi ki. Figyelemfelkeltő maga a közmondás is, de a visszájára fordított igazság különösképpen. Esetenként csak módosítja a tartalmat. Máskor feloldja a közmondás zárt nyelvi szerkezetét — annak eredeti gondolati tartalmát megőrzi, de formailag a szóláshoz válik hasonlóvá. Grammatikailag is átalakítja a legtöbb közmondást, a szavak szuffixumokat kapnak, változik a szórend, szavakat cserél fel, a tartalomhoz illőbbre, kifejezőbbre. Megváltoztatja a közmondások terjedelmét, néha csak a legjellemzőbb

kiragadott szóval utal a közmondásra. Példát találtunk arra is, hogy nem kerek egész mondat a közmondás; vagy a költő csonkítja meg, igazítja a vershez, vagy mondat-töredékként él a nyelvhasználatban is. Stilisztikai jelentőségét a gazdag árnyalási lehetőség, a benne rejlő ritmus és a gyakran fellelhető rím adja. A módosított alakban előfordult közmondások stílusértéke igen jelentős. Bármilyen műfajú és témájú műben megállja a helyét.

Csokonai költői gyakorlata igazolja O. NAGY GÁBOR megállapítását: „A közmondásokat ... nemcsak teljes kijelentést tartalmazó, önmagukban befejezett és tovább nem viszonyítható hagyományelemekként lehet vizsgálni, hanem azt is kell néznünk, hogy mint közlésbeli egységek, milyen funkciót töltenek be az élő beszédben, mennyiben alkalmasak arra, hogy a beszélőnek valamely aktuális valóság-helyzethez való viszonyát kifejezzék.” [31] A közmondások mint láttuk alkalmassá váltak „sajátosan nyelvi funkció betöltésére”. A legkülönbözőbb beszédhelyzetben — könnyed társalgásban, versben, komoly értekezésben indokolt a használatuk. A tartalom is és a forma is népdalszerűen variálható. Csokonainál nem a szótári forma, hanem az alkalmazott közmondás gyakori, ez érthető is és természetes, mert ahogy a meglevő szókészletből új szavakat alkot esetleg hapax legomenonokat, úgy a közmondásokkal is megteszi ezt. Ezekkel könnyebb a dolga, mert elég csak utalni a közmondás jelentéstartalmára, a többi elvégzi az olvasó képzelete, logikus gondolkodása — a meglevő előzetes ismeretek alapján. Csokonai stílusáról írja SZABÓ ZOLTÁN, de a közmondások használatára is találó megállapítása:

„Csokonaira ... jellemző: a hétköznapiság, természetesség, és egyszerűség, népies hang, elevenség, valamint a kellem és könnyed játékosság. E sokszínű stílus jegyeit összetartó erő minden bizonnyal az, hogy Csokonai a stílusformálásában hajlékonyan alkalmazkodott a tárgyhoz, hangulathoz és a személyekhez.” [32]

IRODALOM

- [1] HARSÁNYI—GULYÁS, Csokonai Vitéz Mihály összes művei. 1922. Bp., Az ázsiai poézisről. II. 501.
- [2] uo. Az eposzról közönségesen II. 555.
- [3] O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966. 9.
- [4] A Magyar Nyelv Értelmező Szótára. Bp., 1965. IV. 462.
- [5] O. NAGY GÁBOR i. m. 12.
- [6] uo. Bp., 1966. 15.
- [7] uo. Bp., 1966. 19.
- [8] uo. 76.1/435.
- [9] uo. 175.1/534.
- [10] uo. 175.1/522.
- [11] uo. 334/301.
- [12] uo. 175.1/531.
- [13] uo. 151.1/393.
- [14] uo. 357.1/925.
- [15] uo. 542.1/155.
- [16] uo. 138.1/14.
- [17] uo. 614.1/218.
- [18] uo. 63.1/72—74, 64 1/81—82.
- [19] SOLTÉSZ KATALIN, Babits Mihály költői nyelve. Bp., 1965. 102.
- [20] O. NAGY GÁBOR i. m. 409.1/2300.
- [21] CZUCZOR—FOGARASI, A magyar nyelv szótára. Pest, 1862—74. III. 659.
- [22] O. NAGY GÁBOR i. m. 684.
- [23] uo. 481/800.
- [24] uo. 169.1/367.
- [25] uo. 201.1/368.

- [26] O. NAGY GÁBOR, Mi a szólás? MNy. L, [1950]: 125.
 [27] O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966. 177 l./583.
 [28] uo. 164.1/235.
 [29] uo. 355.1/868.
 [30] uo. 113.1/43.
 [31] O. NAGY GÁBOR, Egy új magyar szólás- és közmondás-gyűjteményről. Nyr. 88 [1964]: 307.
 [32] BARTHA—HORVÁTH—JÓZSA—SZABÓ, Kis magyar stilisztika. Bukarest, 1968. 44.

ПОСЛОВИЦЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧОКОНАИ

Розгони Миклошне

Пословица является живым выражением и употребляется полноценным предложением и в поэтическом языке. Она употребительна чуть ли не с первого же момента венгерской письменности. Пословица — народного происхождения, отражение хода мыслей народа, поэтому её назначение в том, что с её помощью поэт, писатель приближается к читательской публике.

Чоконаи и с употреблением пословиц доказывал, что он написал свои произведения для лиц, говорящих на венгерском языке, чтобы как можно больше людей понимали и принимали его мысли.

Употреблённая пословица интересна и по содержанию и по языку. Знакомую форму свобод но варьирует поэт, раскрывает закрытые языковые структуры и преобразовывает их соответственно цели: из более короткого предложения делает более длинные и наоборот, слова получают новые суффиксы, и часто лишь одно слово указывает на пословицу.

Его содержание тоже меняется, иногда совсем изменяется, и поэт говорит противоположное содержанию пословицы.

Пословицы являются значительными элементами оживления стиля, поднятия наглядности.

Она состоятельна в произведениях любого жанра и на любую тему.

SPRICHWÖRTER IN DEN WERKEN VON CSOKONAI

von M. Rozgonyi

Das Sprichwort erscheint auch in der dichterischen Sprache als eine lebende und gebrauchte Wortfügung. Sie wurde beinahe von Anfang der ungarischen Schriftlichkeit an verwendet. Das Sprichwort ist volkstümlicher Herkunft, es verrät die Denkart des Volkes, also seine Funktion ist, dass der Dichter mit seiner Hilfe dem Leserkreis näherkomme.

Csokonai hat auch durch die Anwendung von Sprichwörtern bewiesen, dass er seine Werke für die ungarisch Sprechenden geschrieben hat, damit je mehr Menschen seine Gedanken verstehen und annehmen.

Das angewandte Sprichwort ist gleichzeitig ein inhaltliches und sprachliches Interessante. Die bekannte Form wird vom Dichter frei variiert, er löst die geschlossene sprachliche Konstruktion auf, und gestaltet sie dem Ideengehalt entsprechend: aus einem kürzeren Satz formt er einen längeren und umgekehrt, die Wörter bekommen neue Suffixe, oft weist er nur mit einem Wort auf das Sprichwort hin.

Auch der Inhalt modifiziert sich, manchmal wandelt sich sogar vollständig um, der Dichter sagt das Gegenteil von der durch das Sprichwort ausgedrückten Wahrheit.

Die Sprichwörter sind wesentliche Elemente zur Belebung und Vergegenständlichung des Stils.

Das Sprichwort behauptet seinen Platz in Werken jedweder Gattung und jedweden Themas.

POLITIKAI FORDÍTÉSEK PETŐFI MŰVEINEK NÉMET FORDÍTÁSAIBAN*

Írta: SZENT-IVÁNYI BÉLA

Az a német polgárság, amely a múlt század közepén osztozott Heine és Bettina von Arnim lelkesedésében a forradalmár Petőfi iránt, a század utolsó negyedében nagy gazdasági és ideológiai változáson ment át. A kapitalista rendszerben megerősödve uralkodó osztállyá vált. Elfordult az Ifjú Németország eszméitől, 1848 demokráciájától, és Petőfiben sem kívánt más látni, mint a polgári szabadságvágy egykor számára nagyon korszerű költőjét, aki még szerelmi verseiben is a feudális társadalom feletti győelmét hirdette. Nem kívánta azonban őt radikális politikai harcában követni, mely a fennálló rendet veszélyeztette volna. A lenini „két kultúra” ellentéte Németországban élessé vált, és az igazi Petőfi csak az elnyomottak művelődésében talált menedéket. [1]

Magyarországon a kapitalizmus irodalomtudománya a Petőfi-kép meghamisítását csak az interpretálás eszközeivel hajthatta végre. Németországban azonban a Petőfi-művek szövegének megváltoztatása is lehetséges volt, és a fordítók éltek is ezzel a lehetőséggel. A következőkben KOHUT ADOLPH és BLEIBTREU KARL ilyen jellegű működését mutatom be.

KOHUT ADOLPH Szeged vidékéről származott, 1848-ban született a Csongrád megyei Mindszent községben. 1866 óta 1917-ben bekövetkezett haláláig állandóan Németországban élt. Mozgékony szelleme, csapongó érdeklődése, gyors eredményeket sürgető türelmetlensége megakadályozták abban, hogy szaktudós legyen. Bár 140 könyvet írt, elsősorban újságíró volt. Németországi működése az Osztrák—Magyar Monarchia keletkezésétől bukásáig tartott. Ezalatt számos munkát írt Magyarországról is, a magyar történelemről, a korabeli magyar viszonyokról, magyar írókról, művészekről és politikusokról. 11 magyar szerzőt fordított németre és adta ki őket lapokban, folyóiratokban, 15 könyvben és 7 antológiában. A kor népszerű magyar íróit fordítva végigkíséri a magyar próza fejlődését a század végéig. A 20. század elején mutatkozó nagy társadalmi változások nyomán megújuló magyar irodalmat már nem közvetítette. Nem magyar tárgyú munkáiban is megragadott minden alkalmat, hogy témájának magyar vonatkozásaira rámutasson. Magyar-ságábrázolásának osztálytudatát annak a liberális polgárságnak szemlélete szabta meg, mely mind Poroszországban, mind Magyarországon, bár kompromisszumot kötött a feudális erőkkal, állandóan küzdött a feudális hagyományok és szokások ellen. [2]

KOHUT tárcáiban és könyveiben a magyar irodalom nagyjai közül legtöbbet Petőfivel foglalkozott. Azok közé tartozott ő is, akik Petőfi népszerűségét az egyre reakciósabbá váló polgárságnál a költő forradalmi egyéniségének és szerepének

* A berlini (NDK) Humboldt-egyetem tanárának, a finnugor intézet igazgatójának Közleményeink számára küldött cikke.

elködösítésével kívánták fenntartani. Ismeretes, hogy e téren jelentős magyar mintái voltak. Hiszen még PÉTERFY JENŐ is ezt mondja egy 1883-ban megjelent németnyelvű magyar országhismertető könyvben Petőfiről: „Der demokratische Beigeschmack drängt sich nur in seinen schwächeren Liedern hervor”, „... zu bald entpuppt sich der naive Dichter auch als naiver Politiker.” [3]

Petőfi prózájának mindezekig legteljesebb német fordítását KOHUT készítette el és adta ki: „Prosaische Schriften von Alexander Petőfi. Aus dem Magyarischen von Dr. Adolph Kohut, Leipzig, Reclam, 1895, 182 l. 16° (Universal Bibl. 3455, 3456)”. Hosszú ideig érlelte magában a vállalkozást. Könyvébe felvette folyóiratokban, könyveiben előbb közölt Petőfi-fordításait is. Nem vette észre, vagy legalábbis nem jelezte, hogy Halleban egy magyar novellagyűjteményben közben megjelent Petőfi két elbeszélésének: „A fakó leány s a pej legény”, valamint „A nagyapa” német fordítása. [4]

KOHUT törekvését, hogy a reakciós polgári Petőfi-interpretálásnak megfelelően megváltoztassa a költő szövegét, elősegítette az a közölt felfogása, hogy Petőfi prózai művei nem maradandó értékűek. Az első novellát, „A fakó leány s a pej legény”-t még nagyjából hűséggel fordította, csupán Petőfi kifejezéseit finomította. Így ezt a mondatot „Ezzel úgy hasba rúgta a szegény asszonyt, hogy az ájulva rogyott a földre” németül így adta vissza: „Er versetzte der armen Frau einen furchtbaren Faustschlag ins Gesicht.” Az említett hallei kiadvány fordítójával megegyezve ő sem meri Petőfit követni, midőn ez az iparosinasból a segéddé válást a király megkoronázásával hasonlítja össze.

„A nagyapát”-t a paraszti környezetből polgári régiókba emeli. Ezt a szándékát már a novella német címe, „Der Grosspapa” is jelzi. A szolgálóleányt „Stubenmädchen”-né nevezi ki. „Mikor a gazdaasszony a levest az asztalra tette” németül így hangzik: „Als die Suppe aufgetragen wurde”, a bérés a parasztgazdát „Gnädiger Herr”-nek és „Euer Gnaden”-nak titulálja. A fordító nem tűri a liberális polgári családnál sem a falusias asztali imát, sem a nagyapa parasztos pipázását. A polgári szokások betartása érdekében felcseréli az események sorrendjét, a disznótorba való falusias meghívást és az erre való készülődést egy mondatra rövidíti. A fordítás stílusa is követi a tartalmi törést; a szeretők „Rendezvous”-n találkoznak és a parasztgazdaság mint „Ökonomie” szerepel. De nemcsak a paraszti környezet tűnik el a fordításban, hanem a társadalmi elnyomás vádjá és az elnyomók elleni fellépés is. Ennek érdekében KOHUT a nagyapa elbeszélését erősen csonkítja. A fordítás főhősében nehéz volna „egy ébredő társadalmi osztály ébredő öntudatának előre világító szimbólumát” [5] felismerni. KOHUT eltagadja, hogy a megkínzott szolgálégény nemcsak fenyegetődött, hanem az úrfira uszította saját kutyáit is. Az a rész, mely arról szól, hogy a rákényszerített katonai szolgálat elől a szolgálégény elmenekül és szénaboglyába bújik, teljesen kimarad a fordításból. Mikor a bújdosók, a szolgálégény és kedvese betyárokkal találkoznak, egyik betyárt, akinek elbeszélése a parasztokkal való embertelen bánásmódról tanúskodik, megteszi nemesnek, és ezzel is hamis útra tereli a történet tendenciáját.

Az elbeszéléseket követő „Úti jegyzetek”, „Úti levelek” és a különféle hírlapi cikkek, magánlevelek, nyílt levelek, kritikák, prózai töredékek fordításaiban nagy kihagyásokkal és csekély változtatásokkal vagy mentegető jegyzetekkel (mint pl. „Petőfi war ein ungeschickter und unglücklicher Politiker. Sein massloser Radikalismus raubte ihm zuweilen das nüchterne Urtheil” 151 l.) igyekezett KOHUT Petőfi ezen legszemélyesebb jellegű írásait is polgári olvasói számára elfogadhatóvá tenni. Az összefüggő részek kihagyásáért nem vádolhatjuk hamisítással, hiszen hangsúlyozta,

hogy válogatott szöveget fordít. Vannak azonban helyek, midőn egy-egy szó vagy mondat kihagyásával vagy betoldásokkal, sőt egyes kifejezések megváltoztatásával fordít. A „Lapok Petőfi Sándor naplójából” röpirat fordításából Petőfi lelkes mondata „Vive la republik! kiálték föl” kimarad. A következő epizódnál: „Vasvári és én föl és alá jártunk a szobában. Vasvári az én botommal hadonászott, nem tudva, hogy szurony van benne; egyszerre kiröpült a szurony egyenesen Bécs felé, a nélkül, hogy valamelyikünket megsértette volna. — Jó jel! kiáltánk fel egyhangúlag.” KOHUT kihagyta e részt: „egyenesen Bécs felé”. Tapintatosan elhallgatja KOHUT ezt a mondatot is: „Micsoda nyomorúság kérni akarni, midőn az idő arra int, hogy követelni kell, nem papirossal lépni a trón elé, hanem karddal! ... a fejedelmek úgy sem adnak soha semmit, azoktól, amit akarunk, el kell venni” (86. l.). Ugyanezen naplóból, az április 19-iki bejegyzésekből (90. l.) teljesen kimarad Petőfi lelkes republikánus hitvallása. A költő 1848. június 15-iki kunszentmiklósi „Nyilatkozat”-ának fordításában KOHUT így foglalja össze a Petőfi ellen emelt vádakat: „Ich wurde als Republikaner, als Feind der Regierung etc. denunziert”. Ez természetesen úgy hangzik, mintha Petőfi tiltakozott volna a republikánus elnevezés ellen (98. l.), holott éppen az itt kihagyott mondatokban mutat rá arra, hogy a nép nem kifogásolta republikánus voltát és királyellenességét. Az 1848. május 27-iki (KOHUTnál 28-iki) „Hírlapi cikk”-ben a következő mondat: „Egy verset írtam, melynek tartalma az, hogy nincsen többé szeretett király, és egy népgyűlésen kimondtam, hogy a minisztériumban nincs bizalmam” a fordításban így hangzik: „Weil ich einen Vers geschrieben, worin ich meinem Misstrauen gegen das Ministerium Ausdruck gab, wurde ich verfemt” (100. l.). E cikk befejezése, melyben Petőfi „A királyokhoz” verssel részletesebben foglalkozik és a monarchiák időszerűtlenségét hangsúlyozza, teljesen hiányzik.

Petőfi Arany Jánoshoz írt 1847. február 4-én kelt első levelét Kohut az „Aus dem Reiche der Karpathen. Ungarische Landschafts-, Sitten-, Literatur- und Kulturbilder, Stuttgart, Göschen 1887” című művében még hű fordításban közölte (211—212. l.), most a nevezetes mondatot, „Ha a nép uralkodni fog a költészetben...”, Petőfi irodalmi és politikai programjának tömör összefoglalását, eképpen csonkítja meg: „Wenn erst das Volk in der Poesie herrscht, dann ist der Zeitpunkt nahe, wo es auch in der Politik herrschen wird, und das ist die Aufgabe dieses Jahrhunderts.” (120. l.) Természetesen hiányzik az „Égbe a népet, pokolba az arisztokráciát!” mondat is. Az Aranyhoz 1847. február 23-án írt levélből kimarad az a tanács, hogy ne válasszon Arany királyt művei hőseül. (122. l.)

A „Persönliches, Lebensregeln und Maximen” című befejező idézetgyűjteményben, melyet KOHUT saját közlése szerint Petőfi összes prózai művéből válogatott ki, a következőket mondatja Petőfivel (182. l.): „A trónt még gyanúnak sem szabad érnie. Tiszta legyen, mint a napsugár, mely égből jön, égbe megy, menten minden földi szennytől.” „Szép és nagy a királyok hivatása. Ők a föld napjai. Kötelességök ragyogni és melegíteni.” E két idézettel, mégha maradt volna is a fordításban valami Petőfi királyellenességéből, Kohut teljesen „rehabilitálta” a költőt, és bizonyította saját loyálisát az uralkodók iránt. Azt persze nem árulta el, hogy mindkét nyilatkozatot Petőfi történelmi drámájából, a „Tigris és a hiéná”-ból vette; az első Gedő országnagy, a másodikat Béla király maga mondja. [6]

Magyarországon természetesen felfigyeltek az új Petőfi-fordításra. HAVAS ADOLF bírálatában [7] tiltakozik KOHUT „önkéntes fordítói eljárása ellen”. „A nagyapa” fordításánál nem vette észre a követett tendenciát, csak esztétikai szempontból kéri tőle számon a novella tönkretételét. „Hasonló herodesi munkát végzett a fordító” a többi prózai anyagban is, állapítja meg, majd így folytatja bírálatát: „Ebben a

castigatióban — ha szabad így nevezünk — éppenséggel nem tudtunk rendszert föl-fedezni, mindössze annyit, hogy Kohut úr elhagyta mindazon passusokat, amelyek fordítói tehetségét kissé erősebb próbára tették volna, továbbá azokat, amelyek loyális érzelmeit valamelyest sértették vagy nyugtalanították. Igaza van Kohut úrnak, hogy Petőfi republikánus és antimonarchikus diatribái ma, midőn király és nemzet között a legteljesebb harmónia uralkodik, nem találnak többé visszhangra a négy folyam mentén..., de a forradalmi hangulat elementáris kitöréseit, bármily kínos emléket idéznek is föl, s bármily végzetes volt is hatásuk, nem akarjuk kicsempészni irodalmi történetünkéből.” „A királyokhoz” című költeménnyel kapcsolatos példával jellemzi KOHUT eljárását, majd rámutat a fordítás több hibájára és a szövegek tudatos megváltoztatására.

Hosszú ideig maradt KOHUT könyve Petőfi prózájának legteljesebb német közben is KOHUT célzatosan csönkített fordításából és ahhoz készített jegyzeteiből közül szemelvényeket egy német Petőfi-kötet. [8] Csak a Német Demokratikus Köztársaság és a Magyar Népköztársaság kulturális együttműködése hozta meg Petőfi prózájának legalább szemelvényes hű fordításait. [9]

BLEIBTREU KARL nem származása révén vált Petőfi fordítójává. 1859-ben Berlinben született. Termékeny író volt, írt novellákat, színdarabokat, regényeket, verseket, irodalomtörténeti és hadtörténeti könyveket és tanulmányokat, kortársainak romantikával kevert naturalista irodalmi programot kívánt adni irodalomelméleti írásai-ban. Előszeretettel írt a katonaeletről militarista pátoosszal. Míg apja, korának híres festője csatajeleneteket festett, ő költészetének tárgyául sokszor választotta a történelem híres csatáit. Nem idegenkedett azonban korának szociális tendenciáitól és a társadalomkritikától sem. Szerkesztett újságokat és folyóiratokat.

Ellentmondó irányzatokat követő irodalmi munkássága e korban nem volt egyedülálló. Az ún. „legifjabb németek” irodalmi csoportja, melyhez tartozott, a 80-as években a növekedő nagyvárosi polgárság sokoldalú érdekeltségének és érdeklődésének megfelelően változatos tendenciáknak hódolt. A Német Császárság megalakulása, Bismarck politikájának hatása a nemzeti öntudat erősödését eredményezte, az 1878-as „szocialista törvény” a német ifjúság intellektuális köreiben növelte a szociális érzékenységet, az üldözött munkásságban inkább láttak mártírokat, mint az államrend ellenségeit. A modern irodalom művelőinek derékhada újságíró volt, meg kellett felelnie olvasóinak, a kialakuló nagyvárosi kispolgárság gazdasági helyzetéből következő szemléletének. Ebben a nagyhatalmi vágyak mellett a régi feudális és a nagypolgári előkelő világ uralma ellen a demokratikus mozgalmak iránti rokonszenv is helyet kapott.

Kortársai BLEIBTREUT tartották a nagyvárosi növekvő író-, művész- és újságíróréteg egyik legjobb ábrázolójának. Bár csaknem 200 kötetet kitevő alkotásai felkel-tették a kortársak érdeklődését, nem bizonyultak maradandó értékűeknek. 1885-ben Svájcba költözött és ott halt meg, Locarnóban 1928-ban. Az egymás után megjelenő német polgári irodalomtörténetek egyre kevesebbet foglalkoztak vele.

Utazásai során BLEIBTREU megismerkedett Magyarországgal is. Legnagyobb magyar vonatkozású alkotása az „Ein Freiheitskampf in Siebenbürgen, Kulturhistorischer Roman, Jena, Hermann Costenoble, 1896” című regénye. A szerteágazó cselekményt, mely a Horia és Closca által vezetett román parasztfelkelés hátterében játszódik, egy román parasztleány és egy parasztlány szerelmének története fogja össze. Egy jómódú szász polgár morális indokoktól vezetve a felkelő jobbágyok ügyét támogatja. A magyar nemességet, mint a román parasztság elnyomóit ellenszenvvel ábrázolja, úgy tünteti azonban fel, mintha Erdélyben minden magyar nemes lett volna.

A „Schlechte Gesellschaft. Berliner Novellen, Leipzig-Berlin, Wilhelm Friedrich Königl. Hofbuchhändler, 1885” című elbeszéléseket tartalmazó kötetében a versekkel teletűzdelt „Raubvögelchen”-ben a főhős, egy berlini zeneszerző eljut Budapestre és ott „Vor der genial-realistischen Statue Petőfis blieb Ernst einen Augenblick stehen und starte in die schmerzzerzerrnen leidenschaftlichen Züge des grossen Volksdichters hinauf. Unwillkürlich mummten zwei jener Lieder durch seine Seele, die er nach Gottlieb Ritters Übertragung einst componiert”. E bevezetés után adja Petőfi „Szerelem gyöngyei”-ből „A letarlott...” vers fordítását, majd a „Cipruslombok Etelka sírjáról” egyik darabját, az „Amott fönn egy csillag ragyog...” kezdetűt.

A szerelmes zeneszerző bánatos történetébe szőtt Petőfi-versfordítások egyike megjelent BLEIBTREU következő kiadványaiban is: „Lyrisches Tagebuch, Berlin, Verlag von Steinitz und Fischer, 1885” és „Kosmische Lieder. Ein lyrisches Lebensbuch, Zürich, Verlag Albert Müller, 1915”. E gyűjtemények BLEIBTREU eredeti és fordított költeményeit foglalják magukba. Angol, francia, olasz és norvég lírikusok mellett szerepel Petőfi is, mégpedig a következő költemények fordításaival: „a Cipruslombok Etelka sírjáról” sorozatból két darab, „Természet még te is gúnyolódol”, (E fordításból a 6 versszakos költemény ötödik szakasza hiányzik) és „Amott fönn egy csillag ragyog”. Ezeken kívül „Etelkéhez”, „Érik a gabona”, „Verseim”, „S. K. emlékkönyvébe”, „Ha az Isten”, „Szeretek én”. A főt említett második kiadványban újra megjelentek átdolgozva az első gyűjteményből: „Amott fönn egy csillag ragyog” és „Ha az Isten”. Az „Amott fönn egy csillag ragyog” BLEIBTREU fordításában megjelent még Alfred Teniers hírhedt Petőfi-fordítás gyűjteményében: [10] „Gedichte von Alexander Petőfi, Halle an. S., Hendel 1887, Bibliothek der Gesamtlitteratur des In- u. Auslandes, Nr. 152—153.”

BLEIBTREU itt felsorolt Petőfi-fordításai általában jól sikerültek, méltán mondta LENKEI HENRIK: „Ez az anthológia a sok selejtes között valóban jeles fordításokat is közöl. Ilyenek Meissner Alfred, Bleibtreu Károly és Beck Károly, a magyar származású német költőnek interpretálásai.” [11]

Éppen a „Lyrisches Tagebuch”-ban, ahol Petőfi a világirodalom többi nagyjainak társaságában, aránylag jó fordításokban olvasható, bukkan fel egy igen sajnálatos Petőfi-torzítás. BLEIBTREU saját versei közt szerepel egy költemény: „Petőfi in der Hunyadi-Burg” (9. l.). A jegyzetekben azonban közli: „NB. Dem Gedicht Petőfi in der Hunyadi-Burg liegt ein Gedicht Petőfis selber zu Grunde” (142. l.) A fordítás eredeti szövege Petőfi „Vajdahunyadon” című költeménye, ez azok közé a versek közé tartozik, melyeket Petőfi Bem diadalmas 1849-es téli-tavaszi hadjáratának lelkes hangulatában írt, és amelyekben a hadvezér iránt érzett nagyrabecsülését, szeretetét és csodálatát fejezte ki. Bem látogatásakor Vajdahunyad vára azt hiszi — mondja e költemény —, hogy Hunyadi János tért vissza falai közé és a vendéget mint Hunyadi üdvözli. Bem elutasítja ezt az üdvözlést és megnevezi magát, de a vár hangoztatja, hogy benne a nagy hős szelleme tért az ősi várba:

„Az vagy ki voltál, négyszáz év előtt s most

Te mentetted meg e magyar hazát.”

BLEIBTREU átköltésében, mely egyébként elég pontosan követi az eredetit, a vendég csak azt mondja a vár üdvözlétére, hogy ő nem Hunyadi, de nem nevezi magát Bemnek.

Petőfi költeményében ez áll:

Felelt a vendég: „Sajnállak, szegény vár,

Hogy örömedet el kell rontani...

Csalatkozol; nem az jött, a kit vártál,

Az én nevem Bem, és nem Hunyadi.”

BLEIBTREU így fordította, így költötte át e versszakot:

Der Gast versetzt: „Du dauerst mich, o Veste,
Dass Deiner Hoffnung es an Grund gebricht,
Nicht Er kam, der Erwartete, der Beste:
Der Sieger Hunyadi bin ich nicht”.

Úgy tünteti fel tehát BLEIBTREU, hogy Petőfi a Hunyadinak tartott vendég, — ezt fejezi ki a fordítás címe is — és a költő önmagát magasztaltatja Hunyadi szellemeként. Kettős hamisítás tehát. Elferdíti a költő szándékát, és kiteszi Petőfit az izléstelen öndicsőítés vádjának. Ismeretes Petőfi nagy önérzete, de Bem rovására önmagát sohasem dicsérte volna! Félrevezette talán a német költőt Petőfi első versszaka, amelyet pontosan lefordított:

Fogadjatok be, ti dicső falak,
Fogadj magadba, híres ősi vár!
Légy üdvözelve ... hol a hős lakott,
A költő ottan lelkesedve jár.

Mivel nyilván nem tudott magyarul, egy esetleges hibás nyers fordítás is elrejtette előtte Bem nevét. E feltevés ellen szól a többi fordítás pontossága. Ennélfogva feltételezhető, hogy a hadtörténész BLEIBTREU jól ismerte Bem szerepét az európai forradalmakban és mint a királyok és császárok csatáinak költője nem kívánta előtte hódolatát kifejezni.

A „Vajdahunyadon” első ismert német fordításában 1868-ban THEODOR OPITZ kimondja híven Petőfi szövegéhez Bem nevét. [12] A BLEIBTREU fordítás után készültek is. [13]

JEGYZETEK

[1] A munkásmozgalmi rendezvényeken évtizedeken át szaválták az „Egy gondolat bánt engemet” lelkesítő sorait. Találkoztam e régi hagyománnyal 1945-ben, midőn mint egy bűvő patak bukkant elő egy berlini kommunista összejevetelen e vers régi fordítása.

[2] BÉLA SZENT-IVÁNYI, Adolph Kohut. Ein kultureller Vermittler zwischen Ungarn und Deutschland (mit einem bibliographischen Anhang seiner selbständigen Werke). Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe, XIV (1965) 843—8.

[3] Das moderne Ungarn. Essays und Skizzen. Herausgegeben von DR. AMBROS NEMÉNYI, Berlin 1883, 33 és 39.

[4] Ungarisches Novellenbuch. Übersetzt und herausgegeben von D. HAEK, Halle Otto Hendel. I. Bändchen (1887), Bibliothek der Gesamt Litteratur des In- und Auslandes Nr. 34.

[5] MARTINKÓ ANDRÁS, A prózaíró Petőfi, Budapest 1965. 239

[6] II. felvonás I. és 2. jelenés.

[7] Egyetemes Philologiai Közlöny, 1896. 828

[8] RENÉ SCHWACHHOFER, Bettelsack und Freiheit, Weimar 1954.

[9] Petőfi. Ein Lesebuch für unsere Zeit von Gerhard Steiner, JOSEF TURÓCZI-TROSTLER und ENDRE GÁSPÁR, Weimar 1955; Sándor Petőfi: Denn mein Herz ist heiss. Ausgewählte Lyrik und Prosa, Hrsg. von GERHARD STEINER, Leipzig 1959 (Reclam Nr. 8366—69); VERA THIES fordításában rövidesen megjelenik „A fakó leány s a pej legény” németül a lipcei Paul List Verlag készülő magyar antológiájában.

[10] Vö. Petőfi a világirodalomban. I. LENKEI HENRIK, Petőfi német fordítói. Petőfi-Könyvtár szerk. ENDRŐDI SÁNDOR és FERENCZI ZOLTÁN, 27—28. Budapest 1911, 24

[11] Uo. 26.

[12] Alexander Petőfi von Theodor Opitz, Bern, Haller'sche Verlagshandlung, 1868, 366

[13] A gyér BLEIBTREU-bibliográfia legújabb művei, melyeket a cikkhez használtam: OTTOKAR STAUF v. D. MARCH, Carl Bleibtreu, Stuttgart, Krabbe 1919, GUSTAV FABER, Carl Bleibtreu als Literaturkritiker, Berlin, Ebering 1936, Germanische Studien 175; FALK HARNACK, Die Dramen Carl Bleibtreus, Berlin, Ebering 1938, Germanische Studien 199.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИСКАЖЕНИЯ В НЕМЕЦКИХ ПЕРЕВОДАХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Ш. ПЕТЕФИ

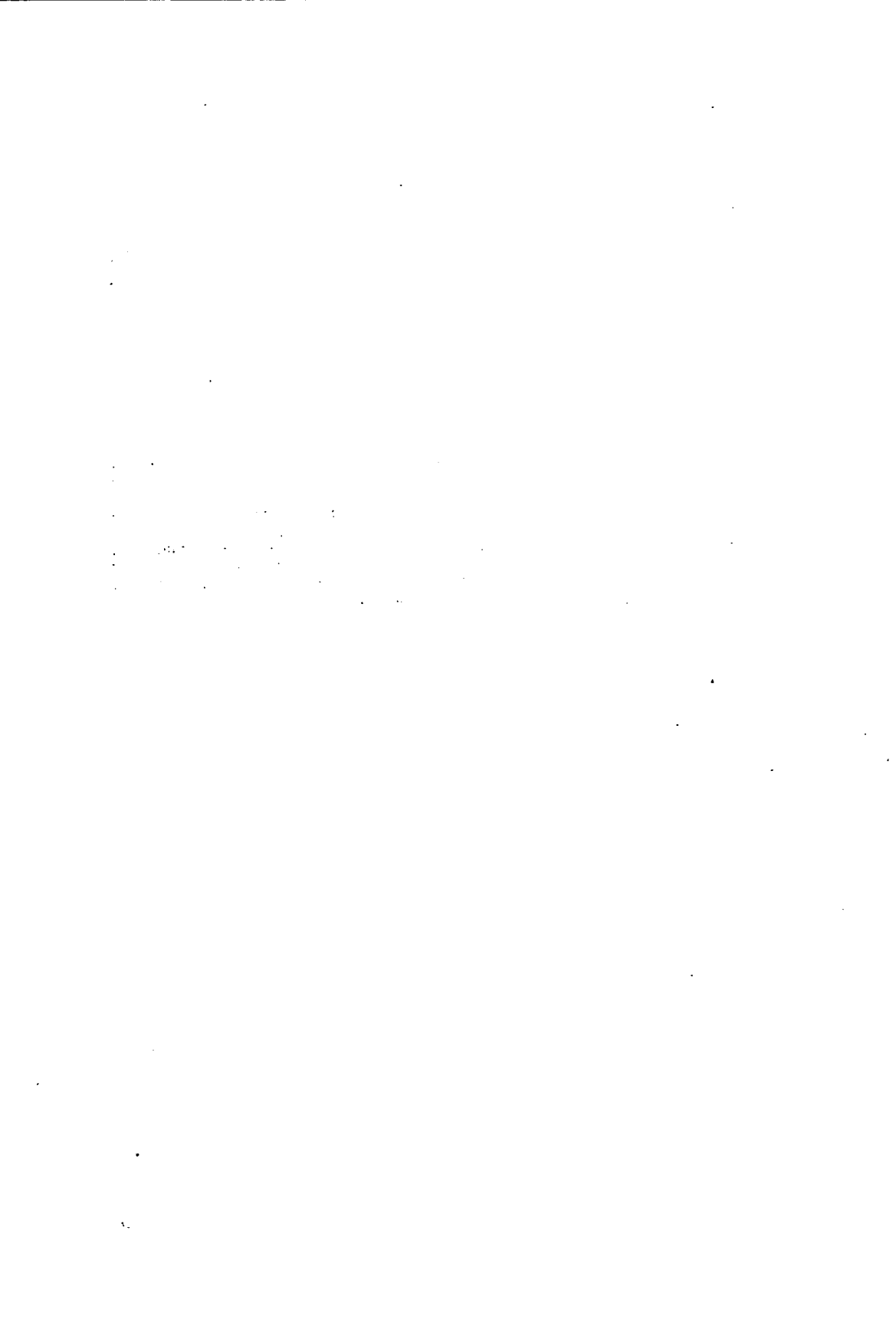
Б. Сент-Ивани

После подавления демократических революций 1848 года немецкая буржуазия, становясь всё более реакционной, и полуфеодальный венгерский господствующий класс одинаково чуждались политическим воззрениям Петёфи. Его демократические и антимонархические высказывания в Венгрии прикрывали ложной интерпретацией, а в немецких переводах было возможно и изменение текстов. Данная работа показывает как пользовался этой возможностью Адольф Когут в своём и поныне самом полном переводе прозы Петёфи (*Prosaïsche Schriften von Alexander Petöfi, Leipzig Reclam 1895*) и Карл Блейбштрай в переводе стихотворения Петёфи „В Вайдахуняде“ (*Lyrischee Tagebuch, Berlin, Steinitz und Fischer 1885*).

POLITISCHE ENTSTELLUNGEN IN DEUTSCHEN ÜBERSETZUNGEN DER WERKE VON PETÖFI

von B. Szent-Iványi

Nachdem die demokratischen Bewegungen des Jahres 1848 niedergedrückt worden waren, war dem reaktionär werdenden deutschen Bürgertum und der halbfeudalen ungarischen herrschenden Klasse Petöfis politische Stellungnahme zuwider. Seine demokratischen und antimonaarchischen Äusserungen wurden in Ungarn durch falsche Interpretation verschleiert, in den deutschen Übersetzungen war auch die Umänderung der Texte möglich. Diese Arbeit zeigt, wie Adolph Kohut in seiner Übersetzung der prosaischen Schriften von Petöfi, die bis heute die vollständigste ist, (*Prosaïsche Schriften von Alexander Petöfi, Leipzig, Reclam 1895*) und Karl Bleibtreu in seiner Umdichtung von Petöfis Gedicht „Vajdahunyadon“ (*Lyriscches Tagebuch, Berlin, Steinitz und Fischer 1885*) von dieser Möglichkeit Gebrauch gemacht haben.

III. PEDAGÓGIA ÉS LÉLEKTAN

A POLGÁRI ISKOLAI TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA FELSŐOKTATÁS- PEDAGÓGIAI HAGYOMÁNYAIBÓL

Írta: BERECKZI SÁNDOR

A Szegedi Tanárképző Főiskola jogelőde a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola volt. Ezért szándéksom megvizsgálni, hogy a felszabadulásig hazánk egyetlen polgári iskolai tanárképző főiskoláján milyen formában jelentkeztek olyan törekvések, amelyek a mai általános iskolai tanárképzés, s egyben a felsőoktatáspedagógia értékes hagyományának tekinthetők. E történeti visszapillantást a felsőoktatás pedagógiájának jelenleg nagyon intenzív kutatása is indokoltta teszi. Az aktuális problémák vizsgálata mellett azonban eléggé elhanyagolt még a magyar felsőoktatás történetének elemzése mind az oktató-nevelőmunka elmélete, mind gyakorlata szempontjából. Az egyes felsőoktatási intézmények történetét pedig ebből a szempontból is érdemes lenne megvizsgálni.

Az 1873-tól 1947-ig működő Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola munkájának fenti szempontból való elemzését az is indokolja, hogy a történetének egyes fázisait tárgyaló munkák vagy nem helyesen értékelik az ott végzett munkát, vagy nem helyezik bele a főiskola történetének egészébe. Ezek az értékelések általában a főiskola szervezeti problémáival foglalkoznak, s nem elemzik behatóbban az oktató-nevelőmunka tartalmát és módszereit. Úgy látszik, a főiskola múltjának értékelésére is érvényes az a megállapítás, melyet az intézet egykori igazgatója, Gyertyánffy István még 1897-ben az intézet akkori jelenére mondott: „Ez az intézet ugyanis, — s ezt jogos intézeti önérzettel mondom — mindig több volt, mint amennyinek látszott, s mint amennyire azt mások felbecsülni jónak látták. Azt, hogy a polgári iskolai tanítóképző tényleg főiskolai feladatokat teljesít, s így tényleg ennek a jellegével bír is, letagadni ugyan semmiképpen sem lehetett, de azért intézetünknek a főiskolák sorában az őt oly méltán megillető helyet elfoglalnia mindeddig még nem lehetett. Az elemi tanítóképzők sorában voltunk és vagyunk elrejtve még mind e mai napig. Pedig ez az intézet — a legnehezebb viszonyok között is — valóban nagy és szép tanító, illetőleg tanárképzési feladatokat teljesített.” [1]

Főiskolánk történetét elemző munkák között első helyen kell megemlíteni LADÁNYI ANDOR könyvét. [2] LADÁNYI e művében elsőnek tekinti át a magyar felsőoktatási intézmények fejlődését. Nem kívánok kitérni e munka értékeinek ismertetésére, csupán Főiskolánk múltjára vonatkozó megállapításait szeretném kiemelni. Ladányi az „egyéb képzési ágak” között foglalkozik a polgári iskolai tanárképzéssel. Vizsgálata főleg a szervezeti keretekre, illetve az e körül kialakult küzdelemre korlátozódik. Ez valóban nem volt rendezett és nem nyújtott valami vigasztaló képet. Ez azonban a tanárképzésnek csak egyik oldala volt, s ha a szervezeti kereteket nem lehet is elválasztani az oktatómunka tartalmától, s annak eredményességétől, mégis meg kell állapítanunk, hogy a szervezeti keretek (képzési idő, szakcsoportosítás) elégtelensége ellenére a tanárok oktató-nevelőmunkája valóban főiskolai szinten folyt. Hozzá

kell rögtön tennem azt is, hogy a tanári kar nagyon tudatosan és kitartóan küzdött a jobb feltételek megteremtéséért.

Egyik fő törekvésük az volt, hogy az intézetükben folyó munka színvonalának megfelelően megkapják a főiskolai címet. Követelésük és sérelmük abból származott, hogy az 1868. 38. tc. létrehozta ugyan a polgári iskolát, nem mondta ki azonban az erre az iskolatípusra felkészítő tanárképző főiskola megszervezését. E miatt a tanári kar évtizedeken keresztül kénytelen követelni az intézet főiskolává minősítését. Így pl. már 1890-ben felterjesztéssel fordulnak a miniszterhez sérelmeik orvoslása érdekében. A miniszter rendelete aláhúzza: „az említett intézkedéseknek egyáltalán nem tulajdonítható az az értelmezés, mintha a polgári iskolai tanítóképezde magában véve magasabban nem állana a középiskolánál, vagy a minősítési törvény szempontjából ezekkel egyenrangba helyezett kereskedelmi és ipariskoláknál”. A miniszter a tanári kar megnyugtatója érdekében szükségesnek látja azonban megjegyezni: „Egyébiránt nem akarok elzárkózni annak kíváncsának, sőt szükséges volta elől, hogy a népoktatási törvény majdani revíziója alkalmával a polgári iskolai tanító- és tanítónőképzés törvényileg is szabályoztassék.” [3]

Mint tudjuk, e törvény revíziójára nem került sor, s az intézetet is csak 1918-ban ruházták fel a főiskolai címmel. Ennek ellenére az intézet tanárai már kezdettől fogva — vagyis 1873-tól — tudatában voltak annak, hogy főiskolai szinten végzik oktató-nevelő munkájukat. Tevékenységüket nem egyszer állították párhuzamba az egyetemen folyó tanárképzéssel, s nem minden ok nélkül hangoztatták képzési rendszerük előnyeit és értékeit a középiskolai tanárképzéssel szemben. Az egyetemen folyó képzéssel való összehasonlításuk is azt mutatja, hogy intézetüket a felsőoktatás rendszerébe kívánták beilleszteni.

A főiskolai cím megadásának késlekedése a tanároknak a jogos mellőzöttség érzését váltotta ki, s ezért még nagyobb elszántsággal küzdöttek és dolgoztak azért, hogy ott valóban főiskolai szintű oktatás-nevelés folyjon. Ezzel a főiskolai címet is ki akarták természetesen érdemelni. Ez a küzdelem azonban nagyon sok energiát kötött le, s hozzájárult ahhoz, hogy a tanárok nem tudták még alaposabban kidolgozni oktató-nevelőmunkájuk pedagógiai kérdéseit. Csak sajnálni lehet azt, hogy sok értékes kezdeményezésük nem tudott teljesen kibontakozni, illetve helyes irányú törekvéseik, próbálkozásaik akkor nem váltottak ki nagyobb pedagógiai érdeklődést s követést. Nyugodtan megállapíthatjuk, hogy az akkori magyar felsőoktatási intézmények egyikében sem volt olyan nagyfokú a pedagógiai erjedés, az új utak, módszerek keresése, mint éppen a polgári iskolai tanárképző intézetben. Ezt szinte természetesen is vehetjük, mivel az intézetben nagyon sok kiváló elméleti és gyakorlati szakember működött. Pozitíven értékelték az intézetben folyó munkát, — s e tekintetben is a pedagógiai felkészítést — a magyar közoktatásügy neves egyéniségei, mint pl. Heinrich Géza, Kármán Mór, Pauler Ágoston, Mitrovics Gyula, Fináczy Ernő stb.

Az intézet az ország egyetlen ilyen jellegű tanárképzője volt, s ez is hozzájárult ahhoz, hogy a tanárok feladatukat nagyfokú felelősséggel látták el, s igyekeztek mindig minőségi munkát végezni. A tanári értekezletek jegyzőkönyveit olvasva lépésről-lépésre figyelemmel kísérhetjük az oktatás és nevelés tartalmára, módszerére vonatkozó állandó tökéletesítő szándékukat. Éveken keresztül pl. minden hónapban alapos elemzésnek vetették alá végzett munkájukat, valamint az egyes hallgatók fejlődését. Később ezeket az értékeléseket félévenként végezték el, gondosságukban, alaposágukban s pedagógiai gondolatokban való gazdagságukban azonban mindig végig magas színvonalúak maradtak. A jegyzőkönyvekben olvasható értékelések éppen ezért kitűnő forrásanyagot szolgáltatnak a polgári iskolai tanárképző inté-

zetben kidolgozott és alkalmazott felsőoktatáspedagógiai elvek fejlődésének megrajzolásához és értékeléséhez.

Mielőtt ezek közül néhányat kiemelnék és elemeznék, vissza kell térnem ahhoz a problémához, hogy valóban főiskolai szintű volt-e az intézetben végzett munka? Nyilvánvaló, hogy felsőoktatáspedagógiai örökségről csak akkor beszélhetünk, ha a jogelőd valóban főiskolai szintű feladatokat oldott meg.

A tanári kar tagjai közül sokan fejtették ki nézetüket az intézet főiskolai jellegét illetően. Ezek közül most csak IMRE SÁNDOR megállapításait ismertetem. IMRE SÁNDOR 1910-ben az intézet új tantervével kapcsolatban látja szükségesnek a főiskolai cím és jelleg, s egyúttal az intézetben végzett munka sajátosságának tisztázását.

Az intézet kétségtelenül főiskola — írja — „ha talán hivatalosan ez nincs is elismerve, ami különben az intézet és az ügy érdekében kívánatos volna.” Majd megállapítja: „A mi polgáriskolai tanárképzőink egészen kétségtelenül ama feladat előtt állanak, hogy minden tekintetben magasabbrendű, főiskolai munkát adjanak hallgatóiknak. A főiskolai munka tudományos munka mindkét fél, azaz a tanár és hallgató részéről egyaránt. Tudományos munkába való bevezetés a tudományos munka eredményeinek, a kutatás módjának feltárására és a feladatok ismertetése által. Ezt végzi teljes szabadsággal az egyetem, melyen a professzor nem gondol szűkséggel arra, hogy hallgatói miféle céllal ülnek előtte... A polgáriskolai tanárképzőknek főiskola volta a tudományos munkának nem ezt a teljességét jelenti. Itt a polgári iskolai tanárnevelés a feladat, amelynek ugyan csupán tudományos alapon tehetünk eleget, de magunk külön tanulmányait mindnyájunk közös feladatának elébe tennünk, csupán intézetünk céljának veszélyeztetésével lehet. Számunkra a tudományos álláspont érvényesítése kötelesség — de nem valamely részlet önálló művelésében áll, hanem az egész körre nézve az eredmények ismeretében, a fejlődéssel való lépéstartásban és annak megfelelő tanításában.” [4]

IMRE SÁNDOR itt idézett gondolata mellett, hogy körvonalazta az egyetem és a főiskola munkájának különbözőségét, rámutatott arra is, hogy a tanárképzés milyen szempontból tekinthető tudományosnak, illetve a tanárképzés területén milyen követelményeknek kell eleget tenni ahhoz, hogy az a tudományosság igényének megfelelő legyen.

A tanári kar az adott feltételek között eleget is tett ezeknek az igényeknek. Az intézet feladatát, a jövőbeni tanárok szakmai, pedagógiai, gyakorlati kiképzését s mindezek szintézisét: a tanári hivatástudat s érzés kialakítását a főiskola jól oldotta meg. Különösen a pedagógiai képzés eredményeire voltak büszkék, s az egyetemen folyó tanárképzéssel szemben ezt tekintették intézetük legerősebb oldalának. De nemcsak ők, hanem az intézeten kívülállók is. Így pl. a minisztérium többször is megállapította: „a középiskolai tanárok egy részével szemben a polgári iskolai tanárok a tanítás metódikájában és a nevelés tudatosságában nagyobb készséget tanúsítanak.”

Később, amikor a polgári iskolai tanárképző egyetemmel való kooperációja szóba kerül, MITROVICS GYULA egyetemi tanár is megállapítja: „A tanárképző kitűnően megoldotta a maga sajátos feladatait eddigi kereteiben.” [5] Arra figyelmeztet: nehogy az egyetemre áthelyezett polgári iskolai tanárképzés didaktikai színvonalában alatta maradjon az eddigi képzésnek. A kooperációt ellenzők ugyanis azzal érvelnek, hogy az új szervezeti keretben az intézetnek éppen ez az értékes vonása számolódik fel. Az 1928-ban végrehajtott kooperáció szerencsésen oldotta meg a polgári iskolai tanárképzés magasabb színvonalra történő emelését, anélkül, hogy az megszüntette volna az intézet tanárképző értékeit.

Ezeket az észrevételeket azért tettem meg, mivel tisztázni kellett a főiskola múlt-

jának sokáig vitatott problémáját: annak főiskolai rangban, értékben és címben való elismerését.

A másik tanulmány, amely a főiskola múltjával foglalkozik, csak egy időszakot vizsgál, azt is az egykori igazgató, Gyertyánffy István értékelése alapján. [6] MAGYARFALVI LAJOS nagyon alaposan tárgyalja Gyertyánffy István pedagógiai törekvéseinek elvi alapjait, és rámutat azok haladó voltára. Nem tér ki azonban a szerző arra — vagy legalábbis csak néhány helyen —, hogy ezek az elvek hogyan befolyásolták a Pedagógium egészében végzett munkát. Különösen keveset foglalkozik a szerző a Pedagógium egyik intézetével: a polgári iskolai tanárképző működésével.

1. A hallgatók tanulmányi túlterhelésével kapcsolatos kérdések

A Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola felsőoktatáspedagógiai törekvései közül először az 1912—1913-ban lezajlott vitával foglalkozom. E vita tárgya a hallgatók tanulmányi túlterhelése volt. A vita megindulására a minisztérium 1912-ben megjelent rendelete szolgáltatott alapot, amely arra kért választ a tanároktól, hogy „mi módon, s mely intézkedéssel lehetne a hallgatók nagy elfoglaltságát csökkenteni?” A tanári kar több alkalommal foglalkozott a kérdéssel, s a jegyzőkönyvekben, jelentésekben megfogalmazott észrevételek sok hasznos felsőoktatáspedagógiai gondolatot tartalmaznak. Az egyes tanárok véleménye 1913-ban nyomtatásban külön is megjelent. [7]

A hallgatók tanulmányi túlterhelésének problémája nagyon összetett, s ezért az oktató-nevelőmunka sok eleme vetődött fel a róla kialakult vitában. Ezért csak azokat a kérdéseket emelem ki, amelyek felsőoktatáspedagógiánk számára ma is időszerűek.

A minisztérium említett rendelete alkalmat szolgáltatott arra, hogy a tanári kar több évtizedes törekvését ismét kifejezésre juttassa. A tanárok már az 1890-es évektől kezdve határozottan követelték, hogy a szakcsoportok beosztását változtassák meg. LADÁNYI ANDOR is említi tanulmányában, hogy „a legfőbb problémát a szaktárgyi képzés súlyos hiányai jelentették”. Ennek alapvető oka a szakcsoportrendszerben rejtett: a polgári iskolai tanárképzésben mindössze két (!) szakcsoport volt: a nyelv- és történettudományi, továbbá a matematika-természettudományi. A szakcsoportok túlságos terjedelme csak meglehetősen extenzív jellegű szaktárgyi képzést tett lehetővé.” [8] Ez a megállapítás igaz. LADÁNYI a későbbiekben hivatkozik a hallgatók véleményére, nem említi meg azonban azt, hogy a tanárok milyen szívós küzdelmet folytattak e helyzet megváltoztatásáért. Nagyon sok memorandumot, jegyzőkönyvet készítettek, és küldtek el a minisztériumba minden eredmény nélkül. Igaz, a minisztérium 1909-ben már arra utasítja a tanári kart, hogy három szakcsoportos tantervet dolgozzon ki. A tanárok azonnal munkához láttak, a szükséges szervezeti változtatás mégis csak 1920-ban következett be, amikor létrejött a három szakcsoport: a nyelvirodalom—történettudományi, a földrajz—természettudományi, valamint a mennyiségtan—természettudományi szakcsoport. A képzési idő három év maradt.

A tanárok helyesen látták, hogy az oktatómunka színvonalát lényegesen csak a szakcsoportok megváltoztatásával lehet javítani. Ezért is használták fel az alkalmat arra, hogy a minisztériumnak adott válaszukban a többi pedagógiai gondolatuk között ismét kérjék a három szakcsoport létrehozását, s ezt nagyon alapos elvi fejtegetéssel indokolták meg.

A túlterheléssel kapcsolatos 1912—1913-ban lezajlott vitát azért veszem külön vizsgálat alá, mivel ez mintegy összegezi az intézetben folyó oktató-nevelőmunka

néhány fontos elvi kérdését. Ezek több évtizedes pedagógiai tapasztalat alapján alakultak ki, és tekintettel arra, hogy a feltételek 1913 után sem változtak meg azonnal, még több évig megoldandó problémák maradtak.

A tanulmányi túlterhelés vitája arra is alkalmat adott, hogy szóvá tegyék az intézet főiskolai címének és jellegének el nem ismerését. E régi sérelmet most nagyon finoman említik meg elsősorban azzal összefüggésben, hogy az oktatás és nevelés a főiskolai cím meg nem adása nélkül is főiskolai szinten folyik. Az egyik tanár így ír erről a kérdésről: „Az intézet ... valójában főiskolai jellegűvé vált tanulmányi berendezése, az ott folytatott munkának nivója, a képzés munkáját végző regenerált tanári karnak tudományos képzettsége révén. Főképpen főiskolává teszi azonban az a feladat, melyet betölt, midőn érett ifjakat tudományos rendszerű és egyes tudomány-szakok körében befejezett képzésben részesítvén, őket künn az életben betöltendő önálló és nagyfontosságú munkák ellátására előkészíti.” [9] Egy másik tanár így vélekedik: „Oly intézetet, mely önálló közéleti tevékenységre befejezett alakban nyújtott ismeretekkel, szakszerűen és tudományos apparátussal készít elő, főiskolának szokás nevezni. Nem a néven múlik a dolog, hanem azon, hogy a főiskolai foknak megfelelő előfeltételek biztosítva legyenek.” [10]

A vita szükségszerűen vetette fel az intézet céljának, illetve az ott végzett oktató-nevelőmunka sajátosságának megvizsgálását. GOLDZIER KÁROLY fogalmazza meg legpontosabban az intézetben folyó képzésnek azt a sajátosságát, amely fennállásának egész idejére jellemző volt. GOLDZIER így ír: „Hallgatóink működését nagy szorgalmuk és fegyelmeztetett kitartásuk mellett, mellyel előadásainkat feltűnő pontossággal hallgatják, elsősorban az jellemzi, hogy kifejezett, szakszerű érdeklődés adja tanulmányaik alapját. Egész neveltetésük és a pedagógiai munkára való selectiójuk vezeti őket abban, hogy a tudományos megalapozás mellett érdeklődésük különösen a metodikai kérdések iránt fejeződik ki. Míg az egyetemi hallgató alig törődik azzal, hogy a nyert anyagot milyen módon fogja későbbben tanításaiban értékesíteni, addig a Pedagógium hallgatóiban ez a szempont erősen domináló. A mi feladatunk tehát, hogy ezt a felette fontos mozzanatot helyesen felismerjük, tudományosan megalapozzuk, megszilárdítsuk és mind elméletileg, mind gyakorlatilag tovább fejlesszük. Így válik iskolánk egy sajátos jellegű pedagógiai főiskolává, mely a szó legigazibb értelmében hivatott is feladatára.” [11]

Úgy gondolom, hogy a fenti megállapítás részletesebb elemzésére nincs szükség. GOLDZIER helyesen látja meg — hasonlóan a többi tanárhoz — az intézet erősségét: a pedagógiai beállítottságot és képzési célt. A tanári kar feladata is figyelemre méltó.

A képzési céllal szorosan összefügg a hivatástudat és hivatásérzés kérdése is. HERMANN ANTAL ezt a tanulással, az ismeretszerzéssel köti össze, amikor így ír: „A tanítóság nem hivatal és nem mesterség, hanem hivatás és tudományt követelő művészet. Erre rátermett, hivatásuktól áthatott emberek kelljenek. Hogy ilyeneket lehessen képezni és nevelni, gondos szelekcióval kell megválogatni az anyagot. Az elemi képző kitűnő bizonyítványa nem elegendő garancia. Tekintetbe kell venni a képzőigazgatók és más bizalmi emberek személyes információit. Mindenekelőtt tanítók gyermekeit kell felvenni, esetleg gyöngébb bizonyítvánnyal is. Emellett szól az öröklékenység elve és az evolúció elmélete. De a tanfolyam elején is meg kell rostálni a növendékeket és ki kell selejtezni a hivatlanokat. Akinek határozott rátermettsége és élénk hivatásérzéke van, könnyebben megbirkózik a nehezebb munkával, mint a tehetetlen és kényszeredett tanuló a könnyebbel.” [12]

HERMANN ezzel az utolsó mondatával a felsőoktatási tanulás nagyon lényeges lélektani összefüggésére mutatott rá. A hivatástudat és a tanulás ilyen kapcsolatára

napjainkban sem fordítunk kellő figyelmet. Tekintettel arra, hogy a tanulással összefüggő kérdésekre még visszatérek, most inkább HERMANN megállapítását más oldalról venném vizsgálat alá. HERMANN említi a ma olyan aktuálissá vált felvételi követelmények, a tanári pályára legalkalmasabb hallgatók kiválogatásának problémáját. Természetesen nem azzal a gondolatával érthetünk egyet, hogy elsősorban a tanítók gyermekeit kell felvenni. Itt főleg a követelmény indokolásával lehet vitába szállni. A szelekció, illetve a szelektálás szempontja azonban helyeselhető. A kitűnő bizonyítvány mellett szélesebb alapokon nyugvó jellemzést, véleményezést, s így a felvételre kerülő hallgató személyiségének jobb megismerését kívánja meg. Nem zárja ki ugyanakkor azok szelekcióját sem, akiről már az első időben kiderül, hogy a tanári pályára alkalmatlanok.

Itt feltétlenül ki kell térni az intézet gyakorlatában megvalósuló szelekcióra. HERMANN problémafelvetése ugyanis az intézet munkájának egyik nagyon fontos elemét, mondhatnánk úgy is, hogy erősségét, s egyben a tanári kar sokat hangoztatott büszkeségét érintette. A szelekció gondolata és gyakorlata az intézet munkáját alapítástól kezdve áthatotta. GYERTYÁNFY ISTVÁN intézeti koncepciójának — amely az elemi iskolától a tanítóképző intézeti tanárképzőig több iskolatípust foglalt magában — éppen a szelekció volt a pillére. Úgy tervezte, hogy a jövőbeni tanítóképző intézeti tanár az ő intézetében levő elemi iskolából kiindulva jut el a legmagasabb fokhoz, s így már kezdettől fogva át lesz hatva az intézet egységes pedagógiai szellemével. Ha ez a terv irreálisnak bizonyult is, azt mindenesetre követelményként tudták megfogalmazni és megvalósítani, hogy a polgári iskolai tanárképzőbe, többségükben elemi iskolai tanítói bizonyítvánnyal kerüljenek a hallgatók. A más iskolából jelentkezett hallgatóktól pedagógiai felvételi vizsgát követeltek meg.

A tanárképző intézet gyakorlatában érvényesülő szelekcióra azért is rá kell mutatni, mivel — eltérően az akkori felsőoktatási intézmények gyakorlatától — a szelekció nem társadalmi szempontú volt. Az egyetemek hallgatóit az osztályérdekeken nyugvó iskolarendszer szelektálta ki azzal, hogy csak egy kiváltságos osztály számára tette lehetővé a gimnáziumi, illetve az egyetemi tanulmányokat. A polgári iskolai tanárképző hallgatói az alsóbb néprétegek gyermekei közül kerültek ki, s így a szelekció követelése főleg a tanári pálya iránti érdeklődés és alkalmasság miatt történt. Ez a pedagógiai szempontú szelekció fontos előfeltétele volt az oktató-nevelőmunkának, s ez rá is nyomta bélyegét a képzés egész folyamatára. HERMANN más helyen nagyon határozottan és indokoltan állapíthatja meg: „Hangsúlyozni kell, hogy a Pedagógium a pedagógiától van.” [13]

A hallgatók ilyen kiválogatása az 1930-as évek közepéig maradt meg. Ettől kezdve azonban egyre nagyobb számban nyerne felvételt nem tanítóképzőből jött hallgatók is, s így a korábbi követelményeknek a tanári kar nem tudott eleget tenni.

A túlterhelés kérdése nagyon sok tantervelméleti problémát vetett fel. A tantervelmélet felsőoktatási pedagógiánk jelenleg is elhanyagolt kérdése, pedig annak elvi tisztázásával érdemes lenne foglalkozni. Mielőtt az említett vita tantervelméleti problémáira rátérnék, szeretném aláhúzni azt, hogy a tárgyalt időben a „mit és hogyan tanítsunk” kérdése egyedül a polgári iskolai tanárképzőben vetődött fel. A többi felsőoktatási intézmény nem tette ilyen alapos vizsgálat tárgyává oktatási anyagának és módjának elemzését. Ez is összefüggésben volt az intézet tanárképző céljával és pedagógiai aspektusával.

Az egyik legfontosabb tantervelméleti kérdés, amely a túlterheléssel kapcsolatban felvetődött, természetesen az volt, hogy mi okozza a túlterhelést. Mindegyik tanár egyetértett azzal, hogy az intézet oktatási színvonalát csökkenteni nem szabad.

JMRE SÁNDOR megfogalmazása szerint: „Kétségtelen, hogy saját szakjukra nézve a tanártársak sem javasolhatnak csönkítást az elfoglaltság csökkentése kedvéért, hiszen az egész tanári kar törekvése a tudományos színvonal emelése.” [14] A tudományok fejlődése azonban tantervi változtatást követel. MOESZ GUSZTÁV — éppen a tudományok fejlődése oldaláról szemlélve a túlterhelés problémáját — állapítja meg: „Az egyes tudományok óriási fejlődése mellett mindig többen lesznek azok, akik csak egy-két tárgy iránt érdeklődnek tüzetesebben.” [15]

E gondolattal értenek egyet a többi tanárok is, s a túlterhelés okának keresésekor eléggé egységes álláspont alakul ki. KOVÁCS JÁNOS ezeket mondja: „Ha a felnőtt, egészséges fiatalember hivatásszerű tanulmányaira naponként 6 órát, sőt ha naponként 10 órát fordít is, az nem túlságos. Sőt szükséges ennyi, hogy tanulmányaiba kellően beledolgozza magát. De ha naponkénti 10, vagy akár 12 órai munkával sem érheti el azt az elmélyedő beledolgozást, mert tanulmányainak sokfélesége, sőt heterogén volta ezt lehetetlenné teszi, akkor előáll a szellemi túlterhelés olyan alakja, amelyen a tanulmányi időnek sem intenzív, sem extenzív kiterjesztésével segíteni nem lehet. Ilyen természetű túlterhelés van intézetünk jelenlegi tanulmányi rendszerében, abban, hogy a két szakcsoport mindegyike sokféle és részben heterogén tárgyat ölel fel. Gyökeres segítséget csak ennek megszüntetése hozhat.”

A tanári kar helyesen látja meg a túlterhelés létrejöttének egyik lehetőségét. Az akkor meglevő két szakcsoport esetében a túlterhelésnek ez a fajtája magától értetődően jött létre. A tanári kar ezt a kérdést mélyebben is megvizsgálja, hiszen a sokféle tárgy tanulmányának hátránya nemcsak az akkor érvényes két szakcsoport esetében jelentkezik. GYULAI ÁGOST a kérdést főleg tanuláslélektani oldalról közelíti meg: „Aki csak kevés tárggyal foglalkozik, s abban akármekkora napi elfoglaltsággal elmerül, lassanként egészen otthonos lesz benne, s szakképzettsége kialakulásánál fogva lassanként nem is érzi azt a foglalkozást kemény munkának: lesz benne valami az öröm tiszta érzéséből is. Ellenben a sokféle tárggyal való foglalkozás rendkívül fárasztó teherre válik a lélekre nézve, s ez nemcsak a munka intenzitását veszélyezteti, hanem lehetetlenné teszi a munka sikerének garanciájaként szolgáló kedv fennmaradását is. A tanuláshoz a sokféle tárggyal való foglalkozás a tudás felületességét, elsekélyesedését hozza magával, ami a lélek energiáinak kimerüléséből származik.” [16] GYULAI ÁGOST a továbbiakban kifejti, hogy az általános műveltség és a sokoldalúság a tanári pályán mennyire fontos: „mennél szélesebbkörű műveltség nélkül tanár-embert el sem képzelhetek”. Rámutat azonban arra, hogy a hallgatók az általános műveltséget előző tanulmányaik során már megszerezték, s így a tanárképzés során „speciális studiumaikba erejük teljes megfeszítésével, idejük legnagyobb részének felhasználásával” [17] mélyedhetnek el. Ezzel kapcsolatban azonban a tanári kar hangsúlyozza a túlterhelés másik okát is, vagyis azt, hogy a hallgatók korábbi iskolai előképzettsége nemcsak az általános műveltséget adó tárgyaknál, de még a szaktárgyak esetében sem elegendő.

VÁNGEL JENŐ a tárgyak sokféleségét azért is ellenzi, mivel „a hallgató kiképeztesítésének három évi ideje alatt nem képes magát beleélni megfelelő pedagógiai kiképzés mellett saját szakcsoportja tudományainak észjárásába, úgy azonban, hogy abban önálló gondolkodó képességre is szert tehessen.” [18] VÁNGEL JENŐ tehát nem csupán az ismeretek megszerzésének mennyiségi, anyagi szempontjából vizsgálja a tanterv és szakcsoportosítás problémáját, hanem az adott tudományágak értelemfejlesztő formális oldaláról is. A túlterhelés megszüntetésével azt akarja elérni, hogy a hallgatók elsajátítsák a szaktárgyukhoz szükséges sajátos gondolkodási képességeket is.

RUCSINSZKI LAJOS a túlterhelésnek és a szakcsoportosításnak olyan tényezőjére is

rámutat, amely a hallgatók különböző képességeivel van kapcsolatban. Ezt írja: „Amely hallgató szívesen eltöpreng órákon, napokon át egy-egy matematikai feladaton, az rendszerint fázik a laboratóriumi gyakorlatoktól és megfordítva. Mind a két követelménynek egyaránt csak igen kevesen tudnak megfelelni.” [19] A probléma akkor jelentkezik, amikor a hallgatók mindkét területen eleget akarnak tenni, munkájuk eredménye azonban nem tükrözi a befektetett szellemi energiát.

Többen a túlterhelés okát a magas óraszámokban látják. Az óraszámok csökkentésének kérdésében azonban eltértek a vélemények. Az óraszám 28—42 között mozgott. Az óraszám csökkentését elsősorban a tantervi anyag átrendezésével kívánják megoldani. LOVCSÁNYI GYULA így érvel: „A bajnak töve a tantervben gyökerezvén, ennek gyökeres revideálását tartom szükségesnek. Kihagyandó belőle minden olyan anyag, részlet, mely más tervek nyomán halad, s az egységesség kedvéért szerepel tantervünkben, de a polgári iskola céljainak keretébe okvetlenül nem szükséges. Egyes részleteknél, s nagy vonásokba való foglalással az anyagot annyira lehet redukálni, hogy egyes tantárgyaknál az óraszám két órával is apasztható, s a szabad idő részint a gyakorlati képzésre és szakközi önművelésre fordítható. Erre ifjaink ez idő szerint, sőt az okvetlenül eljáratandó tudnivalókhoz is a legkevesebb időt fordíthatják.” [20]

LOVCSÁNYI GYULA észrevétele azért érdekes, mert nemcsak a tanítási anyag nagyobb összefüggésben való tárgyalására figyelmeztet — ami a felsőoktatás egyik követelménye —, hanem felhívja a figyelmet a hallgatók önálló munkájának fokozására is.

Ez a gondolat nagyon erős hangsúlyt kap a hallgatók tanulmányának vizsgálatakor. Később erre még vissza kell térnem. A túlterhelés megszüntetését, illetve az oktatás intenzitásának fokozását abban is látják a tanárok, hogy nagyobb szerepet kívánnak biztosítani a szerzett ismeretek gyakorlati felhasználására. Ezért javasolja LITKE AURÉL: „Redukáltassék az előadás anyaga a tananyag megfelelő összevonásával és a kevésbé fontos részek rövidebbre fogásával. Az ily módon fennmaradó órák az előadott anyag összefoglaló ismételtesére és kollokviumszerű megbeszélésére fordíttassanak.” [21] Ezzel el lehetne érni azt, hogy a hallgatók a lecsökkentett anyagban alapos jártasságra tegyenek szert. Az ismeretek alkalmazását húzza alá RUCSINSZKI LAJOS is: „Tanítványaink elleni panasz sohasem vonatkozott arra, hogy nem tudták volna az előadott tananyagot megtanulni, hanem arra, hogy annak önálló alkalmazásában nem tudtak a kívánatos nivóra felemelkedni. Ezt pedig lehetetlen volna elérni pusztán a tananyag megnyirbálásával, vagy az órák számának leszállításával.” [22]

GOLDZIHER KÁROLY azt várja a tananyag „ökonómikusabb beosztásától”, [23] hogy a hallgatók a tanév folyamán tényleg foglalkoznak is szaktárgyaikkal.

Mindezek a problémák elvezetnek bennünket az oktatás szervezeti kereteinek és az oktatás módszereinek vizsgálatához. E két kérdésben is több, ma is figyelemre méltó véleménynel találkozhatunk.

GYULAI ÁGOST a mai felfogásnak megfelelően veti fel az előadás és szeminárium viszonyát és feladatát. Ezt írja: „A tudományos képzésnél ma már világszerte nem egyedül az előadások hallgatásában, s az ott hallottak egyszerű megtanulásában van a munka súlypontja, hanem az ezeket az előadásokat kísérő laboratóriumi és szeminárium gyakorlatok végzésében, melyek gondolkodni, vizsgálni, kutatni, erejét, nemeseleg megfeszíteni készítik a tanulóságot, s a leghatékonyabb befolyással vannak arra, hogy a tudás praktikussá, invenziózássá váljék az ifjakban. A képzésnek ezt az egy célú, de kétféle eljárású két methodusát egybe kell kapcsolnia az intézet munkájának is, s ez mindenestre elég elfoglaltságot ad az ifjúságnak.” [24] Azt hiszem,

GYULAI ÁGOST 1912-ben leírt gondolatához ma sem kell hozzátenni semmit; elfogadhatjuk oktatómunkánk irányelvét.

Az egyoldalú elméleti képzés, s az ebből származó túlterhelés felszámolása érdekében követeli VANGEL JENŐ is „a szemináriumi foglalkozásoknak az egész vonalon való szervezését, megfelelő gyakorlathoz alkalmazásával.” [25]

Az oktatás szervezeti kereteit illetően tehát a tanárok a szemináriumoknak, gyakorlatoknak kívánnak több órát biztosítani, csökkentve így az előadások egyoldalúságát.

Az oktatás módszereinek tekintetében is helyes követelmények fogalmazódtak meg. Már említettem az előbbieken azt a törekvést, hogy nagyobb szerepet kívánnak juttatni a hallgatók önálló munkájának, gyakorlatának. Többen hangsúlyozzák ezen kívül a szemléltetés fontosságát is. Ezért követelik a szemléltető eszközök, gyűjtemények továbbfejlesztését, megszervezését. SZABÓ LÁSZLÓ így fogalmazza meg gondolatát: „Az érdeklődés mindenesetre fokozódni s az általam előadott anyagnak percipiálása kétségtelenül könnyebbé fog válni, ha megfelelő művészettörténeti gyűjteménnyel fog rendelkezni az intézet.” Moesz Gusztáv szintén a szemléltetés fontosságát fejtegeti: „Idő hiányában sok bemutatás elmarad, mert a kényelmes megfigyeléshez, megfigyeléshez aránylag sok idő kell. Azt az ideális módszert, hogy a mikroszkópi készítményt minden egyes hallgató jól megnézzé, hogy a növényt, amelyről szó van, mindenki megfigyelhesse, hogy a képet mindenki kezébe véve jól megnézzé, a kevés óraszám miatt csak igen tökéletesen alkalmazhatom. Mert hiszen sietni kell, hogy a tárgyat befejezzem! Hogy az ilyen sietéssel a tanítás értékét lecsökkentjük, az nem kétséges.” [26]

Több tanár hangoztatja, hogy az eredményes tanuláshoz biztosítani kell az ismeretszerzés előfeltételeit. Ilyennek tekintik azt is, hogy a hallgatók ne a saját maguk fáradságos munkával készült jegyzetéből tanuljanak, hanem a tanárok adjanak ki kézikönyveket. HERMANN ANTAL ezt írja: „Minden szaknak szüksége volna egyenesen a Pedagógium számára készült, nyomtatott kézikönyvekre, compendiumokra, melyek felölelnék az illető tárgynak lényeges anyagát, főleg a kollokviumok és vizsgálatok szempontjából.” Ő ugyanakkor a tanulás egyéb feltételeit is megjelöli: „A tanulás eszközei: a szemináriumok, laboratóriumok, könyvtárak mennél tökéletesebbekké fejleszthetők. A tanulási alkalom: mindezek használásának lehető megkönnyítése, jól berendezett kényelmes dolgozó- és olvasóhelyiségek.” [27] Jó lenne, ha kívánalmának ma eleget tudnánk tenni, mivel helyesen látja meg a hallgatók önálló, elmélyedt ismeretszerző tevékenységének legfőbb tényezőjét.

Ugyancsak HERMANN ANTAL fogalmazza meg a főiskolán alkalmazandó módszer fő követelményét és annak nevelési kihatásait: „A tanítás tartózkodjék a pepecselő elaprózástól és a kimerítő részletezést csak a tudományos munkálkodás módszerének ismertetésére használja kivételesen. A tanítási módszer törekedjék arra, hogy megkönnyítse a hallgatónak azt, hogy mélyrehatva felfogja a tárgy lényegét, áttekinthe az annak területét és beosztását, a nemzeti műveltség élő részévé, sőt világnézeté emelje a tanulás eredményeit, és ezeket ... ismét szervezettebb kapcsolatba hozza az élettel és a gyakorlattal. E célból szükséges volna, hogy a képzőbeli tanárnak nemcsak folytonos érintkezése, hanem irányító és elhatározó befolyása is legyen a gyakorló-iskola tanítására.” [28] E megállapítással kapcsolatban ismét azt kell mondanom, hogy az oktatási módszer alkalmazásában és elvi megközelítésében ma is tanulságos lehet e fenti gondolat. Fel kell figyelni HERMANN utolsó mondatára, hiszen az iskola-központúság nagyon lényeges követelményét, a tanárképzés legfőbb célkitűzését fogalmazta itt meg szerzője.

Az előzőekben már említettem, hogy az óraszámcsökkentés kérdésében a tanárok között megoszlottak a vélemények. Többen nem kívánták azt, hogy a túlterhelést ezzel mérsékeljék. Indokolásukban a főiskolai oktatás sajátos követelményére hivatkoztak. A többek által képviselt álláspont igazolására először GYULAI ÁGOSTOT idézem: „Végzetes tévedésnek, álhumanizmuson alapuló hamis jelszónak tartom azt a néhány év óta divatossá vált hangzatos frázist, mely folyton a tanulók túlterheléséről beszél. Az élet halálosan komoly dolog, s nagy és kitartó munkát igényel; ahhoz szokni kell, meg kell tanulni megfeszíteni az erőket; nagy feladatot betölteni, nagy célokat elérni, kemény munka nélkül nem lehet... Ilyen tanítókat kell nevelni nekünk is. Ezt pedig tanulmánybeli becézzetéssel, a túlterhelés fantomja fölött kelleténél jobban aggodalmaskodva el nem érhetjük.” [29] Hasonló állásponton van VÁNGEL JENŐ is: „Ami a hallgatók korát illeti, azok 19—23 éves fiatal emberek, akik tehát a testi kifejlődés maximumát majdnem elérték és így egyáltalában nincsenek már abban a korban, amelyben a heti órák számának meghatározásánál a legminimálisabb értékeket kellene használni.” [30]

E megállapításokat olvasva felvetődhet bennünk az a gondolat, hogy amikor ma is előkerül a túlterhelés kérdése, nem hagyjuk-e figyelmen kívül ezeket az észrevételeket? A főiskolai hallgatók életkori sajátosságait nem kellene-e jobban igénybe venni, és a tanulás „kemény munkáját” jobban megkövetelni hallgatóinktól?

E ponton érkezünk el a főiskolai élet legfontosabb mozzanatához: a tanulás problémájához. Az intézet tanárai ezt a tevékenységet kétoldalúnak fogták fel, s benne pontosan és helyesen látták a tanárok és hallgatók szerepét. Ezt ismét nemcsak elvben fogalmazták meg, hanem oktató-nevelőmunkájuk gyakorlatában ennek megfelelően dolgoztak is. A főiskolán folyó oktató-nevelőmunka e szempontból is lényegesen eltért a legtöbb felsőoktatási intézmény gyakorlatától. Éppen a mindennapi életben végzett tevékenység alapján szerzett tapasztalatok tették lehetővé a tanulásról elmondott gondolataik megfogalmazását. Ismét GYULAI ÁGOST véleményét idézem: „Lehet-e komoly és intenzív, valódi értékű munkát teljes odaadás, fáradtságot nem ismerő lelkesedés és buzgalom, mondhatnám rajongás és ennek következtében az erők nemes megfeszítése nélkül végezni? Ezeknek a sajátságoknak kell érvényesülniök mind a tanárság, mind a hallgatóság részéről. Minden egyéb mellékes: anyagi javakkal való biztosítás, külső elismerés mind nem jelentenek semmit, ha e nagy érzés hiányzik. Természetesen ez intenzív munkának jól megválogatott eszközökkel kell folynia, melyeknek érvényesülésénél elsősorban a hallgatóság ereje van igénybe véve.” [31]

HERMANN ANTAL is a tanulás fontos előfeltételeként említi a munkakedvet: „Igen fontos és talán nem eléggé értékelt momentum a munkakedv. A tanítóké és a tanulóké egyaránt. A munkakedv éleszti és élteti a munkára való hajlamot és készséget, neveli és fokozza a munkaerőt és munkabírást, könnyűvé és kellemessé teszi a munkát. A tanulás a tanulókra nézve necsak kényszerűség és kötelesség legyen, hanem belső szükséglet és élvezet.” [32]

Az ismeretszerzésnek ez az elvi felfogása valóban előfeltétele annak, hogy főiskolai szintű tanulás és tanítás történjen.

A vita során többen látták úgy, hogy a túlterhelés okai között fontos szerep jut a helytelen tanulási módnak is. Ezért javasolja VÁNGEL JENŐ a következőket: „Mind-ezen bajokon leginkább csakis azzal segíthetni, ha hallgatóinkat nemcsak megtanítjuk szakismeretekre, továbbá arra, hogy hogyan tanítson, hanem, hogy megfelelő szemináriumi és gyakorlati foglalkozás mellett még arra is megtanítjuk őket, hogy hogyan kell biológiai alapon helyesen tanulni. Az utóbbira pedig neki annál inkább

is szüksége van, mert hisz ő maga is tanítani fog és növendékeit helyes tanulásra is meg kell majd tanítani. Vagyis elő kell adni különböző oldalról megvilágítva a tanulás hygiénáját.” [33]

E javaslat gyakorlati megvalósításával még most is adósak vagyunk.

VÁNGEL nagyon alaposan vizsgálja meg a főiskolai szintű tanulás követelményeit: „A tanulást mindig biológiai, vagyis helyes testi és szellemi életrendi alapon kell berendezni. Ez pedig megköveteli minden egyes hallgatótól a) a válogató cselekvés és nyugvás szükségességét, b) a kellő begyakorlást és végül c) a hygiéniai és pedagógiai alapon való napi teendőknél pontos és helyes beosztását. Csakis az esetben, ha mind e három feltétel kedvezően van jelen, képes minden egyes hallgató cselekvő képességének maximumát minden testi és lelki megerőltetés nélkül elérni.” [34] VÁNGEL szomorúan állapítja meg, hogy sok hallgató nem veszi figyelembe ezeket a követelményeket. Leírása ma is jellemző hallgatóink többségére; csak a vizsgák előtt tanulnak, akkor azután éjjel-nappal. Az ilyen tanulás következményeit így jellemzi VÁNGEL JENŐ: „A hallgató éjjel-nappal küszköd, siet, izgatódik, s azután csodálkozik, hogy agyveleje nem veszi fel a tanult anyagot. Nem képes megérteni az illető tárgy tartalmát, mert mindig csakis egyes kisebb, legfrissebben tanult részek lebegnek emlékezetében, a többi pedig gyorsan elröpül és mire lekollokált, vagy vizsgázott volna, akárhányszor ismereteivel ott van, ahol a kollokvium, illetőleg a vizsgálat előtt volt, vagyis lelke fáradt, sorvadozó és minden szellemi munkától irtózó, testileg és szellemileg kimerült.” [35] Sajnos, a Váangel által megrajzolt kép még ma is nagyon jellemző a főiskolán folyó tanulásra.

Nagyon alapos vizsgálat tárgyává teszik a tanárok az oktatási folyamat másik összetevőjének, a főiskolai tanárnak a szerepét is. A több helyen felvetődő gondolatokat legszebben HERMANN ANTAL összegzi: „A munkakedv, munkabírási és kitartási biztosításának egyik fő tényezője a tapintatos, humánus bánásmód, az atyai szellemű vezetés, amely távol áll a paragrafust egyedüli dogmának tekintő pedantériától és drákói szigorától; de a konfidens pájtáskodástól és nyegle leereszkedéstől is; amely tiszteletet parancsoló elismert szellemi és erkölcsi fölényvel biztosítja a tekintélyt, tehát a fegyelmet is; amely nagy műveltséggel imponál, fennkölt világnézettel hódít; amely a saját szuggesztív példájával nevel az erényre és vezet az eszmények felé; amely rokonszenves egyéniséggel rokonszenvet kelt, és szeretettel szeretetet vált ki.” [36]

A főiskolán tanító tanár személyiségjegyeinek ez a felsorolása — nyugodtan mondhatjuk — egyedülálló volt a magyar felsőoktatás akkori pedagógiai felfogásában, sőt nagyon ritka volt az ilyen tulajdonságokkal rendelkező tanár a gyakorlatban is.

Az egyes tanárok tulajdonságainak megrajzolásán túl azonban hangoztatják a tanári kar pedagógiai ráhatásainak egységességének, követelményrendszerük összehangoltságának szükségességét is. Többen rámutatnak arra, hogy a túlterhelést az is előidézi, ha egyes tanárok a szemináriumi dolgozatokkal, kötelező olvasmányokkal túl sok időt vesznek el a hallgatóktól más tárgyak rovására. Ezért írja HERMANN ANTAL: „Minden szaktanárnak szakmájára nézve, minden illetéktelen, beavatkozástól ment teljes autonómiával és függetlenséggel kell bírnia. A hallgatók érdekében azonban kívánatos volna, hogy időnként tudomást szerezzenek egymás működéséről, különösen pedagógiai, methodikai és didaktikai elveiről és eljárásairól. Főleg pedig a pedagógia tanárával legyenek folyton kontaktusban. Nem uniformizálásról van szó, hanem az alapelvek egyeztetéséről. Az esetleges eltérések itt nem annyira az elvek ellentétéből keletkeznek, hanem abból, hogy nincs tudomásunk egymásról. Ez

pedig nehezíti a hallgatók munkáját, akik esetleg egyenesen ellentétes felfogások közt kénytelenek hánykolódní.” [37]

E megállapítás értékelésekor ismét felvethetjük a szokásos két kérdést: melyik felsőoktatási intézményben törődtek akkor azzal, hogy a tanárok összehangoltan végezzék munkájukat, s egységes pedagógiai elveket kövessenek? S megoldottuk-e mi is teljes egészében ezt a fontos pedagógiai követelményt?

IMRE SÁNDOR az ismeretszerzési folyamat egészének megvizsgálását kívánja, hogy a túlterhelés és a főiskolai szintű tanulás problémáját meg lehessen oldani. Ebben a folyamatban fontos szerep jut a kollokviumoknak. Ezért javasolja IMRE SÁNDOR, hogy a vizsgák és kollokviumok viszonyának kérdését külön is meg kell vizsgálni, mivel „e tekintetben találhatunk módot nagy változtatás nélkül is tetemes javításra”.

A tanári kar nem hagyja figyelmen kívül a tanulást nehezítő körülményt sem: a hallgatók anyagi, szociális helyzetét. Már említettem az előzőekben, hogy az intézet hallgatói az egyszerűbb néprétegekből származtak. Ez károsan befolyásolta intenzív tanulmányi munkájukat. GYULAI ÁGOST írja: „A hallgatók nagyobb része teljesen önmagára utalva, nagy nélkülözések közt, rendszeren naponkénti több órai keserves leckeadással biztosítja megélhetése feltételeit. Ez az elfoglaltság, mely fizikailag sok időt vesz igénybe, szintén súlyosbítja a képzés követelményei folytán felmerülő szellemi terheket.” [38] Hermann Antal is megállapítja: „Aki egész idejét a tanulásra fordíthatja, arra nézve most sincs túlterheltség. Aki pedig a nap nagy részében kenyérért robotol, az túlterhelt lesz az intézet tanulmányi szervezetének bármilyen könnyítése mellett is.” [39]

A tanári kar e fentiek miatt követeli az ösztöndíjak szaporítását, az internátusi férőhelyek növelését, hogy mindegyik hallgató az intenzív tanulásnak szentelhesse idejét.

Több tanár emeli ki a helyes időbeosztás, a megfelelő napirend tanulást segítő jelentőségét. Helyesen húzzák alá ezen belül a testgyakorlás, testi nevelés fontosságát. KMETYKÓ JÁNOS — az intézet testnevelő tanára — örömmel állapítja meg, hogy a minden hallgatóra kötelező heti 2 órás testgyakorlással az intézet megelőzte az összes főiskolát. Leszögezi: „Komoly, valóban egészséges, nemcsak az izmokat és csontokat, de az idegrendszert jótékonyan foglalkoztató mozgások gyakorlására van szükség a tanárjelöltnek.” [40] HERMANN ANTAL is az eredményes tanulás egyik feltételeként tekinti a testgyakorlást: „A testgyakorlás nemcsak a testet edzi, hanem a lelket is felüldíti, önfegyelmezésre szoktat, az akaratot acélozza és fokozza a szellem energiáját és fogékonyságát is.” [41] A testgyakorlás feltétele az intézetnek adva volt: mintaszerűen felszerelt sportteleppel rendelkezett.

2. Gyulai Ágost magyar filológiai szemináriuma

Az előző fejtegetésekben már láttuk, hogy az intézet tanári kara milyen nagy fontosságot tulajdonított a szemináriumi munkának. Ennek jelentőségét a gyakorlatban is megismerték, mivel ekkor már több tanár szemináriumi munkát is vezetett. Ezek közül is kiemelkedő tevékenységet végzett GYULAI ÁGOST. A tanárképzéssel kapcsolatos pedagógiai gondolataival már megismerkedtünk. Most az általa megszervezett magyar filológiai szeminárium munkáját vesszük elemzés alá. [42] E kérdéssel DRIEN KÁROLY is foglalkozott, amikor a szemináriumok jelentkezését vizsgálta az magyar felsőoktatási intézményekben. [43] Érdemes lesz azonban GYULAI ÁGOST

magyar filológiai szemináriumának történetével, az ott folyó munkával részletesebben is megismerkedni.

GYULAI ÁGOST 1904-ben — ekkor került az intézet magyar nyelv és irodalom tanszékére — szervezte meg szemináriumát. Ennek működéséről részletesen 1913-ban, tehát 9 éves tapasztalat után számol be. A szeminárium létrejöttének, működésének ismertetése közben GYULAI több fontos felsőoktatáspedagógiai gondolatot vet fel.

Tanulmányában először a szemináriumok és előadások kapcsolatának problémáját fejtegeti. Érdekesen mutat rá arra, hogy külföldön — elsősorban Németországban — milyen ellentétes felfogások alakultak ki az előadások, illetve a szemináriumok értékelésében. Voltak, akik az előadást már teljesen alkalmatlan oktatási formának minősítették. Ezt GYULAI sem fogadja el, azonban egyetért THEOBALD ZIEGLERREL, aki megjósolta, hogy „idővel a főiskolai oktatás súlypontja mindinkább a laboratóriumi és szemináriumi gyakorlatokra fog esni.” GYULAI úgy látja, hogy a magyar főiskolákon is a tanár és tanítvány közös munkáját biztosító szervezeti formának van jövője. A szemináriumok didaktikai értékét abban látja, hogy ott a hallgatók önálló munkát, kutatást tudnak végezni, s így elmélyültebben végezhetik ismeretszerző tevékenységüket, s ez gondolkodásuk fejlődéséhez is hozzájárul. Helyesen ismeri fel, hogy a főiskolai tanulás nem elégedhet meg az ismeretek egyszerű megtanulásával. „A tanáraiktól hallott anyag egyszerű reprodukciója nem nevelheti többé a főiskolai hallgatót nemzete intelligenciájának olyan tagjává, ki helyét a modern életben minden tekintetben megállja.” [44] Ugyanakkor észreveszi a szemináriumi munka nevelő hatását is: „a tanár és a fiatal ember rendkívül közel jutnak egymáshoz, s az együttes tudományos munkálkodás, az állandó érintkezés minden tekintetben nagy nevelőhatással van az ifjúságra.” [45]

A szemináriumi munka elvi kérdéseinek tisztázása után kezd hozzá GYULAI ÁGOST a szervezeti forma és feltételeinek kialakításához. A tanszék vezetésének átvételekor észreveszi, hogy az addigi oktatási forma, az előadás, legfeljebb csak kész ismeretanyagot adott a hallgatóknak, az önálló tudományos munkára és érdeklődésre, s ezzel együtt a tudományos munkálkodás módszerére azonban nem tanította meg őket. GYULAI ÁGOST első teendője az önálló munka feltételeinek megteremtése volt. Az intézet eddig differenciálatlanul kezelt könyvtári anyagából ezért válogatja ki a magyar nyelv és irodalom tanításához szükséges könyveket, és hozza létre tanszékének könyvtárát. Így tette lehetővé azt, hogy a hallgatók igénybevehették a könyveket, s lényegében ez volt a szemináriumi munka első, „embrionális formája”. Ezzel azonban GYULAI nem elégedett meg. „A szemináriumi élet, melynek nyomon kellett kísérnie az előadásokat, már kezdettől fogva nem merülhetett ki pusztán a remekírók és a szakművek olvasásában, hanem igényelte a hallgatóságnak önállóságra törekvő irodalmi kísérleteit, szakkérdésekről szóló dolgozatok előkészítését, megírását és bírálatát.” [46]

A szemináriumi foglalkozásban az ifjúság is nagy örömét lelte.

Lényeges előrelépést jelentett az 1911-ben megjelenő új tanterv, amely már tantervileg is biztosított óraszámot a szeminárium hivatalos működéséhez. Eddig ugyanis Gyulai tanterven és a rendes óraszámokon kívül folytatta tevékenységét. A tanterv lehetővé tette azt is, hogy a tanár kidolgozza a heti 1 órás szeminárium programját mind a három évfolyamra, s így megtervezze annak összefüggő oktatási folyamatát.

A feltételek megteremtéséhez tartozott a szeminárium helyiségének biztosítása, berendezése, felszerelése. A helyiségek részletes ismertetésétől eltekintek, csupán annyit jegyeznek meg, hogy minden szemináriumban dolgozó hallgatónak megfelelő hely állott rendelkezésére. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a helyiségek elrendezésé-

vel kapcsolatban GYULAI ÁGOSTnak a következő megjegyzését sem: „E helyiségnek van kijárata a dolgozóhelyiségbe is, hogy a tanár a dolgozóasztaloknál elfoglalt hallgatóknak bármikor segítségére lehessen.” [47] E nagyon mellékesnek látszó megjegyzés mögött komoly pedagógiai gondolat húzódik meg: a tanár és a hallgató munkakapcsolata állandóan biztosítva van.

A szemináriumi helyiség könyvekkel, folyóiratokkal jól fel volt szerelve. A könyvtár csoportosítása is átgondolt: külön kezelték a hallgatók számára legszükségesebb könyveket úgy, hogy a csoportosításnál figyelembe vették az egyes évfolyamok igényét. Egy-egy évfolyam kézikönyvtárát a megfelelő évfolyamú hallgató kezelte.

A szeminárium nagyon értékes részét képezték azok a gyűjtemények, repertóriumok, amelyek nagy részét a hallgatók állították össze. Kár, hogy nem maradt meg számunkra pl. az a gyűjtemény, amely Petőfi költeményeinek összes illusztrációját foglalta magában, vagy pedig a Petőfi életére és munkásságára vonatkozó képek, illusztrációk anyaga. Gazdag volt a szeminárium irodalomtörténeti vonatkozású diapozitív gyűjteménye is.

E gyűjtemények összeállítása is komoly munkát igényelt mind a tanár, mind a hallgatók részéről. GYULAI ÁGOST meg is jegyzi: „A szemináriumi életben fontos, hogy a vezető tanárok is sokat adjanak hozzá nemcsak a saját lelkükből, hanem bizony a leckeórán kívül idejükből is, s örömeiket leljék a szemináriumban és az ott folyó munkában.” [48]

A szemináriumi munka zöme természetesen nem a heti 1 órában folyt le. Ezt a heti 1 órát GYULAI inkább az egyes hallgatók által végzett munka közös megbeszélésére, a tanulságok levonására, a szükséges útmutatások megadására, s olykor az elméleti alapok ismertetésére használta fel.

Az egész szemináriumi munka legértékesebb pedagógiai elemének azonban azt az előkészítő munkát tekintem, amelyet GYULAI hallgatóinak megismerésére fordított. GYULAI minden hallgatójáról „szemináriumi anyakönyvet” vezetett. A hallgatót az intézetbelépés első napjától igyekezett a legalaposabban megismerni. A hallgatókkal való beszélgetés — és amit nagyon fontosnak látok: tevékenységük, vállalkozásuk — alapján igyekezett felderíteni mindegyikük képességét és tehetségét, tudományos érdeklődését. Ezek ismeretében vonta be őket a nekik legmegfelelőbb munkába, s így biztosította aktivitásukat, lelkes munkavégzésüket.

Ez a „szemináriumi anyakönyv” egyben a hallgató munkájának ellenőrzésére is szolgált, mivel abba jegyezték be a hallgató egész évi szemináriumi munkájának minden fázisát: az elolvasott szakirodalmat, a szemináriumi dolgozat elkészítésének menetét, a szaktárgyból végzett tanítási gyakorlattal kapcsolatos tevékenységét, a szakfolyóiratok olvasását, a kollokviumon való szereplést. Így az egyes hallgatók törzslapja teljes képét adta egy év szemináriumi munkája értékének. GYULAI ÁGOST az így végzett szemináriumi munkának nagyon értékes pedagógiai indokolását adja: „A szemináriumi foglalkoztatás alapelve tehát az, hogy az egyénekhez alkalmazva, mintegy az egyén lelki világára szabva történik.” [49]

GYULAI ÁGOST részletesen ismerteti a szemináriumban folyó munka különböző típusait. Ezek a következők: a kötelező olvasmányokkal való foglalkozás; a folyóiratok olvasása, s egy-egy tudományos cikkről referátum készítése; nyelvtörténeti és irodalomtörténeti művek közös olvasása; szemináriumi dolgozatok készítése, ahol a tanár az anyaggyűjtéstől kezdve figyelemmel kíséri a hallgató munkáját a dolgozat elkészítéséig.

GYULAI ÁGOST a szemináriumban végzett csaknem 10 éves munka eredményeként említi meg a körülbelül 400 db szemináriumi dolgozatot, amelyek szemmel lát-

hatóan igazolják az ott folyó munka intenzitását. Fontos eredményként hozza fel a szeminárium másutt fel nem lelhető gazdag szemléltető anyagát, amely irodalomtörténeti múzeummal gyarapodott. A szemináriumi munka eredményének tudja be azt is, hogy ott a hallgatók sok értékes irodalmi alkotással ismerkedtek meg, s ez nem egy hallgatót irodalmi munkásságra serkentett. A szemináriumi munka pedagógiai értékét így fogalmazza meg: „A szakbeli tudományos módszerek ismertetésével és gyakorlásával sokukba nemes impulzust hintett az önálló tudományos munka és továbbképzés számára.” [50]

GYULAI ÁGOST fentebb ismertetett szemináriumi tevékenységének értékét még jobban aláhúzza az a tény, hogy tudjuk, az intézet hallgatói nem a jobb módú ifjak közül kerültek ki, s így azok számára is biztosította a tudományos érdeklődés és igények kielégítését, akik az egyetemen folyó tudományos kutatástól el voltak zárva.

E tanulmányomban a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola gazdag pedagógiai anyagából csupán két mozzanatot emeltem ki. Úgy gondolom, hogy mindkét törekvés megérdemli azt, hogy tanárképzésünk jelenlegi fejlettségi szintjén is elgondolkozva és az egyes észrevételek helyességét elismerve idézzük fel Főiskolánk felsőoktatás-pedagógiai örökségét.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- [1] GYERTYÁNYFY ISTVÁN, A Pedagógiumról. Budapest 1897.
- [2] LADÁNYI ANDOR, A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében. Budapest 1969.
- [3] Tájékoztató adatok a budapesti állami Pedagógiumról Szerk. GYERTYÁNYFY ISTVÁN. Budapest 1892.
- [4] IMRE SÁNDOR, A polgári iskolai tanárjelöltek pedagógiai tanulmányai. Polgáriskolai Közlöny 1910. 177.
- [5] MITROVICS GYULA, A tanítóképzőintézeti tanárképzésről Magyar Tanítóképző 1928. 162.
- [6] MAGYARFALVI LAJOS, Gyertyánffy István és a budai Pedagógium. Budapest 1968.
- [7] Vélemények az áll. polg. iskolai tanítóképző intézet hallgatóinak úgynevezett tanulmányi túlerheléséről. Szerk. VÁNGEL JENŐ. Budapest 1913.
- [8] LADÁNYI ANDOR i. m. 342.
- [9] Vélemények ... i. m. 9.
- [10] Uo. 10.
- [11] Uo. 12.
- [12] Uo. 12.
- [13] Uo. 8.
- [14] Uo. 6.
- [15] Uo. 15.
- [16] Uo. 10.
- [17] Uo. 10.
- [18] Uo. 34.
- [19] Uo. 9.
- [20] Uo. 14.
- [21] Uo. 7.
- [22] Uo. 14.
- [23] Uo. 12.
- [24] Uo. 10.
- [25] Uo. 34.
- [26] Uo. 19.
- [27] Uo. 8.
- [28] Uo. 8.
- [29] Uo. 10.
- [30] Uo. 35.
- [31] Uo. 9.

- [32] Uo. 18.
- [33] Uo. 35.
- [34] Uo. 36.
- [35] Uo. 36.
- [36] Uo. 11.
- [37] Uo. 12.
- [38] Uo. 7.
- [39] Uo. 11.
- [40] Uo. 25.
- [41] Uo. 21.
- [42] GYULAI ÁGOST, A Paedagógium magyar filológiai szemináriuma A Paedagógium almanachja az 1912—1913. tanévről Budapest 1913.
- [43] (Előadás, szeminárium, gyakorlat a felsőoktatásban c. kötetben) DRIEN KÁROLY, A szemináriumok mint a hallgatók önállósága, alkotó aktivitása nevelésének műhelyei. Budapest 1966. 82.
- [44] GYULAI ÁGOST i. m. 66.
- [45] Uo. 59.
- [46] Uo. 65.
- [47] Uo. 63.
- [48] Uo. 60.
- [49] Uo. 61.
- [50] Uo. 62.

ИЗ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТРАДИЦИИ ИНСТИТУТА ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ ДЛЯ „ГРАЖДАНСКИХ ШКОЛ”

Ш. Берецки

Автор рассматривает историю Педагогического Института подготовки учителей для гражданских школ, предшественника Сегедского Педагогического Института. Принимая во внимание современные стремления в области педагогики высшего образования, автор ищет ответа на вопрос, в каких формах в учебно-воспитательной работе проявились и сегодня актуальные педагогические стремления. Он выделяет из жизни интитута два момента. Первый — дискуссия 1912/1913 года на тему перегруженности студентов. В интересах решения этой проблемы педагоги искали те педагогические принципы и приёмы, с помощью которых можно поднять на более высокий уровень учебную работу. В ходе дискуссии высказывались очень интересные педагогические мнения, на которые и сегодня стоит обращать внимание. Так напр. выяснили соотношения лекции и семинара, вопрос активности и самостоятельности студентов, проблему взаимосвязи преподавателей и студентов, некоторые факторы проявления перегрузки. В связи с этим были подняты и вопросы о теории учебных планов и методики преподавания.

Другой момент — филологический семинар Агошта Дюлаи, организованный в 1904 году. Автор рассматривает формирование эффективности организации, работу семинара и проводимых в нём педагогических принципов.

Автор выбрал эту тему своей работы с тем, чтобы обратить внимание на ценное педагогическое наследие столетнего педагогического института и побуждать к подобным стремлениям.

AUS DEN HOCHSCHULPAEDAGOGISCHEN TRADITIONEN DES LEHRERSEMINARS FÜR BÜRGERSCHULEN

von S. Bereczki

Der Autor blickt in seiner Abhandlung in die Geschichte des Rechtsvorgängers der Pädagogischen Hochschule, des Lehrerseminars für Bürgerschulen hinein. Die gegenwärtigen pädagogischen Bestrebungen im Hochschulwesen betrachtend untersucht er, in was für einer Form sich die auch heute aktuellen pädagogischen Tendenzen in der didaktisch-erzieherischen Arbeit der obigen Ausbildungsstätte anzeigen. Aus der Vergangenheit des Instituts hebt er zwei Momente hervor. Das eine Moment ist die Diskussion 1912—1913 über die Frage der Überlastung der Stu-

denken. Im Interesse der Lösung dieser Frage suchten die Lehrer die pädagogischen Prinzipien und Methoden, durch die man die Lehrarbeit auf ein höheres Niveau heben könnte. Es fielen in der Diskussion viele interessanten pädagogischen Feststellungen, die auch heute verdienen, auf sie aufmerksam zu werden. So z. B. wurde die Beziehung zwischen Vorlesung und Seminar festgestellt, die Frage der Aktivität und Selbstständigkeit der Studenten, das Problem der Beziehung zwischen Lehrer und Studenten geklärt, mehrere Elemente des Auftretens der Überlastung klar gestellt. Damit in Zusammenhang wurden auch theoretische Fragen über den Studienplan und didaktische Probleme aufgeworfen. Das andere geprüfte Moment ist das von Ágost Gyulai im Jahre 1904 organisierte philosophische Seminar. Der Autor legt die Organisation und Arbeit des Seminars, die Herausbildung und Wirksamkeit der zur Geltung kommenden pädagogischen Prinzipien dar.

Der Autor hat dieses Thema als Gegenstand seiner Abhandlung gewählt, um die Aufmerksamkeit auf die wertvolle Vergangenheit des 100 Jahre alten lehrerbildenden Instituts zu lenken und zu ähnlichen Bemühungen zu bewegen.

MONOTON-ÁLLAPOT, VIGILITÁS ÉS ÉRZELEM A KUTATÁSOK MAI ÁLLÁSÁNAK TÜKRÉBEN

Írta: GERÉB GYÖRGY

OFFNER (1928) szerint az elfáradás és a figyelem jelenségeit együttesen kell tanulmányozni, és meg kell keresni azokat a kritériumokat és eljárasmódokat, amelyekkel ezeknek a jelenségeknek az egymástól való elhatárolása, illetőleg a két jelenség kölcsönhatásának megállapítása lehetséges. OFFNERnek az álláspontja ma is korszerű. Az újabb vizsgálatok éppen az éberségi és aktivitási szint jellemző jegyeinek feltárással töreksenek e probléma megoldására.

OFFNER szerint az elfáradás érzése elsősorban a kedvetlenségben és az egykedvű, érdektelen magatartásban mutatkozik meg. Az egyhangú munkavégzést mintegy „kivédeni” hivatott ez a magatartás, amely vagy egyfajta álomossághoz vezet, vagy megfelelő akarati erőfeszítés útján újabb erő kifejtéshez, amely azután a megterhelés arányában vezet el a fáradtsághoz. Véleménye szerint az érdeklődés és a személyiség-tényezők, valamint a munkakörülmények együttesen döntenek el, hogy milyen mértékben képes az egyén úrrá lenni az ingerszegény környezet, a monoton helyzet nehézségein. Ezért megállapítása alapján az egyén teljesítménye az alábbi fontosabb tényezők függvénye: *a)* a munka természete, *b)* a tevékenység lefolyásának, tartalmának sajátosságai, *c)* a véghezvitel formája, *d)* az egyén személyiségjegyei, körülményei, *e)* a pillanatnyi diszpozíció. Ez utóbbihoz sorolta az egészségi állapot mellett az érdeklődést, a siker, az érdekeltség, a céltudat, a pozitív és a negatív következmény elképzelésének motiváló hatását.

Mindezek az objektív és szubjektív tényezők együttesen jellemzik a munkát végző embert, s a munka eredménye, a siker vagy a sikertelenség az erőfeszítés és az indító-erők hatását is megszabják. A hiábavaló erő kifejtés előbb-utóbb kedvetlenséghez vezet és letöri a munkakedvet. Az egyhangú, alig motivált, ingerszegény helyzet, a monoton állapot lényegében ezáltal válik szerinte a teljesítmény kerékkötőjévé.

A monoton szituáció megértése szempontjából különösen a neurofiziológiai kutatások nyújtottak a pszichológia számára jelentős segítséget. Anélkül, hogy hivatottnak éreznénk magunkat a kérdés fiziológiai oldalának ismertetésére, néhány pszichológiai következményre kívánunk rámutatni.

PAVLOV a kölcsönös indukció jelenségének kísérletes kimunkálásánál a pozitív és a negatív fázis kölcsönhatására világított rá egy-egy ingerületi és gátlásos működési szakaszban. Az erős ingerületi góc kiemeli a gátlásos góc elválásának lehetőségét és viszont. Ebből az is következik, hogy az egyhangú ingerek esetében a figyelmet mobilizáló „kontrasztos” fázisdominancia hiányzik, ami a kéri tónus „figyelmi energiáját” fékezi, s egy általános gátlásos állapotot, diffundálódó gátlást eredményez. Ebben az esetben nem számíthatunk arra, hogy egy-egy új ingerület a tónus erejét megnöveli, s egy alváshoz hasonló állapottal találkozunk. Ezt támasztják alá az EEG-vizsgálatok is. (Vö. FLORU 1968). SZEVCZUK (1964) a monotóniaállapot magyarázatánál joggal

hihatkozott PAVLOVra, midőn az ingervariáció hiányát összefüggésbe hozta a monotónia alapvető sajátosságaival. A hipnotikus állapot létrejöttékor hasonlóan involválja az alvást az alkalmazott egyhangú ingersorozat. A tájékozódási reakció alapvető a magatartás minden megnyilvánulásánál, s lényegében az élőlény reakcióját jelenti egy, az ingerküszöböt elért környezeti ingerre. PAVLOV megfigyelte, hogy az analizátorok kiiktatása után, tehát az afferenciáció csökkenésével az állatok egyre többet alusznak. Ez kétségtelenül összefüggésben van a nem-specifikus diffúz aktivációs rendszer funkciójának csökkenésével. A pavlovi alapvető megállapítások a formatio reticularis szerepének tisztázásakor még nagyobb hangsúlyt kaptak (ANOKHIN 1958, SZOKOLOV 1955, 1956).

Az erős ingerületi góc kialakulása és ennek változatos szériája terhelő hatásában kétségtelenül elfáradást eredményez, míg egyoldalú, de nem intenzív megterhelés (pl. azonos időben ismételt lejátszódó ingersor) monotóniához vezet. Ez utóbbi azonban subcorticalisan emocionális színezetet kaphat, s többnyire negatív effektív kísérő jelenségekkel járhat (türelmetlenség, nyugtalanság, undor a telítettségénél). Mindhárom jelenség megértéséhez támpontot adhat tehát PAVLOV említett törvénye.

A monotónia és a vigilancia, a figyelmi jelenségek vizsgálatá álláspontunk szerint egyazon kérdés két oldalú megközelítését jelenti. A monotónia úgy fogható fel, mint az éberségi fok nagymértvű csökkenése, mennyiségi és minőségi vonatkozású romlása. Másrészt a figyelmi koncentráció mértéke, jellege a monotónia ellen fellépő aktivációs rendszer pillanatnyi állapotszintjének kifejezője, tehát mintegy a monoton állapot „kiszorítója”. Képletesen szólva úgy tűnik, hogy a monotónia egy koordinációs rendszerben a figyelmi állapottal ellentétesen, negatív irányban elhelyezkedő állapotváltozás.

A monotónia ennek következtében a figyelmi energia, az aktivitás nagyfokú csökkenésével jár együtt, s ebből következik, hogy minden figyelmet felkeltő mozzanatot, aktiváló, vigilanciát involváló ingerbehátas „oldja” a monotóniát. A pillanatnyi aktualizált ingerbehátas viszont elveszti „felszólító jellegét” a gyakori ismétlődés következtében, s az előzőleg éber állapotban levő személyt az érdektelenség, a figyelmetlenség állapotába, lényegében monoton szituációba sodorja. Nem véletlen, hogy az egyhangú, gyakori ingerek álmosító hatással vannak az élőlényre. Ez a hatás annál erősebb, minél kevesebb analizátor-benyomás hat. Az egyes analizátor-funkciótól megfosztott állatok aluszékony viselkedése, vagy a környezettől izolált ember monoton állapota így vezet el tényleges alváshoz (PAVLOV 1951). A figyelmet felkeltő új hatások ezért szorítják háttérbe a monotóniát és növelik a teljesítőképességet, csökkentik a figyelmetlenséggel járó baleseti veszélyt. A nem-specifikus rendszer felismerése nagy lépést jelentett a figyelem és az aktivitás jelenségének megértésében.

A nem-specifikus rendszer szerepét az agykéreg elektromos aktivitásának kialakításában, mind az ébredési, mind az alvási irányban történt eltolódás tekintetében nagyszámú EEG-vizsgálatok bizonyítják. BERGER (1929) óta közzismert a környezeti ingerek hatásának kimutatása az agykéreg elektromos tevékenységében. Azóta bizonyítottnak vehető, hogy az alvás és az ébrenlét az EEG-képben egészen más jellegzetességet tükröz. Alvás esetében ugyanis nagy amplitúdójú, alacsony frekvenciájú szinkronizált aktivitást tapasztalunk (Vö. LJUBIMOV 1958). Ébredéskor kis amplitúdójú, magas frekvenciájú deszinkronizált aktivitás tapasztalható. A figyelmi reakció elektro-fiziológiai sajátosságait mutatta ki agytörzsi vonatkozásban HERNANDEZ-PÉON, SCHERRER és JOUVET (1956).

LISSÁK és ENDRŐCZI (1964) rendkívül nagy jelentőségűnek ítélték még a neurofiziológiai kutatások és a kísérleti pszichológia tekintetében a nem-specifikus diffúz

aktivációs rendszert. MORUZZI és MAGOUN felismerése jelentősen kibővítette az agy működéséről eddig szerzett ismereteket és lehetőséget nyújtott arra, hogy a struktúra és funkció egységének magasabb szintjén elemezhessek az idegműködés alapvető kérdéseit. MORUZZI és MAGOUN (1949) kutatásai óta ismert, hogy az agytörzsformatio reticulárisa és a thalamus nem-specifikus magcsoportjai egy „nem-specifikus diffúz aktivációs rendszer”-t alkotnak. Ez aktiválja a neocortex és az előagyi struktúrák működését. Az agytörzs centrális reticuláris hálózatának ingerlése révén növekszik az agykéreg elektromos aktivitása és ez az ébrenlét és a figyelem jellegzetességeit mutatja. Ugyanezen rendszer roncsolása az alvásra jellemző állapotot eredményezi. Az egész rendszernek kollaterálisok útján szoros kapcsolata van a specifikus szenzoros pályákkal.

SCHMIDTKE hangsúlyozta (1965), hogy egyesek a figyelmet „belső akarati aktusnak” tartják. A pszichikus elfáradásnak monotóniához vezető szakaszát éppen ez a figyelmi hiány, az érdektelenségből eredő akarati defektus jellemzi. Gondoljunk csak arra a tanulóra, akit „untat” a tanári magyarázat, érdektelen, nem figyel oda, nem érti az anyagot és lassacskán képtelen fenntartani az aktivitási szintet, „elbóbiskol” (GERÉB 1968). Helyesen hangsúlyozzák, hogy a figyelem mindenfajta intenzív tevékenység feltétele és velejárója.

DÜKER szerint (1955) az aktuális pszichikus feszültség egyik kifejezője a figyelmi és koncentrációs képesség. SCHMIDTKE (1965) az ún. „pszichikus elfáradás” ellenhatásának éppen azért tartja a figyelmi energia fokozódását, mert növeli a pszichikus feszültséget, s így lehetetlenné válik az ingerek elsivárosodása és a vele járó kérgi deszinkronizációs folyamat, vagyis az alvást bevezető monoton állapot.

KENNEDY és TRAVIS (1947) a figyelem ingadozását elektromos akciópoteenciálok-nak a nagy homlokizomról való levezetésével vizsgálta. Erős figyelmi koncentráció-mellett növekvő elektromos akciópoteenciált, míg a figyelem lanyhulásánál ennek csökkenését tapasztalta. Egyhangú helyzetben és kevés ingerre való figyelésnél ez a csökkenés az alaphelyzet többszöröse volt. Potenciál-kieséseket tapasztalt monoton helyzetben KENNEDY is (1950). Ezek a kiesések, rövid „elbóbiskolások” összevágtnak. BRACKEN (1952) kísérleti adataival is, aki hosszabban tartó egyhangú, monoton tevékenységben szakaszos „elbóbiskolást”-t tapasztalt. Az aktivációs szint és a figyelem, valamint az egyhangúsággal járó figyelmenlenség szoros kapcsolatban van az érzelmekkel. Közismert, hogy az emocionálisan színezett cselekvésnek nagyobb a hajtóereje. BORNEMANN (1952) a fáradtságvizsgálatok egyik alapvető nehézségének tartotta az objektív és a szubjektív szempontok keveredését. Nyilvánvaló ugyanis, hogy nemcsak a teljesítményben megmutatkozó romlás, hanem a cselekvés folytatásában mutatkozó, főképp emocionális eredetre visszavezethető kedvetlenség is az elfáradáshoz hasonló tüneteket mutat. BORNEMANN szerint a monotónia is ebbe a jelenségkörbe tartozik. Megállapította, hogy az ipari munkánál a monotónia sokszor jelentősebb szerepet tölt be mint az elfáradás.

Az érzelmek, emóciók megértését segítik az újabb magatartásfiziológiai kutatások. MORUZZI és MAGOUN (1949) megállapította, hogy az agytörzsi képletek, elsősorban a köztiagy hálózatos állományának elektromos ingerlése ébrenléti állapotot létesít az agyvelőben, roncsolásuk, elpusztulásuk pedig lehetetlenné teszi az éberségi állapotot. Az alvás és az ébrenlét állapota tehát összefügg ezzel a rendszerrel, s az újabb vizsgálatok rámutattak, hogy az emóciók serkentő és gátló motivációi az izgalmi állapotok is (GRASTYÁN 1965). Állatkísérletek nyomán ismeretessé vált, hogy a gyenge környezeti ingerek kellemes, vonzó, az erősek kellemetlen, taszító hatásúak.

Már ĐURIĆ (1958) is rámutatott arra, hogy a hosszú időn keresztül végzett meg-

terhelő tevékenység az elfáradás mellett negatív érzelmekkel is járhat, különösen abban az esetben, ha a kezdetben szinte nehézség nélkül teljesített munkát egyre nagyobb megfeszítettségi érzéssel kell végrehajtanunk, s a kimerülés felé vezető út emocionálisan megviselő mozzanatokkal is hordoz. Ez elsősorban a lehangoltság, a kedvetlenség és az unottság kedvezőtlen hatására utal, s a motiválatlanság esetében monoton szituáció létrejöttéhez is vezethet. WEDEL (1958) a munkateljesítmény sikerét elsősorban a munkakedvben látta. Az egyhangú munkavégzés nem teremti meg felfogása szerint az optimális munkafeltételeket. WEDEL az ingerszegény környezet személyiséglélektani vonatkozásaira mutatott rá. A kedvetlenül végzett munka lehangoló, s előbb-utóbb csökkenti a teljesítményt, lényegében tehát a monotóniára jellemző hátrányokkal jár.

ASZEJEV (1961) a futószalagmunkát tanulmányozva a monotónia káros hatásait elemezte. Kiemelte az egyhangú ingerek negatív hatását a munkás közérzetére. Ez az érzelmi hatás megmutatkozik a teljesítmény mennyiségi és minőségi mutatóiban. Néha azonban a kompenzáció következtében nem a termelés objektív mutatói romlanak, hanem a dolgozó kerül neurotikus állapotba. Az érdektelenség és a kedvetlenség a monotónia sokszor megfigyelhető velejárója.

OFFNER (1928) az elfáradás lényeges jegyeinek megállapításánál kiemelkedő szerepet tulajdonított a teljesítmény csökkenésének és a munkaöröm hanyatlásának. Ezzel tulajdonképpen a monotóniára jellemző emocionális vetületet is hangsúlyozta, anélkül, hogy lényegében elkülönítette volna ebben a vonatkozásban fenomenológiai szempontból egymástól a két állapotot. Kétségtelen pedig, hogy az elfáradásnak nem szükségszerű velejárója a munkaöröm hanyatlása, legfeljebb erős megterhelés huzamos elviselésénél az energiatartalékok nagymértvű felhasználása következtében a tevékenység szünetelésének és a pihenésnek sürgető igénye lép fel. Ezzel szemben a monoton helyzetben — mint erre másutt is rámutattunk — az energiatartalékok mobilizálása elsősorban akarati és emocionális tényezők függvénye. A cselekvés továbbvitelét, vagy megszakítását is elsősorban ezek a tényezők szabják meg. Nem téveszthet meg bennünket az elfáradás és a monotónia összekapcsolódása esetében létrejött sajátos helyzet sem. Ekkor ugyanis *mindkét* jellegzetesség előtérbe kerül: az elfáradással járó teljesítménycsökkenés és a kedvetlenség, negatív emocionális kísérőjelenségek.

GRAF (1933) az emberi teljesítmény fokozására elsősorban a munkaöröm megteremtését ajánlotta. A kedvetlenül végzett egyhangú munka nem elégíti ki a dolgozót és nem várható el tőle a nagyobb erőfeszítés. A monotónia dezaktiváló hatását ő is személyiségpszichológiai és szociálpszichológiai tényezőkkel hozta összefüggésbe. Nem elégíti ki az embert az érdektelenül végzett egyhangú cselekvés, nem ösztönzi a nagyobb erőfeszítésre. Ugyanekkor éppen ez az egyhangúság kíván nagyobb akaratmegfeszítést az embertől, mert a „visszahúzó tényezők” kiváltják az ellenkező irányú erőbevetés szükségességét, tehát az egyhangúság, monotónia elleni harcot.

CLAPARÈDE (1915) rámutatott arra, hogy a gyermekek kimerülésének sokszor nem az az oka, hogy túlzottan megterheltek őket, hanem „pszichológiailag alacsonyrendű” munkát végeztek velük. Ezen a motiválatlan, egyhangú tevékenységet értette, amelynek nyomán csak a lehangoltság és a kedvetlenség érzése támad a gyermekekben. Ismeretes, hogy CLAPARÈDE nagy súlyt fektetett a spontán érdeklődés felkeltésére, a gyermek számára kedves, kívánt munkavégzés jelentőségét hangsúlyozta. THORNDIKE (1930) még a tanítási nap alatt kialakult fáradtság tényét is kétségbevetta, hangoztatva, hogy nem a munkabírási képessége csökkent, hanem az akarat a tanulás folytatásához. Habár THORNDIKE álláspontját túlzottnak tartjuk és a való-

ságos helyzet megcáfolja ezt az állítást, mégis figyelemre méltó az a megállapítása, hogy az akarati tényezők motiváló szerepe alapvetően fontos valamely tevékenység továbbviteléhez. Különösen érvényes ez az egyhangú, monoton szituációban, ahol többszörösen igénybe veszi az akarati erőket a cselekvés folytatása.

SCHMIDTKE (1965) utalt arra, hogy a megterhelés hatására az egyes funkciók szerkezetének megváltozása (BRACKEN 1956) a személyiség „egyensúlyi zavarát” eredményezi. Éppen a monoton jelenségek kapcsán fejtette ki azt az álláspontját, hogy az egyhangú, ingerszegény szituáció adaptációs nehézséget okoz, s ezt tapasztalhatjuk azután az egyes funkciókat jelző paraméterek jellegzetes alakulásában is.

A monotónia személyiséget átalakító szerepe elsősorban az indítékok, a motívumok elszűrülésének, sőt negatívvá válásának a következménye. A motívumok külsőleges vagy belső érdekből, megfontolásból származhatnak, de a cselekvést megvalósító, vagy ösztönző szerepük megváltozásával hatástalanokká, vagy éppen gátló tényezőkké válhatnak. BURTON (1942) gyermekanyagon végzett vizsgálatai a cselekvéstől való idegenkedés, s a vele járó súlyosabb emocionális megnyilvánulások létrejöttét tanúsítják ismételt és érdektelen, monoton munkavégzésnél. Az általa vizsgált gyermekek az egyszerű cselekvést felszólításra végezték el mindaddig, amíg számukra elviselhetetlennek bizonyult, és egyszerűen megtagadták a folytatását. BURTON álláspontja szerint az így kialakult telítettségi kép egyúttal egy frusztrációs helyzetet is tükröz, nagymérvű elégtelenségi érzést és egy kellemetlen pszichikus állapottól való menekülésre ösztönöz. Ez azután agresszív viselkedést hordoz magában. BURTON nézőpontja LEWINhez kapcsolódik.

A türelmetlenség és a cselekvéstől való menekülés szinte „kirobbanás”-hoz vezet. SCHMIDTKE (1965) szerint éppen ez viseli meg ebben az esetben az egyént, s az idegfeszültség izgalmat indukálhat, a külső megjelenési formájában fáradtsághoz vezet. Hasonló izgalmat okozhat az egyedüllét, a magányossággal járó frusztrációs érzés, különösen abban az esetben, ha a menekülés, a negatív érzelmi állapot megszüntetésének a reménye sem áll fenn. Az egyéni szükségletek kielégítésének a vágya és a külső lehetőségekben rejlő akadályok ütközése a személyi szabadság korlátozásának negatív velejárójával terheli meg az egyént, különösen abban az esetben, ha ez a társadalomból való kitaszítotttság bélyegével jár együtt (pl. a fasiszmus jogfosztása, magányosan élő ember szorongása stb.).

LANGER (1958) a túlterhelésnél a stressz-hatások mellett kiemelte az akarati elfáradást, amely a motívumok, és az érdeklődés kimerülésének következményeképpen jön létre, vagyis tulajdonképpen az elfáradás talajára vetített monoton állapot, amelynek a személyiségre káros kihatása lehet.

Ilyen körülmények között nemcsak a túlterhelés, a kimerülés vezethet el patológias jelenségekhez, neurózishoz, hanem az ingerszegénység nyomán létrejött monotónia is. Mindkét esetben megbomlik a személyiség harmóniája, az erőtartalékok bevetésével a visszahúzó tényezők akarati kompenzálásával egy dezintegrációs folyamat játszódik le. LANGER ebben az értelemben az egyén védelmi mechanizmusának tartotta a kompenzáció folyamatában megnyilvánuló agresszív magatartást. Ugyanezen a véleményen volt lényegében BRACKEN (1952) is, aki a személyiségstruktúra minőségi megváltoztatását pszichopathológiás jelenségnek tartotta, s a tudatzavarokhoz hasonlította. Ezt az álláspontot tette magáévá SCHMIDTKE is (1965), hangsúlyozva, hogy az ösztönzési és az akarati elfáradás a monotónia állapotában a személyiség dezintegrálódásához, s az ezzel járó súlyos tünetekhez és panaszokhoz vezethet. Megkülönböztette a „külső” és a „belső” ösztönzést, vagyis a tárgyban rejlő természetes és az egyén által akarati úton létrehozott hajtóerőket. Ez utóbbiak kompenzáló

hatása azonban szorosan függ az egyén beállítódásától, az érdeklődéstől, az ösztönzési nivó, az aktivitás fokát meghatározó egyéni sajátosságoktól. Ha a pszichikus feszültség fenntartásához szükséges feltételek hiányoznak, a tartélékok kimerülnek. Éppen ezért fonódik össze más-más kiindulópont ellenére is a monotónia állapot a elfáradással. Ez az állapot felel meg tulajdonképpen a SCHMIDTKE által leírt, ún. „akarat elfáradásnak”. Szerinte a nagyobb akaratmegfeszítéssel fenntartott aktivitási szint visszahat a cselekvést motiváló hajtóerőkre, s letöri azokat.

Ezért van igaza THORNDIKENnek is abban, hogy az egyhangú ingerek hatására az egész cselekvés „újság-ingere” változik meg. Nem az energiafelhasználódás mértékétől, hanem az egyén motivációs struktúrája változik meg, s kényszer-jelleggel megnehezíti az így egyre kevésbé motivált cselekvés továbbvitelét. A tevékenység kényszer-jellege” a kimerítő. A modern nagyüzemi termelés külsőleges formájában, különösen pedig a szalagmunkánál is ez a „kényszer” bizonyult a legnagyobb megterhelésnek (GRAF 1961, LOMOV 1964, HÓDOS 1965).

A monotónia létrejöttének és elviselésének általános és érvényes törvényszerűségei mellett az individuális tényezőknek nagy szerepük van. Kétségtelen az is, hogy a szociálpszichológiai vonatkozások, motivációk stb. befolyásolják az egyes egyének monotóniát tűrő viselkedését. Arra törekedtünk, hogy az egyes sajátosságok törvényszerű jelentkezését lehetőségünk szerint kísérletileg igazoljuk.

HELLMANN (1960) is hangoztatta, hogy az elégedetlenség gyakran szül monotóniát, ez pedig kedvetlenséget, lehangoltságot indukál. Ezzel szemben az érdeklődés fokozza a teljesítményt, elodázza a monotóniát, csökkenése pedig megbénítja azt a „frissítő-feszültség”-et (ĐURIČ 1960), amely egyaránt előidézheti az elfáradást és a monotóniát. Mindebből az is következik, hogy a személyi feltételek, indítékok a monotónia létrejöttében és elviselésében jelentős szerepet játszanak. RÜSSEL (1961) ezen megfontolások alapján kapcsolta össze a monotónia állapotát az unalommal.

Az ingerek halmazának egyenletes, egyhangú drive-mentes jelentkezését joggal tartotta GRASTYÁN (1968) alapján az unalom neurofiziológiai bázisának. LEVITOV (1963) a magasabb idegtevékenység fiziológiájára utalva szintén az agy energiamobilizáció feltételének tartotta az újdonságot, a szokatlan inger jelentkezését, amely nélkül időleges idegkapcsolat, új magatartási forma nem születhetik meg.

A magasfokon automatizált munkáknál különösen elodázza a monotóniát a figyelmi mező kiszélesítése, a mellékcselekvések, a társas együttlét (RÜSSEL 1961).

Sokan a monoton cselekvés súlyát éppen a magányos, a kommunikációszegény helyzetben látják. A szakirodalomban többször leírt és kísérletileg igazolt tény, hogy az ingerszegény helyzet könnyen hallucinációhoz vezethet. Azt is igazolták, hogy a depriváció aluszékonyságot eredményez (PAVLOV).

Erre a helyzetre igen találó irodalmi példa STEFAN ZWEIG Sakknovellája. Hősnél az egyedüllét és a napi egyhangúság kínzó hallucinációi elől a sakkozás aktiváló hatása jelentette a felszabadulás érzését. Az egyhangú, monoton helyzetben a modern nagyüzemi termelés körülményei között többnyire a mellékcselekvések és „alkalandozások” jelentik a „kikapcsolódást”.

Maga a ritmus is monotóniát rögzítő hatású lehet. Különösen a szalagmunka esetében szabja meg az egyéni tempót. DÜKER (1931) rávilágított arra, hogy a lassú szalagtempó hamarabb okoz monotóniát és nagyobb erőfeszítést kíván a munkástól.

Több kísérlet bizonyította, hogy a munkatempó növelésével javult a teljesítmény értéke, és csökkent a hibák mennyisége. Ezzel függ össze a tevékenység ritmusváltoztatásának monotóniaoldó hatása is. Egyes szerzők arról számoltak be, hogy a változatos sebességű szalag egyszerre oldja a monotóniát és csökkenti a fáradtság érzését.

Az elfáradás fiziológiai menetének ismeretében a kulminációs pontokat megelőző szünetek beiktatása (GRAF 1961) csökkentette az elfáradást és egyben oldotta a monotóniát is.

A monotónia tanulmányozásában tehát az ingerszegény szituáció az aktivitással, a figyelem jellegzetességeivel, nem utolsósorban az egész személyiségre kiható érzelmi vetülettel függ össze.

Az elfáradás paradox jelenségeinek feltárásakor BRACKEN (1956) meggyőzően bizonyította, hogy a szubjektív tényezők a várható teljesítmény-szintet megváltoztatják. A motívumok hiányoznak a telítettség állapotában, ez a magyarázata annak, hogy az ingerszegény helyzetnek megfelelő egyhangúság, érdektelenség, unalom, monotónia lép fel. Így lehetséges átélni az elfáradást a magyarázó munkavégzés nélkül, vagy ellenkező esetben frissnek maradni munkavégzés után is. Munka közben az energia-mobilizálás az ösztönzőerők következtében sikeres lehet s csak utána lép fel egy fáradtságérzés pihenés közben. Az ingerszegény helyzetben azonban éppen az ösztönzőerők szegénysége miatt kell egy ellenkező hatást kifejteni, aktivizálni az energiákat, legyőzni az enerváltságot, s ez kétségtelenül nagyfokú megterheléssel jár, s elfáradást eredményez. Ebben az esetben tehát a paradox hatást éppen az okozza, hogy fel kell fokozni a gyenge hatású ingerek erejét, mert különben teljesen hatástalanok maradnának az ingerbenyomások. Ez az indirekt aktivációs mechanizmus az újabb neurofiziológiai kutatások fényében magyarázatot nyert (MAGOUN és MORUZZI 1949).

BRACKEN hivatkozott FRANKE kísérleteire, aki 32 hallgatóval végeztetett el Pauli-testet. Kiderült, hogy az eredmény terhelés közben jobb volt, mint pihenésben. BRACKEN megerősítette ezeket az eredményeket KARSTEN és LEWIN (1928) telítettséggel kapcsolatos vizsgálataival. A telítettség állapotában a motívumok hatástalannak válnak, az energiaszint csökken, időleges averzió támad a cselekvés továbbvitelével szemben.

A monotóniát legjobban a munka változatossá tételével oldhatjuk. WYATT, FRASER és STOCK (1929) beszámoltak erre vonatkozó kísérletükről. Egy cigarettaüzemben a munkások egy csoportja mindig egy műveletet hajtott csak végre, és ezt hosszú időn keresztül változatlanul ismételte. A másik alkalommal a munkások két műveletet hajtottak végre. Az utóbbi esetben a teljesítményben 8—14%-os növekedés volt kimutatható.

LEHMANN (1954) különbséget tett a futószalagon dolgozó munkások és a karbantartó, a gépekkel közvetlenül kapcsolatot tartó dolgozók között. Az első kategóriánál éppen az elszemélytelenedés és az egyhangú munkavégzés miatt látott problémát. Az első kategóriába tartozók szerint maguk is elgépiesednek, elszürkölnek és az egyhangú munkahelyzetben kevés közülük van a munka személyes átéléséhez. A monotónia ezt a munkavégzést lényegesen megnehezíti. A másik kategóriába tartozók szemében valósággal „él” a gép, szeretik, de kímélik is annak érdekében, hogy a teljesítmény kellő szintjét elérhessék vele. A rossz gép csak a munkás kedvét rontja, letöri ambícióit, elkeseríti. LEHMANN szükségesnek tartja az automatizált cselekvésben az egyéni ritmushoz való igazodást, s így a változó tempó megteremtésével a monotónia csökkenésére lát lehetőséget. A gépek megszerkesztésénél véleménye szerint jobban kellene ismerni az embert, különösen az egyhangú munkavégzés, az automatizálás körülményei között, hogy pszichikus megterhelésén csökkenteni lehessen. „Csak ha a technika tud is valamit az emberről, lesz olyan helyzetben, hogy megvalósítsa azt a követelményt, hogy az ember felé forduljon” írja LEHMANN.

A monotóniát jól megtörik a beiktatott mikropauzák is. Csökkentik a telítettség

érzését és újabb akaratmegfeszítést tesznek lehetővé. Különösen GRAF (1961) kísérletei derítették fényt arra, hogy a beiktatott kisebb szünetek — szalagmunka esetében pedig a szalagsebesség változtatása — csökkenti az egyhangúság érzését. Kísérleteiben a szalag sebességét $-2,8\%$ -tól $+4,2\%$ -ig változtatta, melynek nyomán monotóniát oldó hatás jött létre, és lényegében megszűnt a teljesítmény csökkenése. Más alkalommal részekre bontott egy cselekvéssort és megvizsgálta, hogy ez milyen következményekkel jár az erő kifejtés és a teljesítmény alakulására. Vizsgálati eredményei szerint a teljesítmény növekedése $13-20\%$ -os volt.

BILLS (1931) rávilágított arra, hogy a rövid ideig tartó kiesés után a vizsgált személyek tovább folytatják a cselekvést, az aktív állapot viszonylag rövid ideig szünetel.

ROBINSON és BILLS (1926) gyors egymásutánban egyszerű ingereket adagolt. Regisztrálták a reakcióidőket és a cselekvésben megmutatkozó hibákat. Árányos időközökben periodikusan találtak olyan reakcióidőket, amelyek a szokásosnak mintegy $2-6$ -szorosára nyúltak. HORVÁTH LÁSZLÓ GÁBOR is rávilágít az excessziós reakcióidők jelentőségére az elfáradás vonatkozásában (1963).

BORNEMANN (1952) hangsúlyozta, hogy a monotóniát csökkenti minden változatosság. Megemlítette a zenét, a figyelmi energia fennmaradó részének célszerű felhasználását. Megállapítása szerint „a teljesítmény legnagyobb ellensége az unalmas közömbösség”.

BORNEMANN (1952) a monotóniagörbe alábbi sajátosságait emelte ki: 1. A munkaidő közepén megmutatkozó teljesítménycsökkenés. 2. Az egész nap folyamán szabálytalan ingadozások a munkagörbében. 3. A munkaidő végén növekvő teljesítményt tükröző emelkedő munkagörbe.

HAIDER (1962) ugyancsak az ingerek változatosságának jelentőségére mutatott rá a monotónia létrejöttével kapcsolatosan. Megállapítása szerint: „az ingerváltozatosság korlátozottsága a döntő tényezőt jelenti a monotónia létrejöttében”. Ha a munkának nincs pozitív felszólító jellege, eleinte közömbösség, majd kifejezett negatív szituáció, a monotónia és a telítettség léphet fel (BARTENWERFER 1957). Könnyebben alakul ki a monotónia kedvezőtlen pszichés klíma mellett (MAYER 1961). Ebben a vonatkozásban objektív és szubjektív körülmények együttesen érvényesülnek. Szerepe lehet a munkahely színezésének, a megvilágításnak, ritmikus hanghatásnak, a színhatások hiányának stb. LEVITOV (1963) a munkahely megszokott körülményeit tartotta elsődleges jelentőségűnek a monotonhelyzet kialakításában, ugyanakkor hangsúlyozta az interperszonális összefüggések jelentőségét is. Lényegében HÓDOS is ezt vélte a neurotizáló hatás alapjának.

BÁLINT és HÓDOS (1963) is a futószalag-munka legjellemzőbb hatásának tekintette a monotóniát, midőn kis változatosságú ingerviszonyok huzamosabb idő alatt telítődésre vezetnek. Főképpen a neurotizáló hatások munkaegészségügyi és munkalelektani aspektusból történő elemzését végezték el nagyüzemi munkásoknál. A neurotikus megbetegedések számának alakulása más, kevésbé monoton szituációban dolgozók adataival összehasonlítva szembeszökőnek bizonyult.

HAIDER (1962) álláspontja szerint is lényeges a monotónia létrejötte szempontjából az ismételt egyforma tevékenység ingerszegény szituációban. HAIDER a monotóniát sajátos pszichés állapotnak tekinti, mely az egyén pszichikus tulajdonságaira és funkcióira egyaránt kihat. Itt tulajdonképpen kölcsönhatás van: az egyes funkciók egyirányú és kevés figyelmet igénylő megterhelése befolyásolja az általános pszichikus állapotot, ez pedig az egyes funkciók aktiválhatóságának mértékét.

Égészen új megvilágításba hozták az elfáradásos és az ehhez hasonló jelenségeket:

BILLS és VOSS, ROBINSON és BILLS (1926) vizsgálatai és feltevései. Vitába szálltak azokkal, akik a figyelmetlenség okát csupán az ingermennyiségben és a megterhelésben látták. Elismerték, hogy mindez vezethet figyelmetlenséghez is, de a figyelmi kiesések (az ún. „blocking”-ok) sokszor éppen ellenkező aetiológiára vezethetők vissza. Az ingerek hiánya vagy csökkent intenzitása, esetleg egyhangúsága legalább annyira eredményezhet figyelmetlenséget, mint az egyénre „rázúduló” ingerhalmaz. Éppen az ingerek csökkenése vezethet el olyan helyzethez (monotónia-állapot), amely nem kedvez többé a figyelem aktív közreműködésének.

DEESE (1957) a figyelmi csökkenést hasonlóképpen az elégtelen motivációban, az ingerek egyhangúságában látja. Nem tagadható azonban, hogy a figyelmetlenség mindkét tényezője kölcsönösen hat egymásra (pl. hosszantartó ingerrel járó fáradtság HARTMANN és FITTS 1950).

A „blocking-szituáció” BILLS szerint lényegében egy időszakosan fellépő, vizsgálatokkal megállapítható reakcióképtelenség, mely ismételten jelentkezik, valahányszor bizonyos külső és belső feltételek (pl. egyhangú ingerek, érdektelenség stb.) esetében az egyén információ-felvételében kiesés jelentkezik. Ezek a blockingok BILLS értelmezése szerint többféleképpen magyarázhatók. Lehetséges, hogy ezek, mint „kényszerszünetek” ritmikusan fellépnek, s biztosítják a tevékenység folytatásához szükséges figyelmi állapotot, a megtöréssel járó kikapcsolódás segítségével. Ezek összefügghetnek a teljesítmény minőségi jellegével (a hibák jelentkezésével). Feltehető, hogy a központi idegrendszer ingerfeldolgozó működésében pillanatnyi „rövidzárlat” jön létre. Mások hangsúlyozzák a blockingok jelentőségét a restitúciós folyamatba.

BILLS egyik vizsgálati eljárása során öt kísérletsort állított össze a blocking-helyzet tanulmányozására. Az ingeradagolástól a válaszig eltelt időtartamban egyszerű folyamatos tevékenységi fajtáknál (pl. színek megnevezése, összeadás és kivonás, számoknak betűkkel való helyettesítése, megadott ingerszavakhoz ellenkező jelentésű szavak keresése) regisztrálta a blockingok kialakulását. A reakcióidő legalább kétszeres megnyúlását már blockingnak tartotta és előfordulási helyét, idejét megállapítva, az egész cselekvés lefutásában jelentkező „kieséseket” regisztrálta. Nem tisztázta azonban, hogy a kísérletsorokban miképpen változtak volna ezek a blocking előfordulások a befolyásoló tényezők alakulásával (kísérletvariációk során).

Az azonos cselekvések ismétlésénél elérhető volt, hogy kellő gyorsulással és figyelem-ráfordítással a vsz-eknél a blockingok csökkenjenek. A feladatok során előforduló hibák a blockingok körül helyezkedtek el.

BILLS (1935) hibaelemzés útján arra a megállapításra jutott, hogy a folyamatos cselekvés dezaktivitáshoz vezet, amely megváltoztatja az idegrendszer működésének hatékonyságát, pontosságát, s az egyes pszichikus funkciók lefolyásának menetében zavarokat hoz létre. A figyelem ingadozásai is ezekkel a blockingokkal kapcsolatosak, s az oszcillációt úgy foghatjuk fel, mint az éberségi szintben megmutatkozó kisebb blockingok közreléptét. Főleg a második világháború során végeztek olyan radar-kísérleteket, amelyeknél a figyelmi ingadozás, a figyelem koncentrációjában mutatkozó zavarok törvényszerűségeit vizsgálták, különös tekintettel a felmerülő blocking-helyzetre.

BILLS megállapításaiból különösen a következőket emeljük ki:

a) Az ingerhalmazból az adott ingert csak akkor tudjuk kiválasztani, ha az információ felvételéhez elegendő idő és éberségi szint áll rendelkezésre.

b) Hosszabb ideig tartó figyelmi koncentráció mellett a helyzetre és a személyre:

jellemző módon „kiesések”, „blocking”-ok mutatkoznak, amely elsősorban az ingerek felvételéhez szükséges reakcióidő nagymértvű megnövekedésében jelentkezik.

c) A reakcióidő késlekedése BILLS szerint blocking esetében átlagosan 2—4 sec-ig tart, amely az egyénektől függ ugyan, de az átlag a reakcióidőnek többszöröse.

d) A hirtelen felbukkanó ingerek feldolgozása csak „kompenzált” állapotban, vagyis frissen lehetséges, az elfáradás, túlzott megterhelés a hirtelen felbukkanó jelek (pl. radar-jelek, képernyőn megjelenő információk) követését nem teszik lehetővé, s azok az appercepció előtt eltűnnek (blocking-helyzetben).

e) A figyelem időszakos gátlása az ún. „blocking-szimptóma” megmagyarázza BILLS szerint az egyhangú ingereknél jelentkező dezaktiválási folyamatot is, mert a homogén ingerek „felhívó jellege” lecsökken, majd eltűnik, s a figyelem kiválasztó szerepe nem érvényesül.

f) A blockingok homogén jellegű munkánál lényegében ritmikusan jelentkeztek, a gyakorlás következtében azonban előfordulásuk akaratlagosan befolyásolható volt.

g) Halmozott megterhelés hatására fokozódott a blockingok gyakorisága mellett a figyelmi kiesések hosszúsága is, amely végül is rapszódikus és rendezetlen válaszreakciókhoz vezetett.

h) A blockingokat BILLS a neurális funkcionívó csökkenésével magyarázta. Szerinte nem tekinthetjük csupán a refraktor-idő meghosszabbodásának a blocking-szituáció létrejöttét, hanem egy rosszabbodó állapotnak, az organizmus autonóm kényszerszüneteinek, az idegrendszer funkcionívójának megvédése érdekében.

BILLSnek ez a véleménye jól összhangba hozható PAVLOV álláspontjával a védekező mechanizmus, diffundáló gátlás kapcsán tett kijelentésével. A védekező mechanizmus kétségtelenül pillanatnyilag rosszabbodó funkciót árul el annak érdekében, hogy a regeneráció után újólág erőteljesebb és pontosabb figyelmi koncentráció jöhesse létre. Lényegében megegyezik ezzel BROADBENT (1951, 1953) álláspontja is, aki úgy találta, hogy a figyelmi „rövidzárlat” megnövekedett reakcióidőben is kifejezésre jut. SCHMIDTKE (1965), LASHLEY (1950) hangoztatta, hogy a blockingok a központi integráló mechanizmus periódikus összeomlását mutatják. BILLS feltevéseit több szerző kísérleti úton igazolta, illetve kiegészítette. SCHMIDTKE és MICKO (1964) megállapította, hogy az ingergyakoriság befolyásolja a kiesések előfordulását, s a blockingok jelentkezését. ADAMS (1956) az inger gyakorisága, tartóssága mellett az ingerek intenzitását fontos tényezőnek tartotta minden figyelemlingadozásnál és blockingok jelentkezésénél. Szerinte a figyelem károsodása fordított arányban nő az inger intenzitásának mértéke, s az ingerek exponálásának idejétől függően. A rövid exponálás, s a csekély ingerintenzitás növeli a blockingveszélyt. Radar-megfigyeléseknél a blockingokkal jelzett hibamennyiség elérheti egy óra alatt a 40—50%-ot is (Vö. ANDERSON 1944).

BILLS és mások vizsgálatai egybehangzóan bizonyították, hogy az aktivációs szint az ingerek halmazának, a szünetidőnek, az ingerek jellegének, intenzitásának függvénye, fenntartásának feltétele pedig az időszakos kiesés, a blocking, amely lehetővé teszi a további ingerhalmazok számára szükséges kiesési szintet, aktivitási nívót és kompenzálja a túlzott megterhelés vagy egyhangú ingerhelyzet által létrejött dezaktivitási periódust.

Az újabb monotónia-kutatásban kétségkívül BARTENWERFER tevékenysége az egyik legkiemelkedőbb. Felfogása szerint egy meghatározott monoton helyzetben az inger szegény környezet, a hajtóerők hiánya szoros összefüggésben van az aktivációs szinttel. Kísérleteiben az ingerek időviszonyait, valamint a pszichofiziológiai körülményeket gondosan elemelve az alábbi főbb megállapításokra jutott:

1. A monotóniát el kell különíteni az elfáradástól, s önálló sajátos állapotnak kell tekinteni.

2. A figyelem köre a monoton állapotban beszűkül, s ez hosszabb idő után az aktivitás csökkenésével jár együtt. Az ingerlehetőség egy meghatározott területen lényegesen lecsökken, s az idő arányában még rosszabbodik. Az aktivációs szint romlása azonban nem általános, hanem meghatározott területre korlátozódik.

3. A pszichikus aktivitás egy rezultánsnak tekinthető, amelynek iránya és nagysága a pszichikus feszítettség állapotától (irányulások, érzelmi helyzet, érdeklődési irány, aktuális állapot) és a figyelem körének nagyságrendjétől függ. A pszichikus aktivitást megszabják a pszichikus folyamatok, mert ezek intenzitása determinálja a cselekvéshez szükséges belső ösztönzőerőt. A monotónia mindkét tényező romlásának együttes eredményeképpen jön létre.

4. A figyelmi eltérítés belső (képzeletbeli, gondolkodással járó) és külső (észlelt) ingerek hatására jön létre. A monotónia keletkezésében mindkét figyelemeltérítő tényezőcsoportnak szerepe van.

5. A pszichikus aktivitás növelése akaratlagos úton csak időlegesen lehetséges az egyébként ingerszegény helyzetben, hosszabb időtartamon azonban csupán az elfáradást növeli, de tartós teljesítményt monotónia esetében nem biztosíthat.

6. A monotónia elhárítása, illetőleg pozitív befolyásolása csupán a figyelmi kör kiszélesítése, újabb ingerek megjelenése, ezáltal az aktivitási nívó növelésével lehetséges. A figyelem szűkülése és az aktivitás csökkenése között tehát BARTENWERFER szerint a monotónia esetében törvényszerű összefüggés, egyirányú függőségi viszony áll fenn. A pszichikus feszültség esése csökkenti a cselekvésben megmutatkozó aktivitást, amely azután halmazati eredményként a monotónia állapotának elmélyülését jelenti. A figyelmi kör leszűkülése, az érdektelenség elmélyülése növeli a leküzdéshez szükséges nehézséget, a cselekvéshez tartozó aktivitási nívó süllyedése veszélyezteti az eredményes tevékenységet. Egy másfajta feszültség jön létre, amely inkább a szorongást, kellemtelen közérzetet jelenti. Ez azonban ismét gátlója lehet az adekvát izgalmi állapotnak, amely továbbvinné a megkezdett cselekvést monoton helyzetben.

7. Az ingerek halmazának erőssége, a köztük levő szünetidők, az ismétlődés szoros kapcsolatban áll az aktivitási nívóval, s a monotónia-fenntartásával, illetőleg megbontásával.

A pszichikus igénybevétel több tényezősséjellegeré mutatott rá SCHULTZ (1966), MEISTER (1967), HACKER (1966). A kérdésnek az automatizálás szempontjából való jelentőségét a mérnöki lélektan és a kibernetikai eredmények egyaránt indokolják (KULKA 1961, SKALA és HACKER 1963, KLIX 1962, LEONTJEV és LOMOV 1964).

A kutatások eredményeképpen várható, hogy az ember-gép kapcsolatában a megterhelés különböző formái mérhetőek, a káros hatások kiküszöbölési módjai pedig felismerhetőkké válnak.

IRODALOM

ADAMS, A. J., 1956, Vigilance in the detection of low-intensity visual stimuli, J. Exp. Psychol. 52.204.

ANDERSON, J., H.,—BRIDGEMAN, C., S.,—DANIEL, R., S.,—DARLEY J., G., et al. 1944., Radar operator „fatigue”. The effect of length and repetition of operation periods of efficiency of performance. Yerkes Lab. Primate Biology, Orange Park Fca. USA OSRD Rep. 3334 und Res. Rep. 6.

ANOKHIN, P., 1960, On the specification of the reticular formation on the cerebral cortex. In: The Moscow Colloquium on Encephalography of the Higher Nervous Activity. Ed. H. H. Jasper, G. D. Smirnov (Moscow 1958). Electroenceph. clin. Neurophysiol. suppl. 13.

ASZEJEV, V., G., 1961, Voproszi pszichologii 6, 37—54.

- BACHMANN, W., 1965., Untersuchung des Leistungsverlaufs am Fließband. Bericht über den 1. Kongress der Gesellschaft für Psychologie in der DDR. 242—247.
- BARTENWERFER, H., 1957, Über die Auswirkungen einformiger Arbeitsvorgänge. Marburger Sitzungsber. Naturwiss. 80 o.
- BÁLINT I.—HÓDOS T., 1963, Futószalagon dolgozó motorkészítők idegrendszeri igénybevételek vizsgálata. Ideggyógyászati Szemle 252—256.
- BERGER, H., 1929., Über das Electroencephalogram der Menschen. Arch. Psychiat. Nervenkr.
- BILLS, A., G., 1931., Blocking: a new principle of mental fatigue. AMER. J. Psychol. 230—245.
- BORNEMANN, E., 1952, Grundlagen der Ermüdungsverhütung. In: Ermüdung. Lüneburg.
- BRACKEN VON, H., 1952. Komponenten der Ermüdung. Zbl. Arbeitswiss. 6.161.
- BRACKEN VON, H., 1952. Zur Psychopathologie der Ermüdung. (In: Bornemann, E., Ermüdung, Lüneburg.)
- BRACKEN VON, H., 1956, Paradoxien der Ermüdung. Zbl. f. Arbeitswissenschaft und Sozialbetriebspraxis. 10 Jg. H. 12. 177—192.
- BROADBENT, D., E., 1951, The twenty dials and twenty lights test under noise conditions. Med. Res. Council A. P. U. Report 160.
- BROADBENT, D., E., 1953., Neglect of the surroundings in relation to fatigue decrements in output. (In: Floyd, W., F., und Welford A., T.: Symposium on fatigue. London.)
- BURTON, A., 1942, The aggression of young children following satiation. Amer. J. Orthopsychiatr. 12. 262.
- CLAPARÉDE, E., 1915, Gyermekpszichológia és kísérleti pedagógia. Budapest.
- DEESE, J., 1957., Changes in visual performance after visual work. Instit. Cooperative Research Johns Hopkins Univ. Baltimore. WADC, TR 57—285.
- ĐURIČ, L., 1958., Práceschopnost' žiakov v priebehu vyučovacieho procesu. Jednotná Škola. 4.
- DÜKER, H., 1955., Untersuchungen über die sogenannte Aufmerksamkeit. Ber. 20. Kongr. Dtsch. Ges. für Psychol. 142.
- FLORU, R., 1968., Psihofiziologia activității de orientare. La psychophysiologie de l'activité d'orientation. 347.
- GERÉB, GY., 1962., Kísérletek a fáradtság lélektanának köréből. Akadémiai Kiadó, Budapest 215.
- GERÉB, GY., 1968., Intenzív igénybevételt jelentő tevékenység és egyhangú cselekvés kölcsönhatásának pszichológiai vizsgálata. Pszichológiai Tanulmányok. XI: 335—55.
- GRAF, O., 1933., Die Schwankungen der Leistungsfähigkeit während des Tages und die Frage einer „physiologischen Arbeitskurve“. Arbeitsphysiol. 7. 358.
- GRAF, O., 1961., Arbeitszeit und Arbeitspausen. Betriebspsychologie. Verl. f. Psych. Göttingen 95—116.
- GUENSBERGER, E., 1962., Methodologische Probleme in der Erforschung der psychischen Ermüdung. Psychiatrie, Neurologie und medizinische Psychologie 14. H. 2.
- HACKER, W., 1966., Monotoniezustand - Entstehen, Wesen, Bekämpfung. Arbeitsökonomik. H. 4.
- HAIDER, M., 1962., Ermüdung. Beanspruchung und Leistung. Franz. Deuticke, Wien. 146.
- HARTMANN, B.,—FITTS, P., M., 1950, The development of techniques and procedures for the study of alertness in aviation personnel. Committee on Aviation Psychology, NRC, Washington.
- HELMANN, H., 1960., Die Ermüdung u. ihre Auswirkung auf die Arbeitsausführung, dargestellt an einem Beispiel aus der Weberei. Textil-Praxis. 3. 266.
- HERNANDÉZ-PÉON—SCHERRER, H.,—JOUVET, M.: 1956., Science, 123.
- HORVÁTH, J., G., 1963., Szenzoros és motoros teljesítőképesség fáradtság hatására létrejött változásának kísérletes összehasonlító vizsgálata. MTA Pszichológiai Tanulmányok. 5. 385—410.
- HÓDOS T., 1965. A futószalag-munka pszichológiai vizsgálatának néhány tanulsága. Munkavédelem, No 4—6: 42—48.
- KARSTEN, A.—LEWIN, K., 1928. Psychische Sättigung. Psychologische Forschungen. 142—254.
- KENNEDY, G., C., 1950., Proc. roy. Soc. Med. 137:535.
- KENNEDY, J., L.,—R. C. Travis, 1947., Prediction of speed of performance by muscle action potentials. Science 105.410.
- KLIX, F. 1962., Über einige Beziehungen zwischen Kybernetik und Psychologie. Schriftenreihe Probleme und Ergebnisse der Psychologie, H. 6. Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.
- KULKA, M.: 1961, Aktuelle Probleme der Arbeitspsychologie bei der Automatisierung der Produktion. Die Wirtschaft Nr. 38 u. 39.
- LANGER, D., 158., Die wichtigsten Ergebnisse der Stress-Forschung (bis 1957) und deren Bedeutung für die Psychiatrie. Fortschr. Neurol. Psychiatr. 26. 321.
- LASHLEY, K., S., 1950, In search of the engram. Psychological Mechanisms in Animal Behavior., Cambridge, Univ. Press.

- LEHMANN, G., 1954., *Praktische Arbeitsphysiologie*. Georg Thieme Verlag. Stuttgart.
- LEONTJEW, A., N.: Lomow, B. G.: 1964. *Probleme der Ingenieurpsychologie*. Sowjetwissenschaft, Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge H. 6.
- LEVITOV, N. D. 1963, *Psichológija truda*, Ucspeđgiz. Moszkva. 340.
- LISSÁK K. és ENDRŐCZI B. 1964., *A magatartás idegi és hormonális szerveződése*. Medicina, Budapest, 218.
- LJUBIMOV, N., N., 1958., *Pavlov Zs.* 8: 519.
- MEISTER, W., 1967. *Psychische Beanspruchung im Arbeitsprozess*. Arbeitspsychologie für die industrielle Praxis herausgegeben von Helmut Kulka. VEB Verlag Technik. Berlin, 111—130.
- LOMOV, B., F., 1969., *Ember és technika*. Akadémiai Kiadó Bpest 450.
- MAYER, A., 1961, *Die Betriebspsychologie in einer technisierten Welt*. Handbuch der Psychologie in 12 Bänden. 9. Band 3—47.
- MORUZZI, G.,—MAGOUN, H., W., 1949, *Electroenceph. Clin. Neurophysiol.* 1: 455.
- OFFNER, M., 1928., *Die geistige Ermüdung*. Berlin.
- OTTO, E., 1965., *Zur Methodologie und Methodik von Vigilanzbestimmungen*. Psychologie als gesellschaftliche Produktivkraft. VEB. Deutscher Verlag der Wissenschaften. Berlin. 107—111.
- PAVLOV, I., O., 1951., *Válogatott Művei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 492.
- ROBINSON, E., S.,—BILLS, A., G., 1926., *Two factors in the work decrement*. J. exp. Psychol. 9.
- RÜSSEL, A., 1951., *Arbeitspsychologie*. Verlag Hans Huber, Bern und Stuttgart 384.
- SCHMIDTKE, H., 1965., *Die Ermüdung*. Bern und Stuttgart.
- SCHMIDTKE, H., und Micko, H., C., 1963., *Untersuchungen über die Reaktionszeit in Dauerbeobachtungssituationen*. Forschungsbericht Nr. 1360 des Landes Nordrhein Westfalen. Köln-Op-laden.
- SCHULZ, H.,—J., *Psychische Aktivität im Arbeitsprozess und Tätigkeitsbedingte psychische Beanspruchung*. Berufsbildung H. 3.
- SKALA, H., 1963., *Die Arbeitspsychologie und ihre Aufgaben in der DDR*. Die Einheit H. 7.
- SOKOLOV, E., 1956., XIV. th Cong. Internat. Psychol. Publications of Acad. Sci., R. S. F. S. R. 111—117.
- SZEWCZUK, W., 1964. *Kísérlet a monotónia-elfáradás újabb magyarázatára*. Magyar Pszichol. Szle. 55—65.
- THORNDIKE, E., L., 1930., *Psychologie der Erziehung*. 2. kiadás. Jena.
- WEDEL, 1958., *Mensch, Arbeit, Pause*. Deutsche Textiltechnik 9. 431—432.

СОСТОЯНИЕ МОНОТОНИИ АГИЛЬНОСТИ И ЧУВСТВ В ОТРАЖЕНИИ СОВРЕМЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Дь. Гереб

Автор знакомит с важнейшими исследованиями, направлениями исследований, теориями и выводами, проведёнными в области монотонии и вигиланции. Трудность методики состоит в сплетении объективных и субъективных факторов, её старались преодолеть при помощи разных исследовательских методов. Результаты исследования высшей нервной деятельности, новейшие неврофизиологические исследования прежде всего роль неспецифической диффузионной активационной системы, показали в новом освещении круг явления монотонии, усталости и вигильности. Разделение этих психических проявлений и состояний, раскрытие связей требуют тщательного анализа результатов исследований. Цель данной работы просмотреть этот круг проблем.

MONOTONIEZUSTAND, VIGILITÄT UND EMPFINDUNG IM SPIEGEL DES HEUTIGEN STANDES DER FORSCHUNGEN

von Gy. Geréb

Der Autor macht die wichtigsten Untersuchungen, Forschungsrichtungen, Theorien und Feststellungen auf dem Gebiet der Monotonie und Vigilanz bekannt. In der Verschlingung der objektiven und subjektiven Faktoren liegt die methodische Schwierigkeit, die man mit Hilfe verschiedener Forschungsmethoden zu überbrücken versucht hat. Die Ergebnisse der Untersuchung der höheren Nerventätigkeit, die neueren neurolo-physiologischen Forschungen, vor allen Dingen die Rolle des nichtspezifischen diffusen Aktivierungssystems haben den Erscheinungskreis der Monotonie, Ermüdung und Vigilanz in ein neues Licht gerückt. Die Abgrenzung dieser physischen Offenbarungen und Zustände, die Erschließung der Zusammenhänge erfordern die sorgfältige Analyse der Forschungsergebnisse. Sie Abhandlung bezweckt den Überblick dieser Fragensgruppe.

KÖZÉPISKOLÁSOK TÉRSZEMLÉLETÉNEK KÍSÉRLETES VIZSGÁLATA

Írta: GERÉB GYÖRGY

Az elmúlt esztendőben közzétettük a térszemlélet vizsgálatára szolgáló eszközünk és eljárásmodunk leírását (GERÉB 1969). Arra törekedtünk, hogy az általános iskolai tanulóknál osztályok, illetőleg életkor szerint megkeressük a térszemlélet kialakulásának, fejlődésének néhány paraméterét. Erre a célra „Dimensiograph” néven eszközt hoztunk létre, amelynek segítségével meghatározott ingereket programozhattunk be, meghatározva az ingerek sorrendjét, exponálásának idejét és a szüneteket. Az általános iskolás tanulók után a középiskolai osztályok vizsgálatára tértünk át. Jelen közleményünkben az itt kapott eredményeket közöljük.

Szükségesnek látszik eszközünk ismertetése ez alkalommal is, hogy a kapott értékek áttekinthetők és értelmezhetőek legyenek.

A készülék két részből áll:

a) Ingeradagoló: ennek segítségével tudjuk az előbb jelzett módon a beprogramozott ingereket a készülék „b” része felé közvetíteni. Az ingerek egymásutánját adott kísérleten belül rögzítjük, az exponálási időt azonban tetszés szerint változtathatjuk. Kísérletünkben az egymás után következő időegységeket azonosaknak (24 sec) vettük fel. A megadott idő felében meggyulladt a programban megadott helyen és időben egy fényforrás, míg az időtartam második felében berregés jelezte, hogy a vizsgált személynek a fényforrás helyét meg kell határoznia, illetőleg az előtte levő sémába be kell a megfelelő helyet diktálnia. A berregés megszűnte egyben figyelmeztette a vizsgálati személyt a következő fényforrás kigyulladására.

b) Az előbb jelzett programozó egy hozzá csatlakozó, elől nyitott hasáb belső területén fényforrásokat vezérelt. A hasáb egy meghatározott pontján zöld színű fényforrás ég a kísérlet egész ideje alatt. Ehhez való viszonyításban kell a vizsgált személynek meghatároznia a pontokat a térben. Be kell diktálnia, hogy szerinte a kérdéses fixponthoz képest a vezérelt pont jobbra vagy balra, alatta vagy felette, előtte vagy mögötte helyezkedik el. Ennek következtében a vizsgálati személy mind a három térbeli viszonyra egy helymegjelölést ad. Jelen vizsgálatainkban adagolt ingerek információ-értéke 3,32 bit.

A másik adatot azáltal kapjuk meg, hogy a kérdéses felvillanó pont távolságát kell a kísérleti alanynak meghatároznia az adott fix ponthoz képest. Az egységnyi távolságot megadjuk azáltal, hogy a hasáb bal felső részén állandó megvilágított mérték-jelét helyezzük el. Ennek a többszörösét kell távolság gyanánt a kísérletben meghatároznia. Ezáltal a három dimenzió mellett a vizsgálati személy három irányú távolság mennyiségi viszonyait is megadja.

Vizsgálataink során tehát a v. sz-nek egy téri helyzetet, valamint annak egy meghatározott ponttól való távolságát kell megállapítania, az irányt és a távolság mennyiségi megbecsült értékét a kísérletező egy előtte levő sémába számszerűen rögzíti.

Az utasítás szövegét, valamint a kiértékelő sémát az alábbiakban közöljük:
Térszemlélet-vizsgálati jegyzőkönyv

Utasítás:

A középén látható, állandóan világító ponthoz viszonyítva határozd meg a felvillanó pontok helyzetét a térben a bal felső sarokban látható egységnyi távolság segítségével.

A pont helyzetét a mellékelt táblázaton kell rögzítened a helyzet és a távolsági egység feltüntetésével.

A rendelkezésre álló idő feléig a kérdéses pontban egy lámpa ég, azután egy berregő hang hallatszik.

Megfigyeled a kérdéses pontban megjelenő fényt, majd a berregő hanggal jelzett időtartam alatt bediktárod a kísérletvezetőnek a pont megfelelő irányait és az azokon mért távolsági értékeket. Amint a berregő hang elhallgat, figyelned kell a következő jelre.

Az utasítás után a vizsgált személyek kérdéseket tehetnek fel, és egy erre a célra külön felvillantható lámpa helyzetét gyakorlásképpen a kísérlet vezetőjével közösen oldják meg.

A kiértékelés során rögzítjük a programtól való eltérés irányát, valamint a pozitív vagy negatív irányú tévedés mennyiségi alakulását. Így lehetővé válik, hogy egyénként és csoportosan életkori függvényben ábrázoljuk adott populáción belül a térszemlélet jellemző görbéjét.

A középponttól való eltérést a pontok sorrendjében, valamint az eltérés irányának megfelelően számszerűen és a hibák feltüntetésével jegyzőkönyvben rögzítettük. Ez a feljegyzés tartalmazza az eltérések összegét, átlagát, a felcserélt értékeket, a túlbecslést és alábecslések számát, valamint a fel nem dolgozott információk mennyiségét. Ennek alapján a középiskolás mintavételében jellemezhetjük a térszemlélet alakulását 15—18 éves korban.

A pontok elhelyezkedésének mintáját az alábbi táblázatban közöljük:

TÉRSZEMLELET—VIZSGÁLAT

Név:

Életkor:

Vizsgálat ideje: év hó nap óra.

Ssz:	Jobbra:	Balra:	Alatta:	Felette:	Előtte:	Mögötte:	Ért:
1.	1			1		1	
2.		2		3		1	
3.		1	2		4		
4.	1		1			2	
5.	3			3	2		
6.	1				2		
7.		2			2		
8.	1		1				
9.	2		3			1	
10.		2	2		2		

Kísérleteinket 1969—1970-ben végeztük 200 tanulónál. Ezek osztály, életkor, illetve nemek szerinti megoszlását a következő táblázat tartalmazza:

Osztály	Létszám	Leányok	%	Fiúk	%
I.	54	21	38,88	33	61,12
II.	68	18	26,47	50	73,53
III.	44	21	47,72	23	52,28
IV.	34	19	55,88	15	44,12
Összesen:	200	79		121	

I. sz. táblázat

A térszemlélet kialakulásának menetében érdekes adaléknak tűnik a három dimenzióban elhelyezkedő pontok egymás közti viszonyának számbavétele. A megadott ponttól való eltérés kísérleteinkben három irányban lehetséges, vagyis egy adott ponthoz képest balra vagy jobbra, a pont alatt vagy felett, előtte vagy mögötte helyezkedhetik el. Egy-egy pont felvillanásakor értékelhettük a hibapontok számszerű alakulását, ugyanakkor azonban az egyes pontok térbeli elhelyezésénél adódó hibák gyakorisági százalékos megoszlását is. Az adott ponttól való távolság meghatározott egység szerinti megbecsülése a túlbecsülésre és alábecsülésre vonatkozólag is támpontot mutat, a felfogott és fel nem dolgozott jelek viszont adatokat szolgáltatnak számunkra meghatározott információk téri felhívó jellegének tekintetében. Ezen a téren a munkalélektani és ergonómiai kutatások az ún. panell-vizsgálatokkal igyekeznek tisztázni a tér adott pontjának felfogásában mutató hibaszóródást (LOMOV 1966).

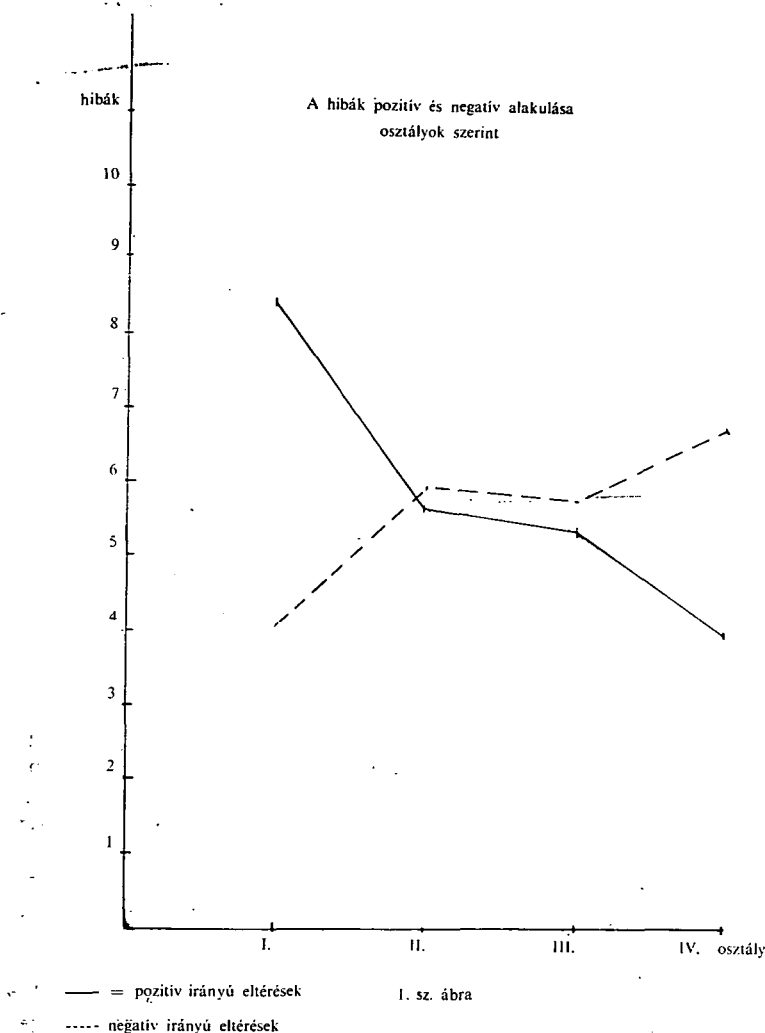
Vizsgálataink fejlődéslelektani szempontból is tanulságosak az információfeldolgozás optimális téri elhelyezésére vonatkozólag.

Az elkövetett hibákat egészében és osztályok szerinti lebontásban vizsgáltuk. Az általános iskolai eredményekhez képest a középiskolások teljesítménye globálisan jobb. Míg a pozitív irányú eltérés az általános iskola V—VIII. osztályában 7,25-öt mutatott, addig ez a középiskolában 5,80. A negatív irányú eltérés az általános iskolában 6,7, míg a középiskolában 5,7 volt. Az osztályok szerinti alakulás a középiskolában szintén érdekes görbevonulatot mutat. A pozitív irányú eltérések száma az első osztályban a legtöbb (8,40), a második osztálytól kezdve csökkenő tendenciát mutat (5,66, 5,40, 4,00). A negatív irányú eltérések enyhe emelkedést mutatnak az I. osztályban még 4,08 az átlag, a II. osztályban ez 5,95-re, míg a III. osztályban 5,79 és a IV. osztályban 6,73-at mutat. Az egyes osztályok közötti eltérés azonban nem lényeges nagyságrendű (1. sz. ábra).

A mélység szemléletben elkövetett hibák alakulása az általános iskola átlagos 14-es hibaszámával szemben az egyhatedére, vagyis 2 körüli értékre csökkent. Az osztályok közötti eltérés nem lényeges. Néma emelkedést mutat ez az érték az első osztálytól kezdve a IV. osztályig. Ez a különbség sem éri el azonban a két egységnyt (2. sz. ábra).

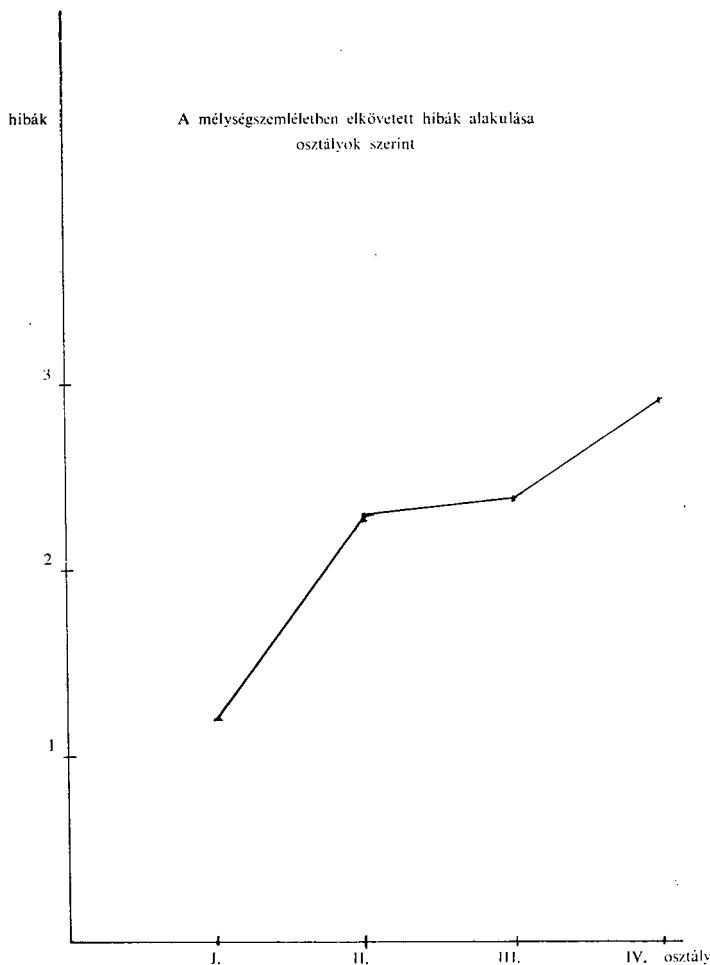
Rendkívül érdekes összefüggést mutat a kihagyott információk számának számszerű alakulása. Az általános iskolában ez az érték fokozatosan csökkent. A négy osztályban átlagosan 1,5 volt a kihagyott információk száma. Ezzel szemben a

középiskolában ez az érték 1,11-ről süllyedő tendenciát mutat) a II. osztályban 0,44, a III. osztályban 0,57, a IV. osztályban 0,17). A középiskolai átlag tehát nem éri el a 0,5-et. Mindez arra vall, hogy a kihagyott információk mennyiségének csökkenése mind az általános- mind a középiskolában a figyelmi koncentráció növekedésével függ össze. Kétségtelen, hogy egyik legfontosabb fejlődéslelektani tény az életkor függvényében megjelenő figyelem energiakonzentrációjának a növekedése.

A figyelem, a vigilitás közismerten minden szellemi funkciónak előfeltétele, velejárója, ezért a pszichológia nem is nevezi a figyelmet önálló pszichikus megismerési funkciónak. A figyelmi energiák összpontosításának képessége minden szellemi funkció előfeltétele, mindenekelőtt az emlékezet, a gondolkodás munkájának bázisa. A kihagyott információk mennyiségének csökkenése tehát arra vall, hogy az életkor

függvényében egyre alkalmasabbá válnak a tanulók a magasabb szellemi funkciók végzésére, s egyre tudatosabban hasznosítják a pszichikus funkciók közül az emlékezet, a gondolkodás műveleteit. A középiskolában ideális esetben a tanulók a magas-

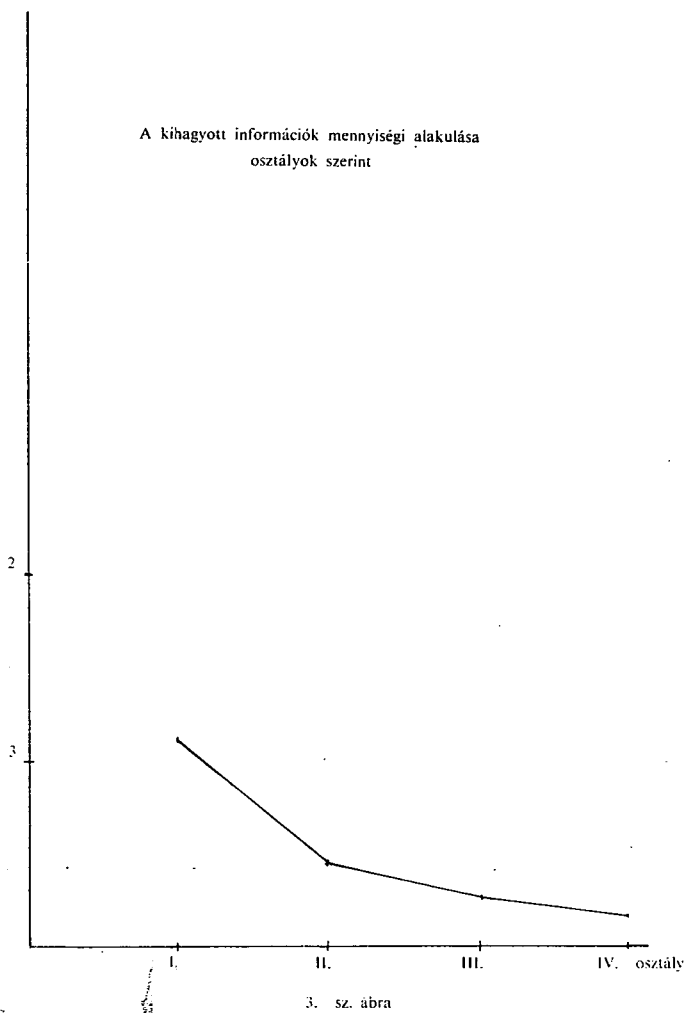
2. sz. ábra

rendű szellemi ismeretek birtokába jutnak, az oktatás aktivációs szintje határozza meg azokat a feltételeket, amelyek mellett a figyelmi energiák mobilizációjával az ismeretek elsajátíthatók. Vizsgálatainkból kiderül, hogy a tanulók ezen figyelmi koncentrációra általában alkalmasak (3. sz. ábra).

A tévedéseket irányok szerinti eltérés, valamint az egyes pontokra eső tévedések abszolút és százalékos előfordulása szerint különböztettük meg mind az általános iskolás, mind a középiskolás kísérleti anyagunkban.

A legnagyobb eltérés az alappont *előtt* megjelenő pont helyzetének megítélésében mutatkozott mind az általános-, mind a középiskolás tanulónál. Az általános

iskolások válaszai közül erre az irányra esett a tévedések 48,81 %-a. A középiskolásoknál ez 33,08% volt, vagyis lényegében csökkent értéket mutatott az általános iskolás válaszok százalékos előfordulásához képest. Ezután sorrendben a *mögötte* dimenzió következett, amelynél az általános iskolások 26,87%-os tévedést követtek el, míg a középiskolások mindössze 17,25%-ot. A legkisebb eltérés az általános iskolásoknál a pont *feletti* dimenzióra esett (10,58), míg a középiskolásoknál (5,58%), de a *jobbra*

és *balra* dimenzióban is mindössze 2% körüli értékelést találtunk. Pozitív vagy negatív irányban három egységnyi eltérésnél nagyobb mindössze az *alatta* dimenziókban mutatkozott (4—6 egységnyi eltérés), de nem nagy százalékban. A középiskolai tanulóknál általában zömmel a +1, +2, illetőleg a -1, -2 egységnyi eltérés volt az egyes dimenzióknál. Jelentős százalékos eltérést találtunk az *alatta* dimenziónál a

+2 egységnyi eltérésnél (31%), valamint a *mögötte* dimenzióban (20,50%). A kijelölt pont *alatti* dimenzióban 3 egységnyi eltérés is mutatkozott 19%-ban, 4 pedig 18%-ban, 5 egységnyi 17,50%-ban. A negatív irányú eltérés ugyanezen dimenzióban 9% körül volt a -3 értéknél és még a -6-nál is találtunk 6%-os hibát. Úgy látszik, hogy ennek a dimenzióknak a felismerése a legnehezebb. Az eltérések zöme azonban a ± 1 egységnyi távolságban helyezkedett el (2. sz. táblázat).

Az egyes pontokra eső helyes válaszok számbavétele új adatokat szolgáltat a térben elhelyezett pontok helyes megítélésére vonatkozólag. A legtöbb helyes válasz az általános iskolás tanulók közül az első pontra esett. Ez az alappont *felett*, *mögött* és *jobbra* egy egységre helyezkedett el. Megközelítőleg hasonlóan magas százalékos értéket nyertünk a középiskolai osztályokban is (55,55%, 63,23%, 61,36%, 82,35%). A rangsorban következő negyedik pont volt mind az általános, mind a középiskolában a legkönnyebben megbecsülhető. Ez az alapponthoz viszonyítva egy egységnyi távolságra volt *jobbra* és *alatta*, két egységnyi távolságra pedig *mögötte*. A középiskolások általában tévedtek a 3. pont megítélésénél. Ez az alapponthoz képest 4 egységnyire helyezkedett el az *előtte*, 2 egységnyire az *alatta* és 1 egységnyire a *balra* dimenzióban. E pont helyes megítélése csak egy alkalommal érte el a 9%-ot, többször az 1 és 2% között volt (3. sz. táblázat).

Végző értékelésben a középiskolás osztályok között lényeges differenciát nem találtunk.

Az egyes dimenziók megítélésének vizsgálatakor kiderült, hogy egészében jobb értéket kaptunk a középiskolás tanulónál, mint az általános iskolásoknál. Mindez arra vall, hogy a térszemlélet biztonsága szoros kapcsolatban van a figyelmi koncentrációval, a vigilitás mértékével. Az eredményt minden bizonnyal befolyásolta az a tény is, hogy az általános iskola kötelező, míg a középiskolai tanulók kiválasztásánál bizonyos szelekció érvényesült, ide már jobb felkészültségű tanulók kerültek be.

Az egyes dimenziókra eső hibák összesítésekor a következő eltérések voltak tapasztalhatók:

A *jobbra* dimenzióban az egyes pontokra eső eltérések átlaga az általános iskolás tanulónál 9,84% volt, míg a középiskolásoknál ez az érték 5,80%. A legnagyobb eltérés az általános iskolában az V. és a VI. osztály anyagában mutatkozott, míg a felsőbb VII. és VIII. osztályban a *jobbra* dimenzióban az eltérés elsősorban a +1 és a -1 köré csoportosult. A középiskolai anyagban alig fordult elő ± 2 eltérés és csupán az I. és a II. osztályban találtunk +3 egységnyi eltérést jelentéktelen százalékban (1,85%, illetőleg 2,94%). Az átlagértékek s a nekik megfelelő százalékok általában csökkenő tendenciát mutattak az osztályok szerint. Az eltérés azonban nem volt lényeges) 8,00—3,62 között maradt (4. sz. táblázat).

A *balra* dimenzióban elsősorban pozitív irányú eltérés volt tapasztalható mind az általános-, mind a középiskolában. A pontokra eső eltérések átlaga az általános iskolásoknál 11,94, míg a középiskolásoknál 6,15 értékű volt. Az átlaghibaság javulása feltűnően magas, jeléül annak, hogy a középiskolás tanulók az előzőekben említett okok következtében pontosabban, megfontoltabban és nagyobb figyelmi koncentráció mellett végezték feladatukat. A legnagyobb hibaforrás az V. és a VI. osztályban volt tapasztalható, főképpen a +1 és +2 egységnyi eltérésnél. Az V. osztályban 190,19% esett a +1 és +2 egységnyi eltérésnél. Az V. osztályban 190,19% esett a +1, míg 30,98% a +2, a VI. osztályban 111,36% a +1 és 31,81% a +2 eltérésre. Ettől kezdve az eltérések csökkentek, lényegében a III. és a IV. osztályban elért eredmények mind a százalékos előfordulás gyakorisági rendjében javulást tükröztek. A középiskolások eredménye osztályok szerint nem különült el ilyen

mértékben egymástól, bár felfedezhető volt bizonyos mértékű javulás az átlagokban. Ez a különbség azonban csak 8,87 és 4,00 közötti rendben helyezkedett el. A tévesztések száma mennyiségi szempontból lényegesen alatta maradt az általános iskolások értékének (5. sz. táblázat).

Az *alatta* dimenzióban hasonló tendenciát mutató eltérést találtunk a középiskolások javára. Míg az általános iskolásoknál az egyes pontokra eső eltérések átlaga 10,37, addig ez az érték a középiskolásoknál 8,39 volt. Ebben a dimenzióban elvétele találtunk +2 egységnyi eltéréseket, a pozitív irányú eltéréseknél azonban még a +3 is előfordult az első három osztályban. Az I. és a II. osztály eredményeiben a +1 egységnyi eltérésnél igen magas értéket nyertünk (150%, illetőleg 105,88%), s ennek alig maradt alatta a III. és a IV. osztály értéke (100%, illetve 99,05%) (6. sz. táblázat).

Aránylag kevés eltérést kaptunk az alappont *feletti* pont távolságának a megállapításakor. A tévedések előfordulása az általános iskolásoknál 6,72, míg a középiskolásoknál 4,74. A pozitív irányú eltérés jelentősebb mint a negatív irányú.

Az osztályok szerinti eltérés átlaga az I—III. osztályban 5 körüli, míg a IV. osztályban meghaladja átlagosan a 2-t (7. sz. táblázat).

A legnagyobb problémát az *előtte* dimenzió jelentette mind az általános-, mind a középiskolás tanulóknál. Az alapponthoz viszonyított eltérések átlagai itt bizonyultak a legmagasabbnak (az általános iskolásoknál a tévedések átlaga 31,00, míg a középiskolásoknál 27,87 volt). Az osztályok szerinti eltérés fejlődéslelektani szempontból egyenletes volt az életkor függvényében (8. sz. táblázat).

A pont *mögötti* dimenzióban az alapponthoz viszonyított eltérések előfordulási gyakorisága valamivel előnyösebb volt a középiskolában mint az általános iskolában (17,06 és 17,05). Úgy látszik, hogy az utóbbi két dimenzióban a figyelem koncentráltságának mértéke másodlagos a közvetlen téri becslés képességével szemben (9. sz. táblázat).

Munkánkkal adalékokat kívántunk szolgáltatni a térszemlélet kialakulásának fejlődéslelektani menetéhez. Az adatok további elemzése, valamint a térszemlélet változásának megterhelés hatására történő változásának vizsgálata további feladataink körébe tartozik.

IRODALOM

- BOLLNOW, O., F., 1963, Mensch und Raum. Stuttgart.
 BRUNSWIK, E., 1934. Wahrnehmung und Gegenstandswelt, Leipzig—Wien.
 GERÉB, GY., 1969., Eljárásmód a térszemlélet vizsgálatára. Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 219—31.
 GÜNTHER, N., 1960, Studien zur Theorie des Raumsehens. Optik, Berlin 90. 168, 185, 278.
 HERING, E., 1879, Der Raumsinn und die Bewegungen des Auges. In: Hermanns Hdb. Psychiol, Berlin 3/1. 386.
 KLIX, F. 1962, Elementaranalysen zur Psychophysik der Raumwahrnehmung. Berlin.
 LEWIN, K., 1934., Der Richtungsbezug in der Psychologie. Der spezielle und allgemeine hodologische Raum. Psychol Forsch. 19. 249.
 LEWIN, K., 1936. Principles of topological psychology, New York, London.
 LOMOV, B., F., 1969, Ember és technika. Akadémiai Kiadó Budapest. 450.
 METZGER, W., 1957. Das Raumproblem in der Psychologie. Stud. Gen. 10, 542.

*Az összpopulációban mutatkozó tévedések előfordulása
összeg és százalékos megoszlásban pontok szerint (N=200)*

Irányok	Az egyes pontokra eső tévedések																								Átlag	%
	+1	%	+2	%	+3	%	+4	%	+5	%	+6	%	-1	%	-2	%	-3	%	-4	%	-5	%	-6	%		
Jobbra	71	35,50	32	16,00	3	1,50	—	—	—	—	—	12,00	62	31,00	3	1,50	—	—	—	—	—	—	12	—	14,25	7,12
Balra	136	68,00	29	14,50	9	4,50	1	0,50	—	—	—	—	15	7,50	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15,83	7,91
Alatta	92	41,00	64	31,00	38	19,00	36	18,00	35	17,50	24	—	14	7,00	12	6,00	18	9,00	4	2,00	5	2,50	—	6,00	29,50	14,75
Felette	72	36,00	16	8,00	6	3,00	1	0,50	1	0,50	—	—	27	13,50	10	5,00	1	0,50	—	—	—	—	—	—	11,16	5,58
Előtte	169	84,50	36	18,00	13	6,50	4	2,00	—	—	—	—	442	221,00	86	43,00	24	12,00	2	1,00	—	—	—	—	66,16	33,08
Mögötte	145	72,50	41	20,50	24	12,00	2	1,00	—	—	—	—	166	83,00	27	13,50	6	3,00	3	1,50	—	—	—	—	34,50	17,25

2. számú táblázat

*Felvillanó pontokra eső helyes válaszok.
A helyes válaszok abszolút és százalékos értékelése osztályok szerint összesítve*

Osztály	1	%	2	%	3	%	4	%	5	%	6	%	7	%	8	%	9	%	10	%	Átlag	%
I.	30	55,50	10	18,51	1	1,85	14	25,92	7	12,96	4	7,40	4	7,40	8	14,81	8	14,81	8	14,81	9,40	17,40
II.	43	63,23	12	17,64	—	—	21	30,88	16	23,52	8	11,76	8	11,76	16	23,52	24	35,29	18	26,47	16,60	24,41
III.	27	61,36	7	15,90	4	9,09	17	38,63	8	18,18	12	27,27	8	18,18	10	12,72	17	38,63	9	20,45	11,90	27,04
IV.	28	82,35	3	8,82	1	2,94	11	32,35	6	17,64	3	8,82	6	17,64	10	29,41	4	11,76	9	26,47	8,10	23,82

3. sz. táblázat

I = 54
II = 68
III = 44
IV = 34

Az alapponthoz viszonyított eltérések mértéke a „jobbba” dimenzióban
(% = az osztályok létszámához viszonyított tévedések százalékos előfordulása)

Osztály	A pontokra eső eltérések																Átlag	%
	+1	%	+2	%	+3	%	+4	%	-1	%	-2	%	-3	%	-4	%		
I.	37	68,51	9	16,66	1	1,85	—	—	17	31,48	—	—	—	—	—	—	8,00	14,81
II.	25	36,76	6	8,82	2	2,94	—	—	15	22,05	2	2,94	—	—	—	—	6,25	9,19
III.	20	45,45	6	13,63	—	—	—	—	17	38,63	—	—	—	—	—	—	5,37	12,20
IV.	12	35,29	—	—	—	—	—	—	14	41,17	3	8,82	—	—	—	—	3,62	10,64

4. sz. táblázat

Az alapponthoz viszonyított eltérések mértéke a „balra” dimenzióban
(% = az osztályok létszámához viszonyított tévedések százalékos előfordulása)

Osztály	A pontokra eső eltérések																Átlag	%
	+1	%	+2	%	+3	%	+4	%	-1	%	-2	%	-3	%	-4	%		
I.	47	87,03	13	24,07	7	12,96	—	—	4	7,40	—	—	—	—	—	—	8,87	16,42
II.	44	64,70	5	7,35	2	2,94	—	—	2	2,94	—	—	—	—	—	—	6,62	9,73
III.	23	52,27	4	9,09	5	11,36	—	—	8	18,18	1	2,27	—	—	—	—	5,12	11,63
IV.	27	79,41	—	—	—	—	—	—	5	14,70	—	—	—	—	—	—	4,00	11,76

5. sz. táblázat

*Az alapponthoz viszonyított eltérések mértéke az „alatta” dimenzióban
(% = az osztályok létszámához viszonyított tévedések százalékos előfordulása)*

Osztály	A pontokra eső eltérések																	
	+1	%	+2	%	+3	%	+4	%	-1	%	-2	%	-3	%	-4	%	Átlag	%
I.	81	150,00	12	22,22	2	3,70	—	—	5	9,25	—	—	—	—	—	—	12,50	23,14
II.	72	105,88	7	10,29	1	1,47	—	—	4	5,88	1	1,47	—	—	—	—	10,62	15,61
III.	44	100,00	7	15,90	1	2,27	—	—	7	15,90	1	2,27	—	—	—	—	7,50	17,04
IV.	33	97,05	3	8,82	—	—	—	—	4	11,76	1	2,94	—	—	—	—	5,12	15,05

6. sz. táblázat

*Az alapponthoz viszonyított eltérések mértéke a „felette” dimenzióban
(% = az osztályok létszámához viszonyított tévedések százalékos előfordulása)*

Osztály	A pontokra eső eltérések																	
	+1	%	+2	%	+3	%	+4	%	-1	%	-2	%	-3	%	-4	%	Átlag	%
I.	26	48,14	7	12,96	2	3,70	—	—	7	12,96	—	—	—	—	—	—	5,25	9,72
II.	28	41,17	2	2,94	1	1,47	—	—	13	19,11	—	—	—	—	—	—	5,50	8,08
III.	25	56,81	3	6,81	2	4,54	—	—	16	36,36	1	2,27	—	—	—	—	5,87	13,34
IV.	5	14,70	1	2,94	—	—	—	—	13	38,23	—	—	—	—	—	—	2,37	6,97

7. sz. táblázat

*Az alapponthoz viszonyított eltérések mértéke az „előtte” dimenzióban
(% = az osztályok létszámához viszonyított tévedések százalékos előfordulása)*

Osztály	A pontokra eső eltérések																Átlag	%
	+1	%	+2	%	+3	%	+4	%	-1	%	-2	%	-3	%	-4	%		
I.	37	68,51	7	12,96	1	1,85	2	3,70	137	253,70	27	50,00	5	9,25	—	—	27,00	50
II.	44	64,70	20	29,41	2	2,94	2	2,94	182	267,64	53	77,94	10	14,70	1	1,47	39,25	57,72
III.	40	90,90	13	29,54	3	6,81	2	4,54	116	263,18	17	38,63	7	15,90	—	—	24,75	56,25
IV.	28	82,35	5	14,70	3	8,82	—	—	96	282,35	26	76,47	5	14,70	1	2,94	20,50	60,29

8. sz. táblázat

*Az alapponthoz viszonyított eltérések mértéke a „mögötte” dimenzióban
(% = az osztályok létszámához viszonyított tévedések százalékos előfordulása)*

Osztály	A pontokra eső eltérések																Átlag	%
	+1	%	+2	%	+3	%	+4	%	-1	%	-2	%	-3	%	-4	%		
I.	44	81,48	19	35,18	4	7,40	2	3,70	52	96,29	2	3,70	—	—	—	—	15,37	28,46
II.	75	110,29	16	23,52	4	5,88	2	2,94	67	98,52	9	13,23	—	—	—	—	21,62	31,79
III.	35	79,54	6	13,63	5	11,36	3	6,81	53	120,45	11	25,00	—	—	—	—	14,12	32,09
IV.	36	105,88	11	32,35	5	14,70	—	—	47	138,23	6	17,64	—	—	—	—	13,12	38,52

9. sz. táblázat

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОСТРАНСТВЕННОГО ВОСПРИЯТИЯ У УЧАЩИХСЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

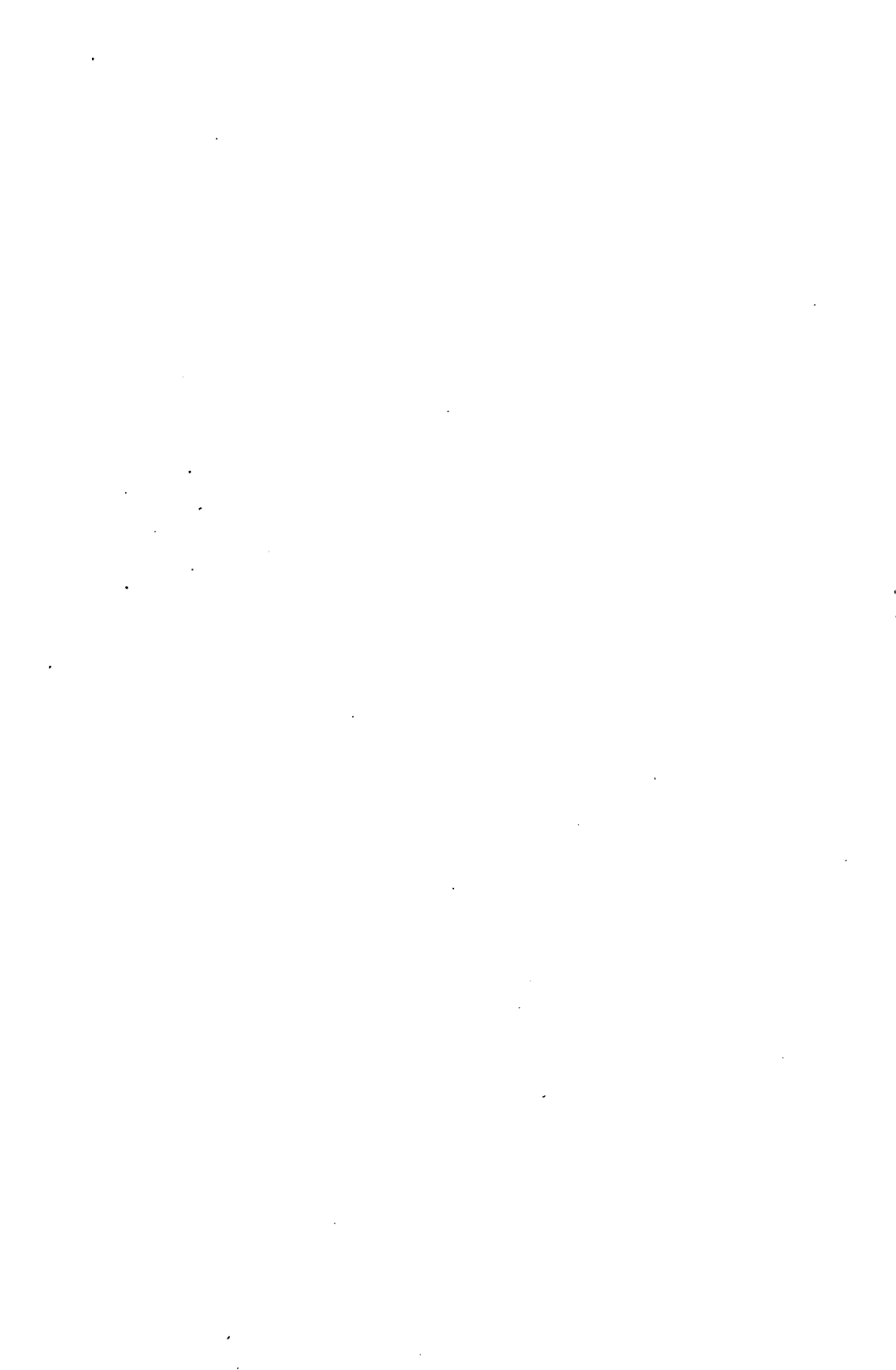
Дь. Герёб

После экспериментального исследования пространственного восприятия учащихся восьмилеток, автор говорит об исследованиях проведённых с этой же целью у учащихся средних школ. Специально сконструированный прибор „Димензиограф” передавал определённую программу испытуемым лицам, и под управлением в внутренней части открытой впереди призмы, загорялись источники света. Относительно к неподвижной точке нужно было определить место этих мелкающих точек в отношениях: „направо”, „налево”, „под”, „над”, „перед”, „за”. Результаты и ошибки в порядке величны расхождений автор суммирует в процентах в таблицах и графиках.

EXPERIMENTELLE FORSCHUNG DER RAUMBETRACHTUNG VON MITTELSCHÜLERN

von Gy. Geréb

Nach der experimentellen Forschung der Raumbetrachtung von Schülern der Grundschule berichtet der Autor über seine Experimente, die er aus dem gleichen Ziel bei Mittelschülern durchgeführt hat. Das für dieses Ziel verfertigte Instrument, „Dimensiograph” genannt, übermittelte ein festgesetztes Programm für die Versuchspersonen, und auf Grund der Steuerung leuchteten Lichtquellen im inneren Bereich eines an der Vorderseite offenen Prismas auf. Im Verhältnis zu einem fixen Punkt musste man die Stelle der aufleuchtenden Punkte in den Relationen „rechts”, „links” davon, „darunter”, „darüber”, „davor” und „dahinter” feststellen. Die Ergebnisse, bzw. die Täuschungen wurden vom Autor nach Grössenordnung der Abweichungen und prozentual in Tabellen und Graphikons zusammengefasst.

AZ AUDITÍV MEGÉRTÉS NÉHÁNY KÉRDÉSE, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A NYELVI LABORATÓRIUMI MUNKÁRA

Írta: KISVÁRDAI KÁROLY

A társadalmi kommunikáció természetes kiindulópontja a személyek közötti kommunikáció, melynek lényege az, hogy a beszélő közöl valamit valamiről partnerével. A köztük folyó gondolatcsere hol közlésre, hol a másik fél mondanivalójának meghallgatására kényszeríti a beszélőket. Következésképp a beszélő és a hallgató között állandóan cserélődik a szerep. S ebben a váltogató szerepcserében megvalósuló személyközi kommunikáció egyrészt individuális, másrészt társadalmi aktus is. Individuális abban az értelemben, hogy egyetlen személy ösztönzése, szándéka hívja életre, s „társadalmi” abban a vonatkozásban, hogy minimum két személy között zajlik le. A beszélgetés résztvevői között fizikai, akusztikai, vizuális és pszichikai komplex kapcsolat jön létre, s a beszéd folyamatában kölcsönösen hatnak egymásra.

Ismeretes az a tény, hogy bizonyos hangulat, még ha kezdetben a dialógus egyetlen résztvevőjének lelkiállapotát jellemzi is, sokszor rövid idő alatt hatalmába keríti a beszélgetés többi résztvevőit, s megadja a dialógus érzelmi színezetét. [1]

Mind a személyközi, mind a tömegkommunikációs aktus megvalósulásához a következő öt tényező tökéletes összműködése szükséges: a beszélő, a hallgató vagy másképpen a befogadó, a köztük levő csatorna — amely a beszélőtől a befogadóhoz közvetíti az információt —, a kibocsátott információ, s végül a nyelvi jel, azaz a jelanyag. [2]

Ez az alapvető kommunikációs séma a nyelvi laboratóriumban végzett idegen-nyelv oktatás körülményei közepette is érvényes. Csupán e mesterségesen felépített beszédhelyzetekben a gépi oktatás körülményeinek megfelelően módosulnak bizonyos funkciói, úgy ahogy a létrejött strukturális változások igénylik.

Ezeket a módosulásokat a személyközi kommunikáció alapvető sémájának egybevetése alapján a következőkben összegezzük.

1. A személyközi kommunikációban egyének a közlemény adói és befogadói is. Viszont a nyelvi laboratóriumban a beszélő szerepét a végrehajtó bemondó mágneses hangszalagra rögzített monológikus beolvasása foglalja el. Ebből az is következik, hogy a bemondónak nincs lehetősége a „beszédtéma” megválasztására.

2. A befogadó megint csak nem egyén, hanem egy bizonyos fajtájú „közönség”, s ebben a „makroszituációban” egyének halmazához közvetítjük az információt. Mivel idegen nyelvű közleményről van szó, a befogadónak nemcsak a közte és az adó között fennálló informáltsági különbségeket kell leküzdeni, hanem az eltérő értelmi-érzelmi jegyeket is.

3. Az információs anyagot nem egy személy agya kelti életre, hanem egy alkotó csoport (író, szerkesztő, lektor, bemondó).

4. Az adó és a befogadó az elektromos közvetítő csatornán át csupán akusztikailag áll kapcsolatban egymással, nincs lehetőségük arra, hogy lássák egymást, s így vizuális vagy optikai támogatást nem kap a befogadó.

5. A nyelvi laboratóriumban nem kerül sor szerepcserére, az adó és a befogadó szerepe hosszú időre el van osztva és a közlemény egyirányban, az adótól a befogadó felé hat. A befogadónak nincs módja a replikára, a kommunikáció folyamatában, legfeljebb azon kívül.

6. A nyelvi anyag nem anyanyelvi, hanem idegen nyelvű formában és tartalom-ban realizálódik, jut el a befogadóhoz.

Mindezek a körülmények, az egyirányúság, a tartós szerepelosztás, a partnerek fizikai távolsága, a közlemény idegen nyelvű pszichikai tartalma, a befogadó fél nyelvi-pszichikai állapota, a közvetítő csatornában fellépő zavar, mind olyan speciális jellemző, amely befolyásolja a befogadás minőségi és mennyiségi mutatóit, a befogadó aktivitását, a közleményhez kapcsolódó pozitív vagy negatív viszonyát, amellyel munkánkban feltétlenül számolnunk kell.

A kommunikáció egyirányú menete és a tartós szerepelosztás által létrehozott mesterséges beszédhelyzetekben kerülhet sor aztán az úgynevezett *bumeráng-effektusra* [3], ami abban áll, hogy a kommunikáció hatása legyengül vagy rosszabb esetben be sem következik.

Mind a természetes személyközi, mind a nyelvi laboratóriumi mesterséges kommunikációs aktusban a *beszéd és a beszédértés* a domináns elem. Kétségtelen, hogy e kétféle alapbeszédtevékenység csak együtt teszi lehetővé a kommunikáció megvalósulását.

E két alapvető beszédtevékenységi formán belül is fontos helyet kell biztosítani a hallás utáni beszédértésnek, mivel a nyelv, mint a társadalmi érintkezés eszköze első-sorban akusztikai, — artikulációs jelenség, s felfogása és megértése nélkül nem képzelhető el semmiféle kommunikációs kapcsolat.

Az elmondottak alapján metodikánk számára azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ha valakit meg akarunk tanítani egy idegen nyelven beszélni, akkor meg kell tanítanunk módszeresen arra is, hogy *hallva megértse* azt az idegen nyelvet a maga hamisíthatatlan valóságában úgy, ahogy azok beszélik, akiknek anyanyelve.

Iskolai nyelvoktatásunk nem vette eléggé figyelembe ezt az igazságot, s így nem is tanulmányoztuk kellőképpen e kérdés speciális jellegét. Módszertani munkáink és tanáraink többsége is feltételezte, hogy a beszédképesség fejlesztése mellett „magától” kialakul a hallás utáni megértés készsége is, ami arra vezetett, hogy az auditív megértés problematikájának nincs metodikai múltja.

A lehallgató anyag kiválasztásának kritériuma

A hallás utáni beszédértés problémakörének megoldásában első lépésként egy aprólékos gonddal kidolgozott és fokozatosan felépített program összeállítása szerepel, melynek egyik legfontosabb — sorrendben a legelső — mozzanata az anyag-kiválasztás.

Az anyag kiválasztásában nyelvi, tartalmi, logikai, pszichológiai törvényszerűségek dominálnak.

Olyan jó ritmusú, színes, modern cselekménysort leíró irodalmi alkotásokból építettük föl programunkat, amelyek világosan, szépen szabatosan fogalmazott mondatokat gördítettek a hallgatók elé. Nem tartalmaztak hosszú, szerkezetileg bonyolult mondatokat, új lexikai és nyelvtani jelenségeket, mivel közvetlen célja a hallás utáni beszédértés készségének fejlesztése, s nem lexikai vagy nyelvtani ismeretek bevésése. Viszont megengedhetőnek tartottuk, hogy minimális, nem kulcsszavakat tartalmazó, új szó legyen benne, melynek jelentését a szövegösszefüggésből megfejti-

hetik a hallgatók, és így még a beszédsszituációkban oly szükséges szófejtési készséget is gyakoroltattuk.

Rendkívül fontosnak véltük, hogy főleg olyan mai novellákat, meséket, szindarab vagy regényrészleteket válasszunk ki, amelyben a *szituatív elemek* be vannak építve a történet háttérébe, s így a háttérrel együtt lopják be magukat a memóriába. A modern történetek, elbeszélések szituatív szövegének a beszéd-készség fejlesztése aspektusából az a felbecsülhetetlen értékű előnye, hogy — a szükséges operációs beavatkozás után — jól felhasználható *szókinccset és mondatmintákat* ad gondolataink és érzelmeink kifejezéséhez.

Szükségesnek tartottuk, hogy a lehallgatásra szánt oktató anyag logikus szerkezeti és tartalmi egységével, hangulatos tartalmával ne csupán az értelemre hasson, hanem bekapcsolja az érzelmet is, s így közvetlenül mozgósítsa a figyelmet a mű nyelvi, tárgyi tartalmára, mert figyelem nélkül nincs megértés, a szó elhangzik, s nem marad meg belőle semmi, még akkor sem, ha a megértés nyelvi feltételei megvolnának.

Valljuk be, sokszor még a nyelvi feltételek is hézagosak, s hiányos szóismerettel, bizonytalan nyelvtani tudással a mondatok dzsungelében el-eltévedő hallgató hamarosan holtpontra jut, s nemhogy életre keltené a szavak és kifejezések halmazát, hanem jóidőre elveszti a kedvét a nyelvtanulástól, s ilyenkor kell valami, ami segíti őt a holtponton. Ez a valami az *anyag érdekessége*.

Az érdekesség pszichikai lecsapódásának jele a tetszésnyilvánítás. A lehallgató anyag elsajátításához, a szavakba és kifejezésekbe öntött cselekményláncolat életre-keltéséhez. Ha az anyag érdekes, akkor ez segít a nyelvi nehézségek leküzdésében, mert a hallgatók arra fordítják figyelmüket, ami különösen megtetszett nekik, ezt a legérdekesebb részt vésik be és őrzik meg a legmaradandóbban a memóriában. Következésképp ez a gyenge hallgató teljesítményében is tükröződik, mivel az értelmi és az érzelmi szféra párosul. A fizioológia nyelvén szólva ez azt jelenti, hogy az inger kétféle ingerületet vált ki, melyek egymást erősítik, s innen a jó hatás. [4]

Az érdekesség pszichikai lecsapódásának jele a tetszésnyilvánítás. A lehallgató anyag tetszési indexének megállapítása nélkülözhetetlen orientációs momentum a metodikai munkában, mert egzakt képet ad a szöveg tetszési értékéről, mennyire tetszett vagy nem. Több szöveg tetszési értékének egybevetésével értéksorrendet állíthatunk fel, melynek alapján kiválaszthatjuk azokat a lehallgatásra szánt szövegeket, amelyek legjobban szolgálják az auditív megértés készségének fejlesztését. De nemcsak a szövegek közötti értéksorrend megállapítására alkalmas ez a módszer, hanem a szövegen belüli érdekes részek feltárására is, s a nyert vizsgálati eredmények alapján az értéktelen szövegrészeket adaptációval eltávolíthatjuk.

A tetszési érték megállapítását több szövegen is elvégeztük, viszont dolgozatunkban elegendőnek tartjuk, ha két szöveget vetünk egybe a tetszési index megállapításának alapján abból a célból, hogy ezek a szövegek milyen eredménnyel szolgálják az auditív megértés készségének fejlesztését. Az egyik szövegünk kronológiai sorrendben történelmi eseményeket ír le a magyar—oroszl történelmi kapcsolatok köréből, a másik viszont szovjet irodalmi alkotás. A két anyagot egymás után közvetítettük a nyelvi laboratóriumban, majd rögzítettük a hallgatók reakcióit egy 0-tól 100 pontig terjedő skálán; az 1. sz. táblázat szerinti képet kaptuk (290. o.).

A különbség az első és a második számú auditív anyag tetszési indexe között 36 pont, az egy főre eső értékkülönbség 1,44 pont a második anyag javára.

Az így nyert vizsgálati eredmény jól illusztrálja az első és második szöveg közötti értékkülönbséget, de egyben arra is választ ad, hogy az effektust csupán a második számú szövegünk szolgálja leghívebben.

Tetszési index

A szöveg címe	A legmagasabb összpontszám	Egy főre jutó középérték
1. У истоков венгерско- русской дружбы	60	2,4
2. Ю. Нагибин: Зимний дуб	96	3,84

I. sz. táblázat

Az érdekesség hatékonyságának lemerésére szovjet tudósok is végeztek kísérleteket. Két azonos szókincset és nyelvtani jelenségeket tartalmazó francia nyelvű szöveget szerkesztettek, az első politikai általánosságokról szólt, a másik egy konkrét, izgalmas cselekményről. Az első hallás után 20–50%-ban értették meg, középérték 35%-os, a másodikat 60–90%-ban, a középérték 75%. A két középérték közötti különbség 40%-os, vagyis a hallgatók 40%-kal többet profitáltak a második szövegből, mint az elsőből. [5]

Visszakanyarodva a 40%-os értékkülönbözethez, ha annak negatív oldalát is vizsgálat tárgyává tesszük, akkor arra a megállapításra jutunk, hogy az olyan szöveg, amely sematikus általánosságokban mozog, szükségszerűen unalmas, mert nemlétező helyzeteket mutat be, ezért nem több, mint szavak és kifejezések véletlenszerű gyűjteménye: vagyis téglarakás kötőanyag nélkül. Az ilyen természetű szövegben nincs semmi olyan cselekményláncolat vagy érzelmi effektus, amely meghatározná a szókapcsolatok szükségszerű sorrendjét, amely asszociációkat teremthetne a nyelvi elemek között, hisz az élettelen lexikai anyagon kívül semmi megjegyzésre méltó nincs benne, ezért a hallgató tehetetlenül áll vele szemben, nem talál fogódzópontot. [6]

Eddigi fejtegetéseink alapján az auditív anyag kiválasztását a következő hét legfontosabb sajátosság jellemzi:

1. helyhez, időhöz, személyhez, eseményhez kötött konkrétság;
2. szituatív háttér, használható szókincssel és mondatmintákkal;
3. cselekményláncolat, amelynek kezdete, kibontakozása és befejezése van;
4. logikailag kerek egész, melyen belül az egyes részek is befejezettek és világosan tagolhatók;
5. alkalmas az érzelmi kategóriák felkeltésére, az idegennyelvű érzés- és gondolatvilág felfedezésére, a nevelési szándék megvalósítására, a személyiség formálására;
6. erőltettség nélküli dramatizálhatóság, amely kielégíti az utánzási és szereplési vágyát;
7. a befogadókra szabott terjedelem, a túlméretezett anyag feldolgozhatatlan, megrendíti a hallgatók önbizalmát, biztonságérzetét és csüggedés lesz úrrá rajtuk.

Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy a hallás utáni megértést fejlesztő auditív anyag kiválasztása jelentős és sokirányú munka. S ez nem csupán valami hasznos előmunkálata az oktató-nevelőmunkának, hanem olyan tényező, amely értékes eredmények létrehozója.

A lehallgató anyag didaktikai és metodikai programozása

A lehallgatásra szánt tíz elbeszélésen olyan adaptációt hajtottunk végre, amellyel a történeteket a benne rejlő szellemi koncepció köré tömörítettük. E sűrítés után „csak a hallgatás” körülményeinek megfelelő háromlépcsős koncentrikus dra-

maturgiai koncepció alapján szerkesztettük meg a lehallgató anyagot. A szöveg monológikus beolvasását a dialógus forma követte, a harmadik fázis pedig a hallgatók aktív bekapcsolódását szolgálta a magnó kérdésére adott válasszal.

A program tematikája

Sorszám	A mű írója	A mű címe
1.	A. Чехов	На даче
2.	Л. Толстой	Три медведя
3.	Е. Чарушин	Волчишко
4.		Разные сыновья
5.	К. Паустовский	Случай с Диккенсом
8.	Н. Носов	Ступеньки
7.	М. Пришвин	Ёж
8.	А. Гайдар	Горячий камень
9.	М. Пришвин	Голубая стрекоза
10.	Ю. Нагибин	Зимний дуб

2. sz. táblázat

Az anyag mágneses hangszalagra rögzítését úgy konstruáltuk meg, hogy a hallgatók gyarapodó tudását a *fokozatos követelményszint emelése* kísérje. A követelmény emelését két ellentétes irányú feladatmegoldás fokozatos realizálásával értük el. Egyrészt növeltük a szöveg beolvasási sebességét, tartalmi és időbeli terjedelmét, másrészt csökkentettük a lehallgatásuk számát.

A szöveg beolvasási sebességének felső határa az anyanyelvi szint, a terjedelem növelésének határa az agy befogadó képessége, a lehallgatások számának redukálásában a legalacsonyabb számszerűség az egy. Az elérendő cél egy átlagműveltségű orosz ember beszéd szintjének a *megközelítése*.

E feladat metodikai kivitelezése csak úgy valósítható meg, ha a programot alkotó tíz elbeszélést előre összeállítjuk, s *egymáshoz viszonyítva érvényesítjük a követelményemelés*t (3. sz. táblázat).

A beolvasási sebességet négy alkalommal növeltük egy-egy fázisban 10 szótag/perccel, 200-ról 240-re. Az időtartamot két-három perccel hat ízben emeltük 5 percről 18 percre, az össznövekedés 13 perc. Az időtartam a követelményemelés legfontosabb, legérzékenyebb, legmozgékonyabb eleme. A szövegterjedelem a beolvasási sebesség és az idő növelésének függvénye. A gyakorlatok lehallgatásának számát 6-ról 3-ra, vagyis a felére csökkentettük.

A követelményemelés tehát horizontális és vertikális síkon valósult meg négy fázisban a sebesség, az idő és a lehallgatások számának komplex szektorában. Természetesen, e három szektoron belül is, meg aztán köztük is, még számos más variációs lehetőség is van, viszont hallgatóink tudásszintjéhez mérten ezeket tartottuk a legmegfelelőbbnek.

E kidolgozott programban realizálódó követelményrendszer érvényesítésének tárgyi és személyi feltételei sokszor nem is olyan könnyen biztosíthatók, mint ahogy

A gyakorlatok sorszáma	Beolvasási sebesség szótag/perc	Időtartam percekben	Szövegterjedelem szótagban	A gyakorlatok lehallgatásának száma
1.	200	5	1000	6
2.	200	7	1400	5
3.	210	7	1470	5
4.	210	10	2100	5
5.	220	10	2200	4
6.	220	13	2860	4
7.	230	15	2990	4
8.	230	15	3450	4
9.	240	18	4020	4
10.	240	18	4020	3

3. sz. táblázat

gondolnánk. Az első és legfontosabb ilyen feltétel a nyugodt, zajmentes, beszéd- és kiejtэшhíbatól mentes felvétel produkálása. De még ennél is sokkal nagyobb gond olyan anyanyelvi, *mikrofonképes* bemondó szerepeltetése, aki szépenhangzó kiejtэш-sel, intonálással képes esztétikai érzelmeket fakasztani a befogadóban. Az idegen-nyelvű szöveg hallgatása közben keletkező esztétikai érzelmek igen gyakran akusztikai eredetűek, és ennek realizálásában az első számú szerep a bemondóra hárul. A beszéd- és kiejtэшhíbas bemondó, a hangkihagyás, a szóvégelharapás, a szavakon való átsiklás, a helytelen szó- és mondatintonálás mind olyan tényező, amely erős mértékben lerontja a jó hatást. Vagyis az anyanyelvűség, az anyanyelv még oly alapos ismerete sem elegendő ahhoz, hogy valaki vonzóan, kifejezően tudja „tálalni” a szöveget. Ehhez kontaktust teremtő képességre, a mondatok szabatos, világos logikus, értelmi-érzelmi, szuggesztív akusztikai megformálására, szépen csengő nyelvi kifejezésre van szükség.

De a még oly tökéletes bemondót is meg lehet unni, ha csupán mindig őt hallgatjuk. Az iskolai nyelvoktatás körülményei között hallgatóink általában 5–6 féle tanári beszédet hallanak. Ezek is többnyire női hangok, ritkábban férfi. E kevés számú tanári beszédet halló hallgatók idegen nyelvi környezetbe kerülve emiatt a hallással felfogott nyelvi anyagot nehezebben ismerik fel, körülményesebben és hosszadalmasabban tudják azonosítani a tanult ismeretekkel, mint azok, akik sokféle hangszínhez, kiejtэшi sajátosságokhoz szoktak és többféle idegennyelvű beszédet hallgattak. Éppen ezért célszerűnek látszik a bemondók cserélgetése, férfi és női, felnőtt és gyermekhangok váltakozása az egyes szövegekben vagy azon kívül. Ezzel a hallás utáni beszédértés készségét is jobban fejleszthetjük.

A lehallgató anyag *rögzítését* „szalaggyűrű” formájában szerkesztettük meg. Ez azt jelentette, hogy a programozott anyagot annyiszor vettük fel ugyanarra a mágneses hangszalagra, ahányszor arra szükség volt, hogy azután visszacsévéelés nélkül egymás után többször, megszakítás nélkül le lehessen hallgatni.

A tartalmi elemzés, mint az auditív anyag feldolgozásának módszere

A tartalmi elemzés a közlemény tartalmának objektív és kvantitatív vizsgálati módszere. E vizsgálati módszer tárgya az adott közlemény tartalma, még pontosabban a „mit”, annak vizsgálata, *ki mit mond kinek*, hogyan és milyen hatásokkal.

A tartalom logikai-szemantikai elemzése elsősorban a tartalom egységekre bontásában áll. A tartalomnak egységekre való bontásában két kategóriát különböztetünk meg: a *feljegyző* és a *kontextus* egységeket.

A feljegyző egység az a legkisebb tartalmi egység, amelyben tartalmi elem fordul elő. A kontextus egység az a legnagyobb tartalmi egység, amelyet felhasználhatunk a feljegyző egység jellemzésére. Például feljegyző egység lehet az a szó, vagy terminus, amelynek helyes értelmezéséhez figyelembe kell venni az egész mondatot, amiben az előfordul. Viszont az egész közlemény tartalmához viszonyítva a mondat is lehet feljegyző egység, amelyet az értelmi szakaszok, vagy maga a szöveg jellemez.

Azután ezeket az egységeket besoroljuk bizonyos kategóriákba, az úgynevezett szubsztanciális és modális kategóriába. A szubsztanciális kategóriához tartoznak a tárgyak, a sztemderdek, a módszerek, a jellemvonások, a közlő, a befogadó, a modális kategóriához pedig a kijelentések formája, intenzitása.

Problémánk szempontjából az az érdekes, hogy a tartalmi elemzés elsődlegesen a tartalomra, nem pedig a közlemény látens intencióira vagy látens effektusaira irányul. Bár vitathatatlan tény, hogy a tartalmi elemzést az intenció és az effektus is segíti. [7]

A tartalmi elemzés módja és a vele összefüggő készségek

	Az auditív munka fokozatai	A kialakítandó készségek
1.	Általános ismerkedés az auditív anyag tartalmával.	Az auditív szövegre való ráhangolt-ság készsége, a fordítási vágy elfojtása és a szükséges dolgok megjegyzése.
2.	Ráirányultság a tartalom megértésére. Parafrázis viszonyok feltárása: <i>ki mit mond kinek</i> , miről, hogyan, idő- és téreységek rögzítése.	Az auditív szöveg logikai kapcsolataiban való orientálódás készsége. A lényeges és lényegtelen, a fontos és másodrendű dolgok elkülönítésének készsége.
3.	A mondatokon belül, a mondatok és az egyes szakaszok közötti parafrázis, grammatikai és szemantikai viszonyok eldöntése. A szemantikai kétértelműségek, anomáliák felfedezése és a szemantikai viszonyok felhasználása a kétértelműségek és a nyelvi anomáliák kizárására.	A logikai kapcsolatok megtalálásának és a tartalmi perspektíva elképzelésének készsége a mondatokon belül, a mondatok között és az egyes szakaszok között.
4.	A reprodukálásra való berendezkedés. Az absztrakt fogalmazásban foglalt problémák megoldása.	A logikai kapcsolatok megtalálásának alapján az értelmi szakaszok szintézisének készsége.
5.	Az egész auditív anyag szintetizálása.	A reprodukálási és interpretációs készség.

Hallgatóink elemzőmunkájában ezek a szempontok csupán elvétve és ösztönösen érvényesülnek. Ezért úgy véltük, hogy módszertani munkánkban akkor járunk el helyesen, ha a program kidolgozásával egyidőben az egyes lehallgatások során rögzítjük a hallgatók auditív munkájának fokozatait és a kialakítandó készségeket. Az auditív munka és a tartalomelemzés fokozatait, valamint az egyes lehallgatások kapcsán kialakítandó készségeket tekintve öt fázist különíthettünk el egymástól. Ezek a fázisok körülhatárolták egyrészt a hallgatók auditív munkafeladatait, másrészt meghatározták azokat a készségeket, amelyeknek kialakítása után a tanárjelöltek eljutnak arra a szintre, hogy egyszeri, illetve kétszeri hallgatás után képesek lesznek az adott szövegben vagy közleményben orientálódni, sőt reprodukálni azt. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

Természetesen az egyes fázisok között nincs merev válaszfal. Megtörténik, hogy az egyik vagy másik fokozat előbb vagy utóbb következik be, vagy el is marad. A nyelvi anomáliák felfedezése nem kötődik kizárólag a harmadik fázishoz, előfordul, hogy csak később, esetleg az utolsó fázisban következik be, amikor már logikailag is lehetetlenné válik. [8]

A hallgatók tartalmi elemző munkájának és az auditív megértés beállásának vizsgálata

Az anyanyelven közölt információt az agy kevesebb energiával rövidebb idő alatt dolgozza fel, mint az idegen nyelvit, mert a befogadó csupán a közlemény tartalmára koncentrál, a cselekmény a gondolatok kibontásának fonalát követi, a logikai vonalvezetést keresi és a szöveg exponálása érdeklí.

Ezzel szemben az idegen nyelvű közlésben az információ tartalmának elemzésekor az előbbieken kívül a befogadó minden egyes hangot, szót vagy nyelvtani struktúrát is elemez, s e plusz munkával még jobban megterhelődik a memória.

Anyanyelven nem kell végigjárni ezt az utat, mert tapasztalatból tudjuk, hogy az egyes fonémák, szavak, milyen környezetben fordulnak elő, éppen ezért sokszor egész szavak, szókapcsolatok kiesnek az elemzésből, elegendő csupán a lényeges elemek, a kulcsszavak megragadása.

Ezek előrebocsátása után tesszük vizsgálat tárgyává a hallgatók auditív szöveg-elemzési munkáját. Ha a hallgatói tevékenységet alaposabban szemügyre vesszük, akkor háromféle megközelítési utat tárhatunk fel az információ feldolgozásában.

A jó nyelvi felkészültséggel rendelkező hallgatók figyelmüket elsősorban az elhangzó közlemény egész tartalmára koncentrálnak. A lényeg feltárása, konkrét fogódzók találása a cél, amely köré azután építhetnek és csak ezután kerítenek sort az információ reprodukálásához szükséges kulcsszavak — alany, állítmány, hely- és időhatározó — a nyelvi anyag építőelemeinek rögzítésére, amelyeket aztán a hang, szó, mondat és a kontextus összműködése alapján a korábbi tapasztalatok és ismeretek révén egységes gondolattá formálnak.

Az ismeretlen szó értelmét a kontextusból derítik ki, és ez olyan munka és olyan öröm, mint a keresztretjévenyfejtés.

A második megközelítési mód lényegében az első variánsa, csupán annyiban különbözik tőle, hogy a közlemény egészét értelmi szakaszokra, bekezdésekre bontják. s ezek sorrendjében jegyzik fel a szükséges dolgokat, s majd ezeket a szálakat összeronják, összekapcsolják és így kerekedik ki a tartalom.

A harmadik út az, amikor a tanárjelöltek figyelme csak az egyes hangok, szavak, szókapcsolatok vagy mondatok megértésére koncentrálódott. *Elmerülnek az ismeret-*

len izolált szavak és kifejezések jelentésének feltárásában. De mire egy-egy szó jelentését megfejtik, addig a bemondó már két-három mondattal előre jár, így az ilyen hallgatók kiesnek a tartalomból, nem tudják pótolni a hiányzó mondatokat, azt sem tudják, hogy milyen összefüggés van a kiesett rész előtti és utáni dolgok között.

Egy-egy szót, kifejezést ki lehet emelni, de az ilyen, a háttértől megfosztott izolált egység csak annyira képviseli az egészet, mint a szövedékből kiráncigált láncszem. A jelöltek az izolált szavakból nem tudják fogalmilag helyesen visszaállítani az elhangzó mondatokat, mert hiányzik a szemléletes képzetháttér és a benne levő jelentés. A szálak összefonódnak, egymást erősítik, így adják meg az egésznek színét, formáját, szilárdságát. [9]

Úgyancsak a megfigyelések során szerzett tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a hallgatókban az idegen szavak *szemléletes képzetháttere* rendkívül alacsonyszintű és szegényes. Mérei Ferenc pszichológus vizsgálatai adatai szerint az „egészség” magyar szóhoz a szemléletes kép mintegy 80%-ban a pirospozsgás arc. Ezzel szemben a megfelelő orosz „здоровье” szó hallatára szintes emmi kép nem ébred a hallgatókban a szó hangalakján és jelentésén kívül. Ahhoz pedig, hogy eligazodjunk az emberi dolgokban, hogy meg tudjuk ítélni a helyzeteket, gondolatokat, érzelmeket, éppenúgy sűrített és rendezett emlékanyagra van szükségünk, mint ahhoz, hogy eligazodjunk egy városban. [10]

A mi megfigyelésünk alapján a hallgatók 42%-a tartalomra, 49%-a az egyes értelmi szakaszokra koncentrál, míg 9% az ismeretlen részletekre figyel.

Bár az anyag megközelítésében hallgatóink háromféle kiindulópontot követnek, mégis mindannyiuk módszerében közös a szó, mondat, kontextus egymásra épülő, egymást támogató gyakorlati elv érvényesítése. A különbség nem is csupán ebben keresendő, hanem a tartalmi elemzés hatékonyságában, melyben az eredmények a választott módszerektől függően nagyon is különbözöek.

A vizsgálat adatai arra is fényt derítettek, hogy a nyelvi laboratóriumban bekövetkező *hallás utáni megértés* tulajdonképpen *három fázisban megy végbe*.

Az első fázisban a hallgatók érzékelik a hangsort, felismerik a szó hangalakjait, s összekapcsolják a hangképet a fogalommal.

A második fázisban a mondatbeli kapcsolatokat a morféimák a szavak grammatikai és szemantikai viszonyait generálják. Egy adott mondat értelmét úgy határozzák meg, ahogyan a mondatrészek össze vannak téve egy egésszé. Csakhogy a mondat jelentése nem egyszerű összege a mondatrészek jelentésének, néha ezen túl kell lépni a mondat kereteit ahhoz, hogy feltárják a mondat igazi jelentését. [11]

A harmadik fázisban a mondatok értelmezését végezték el a közlemény mondatai és az egyes értelmi szakaszok között a fennálló grammatikai és szemantikai viszonyok ismeretében.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy az auditív megértés tulajdonképpen egy elemző és egy felépítő folyamat. S ebben az analitikai folyamatban a hallgatók mikroelemzéssel felszívják azokat a nyelvi mintákat és tartalmi jegyeket, amelyek később a felépítő, szintetizáló folyamatban mint tartalmi összetevők bukkannak fel.

A hallgatók tartalmi elemző munkájának vizsgálata után önkéntelenül is felvetődött az a kérdés, hogy az auditív megértés vajon a lehallgatás hanyadik fázisában áll be, és milyen összefüggés mutatható ki az auditív anyag lehallgatásának számai, a megértés és az orosz nyelv- és stílusgyakorlatok érdemjegyeinek egybevetése alapján.

(Lásd az 5. sz. táblázatot.)

*Az auditív megértés beállása az orosz nyelv- és stílusgyakorlatok
tantárgyi eredményének tükrében*

A lehallgatások száma	Osztályzatok a IV. félév végén					Megértette	
	jeles	jó	közepes	elégs.	elégtelen	Összlétszám	A hallgatók %-os aránya
1.	—	—	—	—	—	—	0
2.	—	—	1	—	—	1	3,57
3.	—	5	6	—	—	11	39,28
4.	1	4	6	2	—	13	46,42
5.	—	—	2	1	—	3	10,71
6.	—	—	—	—	—	—	0
Összesen	1	9	15	3	—	28	

5. sz. táblázat

Amint a táblázatból is kitűnik, a hallgatók zöme a harmadik, illetve a negyedik fázisban értette meg Csehov a Nyaralóban c. novellájának tartalmát.

A megértés beállása és a tantárgyi eredmények összehasonlítása alapján kimutatható, hogy jó nyelvtanulói hallással rendelkező hallgató, aki fülével közelíti meg az auditív anyag világát, közepes felkészültséggel elegendő kétszeri lehallgatás, „csak-úgy ment a fülembe” — mondta, viszont ugyancsak közepesre minősített vizuális típusú hallgatónak, akiben az íráskép rögzítettebb a hangképnél, ötször kell meghallgatni ugyanazt a szöveget, míg beáll nála a megértés.

A hallgatók 39,28%-a már a harmadik lehallgatás után el tudta volna mondani a tartalmat, mások viszont úgy érezték — s ezek voltak többen, 46,42% —, hogy csak a negyedik fázisban vált világossá a logikai összefüggés, s ekkor következett be a megértés. Minden további lehallgatás a tartalmi elmélyítés, finomítás, az apróbb részletek rögzítését szolgálta. Általában a harmadik, negyedik lehallgatás után áll be a megértés, ami a szó kettős értelmében annyit jelent, mint az értelem révén befogadni és megtartani a nyelvi laboratóriumban auditíve közvetített idegen nyelvű információt. Az ötödik vagy hatodik lehallgatás a szintézis, az önkontroll szerepét tölti be.

Az auditív megértés mérésének tesztjei

A hallás utáni megértés ellenőrzésének célja objektív információszerzés a hallgatók mennyiségi és minőségi teljesítményéről, erős és gyenge oldalairól, és az abból adódó feladatok kijelölése.

A tesztek alkalmazásának formai oldalát egy adott közlemény strukturális felépítése, annak monológ vagy dialógikus formája határozza meg. Éppen ezért más és más vizsgálati mérési eszközöket alkalmazunk monológikus vagy dialógus információ megértésének le mérésére.

Monológikus közlemény esetén az auditív megértés le mérésére a következő teszteket alkalmazhatjuk:

1. A hallott szöveg cselekménysorának idegen nyelvű leírása a legobjektívebb mérce az auditív megértés le mérésére, mivel a szöveg leglényegesebb tartalmi monda-

nivalójának rögzítését kívánja meg. Az anyanyelvi leírást nem tartjuk helyesnek, mivel e feladatok során éppen a fordítást akarjuk elkerülni, mert a két nyelvi alaptevékenység, a beszéd és a hallás számára kívánunk megfelelő gyakorlat biztosítani. A nyelvpszichológusok megállapítása szerint nemcsak az anyanyelv lehet közvetlen kapcsolatban a gondolkodással, hanem meg lehet teremteni a tanult idegen nyelv és a gondolkodás kapcsolatát az anyanyelv közvetítő szerepe nélkül is.

Ha idegen nyelvű szöveget fordítunk, akkor az elveszti eredeti lényegét, megátolja a hallgatókat abban, hogy beleéljék magukat az idegen nyelv gondolat-, érzés- és nyelvvilágába, és akkor már nem az érintkezés és a kölcsönös megértés eszköze, hanem rejtjelek rendszere, amelynek értelmét diszkurzív logikai úton fejti meg a hallgató. [12]

2. Szóbeli tartalommondás magnószalagra. A teljesítmény mennyiségi szempontjából a produkált mondatok vagy szavak számát mérjük, de fontos tényező a cselekmények számának számbavétele is. E három tényező együttesét még az idő mérésével is megszoríthatjuk. Ez a mérési mód ugyan rendkívül időigényes, viszont az auditív megértést befolyásoló tényezőket teljes egészében feltárja, s egyben jó alapot teremt a hallgatók beszédének tanulmányozására.

3. A kérdés-felelet módszere is alkalmas annak megbizonyosodására, hogy a hallgatók megértették-e a tartalmat, a lényeg csupán az, hogy a kérdések a tartalommal összhangban, logikusan kövessék a tartalmi vonalvezetést, s akkor a teljesítmény értékét a helyes válaszok száma adja meg.

4. A feleletválasztós teszt lényege az, hogy a hallgató több válasz közül aláhúzással kiválasztja a kérdésre adandó helyes választ. Ennek az az előnye, hogy lehetővé teszi a teljesítmény gyors és egyöntetű értékelését, másrészt alkalmas az adatok, a tárgyi ismeretek és a törvényszerű összefüggések tudásának az értékelésére, a problémafelismerő és a problémamegoldó képesség elbírálására. Hátránya viszont az, hogy nem tárja fel a hallás utáni megértést befolyásoló hibákat, de úgy gondoljuk, hogy egy-egy lehallgatás során nem is szükséges mindig teljességre törekedni, elegendő az is, ha le tudjuk mérni, hogy mennyiségi szempontból az információt milyen mértékben értették meg a hallgatók.

5. Kérdések szerkesztése a hallott szöveg alapján. Itt ki kell kötnünk, hogy a kérdések a cselekményláncolat egy-egy láncszeméhez kapcsolódjanak, mert csak így mérhető le, hogy az egész szöveget megértették-e.

6. Vagylagos kérdésekre adott válaszok: „igen-nem”, „értettem-nem értettem”. Ez a módszer valljuk be, bizony erkölcsi kategóriát is felölel, hisz a hallgató igenlő vagy tagadó választ igazértékűnek kell felfognom, de emögött nem biztos, hogy a megnyilatkozás is igazértékű.

7. Címadás az egész szövegnek vagy csupán annak egy részének. Ez a mérési eszköz felöleli a hallgató lényegretörő és tömörítő képességét, hogy egy olyan címet adjon, amely leginkább kifejezi a cselekmény érzelmi és tartalmi jegyeit.

8. Logikus-e a szöveg. Ez a hallgatók elemző készségét igyekszik feltárni úgy, hogy a megszerzett tartalom ismeretében még véleménynyilvánításra kényszerít.

9. A szinkron-tolmácsolást is alkalmazni szokták a hallás utáni megértés le mérésére, viszont ezzel kapcsolatos véleményünket már korábban kifejtettük, de ha valaki a fordítókészséget kívánja fejleszteni, nyilván ez is járható út.

A dialógus formánál is használható a fent említett ellenőrző-lemérő módszerek egy része, mint például a tartalomírás, tartalommondás, kérdések szerkesztése, feleletválasztós teszt alkalmazása, címadás stb. De eltérő vizsgálati módszerei is vannak, amelyek közül néhányat az alábbiakban sorolunk fel.

1. Hol szükséges, vagy hol tud bekapcsolódni a párbeszédbe, vagy hol tudná kiegészíteni azt.

2. Milyen információt kapott „A” vagy „B”. Ez a közlemény tartalmi megértését kívánja ellenőrizni az írásbeli vagy szóbeli válaszok rögzítésével.

3. Egészítse ki „A” vagy „B” számára az információt. Ennek az a célja, hogy feltárja a hallgató továbbműködési képességét, hozzájáruljon annak fejlesztéséhez, hogy az adott szituációban tovább tudja vinni a beszélgetés fonalát.

4. Mi a célja „A” vagy „B” beszédének.

5. Emelje ki az új információt.

A tesztek felsorolásánál nem törekedtünk teljességre, inkább tájékoztatóképpen néhány módját soroltuk fel, hogy eligazodjunk, de ugyanakkor még más jobb ellenőrzések, eredményességet vizsgáló módszerek számára nyitva hagyjuk az utat.

A hallgatók auditív megértésének értékelése

A szöveg hallás utáni megértése ellenőrzésének az a célja, hogy lemérje, megállapítsa a hallgatók mennyiségi és minőségi szempontból mennyire értették meg helyesen és pontosan az idegen nyelvű közlést, ha azt az anyanyelvi beszélő 200, illetve 240-es átlagsebességgel és anyanyelvi kiejtéssel mondja.

Az auditív megértés *mennyiségi* oldalának *mutatói* a produkált szöveg cselekménysorozatának és struktúrájának számszerűsége, a felhasznált szókincs mennyisége. A *minőségi* oldal pozitív *mutatói* a többértelműség, a szemantikai anomáliák felismerése, a parafrázis viszonyok feltárása. Viszont a negatív „minőségi” mutatók a lexikai és stílusbeli hibák száma, téves igeidők használata, a dialógusban ejtett intonációs és kiejtés hibák. [13]

A megértés alapjának a globális megértést tekintettük a részletes megértéssel szemben, hisz az a fontos számunkra, hogy a hallgató megértette a szöveget, azt, hogy miről van szó az információban.

A vizsgálatok idején számos dolgot elemeztünk, amelyek igen értékes adatokat szolgáltatottak a hallgatók megértési problematikájának köréből.

Most csupán a kidolgozott programunk első és tizedik gyakorlatának megértési indexét vetjük egybe azzal a céllal, hogy egzakt képet kapjunk a két mű megértéséről. A megértés értékelésének módja a cselekménysor leírása volt. Nagibin Téti tölgy c. művét a cselekménysor számának megfelelően 11 részre tagoltuk, s ha valaki mind a 11 cselekményt megtalálta és azt le is írta, akkor a megértést 100%-nak vettük. (Ilyen nem volt.) Amennyiben ettől eltérés mutatkozott, akkor ennek megfelelően alakult a százalékos aránya.

A szavakhoz, a kifejezésekhez, a nyelvtani szerkezetekhez való ragaszkodást nem tekintettük elsődlegesnek, a történet megértése, a cselekmény feltárása és helyes visszaadása volt a döntő, a mérce. A megértés objektív mérése alapjául nem a főnév- és melléknévragozási hibák, a nemek eltévesztése szolgált, mivel ezek nem veszélyeztetik a megértést, hanem az olyan lexikai és stilisztikai hibák, amelyek zavarják a megértést, a közlés értelmét.

A nyelvi laboratóriumban közvetített auditív információ alatt a hallgatók emlékeztető feljegyzéseket, tartalmi jelzéseket készíthettek maguknak, leírhatták a kulcsszavakat, kifejezéseket, viszont a szöveg meghallgatása után azonnal hozzáfogtak a történet leírásához, melynek értékelése során az első és a tizedik gyakorlat egybevetése alapján a következő eredményt kaptuk. [14]

Egyéni auditív megértési index egy 0—100 %-ig terjedő skálán

Százalék	0	10	20	30	40	50	60	70	80	90	100	Létszám
1. gyak.	2	—	—	1	8	8	6	—	—	—	—	25
10. gyak.	—	—	—	—	—	5	9	9	5	—	—	28

6. sz. táblázat

Összesített auditív megértési index százalékban

Százalék	0	10	20	30	40	50	60	70	80	90	100	%
1. gyak.	8	—	—	4	32	32	24	—	—	—	—	100
10. gyak.	—	—	—	—	—	17,86	32,14	32,14	17,85	—	—	100

7. sz. táblázat

Auditív megértési értékek

	1. gyak	10. gyak.
Legalacsonyabb megértési érték	0 %	50 %
Legmagasabb megértési érték	60 %	80 %
Középérték	44,4 %	65 %

8. sz. táblázat

Tehát a tizedik gyakorlat orosz nyelvi információs egységét tisztán auditív érzékelés mellett a hallgatók 65%-ban fogták fel és reprodukálták írásban. Némelyek 80%-ban, mások viszont 50%-ban. Ez az eredmény nem mondható rossznak, sőt, véleményünk szerint igen jó. Ez akkor tűnik ki, ha összevetjük az első gyakorlat teljesítményével, amikor a hallás útján szerzett információt vizuális támasz nélkül a hallgatók átlagosan 44,4%-ban reprodukálták. Az alsó értékhatár „0” volt, a felső pedig 70%-os. A három hónapos fejlődést a nem egészen 21%-os különbség jól illusztrálja, amelyet az első és a tizedik gyakorlat mérésének egybevetése alapján kaptunk meg.

Ha a mi eredményünket összehasonlítjuk a Szovjetunióban szerzett tapasztalatokkal, miszerint a hallgatók az auditív módon felfogott információt átlagosan mintegy 55%-ban reprodukálták — és ez 22%-kal kevesebb, mint az anyanyelvi reprodukálás —, akkor a mi első számú gyakorlatunk eredménye ehhez a számhoz viszonyítva alatta marad mintegy 10%-kal, viszont az utolsó, a tizedik gyakorlat eredménye mintegy 10%-kal meghaladja ezt a mutatót.

Nyilvánvaló, ez az összemérés csak tájékoztató jellegű lehet, mivel nem ismerjük a vizsgálatba bevont hallgatók nyelvtudásának fokát, a kísérleti szöveget, az alkalmazott módszereket, eljárásokat és más egyéb objektív és szubjektív körülményeket. Arra viszont alkalmasak, hogy tájékoztatást nyújtsanak.

Tudunk olyan szovjet kísérleti eredményről is, miszerint tisztán csak auditíve felfogott anyag 40%-át értették meg a hallgatók, de már a beszélő arcának egyidejű

látása mellett — ugyanolyan feltételek között — 57%-ra emelkedett a megértés foka. Ha a beszédet gesztusok kísérték, és egyidejűleg az arcot is látták, akkor ez a mutató elérte a 80%-ot. [15]

A gesztus és a mimika nem nyelvi kommunikációs eszköz ugyan, de mint látjuk, jelentős szerepük van a nyelvi közlések megértésében. Azonban a telefon és a rádió korában nem becsülhetjük le a tisztán auditív megértés szerepét sem, hiszen ezek az információforrások a mai életnek megszokott, sőt nélkülözhetetlen eszközei.

A nyelvoktatás szempontjából a beszéd információelméleti vizsgálatának a közlés hatékonyságára (efficiencia) és a terjengősségre (redundancia) vonatkozó megállapításai sem érdektelenek. Az efficiencia és a redundancia viszonyát számítások szerint 50%-ra teszik, azaz a beszédben csak minden második egység ad új információt. Elméletileg tehát a közlés fele elhagyható lenne. Tekintettel azonban a zavaró tényezőkre, a redundancia nem egyértelmű negatív tulajdonsága a beszédnek, hiszen általa válik lehetővé, hogy a zavarok ne kizárólag a közlés hatékony elemeit érintsék, másrészt a zavar következtében kiesett elemek pótlását a terjengős elemek révén végezheti el a hallgató. Vagyis a redundancia növelésével a megértés hatékonyságát is fokozhatjuk. [16]

Az auditív megértést akadályozó tényezők

Az információs egység közvetítését és megértését számos objektív és szubjektív tényező befolyásolja a hírforrástól egészen a megértésig, a megértéstől a reprodukálásig. Ezek mindegyikét most itt nem soroljuk fel, de a leglényegesebbre rámutatunk, s megjegyezzük, hogy ezeket az akadályokat nagyrészt helyes metodikai és didaktikai munkával ki is küszöbölhetjük.

A hallgatóink részéről megnyilvánuló leggyakoribb jelzések a *beszédtempó gyorsaságára* utalnak. „Az első beolvasás gyors volt, csak a harmadik és a negyedik ismétlés után lehetett megszokni” — írja az egyik hallgató. Pedig a 200—240-es sebességgel közölt információs híregység egyáltalán nem nevezhető gyorsnak. A legmegnyugtatóbb és a leghitelesebb választ ebben a vonatkozásban a beszédsebességvizsgálatok során szerzett adatok szolgáltatnak, miszerint egy orosz anyanyelvű átlag beszédsebessége 318 szótag/perc. [17]

A mi mérésünk szerint a Magyar Rádió orosz nyelvleckéinek átlag sebessége 220 szótag/perc. Megállapítottuk a Russzkij jazik za rubezsom c. metodikai folyóirat hanglemzemléklete tananyagának átlagsebességét is, és a mérések alapján E. Csarusin: Volcsisko c. mese sebessége 219 szótag/perc.

Hallgatóink beszédsebessége ismert témakörben monológikus szöveg tartalommondása esetén 200 szótag/perc. Olvasási sebességük pedig ismert szöveg alapján 280—300 szótag/perc, ismeretlen szöveg alapján 220—240 szótag/perc.

Ezekből nyilvánvaló, hogy szövegünk tempója nem nevezhető gyorsnak, már csak azért sem, mivel nem éri el az orosz anyanyelvű fentebb említett 318-as beszédsebességét, viszont megegyezik az általunk nyert adatokkal és mérések eredményével, s ami a döntő, a hallgatók beszédsebességével.

A beszédsebesség gyorsaságára vonatkozó észrevétel azonban mégiscsak indokolt, a szubjektív ok mellett, mint amilyen a hallgatók nyelvi felkészültsége, vizuális vagy auditív típusa megvan a maga sajátos közvetlenül ható és funkcionáló törvényszerűsége is. Véleményünk szerint legalább két ilyen törvényszerűséget kell szemügyre venni. Az egyik a beszéd és az értés közötti *fáziskésés*, a másik a *memória felvevő és tároló kapacitása*.

A neuronok ingerlése és az impulzusok továbbítása a közlésnek a befogadó agykérgében lejátszódó analízise időt vesz igénybe. És ha ez a közlésanalízis hézagos nyelvi tapasztalatok révén elhúzódik, akkor az információ elhangzása és a megértés közötti időelhúzóds fáziskésést eredményez, amely a megértésben zavart és kiesést okoz, ennek következtében a megértés is csak részleges, rosszabb esetben be sem következik. Nos, ezt a fáziskésést az analízis folyamat elhúzódsát a hallgatók a sebesség rovására írják akkor is, amikor saját hézagos nyelvi felkészültségükben rejtőzik a hiba.

A beszéd észlelése és érzékelése közötti időben a hallgatók a hangzáskontinuumot egységekre bontják, felismerik ezeket az egységeket, azonosítják a meglevő mintákkal, majd előhívják emlékezetükből, és az azonosított jelekhez hozzákapcsolják a nekik megfelelő jelentéseket, amelyek a valóság tárgyait, viszonyait tükrözik.

Amíg ez a folyamat végbemegy, addig a közlés egyes elemeit, a szavakat, a szókapcsolatokat észben kell tartani, tárolni kell azokat, amíg a jelentést hozzárendelik, azaz megértik.

A memória felvevő és tároló kapacitása azonban véges. Az ember felvevő kapacitása 16 bit/másodperc, a memória pedig 10 másodpercig képes tárolni a befutó információt, tehát a tároló kapacitás mindössze 160 bit. [18]

Ebből az következik, hogy a hallgató csak ennyi értékű felvételre képes, ha ezeket az értékeket meghaladja az információ, akkor azt a befogadó sem felfogni, sem megérteni nem képes.

A memória felvevő és tároló kapacitása még jobban megterhelődik, ha az idegennyelvű közlés megértése az anyanyelv közreműködésével megy végbe. Ha a hallgatóban a „всадник” szó felidézéséhez a „lovas” anyanyelvi jelentés felidézése is szükséges, akkor megnő a jelek információtartalma, és így még kevesebb hely jut a valós információ számára.

Megállapíthatjuk, hogy az idegen nyelvű beszédet a hallgatók a fáziskésés, a memória felvevő és tároló kapacitásának korlátozott volta, hiányos nyelvi felkészültségük miatt észlelik gyorsabbnak az anyanyelvinél, valamint még amiatt is, hogy az írásképp rögzítettebb bennük a hangképnél.

Az elmondottakból oktatómunkánk számára azt a gyakorlati megállapítást tehetjük, hogy a hallgatók automatizált nyelvtudásának emelésével párhuzamosan növeljük a beszédértés képességét és így a nyelvtan a beszédértés készségének a legfontosabb alapeleme. [19]

További megjegyzések a *kiejtéssel* kapcsolatosak. „... az egyes szavak végét nem lehetett tisztán hallani”. „Sok esetben szóvégi elnyeléseket tapasztaltam.” „Különösen a végződések mosódtak el” — mondták a hallgatók. S hogy ez így van, legjobban tükrözték azok a munkák, amelyeket a hallgatók írásban produkáltak a lehallgató anyag tartalmának leírásakor. A beszéd folyamatát jellemző redukciós és zöngétlenedési hangtörvényeket az írásbeli munkák is visszatükrözték. Szembetűnő a „je” hang redukciójának koncentrálódsa az egyes számú tárgyesetre semleges nemben, valamint a többesszám alanyesetére. Például a „в далёкое прошлое” szókapcsolatban a hallgatók 40%-a az észlelésnek megfelelően csupán a „j” hangot reprodukálta. Úgyszintén bizonytalanság okozója volt a „котрые” névmás, ami helyett a „котрый”, vagy a „купеческие караваны” helyett a „купеческий караваны”-t használtak. Ugyanilyen zavar forrása volt az ige múltidejű nőnemű vagy semleges nemű alakjának bizonytalan észlelése. A hiba forrásának lényege világos. Az ismert hangtörvény visszacsatolásának elemzésekor kimaradt egy rekonstrukciós láncszem, melynek alapján az alanyra visszakövetkeztetve eldönthették volna a helyes formát.

„Az egyes szavakkal voltak problémáim, először azt hallottam, hogy „дуб”, aztán meg „дуп”-nak értettem, vagy „погиб-погип”, s végül a „всадников” helyett „сатникоф-фсатников”-ot hallottam. Helyesen, hisz ezekben a szavakban zöngétlenedés ment végbe. Némely hang kihagyása a folyó beszédben szintén törvényszerűség, mint például „поздно-позно” de előfordul, hogy a „подкреплялись” helyett „покреплялись”-t értettek.

Viszont nem törvényszerű a *hamis hallás*, vagy az olyan esetek, amikor a hallgató olyan hangot is vél hallani, ami el sem hangzott, például „Киевские князья неоднократно призывали под свои знамёна венгерских всадников” mondatban a „под свои знамёна” szókapcsolatban, vagy „Геза II взял в жёны” ... szerkezetben a „жёны” szóvégi „i” hangja után odaértették a „h” hangot is. Ezeket a félrehallásokat az aprólékos jelenség iránt is fogékony, részlethalló tanárjelöltek követték el, ők olyan részleteket is véltek hallani, amelyek a valóságban nem hangzottak el.

A „Как венгры обрели свою родину” ... mondatban az „обрели” hangsorban a szóvégző „i” a beszéd folyamatában összezsengett a szomszédos „свою” hangsor szókezdő „sz” hangjával, a hallgatók 90%-a a cselekvő igéből visszaható igét képzett, s nem találta rá az „обрелись” hangkapcsolatból az eredeti jelentésre.

Sokatmondóak a nyelvtani hibák is, például „через путём” vagy az előbbi mondatból „под своих знамёнах”.

Ezek a hibák a nyelvoktatás egy-egy szektorának problematikáját tükrözik, de véleményünk szerint az auditív megértés szempontjából nem döntőek, mivel a jelentés lényeges oldalát nem érintik. Viszont az olyan félrehallások, vagy keresztasszociációk, amelyek jelentésváltozást hoznak létre, már veszélyesek lehetnek a megértésre. Ezek leggyakrabban az azonos tövű és hasonló hangzású, de eltérő jelentésű szópárok, mint például az „обстановка-установка, поход-проход”. Ezek téves útra vezethetik a hallgatókat, akárcsak az „обрели” szó körül kialakult bonyodalom is.

Nem szükséges tovább folytatni, úgy gondoljuk, a felvetett problémakör megfelelően dokumentálja azt a tényt, hogy hallgatóink egy része *hamisan hall*, még a mintaszerű anyanyelvi kiejtés megítélésében is bizonytalan. Ennek tulajdonképpen *három fő oka* lehet.

Az egyik ilyen ok az, hogy a beszéd folyamatában, a *beszéd egyes fonémaértékű hangjai kapcsolódáskor módosulnak*, s ezek a módosulások, valamint a hangtörvények *nem* eléggé *automatizáltak*, ezért nyelvi tudásuk hézagos, ismereteik labilisak, nem tudnak differenciálni a szó akusztikai és írásképe között, ezért hibáik egy része a kiejtésnek megfelelő írásmódban gyökerezik. Mindezek a hibaforrások bizonytalanságot ébresztenek a hallgatókban, azok pedig azt keverik össze, ami „lappang” bennük, mert ami biztosan él tudatukban, az szépen elrendezve várja az életrehívást. De azt is elmondhatjuk, hogy egy idegen nyelv tanulásakor legalább két nyelvet kell elsajátítani a beszélt és az írott nyelvet.

Egy másik ilyen ok a hallgató *hallási diszkriminációs képességének gyenge volta*, az, hogy az adott hang akusztikus fonémája még nem alakult ki megfelelően, vagyis hallás útján nem képes az egyes hangok közötti különbségeket észlelni. A hallási diszkriminációnak *három* megjelenési formája különböztethető meg.

1. Amikor a hallgató sem magánál nem veszi észre a hibás kiejtést. Ilyen súlyos esettel csak elvétve találkozunk.

2. Amikor más beszédében észreveszi a helytelen kiejtést, tehát a hang akusztikai képe tudatos benne, viszont saját beszédében még nem veszi észre.

3. Amikor észreveszi mind a környezet, mind a saját hibás kiejtését, de képtelen annak helyes kiejtésére. Ilyenekkel viszont már elég gyakran találkozunk a szakos tanárképzésben is.

Ezek a megjelenési formák mind az anyanyelvre, mind az idegen nyelvre jellemzőek. Viszont megítélésünk szerint az idegen nyelvi beszédben hatványozott mértékben jelentkeznek.

A hangok pontos utánzására, elkülönítésére csak az képes, akinek teljesen ép a hallása. Viszont van olyan kisfokú halláskiesés, amit sem a hallgató, sem a környezete nem vesz észre, de ez a halláskiesés azonnal felfedezhető, ha a legmagasabb rezgésszámú hangokkal, a sziszegő hangok kiejtésével nem tud megbirkózni.

Ezek a hallási hibák az olvasásban, az írásban, a helyesírásban is tükröződnek, de lehet olyan másodlagos következményük is, amely a hallgató tanulmányi eredményében is jelentkezik, mivel a hibákból adódó kudarcok pszichés tünetek forrásai lehetnek, és ez már az egész személyiséget is érinti, és lehet olyan megnyilvánulási formája is, amely a tanulással való ellenállásban, vagy a tanárral való szembehelyezkedésben nyilvánul meg. [20]

A harmadik ok, az idegen nyelvi *interferencia*, amely a hamis hallás egyik sajátos megnyilvánulási formája. Ennek alapja a két nyelv fonéma-rendszerének különbözősége.

Hallgatóink az új szavak, szókapcsolatok, kifejezések elsajátítása közben az orosz szavakat, kifejezéseket, hangtani tekintetben alárendelik az anyanyelv hallási hangképzési mintáinak. Tehát a nehézség oka, melybe az orosz nyelv elsajátításakor a hallgató ütközik, az az anyanyelv hangtani rendszere, amely mintegy „szitát” képez, amelyen átszűrődik minden nyelvi megnyilatkozás, és ezt alárendeli a magyar nyelv kiejtési normáinak. Vagyis az idegen nyelvű beszéd érzékelésekor a hallgatók füle úgy viselkedik, mint egy elhangolt vevőkészülék, amely az anyanyelvre van hangolva.

A hallgató fülének ráhangolása az idegen nyelvre a fonetikai képzés feladata. E feladat megoldása közben ismét jelentkezik az interferencia, mert a tanár kiejtése — még az anyanyelvi tanár esetében is előfordul — nem tökéletes, és erre a torzult kiejtésre superponálódik a hallgató szubjektív torzítása is. Következésképpen a tanárjelöltek kiejtésében hatványozottan jelentkezik az idegenszerűség, s eleve hamis képe van az idegen nyelv hangzásáról, sőt az ő számára a köznyelvi normát tükröző beszéd hallatszik idegennek, [21] amelyet egyik hallgatónk így fogalmazott meg: „A lehallgató anyag kiejtése egy kissé idegen volt számomra.”

Metodikánk számára ebből a tényből néhány kézenfekvő következtetés adódik:

1. A fonetikai oktatás nem építhető kizárólagosan az utánzásra, feltétlenül szükséges a fonetikai tudatosítás, hallgatóinknak ismerni kell a beszédszervek artikulációs mozgását, az orosz nyelv kiejtési szabályait, a két nyelv fonéma-rendszere közötti főbb különbségeket, a magyarral való összehasonlítás — az úgynevezett szembeállítás útján. Tévhit az, hogy a jó kiejtés megtanulásához elegendő jó kiejtést hallani.

2. A tanár szabatosan, tisztán, érthetően beszéljen, ne nyelje el a szavak végét, ne szerkesszen bonyolult mondatokat, beszéljen halkán, ügyelve a beszéd dallamosságára, hangsúlyozására.

3. A tanár állandóan tökéletesítse saját kiejtését, de talán még ennél is fontosabb a szó és a mondat helyes intonálása. Például a „Hordd el magad” [22] magyar mondat jelentését az intonáció a beszédhelyzetnek megfelelően determinálja, mert jelentheti azt is, hogy hordd el magad a fát, én nem segítek, vagy azt is, hogy takarodj innen.

4. Gondoskodnunk kell arról is, hogy a nyelvi laboratóriumban hallgatóink mennél többféle idegen nyelvű kiejtést halljanak.

A fentiekből azt a gyakorlati következtetést vonhatjuk le fejtegetéseink tárgyára nézve, hogy a kiejtéssel végzett munka eredményességének alapvető feltétele annak leküzdése, hogy a hallgatók az orosz nyelvi megnyilatkozásokat a magyar nyelv hangtani szabályai szerint hallják és vegyék át.

Meg kell tanítani a hallgatókat arra, hogy fülükkel érzékelni, agyukkal differenciálni tudják az anyanyelvtől eltérő hangokat. Hallgassanak rá, hogy egy-egy hang mennyiben más, rövidebb vagy hosszabb, élesebb vagy zártabb, nyíltabb vagy kettőzöttebb, mint az anyanyelvben. [23]

Az elmondottakból az is következik, hogy a gyakorlati fonetikai munkában elsőbbséget kell biztosítanunk a helyes hallás megtanításának, melyet aztán az artikulációs bázis kialakítása, a helyes kiejtés kimunkálása követ.

A hallgatókkal így végzett fonetikai munka egyben az auditív megértés fejlesztésének is legfontosabb eszközévé válik.

JEGYZETEK

- [1] JAROMIR JANOUŠEK, A társadalmi kommunikáció. Bp. 1969.
[2] PAPP FERENC, Kód. Nyr., LXXXIX [1965]: 201—8.
[3] JAROMIR JANOUŠEK i. m.
[4] LOMB KATÓ, Így tanulok nyelveket. Bp. 1970.
[5] A számadatokat KOSARAS ISTVÁN, A hallás utáni megértés készsége fejlesztésének sajátos problémái cikkéből idézem. INyT., V [1962]: 37—43.
[6] LOMB i. m.
[7] JAROMIR JANOUŠEK i. m.
[8] KISVÁRDAI KÁROLY, Az auditív megértés fejlesztésének vizsgálata. FOSZ. XVIII [1969]: 510—5.
[9] LOMB i. m.
[10] MÉREI FERENC, Az irodalom pszichológiai hitelessége. Élet és Irodalom. 1970. október 17. 7.
[11] ANTAL LÁSZLÓ, A formális nyelvi elemzés. Bp. 1964.
[12] Беляев Б. В., Основные вопросы психологии обучения иностранным языкам. Вопросы психологии 1960. № 6.
[13] FODOR, J. A.—KATZ, J. J., The Structure of a Semantic Theory. Language 39. 170—211.
[14] KISVÁRDAI KÁROLY, Vizsgálatok az auditív megértés módjaihoz. Doktori értekezés. (Kéziratban.)
[15] A számadatokat KOSARAS i. m. 4. jegyzete. A kísérletet a Moszkvai Idegennyelvi Főiskolán Z. M. CVETKOVA, O. SZ. GORODECKAJA és M. A. ARENBERG tanárok végezték.
[16] SZANYI GYULA, Az auditív megértés információelméleti megvilágításban. INyT., X [1967]: 161—9.
[17] Кочкина, З. А., Что должны слышать и слушать студенты при овладении иностранным языком в высшей школе. Выпуск I. Москва — 1965. A számadatot innen idézem.
[18] SZANYI GYULA, Beszéderítés és nyelvtan. INyT., XII [1969]: 44—9. 4. jegyzet.
[19] Uo.
[20] Tanulmányok a logopédia köréből. Szerkesztette KOVÁCS EMÓKE és MÉREI FERENCNÉ, Bp. 1969.
[21] SZANYI i. m.
[22] Az idézett mondatot közli KOVÁCS FERENC, Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények. Bp. 1970.
[23] LOMB i. m.
- Megjegyzés:
A forrásul felhasznált folyóiratokat az alábbi rövidítésekkel nevezzük meg:
INyT: Az Idegen Nyelvek Tanítása.
FOSZ: Felsőoktatási Szemle.
Nyr: Magyar Nyelvőr.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПОНИМАНИЯ НА СЛУХ, С ОСОБЕННЫМ ВНИМАНИЕМ НА РАБОТУ В ЛИНГАФОННОМ КАБИНЕТЕ

К. Кишвардаи

Коммуникативная функция языка предполагает усваивание двух основных речевых навыков — навыки устной речи и понимания на слух. Наше школьное обучение и большинство преподавателей предполагали, что наряду с развитием устной речи, „само по себе” выработается навык аудирования, и это привело к тому, что понимание на слух не имеет методического прошлого.

Цель работы — указать на этот недостаток и содействовать его отстранению.

Автор подробно описывает и анализирует свою работу в лингафонном кабинете, особенности выбора материала для прослушивания и его программирования, анализирует работу студентов кафедры русского языка, состояние аудитирования с помощью нового сопоставительного метода оценивает результаты студентов, представляет несколько методов измерения и в конце перечисляет факторы, влияющие на аудитирования и делает выводы для практической преподавательской работы.

EINIGE FRAGEN DES AUDITIVEN VERSTEHENS, MIT BESONDERER RÜCKSICHT AUF DIE ARBEIT IM SPRACHLABOR

von K. Kisvárdai

Die kommunikative Funktion der Sprache setzt die Aneignung zweier Fertigkeiten: die des Sprechens und die des Verstehens vom Gespräch voraus. Unser Fremdspracheunterricht in der Schule und auch die Mehrheit der Lehrer haben angenommen, dass sich gleichzeitig mit der Entwicklung der Sprachfertigkeit die Fertigkeit des Verstehens nach Zuhören herausbildet, und diese Meinung hat dazu geführt, dass das auditive Verstehen keine methodische Vergangenheit besitzt.

Das Ziel der Abhandlung ist, auf diese Mangelhaftigkeit hinzuweisen und meritorisch an deren Beseitigung mitzuwirken.

Ausführlich beschreibt und analysiert der Autor die Arbeit im Sprachlabor, die Charakteristiken der Auswahl und Programmierung des mitzuhörenden Materials, prüft die inhaltsanalytische Arbeit, und die Einstellung des auditiven Verstehens bei Lehrerstudenten, die Russisch zum Fach haben, er wertet die Leistung der Studenten mit einer neuen, vergleichenden Methode, führt einige Messmethoden vor, und zum Schluss zählt die Faktoren, die das auditive Verstehen beeinflussen, vor, und zieht nützliche Lehren für die praktische Unterrichtsarbeit.

TÁRSASKAPCSOLATOK ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA ÁLTALÁNOS ISKOLAI TANULÓKNÁL

Írta: RIESZ BÉLA

A nevelőiskola koncepciójának egyre erőteljesebb megfogalmazása, amely korunk társadalmi igényéből adódik, sürgetővé teszi a nevelés hatásfokát növelő módszerek keresését a „személyiség-közösség” kapcsolatrendszerében. Amennyiben a nevelést ezen bonyolult mechanizmus vezérlésének tekintjük, fel kell tárnunk mind a személyiség, mind a közösség strukturális elemeit, és a nevelési hatásfok objektív mérésével kell differenciált nevelőmunkát folytatnunk.

A személyiség társadalmi meghatározottságát valló dialektikus szemléletű pedagógiának kutatnia kell mindazon összetevőket, amelyek végső soron az embert mint „a társadalmi viszonyok összességét” jellemzik. [1]

Feltétlenül egyetértünk azzal a felfogással, amely az egyén és a társadalom közötti valóságos kapcsolatok dialektikáját, egyben tudományos logikáját „az egyén — kis-csoport—kollektíva — társadalom” viszonylat kölcsönös összefüggéseiben és átmene-teiben keresi. [2]

Tekintve, hogy a tanulói személyiség szocializálódásának alapvetően lényeges színtere a társadalmi hatásokat elsősorban közvetítő mikrokörnyezet (család, iskola, osztályközösség), nevelési munkánk szempontjából nagyon lényegesnek kell tartanunk a közösség, a közösségben található csoportok személyiségalkotó szerepét. A tanuló és az osztályközösség fejlődésének mozgástörvényeit tanulmányozva válik csak lehetővé a személyiségfejlesztés folyamatának tudatos irányítása, szabályozása. Az egységes struktúrát alkotó személyiség lényeges megnyilvánulásainak összessége adott környezeti feltételek között, nevezetesen a pedagógiai munka folyamatában eredményesen tanulmányozható. [3]

Ilyen értelemben vizsgálta A. L. SNIRMAN a gyermeki közösség sajátosságait, a közösség alakulásának azon jellegzetességeit, amelyek a leghatékonyabb pedagógiai ráhatást eredményezik a tanulói személyiség társadalmilag értékes tulajdonságainak formálódása terén. A környezet szerepét akkor értelmezzük helyesen — állapítja meg Sz. L. VIGOTSKIJ —, ha abból indulunk ki, hogy adott környezeti feltételek nem abszolút, hanem viszonylagos mértékei a személyiség fejlődésének. Ezért a nevelésnek feltétlenül számolnia kell a tanuló már korábban kialakult pszichológiai sajátosságaival, amelyek a rubinszteini koncepció értelmében mint egy prizmán meg-megtörnek, közvetítik a környezeti hatást. A tanulói személyiség vizsgálatának tehát elengedhetetlen feladata olyan objektív jellemzők megállapítása, melyek lehetővé teszik annak megértését, hogy a gyermek hogyan éli át a valóságot (az élmény az a szétbonthatatlan egység, amelyben képviselve van a gyermek által átélt „környezeti elemek hatása”), és a valóság milyen hatásai jelentősek szükségletei kielégítése szempontjából. Abban az esetben, ha sikerül a gyermek „belső pozícióját” meg-érteni a fejlődés adott „társadalmi szituációjában”, akkor világossá válik előttünk a gyermek valóságához való viszonyának egész rendszere. [4]

A tanuló személyiség szükségleteinek tanulmányozása több irányban történhet. Témánk szempontjából a tanuló „társas érintkezési szükségletét” emelnénk ki, melyet A. V. VEGYENOV a gyermek veleszületett tulajdonságának tart és a későbbi fejlődést ezen szükséglet kielégítésétől teszi függővé. [5] KOLOMINSZKIJ az emberek közötti emocionális töltésű interperszonális kapcsolatok alapjának ugyancsak az „érintkezési szükségletet” tekinti, amely egyike az alapvető társadalmi szükségleteknek.

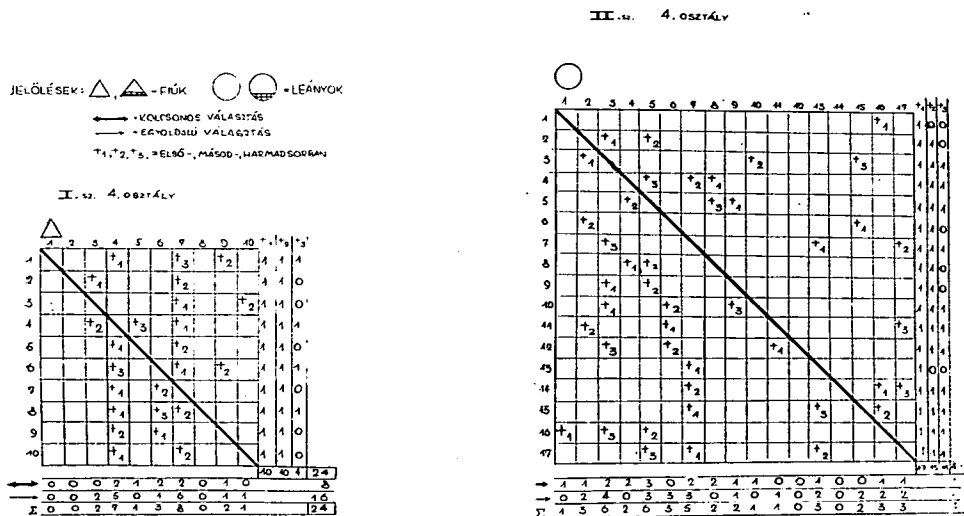
A kontaktus keresés szüksége valóban végigkíséri az ember életét. Ezen szükséglet kielégíthetlenségéből súlyos problémák keletkezhetnek bármely életkori szakaszban. A gyermek interperszonális kapcsolatainak formája és tartalma a fejlődés „társadalmi szituációjától” függően változó. A korai gyermekévek erősen szülőkhöz kötődő kapcsolatai gazdagodnak, sőt serdülőkorban gyakran az azonos korú társak körében realizálódik inkább, ezáltal konfliktushelyzetet teremtve a szülőkkel, akik nem könnyen törődnek bele az előző évek erős emocionális kötődésének lazulásába.

Az osztályközösségben vizsgálva a tanulók közötti kapcsolatok rendszerét, feltétlenül különbséget kell tennünk a pedagógus által közvetlenül irányított „felelős függőség” kapcsolatok és csak közvetetten befolyásolható interperszonális (alapjában szimpátia-antipátia) kapcsolatok rendszere között. [6] Az utóbbi kapcsolatok „szükséglet-jellege” meghatározza jelentőségüket is. A tanuló ezen szükségletéből adódóan, „emocionális jóléte” az osztályban elsősorban attól függ, hogy megtalálta-e helyét az osztály társaskapcsolatainak rendszerében, társválasztási igényének megfelelően. [7] Az osztályközösségben ezen kapcsolatrendszer kialakulása és dinamikus változása gyakran rejtett marad a nevelő számára.

Az osztályközösség szociálpszichológiai aspektusú vizsgálatát nevezetesen azért tartjuk jelentősnek, mert nevelőmunkánk akkor lehet teljesértékű, ha ezen rejtetten ható csoportstruktúrát is kellő objektivitással feltárjuk.

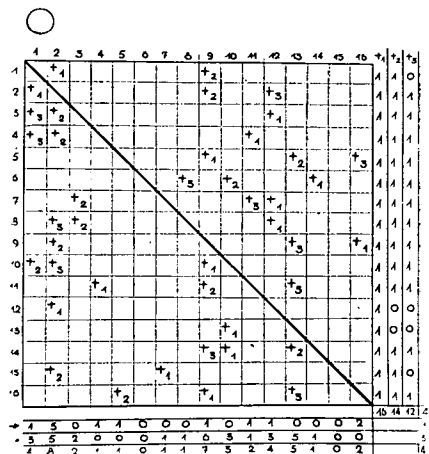
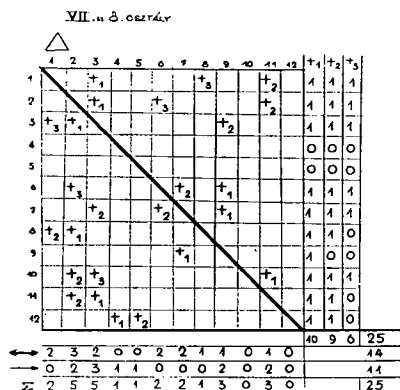
Tekintve, hogy „a szociometrikus térkép annál használhatóbb, minél pontosabban és valóságghűbben mutatja be a felfedett kapcsolatot”, az empirikus kísérlet igényével, a szociometriai módszer alkalmazásával [8] vizsgáltuk két általános iskolai osztály csoportszerkezetét. [9]

A vizsgálat során nyert adatok mennyiségi mutatóinak összegezése és elemzése során az alábbi eredményeket kaptuk:

a) A 4. és a 8. osztály tanulói választási szabadságfokának megfelelően megosztó pozitív választások alapján elkészített mátrix táblázat (I; II; VII; VIII. sz. ábrák) vízszintes összegezése azt mutatja, hogy ki választotta osztálytársát első-, másod-, vagy harmadsorban. A függőleges összegezés az egy tanulóra jutó választások (egyoldaltú és kölcsönös) eredményét adja.

VIII. é. 8. osztály

A szakirodalomban vitatott, hogy megengedhető-e a választások számának korlátozása, amely eltérő feltételeket teremt a szociometriai felvétel MORENO által megfogalmazott követelményeitől. [10] Kétségtelen, hogy az egyszerűsítéssel korlátozódik a felhasználható matematikai statisztikai apparátus, de a három választás lehetősége egyszerűsíti az értékelés folyamatát, és véleményünk szerint elegendő adatot nyújt a kvalitatív elemzés számára adott osztály nevelési célzatú vizsgálatához. [11] Tekintve, hogy adatfelvételünk nem csupán a közvetlen szimpátia és anti-pátia viszony alapján adandó választásokra korlátozódott, hanem különböző tevékenységi formák (játék, tanulás) és közösségi viszonyulás alapján történő társválasztásra is kiterjedt, így megsokszorozódott a választások száma. Az így nyert adatok bár nem nyerne kvantitatív összegeztet tanulmányunkban, de a minőségi értékelésnél szempontként szolgálnak.

Tapasztalatunk szerint a legközvetlenebb interperszonális viszonyt feltételező kérdésnél (Kik azok, akikkel szívesen barátkozol osztálytársaid közül? Ki a legjobb barátod az osztályban? Kit választanál padtársadnak?) még a szabadságfoknak megfelelő választás lehetőségével sem él minden tanuló.

Jelen vizsgálatunk alkalmával a 4. osztályos fiúk 60%-a, a lányok 35,5%-a, a 8. osztályos fiúk (a továbbiakban F) és lányok (a továbbiakban L) 25%-a csak részben élt a három választási lehetőségével.

Az elsődleges választások kiemelését (IV., V., X., XI. sz. ábrák) azért is lényegesnek tartjuk, mivel a legközvetlenebb baráti kapcsolatokra utalnak, vagy ilyen kapcsolat kiépítésére irányuló törekvést fejeznek ki. Feltevéseinket igazolja, hogy a tanulók közül 13% nem eszközölte a másodlagos választást, 40% a harmadlagos választást. A közvetlen baráti kapcsolatok igénye erősebb a 8. osztályos tanulóknál, ahol már másodlagosan sem választott 17%, ellentétben a 4. osztályos tanulók 7%-val.

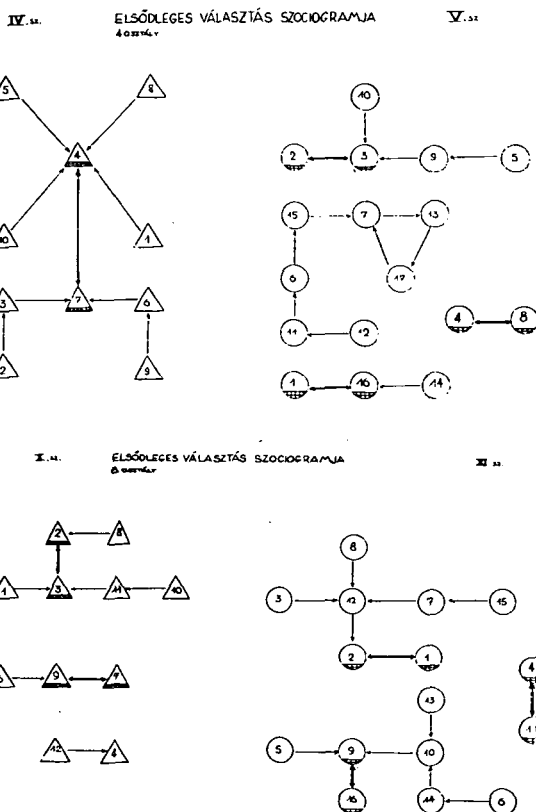
b) A két heterogén összetételű osztály négy csoportszerkezetének összehasonlítása szempontjából lényegesnek tartottuk a kölcsönösségi koeficiens (KB) megállapítását. $KB = \frac{R_1}{R} \cdot 100\%$, ahol R a kísérlet során leadott összes választások száma. R_1 a kölcsönös választások száma. [12]

4. osztály		8. osztály	
F	L	F	L
KB=33%	41%	56%	26,1%

Az egy osztályba tartozó összes tanulók tekintetében

KB= 38,8% 37,3%

A kölcsönös választások mutatója mindkét osztályban viszonylag alacsony.

A páros kapcsolatoknak az osztályszerkezetben elfoglalt helyét és szerepét értelmezve eltérőek a szakirodalmi értékelések. U. BRONFENBRENNER [13] annál kedvezőbbnek tartja a csoportszerkezetet, minél több a tartós kapcsolatot, stabil elemeket jelentő kölcsönösen választó páros viszonylat. H. HÖRMANN [14] a párok pozitív hatása mellett annak a veszélyére utal, hogy a párok létszámának növekedésé-

vel csökken az osztály összetartó ereje, a közösség hatása dezintegrálódik. Ezért tartja lényegesnek W. CAPPEL [15] a párok kifelé mutató választásait. J. L. KOLOMINSZKIJ szintén kiemeli a kölcsönös választások jelentőségét, mivel felfogása szerint az egyoldalú választás nem elégíti ki a tanuló „érintkezési szükségletét”, ugyanakkor felhívja a figyelmet az osztálytól történő elszakadás veszélyére is. [16] MÉREI F. ilyen irányú vizsgálatai mind az együttes jobb alkalmazkodás, mind az együttes elszigetelődés tényét igazolják páros kapcsolatok esetében. Külön figyelmet érdemel MÉREINÉL a párok érzelmi együvé tartozásának hangsúlyozása; ezek inkább érzelmi feszültséget visznek a közösségbe, míg a kiscsoportok inkább a közösség tagolódásához járulnak hozzá. [17]

Véleményünk szerint a kölcsönös választások száma önmagában nem nyújt teljes képet a csoport kohéziójáról. A szociometriai felvétel mennyiségi mutatóit kiinduló pontnak véve, későbbi vizsgálatnak kell eldöntenie, hogy a 4. osztály L (KB 41%) és a 8. osztály F (KB 56%) tanulóinál a magasabb arányszám egymást választó párok klikkjét vagy pozitív emocionális töltésű csoportszerkezet magvát jelenti.

A 8. osztály F és L tanulók között a KB tekintetében lényeges különbséget találunk. A KB 26,1%, mégsem jelenti, hogy L tanulók csoportszerkezete adott osztályban x vagy y tanuló számára kedvezőtlenebb közeg. Sőt a differenciálódási skála alapján L tanulók nagyobb százaléka (37,5) található a „sztár” és az „előnyben részesített” kategóriákban. Kérdés, hogy ez a pozíció önmagában kompenzálja-e az egyoldalúan választott tanulónál az esetleg „mellőzött” csoportban található páros kapcsolatú tanulók kölcsönös érzelmi kötődéséből adódó többletet.

c) A tanulók helyzetének kellő pontossággal történő meghatározása céljából a kapott pozitív választások összegének (Σ) megfelelően négy csoportba soroltuk mindkét osztály tanulóit:

$m \cong \frac{2R}{N}$, ahol R — a leadott összes szavazatok száma, N — a csoport létszáma.

Mivel az egyes csoportokon belül is differenciálódás tapasztalható, meghatároztuk az egyes tanulók státuszát: $S_i = \frac{\Sigma R}{N-1}$, ahol R a társakból kapott szavazatok száma, N a csoport létszáma, — egy fő.

A differenciálódási skálák alapján készítettük el a két osztály körszociogramját, amely a vizsgált osztályközösség strukturális keresztmetszetét adja az interperszonális kapcsolatok plasztikus ábrázolásával. [18] A tanulóknak a kör középpontjától való távolsága, a kölcsönös vagy egyoldalú választások jellege, a választások iránya, a szociometria tipikus alakzatainak kötődései több szempontra hívják fel a figyelmet.

A III. sz. és a IX. sz. körszociogramok elemzésénél szembevetendő az F és L alakzatok határozott elkülönülése. Megjegyeznénk, hogy az együttes tevékenységre (játék, tanulás, társadalmi munka) irányuló választásoknál, vagy a rokonszermi választás elutasításánál előfordult a fiúk és a lányok részéről kölcsönös vagy egyoldalú választás, elsősorban a 4. osztályos tanulóknál. A felmérést megelőző, majd azt követő megfigyeléseink a 8. osztályos tanulóknál sem igazoltak ennyire határozott elkülönülést.

Tapasztalataink szerint — főleg a pubertás korban levő gyermekeknél —, az interperszonális kapcsolatrendszer „szimpátia” kötődése a fiúk és a lányok között csaknem teljesen rejtett marad a szociometriai vizsgálat során. Ezen „intim zóna” tanulmányozása feltétlenül indokolt a ténylegesen meglevő kapcsolatrendszer feltárása érdekében. [19]

Differenciálódási skála

aa) 4. osztály (F):
 I = $m > 4,8$
 II = $2,4 < m < 4,8$
 III = $m < 2,4$
 IV = $m = 0$.

F	I		II	III				IV		
	7	4	6	3	9	5	10	1	2	8
S_i	0,88	0,77	0,33	0,22	0,22	0,11	0,11	0	0	0
I—IV %	20 %		10 %	40 %				30 %		

b) 4. osztály (L)
 I = $m > 5,06$
 II = $2,53 < m < 5,06$
 III = $m < 2,53$
 IV = $m = 0$

L	I		II						III							IV	
	3	5	7	2	6	13	16	17	4	8	9	15	1	10	11	12	14
St	0,37	0,37	0,31	0,18	0,18	0,18	0,18	0,18	0,12	0,12	0,12	0,12	0,06	0,06	0,06	0	0
I—IV %	11,8 %		35,3 %						41,1 %							11,8 %	

c) 8. osztály (F)

I = $m > 4,16$
 II = $2,08 < m < 4,16$
 III = $m < 2,08$
 IV = $m = 0$

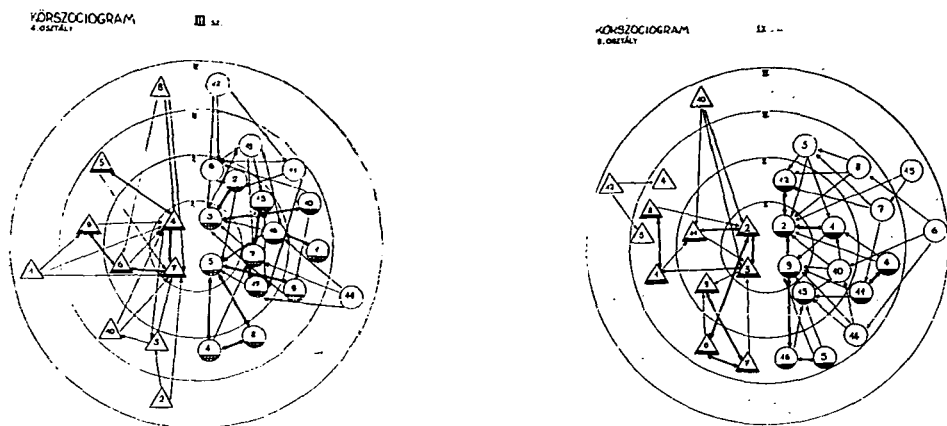
F	I		II		III						IV	
	2	3	9	11	1	6	7	8	5	4	10	12
S _i	0,44	0,44	0,27	0,27	0,18	0,18	0,18	0,09	0,09	0,09	0,0	0,0
I—IV %	16,7 %		16,7 %		50 %						16,7 %	

d) 8. osztály (L)

I = $m > 5,24$
 II = $2,62 < m < 5,24$
 III = $m < 2,62$
 IV = $m = 0$

L	I		II				III								IV	
	2	9	13	1	12	10	3	11	16	4	5	7	8	14	6	15
S _i	0,53	0,46	0,31	0,25	0,25	0,18	0,12	0,12	0,12	0,06	0,06	0,06	0,06	0,06	0,0	0,0
I—IV %	12,5 %		25 %				50 %								12,5 %	

Tekintve, hogy vizsgálatunk a nevelői munka számára kíván támpontokat keresni (XIV. sz. ábra) felmerül az a kérdés is, hogy a heterogén osztályközösségen belül nem tekinthetjük-e sajátos primér közösségnek a homogén mikrocsoportokból álló fiú és leány csoportszerkezetet. [20]. MAKARENKO felfogásában a „kontaktsos

közösség” olyan közösség, „amelynek egyes tagjai állandó baráti, ideológiai, munka- és életközösségben élnek”, majd a továbbiakban „a tizenöt főnyinél nagyobb létszámú elsődleges közösségben mindig megvan a törekvés, hogy két közösségre oszoljék, mindig felfedezhetjük benne a választásvonalat”. [21] E probléma részletes elemzését nem tekintem feladatommak. Azt viszont kétségtelennek tartom, hogy az osztályközösség egészének mint a részek egységének formálásakor alapvetően számolni kell az osztályszerkezetet alkotó nemek, érdeklődési körök és egyéb tényezők folytán kialakult mikrocsoportok létezésével és hatósugarával.

A 4. osztály körszociogramján nemek szerint két egymástól elkülönült csoportszerkezetet találunk. A kölcsönös választások elsődleges figyelembe vételével a fiúknál egy mikrocsoporttal kell számolnunk $F/4-7-6-9-5$, melyhez csatlakozni próbál — elsősorban a „sztár” helyzetben levő párhoz —, a $F/2-3-10$ lánc alakzat, valamint három „izolált” tanuló $F/8; 1; 2$; magas, illetve túl magas szociális igénynívóval. [22] A leányoknál szoros kapcsolatokból kialakult tömbszerkezetet találunk $[L/3; 5; 7; \text{tanulókkal}]$, akik egyben közvetlen baráti körök vezető egyéniségei. Kifelé mutató választásaik kedvező csoportstruktúra kialakulását tették lehetővé. Alapjában a három mikrocsoport különböző irányú kötődése olyan kommunikációs hálózat, melyben a realisabb igényszinttel választó két „izolált” $[L/12; 14]$ kivételével valamennyi tanuló, ha áttételesen is, de kapcsolatban van egymással.

A makarenkói értelemben vett egységes osztályközösség kialakítására irányuló nevelői munka elsődleges feladata a fiú csoportszerkezetnél, az erős vonzású, jó tanulókból álló „csillag alakzat” kifelé irányuló kapcsolatainak fejlesztése. Ez a tendencia $F/4$ tanuló esetében már megmutatkozik. A leány csoportszerkezetnél az osztályközösség szempontjából veszélyessé válhat az erős emocionális töltésű $L/5-4-8$ háromszög. A tanulmányi munkában megnyilvánuló rivalizálás, amely $L/3$ és $L/5$ elkülönülésének elsődleges oka, a későbbiekben kedvezőtlenül befolyásolhatja a csoportszerkezet további alakulását. (Vö. IX. sz. ábra $L/4-11$).

A 8. osztály tanulóiról készült körszociogram (IX. sz. ábra) a koedukált osztályok jellegzetes hálózatát mutatja a fiúk és a lányok elkülönülésével. Itt a fiú alakzat jóval kedvezőbb, mint a 4. osztályos tanulóknál.

A F/2—11—3—1—8 alakzathoz közvetlenül kapcsolódik — a F/2—3 „sztár” pár kifelé mutató választása folytán —, az F/6—9—7 háromszög. Közöttük nincs egészségtelen rivalizálás. Viszonylagos elkülönülődésük szakmai irányú érdeklődésük különbözőségéből adódik. Kötődésük részben tanulmányi jellegű, részben a közös sporttevékenységnek tulajdonítható.

A leányoknál a kölcsönösségi koeficiens (26,1%), jelentősen alacsonyabb mint az osztálytárs fiúknál (56%), de a létszámban csaknem azonos 4. osztályos lányok kölcsönösségi koeficiensénél (41%) is. A választások erősen befelé mutatnak, ugyanakkor a szóródás megfelelőnek mondható. A peremhez közelebb álló tanulók nem elsősorban a „sztárokat” választják, bár így is a három legnépszerűbb tanuló L (2—9—13) az összes választások 47%-val rendelkezik. Viszonylag sok a peremhez közeli tanuló (0 vagy 1 szavazattal) 43%. Ilyen szempontból a legkedvezőbb a 4. osztályos leánytanuló helyzete, ahol a társválasztás szempontjából kedvezőtlenebb helyzetben levő tanuló mindössze 29%.

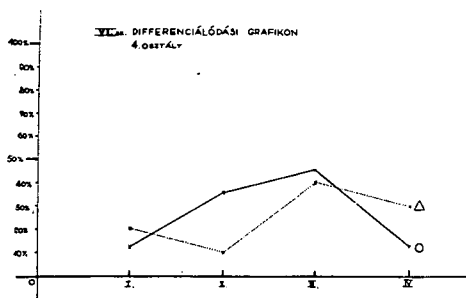
d) A további elemzés szempontjából indokoltnak tartottuk az elsődleges választások kiemelése alapján külön szociogram készítését (IV., V., X., XI. sz. ábrák):

Az elsődleges választások szociogramját tanulmányozva megállapítjuk az osztályszerkezetben található mikrocsoportok „kohéziós mágneseit”, képet kapunk a tanulók közvetlen baráti kötődéséről.

A IV. sz. szociogram fiú csoportszerkezetében klasszikus példáját találjuk a „sztár-helyzet”-nek, melyet F/4 tanuló foglal el. A tanulók 40%-át választották, és a párkapcsolat körül egymáshoz lazán kapcsolódó lánc alakult ki, jelezve, hogy melyik tanuló kihez akar elsősorban csatlakozni a „sztár” F/4, illetve a jelenleg még csak „előnyben részesített” F/7 tanulók közül.

Az V. sz. szociogram egyik érdekessége, hogy L/5 tanuló, aki a további választások alapján centrumba került, az elsődleges választásnál még csak szavazatot sem kapott, holott társainak 76%-át választották. Így a közvetlen baráti kötődés tekintetében „izoláltnak” számít.

A 4. osztály kiegyensúlyozott nevelői légkörére utal a rokonszenvi választások erős szóródása. [20] Az előzőekben a 4. osztály körszociogramjának elemzésekor

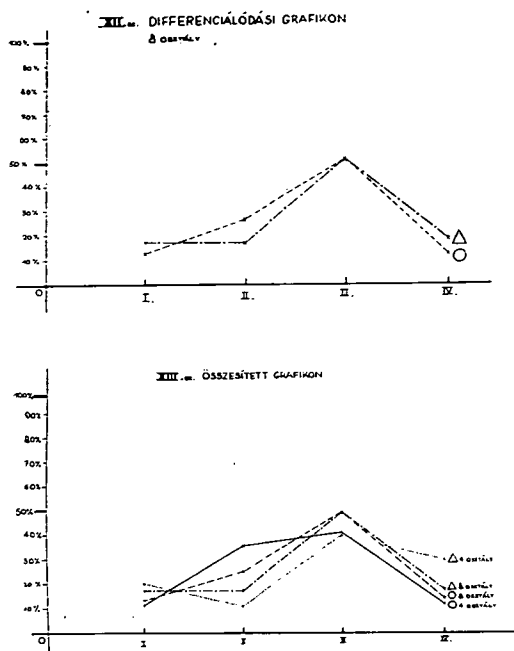

említett L/5—4—8 alakzat problémája, L/5 helyzetének további vizsgálata indokoltnak látszik, valamint az a feltevésünk is, hogy sem L/3, sem L/5 még nem erős vonzású vezető a csoportban.

Elővizsgálatunk kvantitatív eredményeinek összegezéséül, a differenciálódási skálák alapján készítettük a VI., XII., XIII. sz. grafikonokat.

Az egyes tanulók különböző státuszából adódó differenciálódás mutatói általában kedvező képet nyújtanak.

A 4. osztályos fiúknál az I. („sztár”) és a IV. („izolált”) tanulók százalékos aránya viszonylag magas. A 8. osztályos fiúknál szintén magasabb a lányok hasonló csoportjainak százalékos megoszlásánál.

Mindkét osztály csoportszerkezetében a leány alakzat társas kötődése kedvezőbb. Feltűnően jó a 4. o. leányoknál, ahol a csoport nagyobb létszáma ellenére kisebb az I. kategóriában tartozó tanulónál a szavazatkoncentráció. Lényegesen nagyobb a „vezetői tartalék” (II. 35,3%) szemben a fiúk (II. 10%) százalékos megoszlásával. A fiúknál F/7 (0,88), F/4 (0,77) státusszal került a „sztár” kategóriába, a leányoknál ez a mutató jóval alacsonyabb L/3 (0,37), L/5 (0,37). Ez megerősíti azt a feltevésünket, hogy sem L/3, sem L/5 nem rendelkezik olyan határozott vezetői vonzással, mint F/4 és F/7 tanulók. Ilyen értelemben fordított a helyzet a 8. o. tanulónál, ahol L/2 (0,53) és L/9 (0,46) vezetői vonzása nagyobb, mint F/2 (0,44) és F/3 (0,44) tanulóké. Mind a négy csoportszerkezetnél két-két tanuló alkotja a „virulens csoportot” amely minden alakzatnál (III. és IX. ábra) a főnti kapcsolatokon kívül megfelelő nagyságrendű külső kapcsolattal is rendelkezik.

Az osztályközösség formálására irányuló nevelői munka pozitívumának tekinthető, hogy minden osztályszerkezetnél alacsony az „izolált” tanulók száma. Tekintve, hogy a tanulók választásainál a közösségi viszonyulás értékelése bizonyult a legerőteljesebbnek, a közösségi megbízatások lényegesek egy-egy tanuló szociometriai státusza szempontjából. Ezt igazolja, hogy a 4. osztályos fiú szerkezetben F/4 és

F/7, mivel a két legjobb tanuló és a közösségi munkára is szívesen vállalkozó, magas státusszal került centrumba. A leánycsoportnál a közösségi megbízatások megoszlása szórtaabb választásokat eredményezett. Alsó tagozaton az ilyen jellegű megbízatások nagyobb száma jobban elősegíti a csoportszerkezetben a tanulók kedvezőbb elhelyezkedését. Kétségtelen, hogy a csoportszerkezet ilyen oldalról történő alakítása nehezebb a felső tagozat tanulóinál, de feltétlenül szükséges.

A XIII. sz. összesített grafikon alapján megállapítható, hogy a 4. osztály „optimális” választási szóródásától eltekintve, a másik három csoportszerkezet grafikonja az eloszlás várható értékének felel meg. [21]

Összehasonlító differenciálódási grafikonunkat egybevetve Kolominszkij vizsgálati eredményeivel, a III. csoportnál (vizsgálatunkban 50%; 50%; 41,1%, 40%) középátlagot tekintve 50%, 39%, 48%, 26% értéket találunk.

Nagyobb eltérés a II. csoport tekintetében mutatkozik (vizsgálatunkban 35,3%, 25%, 16,7%, 10%) Kolominszkijnél: 36%; 42%; 38%; 39%. Azaz az előnyben részesített tanulók és a sztárhelyzetben levők együttesen kb. 50% arányban kedvező helyzetet foglalnak el az osztályközösségben. Összeállított grafikonja átlag görbéjéhez, a „4. osztályos leány” grafikonunk közelít. [22]

Figyelembevétel, hogy az osztály pszichológiai atmoszférája annál pozitívabban hat a tanulói személyiség fejlődésére, minél kisebb a két szélső pólus és minél nagyobb a kedvező helyzetben levő tanulók száma, az osztálystruktúra mesterkélt és erőszakos átépítése nélkül a nevelőmunkának ilyen irányban kell elősegíteni a struktúra dinamikus változásait.

e) Előtanulmányunk keresztmetszeti vizsgálat útján, a szociometriai módszer alkalmazásával, elsősorban a 4. osztályos tanulók osztályszerkezetét kívánta rögzíteni, melynek dinamikáját hosszmetzeti vizsgálat során kívánjuk nyomon követni. A 8. osztályos tanulók esetében komplex vizsgálat során a nevelés folyamatában kívántunk a szociometriai módszer használhatóságáról meggyőződni, keresve a megközelítően objektív helyzetből kiinduló nevelőmunka lehetőségeit. [23] Ilyen irányú tapasztalatainkat csupán egy-egy tanuló vázlatos esettanára korlátozva az alábbiakban jelezzük (XIV. sz. táblázat).

XIV. sz. táblázat

Az osztálystruktúra vizsgálata a nevelés folyamatának adott ciklusában

Pedagógiai-pszichológiai + módszerek	Szociometria módszere	+Pedagógiai-pszichológiai módszerek	+ Szociometria módszere
1.	2.	3.	4.
Az oktató-nevelő munka folyamatában: megfigyelés, beszélgetés, teszt, kiértékelés, személyi lapok, személyiségrajz, (az osztályközösség és az egyes tanulók tevékenység közben történő tanulmányozása).	Társas kapcsolatok és az osztálystruktúra szociometriai vizsgálata: mátrix, szociogram; (a tanuló személyiségi értékelési módszerei.)	A szociogram minőségi értékelése: a választási motiváció vizsgálata, az osztályközösségen kívüli környezeti hatások vizsgálata, személyiségre irányuló és az osztálystruktúra esetleges „átépítését” célzó nevelői munka, egyéb nevelési eljárások.	Az 1—4. közötti periódus során bekövetkezett változások rögzítése. A szociometriai minőségi és minőségi értékelés.

A VII. sz. mátrix táblázat tanulmányozásánál feltűnő, hogy a vizsgálatban résztvevő összes tanuló közül csak F/4 és F/5 tanuló nem élt a választás lehetőségével: F/12 is csak őket választotta, ellentétben az összes többi peremhelyzetű tanulóval, akik magas igénynívóval választottak (III. és IX. ábra). Mindhárom tanuló (kettő közülük

túlkoros, évisméltó) csak formálisan tagja a közösségnek, főleg F/4, aki a tanév folyamán többszáz órát mulasztott igazoltan és jónéhányat igazolatlanul. F/12 és F/5 kivételével az osztályközösség minden tekintetben negatívan értékelte F/4 tanulót, aki a kérdőív minden kérdését kihúzta, de a nevét ráírta, mintegy kifejezésre juttatva véleményét mindazzal kapcsolatban, ami az iskolában történik. F/4 lenézi, sőt megveri osztálytársait, köztük F/12-t is, aki mint gyengébb az erősebbhez vonzódik hozzá. F/4 rossz példája az erős közösségi közvélemény miatt csupán F/12 személyében talál követőre, aki egyébként a „lányokkal szembeni pimasz viselkedése” és egyéb miatt igazgatói megrovásban részesült. A szociometriai vizsgálatot követő környezettanulmány mindkét tanulónál tipikus képet mutatott :

- „rendezett anyagi körülmények, jól kereső de elfoglalt szülők”; (válófélben!) „fagyos családi légkör, az idősebb fiú negatív befolyása”;
- „a szülőktől használható tájékoztatást nem kaptam, szépítgetik a gyerek dolgait”;
- „a kért erőteljesebb ellenőrzést nem kaptam meg” írja osztályfőnöke a családlátogatási naplóban.

A két tanuló esetében a mértéktelen kényeztetés, a hibák takargatása, több esetben a csavargások „igazolása” odavezetett, hogy mind az iskolai, mind a családi nevelés súlyos problémájává váltak, holott értelmi képességeik alapján lényegesen jobb eredményeket érthettek volna el.

F/5 tanuló tulajdonképpen senkihez sem tartozik az osztályban, hiszen „nincs olyan társam” akit választhatnék indokolással nem választott társat. Arra a kérdésre, hogy kivel osztaná meg titkait, a következőket válaszolta: „Senkivel nem közölném, mert úgy érzem, mindenki utál.” Mivel társai lenézik és az erősebbek megverik, kisebbségi érzését „bohóckodással”, valamint a nálánál gyengébbek (leányok) ijesztgetésével és megverésével kompenzálja. A szülők túlzott követelményeket támasztanak vele szemben tanulmányi vonatkozásban.

Otthon gyakran megverik egyre rosszabb tanulmányi eredménye és csavargásai miatt. Amennyiben korábban felfigyelnek helyzetére, elő lehetett volna segíteni pozitív irányú fejlődését.

F/4—5—12 láncolat az osztályközösségben indokoltan elszigetelt. Igazi társaikat az iskolán kívüli „galeriben” találják meg, ahol F/4 bátyja vezető egyéniség. Az erős közösségi közvéleménynek tulajdonítható, hogy hatásuk az osztályban ugyan nem kedvező (gyakori a verekedés a fiú alakzat többi tagjaival), de elszigeteltségük folytán nem is romboló. Más jellegű F/10 tanuló helyzete. F/10 több irányból is próbál az osztály legjobb tanulóival és rajtuk keresztül azok baráti körével kapcsolatot teremteni. Választásai egyoldalúak, mert őt senki nem választja. Osztályfőnöke már előzetesen is foglalkozott a gyermek problémájával annál is inkább, mert a gyerek a közösségi munkában aktív, készséges és öntevékeny volt. Törekvései ellenére nem fogadta be a közösség, ahova tartozni szeretett volna. Osztályfőnöke és osztálytársai szerint: „a tanulmányi munkában tanúsított lazaságai miatt (átlag 2,5), másrészt tisztaságának hiányosságai miatt általában nem szívesen érintkeznek vele. „Verekedős, saját ügyeiben szívesen bíraskodik. „Olykor mogorva...” A felületi jegyek alapján F/10 látszólag a „bomlasztó” csoporthoz tartozott. Közösségi aktivitását tanulótársai nem igényelték hibái miatt, így megbízatásokat is főleg osztályfőnökétől kapott.

Családi háttér: Édesapja tüdőbeteg nyugdíjas. Édesanyja szív- és epebántalmakban szenved, nem dolgozik. Őt testvére közül kettő még iskolás, három kereső testvére részben családost, így az egyszoba-konyhás lakásban 3 család lakik. Nős családtagok, unokák, gyereksírás. Egyszerre nyugodt tanulási és tisztálkodási feltételekről

beszélni sem lehet. A családi-környezeti ártalmak következtében F/10-es tanulónál szív- és idegbántalmi tünetek mutatkoztak, gyógykezelésre járt.

Osztálytársai rosszul ismerték F/10 tanulót akinél a verekedés lényegében védekezés volt, személyiségének, önérzetének védelme azzal a közösséggel szemben, amely nem fogadta be segítőkészsége ellenére. Nála szerencsére jó irányban mutatkozott meg alapvető társas érintkezési szükséglete, melyet életkorából és otthoni körülményeiből adódóan jobb osztálytársai között kívánt realizálni, és elítélte F/4 és F/12 tanulókat, akiket „kötekedő huligánnak” tartott. A tanuló helyzetét mélyebben feltárva, melyhez hasznos támpontot nyújtott a szociometriai vizsgálat, az osztályfőnök a közösséget „áthangolta” F/10-hez való viszonyulásában. Ennek eredményeként az érzelmileg helyesen motivált jobb tanulók segítették F/10 tanulmányi munkáját (a tanév végére 2,5-ről 3,0-re javított, ugyanakkor F/4 3,1-ről 2,6-ra esett vissza!) és befogadták maguk közé a korábban „periférián” levő tanulót. F/10 esettana azt igazolja, hogy az otthoni környezet negatív hatásait az iskola, az osztályközösség kedvező pszichológiai atmoszférája és a meglévő pedagógiai módszerek alkalmazása, ha nem is közömbösíti, de részben kompenzálhatja.

A leányoknál a centrumban levő L/2 legjobb barátnője L/1 az osztály kitűnő tanulója. Osztályfőnöke szerint vezető szerepet tölt be az osztályban. A szociometriai vázlat nem egészen igazolta ezt. L/1 jó sportoló, a felnőttekkel udvarias és szolgálatkész, koránál jóval érettebb, intelligensebb gyerek, a közösségi megmozdulásokon is igen aktív és mint óravezető is jól dolgozik, mégsem került középpontba. A tanulók válaszai alapján az derült ki, hogy L/1 aktivitása és segítőkészsége főleg közvetlen barátnői irányában mutatkozik meg. Közösségi viszonyulását tekintve több negatív, mint pozitív szavazatot kapott.

L/1 tanuló szociometriai státuszának vizsgálata ez esetben arra utal, hogy a látószólag „problémamentes” tanulónál is találunk nevelési feladatot, esetünkben a helyes közösségi viszonyulás formálása terén. Hasonló problémával találkozunk L/11 ugyancsak kitűnő tanulónál. Osztályfőnöke szerint „nagyon intelligens, kiváló értelmi képességekkel rendelkező gyerek...”, de tudását nem adja át a közösségben nem aktív, ... osztálytársait lekezeli...”. [24]

L/11 szoros páros kapcsolata L/4 tanulóval („felnőtt nagylány típus”) elszigetelődött az osztálystruktúrából, a kapcsolat leépítése indokoltá vált. L/11 esetében a nevelő munkát megnehezítette a gyermek családi körülménye, mely a tanulóban zárkózottságot és bizalmatlanságot alakított ki több év során (a szülők válásának periódusa). Társaihoz való negatív viszonyulása fokozatosan alakult ki. Rendezetlen családi körülményei kezdetben „szituatív-negatív viszonyulást” váltottak ki benne (szüleivel) szemben. Mivel szüleit csak a tanulmányi előmenetele érdekelte, „minden áron” harcolt a kitűnő osztályzatért. A családban elfoglalt helye így nem változott. Fokozatosan mind szüleitől, mind az osztálytársaitól elidegenedett, kivéve barátnőjétől, akivel „minden örömet és bánatát” (L/11) megoszthatta.

Általában a családi és egyéb iskolán kívüli negatív környezeti hatások, melyet gyakran — sajnos — az iskola is produkál, sajátos pszichikus állapotot alakítanak ki a gyermeknél. A pszichikus állapotok fiziológiai mechanizmusát figyelembe véve az állapotok (például a társakkal szembeni negatív érzelmi viszonyulás) a szituáció ismétlődése következtében generalizáltnak jelentkezve a tanuló szűkebb, vagy tágabb környezetében rögzülnek. Ami a kitűnő képességekkel rendelkező gyermekek közösségbe történő beilleszkedését illeti (rivalizálás, a gyengébb tanulók lenézése, a tanárok „jóindulatának” megnyerése, féltékenység stb.) legalább olyan figyelmet érdemel az iskolai nevelésben, mint a bukott tanulókkal való törődés.

Kísérletünk, amely a szociometria módszerének általános iskolai alkalmazhatóságát is vizsgálta a tanulók társaskapcsolatai és érintőlegesen a közösségi nevelés aspektusából, véleményünk szerint igazolta e módszer létjogosultságát.

Felfogásunk szerint a tanulók társválasztása nem csupán a kölcsönös vagy egyoldalú szimpátia-antipátia kizárólagosan szubjektív érzéseinek tükröződése, hanem emocionális befolyásoltságú értékítéletek sajátos kifejeződési formája, amely adott közösség erkölcsi-pszichológiai fejlettségi szintjét is jelzi.

További vizsgálatainkat a többszempontúság elvének érvényesítésével a társaskapcsolatok motívumai vizsgálatának irányában kívánjuk folytatni, összefüggéseiket keresve a tanulói személyiség motivációs szférájának más elemeivel.

JEGYZETEK

[1] MARX, Tézisek Feuerbachról. MEM 3. Bp. 1960. 9. Vö. RIESZ BÉLA, A személyiség pszichikus struktúrájának értelmezéséhez c. tanulmány és jegyzetei. Szegedi Tanárk. Főisk. Tud. Közl. 1970. 271—81.

[2] PATAKI FERENC, A kiscsoportkutatás elméleti problémái. Csoportlélektan. Bp. 1969. 36.

[3] DURÓ LAJOS, A szociometriai módszerek pedagógiai-pszichológiai alkalmazásának metodikai problémáiról. Acta Univ. Szegediensis de József Attila nominatae sect. Paed. et Psych. 10. 20—40. 1969.

[4] ШНИРМАН, А. Л., Об изучении развития личности в коллективе. Вопросы Психологии, 1955. № 2. ВИГОТСКИЙ, С. Л., Развитие высших психических функций. Изд-во АПН Москва. 1960.

[5] Веденов, А. В., Потребность в общении. Советская Педагогика, 1967. № 9. 136.

[6] Коломинский, Я. Л., Психология личных взаимоотношений в детском коллективе. Минск. 1969. 60.

[7] GERÉB GYÖRGY, Az iskola pszichés klímájáról. Bp. 1970. 6.

[8] SUBKIN, V. N.—KARPOV, J. D.—KOCSETOV, G. M., Mennyiségi értékítéletek a közösség vizsgálatában. Csoportlélektan. Bp., 193.

Uo. KOLOMINSZKIJ, J. L., Néhány kísérleti adalék a szociometria kritikájához. 219—232.

MORENO, J. L.—MORENO, Z., Szociometria és mikroszociológia. 87—98.

Lásd még: BASTIN, G., Die Soziometrischen Methoden. Verlag Hans Huber Bern und Stuttgart 1967.

THORNDIKE, R. L.—HAGEN E., Measurement and Evaluation in Psychology and Education. New York. 1969. 447—454.

HANS HIEBSCH-MANFRED VORWERG, Bevezetés a marxista szociálpszichológiába. Bp., 1967. 316.

[9] A Szegedi Tanárképző Főiskola gyakorló általános iskolája 4. osztályában 27 tanuló, a 8. osztályban 28 tanuló vett részt a kísérletben. A két osztály kiválasztásánál célunk volt, hogy a 4. osztályban tanév végén, a 8. osztályban tanév elején rögzítsük a kialakult csoportszerkezetet. Így a 4. osztály társaskapcsolatainak a felsőtagozaton történő alakulását figyelemmel kísérve a rögzített csoportszerkezet kiindulási alapul, a 8. osztály vizsgálata összehasonlítási alapul szolgál. A 8. osztály vizsgálatánál egyrészt a nyolcévi együttlét során kialakult csoportszerkezetet kívántuk összehasonlítani az alsótagozat négy éve során kialakult csoportszerkezetével, másrészt ezen vizsgálat eredményeit a nevelőmunkában próbáltuk hasznosítani.

Mindkét osztályban a kérdőív a különböző helyzetekben történő pozitív és negatív indítékú társválasztásra irányuló kérdéseken kívül több szempontot tartalmazott (érdeklődési kör, pályairányulás, tantárgyi viszonyulás stb.).

Vö. Mérei Ferenc, A szociometria módszerei és jelenségvilága. Pedagógiai Szemle, 1969. XIX. 7—8. 608., valamint a jelzett tanulmány szakirodalmi utalásai.

[10] HUNYADI GYÖRGY, A szociometriai módszer és az interperszonális viszony. Pszichológiai Tanulmányok, XII., Akadémiai Kiadó. Bpest., 136.

[11] KOLOMINSZKIJ i. m. 28—40.

[12] KOLOMINSZKIJ i. m. 95.

[13] BRONFENBRENNER, U., The Measurement of Sociometric Status, Structure and Development. Sociometry Monographs, 1945. New York. Nr. 6.

- [14] HÖRMANN, H.—TIMEUS, E., Altersabhängigkeit einiger Gruppenstrukturen bei Ober-schülerinnen. Psych. Rundschau, 12. J. 1961. Heft 2, 93—99.
- [15] CAPPEL, W., Das Kind in der Schulklasse, Grundlagen und Methoden soziometrischer Untersuchungen, 2. Auflage. Verlag Julius Beltz. Weinheim/Bergstr., 49. 1964.
- [16] KOLOMINSZKIJ i. m. 94—95. Kolominszkij vizsgálati eredményei 3. és 6. osztályos tanu-lóknál: KB=46 %; 35 %; 37 % és 42 %. Átlagában: 40 % és 39 % vizsgálatunkhoz közelít.
- [17] MÉREI FERENC—V. BINET ÁGNES, Gyermeklélektan. Gondolat. Bpest., 1970. 149—154.
- [18] DURÓ LAJOS, A személyiség szociometriai vizsgálatának módszertani problémái. Acta Univ. Szegediensis de József Attila Nomin. Sect. Paed. et Psych. 13. 1969. 51—57.
- [19] BUDA BÉLA, A serdülőkor szociál-psychologiai problémái. A pubertás problémáiról (Ankét jegyzőkönyv), Magyar Gyermekorvosok Társasága. Bpest., 1967.
- [20] PATAKI FERENC i. m. 42.
- [21] MAKARENKO, A. Sz., Művei 5. Akadémiai Kiadó. Bpest., 1955. 149. és 239.
- [22] CAPPEL i. m. 44.
- [23] MÉREI FERENC i. m. 234.
- [24] HAJTMANN BÉLA, Bevezetés a matematikai statisztikába pszichológusok számára, Aka-démiai Kiadó, Bpest., 1968. 145.
- [25] KOLOMINSZKIJ i. m. 88.
- [26] RIESZ BÉLA, Az osztályközösség struktúrájának vizsgálata a szociometria módszerével. Módszertani Közlemények, 1969. IX. évf., 5. 278—285.
- [27] MÉREI FERENC i. m. 235. Vö. A kiváló értelmi képességű, intelligens tanulók osztály-közösségbe történő beilleszkedésének problémái...

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ У УЧАЩИХСЯ ВОСЬМИЛЕТОК

Б. Риз

Основным местом социализирования личности учащихся является школа, классный коллектив. Исследование групп, образующихся в коллективе класса, их взаимосвязей способ-ствуют исследованию уровня развитости коллектива, его роли в формировании личности.

Автор в ходе анализа литературы вопроса подчёркивает понятия „общественной ситуации развития“, „необходимость взаимосвязи“, которые играют решающую роль в связи лич-ности и коллектива, в формировании личности.

Исследование, проведённое в 4. и 8. классах восьмилетки, методом социометрии раскры-вает групповую структуру, потом на основе количественных показателей полученных данных анализирует суть взаимоотношений в двух классах. Рассматривая положение отдельных учеников в системе взаимоотношений, автор считает важным выделение первичных выборов, т. к. они указывают на непосредственные дружеские связи и содержат и характеризующие суждения, выходящие за рамки симпатии. Положение отдельных учащихся в групповой структуре в значительной мере определяет их отношение к коллективу.

У учащихся 8. класса автор применил метод социометрического измерения как часть комплексного исследования, и анализировал поступки отдельных учеников.

Исследование, которое рассматривало и пригодность социометрического метода в вось-милетке в аспекте воспитания коллектива, принимая во внимание границы этого метода, доказало свою жизнеспособность.

EINE VERGLEICHENDE UNTERSUCHUNG DER GESELLIGEN BEZIEHUNGEN BEI SCHÜLERN DER GRUNDSCHULE

von B. Riesz

Der grundlegend wichtige Schauplatz der Sozialisierung der Schülerpersönlichkeit ist die Schule, die Klassengemeinschaft. Die Prüfung der sich innerhalb der Klassengemeinschaft bilden-den Gruppen, geselligen Verbindungen wirkt fördernd auf die Untersuchung des Entwicklungs-niveaus und der persönlichkeitsbildenden Rolle der Gemeinschaft.

Im Verfolg der Analyse dieses Themas in der Fachliteratur betont der Autor die Begriffe „gesellschaftliche Situation der Entwicklung“ und „Bedürfnis für gesellschaftlichen Verkehr“, die in der Entwicklung der Persönlichkeit eine bestimmende Rolle spielen.

Die Untersuchung in der 4. und 8. Klasse der Grundschule hat mit der Methode der Soziometrie die Gruppenstruktur dargelegt, darauffolgend hat der Autor auf Grund der quantitativen Indizes der gewonnenen Angaben die Eigenart der geselligen Beziehungen der beiden Klassen analysiert. Die Lage der einzelnen Schüler im System der geselligen Beziehungen untersuchend hält der Autor die Betonung der primären Wahl für wichtig, da diese auf direkte freundschaftliche Beziehungen hinweist und auch Werturteile über die Sympathieverbindungen hinaus enthält. Die Lage der einzelnen Schüler in der Gruppenstruktur wurde in bedeutendem Masse durch ihr gemeinschaftliches Verhältnis bestimmt.

Im Falle der Schüler der 8. Klasse hat der Autor die Methode der Soziometrie als Teil einer komplexen Untersuchung angewendet, und die Kausistik der einzelnen Schüler analysiert.

Der Versuch, der auch die Brauchbarkeit der soziometrischen Methode in der Grundschule von dem Aspekt der gemeinschaftlichen Erziehung aus betrachtet hat, hat — die Schranken der Methode in Betracht gezogen — deren Existenzberechtigung bestätigt.

A TANULÓK SZOCIÁLIS STÁTUSÁNAK VIZSGÁLATA AZ ISKOLAI ÉS CSALÁDI MIKROKÖRNYEZETBEN

Írta: VESZPRÉMI LÁSZLÓ

A tanulók mindennapi élete a legkülönbözőbb csoportokban — közösségekben szerveződik, játszódik le: iskola, osztály, óra, raj; család; énekkar, napközi otthon; utcai barátok stb. Ezekben a társadalmi alakulatokban minden tanulónak megvan a maga rangja, helye. A tanulmányi eredménytől függően számontartják, ki a legjobb az egyes tárgyakból az osztályban, ki a második, harmadik és így tovább. Ugyanúgy kialakul a le nem írt, de a tanulók által ismert osztálysorrend a sportpályán: a legjobb atléták, tornászok, kosárlabdások értékskálája vagy éppen a kultúrmunkában, úttörő munkában számottevők sora. Létrejön mindennek következtében a tanulók között szövődő személyes viszonyulások rendszere: nyomán a természetes vonzástasztítás, rokonszeny-ellenszeny az egy-egy osztályban ható „rejtett” viszonyokról.

Ismerik-e mindezt kellő alapossággal a nevelők? Belátnak-e az osztály szerkezetébe, életébe úgy, hogy ott az egyes tanulókat mint „társadalmi” lényeket lássák, akiknek megvan az önérvényesítési igénye, akik valahol, valamilyen formában észre akarják vetetni magukat, hasznosnak szeretnének mutatkozni? Elégséges-e mindehhez a hagyományos nevelői, osztályfőnöki munkamódszer? Képes-e a gyakorlóiskola a jelöltképzésben e téren megfelelő segítséget nyújtani?

A technikai-tudományos forradalom „ kozmikus” korszakában, a szakadatlanul növekvő ismerethalmazban van-e realitása a nevelésközpontú, a tanulók személyiségét sokoldalúan vizsgáló gyakorlatnak-elméletnek? Van-e lehetősége a nevelőknek a tanóra-központú értékelésen felülemelkedni?

Ha minderre igennel válaszolunk, akkor is tovább kell szönnünk a gondolatmenetet: Ismerjük-e kellő alapossággal tanítványainkat a családi mikrokörnyezetben?

A feltett kérdések megközelítését csak szociológiai aspektusból, komplex módon, a tényezők sokoldalú, részletes elemzésével, feltárásával végezhetjük úgy, hogy elsősorban a két legfontosabb környezetben — iskolai és családi — vizsgáljuk a tanulók helyét, rangját, szociális státusát, hogy ennek alapján nyújthassunk megfelelő támogatást fejlődésükhöz.

A felvetett pedagógiai problémák minél létszerűbb vizsgálata érdekében folytattam két tanévben kísérletet olyan 7. osztályos tanulókkal, akik a megelőző években egy vagy több tárgyból nem tudtak megfelelni az iskolai követelményeknek: buktak, osztályt ismételték, rossz magatartást tanúsítottak, tanulmányi eredményük hármasnál nem volt jobb, és kedvezőtlen családi környezetben éltek.

Négy párhuzamos hetedik osztályból jelentkezett az a 16 fiú tanuló, akik számára rövidebb, hosszabb kéréselés, biztatás után vonzóvá tudtuk tenni programunkat: hetenként kétszer rendszeres közös tanulási, játszási alkalom; kirándulás, év végi táborozás.

Azt tűztük ki feladatul, hogy megvizsgáljuk az iskolai és családi környezetben elfoglalt helyzetüket, társas magatartásukat, rangjukat, s mindezek után képességüknek megfelelő tanulási, játszási lehetőséget biztosítunk számukra, sorozatos sikerben, sikerélményben részesítjük, közösségben végzett munkára ösztönözzük őket, és ezáltal pozitívvá változtatjuk szociális státusukat az iskolai és családi mikrokörnyezetben egyaránt. Mindezzel kedvezőbbé tesszük személyiségfejlődésük egészét.

A tanulók helyzete a családban

Tanítványaim szülei a következő szociális kategóriába tartoznak:

	Apa	%	Anya	%
szakmunkás	4	26,66	—	—
betanított v. segédmunkás	7	46,66	6	40
tsz-tag	3	20,—	4	26,66
alkalmazott	1	6,66	2	13,33
háztartás	—	—	3	20,—
Összesen:	15	100,—	15	100,—

(Egy tanulónak az apja, egy másiknak pedig az anyja nem él együtt a családdal.)

A család egy főre eső havi jövedelme

800—1000 Ft	3 családban
600—800 Ft	6 családban
400—600 Ft	6 családban
300—400 Ft	1 családban

Egyedül vagy egy személlyel lakik egy szobában:	7 tanuló
Három-négyen laknak egy szobában:	4 tanuló
Öt—hét személlyel lakik egy szobában:	2 tanuló
Konyhában lakik:	3 tanuló

Jó a lakásviszonya a tanulóknak	43,75 %-ának
Közepes a lakásviszonya a tanulóknak	25,00 %-ának
Rossz a lakásviszonya a tanulóknak	31,25 %-ának

Különösen rossznak mondható két tanuló helyzete, akik ketten alszanak egy fekvőhelyen. Ugyancsak a különösen rossz kategóriába kell sorolnunk a konyhában lakó tanulókat is.

A szülők iskolai végzettsége

	Apa	%	Anya	%
8 osztályt végzett	3	20,—	4	26,66
6 osztályt végzett	7	46,66	8	53,33
2—5 osztályt végzett	5	33,33	3	20,00
Összesen:	15	100,00	15	100,00

Ennek alapján az „apák” harmadának és az „anyák” ötödének „rossz” az iskolázottsága, mivel a hatodik osztályt sem végezték el. Televízió négy helyen van. (25%) Két olyan család volt mindössze, ahol 50—100 kötetnyi könyvvvel rendelkeztek. Rendszeresen — havonta legalább egy könyvet — olvasó nem volt a szülők között.

A szülők elfoglaltságának időbeosztása munkahelyükön

	<i>Apa</i>	<i>%</i>	<i>Anya</i>	<i>%</i>
3 műszakban dolgozik	6	40,00	—	—
2 műszakban dolgozik	4	26,66	2	13,33
1 műszakban dolgozik	2	13,33	6	40,00
tsz-ben dolgozik	3	20,00	4	26,66
háztartás	—	—	3	20,00

A tanulók helyzete, „rangja” az iskolában

A 16 tanuló közül 7. osztályban — novemberben —

1 tárgyból 4-en,
2—4 tárgyból 8-an,
5 tárgyból 2-en,
összesen 14-en álltak bukásra.

Ezt támasztják alá azok a számadatok, amelyeket a feleletek összeszámolásakor tapasztaltunk. Összeszámoztuk, hogy első osztálytól kezdve melyik tárgyból milyen minőségű osztályzatokat kaptak, hányszor feleltek egy félévben, évben. Összehasonlítottuk mindezt éves átlagban, a jobb tanulók teljesítményével. A következő adatokat kaptuk: *A 16 tanuló feleleteinek minősége %-os arányban: az 5—6 osztályban (magatartás, szorgalom, írásbeli külső alak kivételével)*

5-ös osztályzatok: 9,2 %
4-es osztályzatok: 14,6 %
3-as osztályzatok: 24,0 %
2-es osztályzatok: 23,4 %
1-es osztályzatok: 28,8 %

Ebből azt állapítottuk meg, hogy jelenlegi osztályzási rendszerünk ezekre a tanulókra nem lehet eléggé ösztönző. Feleletüknek több mint 50%-a 1-es és 2-es minőségű. Figyelmet érdemel még az az adat is, amely szerint a jelzett 2 tanévben 5—12 alkalommal feleltették, minősítették kevesebbet ezeket a tanulókat, mint a jobbakat.

Valamennyi szaktanár egyenkénti rangsorba állította a tanulókat, ami természetesen szélesebb skálán láttatta meg tanítványaim helyét az oktató munkában mint a hagyományos osztályozás, és egyfajta kiindulási alapot is nyújtott elképzeléseink valóra váltásához. A vizsgált tanulók valamennyien az utolsó „negyedben” foglaltak helyet: testnevelés, ének, rajz, gyakorlati foglalkozás kivételével. Ezeknek a tárgyaknak értékelésekor 8-an (50%) a közepes vagy „jobb” kategóriába kerültek.

A tanulókkal is elkészítettem a tantárgyankénti osztályrangsort. Igen reálisan értékelték magukat — egy tanuló kivételével.

Milyen tanulmányi eredményt vársz félévkor? — Erre a kérdésre adott válaszból — később ez beigazolódott — kitűnt, hogy a sorozatos kudarc legtöbb tanulóán annyira állandósult, hogy még „lejjebb értékelték magukat, „alábecsülték” tudásukat.

Tanítványaim „társas” helyzetéről az osztályban — mint „hivatalos”, intézményesített csoportban, közösségben — egymás között meglevő szociális kapcsolatrendszerünkről a „Moreno-féle” szociometriai eljárással igyekeztünk képet kapni.

Kezdetben — 7. osztály tanév eleje — kérdéseinknek feltáró, a pillanatnyi helyzet elemző funkciója volt, de így is sokkal világosabb, egzaktabb képünk alakult ki mind a 4 osztály társas szerkezetéről, interperszonális kapcsolatrendszeréről, mintha csupán az osztályfőnököktől, szaktanároktól nyert szóbeli információra támaszkodtunk volna.

Kérdéseink:

1. Ki mellett szeretnél ülni ebben a tanévben?
2. Kinek kérnéd legszívesebben a segítségét tanulmányi munkádhoz?
3. Kit nem szeretnél semmiképpen, hogy a közeledben üljenek? (3 társat kellett választani.)
4. Kivel szeretnél egy örsbe kerülni?
5. Kivel szeretnél egy labdarúgó-, kézilabda-csapatba kerülni? (Nem korlátoztuk a választást.)
6. Kit javasolsz rajtítkárnak és miért?
7. Kivel dolgoznál egy csoportban pályaépítéskor? (5 tanulót kellett megjelölni.)
8. Kerékpáros kiránduláskor kivel lennél egy brigádban legszívesebben? (5 tanulót kellett megnevezni.)

Az 1. és 2. kérdés alapján a „hivatalos” — osztályfőnöki, szaktanári — az oktatómunkában felmutatott eredmények szerinti rangsor rajzolódott ki. Azok mellett szeretnek ülni a tanulók, akik szorgalmasak, jó magatartásúak, tudnak segíteni, akik mellett kellő mérvű a biztonságérzetük. (Ezek zömében a jó tanulók: természetesen és érthetően.) Változott, módosult a tanulók rangja akkor, amikor „társadalmi értéküket” nem az határozta meg, hogy milyen a tanulmányi eredményük, hanem hogy tudnak kézilabdázni, futballozni, milyen kitartással, erővel dolgoznak pályaépítéskor, milyen minőségű kerékpárjuk, felszerelésük van, tudnak-e segítséget adni, ha kiránduláskor erre szükség lesz stb.

A kérdésekre adott választások alapján elkészítettük az osztályszociogramokat, megállapítottuk, hogy a 16 tanuló a nyolc kérdés mindegyikében hol helyezkedik el.

Valamennyi tanuló rangsorba állította osztálytársait — és saját magát — a közösségi magatartás, közösségi munkában nyújtott teljesítmény alapján.

Bekapcsolódnak-e tanítványaink az örs-raj életébe, résztvesznek-e az összejeveleken? Van-e valamilyen megbízatásuk, funkciójuk?

Megvizsgáltam közvetlen félév előtt, hogy az úttörőben, örsi foglalkozáson vagy egyéb megmozduláson hányan vettek részt, ott mit csináltak. Az örsvezetők — és saját maguk bevallása szerint — 7-en nem voltak semmiféle úttörő-megmozduláson, 8-an pedig — egy tanuló nem volt úttörő — egy-két alkalommal mindössze, 4-en tudtak arról, hogy valamilyen megbízatásuk van, de a többség még örsé nevét sem ismerte.

Ere a kérdésre: Részt vennének-e szívesen tartalmas, érdekes úttörő összejeveleken? Vállalnátok-e ott munkát? Milyen megbízatáshoz volna kedvetek? Valamennyi tanuló „igen”-nel válaszolt, és megjelölte, milyen területen szeretne dolgozni. (Ezt figyelembe véve határoztuk meg további tevékenységüket.)

A vizsgált 16 tanulóra jellemző volt a félrehúzódság, pontosabban a „nagyobb csoporttal” szembeni passzivitás még játék, sportolás lehetőségekor is. Nem szeretett több mint fele ezeknek a tanulóknak együtt játszani mind a 16 társukkal. Hogy ezt az észrevételemet kézzelfoghatóbban lássam, a következő szituációt hoztam létre: A Sportpálya 4200 m²-es terület, ahol kézilabda-pálya, ugró- és 60 m-es futópálya

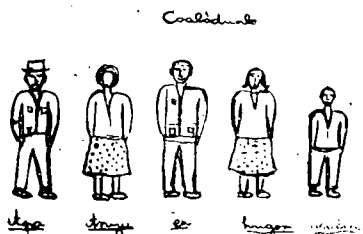
szélére helyeztem 10 kézilabdát, futballt és ugyanannyi gumikötelet, kis súlyzót, gumilabdát. Ezeket a tanulók egyenként érkezve néhány másodpercig szemügyre vették, majd választottak közülük. A sportszerek egy részével csak egyenként játszhattak, szórakozhattak, a másikkal egyedül is és kisebb-nagyobb csoportokban is. Többszöri megfigyelés után név szerint is megállapíthattam, hogy 10-en (62,5%) bármit is választottak, csak egyedül vagy 2—3 társukkal félrehúzódva játszottak, labdáztak szívesen. A további 6 (37,5%) választotta ki úgy a játékszereket, hogy azonnal utána igyekezett is csapatot szervezni: kézilabdára vagy futballra. Kezdetben ez a többség passzivitása miatt elég sikertelen volt.

A tanulók helyzete a családban

Azért, hogy tanítványaim viszonyát a szülőkhöz, testvérekhez minél változatosabb formában, minél több oldalról szemlélve érzékeljem, készítettem velük a családról rajzot. Feladatuk az volt, hogy egy negyedíves rajzlapra rajzolják le családjukat. Nagyon sok sejtett problémát világítottak meg a család életéről, légköréről, egymáshoz való viszonyáról, a család szerkezetéről és legfőképpen a gyermek helyéről, a családhoz fűződő kapcsolatairól:

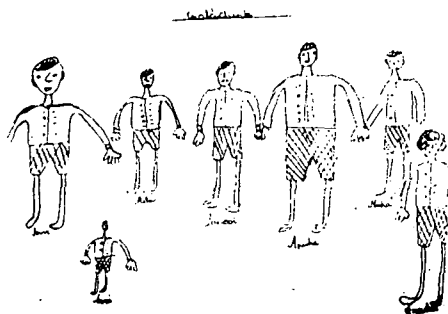
Bemutatok, elemzek ennek igazolására néhány rajzot:

É. F. 14 éves fiú családraja

A családtagok között kevés az érzelmi kötődés, az apa ritkán van odahaza (tsz-ben dolgozik) hetek is eltelnének, míg közös program keretében valamennyien találkoznak; az anya sem tartózkodik rendszeresen otthon, a legnagyobb gyereket — a rajz készítőjét — tavasszal, ősszel külön munkára, napszámra befoglalják iskola idő alatt is; hallgatag, nehezen oldódó tanuló iskolában, családi életben egyaránt.

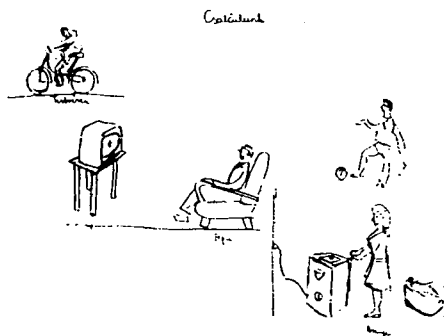
N. I. 12 éves fiú családraja

A rajzon egy sorban az apa fogja két fia kezét, a további két testvér pedig ki-nyújtja azt egymás felé. Kissé lejjebb, a sor jobb felén, az anya, bal oldalon pedig a legkisebb fiú testvér látható, mintegy védő szeretettel, gyengédséggel, féltéssel körül-vett személyek. A rajzlap kihasználása rendezett, nyugodt. Legnagyobb az apát, utána az anyát rajzolta: őt is „bevette” a fiúk közé, ugyanolyan kockás nadrágban ábrázolta. A mindennapi életük is ilyen: kiegyensúlyozott, harmonikus, a testvérek közötti összetartás példás. A szülők és gyermekek közötti érzelmi kapcsolat igen jó.

10 nap múlva még egyszer megismételték a rajzot, de úgy, hogy mindenki valami-lyen cselekvést végez: szórakozik, dolgozik, játszik stb.

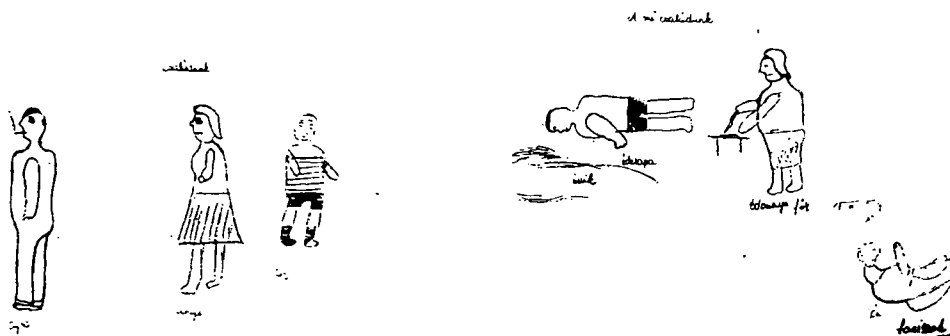
Cs. I. megismételt családrajza

Valamennyi családtag másképpen tölti szabadidejét: a család feje, apuka tévé-zik — a tér mintegy felét kitöltő helyen — (A családban „apai-diktatórikus” vezetés az uralkodó) anyuka — a kép jobb sarkában (ez a kevésbé „értékes” hely) mos, a kedvesebb, idősebb fiú kerékpározik, s a rajzkészítő futballozik. Az életben is meg-mutatókozó különállást azzal is érzékelteti a tanuló, hogy elválasztja a családtagokat, merev vonalat húz közéjük.

Azok a tanulók, akiknek a családban elfoglalt helye — az ő megítélése szerint állandónak mondható, mindkét alkalommal — a rajzon — hasonló elrendezésben, szerkezetben vetíti érzelmeit. Ezt mutatják

M. M. 13 éves fiú családrajzai

Otthoni körülmények: M. M. édesapja 1956-ban disszidált. Anyja évekig egyedül volt, majd férjhez ment. Sokat járnak — férjével — színházba, moziba; illetve szórakozóhelyekre. A gyermekre az idős nagymama vigyázna, ellenőrizné munkáját, de erre képtelen. Csak annyi marad meg mindebből, hogy az ellentét közte és a gyermek között annyira határozott, hogy nem is rajzolta le, nem „vette” be a családba. Az a tény, hogy az apát elsőnek és a kép baloldalára — a legnagyobb — rajzolta, itt negatív értelemben: a tőle való féltő függést ábrázolta. Mindkét esetben az apa rajzának nagysága legalább olyan teret tölt ki, mint az anya és fia együtt. Különösen élesen mutatkozik meg a fiú különállása a szülőktől a megismételt családrajzon: Az apa a kép bal oldalán úszik vízszintesen, betölti a kép közel felét, az anya feléje fordulva főz, a fiú pedig lent, a kép jobb sarkában — teljesen háttal a szülőknél — levegőben ollózva rúg egy labdát kapura. Látszatra — és felületesen ítélve — M. M.-nél minden rendben van. Az egy főre eső jövedelem 1000 Ft. Külön szobában alszik, jól, rendszeren dolgozik, anyja tanácsstag, apja szakmunkás. Esetében éppen a családról készített rajza alapján kezdtük „közelebből” megvizsgálni valós körülményeit.

A családtagok egymáshoz való viszonyát, kapcsolatát, a család szerkezetét igen jól mutatja be a nagyobb létszámot ábrázoló rajz.

F. S. 13 éves fiú megismételt családrajza

F. S. különösen gyenge tanuló. Előző évben is csak pótvizsgával ment át. Tizenegyen vannak testvérek. Apja konzervgyári segédmunkás, anyja a tsz-ben dolgozik. Igen szerény anyagi körülmények között élnek, az egy főre eső havi átlag csak megközelíti a 400 Ft-ot. Két szobában, egy konyhában laknak 14-en.

Mindkét esetben a tanuló saját magát rajzolta először a kép bal oldalára. A rajzon jól megfigyelhető annak a hiányérzetnek kivetítődése, amelyet szeretne minél többször átélni. A kép bal oldalára rajzolt kapuban áll egyik testvére, akinek ő gólt rúg. (A mindennapi életben hasonló korú társainál ezt a legritkább esetben éri el.) Ezt a tényt, ezt az eredményt, sikert a következőképpen ábrázolja:

- a) A labda jól láthatóan a hálóban van.
- b) A jobb lábától a hálóig szaggatott vonallal jelezte a labda útját.
- c) A nyitott szája elé oda is írta a szót, az eredményt.

A sikerre vágyódás, az eredményes teljesítmény nagyon plasztikus kifejeződését mutatja a rajznak saját magát ábrázoló része.

A szülők közül — és összességében is — anyját rajzolta a legnagyobb —, aki központi helyet foglal el a lapon, őhöz is közelebbinek. A testvérek párosításában a „vonzás-taszítás”, a családtagok egymáshoz való viszonya tükröződik. Judit és

Kati verekszenek a rajzon is és az életben is igen gyakran. Áront, 10 éves testvérét ugyanolyan kicsire rajzolta, mint az egy éves Zsuzsát, mert két éve másik faluban élő nagyszülők nevelik, így távol van a többi testvérétől. Az anya a kép közepén kapál, ő tölti be a legnagyobb teret, ő tartózkodik legtöbbször odahaza férje felé fordul, aki a kép jobb sarkán motorozik. F. S. helyzete a családban, a testvérek között a legkedvezőtlenebb, ő a legrosszabb tanuló s ezért — és egyéb otthoni magatartása miatt — többször részesül testi fenytetésben, büntetésben elsősorban az apa részéről. Mindig történik vele valami kellemetlenség. Ő a célpont az idősebb és fiatalabb testvérek előtt egyaránt. Tanulásban, az élet minden területén nagyon kevés elismerésben, sikerben van része. Félrehúzódo, éppen ezért sem szeret nagyobb csoportban játszani, labdázni vagy egyéb közös programban résztvenni. 3—4 évvel fiatalabbakkal tartózkodik legszívesebben. A családban is a 9 éves fiú testvérével alszik együtt, és ővele a legőszintébb, a legeggyüttérzőbb.

Kéthetes időtartamra „Naplót” vezettem tanítványaimmal azzal a céllal, hogy lássam: a családtagok milyen tartalmú, gyakoriságú élménnyel fűződnek egymáshoz.

Összegezve az adatokat a személyes beszélgetéskor hallottakkal, megállapítottam, hogy nagyon kevés programja, élménye, együttes szórakozása van a szülőknek ezekkel a tanulókkal. Rendszeres, naponként legalább 1/2—1 órát kitevő időmennyiséget egyetlen szülő sem tölt el gyermekével. Hetenként 1—1 órát is csak 5 tanuló jelzett írásában. Mintegy 70%-uknak csak alkalmanként, ritkán tölti ki idejét a szülőkkel közös élmény, esetleg nevelő tartalmú beszélgetés.

Írásbeli dolgozat:

„Milyen gyermekkori élményeikről mesélnek szüleim ”?

A dolgozathoz semmiféle előkészítést nem adtam, magyarázatot nem fűztem. Ha valaki megkérdezte, hogy írhat-e mindkettőről, akkor ezt a lehetőséget jeleztem.

Mit tudtunk meg a dolgozatokból?

Először is azt, hogy kit választottak a tanulók, kinek az élményéről írtak: Szám szerint: 8-an csak az apa,

3-an csak az anya,

5-en mindkét szülő élményéről számoltak be dolgozatukban: *Családunk egy napja szombat déltől hétfő reggelig.* A „Napló” adataival együtt igen jól fel lehetett használni a dolgozat adatait a család programjának, egymáshoz fűződő kapcsolatának megítélésére.

A tanulók „belevetítették” dolgozatírás közben érzelmeiket abba a családstruktúrába, amelyben élnek, s amelyben különböző mértékű érzelmi kötődés tapasztalható a családtagokhoz. Ennek megismerésére is alkalmas e dolgozat.

A család életéről, munkájáról, a szabadidő felhasználásáról, a családtagok emberi kapcsolatáról, a tanuló „Szociális státusának” érzékeléséről folytattam beszélgetést: szülőkkel, testvérekkel, családtagokkal. Egyik szempontja e beszélgetéseknek a „kontroll” volt. Felhasználtam e beszélgetéseket arra is, hogy *a család egyes tagjainak jellemzését* kértem. Természetesen a számomra fontos tudnivalók determinálták kérdéseimet.

Tanulóimnak az élet számos területén — mint már jeleztem — sok kudarcban volt részük, „szociális státusuk” a különböző közösségekben (őrs, raj, osztály; család) kedvezőtlen volt. Rendszeresen nem tudtak megfelelni az iskolai követelményeknek, és a sorozatos sikertelenség, kudarc hatására igény szintjük alacsonyabb volt a képességüknél. „A sikertelenség pedig — írja Rubinstein — általában meg-

nehezíti a további munkát, és pszichológiailag szubjektíve nehezebbé teszi, mint amilyen az objektíve lenne.” [1]

A kudarcélmény annyira irradiált tanulóim zöménél, hogy nem láttak ebből a helyzetből kiutat, nem tudták erejüket koncentrálni feladataik elvégzéséhez, és bele is törődtek ebbe, ezt tartották természetesnek. Mindehhez legtöbbször szülei helytelen magatartása, helytelen nevelési módszere is hozzájárult. Olyan „gátlásos, azaz energiát gyengítő jellegű” [2] motiváció jött létre az iskolai és családi hatások következtében, amelyet gyökeresen meg kellett változtatnunk, „robbanásszerűen” ellensúlyoznunk. Ezért igyekeztünk — közel két tanéven keresztül — úgy szervezni tanórai, tanórán kívüli, családi életét azoknak a tanulóknak, hogy személy szerint érezzék, mindenütt figyelemmel kísérik munkájukat, magatartásukat, igényli a környezet az ő aktív, hasznos tevékenységüket.

Megbeszéltem az osztályfőnökkel, csapatvezetővel, hogy adottságaikhoz viszonyítva mindenkinek személy szerint adjanak feladatot, amit számon tartanak, figyelemmel kísérenk, pozitívan értékelnek. Megkértem, hogy segítsék is ezeket a tanulókat a munka végzésében, részesítsék olyan sikerekben, amely erősíti helyüket az osztályban, az úttörő őrben vagy rajban.

A testnevelési órán néhány tanuló esetenként *csoportvezetőnek* jelöltünk olyan tantervi anyag végzésénél, amelyet ők már külön begyakoroltak, ismertek. Igen jó hatással volt ezekre a tanulókra: önbizalmat adott nekik a beosztás. Olyan munkát végeztek, amit mind a nevelő, mind az osztálytársak értékeltek, jelentősnek tartottak. Nagyon sok pozitívummal járt a *jó tanulók meghívása filmvetítésünkre*.

Mindenki megkapta a feladatát, hogy az osztálytársaknak megfelelő körülményt teremtsünk. Berendezték a Kultúrotthonban a termet, hellyel kínálták udvariasan a kedves ismerősöket, barátokat. Rendkívül tanulságos helyzetek jöttek létre: ők voltak az aktivitásra kényszerítettek, a munkát végzők. Minden esetre tekintélyt növelő volt a jobb tanulók előtt. Tevékenységükkel hozzájárultak a 7. osztály jobb tanulmányi eredményéhez, hasznosságuk e téren kézzelfogható volt. Ugyancsak dicséretes munkát végzett ki-ki saját osztályában: a sportpálya építéskor, a vízvezetékhez szükséges árok ásásakor. Mindezek alapján május első felében — hogy ezzel is lendületet adjunk az év végi felkészülésükhöz — eddigi munkájukat, javuló közösségi magatartásukat értékelte az iskola igazgatója, és átnyújtotta minden egyes tanulóknak az iskola, az úttörőcsapat értékes könyv- és oklevél ajándékát. Az ünnepségen az úttörőcsapat vezetője, a kultúrotthon igazgatója, az osztályfőnökök is jelen voltak; ez igen kedvezően hatott a tanulókra. Ugyancsak jelentős volt az ajándéknak, az elismerésnek a hatása a szülőkre is. Dolgozatot írtak a tanulók erről az ünnepélyes alkalomról a következő címmel: „Könyvjutalomban részesültem, oklevelet kaptam. Bármelyikből idézhetnék a mondottak alátámasztására. „Oklevelet kaptam — írja egyik tanuló — és ezt egy könyvjutalommal együtt az igazgató bácsi adta át. Mikor kezett fogtam vele, határtalan boldogság költözött belém, és ez a kézfogás nagy akaratot kölcsönzött a további tanulásra.” Egy másik tanuló így ír: „Ebben a nagy megtiszteltetésben azért volt részem, mert egész évben eredményeket értem el a sportban, a tanulásban. Otthon szüleim is örültek neki, mert még soha nem kaptam semmiért oklevelet.”

Ezeknek a tanulóknak a számára kiemelkedően nagy jelentősége volt annak, hogy az igazgató, csapatvezető, a kultúrotthon igazgató, osztályfőnökök jelenlétükkel a közösségi-társadalmi elismerést biztosították. Volt már olyan területe az iskolai életnek, ahol az osztálytársak, iskolatársak „felnézhettek” rájuk: ezeknek a tanulóknak a társadalmi elismerés nyújtotta siker valóban „szárnyakat” adott, és tovább

fokozta a teljesítményeket, ahogy Günter Clauss írja: „A sikeres célmegvalósítás tovább fokozza a teljesítményt, hiszen az aktuális teljesítőképesség siker-élmények hatására általában növekszik...” [3]

Egy bizonyos: megszerették a tanulók az iskolát, jobban magukénak érezték, szívesebben tanultak, s ez elsősorban szociális státusuk erősítésének, az iskolai és családi hatásrendszer pozitív kapcsolatának, a sorozatos sikerélménynek köszönhető.

JEGYZETEK

[1] RUBINSTEIN, Sz. L.: Az általános pszichológia alapjai 1—2. kötet. 1964. 881.

[2] DR. PRINODA, V.: Bevezetés a pedagógiai pszichológiába. 1962. 240.

[3] CLAUSS, G.: Az eredményes tanulás és a tanulási motiváció összefüggése. (Berufsbildung: 1962. 5. sz. Dokumentációs anyag.)

ИССЛЕДОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОГО СТАТУСА УЧАЩИХСЯ В МИКРОАТМОСФЕРЕ ШКОЛЫ И СЕМЬИ

Л. Веспреми

Педагогическая работа, направленная на многостороннее познание и развитие личности, в наши дни не может лишиться тех наблюдений социологического аспекта, которые ставят целью анализ системы взаимоотношений детей.

На эффективность воспитательной работы классных руководителей в значительной мере влияет то, насколько они могут ориентироваться в интерперсональной системе взаимоотношений своих учеников, насколько они могут найти позитивный социальный статус отдельных учеников, насколько могут к этому сформировать такое общественное мнение класса, которое с этой характеристикой — после соответствующих высказываний — может согласиться.

Надо изменить ту точку зрения воспитателей, по которой они оценивают, характеризуют учеников, считают их „ценным человеком” исключительно на основе их работы на уроке и успехов по разным предметам.

Традиционные методы воспитания классного руководителя надо дополнить такими приёмами, которые более экзактно, многосторонне рассматривают социальный статус учащихся в микроатмосфере школы и семьи. Необходимо обеспечить в подготовке педагогов познание теоретико-практических проблем этих методов исследований, и их приведение в практику в достаточной мере.

UNTERSUCHUNG DES SOZIALEN STATUS DER SCHÜLER IN DER MIKROUMGEBUNG DER SCHULE UND DER FAMILIE

von L. Veszprémi

Die pädagogische Arbeit, die sich auf die vielseitige Erkennung und Entfaltung der Persönlichkeit richtet, kann in unseren Tagen die soziologischen Aspekt tragende Untersuchung, die die Analyse des Beziehungssystems der Kinder zum Ziele setzt, nicht entbehren.

Die Wirksamkeit der Erziehungsarbeit der Klassenlehrer wird in bedeutendem Mass durch den Faktor beeinflusst, wie sehr sie sich im interpersonalen Beziehungssystem ihrer Schüler zurechtfinden können, in welchem Masse sie den positiven sozialen Status jedes einzelnen Schüler finden können, in welchem Masse sie dazu eine solche öffentliche Meinung in der Klasse ausbilden können, die sich mit dieser Wertung — nach entsprechender Meinungsäusserung — identifizieren kann.

Die Ansicht der Lehrer muss geändert werden, nach der sie die Schüler ausschliesslich auf Grund ihres Auftretens in der Unterrichtsstunde und der aus den Lehrfächern gebotenen Leistung beurteilen, qualifizieren und für „wertvollen Menschen” halten.

Die traditionellen Erziehungsmethoden des Klassenlehrers müssen mit solchen Verfahren ergänzt werden, die den sozialen Status der Schüler in der Mikroumgebung der Schule und der Familie exakter und mehrseitig untersuchen. Es muss in der Lehrkandidatenbildung die Gelegenheit zur Erkennung der prinzipiellen und praktischen Probleme dieser Untersuchungsmethoden und zu deren Einübung in erforderlichem Mass gegeben werden.

FIATAL PEDAGÓGUSOK A KÖZÉLETBEN

Írta: WALDMANN JÓZSEF—VECSERNYÉS JÁNOS

Előző két tanulmányunkban [1] szocializmust építő társadalmunk követelményeiből adódóan megvizsgáltuk, hogy a tanárképzés kapcsán milyen lehetőségek állnak a főiskola rendelkezésére a társadalom támasztotta igényeknek megfelelő tanárok képzésére, hogy majd valamelyik tantestületben „mint tanárok és mint megbecsült közéleti személyiségek megállhassák helyüket”. [2]

Jelenlegi vizsgálatainkban a most már „felkészített” (30 éven aluli pedagógusokat) óvónőket, tanítókat, általános- és középiskolai tanárokat igyekszünk nyomon követni azt vizsgálva, hogy milyenek a körülményeik (beosztásuk, munkahelyük, lakáshelyzetük stb.), milyenek a művelődési körülmények, milyen az anyagi helyzetük és erkölcsi megbecsülésük.

Nem tarthatjuk véletlennek, hogy egyre több cikk, és tanulmány foglalkozik a fiatalok helyzetének tanulmányozásával, ismertetésével, hiszen az MSZMP Központi Bizottsága: A Központi Bizottság állásfoglalása ifjúságpolitikai kérdésekben címmel felhívta a figyelmet e kérdés fontosságára: „A párt Központi Bizottsága felkéri minden társadalmi szervezet központi irányító testületét, adjanak megfelelő támogatást jelen határozata végrehajtásához, és saját szervezeteik tennivalóinak összegezésére a határozat alapján készítsenek külön munkaprogramot.” [3] Tudjuk, hogy ezek a fiatalok az ezredforduló táján a közéletnek, s ezen belül a pedagógusok a közművelődésnek még aktív részvevői, egyesek éppen irányítói, vezetői lesznek. Ezért senki számára nem lehet közömbös: „milyen lesz a következő évtizedek magyar értelmisége, hogy alakulnak élet- és munkaviszonyai, hogyan formálódik olyan értelmiséggé, amely eleget tud tenni a technikai- és tudományos forradalom által is felgyorsított fejlődés követelményeinek.” [4]

Mi itt közéleten azt az emberi tevékenységet értjük, amely egy-egy lakott helység, vagy körzet (megye, járás, város, kerület, falu, tanyakörzet stb.) társadalmi-közművelődéspolitikai életével, annak irányításával, vagy abban való részvétellel kapcsolatos.

Alapvető vizsgálati módszerünk a kérdőívesfelvétel volt, amelyet 1969/70 telén kezdtünk. Tanulmányunkhoz az idevonatkozó párt-, szakszervezeti-, művelődésügyi megyebizottságok, járási-, városi-, intézményi bizottságok jelentéseit használtuk fel, és saját megfigyeléseinkből adódó ismereteinkre és tapasztalatainkra is támaszkodtunk.

A vizsgálat nem terjedt ki a megye és Szeged valamennyi fiatal pedagógusára, csupán 25%-ra. A kérdőíveket a legkülönbözőbb iskolákhoz igyekeztünk eljuttatni a megye tanyai iskoláitól a perifériális kisközségektől a nagyközség címet és jogot kapott községeken át a városi peremkerületi iskoláktól a szegedi „belvárosi” iskolákig. Szem előtt tartottuk, hogy minden fajta oktatási intézmény fiatal pedagógusai

kapjanak kérdőívet, s ezért 11 óvodába, 30 általános iskolába, 7 általános iskolai napköziotthonba, 3 diákotthonba, 4 gimnáziumba, 3 szakiskolába, 3 középiskolai kollégiumba juttattuk el a kérdőíveket. Eljárásunk további részének a kivitelezéséhez kértük a Csongrád megyei Pedagógus Szakszervezet Megyei Bizottságának a hathatós támogatását, annál is inkább, mert a megyei bizottság részére is készült egy jelentés. Így a kérdőíveket a járási, városi, intézményi pedagógus szakszervezeti bizottságok titkárai és a megyei bizottság tagjai — alapos eligazítás, megbeszélés után — személyesen vitték az iskolákhoz és az oktatási intézményekhez, s az igazgatóval és a szakszervezeti bizalmikkal megbeszélték a vizsgálat célját, a kérdőív kitöltésének módját stb. Az öszinte válaszadás kedvéért lehetővé tettük, hogy aláírás nélkül küldhetik vissza a kérdőíveket, sőt mindenki kapott egy hozzánk címzett borítékot, hogy azt személyesen, minden közvetítés nélkül lezárhassa és eljuttathassa a címzettnek.

A kérdőív összeállításához a KISZ Csongrád megyei Bizottsága által a fiatal diplomások társadalmi és közéleti tevékenységéről készített ívet vettük alapul, s azt kiegészítettük speciális, a pedagógusok körülményeire vonatkozó kérdésekkel. A felméréshez 300 kérdőívet adtunk ki, ebből üresen érkezett 54 ív, semmitmondó 14 ív, felhasználható 232 ív.

1. Személyi adatok

I. kimutatás

	Óvónő	Tanító	Ált. isk. tanár	Középisk. tanár	Össz.	%
1. Nem						
a) nő	20	49	82	35	186	80,2
b) férfi	—	5	23	18	46	19,8
c) összesen	20	54	105	53	232	100,0
2. Családi állapot						
a) hajadon	5	7	16	18	46	27,7
b) férjezett	14	40	64	17	135	72,3
a) nőtlen	—	—	8	6	14	30,5
b) nős	—	5	14	12	31	69,5
a) elvált	1	2	3	—	—	—
Gyermekek száma						
a) egy sem	2	11	31	9	53	—
b) egy gyermek	9	20	25	15	69	—
c) két gyermek	2	4	15	2	23	—
d) három gyermek	—	2	2	—	4	—
3. Lakhely						
a) tanya	—	2	—	2	4	1,8
b) falu	7	17	32	4	60	25,8
c) város	13	35	73	47	168	72,4

Első következtetésünk, hogy a nemek szerinti megoszlás igazolja azt a régen megállapított tényt, hogy a pedagógus pálya elnőiesedik. Ezt az arányt tükrözik egyébként a tanítóképzők, tanárképzők és az egyetemi bölcsészkarok hallgatói is. Az óvónőket leszámítva a tanítóknál kb. 90%—10%, az általános iskolai tanároknál 80%—20%, a középiskolai tanároknál 66%—34% az arány a nők javára. A családi állapot c. részt azzal kell kiegészítenünk, hogy egyetlen óvónőnek sincs pedagógus

férje. A férfiak között 15-nek csupán általános iskolai végzettsége van. A férjezettek és a nők együttesen csupán 149 házasságot, azaz családot jelentenek és ebben a 149 családban mindössze 127 gyermek van. Az 53 gyermek nélküli házsnak csupán egy része fiatal, ahol gyermek még remélhető. Tehát e téren a helyzet egyáltalán nem megnyugtató, ugyanakkor némi vigasztalást jelenthet a válások viszonylag csekély volta. A lakhelynél az a feltűnő, hogy a tanyán tanító pedagógusok zömmel falun és városban, a falun tanítók pedig zömmel városban laknak. Nem kell különösebb képesség annak felismerésére, hogy az utazó, vagy ahogyan magukat nevezik a „kijáró” pedagógusok nem egyenlőképpen veszik ki részüket a közéleti szereplés kötelezettségéből, mert megy a vonat vagy az autóbusz. Az utazók közül sokan hivatalnokszerűen „leadják” óráikat, azután sietve ellátják az iskolán belüli társadalmi funkciójukat, és utaznak vissza a lakóhelyre. Sokan indokoltan (családanyák stb.), mások indok nélkül.

2. Beosztás, munkahely

II. kimutatás

	Óvónő	Tanító	Ált. isk. tanár	Középisk. tanár	Össz.	%
1. Beosztás						
a) beosztott	15	52	105	52	224	96,7
b) felügyelő	—	1	—	—	1	0,4
c) vezető h.	—	1	—	1	2	0,8
d) vezető	5	—	—	—	5	2,1
2. Munkahely						
a) egy munkahely	10	19	56	31	116	50,0
b) két munkahely	7	21	35	17	80	34,4
c) három munkahely	3	6	10	5	24	10,3
d) négy v. több munkh.	—	8	4	—	12	5,3
e) munkh. akar vált.	11	20	47	21	99	42,6

„Nyilvánvaló, hogy a beosztott—vezető arány elsősorban életkori sajátosságra vezethető vissza, a vezető beosztásúak csupán 4,2%-a is ezzel magyarázható. Világosan látszik, hogy a vizsgált fiatal értelmiségi csoport pályájának kezdetén áll, még csak most kezdi kialakítani saját egzisztenciáját, most alapozza karrierjét.” [5] Azért idéztük a fentieket, hogy nyomatékosabban mutathassunk arra a hibára, amelyet a pedagóguspályán a káderutánpótlás kérdésében elkövetünk. Az 5 óvónőn kívül sem tanító, sem tanár nincs vezető állásban, és csupán 1,2% a vezetőhelyettes, illetve felügyelő. Ha jogásznak, közgazdásznak, orvosnak, mérnöknek, agronómusnak, tudományos kutatónak, állami és pártapparátus vezetőnek az összetertelmiségi fiatalok 4,2%-a megfelel, miért nem felel meg ennyi a pedagógusoknál? Igaz, hogy a főiskola és az egyetem elvégzése után csak a megfelelő több éves gyakorlat teszi alkalmassá a fiatalokat a vezetésre. Mégis számuknak és az ifjúságra oly jellemző lelkesedésnek és lendületnek megfelelő arányban kellene képviselőt kapni a vezetésben, hogy felnőhessen az új társadalmi helyzetnek, az új igényeknek és feladatoknak megfelelő vezető-nemzedék.

Megdöbbenő, hogy a kérdezettek 42,6%-a munkahelyet akar változtatni, sőt közülük többen el akarják hagyni a pályát. Ezzel kapcsolatban felvetődik a hivatás kérdése is. Kezdjük az egyetemi és főiskolai felvételeknél. Vajon azokat vesszük-e fel, akik a legalkalmasabbak a pedagógus pályára? A hivatástudat mérése megglehetősen esetleges, a szakmai alkalmasság vizsgálata rendkívül nehéz, a rátermettség

mérése szinte lehetetlen. Mire alapozhatunk tehát a felvételi vizsgán? A középiskolában szerzett ismeretek és a szaktárgyban pillanatnyilag nyújtott **produkció**, amellyel a felvételiző azonnali állásfoglalásra készíti a fennálló rendelkezések segítségével a felvételi bizottságot. Ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy a jelentkezők és főleg a felvettek többsége a pálya iránti érdeklődésből, egyesek a pálya iránti szeretetből kívánnak pedagógusok lenni. Olyanokkal is találkozunk, akik kényszerből jelentkeznek és nyerne felvételt. Ezek egy része a tanulmányi évek alatt megszereti és hivatásának vállalja a nevelést, mások ismét már ekkor elvesztik kedvüket, és már a pálya megkezdése előtt annak elhagyására készülnek. A fiatal pedagógusokkal történt beszélgetések során mégis kitűnt, hogy a hivatás gyakorlása közben alakult ki a választott hivatással szembeni elégedetlenség.

Az elégedetlenség okai között szerepel a munkakörülmények nem megfelelő volta és a bánásmód. 4 óvónőnek, 4 tanítónak, 8 általános iskolai tanárnak és 1 középiskolai tanárnak volt komoly összeütközése feletteseivel. Idézzünk: „Nem veszik figyelembe, hogy magam is két gyermeket nevelek és ugyanúgy dolgozom, mint ők.” „Nem hallgatnak meg, csak a saját véleményük a fontos.” Vélemény a felügyeletről: „Sok esetben pedagógiaiilag, pszichológiaiilag, módszertanilag felkészületlen egyének. Aki 20 évvel ezelőtti módszerekkel dolgozik, az ne felügyeljen 1970-ben a gyorsuló időben.” Néhányan községi vezetőkkel csaptak össze: „Igen! Községi vezetővel, helytelen ideológiai nézetei miatt.” „Igen! Okai: 1. többet dolgozom, mint kellene (törtetek), 2. nem tudok alkalmazkodni — csak szokásokhoz.”

2 óvónő, 12 tanító, 18 ált. iskolai- és 9 középiskolai tanár nem tartja megfelelőnek az iskolavezetést. Az előbbi idézetek mellett a következő indokokat találjuk: a vezetés merev; túlságosan fölényes, nyers, parancsoló a hangnem, egy-két meglátogatott óra alapján minősítenek; sok a formális intézkedés; a felügyelet csak bírál, de nem segít; nem veszik figyelembe a fiatalok véleményét; a tantestület nem igazi közösség stb.

A fiatalok munkájának értékelése külön probléma. Kimutatásunkból kitűnik, hogy a fiatalok 15%-nak három, négy, sőt több munkahelye is volt, s ez azt jelenti, hogy sokan 1—2 évenként vagy még gyakrabban változtatnak munkahelyet. A szerződésesek között nem egy olyan esetet ismerünk, hogy kényszerűségből egy év alatt 2—3 iskolánál tanított a pedagógus.

Ez a munkahely változtatás egyben akadály a fiatal pedagógusok minősítésének. Ismerünk néhányat akik 8—10 év óta működő pedagógusok, de még senki nem minősítette őket, mert az 1001/1965. Korm. sz. határozat értelmében a dolgozókat először a munkaviszony kezdete után három évvel kell minősíteni. A szerződésesek zöme sehol sem töltte egyfolytában három esztendő, s ezért senki sem minősíti őket. Egyik kérdésünkben arra kértünk választ, hogy milyen gondok sürgető, szorító problémák megoldását várja. Kitűnt, hogy a szerződéses nevelőknek egyetlen sürgősen megoldandó problémájuk van: a kinevezés. Íme egy idézet: „Az a szerződéses nevelő, aki lelkiismeretesen dolgozik dupla erőfeszítéssel, csak hogy munkáját elismerjék, méltányolják, s ezért kinevezést kapjon, előbb-utóbb kiborul, elfásul, elveszti munkakedvét, önbizalmát. Különösen akkor, ha egy tanítási évben 3—4 iskolánál kénytelen dolgozni.”

Nem a fentiek igazolására készült, de transzponálással ide is vonatkoztatható idézet: „Nem mérhető és összehasonlítható, de talán még jelentősebb a morális-pszichológiai kár. A hivatás előszobájában való hosszas vesztglés időszaka, amikor a fiatal értelmiségi szellemi képességeivel szemben csak kis igényeket támasztanak, olyan pszichológiai változásokat hoz létre az erkölcsi kopásnak kitett fiatalemberek

esetében, amelyek nem teszik alkalmassá őket arra, hogy a felesleges szellemi termékek felszámolásához és kontrasztelekciók mechanizmus folyamatos megszüntetéséhez maguk is aktívan hozzájáruljanak.” [6]

A munkahelyi körülmények és a hivatástudat kiegészítéséhez még néhány adat: képesítésének megfelelő beosztásban a vizsgált fiatalok 82%-a dolgozik. 18% nem tartja megfelelőnek a beosztását, s ezek között van az a 20 középiskolai tanári képesítéssel rendelkező tanár, aki jelenleg általános iskolában tanít és 8 kollégiumi nevelőtanár, akik érthetően inkább tanítanak középiskolában. Az utazó tanárok közül is sokan a lakóhelyükhöz közelebb eső iskolába szeretnének kerülni. A szegedi járásban több mint 250 az utazó tanárok száma, ami a pedagógus létszámának a 25%-a. Az állást megváltoztatni kívánók másik nagy csoportja nincs megelégedve a munkahely atmoszférájával. A pályát elhagyni kívánók pedig az anyagiakra és az atmoszférára való hivatkozással indokolják lépésüket, illetve döntésüket. Megyénkben az 1968/69. tanévben 31, az 1969/70. tanévben 39 pedagógus hagyta el a pályát.

Mindent összevetve a kép nem rózsás, de még nem elkeserítő, viszont elkeserítővé válhat, ha nem változtatunk a tényeken. (A változtatásra vonatkozó javaslatainkat tanulmányunk végén ismertetjük.)

3. Anyagi helyzet és erkölcsi megbecsülés

III. kimutatás

Az egy főre eső jövedelem	Óvónő	Tanító	Ált. isk. tanár	Középisk. tanár	%	megyei össz. értelmiségi %
a) 800 Ft alatt	2	8	9	5	10,4	8,5
b) 800—1000 Ft	7	12	25	9	22,9	13,5
c) 1001—1500 Ft	6	19	41	18	36,2	41,5
d) 1501—2000 Ft	3	10	16	21	21,5	22,2
e) 2001 Ft felett	—	2	8	—	4,3	9,8
f) Nem értékelhető	2	3	6	—	4,7	4,5

Táblázatunk utolsó rovatában megyénk 30 éven aluli diplomásainak jövedelme található %-ban kifejezve. [7] Megállapítható tehát, hogy az összes diplomás fiatal értelmiségit beleszámítva a fiatal pedagógusoknál a legalacsonyabb a jövedelem, de itt azt is figyelembe kell vennünk, hogy a kimutatott összes értelmiségi jövedelmének átlagát a népes pedagógus réteg eleve rontotta. Ez az aránytalanság a későbbiek során még jobban eltolódik a pedagógusok kárára. Nézzük, mit mond erről, aki nem pedagógus: „Itt elsősorban az egzisztenciális szempontból kedvezőbb helyzetben levő, a műszaki-gazdasági szférához tartozó értelmiségi kategóriákkal foglalkozom. Ez mondható átlagosan érvényesnek a kezdő értelmiségiekre. Közismert azonban a pedagógusok kedvezőtlen helyzete, akik nyugdíjas korukig sem tudják ledolgozni egyetemi éveikből származó hátrányukat a szakmunkásokkal szemben.” [8]

Az óvónők átlag fizetése 1134 Ft, a tanítóké 1232 Ft, az ált. isk. tanároké: 1275 Ft. Ez azt is jelenti, hogy a felsőoktatási intézményekből kikerülő fiatalok egy részénél kifejezetten életszínvonalcsökkenést eredményez az alacsony fizetés; elsősorban azoknál, akik kollégiumban, vagy szüleiknél laktak, hiszen a tanítási költségeket a szülők viselték, s a hallgatók e mellett a szociális juttatások különböző formáit is élvezték.

Pedagógus hiány lévén, van lehetőség túlórák vállalására. A fiatalok egy része — aki a családalapítás, lakás- és bútorszerzés vagy egyéb súlyos gondokkal küzd,

szívesen vállalja a túlórákat és heti 30—35 órában „tanít”. Tudjuk, mennyire nehéz és milyen szellemi megerőltetést, megfeszített idegmunkát jelent csupán a kötelező órák becsületes ellátása. Ha ezen elsődleges feladathoz hozzászámítjuk a járulékos kötelező feladatokat iskolán belül és iskolán kívül, szinte elviselhetetlennek érezzük. Ugyanakkor, amikor a fiatal pedagógus munkába álláskor elvégzi a pedagógus számára előírt állami és társadalmi feladatokat és megkülönböztetett erkölcsi követelmények előtt áll, lehetetlen úgy túlórákat vállalnia, hogy az ne menjen más munka rovására. Ezt a munkát mindennek lehet nevezni, csak éppen tanításnak, nevelésnek nem. Ezután már nincs ereje, nincs kedve, nincs ideje tanulni, művelődni, sem szórakozni. Így vezet az út törvényszerűen a rettegett elszürküléshez. Az egyik tanyán tanító fiatal pedagógus ezt írja: „Minden tíz pedagógus között kettő van, aki erre a pályára alkalmas. A pedagógusfizetés rendezése — véleményem szerint — lehetővé tenné, hogy több tehetséges ember kerülne katedrára alacsonyabb osztályokban is. Akiik máshonnan kimaradtak, vagy gyengébb képességűek mennek tanítóképzőbe, pedagógiai főiskolára. Sajnos a köztudatban sem megbecsült foglalkozás a mienk. Pedig legelől lenne a helyünk.”

Igazat kell adnunk az előbbi idézet írójának, ha nem is a számszerűségnek, de az abból kicsengő aggodalomnak. Csongrád megyében kb. 33 000 gyermek és ifjú tanul, s ezeket 2300 pedagógus neveli, de képzés nélkül tanít 103, a nyugdíjkorhatárt elérők közül visszatartottak mintegy 30-at és 50 állás betöltetlen. (Ebben nem szerepelnek a szegedi adatok, mert ott más a helyzet.) Az 1970/71-es tanévre 106 állást hirdettek, ebből 10 állást lakással, és 57-et tudtak betölteni.

Sokszor hangoztatjuk és sok helyen elmondjuk, hogy támogatni kell a munkás, paraszt gyermekeket. Sokat írunk és értekezünk, vitázunk a hátrányos helyzetű tanulók megsegítéséről. Tettünk is egyet-mást ezen tanulók érdekében, de itt a tanyákon, a szétszórt- és kistelepüléseken vajmi keveset! Nos, e téren az egyik legégetőbb, halasztást nem tűrő segítő mód a legmostohább feltételek között tanító pedagógusok anyagi helyzetének jól megfontolt, alapos rendezése.

A fejlődés tendenciáit figyelemmel kísérve látnunk kell, hogy az iskola funkciója fokozatosan megváltozik. Az eddigi oktató iskola átalakul nevelő iskolává. A társadalom egyre több nevelési feladatot ruház az iskolára, s így a pedagógusok tevékenységi köre állandóan bővül. Hogyan tud e megnövekedett feladatoknak eleget tenni az anyagi gondokkal küszködő, magát tovább képezni nem bíró fiatal pedagógus, amikor a körül nem határolt iskolai és közművelődési feladatok rengetegében az állami hatóságok és a társadalmi szervek mindent követelhetnek tőle. Az elszürkülés veszélye mellett így jelentkezik egy másik károsodás a kiszolgáltatottság érzése, majd elhatalmasodása.

Az anyagi ellátottsággal és az erkölcsi megbecsüléssel kapcsolatos az előmeneteli perspektíva vizsgálata is. Közismert, hogy az óvónő, a tanító, a tanár működése befejezéséig kevés kivételtől eltekintve — óvónő, tanító, tanár marad, míg más értelmiségi művezető, főművezető, osztályvezető, mérnök, főmérnök, előadó, főelőadó, tanácsos, főtanácsos stb. címmel és ranggal együtt megfelelő anyagi előmenetelben is részesül. A hivatástudaton kívül mi ambicionálja a pedagógust, aki sokak véleménye szerint az élet periferiáján „csak gyermekekkel foglalkozik”. Tehát nincs megfelelő anyagi megbecsülés, és így nem is lehet kísérője a megfelelő erkölcsi értékelés sem. Milyen perspektívát lát maga előtt a pályakezdő pedagógus?! Nem csodálkozhatunk, hogy ilyen körülmények között a fiatal pedagógusok igen borúlátóan ítélik meg jövődjüket, és egyesek arra a következtetésre jutnak, hogy ha társadalmi megbecsülést és felemelkedést keresnek, azt más pályán kell keresniök,

mert a pedagógusi indulási esély „értelmiség alatti szint”, a felemelkedésnek semmiféle perspektívája nincs, tehát élete végéig marad az „értelmiség alatti szint”.

ZSILLE ZOLTÁN, akire már többször hivatkoztunk, írja többek között: „a gyárnak nincs szüksége ennyi diplomásra. Ha szüksége lenne, megbecsülné az itt dolgozókat. „Nálunk is ez a helyzet? Továbbá: „Sok példát tudnék felhozni, hogy rövid idő alatt hány kiváló képességű diplomás ment el.” Igen, mi is tudunk ilyenekről, s ha egy matematika szakos fiatal tanár elmegy egy számítástechnikai intézetbe, tudásának és végzettségének megfelelő állást vállal... ám legyen. De miért kell matematikus főiskolai végzettség a benzinkút kezelőjének, vagy földrajz—biológiai végzettség egy fatelep műszaki vezetőjének? Miért fizetnek többet annak, akinek egyetemi végzettséggel jeles tanári oklevele van, ha középiskolai technikus oklevéllel helyezkedik el? Nem luxus-e ezek szerint a főiskolai 4 év, az egyetemen hiába eltöltött 5 év? Megengedhetjük magunknak ezt a luxust? 1968/69. tanévben 31 fiatal pedagógus hagyta el a pályát, 1969/70. tanévben már 39. (Csongrád megyei adatok Szeged nélkül.)

4. Lakáshelyzet

IV. kimutatás Lakás

	Óvónő	Tanító	Ált. isk. tanár	Középisk. tanár	Ped. %	Összes értelm. %
a) családi ház	3	13	9	6	13,3	20,4
b) szövetk. lakás	3	1	10	1	6,4	9,2
c) öröklakás	—	3	4	2	3,8	6,0
d) főbérlet	3	8	10	5	11,2	16,7
e) társbérlet	—	—	7	—	3,0	2,9
f) szolg. lakás	4	13	13	3	14,2	24,6
g) albérlet	2	3	17	14	15,5	16,0
h) férőhely	—	—	3	—	1,3	—
i) szüleinél lakik	5	13	32	22	31,3	4,2

A fenti táblázat elemzése előtt hangsúlyozzuk, hogy az illetékesek különböző lakásakciókkal próbálják segíteni a pedagógusok lakáshelyzetét. A szolgálati lakások zömmel falun, illetve tanyán találhatóak. Helyesnek tartjuk azt a gyakorlatot, hogy a minisztérium minden évben keretösszeget ad falusi lakások vásárlására. Csongrád megye kerete évi 1 700 000 Ft. Ezenkívül a Gazdasági Bizottság vonatkozó határozata alapján 1965 óta lakásépítési kölcsönt kaphatnak a pedagógusok. Ennek összege egy-egy lakáshoz 140 000 Ft. Lakáskölcsön igényt 99 jelentettek be az 1970. évben, és 45-en kaptak, s ebből 24 városi pedagógus jutott kölcsönhöz. Sajnálatos — bár falun elsősorban a szakos-ellátottság javítását szolgálja mind a lakásvásárlás, mind a kedvezményes kölcsön (ha a pedagógus 15 évig helyben lakik, csupán 100 000 Ft-ot kell visszafizetnie, de azt is kamatmentesen) —, hogy Szegeden mint megyei jogú városban a pedagógusok egyik kedvezményt sem élvezhetik. Így kénytelenek sokkal nagyobb megterheléssel szövetkezeti-, vagy társasházépítési akcióban részt venni.

Az említett akciók egyelőre — sajnos nem oldják meg a pedagógusok lakásgondjait, még kevésbé a fiatalokét. Ugyanis a kedvezményes akcióból az igény-jogosult pedagógusoknak csak bizonyos hányada részesül, ebből adódóan a fiatal pedagógusok még kisebb hányada juthat így lakáshoz.

A kimutatásból is kitűnik, hogy megyénkben a fiatal pedagógusok lakáshelyzete sokkal rosszabb, mint a többi fiatal értelmiségé, és rosszabb, mint az idősebb pedagógusoké. A probléma akutságát az bizonyítja, hogy a kezdő fizetésből a

fiatalok vagy semmit vagy csak minimális összeget tudnak megtakarítani; ebből adódóan, ha a szülők nem tudják őket anyagilag támogatni (az pedig közismert, hogy a pedagógus pályát választók szülei általában nem a legjobb módúak) talán évtizedig vagy kettőig kellene gyűjteni, hogy valamilyen lakáshoz legalább az induló összeget elő tudják teremteni. Legnehezebb a városokban albérletben lakó, falura kijáró nevelők helyzete. Ugyanis a magas albérleti díj, a kiutazás költségei egy részének a terhe egyes esetekben a fizetés felét fölemésztí. Albérletben lakik a fiatal pedagógusok 15,5%-a, s az albérleti díj megyei átlaga: 466 Ft havonta. Az albérlet leginkább a magánosokat sújtja, mert egy szoba havi bérleti díja egy személy esetében sem sokkal, néha semmivel sem kevesebb, mint kettőében.

Anyagilag azoknak a helyzetük jobb, akik szüleiknél laknak vagy azoknak a házaspároknak (25 házaspár), akik valamelyik házastárs szüleinél laknak. Viszont zömüknél ez nem jelenti a lakáshelyzet végleges megoldását még akkor sem, ha a szülők lakása nagy, és a fiataloknak akár 2 szobát is juttatnak. Az itt a fő gond, hogy a fiatalok legtöbbje nem tud szüleivel huzamosabb ideig együtt lakni. Ellentétek jelentkeznek, mint pl. a szülők és a fiatalok között meglevő műveltségi szintkülönbség, világnézeti ellentétek, felfogásbeli különbségek, a korszerű és a konzervatív nevelési módszerek különbözősége, a modern életre való törekvés és a maradiság stb. A jelentkező ellentétek mind élesebb formákat öltenek, végülis szakításhoz vezetnek. Így a fiatalok néhány évi együttélés után, az említett és egyéb itt fel nem sorolt okok miatt inkább az albérletet választják. Sajnos, előfordult a szülők miatti válás is.

Tehát az albérlők, a társbérlők a férőhelyen és a szülőknél lakók lakásgondja megoldatlan. Ide sorolható a fiatalok 51,1%-a, s ez az arány megint csak rosszabb az összes fiatal értelmiséginél, akik közül a fiatalok 23,1%-ának a lakásgondja megoldatlan.

5. Képzettség, továbbképzés

A képzettségről azért beszélünk, mert az óvónők között találunk olyanokat, akik középiskolai óvónőképzőben végeztek, mások pedig a felsőfokú óvónőképző intézetekben szereztek oklevelet. Ez a megállapítás vonatkozik a tanítókra is. Az általános iskolai tanárok természetesen tanárképző főiskolát végeztek, de egy részük 3 szakon, (újabban 2 szakon). Ide soroltuk azokat az egyetemei végzett tanárokat is — szám szerint 24-et —, akik ebben az időpontban általános iskolában tanítottak. A képesítés nélkülieket is jelenlegi beosztásuknak megfelelő óvónő, tanító, tanár kategóriába soroltuk anélkül, hogy problémáikkal tovább foglalkoznánk, hiszen az önmagában is teljesen önálló tanulmányt jelentene. A középiskolai tanárok mind egyetemen szereztek oklevelet.

Az eredeti oklevél megszerzése óta további oklevelet szerzett 1 óvónő és 1 tanító az esti egyetemen, három tanító általános iskolai tanári oklevelet. Doktorált 1 általános iskolai-, és 3 középiskolai tanár. Jelenleg a felmérték 10%-a tanul oklevélszerző iskolai keretben. Tudományos munkának számítható kutató és irodalmi munkát a felmérték kb. 3%-a végez. Nem oklevélszerző politikai képzésben a felmérték 48%-a, míg szakmai továbbképzésben 67%-a részesül.

Ezen általános és számszerű adatok ismertetése után vizsgáljuk meg kissé közelebbről a politikai tájékozottságot. Ez véleményünk szerint jónak mondható. E megállapítást igazolja a folyóiratokra és napilapokra történő előfizetések száma, valamint azok olvasását igazoló jó politikai tájékozottság. Folyóiratokra 166, napilapokra

182 fő fizet elő. A munkahelyeken is megtalálhatók a napilapok és a folyóiratok. Azok, akik nem előfizetők, rendszerint szülőknél laknak, s ott a szülők az előfizetők.

A szakmai műveltségben való állandó gyarapodásnak a lehetőségét is biztosítva látjuk. Ezt egyrészt az államilag szervezett oktatás, továbbképzés, másrészt a vezetők, a felügyelet, a szakszervezet, a főhatóság által ösztönzött önképzés teszi lehetővé. Ez azonban legtöbbször csak lehetőség és — sajnos — egyesek nem élnek ezzel a lehetőséggel sem. Pl. 16-an bevallják, hogy egyáltalán nem olvasnak szakmai irodalmat. Nem megnyugtató az a tény sem, hogy a fiatalok 3%-a végez tudományos munkát, különösen, ha e munka írásbeli dokumentumait keressük, mert ezek inkább közlemények és cikkek. Erről a következőket írja egyik válaszadónk: „Tudományos munkára, továbbképzésre a pedagógusokra háruló pluszmunkák és a kényszerű fizetéskiegyenlítés miatt nem is gondolhatunk!”

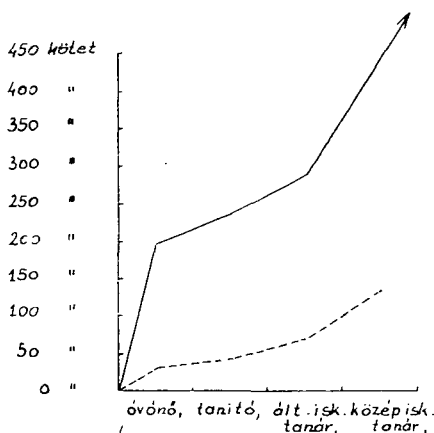
Tanulságosnak tűnik a folyóiratoknak a megrendelés számszerűségében való sorbaállítása. Íme: Erősen vezet a Köznevelés, ezt követi az Élet- és Tudomány, majd a Valóság. (Ez utóbbi kettő a TIT jó munkáját dicséri.) A további sorrend: Delta, Pedagógusok Lapja, A Természet Világa, Búvár, Rádió- és Televízió Újság stb.

6. Általános műveltség

Bár az általános műveltség dialektikus egységet alkot a politikai-szakmai műveltséggel, mégis szükségesnek látszik néhány e fiatal pedagógusokra jellemző, őket elsősorban dicsérő, helytel-közzel azonban elmarasztaló adat felsorolása, s néhány ezekhez fűződő megjegyzés. V. kimutatás.

V. kimutatás

A fiatal pedagógusok könyvtárának és szakmai könyveik átlagos száma:

A folyamatos vonal a házikönyvtárak összes köteteinek a számát, míg a szaggatott vonal a szakmai könyvek számát mutatja. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy fiatal pedagógusaink szeretik a könyveket. Anyagilag is sokat áldoznak házikönyvtárak gyarapítására. Van e könyvtárak között egy 1 550 és egy 1 100 kötetes is, de a másik oldalon megtalálható a 40—50 kötetes, még diákkorban a főiskolán vagy az

egyetemen szerzett házikönyvtárnak sem nevezhető könyvmennyiség. A szakmai könyvek átlaga szintén dicsérendő képet mutat, de ennek az egyéni megoszlása 500 és 3 között van.

A könyvtári tagok száma: 151 fő. Nyilvánvaló, hogy fiatal pedagógusaink képtelenek minden könyvet megvásárolni, ezért könyvtári kölcsönzéshez folyamodnak.

Örvendetes tehát, hogy a fiatalok zömmel rendszeresen olvasnak. Feltett kérdésünkre azonban 1 óvónő, 9 tanító, 22 általános-, és 12 középiskolai tanár azt a választ adta, hogy 1969-ben egyetlen kötetet sem olvasott, mert... „örülök, ha a szükséges szakmai könyvet el tudom olvasni”. Többen azt válaszolták, hogy olyan sokat olvastak, hogy a rendelkezésükre bocsátott 3 sor nem elegendő a felsoroláshoz, ezért inkább semmit sem felelnek.

Érdekes azt is megvizsgálnunk, hogy mit olvasnak? A következő neveket találjuk: S. Lewis, T. Mann, Reymont, E. Hemingway, B. Shaw, H. Sienkiewicz, J. Steinbeck, F. Mauriac, J. Amado, L. Feuchtwanger, St. Zweig, Beauvoir, R. Gaudy, Franz Kafka, E. M. Remarque, M. A. Solohov, I. G. Ehrenburg, H. E. Bates, E. M. Knight, A. Dreiser, A. Moravia, I. Shaw, F. S. Fitzgerald, Fr. Dürrenmatt, N. Sz. Tyihonov, A. L. Huxley.

Találunk tehát az olvasottak között haladó, békeharcos, kommunista, polgári írókat, Nobel-díjasokat és másokat, mindenesetre a huszadik század nevezetes külföldi íróit. A magyarok közül is a huszadik század írói és közöttük is a mai irodalom a legolvasottabb. A magyar és a külföldi klasszikusok már jóval kisebb számban szerepelnek. A legolvasottabbak sorrendje a következőképpen alakult 1969-ben: Remarque, Hemingway, Németh László, Solohov, Szilvássy Lajos, Ehrenburg stb. Az egy évre rögzített olvasottságot az is megszbja, hogy abban az időszakban milyen könyvek kaphatók, melyek jelentek meg, tehát maga a könyvkiadás is erősen befolyásolja az olvasottság minőségét.

Természetesnek találjuk, hogy színházba és moziba nem járnak annyian, mint ahányan olvasnak. Hiszen a könyv helybe jön, a színház és a mozi azonban csak a televízió közvetítésével, de erről később lesz szó. Színházba jár a megkérdezettek 73%-a, míg a mozit 84%-a látogatja rendszeresen. A rendszeresség alatt a helység-adta és nyújtotta lehetőségekre kell gondolni.

A hangverseny és a tárlatlátogatás egészen más képet mutat, mert hangversenyre pl. a megkérdezetteknek csupán 15%-a jut el, tárlatokat még ritkábban látogatnak, s ennek megfelelően a százalék is csökken. Mindenesetre vizsgálatásul szolgálhat a következő idézet: „Hogy hányan jutnak el múzeumba és kiállításra, az a társadalmi fejlődési szint és a társadalmi körülmények következménye. Magyarországon a képzőművészet közönsége a fejlett, civilizált országokhoz hasonlóan ugyanúgy a lakosság 5%-a körül van, mint a komoly zenei közönségé.” [9] Aki tudja, hogy a két háború között mennyien jártak az említett rendezvényekre, az nem lehet elégedetlen. Aki azonban gyorsabban kíván haladni, sürgető jelleggel működjék közre, hogy falun és tanyán is változzék a helyzet.

Bizonyos megfontolások alapján itt a tartós fogyasztási cikkek felsorolásába vettük a rádiót és a televíziót is, nem azért, mert a kereskedelem a cikkfeleségek között tartja ezeket nyilván, hanem azért, mert nem csupán a műveltségnek, hanem a kulturált életmódnak is meghatározói a többi tartós fogyasztási cikkel egyetemben. E háztartási eszközök meglétének nagy fontosságot tulajdonítunk. A pedagógus hivatali munkájának egy részét otthon végzi. Otthon írja a vázlatot, otthon javítja a füzeteket, otthon készít szemléltetőeszközt stb.

Tartós fogyasztási cikkekből

A cikk megnevezése	20	54	105	53	%
	Óvónő	Tanító	Ált. isk. tanár	Középisk. tanár	
a) rádióból	17	42	85	38	78,4
b) televízióból	13	39	67	22	60,7
c) mosógépből	13	36	56	26	56,4
d) porszívóból	9	31	50	24	49,1
e) centrifugából	5	23	42	18	37,9
f) hűtőszekrényből	9	18	33	14	31,9
g) lemezjátszóból	2	8	24	9	12,5
h) motorkerékpárból	2	14	22	2	16,8
i) személyautóból	2	9	12	5	12,0

A szülőknél lakók közül többen nem sorolnak fel tartós fogyasztási cikket. Ebből arra következtethetünk, hogy a szülők háztartási gépeit használják. Némely kérdőíven utalást találunk, hogy a szülőkkel közösen vásároltak ilyeneket. (Az egyik fiatal irónikusan megjegyezte, hogy minden háztartási gépet közösen vásároltak, s ha majd elköltöznék otthonról mindegyiket kettévágják.)

Arra is érdemes figyelni, hogy az albérletben lakóknak alig van ilyen gépük, legtöbbször csak tranzistoros rádiójuk. Ennek kettős magyarázatát találjuk: Az egyik az, hogy a magas bérleti díj kifizetése után nem telik ilyenekre, a másik pedig az, hogy a bérbeadók elsősorban a villany, de a gázfogyasztás miatt csak korlátozottan engedélyezik a gépek használatát.

Persze a fiatal pedagógusok között is akad néhány, aki a kevés pénzt sem tudja beosztani, azaz a véleményünk szerinti értékrendet nem tartja be. Pl. van lemezjátszója, magnetofonja, de nincs mosógépe stb.

Tréfásan azt mondhatnánk, hogy a fiataloknál a szabad idő kérdése úgy jelentkezik, hogy nincs. Legalább is a legtöbbben erre a hiányra panaszkodnak. Arra a kérdésre, hogy mi a kedvenc szórakozása, hobbjá, zömmel azt válaszolták, hogy volna kedvenc időtöltésük, de nincs rá idejük. Többen kedvenc időtöltésnek az otthoni elfoglaltságot: olvasást, nyelvtanulást, festést, barkácsolást, zenehallgatást, kézimunkázást stb-t — tartják. Fiatalokról van szó. Az ember azt hihetné, hogy sokan sportolnak. A sportolók száma igen kevés, mindössze 11%. Miért nem sportolnak? Mert nincs rá idő, nincs sportolási lehetőség, nincs kellő propaganda.

Célkitűzésünk az volt, hogy alaposabban és szélesebb körben — de semmi esetre sem a teljesség igényével — felmérjük a kezdő pedagógusok helyzetét és előmeneteli perspektíváit. Véleményünk szerint 2 területen sürgős a tennivaló: Segíteni kell a pedagógusok anyagi helyzetén és erkölcsi megbecsülésén.

Tehát annak a figyelembe vételével, hogy felsőbb hatásaink kilátásba helyezték a pedagógusok anyagi helyzetének a rendezését, elengedhetetlennek tartjuk, hogy az illetékesek törődjenek többen és bánjanak emberségesebben a fiatal pedagógusokkal. Vonják be őket az alkotó munkaközösségekbe, a bemutató tanításokba, azok elemzésébe, részesítsék őket sokkal bátrabban jutalomban, rendkívüli feljebb sorolásban, és az arra érdemeseket tüntessék ki. Vonják be őket a falusi, városi, kerületi közeletbe. Csökkentsék a minimálisra a szerződésesek számát, addig azonban minden évben kapjanak a szerződésesek az igazgatójuktól és szakfelügyelőjüktől szinte reális írásbeli véleményt a munkájukról, hogy 3 éves munkaviszony után minősíthetők legyenek. A lakások juttatásánál, a kölcsönök elosztásánál vegyék jobban figye-

lembe a fiatalok érdekeit. Az egyetemek, főiskolák, a tanító- és óvónőképzők építsenek ki tartós kapcsolatot a náluk végzett fiatal pedagógusokkal, és a képzésben hasznosítsák sikereikből és kudarcaikból lezűrhető tanulságokat.

A megfelelő anyagi viszonyok között élő és erkölcsi megbecsülésnek örvendő pedagógustól többet követelhetünk. „Ha a termelésben, a technika fejlesztésében nem lehetünk meg más országok eredményei nélkül — már pedig nem lehetünk meg nélkülük —, akkor az oktatásban sem zárkozhatunk el a nemzetközi összehasonlítások és tapasztalatok hasznosítása elől. Nem lehetünk az oktatásban sem a világszínvonal alatt, hiszen minden lépés, amivel elmaradunk az iskolában, sokszorosan bosszút áll a termelésben.” [10]

Nem, nem kívánunk elmaradni a világszínvonaltól. Azt kívánjuk, hogy a pedagógus tényleg a gyermekekkel és az ifjúsággal foglalkozzék, de az élet perifériájából lépjen az élet „sűrűjébe”. Nekik is, „mint minden generációnak — nagy áldozatok kell vállalniuk az életben, nehéz posztokon kell állniuk, helytállniuk és kritikus helyzetekben a személyes érdekeket is háttérbe kell szorítaniuk a szocialista közérdekért. Mindezt csak azok képesek megtenni, akiknek egyéni élete elválaszthatatlanná válik a szocializmustól. A mi törekvésünk az, hogy a becsületes feladatteljesítés a szocialista demokráciának megfelelő közéleti aktivitással párosuljon, s ne közéleti érdektelenséggel, önző passzivitással vagy szűk technicista látókorrel kapcsolódjék össze.

A mi eszményképünk az az embertípus, aki úgy végzi — lelkiismeretesen, odaadón — a maga munkáját, hogy közben a társadalom életének egésze is érdekli —, országa életét a szocialista világrendszerrel, a forradalmi világmozgalommal összefüggésben szemléli, akit a világ, az emberiség sorsa is személyében is érint.” [11]

Igen, a mi eszményképünk az a pedagógus, aki a tudomány népszerűsítésének ormain járhat.

JEGYZETEK

- [1] WALDMANN JÓZSEF A népművelés helye és szerepe az általánosságok tanárképzésben. SZTF Tud. Közl. 1969. 233—40.
- [2] WALDMANN JÓZSEF A közéleti személyiség nevelésének szükségessége és lehetőségei a tanárképző főiskolán. A Szegedi Tanárképző Főiskola 1970. március 24—25-én rendezett IV. Felsőoktatás-pedagógiai Tudományos Ülésszak anyaga. 193.
- [3] A párt ifjúságpolitikájának néhány kérdése. Az MSZMP Központi Bizottságának 1970. február 18—19-i ülése. A Központi Bizottság állásfoglalása ifjúságpolitikai kérdésekben. 87.
- [4] Uo.
- [5] VÁGVÖLGYI ANDRÁS Fiatal diplomások és a hivatással való azonosulás. Valóság, 1970/9.25.
- [6] ZSILLE ZOLTÁN A fiatal diplomások esélyei. Valóság, 1970/9. 39.
- [7] A Csongrád megyei KISZ Bizottság rendelkezésünkre bocsátott adatai.
- [8] ZSILLE i.m. 38.
- [9] VITÁNYI IVÁN A XX. sz. művészetének szociológiai problémái. Művészetszociológia. (MSZMP. esti egyetem esztétikai tanszék) 1969.
- [10] TÓTH LÁSZLÓ A szocialista iskolarendszer továbbfejlesztéséért. Népszabadság, 1970. dec. 13. 5.
- [11] A párt ifjúságpolitikájának néhány kérdése. Az MSZMP Központi Bizottságának 1970. február 618—19-i ülése. ACZÉL GYÖRGY előadói beszéde. 9.

МОЛОДЫЕ ПЕДАГОГИ В ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ

Й. Вальдман—Й. Вечернеш

Авторы анализировали общественную жизнь 232 молодых (до 30 лет) педагогов Чонградской области — воспитателей детского сада, преподавателей восьмилеток и средних школ — и в ходе исследования они взялись кроме раскрытия общих данных и раскрывать их положение в должности, рабочей атмосфере, продвижении, материальном и моральном признании, специальном и политическом образовании.

Выясняется, что молодые специалисты в просветительской работе как в школе так и вне её выделяются, заботятся о своём усовершенствовании, следовательно, выполняют те требования, которых ждёт от них общество. Несмотря на это, их материальное положение, предвидение, моральное признание не одинаковы со специалистами с подобным образованием, а ещё меньше с материальным обеспечением квалифицированных рабочих. Их положение хуже положения обоих слоёв. Это относится и к жилищному положению молодых педагогов.

При таких обстоятельствах не приходится удивляться, что профессия педагогов становится всё более женской, что 42,6% молодых педагогов намерен поменять место работы, а некоторые сделают вывод, что общественное признание и материальное повышение нужно искать в другой профессии.

JUNGE PAEDAGOGEN IM ÖFFENTLICHEN LEBEN

von J. Waldmann—J. Vecsernyés

Die Autoren haben die gesellschaftliche Lage von 232 jungen Pädagogen — Kindergärtnerinnen, Grundschullehrern und Mittelschullehrern — unter 30 Jahren im Komitat Csongrád untersucht, und haben im Laufe der Forschung ausser einigen allgemeinen gewöhnlichen Daten die Erschliessung der Lage der Einteilung, der Zustände am Arbeitsplatz, des Avancements, der materiellen und moralischen Achtung, der beruflichen und politischen Geschultheit und der allgemeinen Bildung unternommen.

Es wird klar, dass diese jungen Pädagogen in der Verbreitung der Kultur sowohl in der Schule als auch ausser der Schule eine lobenswerte Arbeit verrichten, Sorge für die Zunahme ihrer eigenen Bildung tragen; erfüllen also die Aufgaben, die von ihnen die Gesellschaft erwartet. Trotzdem ist weder ihre materielle Lage, ihr Avancement, noch ihre moralische Achtung mit denen, die eine ähnliche Schulausbildung haben, gleich, geschweige denn die materielle Versorgung der Facharbeiter. Ihre Lage ist schlechter als die der beiden anderen Schichten. Diese Feststellung ist auch für die Wohnungslage der Pädagogen gültig.

Unter solchen Umständen darf man nicht wundernehmen, wenn der Pädagogenberuf über die Massen effeminert wird, wenn 42,6% der jungen Pädagogen einen Arbeitsplatzwechsel erwünscht, wenn einige von ihnen die Schlussfolgerung ziehen: wenn sie für sich gesellschaftliche Achtung und materiellen Aufstieg verlangen, so müssen sie diese in einem anderen Beruf suchen.

IV. MŰVÉSZET

ELEMZÉS ÉS GYAKORLAT A FŐISKOLAI ZENEELMÉLETOKTATÁS II. FÉLÉVÉBEN

Írta: AVASI BÉLA

Az általános iskolai tanárképzés reformja eleven erővel vetítette felénk a kérdést: mit kell tudnia zeneelméletből annak a tanárnak, aki a magyar általános iskolában az ének-zene tárgyat oktatja, aki az iskolai énekkart vezet, aki részt vesz a zenei ismeretterjesztésben, népművelésben?

Azokat a tudományágakat, amelyeket a tanárképző főiskolán a zeneelmélet tárgya keretébe gyűjtöttünk össze, a zenei bibliográfiák: zenei alapismeretek, népzene, ellenponttan, összhangzattan, formatan, hangszereléstan, stíluskritika stb. címszók alatt tartják nyilván. A speciális zeneiskolák, konzervatóriumok hazánkban is, külföldön is, ilyen részletezésben oktatják a zeneelméleti tudnivalókat. Évszázadokon át valahogy úgy alakult ki a muzsikuskok elméleti oktatása, hogy mindnyájan képesek legyenek zeneszerzésre. Hisz' az összhangzattanban megismerték a harmóniakat, azok helyes fűzését, s végül azt is, hogyan kell egy dallamot összhangosítani, akkordkísérettel ellátni. Az ellenpontban megtanulták a dallamalkotást, továbbá azt, hogyan kell egy adott dallamhoz második, harmadik stb. dallamot szerkeszteni. Aki formatant is tanult, az fentiek alapján kisebb-nagyobb zenedarabok komponálását is megkísérelhette, s a tudósabbak meg is hangszerelhették műveiket. Régebbi korokban az ilyenszerű zeneelméleti tudás sok esetben szükségszerű volt, mert a legtöbbször egy személynek kellett ellátnia zenepedagógusi, karmesteri, előadóművészi és zeneszerzői feladatokat. A nyomtatott zeneművek viszonylagos drágasága még századunkban is sok-sok kottamásolást tett szükségessé, s a zenei „munkamegosztás” teljes létrejöttét hosszú ideig akadályozta. Napjainkban, a rádió, a lemezjátszó, a magneton és a televízió korában, viszont ez a „munkamegosztás” új feladatokat ró a muzsikuskokra.

A főiskolai reform szellemében megvizsgáltuk, hogy a zeneelméleti studiumok közül hallgatóinknak mit, milyen mértékben és hogyan kell elsajátítaniok, hogy az oktatás a korszerű tudományosság és az általános iskola (népművelés) szempontjából egyaránt kielégítő legyen. Első helyre (időrendben) természetesen a zenei alapismeretek kerültek, hisz' hallgatóink zenei előképzettsége igen különböző. A zenei alapismeretek feldolgozása és begyakorlása jórészt magyar népzenei anyagon történik (akárcsak kezdetben, az általános iskolában). Mi következzen ezután? A régi főiskolai gyakorlat egy kis kontrapunktot, majd részletesebb összhangzattant, s némi formatant adott. A zeneiskolákban az összhangzattan megelőzi az ellenpontot. Mi szakítottunk az évszázados pedagógiai gyakorlattal, ill. azt választottuk, amit az évszázados zenetudományi gyakorlat tett: műveket tanulmányozunk és ennek alapján szerzünk különböző elméleti ismereteket, állapítunk meg törvényszerűségeket, vagy ha úgy tetszik, szabályokat. Vizsgálódásunkat a zeneművészet fejlődésének korszakai közül a XVI. sz. énekkari stílusával kezdjük, hisz' ezt nevezzük a történe-

lem folyamán először „klasszikus”-nak. A Palestrina-stílus melodikája sok tekintetben hasonló vonásokat mutat, mint a magyar népi dallamvilág, ezért a zeneelméleti anyagrészek összekapcsolása logikailag is indokolható. Amit hallgatóink e kor muzsikájából elméletileg megismerhetnek, azt a zenetudomány, a zenepedagógia „modális” zene, „vokális kontrapunkt” stb. hasonló elnevezésekkel illet. A jelesebb magyar nyelvű könyvek e téren: *Harmat Artur*: *Ellenponttan. I—II.* (Bevezető a Palestrina-stílus technikájába) (1947., 1956.) és *Bárdos Lajos*: *Modális harmóniak* (1961). Az idegen nyelvűek közül a zenepedagógiában alapvető volt *Joseph Fux*: *Gradus ad Parnassum* (1725.) c., sok kiadást megért munkája, jelenleg a legalaposabb: *Knud Jeppesen*: *Kontrapunkt* (1935.) c. műve. E könyvek részletes tanulmányozása előtt azonban mindenkinek felhívnom a figyelmét: énekeljen, elemezzon minél több korabeli alkotást, mert különben soha se fog tudni behatolni e zenei stílus szellemébe, s a tudományadta ismeretei szárazak, ridegek, holtak maradnak. Mivel hallgatóinktól ilyen előismeretet nem várhatunk, a főiskolai zeneelmélet órákon kell megismerkedniük a XVI. sz. zenei alkotásaival, az elemző munkát együtt kell elvégeznünk, s bizonyos törvényszerűségeket az elemzett művekből kell megállapítanunk, általánosítanunk. Az anyag begyakorlását végző feladatoknak olyanoknak kell lenniük, hogy azok mindig közvetlen kapcsolatban legyenek a kor alkotásaival, azok szellemével. *Harmat Artúr* említett könyvének 10. lapján felsorolja azokat az előtanulmányokat, amelyeket a palestrinás ellenponthoz ajánl: „a lapról való éneklés általában, szolmizálás, a C- és F-kulcsokban való éneklési biztonság megszerzése, a hangköztan elméleti és gyakorlati tudása (intonálás), az egyházi hangnemek ismerete, a gregorián korállissal való megbarátkozás, alapos énekkari gyakorlat, Palestrina-stílusú karművek megismerése, ilyenek előadásában való közreműködés és mindenek fölött a *belső hallás* minél tökéletesebb kifejlesztése. Közvetve... a zenetörténet, stílustan, összhangzattan tanulmányozása, a partitúraolvasás, sőt a hangszerjáték, főleg a zongora... minél tökéletesebb kezelése.” Hallgatóink ez elő- és segítőtanulmányok jó részét épp az anyag elsajátítása közben, ill. azzal párhuzamosan, más tantárgyak keretében szerzik meg. Oktatási módszerünk tehát nem követheti azt az utat, amelyet akár *Harmat Artúr* *Ellenponttanában*, akár *Jeppesen Kontrapunktjában* követ. Az érvényben levő jegyzet az európai többszólamú műzene történeti áttekintésével kezdődik, s rövid és könnyen érthető példákon mutatja be azt a fejlődést, amelyet a többszólamúság a parallel organumoktól a XVI. század mestereinek klasszikus kórushangzásaig megtett. Nem nehezíthetjük meg hallgatóink haladását „a régi kulcsokban való otthonosság és az ősi kótatípusokban való gondolkodás” követelményével még akkor sem, ha egyetértünk *Harmat Artúr* véleményével, hogy ez nagyon fejleszti „a gondolati koncentrációt, a kombináló képességeket, sőt végeredményben a képzelő erőt, a fantáziát is.” A felsorolt szép nevelési célkitűzések azonban csak akkor valósulhatnak meg, ha ezekre elegendő időt, energiát fordítanak, a mi körülményeink ezt nem biztosítják hallgatóinknak. Jegyzetünk „függelék” részében megtalálhatók e régi kulcsok és hangjegyek értelmezése. A különböző C- és F-kulcsokban való olvasást hallgatóink a magasabb évfolyamok szolfézsóráin sajátítják el. A korhű kottaképekben való olvasás és írás erőltetése a II. és III. félévben, jóval lényegesebb tudnivalóktól vonná el az időt és energiát, s erősen hátráltatná a haladást. Hallgatóink az elemzendő szemelvényeket tehát mai kottairásba áttéve, hegedűkulcsban vagy basszuskulcsban olvashatják (ami a lapról való éneklést is nagyon megkönnyíti). Az írásbeli gyakorló feladatokat hasonlóképpen végzik.

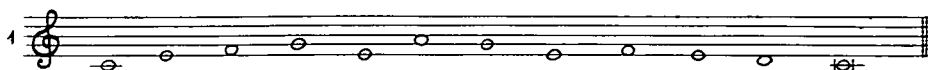
Az ellenpont tankönyvek a bevezető részben tárgyalják a modális (az egyházi) hangnemek elméletét, a dallamalkotás és az együtthangzás törvényszerűségeit.

Hallgatóink a zenei alapismeretekben megtanulták a diatónikus hangsorok szerkezetét. Mivel népdalaink hangnemi felépítése igen változatos, az elemzések során megfelelő jártasságot szerezhettek a különböző modális hangnemek felismerésében is. A XVI. sz. kórusainak hangnemi vizsgálata külön gondot nem okozhat nekik. A szemelvények elemzése során megismerkednek a Palestrina-stílus sajátos hangnemvilágával. Legyen zeneelmélet oktatásunk alapvető módszeres elve: minél többet építsünk hallgatóink öntevékenységre. Megfelelő irányítással, kérdésekkel, néhány célszerűen kiválogatott idézetből saját maguk „fedezik fel” mindazokat a törvényszerűségeket, amelyek Palestrina dallamait jellemzik. Hisz’ a „megengedett” dallamközöket csak össze kell gyűjteni, s a „tilosakra” viszont nem találnak példát. Az ug-rások és lépések mennyiségi viszonyait, különleges szabályait is közös erővel állapíthatjuk meg. A népdalelemzések során hallgatóink bizonyos melodikai ismeretekre is szert tettek, amelyeket most gyümölcsöztethetünk. Kerestessünk szekvenciát, egymást kiegészítő, egymásnak megfelelő dallamtagolódást, periodizálást stb. Sok-sok megfigyelési szempontot adhatunk hallgatóinknak, s a vizsgálódások során kapott eredmények mindig közvetlen kapcsolatban vannak az élő zenével. Csak azt ne követeljük tőlük, hogy a megállapított törvényszerűségek ismeretében dallamokat alkossanak. Még az ellenpont tankönyv szerzője is figyelmezteti a tanulót: „Tudnunk kell azonban, hogy a dallamszerkesztés különböző szabályainak ismerete, bár az elindulásnál nélkülözhetetlen, de magában véve mégsem elegendő az alkotáshoz. Mindenki jól érzi, hogy ehhez minden szabályon felül bizonyos magasabb rendű szellemi Erő és a csak keveseknek megadatott külön képességek segítik a szerzőt.” Ehhez még azt fűzném hozzá, hogy bár minden kor alkotói többé-kevésbé ismerték művészetüknek mesterségbeli fogásait — jelen esetben a dallamszerkesztés szabályait — e törvények azonban nem korlátozták kifejezőkészségüket, hanem éppen segítették őket a tökéletes megvalósításában. A XX. sz. emberének ösztönös zeneisége már igen eltávolodott a reneszánsz kor dallamérzékétől. Még a legszívósabbnak mondott ún. melodikus közhelyek sem maradtak meg Palestrina korából. A XVI. sz. dallamainak szabályszerűségei alapján a stílusutánzás hasznos és tanulságos feladat zenészerzőknek, zenetudósoknak, karmestereknek és kórusvezetőknek (esetleg énekeseknek is). Ilyesmit tanárjelölt hallgatóinktól megkövetelni azonban felesleges és túlzás.

Az együtthangzásról szóló fejezetek összefoglalják mindazokat a tudnivalókat, szabályokat, amelyek a többszólamú szerkesztés előfeltételei. Ilyenek pl. a hangközök osztályozása konszonanciákra és disszonanciákra, a helyes és helytelen szólamvezetési lehetőségek, s bizonyos kádenciátípusok. Ezeknek az ismereteknek nagy részét hallgatóink a korabeli szemelvények elemzése révén, önerejükből szerzik meg, a tanár dolga az irányítás, s a kérdés. Mivel a vizsgált zenei anyag nem „tanpélda”, hanem élő művészet, a spontán elemzés során természetesen sok olyasmit is megállapíthatnak hallgatóink, amelyeket az ellenpont tankönyvek később tárgyalnak. Ezért most nézzük tovább, mit gyakoroltat az ellenponttan, s az mennyiben fontos és hasznos hallgatóinknak.

A kontrapunkt tanulmányok fő részének első szakasza az egyidejű mozgással foglalkozik, régi szakkifejezéssel: *nota contra notam*. E szerkesztésmód azt kívánja a tanulótól, hogy a cantus firmus minden egyes hangjával szemben az ellenszólam is csak egy, ugyanolyan hosszúságú hangot énekeljen. Az egyidejű mozgás szerkesztéséhez viszonylag kevés szabályt kell tudni. Vajon miféle logikai gondolatmenettel készítik az ellenpontot tanulók az ilyen egyszerű gyakorlatokat. Kísérletképpen vegyük cantus firmusnak J. J. Fux egyik jón (dúr) dallamát, amelyet Jeppesen is átvett könyvébe:

1. kottaábra

A kontrapunktot tanuló muzsikusok már több mint két évszázadon át szerkesztettek e dallamhoz ellenszólamot. (Mellékesen jegyezzük meg csupán, hogy e tizenkét hangból álló cantus firmus, a benne levő két azonos kis terc ugrás miatt, mintaként aligha nevelő hatású.)

Az ellenszólam kezdőhangját négy lehetőség közül választhatjuk ki:

2. kottaábra

(Kottapéldánkban a c. f. hangjait üres kottafejekkel, az ellenszólamot fekete hangjegyekkel jelöltük. A két szólam hangjainak ritmusértéke természetesen azonos.) A felírt kezdési lehetőség egyaránt jó, bármelyiket választhatjuk az ellenszólam első hangjaként. Legyen kísérleti feladatunk indulása a második példa szerint!

Az ellenpont szabályai a kádenciát is megkötik. Ezek szerint cantus firmusunk utolsó három hangjához ellenszólamként a következő három hangnyi formulák közt választhatunk:

3. kottapélda

Mivel ellenszólamunk kezdőhangját a c. f. kezdőhangja felett egy oktávval választottuk, valószínű, hogy szép dallamot csak úgy tudunk szerkeszteni, ha az ellenszólam zárófordulata is a c. f. felett lesz, tehát a 3. kottapélda első lehetősége szerint.

Gondolatmenetünket most két irányból folytathatjuk: a kezdőhangtól előre, ill. a kádenciától visszafelé. Kóstoljunk bele egy kevésbé mindkettőbe!

A c. f. második hangjához az ellenpont hatféle konszonáns hang közül választhat:

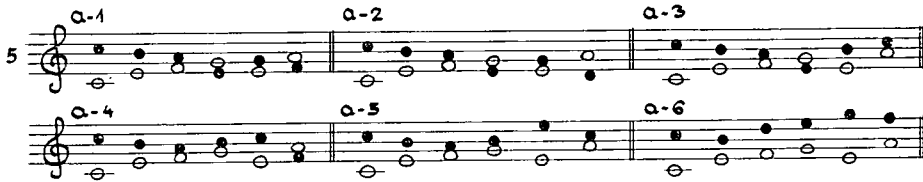
4. kottaábra

Ezek közül a csillaggal jelöltek hibásak, hangismétlés, ill. oktávpárhuzam miatt. Az a), b), c) és d) jelzésű kezdeteket folytassuk külön-külön a c. f. feléig, tehát hat hang hosszúságban!

Az 5. kottapéldában a 4/a kezdet néhány folytatási lehetőségét vizsgálhatjuk.

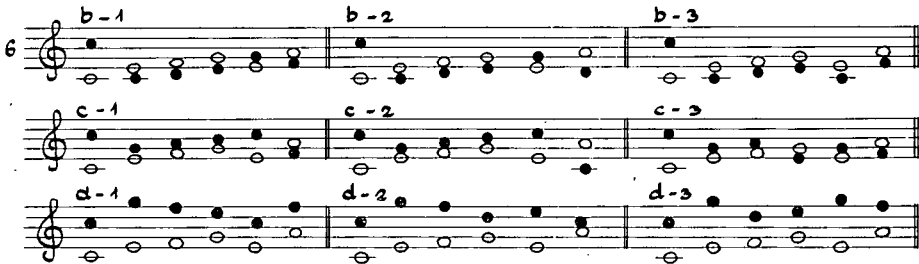
5. kottaábra

A hatféle lehetőség természetesen zeneileg nem azonos értékű. A hat hangból álló dallamok minden hangja különbözik az 1., 2. és 6. példában, a többi esetben csak négy különböző hangmagasságot találunk. Együtthangzás szempontjából legváltozatosabb a 4. példa, amelyben négy különböző intervallum szerepel. Az 1. példában a terc, a 6-ban a szekst szólal meg négyszer, igaz, hogy az 1. példa terchangzásai a szólamkereszteződések miatt nem párhuzamok. A 2. példa dallamvonalában három ugrás követi egymást, a 6. példa egyirányú mozgása esetlen. Ilyen és hasonló kritikai megjegyzéseket kell mérlegelnie annak, aki a kontrapunkt legegyszerűbb szerkesztésmódját gyakorolja. Első lépésként megállapítjuk a lehető konszonáns hangzásokat. Ezek közül kirekesztjük azokat, amelyek hibás szólamvezetéshez vezetnek. A megmaradt lehetőségeket az ellenszólam dallamszerkezete szempontjából vizsgáljuk. Így haladunk hangról-hangra, s sokszor a legjobbnak ígérkező folytatásokat kell elvetnünk, mert a c. f. következő fordulatához az ellenszólamban semmiféle járható utat nem találunk.

A 4. kottapélda b), c) és d) kezdetéhez is szerkeszthető néhány, többé-kevésbé elfogadható folytatás.

6. kottaábra

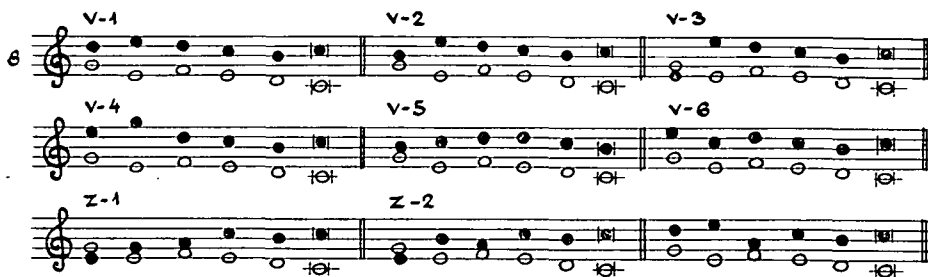
A c. f. első felének ellenpontozási lehetőségeiből az 5. és 6. kottapéldákban már ízelítőt kaptunk. A kadenciáig az ellenszólamból még három hang hiányzik. Ezeket azonban szerkesszük meg a záróformulától visszafelé! A 3. kottapélda első ábráját adottnak tekintve az ellenszólam 9. hangjaként csupán két jó lehetőség van:

7. kottaábra

(Jelöljük ezeket az ábécé utolsó betűivel!) Hosszabbítsuk meg mindkét dallamot visszafelé két-két hanggal, hogy teljessé tegyük az ellenszólam második felét is!

8. kottaára

Elkészítettük tehát külön-külön a c. f. első és második felének ellenszólamát. Kérdés, akad-e az 5. és 6. példában felírt tizenöt kétszólamú részlethez jól illeszkedő folytatás a 8. kottapélda kilenc zárórésze között? Most csupán az a/1-hez keressünk jó csatlakozást! Ilyennek ígérkezik a v/3, z/1 és z/2, mert az f hang után a többi kezdőhangot csak tiltott ugrással érhetjük el. Több-kevesebb keresgéléssel mindegyik kezdethez találhatunk egy-két, vagy több megfelelő folytatást. Feladatunkat tehát sokszorosan megoldottuk. A megoldások között ott találjuk Jeppesen „minta” ellenszólamát is, az a/1 és v/3 összetételében.

Feladatunk megoldásához elsődlegesen zenei készségekre, képességekre nem volt szükség. Bizonyos értelemben olyan logikai műveletet hajtottunk végre, amelyhez épp a legfontosabbnak tartott „belső hallás” semmiféle segítséget nem adott. Nem csoda, ha Németh László a felsőfokú oktatásról írt elképzelésében a kontrapunktnek jelentős és általános gondolkozás-fejlesztő szerepet szánt. Ilyen és hasonló feladatokat akár számítógépbe is betáplálhatunk, legfeljebb a kapott megoldások közül a melodikusan ügyetlen, vagy éppen hibás, valamint a szólamvezetés szempontjából helytelen eseteket kellene kiszűrni. Bár elképzelhető olyan utasításrendszer is, amelyik ezeket kisebb-nagyobb mértékben magába foglalja.

Az ellenpont tankönyvek következő feladatai a megoldás gondolatmenete szempontjából hasonlóak. Az egyidejű mozgás után az ellenszólam felező, harmadoló, negyedelő és hatodoló mozgásai következnek, amelyekben újat csak mindig az együtthangzás konszonáns és disszonáns hangközeinek elhelyezései jelentenek. A helyes szólamvezetés megkööttségei kezdettől kezdve adóttak, szép melódia kialakítására csak egy-egy részletben van lehetőség az egyhangúan kigyózó ellenszólamban. A kontrapunktikus feladatok ritmikus unalmassága a szinkópáló mozgásban bizonyos mértékben enyhül, a ritmikai szabadság azonban csak a szabad mozgásban érvényesül, igaz csupán az ellenpontozó szólamban. Ennyiféle sok és hosszadalmas előgyakorlat után juthat be a tanuló az „ígéret földjére”, a szabad kétszólamú szerkesztéshez, az élő zenéhez, eleven művészethez. Vagy talán még nem? Hisz’ Jeppesen könyvében e fejezet példái elé azt írja, hogy sem Palestrina, sem kortársai műveiben szinte lehetetlen hosszabb kétszólamú epizódokat találni imitáció nélkül. Ezért a kontrapunkt tankönyv írója kénytelen volt a mintaként bemutatott példáit Palestrina motívumaiból maga szerkeszteni.

Jegyzetünk kétszólamú szemelvényeinek zöme imitációval kezdődik. Hallgatóink ezekben a felsorolt kontrapunktikus mozgásokkal csak vegyítve találkozhatnak, hisz’ az élő zenében huzamosabban egyikfajta mozgásforma sem fordul elő. Az egyidejű mozgás hosszú kottaértékekkel felírt gyakorlatainak egy-egy kis részlete a zeneszerzők alkotásaiban esetleg épp rövid ritmusértékekben található meg.

Az elemző munka feladata, hogy a zenei szerkesztés minden mozzanatát feltárja és értelmezze. Ezt követi az ismeretek rendezése, majd begyakorlása az élő zenét legjobban megközelítő formákban. Jegyzetünk első szemelvénye Palestrina egyik nagyobb szabású négyszólamú művének néhány ütemes kétszólamú részlete: „Patrem omnipotentem, factorem coeli et terrae” szöveggel.

9. kottaábra

PALESTRINA

Pa - trem o - mni - po - ten - tem, fa - cto - rem
 coe - li et ter - rae.
 cto - rem coe - li et ter - rae.

Mindenekelőtt énekeljük el két szólamban az idézetet, lehetőleg többször is egymás után! A zenei elemzésben a hallási élmény mindig előzze meg az ész munkáját! Hallgatóink eddig csupán népdalokat elemeztek, a legfőbb újdonság számukra a két szólam dallamának egy időben való hangzása. A logikus gondolkodás azonban az ismertről ismeretlenre való haladást követeli, azért először a két szólam dallamát külön-külön vizsgáljuk. Kezdjük ezt is énekléssel! Egy-egy dallamsor formai tagoltságát a szöveg határozza meg, akárcsak népdalainkban. Mindkét szólam kétsoros szerkezetű (A. B.). A két dallam egymás variánsa, az alsó szólam tiszta kvinttel, tiszta kvarttal mélyebben, majdnem ugyanazt énekli, mint a felső szólam. Ha a két szólamot egymás után énekeljük (a magasabbal kezdve) a négy dallamsor képletét A⁵B⁵AvBv formában írhatnók fel. A kétsoros szöveget tehát mindkét szólam, hangterjedelmének megfelelő magasságban, ugyanarra a dallamra énekli. Az azonos szöveg, azonos dallam elve a kor humanista követelménye. A dallamok két sora nem egyforma hosszú, a zárósorok valamivel hosszabbak. A két sor zenei összetartozását a kezdő és zárófordulatok rímélése erősíti. A dallamok kezdő és záróhangjai:

10. kottaábra

I. II.
 Pa - - - tem, fa - - - rae. Pa - - - tem, fa - - - rae.

A felső szólamban a kvinthang és az alaphang felelnek egymásnak, az alsóban az alaphangról felemelkedő szekundmozgásra az alaphangra ereszkedő szekundlépés. Analóg esetek gyermekdalainkból:

11. kottaábra

11./1. Ég a gyertya ég, El ne alud-jék
A-ki lángot látni akar, Mind le-guggol-jék

11./1. A búza me-ző-ben Háromfé-le virág:
A legel-ső virág A szép bú-za virág.

A kezdő- és zárófordulatok két-két hangját vizsgálva az egymásnak felelő kvintek erősödnek, és az alsó szólam dallamában is megjelennek.

12. kottaábra

12./1. Pa-trem - ten - tem, fa-cto-ter - rae
ter - rae.

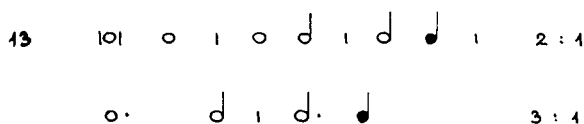
Kvint-, illetve kvartviszonyok: I. a—d, g—c, e—a, II. a—e, a—d, e—h.

A dallamok hangneme mindkét szólamban dúr, ill. ahogy a XVI. században nevezték: jón. A felső szólam ambitusa 1—8., az alsóé VI—4. Az első sorok hangterjedelme kisebb mint a hosszabb második soroké: I. A 3—6., B. 1—8., ill. II. A VI—3., B. VII—5.

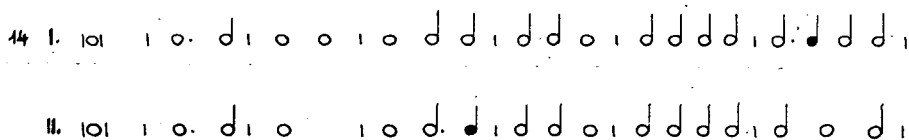
A két szólam mindkét sorának dallamvonalában csak egy-egy csúcspont található, ezek ritmikailag jelentős, hosszú hangok. A csúcspontok elhelyezkedése a kezdő dallamsorokban a záróhanghoz esik közel, a zárósorokban a kezdő hanghoz. A csúcshangok tehát a szólamok teljes dallamában középtájt helyezkednek el, először az alacsonyabb, majd a magasabb. A dallamok legmélyebb hangjai a csúcshangokkal szinte ellentétes törvényszerűséget mutatnak: a kezdő dallamsorokban, elől a záró dallamsorokban a végén vannak. A csúcshangokat minden esetben fokozatosan, lépésszerűen érjük el, a legmélyebb hangra kétszer is lefelé ugrunk (az A sorokban). A csúcshangokra való kapaszkodás egyirányú szekundmozgása három ízben tiszta kvart, egyszer tiszta kvint terjedelmű (MI—LÁ, SZÓ—DÓ, RE—SZÓ, ill. LÁ—MI). Az első, vagyis az alacsonyabb csúcshang elérése, mintegy előkészítése a magasabb csúcsra való jutásnak. Az első sorok csúcshangjairól való leereszkedés mindössze egy hangnyi. A második csúcsponttól való alászállás mindkét szólamban hosszadalmas. A felső szólam második csúcsa egyszersmind a teljes zenei anyag legmagasabb hangja. A leereszkedés vonalát itt egy ugrás, majd ezt követő visszafordulás töri meg,

A dallam leírásához tartozik még a hangközök vizsgálata. Fő dallamalkotó elem a szekund, amelyből minden irányban sokat találhatunk. A szekundok több helyen láncolatot alkotnak: háromszor tiszta kvart, egyszer tiszta kvint hosszúságban felfelé, kétszer nagy, ill. kis szekszt hosszúságban lefelé. A hosszabb, azonos irányú szekundmenetek egyhangúságát a hangok ritmusértékeinek különbözőségei enyhítik. A szekundláncolatok hosszú értékű hangon kezdődnek vagy végződnek. A két dallamban mindössze három ugrás van, mindhárom ugrás lefelé kis, ill. nagy terc. Mindkét szólam tercugrással kezdődik. Ugrás után a dallam ellenkező irányban szekundmozgással, az ugrás kezdőhangját is áthaladva folytatódik. A harmadik tercugrás a csúcshangról való leereszkedés része. Ezt az ugrást azonos irányú szekundlépés előzi meg, de ugrás után a dallam az ugrás irányával ellentétesen fordul, igaz, csak egy szekundlépés erejéig. A három primmozgás közül kettő holt hangköz, a két dallamsor között, a harmadik a felső szólamot kezdő kis tercugrást követi. A két azonos magasságú hang közül a második rövidebb és súlytalan helyen áll.

13. kottaábra

14. kottaábra

(Az alsó szólamot önálló ütemrendbe helyeztük át.) Megfigyelhetjük, hogy ahány ütem, annyiféle, sőt a két szólam 7—7 üteméből 3 eltér egymástól. Az alsó szólamban egy szinkópát is találunk, ez a záróhangot előzi meg. Összegezve megállapíthatjuk, hogy idézetünk ritmikus rendjére a fokozatos és arányos felépítés és nagy változatosság jellemző. Bizonyos párhuzam észlelhető a melódiavonal mozgása és a ritmusértékek hossza között: a mélyben és a csúcson hosszabb hangok, felfelé menetben rövidebbek, s lefelé a legrövidebb hangok helyezkednek el.

Hallgatóink jónéhány idézetből hasonlóképpen gyűjtik össze a Palestrina dallamokra vonatkozó tudnivalókat. A dallam és a szöveg összefüggéseit nem vizsgáljuk (nyelvi akadályok miatt), de ez zenei szempontból nem elsődleges szempont. Személyünkben azonban a szöveg mondanivalójának zenei kifejezése is érdekes. A dallam első fele megszólítás, a névhez kerül a két leghosszabb hang: „*Patrem*”, s az utána következő jelzőre, — a „*omnipotentem*”-ra az első emelkedés. A legmagasabb hangokat a „*coeli*”, szóra, a legmélyebbeket a „*terrae*” szóra énekelték. S a teremtés, alkotás fogalmában benne van a felfelé törekvés, a „*factorem*” szót énekelve érjük el a csúcshangokat. Az ilyesfajta zenei szemléletesség műzenei sajátosság.

Eddigi elemzésünk javarészt külön-külön egy-egy szólam dallamára vonatkozott. Következő megfigyeléseink már a kétszólamúságot célozzák. Tudjuk, hogy a két szólam dallama egymás variánsa, a kezdő szólam dallamát a második szólam valamivel később és más hangról kezdve utánozza. Az utánzó, imitációs technika a klasszikus polifónia legjellemzőbb és leghatásosabb kifejező eszköze. A második szólam egy kvinttel mélyebben lép be, tehát alsó kvintválaszt ad. Ha a két szólam dallama egyszerre indulna, kvint, ill. kvartpárhuzamokból álló organumot alkotnának, amely szinte a záróhangig folytatódna:

15. kottaábra

A többszólamúság első kísérletei hatásukat egészen az első klasszicizmusig éreztetik, csak éppen a merev kvint- és kvartpárhuzamok helyébe, egymást kvinttel, ill. kvarttal utánzó dallamok léptek, s az együtthangzó intervallumok mások lettek.

Hasonlítsuk össze a két szólam dallamát! Állapítsuk meg pontosan a különbözőségeket, s próbáljunk választ adni ezek okára! A kezdő sorok dallamvonalai egy helyütt térnek el, a tercugrás után a felső szólam prímmozgást végez, az alsó szólam szekundot. E miatt a két dallamsor hangkészlete is különböző, a felsőé MI-tetrachord, az alsóé LA-pentachord. A záró sorok már több mindenben különböznek egymástól. A felső szólam dallama hosszabb, hangterjedelme nagyobb, dallamvonalát ugrás szakítja meg, ritmikája két helyütt is lényegesen eltérő. Írjuk fel a kezdő sorokat végig pontos kvintválaszban, az alsó szólam dallama tehát ugyanolyan legyen, mint a felsőé!

Az eléneklés során érezzük, hogy az így keletkezett együtthangzó intervallumok érdekesebbek, rosszabbul szólnak mint az eredetiben. Vizsgáljuk meg, miféle változá-

16. kottaábra

sok történtek az együtthangzásban! Három helyen figyelhető meg új intervallum: a harmadik ütem 2. és 3. hangköze szeksztt helyett szeptim, a negyedik ütem 1. hangköze terc helyett tiszta kvart. (A negyedik eltérés lényegében nem ad új hangzást. A harmadik ütem negyedik intervalluma ugyan az eredetiben tiszta kvint volt, s ez most elmaradt. A helyébe került „c—a” szeksztt azonban az eredeti imitációban is megvan, csak egy hangzással hamarabb.) Mindezekből arra lehet következtetni, hogy az együtthangzó szeksztteket és terceket Palestrina jónak tartotta, míg a szeptimeket és a tiszta kvartot rossznak, máskülönben nem lett volna oka a kvintválaszt kvartválasszá változtatni.

A záró sor imitációja azonnal kvarttal mélyebben kezd. Milyen összhangzások keletkeznének kvintválasz esetén?

17. kottaábra

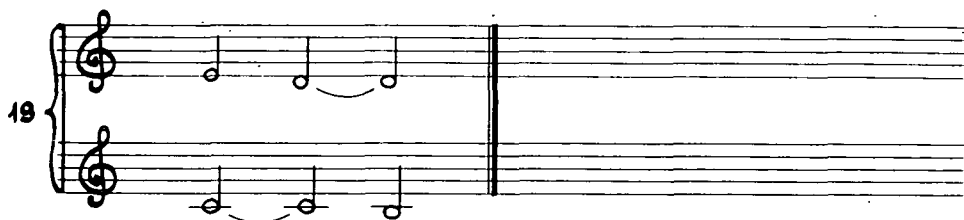
A két szólam együttes éneklése ebben az esetben még több csúnya hangzást eredményez. Szekszttek helyett itt is szeptimek, terc helyett bővített kvart, majd tiszta kvart, prím helyett szekund intervallumok szólalnak meg egyidejűleg. (Az eredeti imitációból egy tiszta kvint együtthangzás itt is elmarad, helyébe azonban szintén olyan szeksztt — „e—c” lép, amely az eredetiben is szólt már. A záró sorok imitációs változásai megerősítik és kibővítik előbbi megállapításainkat, hogy ti. Palestrina szerint, melyek a jók és melyek a rosszul együtthangzó intervallumok. Jók tehát: a tercek, a szekszttek, a tiszta kvint és a tiszta prím. Rosszak: a szekundok, a szeptimek, a tiszta és a bővített kvart. Ha a szemelvényt az együtthangzó intervallumok szempontjából végig megvizsgáljuk, valóban csak a fent felsorolt jókat találjuk. Egyetlen egy kivétel van csupán, az utolsó ütem szekundhangzása. Amikor az erőltetett kvintválaszokat énekeltük, a rossz hangzások kivétel nélkül feltűnően kellemetlenek voltak. Ez a szekundsúrlódás viszont beleolvad a hangzás folyamatába. Mi lehet ennek oka? Az utolsó előtti ütemben a két szólam tercpárhuzamban énekel, amelyet épp e szekund szakít meg, majd újra terchangzás következik. Elképzelhető a tercpárhuzam egészen a záró prímhangzásig:

18. kottaábra

A két szólam összezsenedülése így is szép, a befejezés is jól szól. Palestrina e merev tercpárhuzamot akként bontja meg, hogy az alsó szólam egyik hangját tovább énekelte, majd a felső szólam megvárja, míg az alsó szólam „elkészve” lelép a tercre. Hallgatóink előtt bizonyára nem ismeretlenek e kifejezések: konszonancia, disszonancia. Szemelvényünk imitációs változatai alapján következtettünk a Palestrina-stílus konszonáns és disszonáns hangközeire. Azt tapasztaltuk, hogy konszonancia bármikor megszólalhat, disszonancia pedig csak bizonyos körülmények között. Próbáljuk részletezni idézetünk disszonáns hangközének körülményeit!

19. kottaábra

A szekund disszonanciát két hang alkotja, a felső szólam „d” és az alsó szólam „c” hangja. Ezek közül a „c” már előzőleg is szólt, a „d”-re pedig a dallam lépészerűen ereszkedik lefelé. A disszonáns hangzás úgy szűnik meg, hogy az a hang, amely már a disszonancia előtt is szólt, lépészerűen lefelé halad, a disszonanciát előidéző újabb hang pedig továbbra is hangzik. Mindazt, ami a disszonancia előtt szól és a disszonanciával összefüggésbe hozható, *előkészítés*-nek nevezhetjük. Példánkban ezek a terc hangköz, a terc mélyebbik hangjának átkötése a disszonanciába, a terc magasabb hangjának szekundmozgása lefelé. Mindazt, ami a disszonancia után hangzik és a disszonáns hangzás megszűntét okozza, *feloldás*nak nevezhetjük. Idézetünkben ez is terc hangköz, amelynek magasabb hangját a disszonanciából átkötöttük, a mélyebbik hangot pedig szekundlépéssel értük el. Időtartam szempontjából a disszonancia előkészítése, a disszonáns hangzás és a disszonancia feloldása azonos hosszúságot mutatnak.

Hallgatóink figyelmét felhívhatjuk még arra is, hogy a disszonancia feloldása után a záróhangzás következik, tehát e disszonancia tulajdonképpen zárófordulat, a kádencia szerves része. Végignézhetünk jónéhány szemelvényt, mindegyikben ugyanezt, vagy bizonyos módosítással ehhez hasonlót tapasztalhatunk.

Szemelvényünk dallami és együtthangzási elemzése után figyeljük meg a szólamok mozgásának egymáshoz való viszonyát! Zenei példától függetlenül megkérdezhetjük hallgatóinkat: hányféleképpen tudják elképzelni két szólam egymáshoz viszonyított mozgását? A helyes válaszokat a következőkben foglaljuk össze:

1. a két szólam egy irányban mozog;
2. a két szólam ellentétes irányban halad;

3. csak az egyik szólam mozog, a másik áll. Mindhárom mozgásfajta osztályozása tovább finomítható, de e részletezésre majd a gyakorlati zene adjon példát. Szemelvényünk két szólamának egyirányú mozgásai:

21. kottaábra

Ezek, véletlenül, az egyirányú mozgás egyfajta típusát mutatják be, a párhuzamos mozgást. E néhány esetből a Palestrina-stílusra általánosíthatunk is: a párhuzamos mozgás csak terc és szekst hangközökből állhat. Közölhetjük mindjárt hallgatóinkkal, hogy a többszólamúság korai műveiben szinte egyeduralkodó kvart- és kvint-párhuzamok a XVI. században épp a tiltott szólammozgások közé tartoztak. Ehhez hozzátehetjük, hogy a kvartpárhuzamok csak a kétszólamú szerkesztésben tiltottak.

Írjuk ki és vizsgáljuk meg idézetünk szólamainak ellenmozgásos részleteit!

22. kottaábra

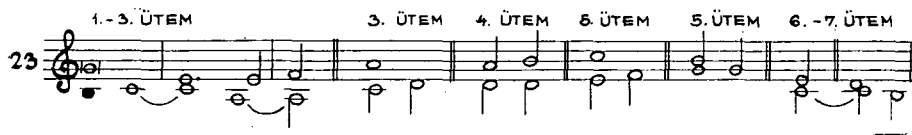
A két szólam ellenmozgásában kétféle eset lehetséges:

1. a két szólam dallama közeledik egymáshoz, tehát nagyobb intervallum után kisebb következik;

2. az előző ellentéte, a két szólam távolodása, amikor a kisebb hangköz után a nagyobbik jön. Szemelvényünkre mindkettőből akad példa. A szereplő hangközök: tiszta kvint, terc és prím. Az ellenmozgás minden szólamban szekundlépéssel történik.

Írjuk ki idézetünkből azokat a részeket, amelyekben az egyik szólam tartott hangjával szemben a másik szólam mozog!

23. kottaábra

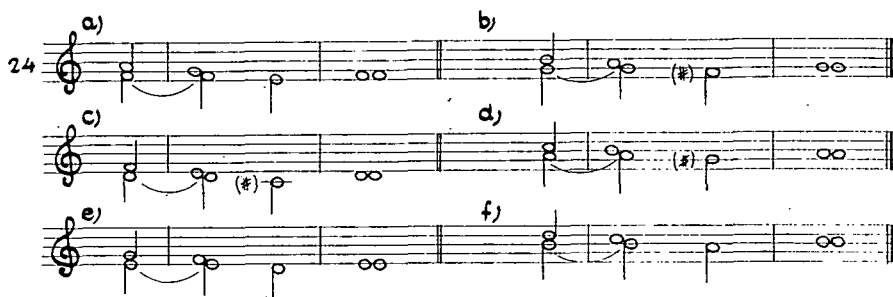
Két szólam mozgásának ezt a formáját oldalmozgásnak nevezzük. Az oldalmozgás is kétféle lehet, közeledő, ill. távolodó, mindkettőre van példánk. Szemelvényünk elején és végén az oldalmozgások egymásba kapcsolódnak. Az összes dallamugrás oldalmozgásban található, ezek tiszta kvint és terc hangközöket, ill. terc és prím

hangközöket hoznak létre. A szekundlépéses oldalmozgások többnyire tiszta kvint és székszt intervallumokat alkotnak. A kádenciális szekund disszonanciát két oldalmozgás veszi körül, az előkészítő terc hangközről a disszonanciára, valamint a disszonáns szekundról a feloldó tercre, a dallamlépések oldalmozgásban történnek.

Keressük meg idézetünkben azokat a részleteket, amelyeket az ellenpont tan-
könyvek tárgyalnak. Egyidejű mozgások a 21. és 22. kottapéldák párhuzamos, ill.
ellenmozgásai. Felező mozgások a 23. kottaábra közbülső példái. Harmadoló, ne-
gyedelő, hatodoló mozgások idézetünkben nem találhatók. Szinkópáló mozgások a
23. kottaábra első és utolsó példája, tehát azok, amelyekben ütemvonalon átkötött
hangok vannak.

Az első Palestrina-szemelvény elemzéséből szerzett elméleti ismereteket még jó-
néhány idézet részletes vizsgálatával kell megerősíteni, kiegészíteni és bővíteni.
Az újabb elemzések bizonyos részleteit otthoni feladatként is kijelölhetjük, s csak
azokat tárgyaljuk az órákon, amelyek valami új ismeretet adnak, vagy amelyekben a
már ismert jelenségek kivételes, különleges formában jelentkeznek. Az ismeretek
elmélyítését célzó gyakorlatok egy részét az elemzett szemelvényekből vezethetjük le.
Pl. Palestrina idézetünk zárófordulata mintájára írjanak hallgatóink szekund disszo-
nanciás kádenciafordulatokat más hangokról is!

24. kottaábra

A 24/a. példa hangzásban pontosan megegyezik idézetünk kádenciájával, elkép-
zelhető tehát egy lid hangnemű kétszólamú darab zárófordulatának. A 24/b. példának
már csak a felső szólama hangzik úgy, mint szemelvényünk vége, az alsó szólam utolsó
előtti hangja nagy szekunddal mélyebb, mint a finális, a hangnem alaphangja. A záró-
jelbe tett kereszt ezt a különbséget érzékelteti. A 24/c. és 24/d. példákban az alsó
szólam a 24/b-vel egyező, a felső szólam mindössze a disszonáns hangközre lépő
szekund nagyságában tér el. A különböző hangok a hangnem terchangjai, dórban *FÁ*,
eolban *DÓ*, tehát tonalitás szempontjából jelentős hangok, ezek módosítása zárró-
fordulatban a hangnem megváltoztatását jelentenék. A 24/e. és 24/f. azonos hang-
zású példák. Ezekben az alsó szólam utolsó előtti hangjának módosításai a felső
szólammal együtt szűkített terc intervallumot (*disz-f*, *áisz-c*) hoznának létre, már-
pedig eddig semmiféle szűkített hangközt nem tapasztaltunk a Palestrina-stílus-
ban. Mindkét kádenciának az eddigiektől eltérő jellegzetessége, hogy a felső szólam
kis szekunddal ereszkedik a záróhangra. Egy másik egyszerű feladat a zárófordulat
szólamainak cseréjét célozza:

25. kottaábra

A szólamcsere az együtthangzó intervallumok megfordítását jelenti. A tercek helyett szeksztek, a szekund disszonzancia helyett szeptim, a záró tiszta prím helyett tiszta oktáv szól. Az így keletkezett kádencia-típus is gyakori a Palestrina-stílusban. (Felírathatjuk szólamcserével a 24. kottapélda feladatait is.)

Terjesszük ki a szólamok cseréjét a teljes záró dallamsorokra, azaz alsó kvart imitáció helyett felső kvintválaszt alkalmazzunk! (Az új felső szólam magas hangjai miatt transzponáljuk e részletet át „g” DO-ba!)

26. kottaábra

Az intervallum megfordítások egy helyütt jelentenek csak újat, a felső szólam 3. hangja az alatta levő hanggal tiszta kvartot alkot. Tudjuk már, hogy a tiszta kvart disszonzáns hangköz. Itt rámutathatunk, hogy a tiszta kvartot mint átmenő disszonzanciát alkalmazzuk, s ez viszonylagos súlytalan helyen, a Palestrina stílusban gyakori. A szólamcserével létrehozott imitáció eléneklése is ezt bizonyítja.

Megkísérélhetjük a kezdő sorok imitációjának szólamcseréjét is. Az alsó kvint válasz szólamcsere esetén felső kvart válasszá válik, ez azonban eleve nem jó, hisz disszonzanciával nem kezdődhet egy mű.

27. kottaábra

A felső szólam második hangja hasonlóan rossz együtthangzást eredményez. A 3. ütemtől meginduló tercparhuzamok már elfogadhatók, s az ütem végén levő átmenő kvartdisszonzancia is jó. A kezdő sorok imitációjában a szólamcsere tehát nem lehetséges. Próbálkozzunk talán felső kvint válasszal!

A belépés természetesen jól hangzik. A 2. ütem elején levő szeptim disszonzancia előkészítése is elfogadható, a feloldása azonban már rossz, mert a felső szólam nem lépe sszerűen oldja a disszonzanciát. A tercugrást azonban szekundlépéssel át lehet hidalni (természetesen mindkét szólamban), s így a disszonzancia feloldása jó lesz.

28/a. kottapéllda

Az imitáció további része a 3. ütemben meginduló kvartpárhuzamok miatt rémesen hangzik. Némileg javíthat az együtthangzáson, ha a felső szólam pontos kvintválaszt ad, azaz a prím mozgást is utánozza:

28/b. kottaábra

A csillaggal jelzett bővített kvart disszonancia azonban rossz, mert ugyan átmenő jellegű, de viszonylag súlyos helyen van. Szerencsésebb tehát, ha az alsó szólam dallamát változtatjuk meg, s a prím mozgás helyébe szekund lépést írunk, s ezt imitáljuk.

28/c. kottaábra

Ekkor a 2. ütem végén levő bővített kvart disszonancia, a Palestrina-stílus szempontjából elfogadható, mert viszonylag súlytalan s átmenő jellegű. Ugyanilyen a 3. ütem végén levő tiszta kvart is. A két szólam együtthangzását azonban úgy javítottuk, hogy az alsó szólam dallama vált hibássá, a „h” felső váltóhang miatt. Ha a „h” helyett a Palestrina-melódiákban szokásos „b” módosított hangot énekeljük, akkor viszont a két szólamban egymás közelébe kerülő „h” és „b” zavarják a jó hangzást.

28/d. kottaábra

Hogyan lehet ezt elkerülni? Egyszerűen úgy, hogy a felső szólamban is „b” kerüljön. Igen ám, de az a „b”, az alsó szólam „é” hangjával szűkített kvintet szolgált meg, tehát az „é”-t is „esz”-re kell módosítani.

28/e. kottaábra

A módosított hangok természetesen megváltoztatták az imitáció hangnemét. Az alsó szólamot most már *RE*, a felső szólamot *LÁ* kezdőhanggal kell szolmizálnunk. Ebben az esetben egy b előjegyzést kell kiírunk, s az alsó szólam „esz” hangját *TÁ*-nak, a felső szólam „é” hangjait *TI*-nek szolmizáljuk. A 28/e. példa hangkészlete

tehát nyolcfokú, a diatónia *TÁ*-val bővül. Ez a hangkészlet a Palestrina-stílusban általános.

Hallgatóink Palestrina-imitációinak szólamcserés kísérletezései közben szinte játékosan szereznek kontrapunktikai, stíluskritikai jártasságot. Amikor a 26. kottapéldában a szólamcsere azonnal helyes megoldáshoz vezetett, tulajdonképpen a kettős ellenponttal ismerkedtek meg, s csodálták Palestrina kétszólamú leleményét: bármelyik szólam, bármelyik dallamot énekelheti. A 27. és 28. kottapéldák buktatói pedig azt mutatták, hogy Palestrina az adott dallamnak megtalálta szinte egyetlen imitációs lehetőségét.

Hasznos és játékos feladat az imitációk transzformálása is, tehát annak a megvizsgálása, hogy az adott zenei anyag más hangnemben is kielégítő hangzást ad-e. (E művelet nem tévesztendő össze a transzponálással, hisz' tudjuk, hogy abban a zenei szerkezet megmarad, csupán a hangmagasságok változnak.) A transzformálást kétféleképpen végezhetjük:

29. kottaára

1. a két szólamot feljebb vagy lejjebb helyezzük anélkül, hogy az előjegyzést megváltoztatónk; pl. szemelvényünket *c*-jón hangnemből *d*-dórba, *é*-frigbe, *f*-lidbe, *g*-mixolidbe vagy *a*-eolba írhatjuk át;

2. a két szólamot az eredeti hangon kezdjük, de az előjegyzést mindig megváltoztatjuk; pl. az előjegyzés nélküli *c*-jón hangnemből 1 kereszt előjegyzéssel *c*-lid: 1 b-vel *c*-mixolid, 2 b-vel *c*-dór, 3 b-vel *c*-eol és 4 b-vel *c*-frig keletkezik.

Mivel szemelvényünk két imitációból áll, alkalmazzuk mindkét transzformálási módot!

A jón hangnemhez felépítésben, szerkezetben legközelebb a lid hangnem áll. Kezdjük tehát az első imitáció transzformálását egy tiszta kvarttal magasabban!

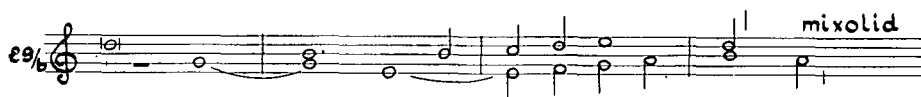
29/a. kottaára

Az egyetlen szerkezeti változást a 3. ütemben a felső szólam első hangja okozza, azonban ez sem melodikusan, sem együtthangzásban nem kifogásolható.

A mixolid transzformáció alsó szólamának dallamában a stílusban nem szokásos *TI* felső váltóhangot találjuk.

29/b. kottaára

Ugyanezt tapasztaltuk a 28/c. kottapéldában is.

A szemelvény dór változata már együtthangzásban is, melódiában is hibás.

29/c. kottaábra

A 2. ütem második felében szűkített kvintre ugrik az alsó szólam, a felső szólamban a már kifogásolt *TI* felső váltóhangot halljuk. Mindkét hiba *b* módosítással kijavítható, ez azonban már *eol* hangnemet jelent.

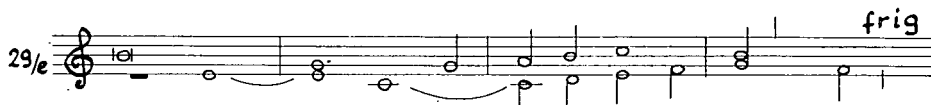
29/d. kottaábra

Az *eol* transzformációban csak az alsó szólam *TI* végződése furcsa. A dallam előzőleg *ui. FA*-tól haladt felfelé lépcsőzetesen, s bár a *DÓ*-t elérte, de visszafordult *TI*-re és ott is maradt abba, a „diabolus musicae” közelsége nagyon érezhető.

A frig változatban is ott settenkedik a „zene ördöge”, mert bár a két szólam dallama külön-külön, s az együttes hangzás is kielégítő, a felső szólam záróhangja *TI*, az alsó szólamé *FA*.

29/e. kottaábra

Igaz viszont, hogy ez a tritonus kicsengés az újabb imitáció kapcsolódásával veszít erejéből. Idézetünk második imitációjának *lid* változatában tovább kísért a bővített kvart.

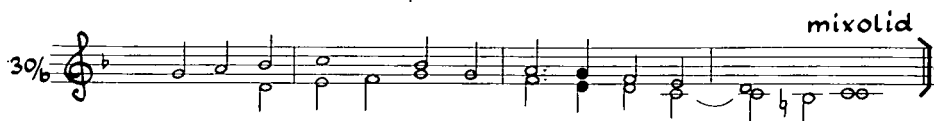
30/a. kottaábra

Az első két ütem minden szempontból kifogástalan. A felső szólam lépcsőzetesen ereszkedő dallama azonban a Palestrina-stílus szellemében *TI-LÁ-SZÓ-FÁ* nagyszekundmenettel nem zárható le. Ilyenkor a *TI*-t módosítják, vagyis a *lid* dallamosság helyébe jön dallamosság kerül. Az alsó szólamban a *MI* alsó váltóhang valamelyest enyhít a tritonus hangzáson.

A mixolid változat is jó.

30/b. kottaábra

A zárlatban alkalmazott *diézis*-ről hallgatóink a transzformációk gyakorlásakor már tudnak.

A dór változat felső szólamának dallamában rosszul hangzó *TI* felső váltóhang van.

30/c. kottaábra

Módosítással ez javítható, ezért már a következő eol transzformáció kifogástalan.

30/d. kottaábra

A frig változatban az imitáció kezdete hibás, az alsó szólam bővített kvart választ ad.

30/e. kottaábra

Az alsó szólam dallamában még *TI* felső váltóhang is van, amely még módosítással sem javítható a másik szólam miatt, ott ugyanis a *TA* okozna melodikus hibát.

Az elméleti ismeretek elmélyítésének, tudatosításának másik játékos módja, amikor a hallgatónak az imitáció egyik szólamából kell a másikat megszerkesztenie. Eleinte megmondjuk, hogy milyen imitációról van szó, s a hiányzó szólam ritmusát is megadjuk.

31. kottaábra

Az alsó szólam kvinttel mélyebben, a megadott helyen lép be. E példában az utánzás elég sokáig pontos, hallgatóink azonban ezt előre nem tudhatják. Az ő feladatuk az állandó ellenőrzés: lehetséges-e még az éppen következő hang az együtt-hangzás és a szólamvezetés szempontjából.

31/a. kottaábra

Az alsó szólam 2. és 4. hangja átmenő disszonancia, akárcsak a 3. ütemben a felső szólam „c”-je. A 4. és 6. ütem elején szabályszerűen előkészített és feloldott szeptim disszonancia szól. Az 5. ütemben csak egy átmenő disszonancia van, a felső szólam „d” hangja. A felső szólam utánzása melodikailag végig lehetséges, csupán az utolsó két hang ritmikáját kell megváltoztatni. Ez azonban már nem okozhat nehézséget hallgatóinknak, mert a különböző kétszólamú kádenciatípusokat alaposan ismerniük kell. Ezért nem akadhatnak fenn a 6. ütem első disszonanciájának előlegezett feloldásán sem.

Egy fokkal nehezebb az ilyen feladat, ha csak az utánzó szólamot adjuk meg.

32. kottaábra

A felső szólam kvint választ adott, a csillaggal jelzett hang mindkét szólamban alsó váltóhangos disszonancia. Ennyi tájékoztatást kapnak hallgatóink. Az alsó szólam dallama egy negyeddel előbb jár, mint a felső. A kezdőhang megállapítása után hangról hangra ellenőrizzük, lehet-e kvinttel mélyebben leírni a felső szólam dallamát.

32/a. kottaábra

A két szólam 4. hangja hosszúságban különbözik, innen kezdve a két szólam dallamának eltolódása két negyedre növekszik. A 2. és 3. ütemben megjelennek az alsó váltóhangos disszonanciák, az egyik szeptim, a másik szekund hangközt szólaltat meg. A pontos másolás a 4. ütemig tarthat, ez azonban már a frig kádencia része, s hallgatóink előtt ismert formula.

Bemutatott példáinknál természetesen nehezebbek, fogósabbak is akadnak. A feladatok megoldásának első része az imitáció kidolgozása, ameddig csak a pontos utánzást a két szólam együtthangzása megengedi. Az utánzás ott válik problematikus, ha valamilyen ok miatt nem pontos, mint pl. a részletesen elemzett Palestrina szemelvényünkben. Viszont ezek a legtanulságosabbak is, mert egyfelől észre kell vennünk a pontos imitáció okozta hibát, másfelől gondolkoznunk kell azon, hogyan változtassuk meg a válaszoló dallamot.

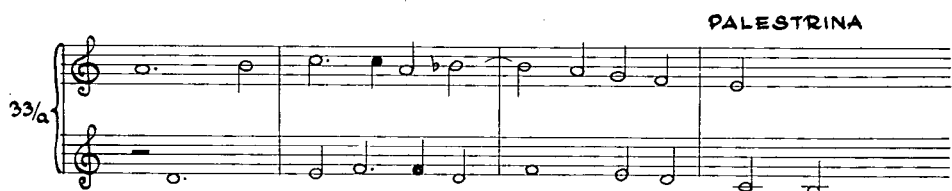
A következő kis imitációban például a pontos utánzás a 3. ütemtől hibás hangzásokhoz vezet.

33. kottaábra

Az első intervallum szűkített kvint, utána kvartpárhuzamok következnek. Ha az alsó szólamban módosítást alkalmaznánk (*é* helyett *esz*), akkor ugyan tiszta kvint keletkeznék, de a kvartok továbbra is megmaradnának, (nem beszélve arról, hogy a Palestrina-stílus hangkészletét is átlépnénk). A helyes megoldás a kvartimitációra való áttérés, ekkor a 3. ütem elején helyesen előkészített és feloldott tiszta kvart disszonancia szól, s utána párhuzamos tercek sorakoznak.

33/a. kottaábra

E kottaábra fölé már oda lehet írni Palestrina nevét. Ha a feladat megoldása során az imitálás nem folytatható, ajánlatos a kádenciát elkészíteni, hisz' az néhány alaptípusra visszavezethető. Ezután próbálkozzunk a két, biztosan jó részlet egybekapcsolásaival. Sokszor előfordul, hogy erre több jó lehetőség is van, lehetséges azonban, hogy hallgatóink itt csúnya hibákat vétenek. Ezt nem szabad szigorúan megítélnünk, hisz' önálló szerkesztésre még nem lehetnek képesek. Annál nagyobb az örömük, ha rátalálnak az igazira.

Új gondot jelent e feladatrendszerben, ha csupán a kezdőhangot adjuk meg, s a másik szólam ritmusát is meg kell fejteni.

34. kottaábra

Az alsó szólam hét hangban pontosan követhető, a felső szólam 7. hangja nem lehet „d”, előkészítetlen szeptim disszonancia miatt. Az egyetlen jó folytatás a „c”, amely átköthető, s utána már csak valamelyik kádencia formula következik. Palestrina a legegyszerűbbet választotta.

34/a. kottaábra

Ez a fajta feladat is nehezebb, ha az utánzó szólamot adjuk meg.

Végül olyan gyakorlatokat is végeznek hallgatóink, amelyekben a hiányzó szólamot teljesen önállóan kell megszerkeszteniök. Eleinte ezek is igen könnyűek.

35. kottaábra

Az első (s talán egyetlen) probléma: hol lép be az alsó szólam? A kezdő „f” brevis elég sok helyen megszólalhat, az utána következő „g” semibrevis lesz tehát az irányadó. Keresni kell a felső szólam hangjai közt olyat, amely ezzel a „g”-vel konzonáns hangközt ad. A 2. ütem kezdetén levő felső „d” ilyen ugyan, de ezt csak kvintpárhuzammal érhetjük el, s az imitációra se marad hely. A 3. ütem negyed figurációja alatt sem állhat „g”, mert az „f” szeptimhang ugrással „oldódik”. A 4. ütem elejére elhelyezhető, mert az „e”-vel is, „d”-vel is konzonáns hangközt alkot. Az alsó szólam kezdő „f” hangja ekkor a 3. ütem elejére kerül, felette majd minden hang konzonáns, az „e” átmenő disszonancia. Az utánzás a továbbiakban is pontos lehet, az 5. ütemben a negyedértékű „a” átmenő disszonancia, a 6. ütem végén pedig már a kádenciális disszonancia előkészítése hangzik, amely után a zárlat felírása rutinmunka.

35/a. kottaábra

Ha az imitáció utánzó szólamát adjuk meg, akkor a feladat itt is fogósabbá válik. Sok fejtörést okozhat a következő gyakorlat megoldása (még akkor is, ha esetleg a belépés helyét is megadjuk).

36. kottaábra

Már az is kérdéses, hogy a hiányzó szólam a megadottnál magasabb-e avagy mélyebb. Próbáljunk először felső kvint- vagy kvart-választ adni! Sem „a”-val, sem „g”-vel nem tudunk sehol sem kezdeni. Ugyanez vonatkozik esetleges alsó kvint-, vagy kvart imitációra. Bármilyen egyszerű lesz majd a megfejtés, a megszokottól való eltérés a hallgatók többségét feladásra kényszeríti. Ha viszont arra hívjuk fel figyelmüket, hogy nemcsak kvint-, vagy kvart utánzás lehetséges, hamar rájöhetnek, hogy itt prím imitáció van. Ezért olyan „furcsa” a megadott dallam felépítése. A második szólam a 3. ütemben lép be, s csupán öt hangban utánozza az elsőt. Az „f”-től felfelé már nem folytathatja az imitálást, mert a felső szólammal prímpárhuzamban haladna. Ezért a záró fordulatig vagy kitartjuk az „f”-t, (mint ahogy Palestrina művében van):

36/a. kottaábra

vagy lefelé kanyaríthatjuk a dallamot, például:

36/b. kottaábra

Ebben az esetben az alsó szólamban talán túl sok „d” lesz.

Az eddig ismertetett és hasonló feladatok megoldása révén hallgatóink bizonyos jártasságot szereznek a Palestrina stílus dallam- és összhangvilágában. Ezek alapján képesek a XVI. sz. zeneműveit a régibb, vagy újabb korok alkotásaitól stílusjegyek alapján megkülönböztetni. Betekintést nyernek egy klasszikus stílus zeneszerzőinek alkotóműhelyébe, s szinte famulusként utánozzák a mestereket a komponálás egy-egy részletében. A tanulás során sohasem szakadnak el a remekművektől, ismereteiket nem az oktató pedagógustól, hanem a zenetörténet legnagyobbjaitól kapják. Hallgatóinkban tudatosítani kell, hogy a zene szellemét kottából énekelve, hangszeren játszva és hallgatva kell megismerniök, nem pedig szavakból, leírásokból olvasva.

АНАЛИЗ И ПРАКТИКА ТЕОРИИ МУЗЫКИ ИНСТИТУТСКОГО ОБУЧЕНИЯ ВО II. СЕМЕСТРЕ

Б. Аваши

Реформная программа институтского обучения теории музыки во II—III. семестрах предписывает обучение классической вокальной полифонии XVI. века. Эту дисциплину в консерватории ведут под названием „контрапункт”. Имеющиеся учебники (и венгерского автора Артура Хармат, и датчанина Knud Jeppesen-a) требуют большей предварительной подготовки от учащихся, чем могут иметь студенты пединститута. Упражнения по контрапункту однако, особенно вначале, требуют решения таких логических задач, к которым не нужны музыкальные навыки. Эти задачи очень далеки от живой музыки, от настоящего духа музыкальных произведений. Принимая всё это во внимание, мы начинаем институтское обучение теории музыки во II. семестре с анализа двуголосных произведений мастеров XVI. века. В ходе анализов с помощью преподавателей студенты в самостоятельной работе получают информации по мелодике, созвучию, голосоведению и форме. Углубление и закрепление пройденного материала тоже связаны с произведениями мастеров XVI. века. Замена голосов, трансформация произведений ведут к новому музыкальному материалу. Что какие из этих хорошие и какие плохие — это определяют студенты. Исправление неправильных частей тоже студенты предлагают, они подискивают новые решения. Поучительная и забавляющая задача подготовка имитации на основе данного голоса. Из таких можно составить целый ряд.

ANALYSE UND ÜBUNG IM II. SEMESTER DES MUSIKTHEORETISCHEN UNTERRICHTS AN DER HOCHSCHULE

von B. Avasi

Das Reformprogramm der Hochschule schreibt die Musiktheorie betreffend für das II. und III. Semester den Unterricht der klassischen Vokalpoligonie des 16. Jahrhunderts vor. Dieses Studium wird in den Konservatorien unter dem Namen Kontrapunkt unterrichtet. Die gebrauchten Lehrbücher (sowohl das von dem Ungarn Artur Harmat als auch das von dem Dänen Knud Jeppesen) erfordern mehr Vorstudium, mehr Wissen, als die Studenten der Pädagogischen Hochschulen haben können. Die Kontrapunktübungen dagegen — besonders am Anfang — verlangen nur die Lösung solcher logischen Operationen, zu deren primär musikalische Fertigkeiten nicht nötig sind. Diese Aufgaben liegen sehr weit von der lebendigen Musik, von dem wahren Geist der Musikwerke. Dies alles in Erwägung gezogen beginnen wir im zweiten Semester die Analyse der zweistimmigen Werke der Meister des 16. Jahrhunderts in den musiktheoretischen Studien zu unterrichten. Im Laufe der Analysen verschaffen sich die Studenten unter der Leitung des Hochschullehrers mit selbstständiger Arbeit Kenntnisse über Melodik, Konsonanz, Stimmenführung und Form. Die Vertiefung und Einübung des Gelernten sind auch mit den Werken der Meister des 16. Jahrhunderts in Zusammenhang. Die Wechslung der Stimmen, die Transformierung der Werke führen zu immer neuem musikalischen Stoff. Welcher von diesen gut und welcher schlecht ist, das stellen die Studenten fest. Sie machen Vorschläge zur Verbesserung der fehlerhaften Teile, suchen neue Lösungen. Es ist eine aufschlussreiche und unterhaltende Aufgabe, auf Grund einer gegebenen Partie eine Imitation zu verfertigen. Aus solchen kann man ganze Reihen zusammenstellen.

DEBUSSY-PRELÚDOK ELEMZÉSE (IV)

Írta: FRANK OSZKÁR

Előző dolgozataimban olyan műveket elemeztem, amelyekben Debussy zenéjének lírai vonásai hangsúlyozódnak.* Közös jellemzőjük a mindennapi környezettől való elfordulás, a távoli világok álomszerű, víziószerű megjelenítése. A mostani, befejező közleményben sorra kerülő 15. prelúd szintén szokatlan, exotikus tájra vezet bennünket, de ezt realisztikus, nyers, szilaj és harsány színekkel eleveníti meg. A mondanivaló fő hordozója nem a dús harmóniákba ágyazott lírai dallam, hanem a tánc, az állandóan jelen levő pregnáns ritmus. A dallamot váratlan felkiáltások szakítják meg, hirtelen dinamikai ellentétek, szokatlan, disszonáns hangzások tarkítják a zenei folyamatot. Mindez merő ellentéte annak a képnek, amelyet a „sejtelmes”, „homályos”, „lágy”, „párfömös” Debussy-zenéről szokás alkotni. Az erőteljes, realista ábrázolásmód meghökkentőnek látszik Debussynél, pedig művészetének ez az oldala sok más művében is megfigyelhető. [1] A prelúdók elemzése tehát még vázlatosan sem lehet kielégítő a nélkül, hogy legalább egy ilyen markáns hangvételű darabot meg ne vizsgáljunk.

A mű közvetlen ihletője egy díszes kaput ábrázoló képeslap. (De Falla, a kiváló spanyol zeneszerző küldte Debussynek.) A vinói kapu („Borkapu”) Ibéria legszebb műemlék épületének, az Alhambrának egyik kapuja. Az Alhambra volt a granadai mór királyok palotája a XIV. században.

Debussy ezúttal sem elégszik meg a látvány külső, naturalisztikus ábrázolásával, hanem mélyebb réteget hoz felszínre: múltat és jelent, régi arab és újkori spanyol koloritot egyesít és jelenít meg különleges hangzású muzsikájával. Udvariasan hajbókoló, nemes magatartású, de időnként szilaján kitörő jellemet ábrázol, a déli Spanyolország népének jellemét. Erre utal Debussy előadási utasítása is a mű elején: „*Avec de brusques oppositions d'extrême violence et de passionnée douceur ...*”

A spanyol miliő kedvelt és gyakran ábrázolt exotikumot jelentett a századforduló francia mesterei számára. Debussy és Ravel több, gazdagon harmonizált, színes portrét festett a spanyol tájakról, emberekről, [2] a 15. prelúd rendkívül találó (még de Falla által is elismert) jellemábrázolását azonban talán egyik művükben sem közelítették meg.

A darab tempójelzése: *Mouvt de Habanera*, vagyis Habanera-ritmusban. A habanera Kuba fővárosából, Havannából származó páros ütemű tánc. Jellemző ritmus-

képletei: [3]

Debussy prelúdjében a pontozott habanera-ritmus szinte állandóan jelen van basso ostinato formájában. Az ostinato magassága tájékoztatást nyújt a mű formai

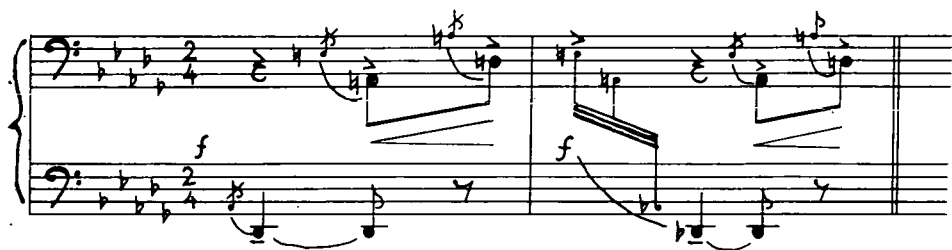
* A dolgozat I—III. része: Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1968—1970. kötetiben.

tagolódásáról is. A 43. ütemig a basszusban a *desz-ász* kvint hangzik, a középső szakaszban az alsó szólam a *b*-re ereszkedik le, majd néhány ütem visszavezetés után megint a *desz-ász* kvintet ismétli. A mű tehát visszatérő, háromtagú formát alkot (ABA_v). A három nagyobb egységen belül meglehetősen sokrétű, bonyolult a motívumépítkezés, de a habanera-ritmus állandó kapcsolatot teremt a különféle motívumok között, így a darabot egységesnek, folyamatosnak érezzük.

1—4. ütem:

Gitárpengetést utánzó bevezetés. (A gitár-utánzat gyakran előfordul Debussy Spanyol tárgyú darabjaiban, pl. a 9. sz. prelűdben is megtalálható.)

Az első ütemekben mindjárt háromféle kvint tornyosul egymásra:

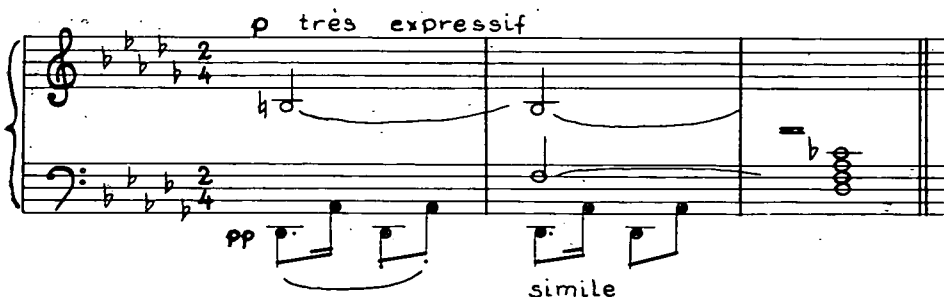

A három kvint három különböző tonalitást jelez (*Desz, Á, D*), de együttesen olymódon is értelmezhető, hogy a *d—á* hangok a *desz—ász* kvint kromatikus felső váltóhangjai, az *é* pedig enharmónikusan a tonikai kvintet kitöltő mollterc (*fesz*). Akárhogy is magyarázzuk, mindenképpen különleges, erőteljes hangzásélményben van részünk, amit még fokoznak a hangsúlyok és a forte-dinamika. A lefelé tört arpeggio-k szilaj dobbantásként hatnak.

A harmadik ütemben kezdődik a már említett, pontozott ritmusú ostinato. Érdekes, hogy a darab folyamán csaknem végig halkan szól ez a motívum, s ezzel nemcsak a tánc feszességét, hanem a visszafojtott indulatot is kifejezi.

5—20. ütem:

A darab első és egyetlen nagyobb ívelésű témája, tulajdonképpen az „A”-szakasz első mondata. A dallam alatt továbbra is a *desz—ász* ostinato hangzik, ezt a közép-szólamban tartott *f—h* hangok enharmónikusan dominánsszeptimmé egészítik ki:

Mindez a dallam *é*-centrumhangjával többféleképpen is értelmezhető harmóniát eredményez:

Ha az *é*-hangot késleltetésnek tekintjük, Á-dúr (enharmonikusan Bebé-dúr) III. fokú undecim-, vagy fisz-moll (enharmonikusan gesz-moll) V. fokú nónakkord-jára gondolhatunk:

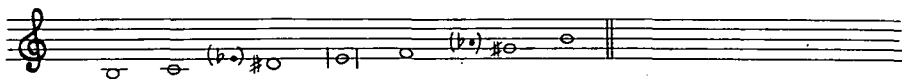
Á: III 11 11 10-9 I FISZ: V 10-9 I

A későbbiek ismeretében azonban helyesebbnek látszik, ha a hangzatot bitonálisnak tekintjük: *desz*—*ász* kvint — *f*—*h*—*é* heterogén kvartakkord *é*-frigben. [4]

A dallamot külön is érdemes szemügyre vennünk:

p molto dim.

Kiinduló és csúcshangja a *h*, centrumhangja az *é*, záró hangja az *f*. Főhangjai tehát az előbb említett kvartakkordot eredményezik. Ezeket a pillérhangokat arabos, bonyolult ritmikájú melizmák övezik. Az egész együttesen két bővített-szekundos plagális frig hangnem benyomását kelti. Az írásmód enharmonikus cseréje mindezt még nyilvánvalóbbá teszi:

Így találkozunk arab ornamentika és spanyol táncritmus, így vegyül a múlt és jelen hangja kétféle hangnemiség keretében.

Az utolsó négy ütemben egyértelművé válik a tonalitás: a tartott *f*-hangok alatt a középszólam kromatikusán a *desz*-re.ereszkedik, a 19–20. ütemben tehát már tiszta Desz-dúr hangzat szól.

21–24. ütem:

Váratlanul felharsanó extatikus felkiáltás, majd újbóli lezárás Desz-dúrban. A később különböző magasságokban többször visszatérő harsány törtakkord itt még Desz-tonalitásban is értelmezhető, a tonikai hármashangzat távoli váltóakkordjaként: FI—LÁ—TI—DI—RI=TI—RI—FI—LÁ—DI, azaz VII. fokú mellékdomináns nón-akkord terckvart fordításban.

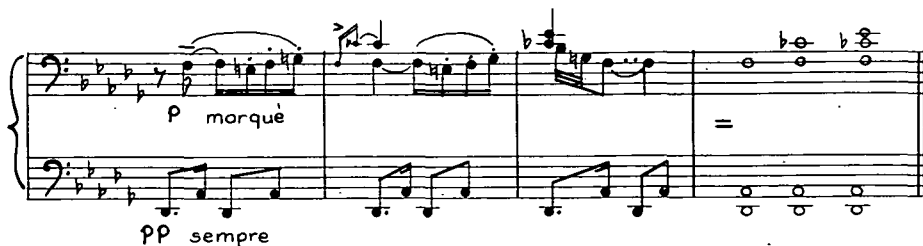
A 25–30. ütemben ugyanez a nónakkord már megszeliélülve, „pp”-dinamikával folytatódik és ereszkedik lefelé, reális mixtúra formájában, közben meg-megszakítja az ostinato-basszust. Ugyanakkor a felső szólamban egy később visszatérő triolás motívum szólal meg, amely megint bitonális ellentétet alkot a basszussal:

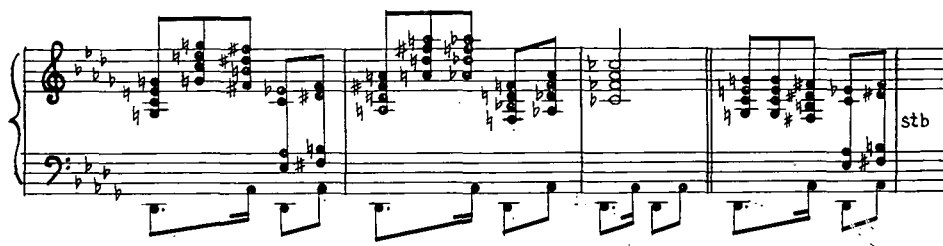
31–41. ütem:

Az „A”-szakasz második mondata. Nem olyan határozott dallamivű, mint az első. Többféle, azonos magasságban, majd szekvenciálisan ismétlődő elemből tevődik össze.

Nemesen előkelő hang, feszes ritmika jellemzi kezdő motívumát. A dallam és kíséret a Desz-dúr hármás-, majd négyes- és ötöshangzatot írja körül:

A 35. ütemtől kezdve emelkedő szekvencia vezet a két ütemmel később levő csúcspontig, majd innen fokozatosan ereszkedik a záró Desz-dúr akkordra. Különös, rátartí jelleget ad e résznek az oktavtörés. Érdekes megfigyelni, mennyivel szürkébb, kifejezéstelenebb lenne oktavugrások nélkül:

A kvartszext-mixtúrák és a basszus itt is kétféle hangnemben mozognak, illetve a mixtúrák tulajdonképpen hangnemen kívüliek, reálisak.

42—43. ütem:

Visszatér a bevezetés első két üteme. Ezúttal átvezető szerepet tölt be a darab „A” és „B” szakasza között.

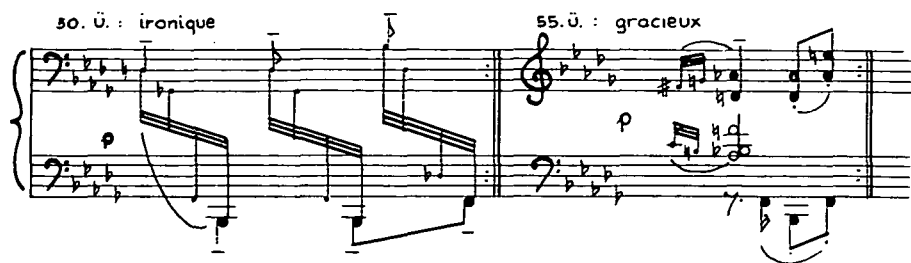
44—49. ütem:

A „B” szakasz elején található az egész mű csúcspontja. Váratlan „sokkhatást” kelt a teljes hangerővel bedobbanó B-hang (az új tonika) és az utána következő, ugyancsak „ff”-dinamikájú kevert dúr-bővített hármashangzat. A bővített kvint (*fisz*) tulajdonképpen erősen hangsúlyozott kromatikus váltóhang (megmerevedett disszonancia), amelyre a négyszer ismétlődő dallammotívum mindig visszatér. A hangnem B-dúr, az első két akkord I. fok sixte ajoutée-val, a második kettő emelt IV. fokú szűkített nónakkord. Vázlatosan ábrázolja:

50—61. ütem:

Az előző harsány ütemek után megint ellentétes jellegű rész következik. Ezt jelzik Debussy utasításai is: „*ironique*”, majd néhány ütem múlva: „*gracieux*”. Az „*ironikus*” és a „*keccses*” rész tulajdonképpen két, egymásra hasonlító zenei mondat. Érdekes kezdő motívumaikat összehasonlítani, s ilymódon megfigyelni, hogyan fejezi ki Debussy a kétféle jellemvonást:

Az „ironique”-motívumban a basszus ugrása, valamint a tört akkordok felső hangköze kvint helyett szext; — elmarad a pontozott táncritmus; — portamento helyett tenuto kötődnek egymáshoz a nyolcadok. A „gracieux”-motívumban a basszus újból pontozott ritmusú és kvintet ugrik; — a kezdő akkordokra kromatikus előke vezet. Úgy tűnik, hogy az irónikus karaktert főleg a szext-ugrás, a kecses jelleget pedig főleg a kromatikus előke fejezi ki. Mindkét motívumban *B* a tonika, de a másodikban a felső akkordok szűkített kvinttel magasabban szólnak. A második mondat két ütemmel ki is bővül, mert a kezdő motívum megismétlődik, ekkor azonban már a basszus is feljebb kerül. Vázlatosan:

- a) = B-dúr—Gesz-dúr akkord, kromatikus sixte ajoutée-val,
 b) = B-re épülő dominánszeptim és undecim akkord,
 c) = f-moll—Ász-bővített akkord, a középső hang felső és alsó váltóhangjaival.

A kezdő motívumot mindkét mondatban enerváltan ereszkedő kromatikus mixtúra követi. Ez az 52. ütemben kvintszext, az 59. ütemben terckvart akkordokból áll.

A mondatokat lezáró harmadik motívumban megáll a táncmozgás, tartott domináns-színezetű terckvart, illetve kvintszext harmóniák kelteneek várakozó hangulatot:

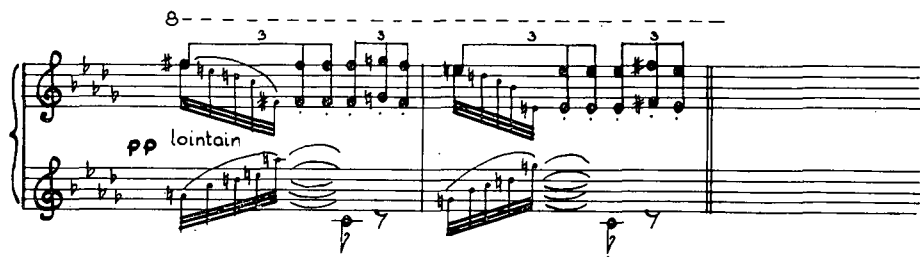
A B-tonalitás az 56. ütemig érvényesül, utána elhallgat az ostinato és átmenetileg hangnemi bizonytalanság keletkezik. Minden arra mutat e meglehetősen bonyolult felépítésű szakaszban, hogy a 44–49. ütemek heves kitörése után a feszültség elernyed, könnyedebb, gúnyosabb, szelídebb léggör alakult ki.

62—65. ütem:

A passzív, várakozásteli hangulat itt még fokozottabban jut kifejezésre. A basszus Ász-orgonapontja a főhangnemhez való visszatérést készíti elő. A középszólam kis ambitusú, az Ász-hangot körülíró habanera-motívuma, valamint a kromatikusan váltakozó bővített hármashangzatok fülledt, érzéki atmoszférát teremtenek. (A basszus és a bővített hármashangzat együttesen: bővített kvintesszeptim.)

66—90. ütem:

Visszatér a darab első témája, de felső *g* nyugvóponttal, majd párhuzamos tercekkel kiegészülve. Ezáltal a hangzás még dúsabbá, színesebbé válik. A 78. ütemben újra megszólal a témát követő extatikus törtaakkord, de jóval szelídebb formában, „*mp*”-dinamikával. Úgy látszik, végképp elültek az izgalmak — ezt jelzi a triolák motívum távoli emlékek tűnő visszatérése is:

Annál váratlanabb egy új, de most már valóban utolsó „ff”-rikoltás, amely azonban ugyanolyan hirtelen el is halkul. A táncmozgás is mind lassúbb lesz, majd véglegesen megáll.

Összefoglaló jellemzés

A „La puerta del Vino” Debussy spanyol tárgyú, exotikus hangvételű darabjai közé tartozik.

Fő jellemzője a *habanera*-ritmus, amelynek pontozott változata a basszusban, triolák alakja pedig a dallamban szól. A nyolcadok és triolák sorrendje némelyik ütemben felcserélődik (pl. 38—40. ütem). Ritmikai változatosságot jelentenek a szélső szakaszokban a harmincketted-szeptolák és szeptolák.

A formai felépítés a következő:

1—4. ütem:	Bevezetés.
5—41. ütem:	„A” (tagolódása: 5—24., 25—30., 31—41.).
42—43. ütem:	Átvezetés.
44—61. ütem:	„B” (tagolódása: 44—49., 50—54., 55—61.).
62—65. ütem:	Visszavezetés.
66—90. ütem:	„Av” (tagolódása: 66—82., 83—90.).

A mű *hangnemi rendjére* jellemző a kevert tonalitás. A szélső szakaszok *Desz* és a középrész *B* alaphangja fölött különféle hangnemeket jelző dallamok, harmóniák vannak. Az „A”-részben *é*, majd *c* tonalitás vegyül a *Desz*-szel, a középrészben pedig nyújtott hangsúlyos váltóhangok idéznek elő kevert hangzást. A kromatikus és reális mixtúra ütemeiben a hangnem bizonytalan (35—36., 52., 59—61. ütem.).

A már említett mixtúrákon kívül kvartakkordok és tört nónakkordok teszik érdekessé, színessé a hangzást. A záró harmónia (*desz-f-ász-esz*) ötöshangzatként is értelmezhető, de helytállóbbnak látszik az a magyarázat, hogy itt a tonikai hármashangzathoz illesztett megmerevedett szekund-disszonanciáról van szó.

A feszes ritmus, a kíséret halk dobbantásai, a váratlan kitörések határozzák meg a mű karakterét. Lírának, ellágyulásnak nincs helye, még az 5. ütemben kezdődő témánál sem, pedig itt Debussy előírásából arra lehetne következtetni (trés expressif = nagyon kifejezően). Markáns erő és könnyedség, rikító színek és halk, érzéki harmóniák különös ellentéte teszi oly érdekessé, vonzóvá ezt a darabot, a francia mester egyik méltán legjobbnak tartott zongoraművét.

Sorozatunk végére érve, újból hivatkoznom kell arra, amit bevezetőül említettem: A prelűdök stílusa, élményanyaga, kifejezőmódja olyan sokféle, hogy néhány darab elemzése nem nyújthat átfogó képet. Debussy zenei nyelvezete különben sem olyan zárt, körülhatárolt, „körüljárható”, mint pl. a késői reneszánsz (Palestrina, Lassus), vagy a bécsi klasszicizmus (Haydn, Mozart, Beethoven) összefoglaló jellegű stílusa. Ezért eddigi vizsgálódásaink summájaként elégedjünk meg azzal, hogy a teljesség igénye nélkül még egyszer összegyűjtsük az eddig megismert fontosabb stílusjegyeket, kiegészítve egy-két olyan vonással, amely a teljes mű, a huszonnégy prelűd ismeretéből adódik.

1. Formálási elvek

A prelűdök többnyire világosan különváló részekből, szakaszokból tevődnek össze, ezek azonban általában nem alkotnak ún. „hagyományos” formákat (rondó, szonáta stb.). Ugyanígy távol áll Debussytól a klasszikus értelemben vett tematikus munka, motívumfejlesztés. Gyakori viszont a motívumok változatlan, vagy némileg variált ismétlődése, s időnkénti visszatérése. A visszatérés többnyire nem teljes, hanem rövidített, töredékes. Egy-egy jellemző motívum gyakran ostinato alakjában ismétlődik.

A tanulmányozott négy prelűd közül
az 1. sz. háromtagú (ABA_v),
a 2. sz. aforisztikus, leginkább a rondóra emlékeztető,
a 10. sz. két témának kétszeri megjelenéséből áll, tehát ismétlődő kéttagú formának tekinthető,
a 15. sz. háromtagú (ABA_v).

Az 1., 2. és 15. prelűd visszatérő szakaszaiban jelentős rövidülés figyelhető meg. Jellegzetes ostinato fordul elő a 2., 10. és 15. prelűdben. (A nem tárgyaltak közül felhívjuk a figyelmet pl. a 3. és 6. prelűd ostinatoira.)

2. Hangkészlet, tonalitás

A tematikus részek hangneme többnyire világosan érzékelhető, de az átvezető szakaszokban a tonalitás gyakran elmosódik, bizonytalanává válik. A századforduló egyes irányzataival ellentétben Debussy kerüli a kromatikát, aránylag ritkán előforduló kromatikus dallamait is többnyire mixtúrával kíséri. [5]

A diatónia mellett Debussy kedvelt hangrendszere a pentatónia és az egészhangú skála. Az ötfokúság különféle típusai közül megtalálhatók nála a félhang nélküli (anhemiton), félhangot is tartalmazó, valamint a pienhangokkal színezett pentaton hangsorok.

A megvizsgált négy prelűdben a következő hangrendszerek fordulnak elő:

1. sz.:

Diatónia (dúr) — pentatónia — politonalitás (több hangnem egyszerre) — bizonytalan tonalitás.

2. sz.:

Egészhangú skála — pentatónia — egészhangú skála.

10. sz.:

Pentatónia — bitonalitás (két hangnem egyszerre) — pentatónia — diatónia (mixolid) — bitonalitás — (egészhangú skála) — diatónia (mixolid) — pentatónia.

15. sz.:

Általában kevert tonalitás. Egyértelmű hangnemiség csak az első téma lezárásakor és a mű végén fordul elő. Ötfokúság és egészhangú skála ebben a prelűdben nincs.

3. Harmóniák

Debussy harmóniavilágának fő jellegzetessége, hogy az akkordok közti szólamvezetés, funkciós vonzás csak ritkán fedezhető fel. Az akkordkészlet többnyire önállósult képletekből, a dallamhangokat színező, aláfestő, körülövező tömbökből, színfoltokból áll. A különféle hármás- és négyeshangzatok mellett gyakori az *ötöshangzat* (nónakkord) használata, s ez néha hatos-, heteshangzattá (undecim-, tredécim-akkorddá) bővül.

Gyakran alkot Debussy a különféle hangzattípusokból sorozatot, *mixtúrát*. Előfordul a diatonikus hangkészletet felhasználó (tonális), azután hangnemen kívüli, azonos színezetű akkordokból álló (reális), végül kromatikusan felfelé v. lefelé haladó (kromatikus) mixtúra. [6]

Kedvelt hangzási effektus Debussynél az akkordot kiegészítő, színező, megmerevedett váltóhangok használata. Ezek egyik válfaja a hármashangzathoz illesztett szext (*sixte ajoutée*).

Az ötfokú és egészhangú skála hangjai sok esetben egyszerre is megszólalnak, hangzatokká állnak össze. Így jön létre pl. a terc helyett szekundokból és kvartokból felépülő *kvartakkord*, így válik többek között a *bővített hármashangzat* az egészhangú skála akkordjává.

Elemzéseink során a tanulmányozott prelűdökben a következő akkordtípusokkal találkoztunk:

1. sz.:

Funkciós hármás-, négyes-, ötöshangzatok.

Tonális hármashangzat-mixtúra.

Reális hármashangzat-mixtúra.

Kromatikus bővített hármás-mixtúra.

Pentaton akkordok.

Sixte ajoutée, megmerevedett váltóhangok.

2. sz.:

Az egészhangú skála hármas-, négyes-, ötöshangzatai.

Reális bővítetthármas-mixtúra.

A pentatón skála hármashangzatai.

Homogén kvartakkord.

10. sz.:

Tercnélküli (kvart-kvint) akkordok.

Hiányos (két kvintből álló) nónakkordok.

Tonális hármashangzat-mixtúra.

Reális dominánsszeptim-mixtúra.

Pentatón akkordok.

Megmerevedett váltóhangok.

15. sz.:

Kvartakkordok. (Heterogén.)

Nónakkordok.

Undecim akkord.

Kevert dúr-bővített akkord.

Reális kvartszext-mixtúra.

Reális kvintszext- és terckvart-mixtúra.

Reális nónakkord-mixtúra.

Kromatikus bővítetthármas váltóakkordok.

Kromatikus kvintszext- és terckvart-mixtúra.

Sixte ajoutée, megmerevedett váltóhangok.

Itt kell megjegyeznünk, hogy Debussy zenéje kifejezetten homofón jellegű, de azért néha a polifónia nyomai is megtalálhatók műveiben. Ez elsősorban nem polifón műfajokat jelent (imitáció, kánon, fuga), hanem inkább több réteg, több önállóan ható motívum együtthangzásából adódik. Ilyennel találkozunk pl. az 1. prelúd 11—14. ütemeiben, a 2. prelúd több helyén (pl. a 10—14. ütemben), valamint a 10. prelúd 22—27. ütemeiben.

4. Egyéb megjegyzések

A prelúdók élményanyaga sokféle külső és belső forrásból ered. A komponista érzés- és gondolatvilágának kialakulásához, stílusának leszűrődéséhez különféle zenei és zenén kívüli hatások járultak hozzá. Köztudott, hogy a zenei élmények közül eleinte főleg Wagner, Massenet és más romantikus szerzők hatása érvényesült, később azonban Debussy érdeklődése inkább a régi francia zene (Couperin, Rameau), az orosz mesterek művészete (Muszorgszkij), valamint távoli, egzotikus népek zenéje (gamelan zene, néger zene) felé fordult. Említésre méltó különösen a prelúdókban Chopin és Liszt hatása. A Chopin-prelúdok mély líraisága, Liszt zongoradarabjainak merész újszerűsége bizonyára jelentős befolyással volt Debussy zongora-nyelvezetének kialakulására.

A zenén kívüli hatások különféle irodalmi, képzőművészeti, utazási élményekből fakadnak. A prelúdókban ezek is összegeződnek, sok régebbi emlék itt nyer végső megfogalmazást. Említsünk meg néhányat a prelúdók élményforrásai közül:

Antik görög világ (parnasszista irodalom): 1., 8. prelúd.

Szimbolista költészet: 3., 4. prelúd.

Spanyol exotikum: 9., 15. prelúd.

A „music-hallok” világa: 18., 21. prelúd.

Mediterrán táj: 5., 17. prelúd.

Középkori legenda: 10., 22. prelúd.

Népünnepély: 13., 24. prelúd.

A prelúdok alaptónusa legtöbbször lírai. Ez az érzésvilág többnyire leszűrt, leegyszerűsödött, tárgyilagosan ható formában jut kifejezésre (2., 8. prelúd), néha azonban fájdalmas, szubjektív, magányos hangot üt meg (6., 14. prelúd) s az is előfordul, hogy gazdagon színezett, festői kép alakját ölti fel (7., 19. prelúd). Meglepően sok a humoros, szatirikus hangvételű darab. Ilyen pl. a 11. és 12. számú. Különleges helyet foglal el a 23. prelúd: „Les tierces alternées” („Váltakozó tercek”). Itt már szó sincs valamiféle zenén kívüli programról, tulajdonképpen nem is prelúd, hanem etűd. Ez a darab már Debussy utolsó, neoklasszikus korszakát, az etűdök, szonáták hangját előlegezi.

A prelúdok vázlatos áttekintése talán némi betekintést nyújtott a Debussy-zene műhelytitkaiba. Érdemes ezzel a zenével behatóan foglalkozni, nemcsak azért, mert számos, a mi korunkban is használatos kifejező eszközt tartalmaz, hanem azért is, mert a francia mester művészete jelentős hatással volt a két nagy magyar géniusz, Bartók és Kodály stílusának kialakulására. Zárjuk tehát fejtegetéseinket Bartók Bélának Debussyról mondott szavaival: „Debussy volt korunk legnagyobb komponistája... Művei nem fognak elhalványulni, mert igazi nagy értékeket adott bennük.” [7]

JEGYZETEK

[1] A prelúdok közül ilyen a 9. (La sérénade interrompue), 11. (La danse de Puck), 12. (Minstrels), 18. („Géberal Lavine” — eccentric.) Megemlíthető még az Ibéria c. zenekari szvit és a három zenekari noktürn középső darabja.

[2] Pl. DEBUSSY, Granadai esték, Ibéria, — RAVEL, Spanyol rapszódia, Bolero.

[3] Ugyanilyen ritmikájú az argentin eredetű tangó. Mindkét tánc a század elején terjedt el Európában.

[4] Heterogén kvartakkord: különféle kvartokból álló hangzat. Példánkban az f—h bővített, a h—é tiszta kvart. Az egyforma hangközökből álló akkordot homogén kvartakkordnak nevezzük.

[5] Érdekes kivétel pl. az 1. prelúd kezdő kromatikus motívuma (a hajlékonyságot fejezi ki), vagy a 12. prelúd 63—64. üteme és a Children's corner című zongoradarab sorozatból a Golliwogg's cake walk középső szakasza (mindkettő szatirikus karakterrel).

[6] Látszólagos mixtúra (álmixtúra) fordul elő pl. a 8. sz. prelúd (A lenhajú leány) 24—27. ütemeiben: A hangok egy irányban haladnak, de nem alkotnak mixtúrát, hanem egyetlen négyes-hangzat különféle fordításai jönnek létre.

[7] „Esztenő” c. folyóirat, 1918. I. évf. 1. sz.

АНАЛИЗ ПРЕЛЮДИЙ ДЕБЮССИ

О. Франк

Заключительное сообщение серии содержит анализ 15-ой прелюдии Дебюсси. Новой характерной чертой появляются здесь реалистическое изображение музыки Дебюсси, элементы ритмики, предпочтение ярких оттенков тона. После анализа, подытоживая серию, автор ещё раз суммирует самые важные стилевые признаки, выявленные при исследовании прелюдий Дебюсси, и обращает внимание на связь музыки французского мастера с венгерской музыкой первой половины XX. века.

ANALYSE DER „PRELUDES“ VON DEBUSSY (IV)

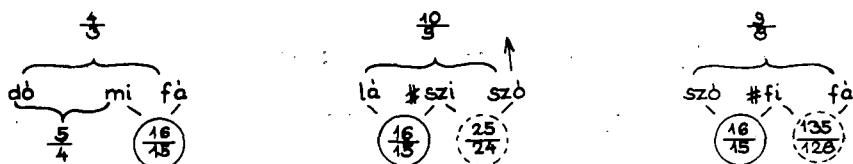
von *O. Frank*

Der Schlussteil der Serie enthält die Analyse des 15. Preludes. Als neuer Zug erscheint hier die realistische Darstellungsweise der Musik von Debussy, die Hervorkehrung der rhythmischen Elemente und der schrillen Tonfarben. Nach der Analyse fasst der Autor noch einmal zur Summierung der Serie die wichtigsten Stilmerkmale zusammen, die während der Durchforschung der Preludes von Debussy zum Vorschein gekommen sind, zum Schluss macht er auf den Zusammenhang zwischen dem französischen Meister und der ungarischen Musik der ersten Hälfte des Jahrhunderts aufmerksam.

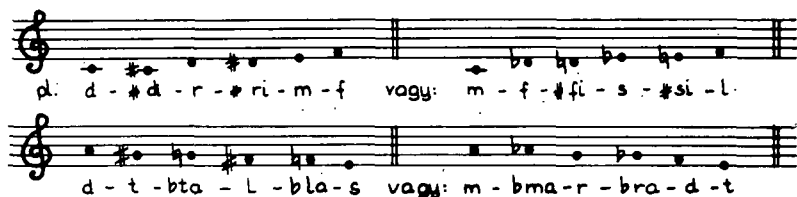
A KROMATIKA INTONÁLÁSÁRÓL

Írta: KARDOS PÁL

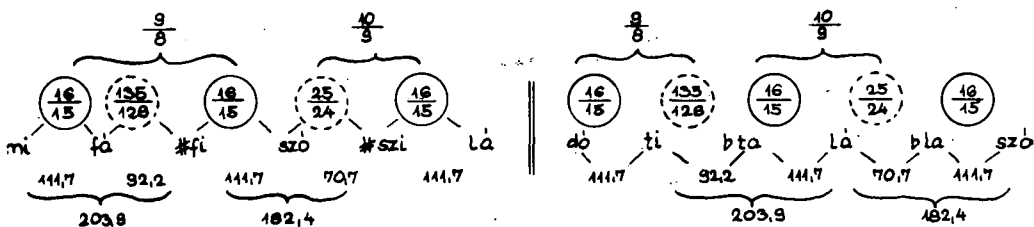
A zenei gyakorlat általános tapasztalata, hogy akár felfelé, akár lefelé könnyebb a kromatika egyenetlen lépéseit úgy intonálni, ha az áthidalásra váró nagy szekundból először a *kis szekundot* (természetes félhang, 15:16) intonáljuk, s csak azután ami maradt, a *bővített prímét* (kis- és nagy króma, 24:25, ill. 128:135, attól függően, hogy a kis-, vagy a nagy egész kromatikus áthidalásáról van-e szó). [1]

A szolmizálónak azonnali bizonyíték: melyik könnyebb?!

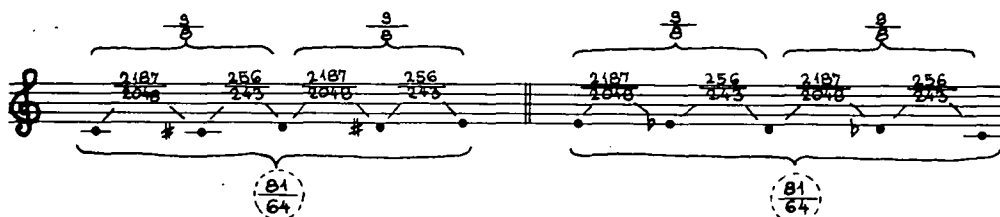
Nyilvánvaló: úgy könnyebb, ha a kromatika intonálását akár felfelé, akár lefelé a kis szekunddal, vagyis a *nagyobb* lépéssel kezdjük:

Ez a tény a hangok *abszolút magassága* szerint gondolkodó muzsikusk számára azt a téveszmét sugallja, mintha a zenei gyakorlatban az intonálás a pythagorasi rendszer szerint történnék. E tiszta kvint rendszerben ui. a FIS (felső 6. kvint) pythagorasi kommával *magasabb*, mint a GES (alsó 6. kvint), s ennek megfelelően a tiszta

kvintekből származtatott összes # -es hang ugyanennyivel magasabb, mint az ugyan-csak tiszta kvintekből nyert összes b-s hang. [2] (Így F-től a FIS van távolabb, mint a a GES, C-től a CIS, mint a DES, E-től az ES, mint a DIS stb.) Csakhogy ez a kromatika igazi intonálását valójában nem érinti. Nézzük meg ezt a kérdést kissé közelebbről. Hasonlítsuk össze a *pythagorasi* kromatikát a *természetes* kromatikával:

a) pythagorasi:

$$\frac{2187}{2048} = \text{pythagorasi króma} \left(\frac{3^7}{2^{11}} \right)$$

$$\frac{256}{243} = \text{pythagorasi félhang} \frac{2^5}{3^8} \text{ ill.: } \frac{4}{3} : \frac{81}{64} = \frac{256}{243} \text{ ill.: } \frac{9}{8} : \frac{2187}{2048} = \frac{18432}{17496} = \frac{256}{243}$$

A hangközök cent értékei:

$$\frac{2187}{2048} = 113,7 \text{ cent}$$

$$\frac{256}{243} = 90,2$$

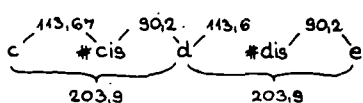
$$\frac{8}{9} = 203,9$$

Hangjai magasság szerinti rendben:

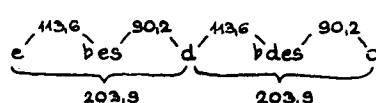
e	407,8
# dis	317,6
b es	294,1
d	203,9
# cis	113,7
b des	90,2
c	0,0

Kromatikája centben kifejezve: 4. ábra.

a) felfelé

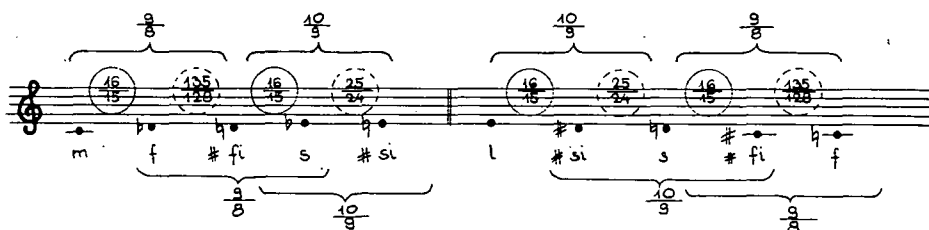

b) lefelé

Ezzel szemben:

b) természetes:

A hangközök cent értékei: 5. ábra.

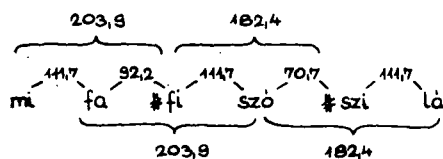
$$\left(\frac{16}{15}\right) = 111,7 = \text{természetes félhang (kis szekund)}$$

$$\left(\frac{135}{128}\right) = 92,2 = \text{nagy króma (bővített prim)}$$

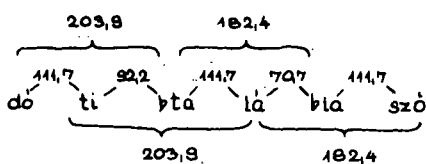
$$\left(\frac{25}{24}\right) = 70,7 = \text{kis króma (bővített prim)}$$

Tehát a természetes kromatika: 6. ábra.

a) felfelé

b) lefelé

A szolmizáló tehát naponként tapasztalja, hogy a kromatikus menetet a kis szekunddal, a temperáltnál *tágabb*, természetes félhanggal könnyebb indítani, mint az örökké problematikus bővített primmel. (Általában: a kis szekund intonálása *mindig* könnyebb, mint a bővített primé). Vagyis a *mi-fá*, ill. *#fi-szó* stb. természetesebb, mint az ellenkezője, ahol a kisebbet, a kromatikus lépést kellene először intonálni (fá-*#fi* stb.). A pythagorasi rendszerben gondolkodó számára pedig a temperáltnál nagyobb, kezdő „félépés” azért — pl. — *c-#cis* (bővített prim), és nem *c-b des* (kis szekund), mert a tiszta kvintek szerint haladva a *#cis* magasabb, mint a *bdes* (pythagorasi komma).

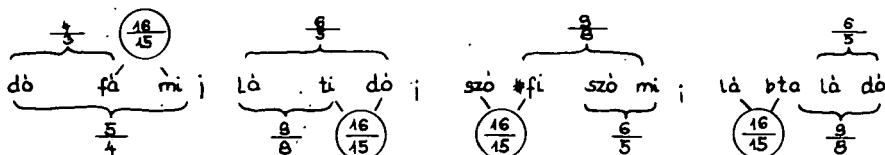
De ki intonálja kis szekund címén az alsó 5. tiszta kvint felső 3. tiszta oktávját, és bővített prim címén a felső 7. tiszta kvint alsó 4. tiszta oktávját?

$$\begin{array}{c} \text{pythagorasi: } \frac{2487}{2048} = \frac{3^7}{2^{11}} \left(\frac{7 \text{ kvint}}{4 \text{ oktáv}} \right) \\ \text{króma: } 113,6 \text{ cent} \\ \hline \text{C} \quad \text{DES} \quad \text{CIS} \\ \hline 90,2 \text{ cent} \quad 23,4 \text{ cent} \\ \hline \text{pythagorasi: } \frac{256}{243} = \frac{2^8}{3^5} \left(\frac{3 \text{ oktáv}}{5 \text{ kvint}} \right) \quad \text{pythagorasi: } \frac{531441}{524288} = \frac{3^{12}}{2^{19}} \left(\frac{12 \text{ kvint}}{7 \text{ oktáv}} \right) \\ \text{félhang:} \quad \text{komma:} \end{array}$$

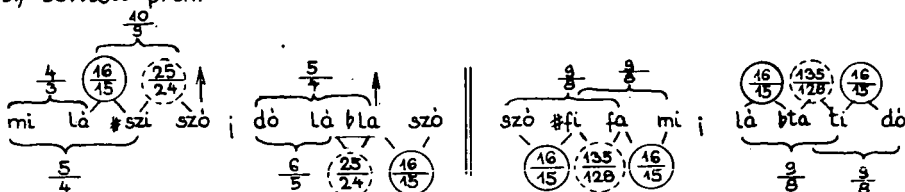
Nyilvánvalóan nemcsak távoli, hanem a tonalitás számára *idegen* hangok is ezek, amelyeket nem tudunk intonálni.

Sokkal inkább:

a.) kis szekund.

b.) bővített prim

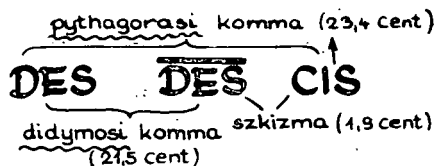
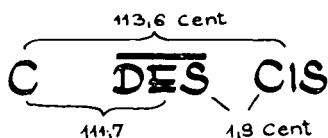
Közelebbi vizsgálatra azonban — mint láttuk — kiderül, hogy e két, homlok-egyenest ellentétes elmélet a zenélés *gyakorlatában* mégsem rejt úgyszólván semmi különbséget sem:

a) A kiindulópont mindkettőnél azonos: könnyebb és természetesebb bármely irányba a kromatikus sorból először a *nagyobbat* lépni (s hogy ez kis szekund vagy bővített prim, az a zenei gyakorlatban úgys gyakran a meglehetősen következtelen írásmód számlájára írandó).

b) A *pythagorasi* króma (a 7. tiszta kvint 4 oktávós transzpozíciója) 113,6 cent, a *természetes* félhang (a tiszta kvart és az akusztikus nagy terc közötti hangköz) 111,7 cent.

A két rendszer a kromatika intonálásának gyakorlatában a tényleges eredmény szempontjából tehát csak annyival tér el egymástól, amennyivel a pythagorasi króma eltér a természetes félhangtól. A pythagorasi elvű muzsikusz nagyobb lépése a kromatikában 113,6 cent, a szolmizálóé 111,7 cent, és ezt egészítik ki a kisebb lépéssel nagy szekunddá. (Hogy azután a szándék hogyan valósul meg a gyakorlatban...?)

E kettő közötti különbség 1,9 cent = *szkizma* (rés, repedés, hasadás), vagyis mindössze cca. $\frac{1}{100}$ -ad egészhang, hiszen a C-DES (= természetes félhang) és a C-CIS (pythagorasi króma) közötti különbség egyúttal a *pythagorasi* és *didymosi komma* különbsége:

A pythagorasi és a tonális elvű intonáló — ha zenei ösztöneire hallgat — a kis szekund, ill. bővített prim átértékelésével lényegében ugyanazt intonálja:

Kell-e perdöntőbb bizonyíték a *relatív szolmizáció* mellett?

Itt a gyermek által érthető egyszerűség: természetes félhang + kiegészítő lépés (amire jól oda kell fülelni!), amott még a művészek között sem mindenki által fel-fogott bonyolultság, tisztaság esetén gyakorlatilag azonos (de még elméletileg is csak 1,9 cent eltérésű) eredménnyel. Ha viszont meggondoljuk, hogy a művészt is természetes zenei ösztönei irányítják, ha kell „véleménye”, teoretikus „meggyőződése” ellenére, akkor oly nyilvánvaló: gyermek és művész egyaránt az egyszerű akusztikus és nem a bonyolult pythagorasi értékek szerint intonál.

Tehát nem a *c-#cis* króma nagyobb a *c-bdes* kis szekundnál, hanem a C-től számított 7. kvint CIS-tonalitásának alapja magasabb, mint az alsó 5. kvintre levő DES hangnem alaphangja.

Valójában pedig a *természetes félhang* (15:16) nagyobb a bővített prim bármely változatánál (24:25, ill. 128:135), s a kromatika pythagorasi, elvont logikájának semmi köze az intonálás élő tisztaságához.

A pythagorasi rendszer a tiszta, árnyalt intonálás számára különben is teljesen használhatatlan:

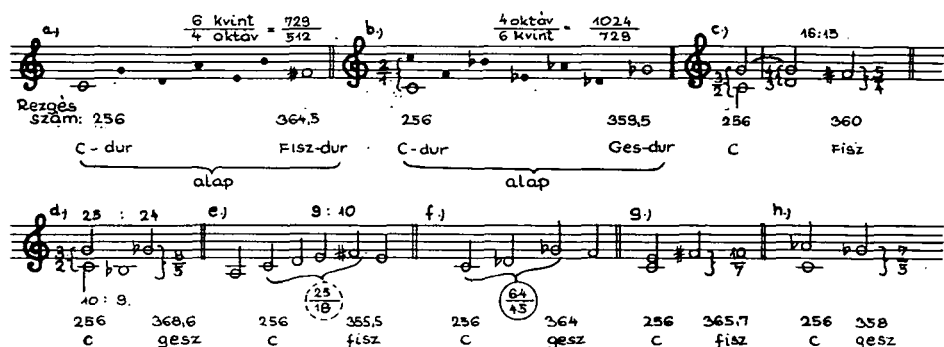
a) nem ismeri a *kis* egészhangot (a 2. kvint oktávon belüli vetülete ui. *nagy* egészhang). Így e rendszerben a \overline{DLS} , ill. \overline{LSM} legegyszerűbb triton képletei sem szóltathatók meg csak vagy a kvart tisztaságának feladása, vagy deformálódott kis terc árán;

<p>Tiszta:</p>	<p>Hamis:</p>	
----------------	---------------	--

b) nagy szextje hamis (a 3. kvint oktávon belül 27:16 arányú pythagorasi nagy szext, megfordítása 32:27 = pythagorasi kis terc);

c) nagy terce (és kis szextje) úgyszintén érdes, egyszerre hangzásban igazításra szoruló hangköz (a 4. kvint oktávon belül 81:64 = pythagorasi nagy terc, az 5:4-es akusztikus nagy terc helyett) stb. Így a tiszta intonálás a pentatonia alapjaitól a finom különbségeket felmutató kromatikus fordulatok árnyalataiig a hangközök *akusztikus viszonylatai* szerint történik, s nem a hangok tiszta kvintekből származó abszolút *magassága* szerint. Aminek különben sincs értelme, mert a hangoknak nincs egyetlen, végérvényes, egyféle rezgésszámhoz köthető magassága, hanem minden hang a magasságbeli árnyalatok sokféleségében él. Vagyis pl. a *#fis* vagy a *bges* hang egyféle rezgésszámmal, egyszer s mindenkorra nem fejezhető ki, „a” hang egy ponthoz rögzíthető alakjának feltételezése merő fikció.

Íme a $\sharp fis$ és $bges$ néhány változata, azonos kiindulópontból, a 256-os rezgés-számú c-hez viszonyítva:

Magasság szerinti rendben, s az általánosabb érvényű cent kifejezéssel:

↑	C - <u>GES</u>	$\frac{36}{25}$	631,3
	C - <u>FIS</u>	$\frac{10}{7}$	617,5
	C - FIS	$\frac{729}{512}$	611,7
	C - <u>GES</u>	$\frac{64}{45}$	609,8
	C - FIS } $(\sqrt[12]{2})^6 = \sqrt{2}$		(600) temperált
	C - <u>GES</u> }		
	C - <u>FIS</u>	$\frac{45}{32}$	590,2
	C - GES	$\frac{1024}{729}$	588,3
	C - GES	$\frac{7}{5}$	582,5
	C - FIS	$\frac{25}{18}$	568,7

Láthatjuk: az egyes hangok árnyalatnyi eltérései különböző zenei összefüggések vetületei. Ezért egyoldalú, fölösleges és voltaképpen értelmetlen dolog így felvetni a kérdést: melyik hang magasabb: a $\sharp fis$ v. a $bges$? Hiszen nincs „a” $\sharp fis$, vagy „a” $bges$ hang, hanem minden hang az adott zene benső összefüggései által meghatározott finom árnyalatokban, a zenéből fakadó magasságbeli variánsokban él. A tisztaság tonalitásba ágyazott hangközök, s nem izolált, magasság szerint rögzített, egymástól függetlenül létező hangok sora. Az abszolút hallású a fenti árnyalatok bármelyikére azt mondja, hogy $\sharp fis$, v. $bges$, de abszolút tiszta adott pillanatban ezek közül csak

valamelyik hang lehet, a sokféle árnyalat, s a közbülső átmenetekből csak az éppen érvényes, a többi az abszolút tisztaság kizárja. Az abszolút tisztaság tehát nem abszolút magasság, hanem a magasság abszolút érvényének kérdése.

JEGYZETEK

[1] Vö. BODON PÁL, Az intonálás iskolája. Bp. 1953.

[2] Vö. RIEMANN, H., Handbuch der Akustik. Leipzig 1914.

ОБ ИНТОНАЦИИ ХРОМАТИКИ

П. Кардош

Из неравных шагов хроматики легче интонировать малую секунду (естественный полу-тон, 15:16), чем вечно проблематичный сложный прим (малая хрома, 24—25 т. е. большая хрома, 128:135). Следовательно, хроматический ряд легче интонировать так, если начинаем с большого шага или вверх или вниз. Музыканту, мыслящему по абсолютной высоте тонов, это внушает навязчивую идею, как будто в практике музыки чистая интонация происходит по системе пифагора, между тем это не касается настоящей интонации хроматики. Отношения пифагора производят тона не только далёкие к тонализму, но и чуждые ему, и такие не можем интонировать.

Однако, при подробном наблюдении выясняется, что противостоящие теории пифагора и натуральных сравнений, относящие к интонации хроматики, на практике интонации всё-таки не скрывают никаких различий.

ÜBER DAS INTONIEREN DER CHROMATIK

von P. Kardos

Aus den heterogenen Schritten der Chromatik ist die kleine Sekunde (natürlicher Halbton 15:16) leichter zu intonieren, als die immer problematische erweiterte Prim (kleine „Croma“, 24:25, bzw. grosse „Croma“, 128:135). Das heisst: die chromatische Reihe ist leichter zu intonieren, wenn wir nach oben oder nach unten mit einem grösseren Schritt beginnen. Für den Musiker, der nach den absoluten Höhen der Töne denkt, suggeriert das den Wahnglaube, als wenn das reine Intonieren in musikalischer Praxis nach dem pythagoreischen System geschehe. Dieses betrifft aber eigentlich das richtige Intonieren der Chromatik nicht. Die pythagoreischen Relationen ergeben nicht nur ferne, sondern auch für die Tonalität fremde Töne, die wir nicht intonieren können.

Nach einer eingehenden Untersuchung stellt sich aber heraus, dass die diametral entgegengesetzten Theorien der pythagoreischen und der natürlichen Relationen, die sich auf das Intonieren der Chromatik beziehen, in der Praxis des Intonierens doch sozusagen keinen Unterschied in sich schliessen.

A MŰVÉSZETI ALKOTÁSOK SZEMLÉLETÉNEK ELVI SZEMPONTJAI ÉS MÓDSZERTANI PROBLÉMÁI

Írta: VINKLER LÁSZLÓ

A művészeti alkotások szemlélete, mint minden, amit ember tud, tanítható is. A kérdés feltevése indokoltabb így: milyen mértékben tanítható; vagy így: mi az, ami tanítható benne, és mi az, ami nem tanítható. A választ persze egy kicsit nehezebbé is tettem ezzel a megszorítással. A taníthatóság mértékének kérdését illetően azt hiszem, nincs semmi különbség, vagy legalábbis nincs lényeges elvi különbség a tantárgyak között. Ez éppen úgy vonatkozik a matematikára, mint a testnevelésre, az énekekre, mint az irodalomra. Az iskolák állandóan készítik a statisztikákat arra vonatkozólag, hogy adott tanulócsoportban milyen eredményeket értek el adott tantárgyakból. Ebből is lehet arra következtetni, hogy alapjában nem kételkednek a taníthatóságban. Érzékenyebb pontokat bolygatunk meg mindjárt, mielőtt konkretizálni akarjuk a kérdést és azt kutatjuk, mi az, ami egy tantárgyban tanítható és mi az, ami nem tanítható. Mindannyian tudjuk, hogy a pedagógia fejlődése újabb és újabb területeket hódít el a műveletlenség óceánjából. S ezzel a tevékenységével nem fordul valójában a természet ellen, hanem a természettel együtt működik, legalábbis az emberi természet történeti kibontakoztatásának értelmében aszerint jár el akkor is, amikor önmagában véve ellene hat, elemberiesíti azt. A természet azonban nem a bőrfelületünkön kívül kezdődik, hanem mélyen alatta, bennünk magunkban. Eszerint önnön-magunk természetének „elemberiesítéséről” is szabad, sőt kell beszélnünk. Azt remélem, hogy az esztétikai nevelésnek fontos szerepéről kell majd ezúttal is meggyőződünk ebben az emberi természetet is megneumesítő folyamatban. A hasonlatok képeit most már helyes lesz átváltani fogalmi meghatározásokra. Gátak és csatornák helyett pl. most már inkább vizuális esztétikai koordinátarendszerről, termelés helyett alkotásról, emberi természet helyett szomatikus és pszichikus vonatkozásokról, az emberi szubjektumon kívüli természet helyett objektív valóságról fogok beszélni, hogy a szemléletet egybekapcsoljam az ezután kialakítandó és a közismert fogalmakkal. A képi nyelvről a későbbiekben sem kívánok egészen lemondani, márcsak azért sem, mert ehhez a témához jellege szerint jobban illeszkedik, mint a szavak, a második jelrendszer e csodálatos, de a képet nem helyettesítő elemei, amelyek az esztétikai szférába csak úgy kapnak bebocsátást, ha a képiség eszközeivé lesznek. Ez viszont már a költészet dolga, s irodalomesztétikához tartozik, így túlmutat feladatomon. Feladatomnak azt tartom, hogy feltárjam azokat a képzőművészetelméleti és művészettörténeti eljárásokat, amelyeket pedagógiai munkám során összefüggésbe tudtam rendezni.

Kezdjük elmélkedésünket annak vizsgálatával, hogy mi a művészetszemlélet, mi a viszonya az esztétikához, és mi a viszonya a művészettörténethez, egyáltalában különbözik-e tőlünk, vagy azonos-e valamelyikkel a kettő közül?

Az esztétika mindenestre elméleti tudomány, a filozófia területének sajátos

darabja, a művészetszemlélet pedig elsősorban gyakorlati jellegű esztétikai tevékenység, konkrét aktivitása az egyedi tudatnak konkrét történeti situációban, konkrét művészeti jelenséggel való találkozása során. A művészeti alkotások szemléletének termékennyé tételére tehát olyan módszert kell elsajátítanunk és tanítanunk, amely a mozgásban levő egyéni tudatnak és a mozgásban levő társadalmi tudatnak körülményei között értelmez és vizsgál művészeti hatásokat, amelyek hasonlóan bonyolult mozgásformák maradandó eredményei, azaz műalkotások felől érik. Műalkotások felől, amelyeket mint bonyolult mozgás-szövedékben létrejött csomópontokat foghatunk fel. „Holtpontok” is abban az értelemben, hogy mintegy felhalmozzák egyetlen állapotban mindazt a sajátos mozgási energiát, amely őket létrehozta és „holtpontok” abban az értelemben is, hogy további mozgásszövedék potenciális kiindulásai. Ebből mindjárt nyilvánvaló, hogy a feladat nehézsége éppen abban rejlik, hogy a művészi alkotások szemléletének módszeréhez valójában mind az esztétikának, mind a művészettörténetnek teljes birtoklása volna szükséges. Tudjuk jól, hogy ezzel a teljességgel maguk a szakemberek is mind kevésbé rendelkeznek. A helyzetet éppen úgy lehet ezért kétségbeejtőnek, mint reményteljesnek tekinteni. Kétségbeejtőnek azért, mert amire a szakemberek sem képesek, nem kívánható meg az általános társadalmi gyakorlatban. Reményteljesnek azért, mert a helyzet magukat a szakembereket kényszeríti olyan új, szintetikus módszerek és nézőpontok felfedezésére, amelyeket viszont alighanem sokkal könnyebb lesz általánosítani, mint a szaktudományok rezervált eljárásait. Azaz remélhető, hogy az egész probléma-komplexumot sikerül előbb-utóbb emberközbe hozni. Azt a módszert, amelyet igyekszem kidolgozni, röviden *vizuális stilisztikának* lehetne nevezni. Pontosabb meghatározása kicsit *körülményesen hangzik: szocio-antropológiai vizuális stilisztika dialektikus alapon*. A meghatározást tehát ki kell fejtenem érthetőbben is. Módszeremnek, ha hasznos akar lenni, gyakorlatibbnak és szintetikusabbnak kell lennie más módszerekénél — a kettő egyébként természetes is, ha együtt jár. A szintézis önmagában véve nem könnyebb célkitűzés, mint az analízis, de megvan az a tulajdonsága, hogy más feltételeket mér a szakember számára, és más feltételeket szab a laikusnak, akit viszonylag kevesebb befektetéssel juttat viszonylag nagyobb haszonhoz, hiszen nem is szintézis az, ami nem „termékekényebb”, a kalásznak is sokszorosan kell a magot visszaadnia. *Elsősorban* tehát stilisztikáról van szó. Szükséges, hogy egyetértsünk a stílusnak, mint fogalomnak tartalmában. Tudom, hogy a stílust statikus keretként, formajegyek összegeként is fel lehet fogni, olyan kategóriaként, amelybe a legkülönbébb értékes és értéktelen szellemi holmi zsúfolható össze. Ezt a szép múltú fogalmat kár lenne értéke-vesztetten félredobni. Véleményem szerint sokkal hasznosabb, ha kissé kiemeljük a benne rejlő lehetőségeket és újra értelmezzük. A stílus felfogásom szerint szemléletes tartalom-forma viszony, a tartalom-forma ellentmondás neve. Tekintettel arra, hogy a tartalom-forma egység elve elveszítette erejét, megkopott a sok használatban, szívesebben beszélek tartalom-forma-feszültségről, tartalom-forma ellentmondásról, tartalom-forma ellentétről, holott nyilvánvalóan jogos a tartalom-forma egységről, mint dialektikus, tehát ellentmondásos, dinamikus egységről szólni, ha nem értünk rajta valami történetietlenül változatlan, langyos örök-szépet. A stilisztika mint előre bocsátott meghatározásom tényezője azért is helytálló, mert egyszerre jelenti a korstílust és az egyénit, egyszerre jelenti egy egész korszak általános alakzatát és az egyes mesterekét, sőt az egyes műveket külön-külön is. Végezetül azért szólnék stilisztikáról, nehogy lehető legyen a tartalomnak és a formának külön-külön való értelmezése, ami módszerként elkerülhetetlen. *Másodszor* szólnom kell arról, hogy miért szükséges a „vizuális” stilisztika fogalmának bevezetése. Semmi másért, mint azért,

hogy éles határt vonjunk mind az irodalom-esztétika stílustana, mind pedig a zene-esztétika és a képzőművészeté között. A tartalom-forma viszonyoknak tehát olyan tipikus stílusformuláit kell megragadnunk, amelyek egyszersmind *szemmel láthatóak, szemléletes tartalmak*: azaz egyszersmind formák is. Egy gótikus csücsív mint mértani meghatározottság még nem stilisztikai tényező, azzá csak tartalmának erejével együtt lehet, hogy közhelyet mondjak, mint valamiféle „feltörekvés” hordozója, sőt *mag*a feltörekvés, annak materiális, statikai és egyben szellemi, szimbolikus értelmében. Persze mindenki érezheti, hogy mélyebbre kell mennem, de itt, ezen a ponton kell majd mélyebbre menni. Elöljáróban hadd utaljak korreferátumomra, a Korstílus és térfelfogás c. cikkemre, [1] mottója egy, a francia Buffontól származó aforizma: „Le style c'est l'homme”. S itt *harmadszorban* mindjárt az is világossá kell, hogy váljék, miért szerepel a meghatározásban az *antropológiai* tényező. Az ember művészi tevékenységében olykor feltűnő átütő ereje van magának az alkotó személyiségnek, mint szomatikus-pszichikus alkatnak, azaz mint antropológiai alanyak. Leonardo óva inti a festőt attól, hogy a modell helyett önmagát rajzolja. Nem önmagát kellett volna-e legelső sorban ettől óvnia, van-e festő, akinél erősebben üt át lényének karaktere, mint éppen Leonardonál? A kérdésnek azonban ennél sokkal tágabb jelentősége van. Sokak szerint rokonságban van a stílusfejlődés egy-egy összefüggő művészettörténeti korszaka, mondjuk az antik vagy a nyugateurópai fejlődés között. Már Shakespeare is észrevette az életkoroknak mint tipikus alakzatoknak jelentéssé válását. Kísérletet tettem arra, hogy hidat verjek e két gondolat között, összehasonlító biográfiai kutatásaimmal, [2] Amint látjuk tehát az antropológia területei közül itt elsősorban a morfológia játszik szerepet, nem az antropogenezis és nem is a néprajzi vonatkozások. A feuerbach-i antropologizmustól mégis meg kell különböztetnünk szándékunkat, hiszen itt nem olyan értelmű biologizmusról akarunk beszélni, amely az embert történetietlenül szemléli, még biológiai vonatkozásban is alakfejlődése az, ami bennünket érdekelhet. S ez azért, mert a stílustörténet az egyéni fejlődés morfológiai változásának is *analogonja*. Lehet, hogy a tudományos-logikai gondolkodásmódban az analógiás gondolkodásmódnak nincs vagy nem volt nagy becsülete, de a képi gondolkodás lényegében analógiás jellegű, s a képi gondolkodás éppen a művészet közege és bázisa. Ebben különbözik a művészet a tudományoktól, — bár meg kell jegyezni, hogy maguk a tudományok sem mondanak le a megismerés analógiás formáiról (gondoljunk csak a modellek készítésére). Heisenberg a stílusokról is azt tartja, hogy párhuzamosak a tudomány modelljeivel. [3] Az én szempontomból tehát márcsak azért is, mert nem elméleti esztétikával és nem művészettörténet-tudománnyal, hanem művészet-szemlélettel vagy művészetelmélettel foglalkozom, használom az antropológiai modellt. Természetesen erről is többet és részletesebben kell még majd mondanom. Most azonban vegyük sorra a meghatározás *negyedik* tényezőjét, amely az antropológiai nézőpontot korlátozza és gazdagítja egyszersmind, azaz: a *szociológiai* tényezőt. A szociológiai tényező „a társadalmi élet struktúrájának elméleti analízisét és a társadalmi-gazdasági alakulatok fejlődésének törvényszerűségeit is tartalmazza.” [4] Ezért szól így a meghatározás: *szocio-antropológiai vizuális stilisztika, dialektikus alapon*. Felmerülhet az a kérdés, miért van szükség a szociológiai nézőpont mellett még az antropológiának a hangsúlyozására is, nem jobb-e, ha csak szociológiát mondunk? Nem, mert a szociológia olyan tudomány, amely összefüggéseit verbális logikai tételekben fogalmazza meg. Az antropológiai szempont a szociológiai nézőpontot is a társadalmi struktúráknak szemléletesebb felfogására készíti, modellszerű képi formában is elembreszíti, közvetlenül vagy közvetetten antropomorfizálja, így a művészi szemlélet számára jobban asszimilálja. Hogy hason-

lattal éljek, az antropológiai nézőpont katalizálja a szociológiát, s alkalmassá teszi a vizuális stilsztikával való egyesítésre. Ez az egyesítési folyamat ellentmondásos egységre vezet, ezért mondjuk ki *ötödszörre*, hogy azt *dialektikus alapon* hozzuk létre. A dialektikus alap biztosítja, hogy ez a stilsztika nem lesz formális, hanem genetikus, ami azt jelenti, hogy a stílárius struktúrák mint diakronikus *fejlődési folyamatok* keresztmetszetei jelenhetnek meg. A dialektikus jelleg azt is jelenti, hogy a morfológiai folyamatok is ellentétekben mozgókként szemlélhetők. A mozgásnak dinamikája van, fejlődő és viszonylagosan visszafejlődő folyamat egyidőben, amelyet a közismert spirál-séma alapján jól jellemez. Legalábbis jól modellálja a fejlődésben észlelhető körforgásnak önmaga fölé emelkedő, spirálisba lendülő természetét. Még pontosabb lenne ez a modell, ha a tengelyre vonatkozó radiális szűkülés-tágulás ritmusát is beleépítenénk, ami a centrális tengelyhez való közelítés centripetális és a tőle való távolodás centrifugális mozgásának váltakozásával a kötöttség és szabadság tendenciáinak váltakozó, lüktető mozgását is szimbolizálná. Természetesen egy sémától, bármilyen szép modell legyen is az, nem lehet mindent elvárni. A szemlélet *koordináta rendszerének* problémája azonban most már elodázhatatlan. Nyilvánvaló, hogy az esztétikai tárgyat önmagában, történelmi feltételeitől elszakítottan a szemlélő pusztán ösztönös befogadóként nem élvezheti zavartalan biztonságban, jellegének megfelelő aspektusban, azaz a művelt ember tudatának szintjén. Nem kívánom lebecsülni az ösztönösséget, csak éppen téves elképzelésnek tartom, hogy az zavartalanul érvényesíthető volna; ma úgyszólván csoda, hogy a sok verbális behatásra ki nem vészett. A kultúrának az a természete, hogy ha ráépít az ösztönös alapokra, sokszorososan elfedi azokat, egyszersmind azonban ezzel a folyamattal egyidejűleg le is ás hozzájuk az a szakadatlan törekvés, hogy a ráépített rétegeket áttörve lehatoljon a mélybe, le tehát az ösztönökig. A műveltség építménye így egy önmagát szakadatlanul építő és lebontó folyamatként képzelhető el. Ha így van ez egy adott kulturális szituációban, így van az egyes korszakok dialektikájában is, korszakok keletkeznek és pusztulnak. Mi más ez, mint felépítés és lebontás egymást átható mozgása a történelemben? Így megy ez a társadalmi és az egyéni emberéletben is. A dialektika áthatja nemcsak gondolkodásunkat, nemcsak az ismeretelmélet módszere, hanem törvényei szerint mozog a társadalmi tudat története is, amely viszont az anyagi lét függvényeképpen is megmutatkozik. Az olyan koordináta rendszer, amely az emberiségi anyagi-szellemi fejlődését statisztikai általánosságában láttatja, arra jó, hogy az emberi sorsban valami szükségszerűt láttasson meg. Az egyénnek rövidke léte a történelmi koordináták perspektívái nélkül nem lehetne sem tudatosan biztonságos, sem szellemien szabad.

HEGEL esztétikája minden idealizmusa mellett is rendelkezik a perspektívának ezzel az igényével.

Ha volt valaha is kor, amely indokoltta tette, hogy a tájékozódásért többet tegyünk, mint eddig, a XX. század bizonyára ez. Visszaemlékezem azokra az évekre, amikor a Képzőművészeti Főiskoláról kikerülve úgy álltam a világban, festőművészi végbizonyítvánnyal a kezemben, hogy valójában semmit sem értettem belőle úgy, amint a modern művészetekben visszatükröződött. Meg kell vallanom, hogy nem jutottam könnyen előre, a tájékozódási kényszer még most is működik bennem. A XX. század az a kor, amelyben talán jobban, mint valaha is, a stílárius lehetőségeknek olyan ellentmondásos és gazdag, ugyanakkor zavarbaejtő mennyisége nehezedik az emberre, amihez képest a késő római áramlat-keveredések igen szolid és elrendezhető anyagnak tűnnek. MALREAUX beszél a Musée Imaginaire-ről, [5] a képzeletünkben élő múzeumról, amin azt érti, hogy a mi számunkra a világ művészettörté-

nete összes információival és hatótényezőivel egyszerre adott. Ma lehet valaki a közel, vagy a távol kelet hatása alatt, kapcsolódhatik a középkorhoz, a reneszánszhoz, vagy közvetlenül az antik művészethez — és ki tagadhatná a nagy klasszikusok: egy Leonardó, egy Velazquez, egy Rembrandt tovább élő befolyását ugyanakkor, amikor Cézanne még alapja szemléletünknek, amikor Picasso még új és már elavult egyszerre. A tájékozódás szinte létkérdéssé változott. Dehát lehetséges-e rend ebben a zűrzavarban? Igen, rend van benne, vagy legalábbis megengedi a rendszerbe foglalást.

HEGEL mutat rá a művészetek felosztásában arra, hogy a történelem fejlődésében a kibontakozásnak rendje van. [6] A szimbolikus, a klasszikus és a romantikus forma feltételezése mögött valóságos tartalom rejlik, amelyet előtte is, utána is többen megpróbáltak már megközelíteni. Így az egyébként reakciós történetfilozófus, a német SPENGLER, aki lezárt kultúrkörök kategóriáit állította fel szigorúan metafizikus alapon. [7] Spengler idealizmusa messze visszaesik Hegelétől éppen mert az egyetemes emberi történelmet mint fejlődő egészet tagadja. Részletekben azonban sok tanulsággal szolgálnak megfigyelései. Vitathatatlan a periódusok hasonlóságáról vallott felfogása, ha nem is lehet egyetérteni a „homologia” elvével, ez különböző fejlődési vonulatok megfelelő szakaszainak már nem is hasonlóságát, hanem időtlen azonos értelműségét tételezi fel. A negyvenes években, vagy 25 esztendővel ezelőtt sokat foglalkoztam ilyen kérdésekkel. Fel is rajzoltam magamnak az idő-koordinátákat, amelyekben a művészettörténet ritmusa mozog. A 30-as években a magyar LIGETI volt nevezetes egyfajta ritmuselméletéről, az ún. hullámteoriáról. [8] Emlékezetes marad számomra FÜLEP LAJOS könyve a magyar művészetről, [9] amelyben addig szokatlan nagy összefüggésekben szemlél bizonyos alaki jelenségeket, így a kontraposztóét. Jómagam csak ezután a negyvenes években foglalkoztam marxizmussal. A történelmi materializmus alkalmazása a művészettörténetben az a módszer, amely konkrét *történelmi tartalommal* töltötte fel addig absztrakt elképzeléseimet. [10] Korábbi tanulmányaim csak most váltak igazán használhatókká, ebben a szintézisben az elvont dialektikának és a konkrét Kauzalitást követelő történelmi materializmusnak. Talán nem kell elnézést kérnem ezért a vallomásért, úgy gondolom, ha egyáltalában tudok valamiben segíteni, azt könnyebben tehetem, ha gondolkodásom alakulására rámutatok. Mindig komolyan vettem a fejlődés dialektikájában mutatkozó ritmus-jelenségeket, lett-légyen az a reneszánsz és barokk elv váltakozása, mint BURCKHARDTNÁL és WÖLFFLINNÉL, [11] vagy a kulminációs pont történeti eltolódásának problémája BUSCHORNÁL. [12] A marxizmussal való foglalkozás nem jelentette számomra a történelem aritmiáját. Inkább érdekességnek hat mint szükségszerűségnek, hogy a művészettörténet nagy periódusait viszonylag jól el lehet rendezni az évezredek és az évszázadok kereteiben. Az i. e. harmadik évezred a sumér és az egyiptomi ó-birodalom időszaka, a második az új-birodalom és az égei kultúra ideje, az első a görög-római művészeté. Az i. u. első évezredre tehető a keresztény művészet kialakulása mind a nyugati, mind a keleti középpont körül, s erre az időre esik a frank birodalom preromán művészete. A második évezrednek mi is részesei vagyunk még. Anélkül, hogy következtetéseket tudnék vagy akarnék levonni ebből a formai elrendezettségből, áttérek a szóban forgó ritmikai analógiák terén tett néhány megfigyelésem tárgyalására.

Ha az i. e. első és az i. u. második évezredet kronológikus rendben egymás alá írjuk azt fogjuk látni, hogy az i. e. 500-as évek alá kerülnek az i. u. 1500-as évek. A Zsarnokölők szobra eszerint ugyanabban a ritmikai fázisban van, mint Michelangelo Dávidja, ami szép analógia. A ritmikai összefüggések kérdése azonban magában

véve sem ilyen egyszerű. Ha Spenglerrel [13] a dráma fejlődését tekintjük „tetőpontnak”, akkor az ókor V. századát az újkor XVII. századával kell egybevetnünk. Ha viszont a szobrászat morfológiai megfeleléseit keressük, kiderül, hogy ábránkon éppen ellenkező irányba ferdülnek el a megfelelő ritmikai fázisokat összekötő vonalak: az archaikus kortól „vissza” kell húzódnunk legalább száz évnyi „távolságra” a gótikához, ugyanígy ezzel párhuzamosan a klasszikus kortól a reneszánszhoz, a hellenizmustól a barokkhoz. Amennyire a dráma ritmikailag tehát „késik” az ókorhoz képest az újkori fejlődésben, annyira előretart benne a szobrászat fejlődése az antikhoz képest. Az első pillanatra ijesztő zűrzavar ez, mögötte mégis csodálatos rend van. Aligha lehet ugyanis véletlennek tekinteni az itt csak vázlatosan jelzett sokszoros összefüggéseket, amelyek kiterjednek építészetre éppúgy, mint irodalomra, vagy zenére. Mindenki tudja, hogy az építészetnek virágkorát a középkorra is tehetjük, az ábrázoló művészetek klasszikus korát viszont csak erőszakoltan lehetne elvitatni a reneszánsztól, a zenét a barokktól. Az is közhely, hogy a naiv eposz klasszikus kora a középkori építészettel, a zenéé a barokk festészettel és a drámával jár együtt. Lökésenként újra meg újra tetőzik tehát valami úgy, hogy az 1500-as évet virtuálisan lehet csak az egész folyamat általános „tetőzésének” tekinteni. A „tetőzés” fogalma itt nem érték-kategória, hanem egy meghatározott jelenség fejlődéstörténeti jellemzője a ritmikai rendben. Fordulópontnak, holtpontnak azonban annál inkább vehetjük, miután most éppen in abstracto vizsgálódunk. Olyan összefüggések ezek, melyeket rendbe eddig tudtommal vagy formális, vagy eszmei alapon szedtek, általában nem kapcsolták össze a társadalmi-gazdasági struktúrák morfológiai alakváltásaival. Ha pedig ezt tesszük, rögtön nyilvánvalóvá válik, hogy *a szobrászat klasszikus korát a városállamok formációival kell egybekapcsolni*, akkor tetőzik, amikor ezek már bomlásra vannak ítélve, és utolsó küzdelmeiket vívják az abszolút monarchiával, mint a nagyobb gazdasági-társadalmi alakulatokat, birodalmakat kormányzó államtípussal. Ebből az is kitűnik, hogy az antik fejlődésben *a drámai szituáció klasszikus kifejezési formája a városállamok bomlásával és a szobrászattal, mint ennek a nagyságrendnek velejáró legadekvátabb kifejezésével együtt jelentkezik*, viszont az újkori fejlődés válsága nem a városállamok bomlásával éri el a maga tetőpontját, hanem a feudális abszolút monarchiáéval, azaz a németalföldi, majd az angol forradalommal jelentkezik, s a franciát megelőzi. Ebből továbbmenően az is következik, hogy a rabszolga-rend talaján, egyszerűbb termelési viszonyok között a dráma viszonylag egyszerűbb feltételek mellett következik be, viszont a feudalizmusnak differenciáltabb körülményei között a drámai kibontakozás feltételei későbbre, a ritmikai futam későbbi, bonyolultabb gazdasági-társadalmi feltételei között érnek meg. Ez viszont másrészt meg is látszik a kétféle dráma-felfogás különbözőségén: Shakespeare bonyolultabb tér—idő szerkezeteket használ, mint a görögök. A francia klasszicizmus viszont nem ismételheti meg *lényegében* a görög tragédiát, mert más alapon áll, azzal a gazdasági-politikai megszilárdulással jár együtt, amelyet a francia feudális rezsim XIV. Lajos uralkodása alatt mutat. Egyébként Poussin festészete jól szemlélteti a drámáinak egy heroikus fegyelemben való visszatartottságát. Michelangelo szobrászi drámaisága a kétféle tetőpont: a szobrászi formátumú drámaiság és a festői formátumú drámaiság között feszül. Ez a feszült, kettős drámaiságú szituáció készteti, hogy visszatámaszkodjék az antikvitásra és arra, amely hasonlóan kétlelkű; a danteira. Ezzel a vizsgálati módszerrel tehát azt lehet megérteni, hogy pl. Michelangelo ellentmondásos egyénisége miként esik egybe egy ellentmondásos történeti-morfológiai szituációval, s hogyan egyesül a kettő tragikai ereje egy-egy áthidaló óriási méretű, vagy formátumú alkotással, míg mások behullanak a kor negatívumainak szakadékaiba, mint bizonyos értelemben a manieristák.

Miután sajátos bepillantást nyertünk egy történelmi struktúrába, helyes ha tisztázzuk szerepét a magunk feladata tekintetében. Mi haszna van egy ilyen, ha még oly dialektikusan is felfogott ritmikai váznak? Mi haszna van éppen a konkrét művészet szemlélet, a „műélvezés” dolgaiban, amit a tudományokhoz viszonyítva mégis csak prelogikus vonzatú módszernek kell tartanunk. Nem túlságosan is elvont logikai konstrukció-e, amit koordináta-rendszerül felajánlok egy vizuális stilisztika számára? WÖLFFLIN-re kell hivatkoznom, aki a vizuális alapfogalmak kialakításának nagy mestere, 1933-as Utószavában mégis a vizuális morfológiának történeti organizmusként való felfogásáig jut el. [14] Igaz, hogy utolsó bekezdésében BURCKHARDT-ta támaszkodva megkülönbözteti magát attól a feltevéstől, amely szerint a látás történetét az általános szellem-történet részeként kellene felfogni. Szerinte ezt a kapcsolatot csak lazán és kötetlenül szabad értelmezni. Azt hiszem, itt az ideje, hogy ezen az óvatos kötetlenségen, amely a sejtelmek fokain tartaná a problémát, túllépjünk. Az általam felrajzolt rendszer először is megmutatja, hogy az összefüggések sokkal bonyolultabbak, mint ahogyan azt Spengler felfogja, sőt szemléletesen mutatja, hogy a történelem Spenglerrel ellentétben nem metafizikus, hanem dialektikus struktúra. Ez érvényes a szemlélet vizuális formáira is, mihelyt történeti fejlődésünkben és kölcsönösségükben nézzük azokat. Amint látni fogjuk, a periodicitás nemcsak hogy ellentétpárokból való mozgást jelent a wölfflini vizuális kategóriák értelmében, amint azt maga WÖLFFLIN is állítja, hanem részese egy nagyobb léptékekben is zajló történelmi dialektikának.

Az antik évezred „tézisére” az első keresztény évezred „antitézisként”, a második évezred Európája pedig a kettőnek mintegy „szintéziseként” következik. Lehetne-e elvitatni a román stílus kialakulásától kezdve, egy Giovanni Pisano, egy Giotto, egy Dante ilyen értelemben érvényesülő szintetikus értelmezésének jogosultságát? Az egész reneszánsz, a barokk, de a klasszicizmus és többé-kevésbé minden, ami lényeges volt történetileg mindmáig, nem egy ilyen a két évezredet összefogó szintézis eklatáns képét mutatja-e? Van-e egyáltalán jellemzőbb vonása ennél a nyugateurópai kultúrtörténetnek? És vajon, hiányzik-e ennek a strukturális szintézisnek a gazdasági-társadalmi bázisa? Bizonyára nem; éppen az antik városi gazdálkodás és a középkori feudális gazdasági rend magasabb szintéziseként lehetséges az újkori polgárisodásnak előbb feudális alapon, majd annak ellenére érvényesülő gazdasági-társadalmi karaktere, amelyet a korai és a klasszikus kapitalizmus, sőt az imperializmus címszava alatt ismerünk. A dialektika kisebb léptékben is szemléltethető ábrámon. Így a középkorival, mint tézissel a kora reneszánsz fordul szembe antitézisként (mint „vele azonos” ellentéte); a kettő a manierizmusban szintetizálódik. A barokkal mint tézissel viszont a klasszicizmus fordul szembe, hogy a romantikában szintetizálódjék. A romantikát a realizmus „tagadja”, hogy az impresszionizmusban oldódjék. A dialektika mind finomabb szövetté válik a további elemzés során, a dedukció bizonyos léptékszint alatt vezető módszerként használhatatlanná válik. Ilyenkor az indukció módszerével élve, az „ellenkező irányból”, az egyesből kiindulva kell az általános felé közelíteni. Az indukció azonban csak akkor hozhat jó termést, ha deduktíve biztosítjuk számára azokat a pályákat, amelyeken szabadon mozoghat természetesen, s nem úgy, ahogyan ötleteink dobálják. Bármennyire is absztrakció a társadalmi tudat mint olyan, hiszen csak konkrét egyedi tudatok „vannak” — a társadalmi tudat mint ezeknek integrációja társadalmi-történelmi léttel bír, s mint ilyen hatékonyabb valóság az egyedi tudatnál. Egyéni tudat és társadalmi tudat korrelációjának mintájára kell elképzelnünk az egyéni stílusnak és a korstílusnak dialektikáját is. *A korstílus a társadalmi tudat vizuális modellje, az egyéni stílus az egyéni tudaté.*

Maga a műalkotás ennek a korrelációnak szülötte. A műalkotás felfogásában ugyan-csak ilyen korreláció működik: a műélvezőnek egyéni tudata nemcsak intuitív-induktív és egyedileg autonóm képződmény, részben annak a társadalmi tudatnak a terméke, amelynek szemléletmódját köszönheti. A művészet *nyelv* is. Ha a *vizuális stilsztika* ennek a nyelvnek tisztaságával, világosságával, szabatosságával, kifejező erejével foglalkozik, azt két oldalról kell tennie; egyfelől a korstílusnak, mint általános nyelvezetnek strukturális elemzésével meg kell határozni, hogy melyek azok az általános tartalmak, amelyeknek kifejezésére való, másfelől az egyéni nyelvezetnek elemzésével meg kell határozni, hogy melyek azok az egyedi sajátosságok, amelyek az egyszeri szituáció adekvát kifejezései. A kettő dialektikus egysége lesz azután a vizuális stílusnak az a *különössége*, amelyet a művészi alkotásban megcsodálunk. Ebben a különös, „*vizuális nyelvezetben*” ismét rá kell mutatnunk egy olyan tényezőre, amelyet eddig nem vizsgáltak rendszeresen. Megpróbálunk lerakni az alapjait egy rendszeres vizsgálati módszernek, amelyet *összehasonlító biográfiai módszernek* nevezek. [15] Lényege, hogy a korstílus és az egyéni stílus közé beiktat egy közbülső, a korstílusnál kevésbé, az egyéni stílusnál általánosabb, tehát ismét csak egy *különös* kategóriát: az *életkorét*. Az életkor stilsztikai rétegének szerepe márcsak az általános és az egyedi közé való rétegzettsége miatt is figyelmet érdemel, hiszen az egyedit egy elsőrendű általános vonással gazdagítja, hogy úgy mondjam *tipikussá szélesíti* — legalábbis *antropológiai* értelemben véve. És ezen a ponton kell meghatározásunk második tényezőjének, az antropológiának szerepével újra számot vetnünk.

Meg kell vizsgálnunk a gyermekkori képi kifejezés jól ismert fázisainak folytatásképpen az ifjú és a felnőttkori stílár sajátosságokét. Michelangelo nemcsak azért rajzol tárgyiasan és lineárisan fiatal korában, mert Ghirlandaionál tanult 10 éves korában, hanem azért is, mert ez a törvényszerű stílár vonzata az ifjú létstruktúrának; nemcsak azért rajzol festői stílusban később, mert a cinquecento ezt megengedi, hanem attól függetlenül is indokolt az idősebb életkorban jelentkező formát fellazító stilsztikai törekvés. Az, hogy Michelangelonál egyéni pályája egybeesik a korstílus változásának tendenciájával, a zseni szerencséje. És mégis, ha megkérdezem, hogyan lehet elhelyezni a korstílusba Michelangelo öregkori műveinek legjavát a Boboli-rabszolgákat, az Akadémia Pietáját, a Rondanini Pietát, nehéz megfelelni rá. Ott lebegnek valahol a befejezetlenség és a XIX. századi expresszionizmus között egy történelmi űrben, amelyet *nem tölt ki más, mint az az öregkori stilsztikai sajátosság*, amelyet a korstílussal egyenlő erejűvé tett ennek a lángelmének művészi önkifejező kényszere. Messze vezetne, ha az életkorok stilsztikai vetületeit részletekbe menően akarnám tárgyalni. Bizonyos fokig azonban elkerülhetetlen éppen az antropológiai faktor kifejtése miatt. Más oldalról is megközelítem a problémát, ha felhívom a figyelmet, hogy az egyedi és a törzsfeljlődés morfológiailag analogonjai egymásnak: a gyermekkor „román stílusú”, az ifjúság „gótikus”, az első önállóság ideje „reneszánsz”; a családot fenntartó érettség kora „barokk” a családi egység bomlása „felvilágosodás-kori”, a generációk közötti küzdelem a „klasszicizmus és romantika kora”, a „kritikai realizmus” a leszámolásé; a szemlélődő alkony az „impresszionizmus kora”, az „absztrakció”, az álom vagy agónia időszaka a XX. századé. Amint érezni lehet a megfogalmazásból, az életkorok, a napszakok, az évszakok, a régi és új egymásból fakadásának, harcának és kötődéseinek generációs, családi, természeti és társadalmi-történelmi szinten folyton mozgásban levő, megfordíthatatlan folyamatokban kifejlő jelenségei valamennyien egy törvénynek: *a keletkezés és pusztulás törvényének* mint legáltalánosabb lét-törvénynek kivetítődései.

Nem csoda tehát, ha szemmel látható alaktani, másszóval a vizuális stilsztika

általános formuláiban kifejezhető megfelelői vannak. A művészet többnyire antropomorf, valami módon *akkor is*, ha *nem* ábrázoló, vagy ha az emberinek kevésbé érzéken szemléletes vonatkozásaira üt. Mielőtt bonyolultabban vetnénk fel a kérdést, maradjunk az egyszerű ábrázoló művészetek stílárís kulcs-formuláinak megfogalmazásánál. Ehelyütt figyelembe kell venni ERNST BUSCHOR periódusainak jellemzőit, mert fenti analógiámat akaratlanul is támogatják. BUSCHOR a fejlődés hat szakaszát különbözteti meg. Példaként idézzünk kettőt. Az első *sejtelem-világnak* nevezi, amelyben képzelet és rend öntudatlan hatótényezők. Szerinte az ősi alakító ösztön látnoki erővel uralkodik a körötte áradó életen, amely istenekről, emberekről, állatokról beszél és a létet olyanként támasztja életre, amint az „van”, anélkül, hogy át akarná művészi alkotássá alakítani. Nem juttatja-e eszünkbe mindez a gyermeki lét jellemzőit? A második periódusról így ír: Ezek a szobrok nem képmások, sem nem sorshordozó alakok, sem pillanatképek a későbbi értelemben; ahogyan állnak vagy ülnek, ahogyan néznek, és amilyen az arcuk kifejezése, az valami egészen mást jelent, az egy a valóságban való egyedien konkrét létezésnek az életszféráját határozza meg, mégpedig tökéletesen. Felirataik ilyenek: „engem ez és ez ajánlott fel, én ez és ez vagyok”. Nem gondolunk-e az ifjúság létállapotára, ha ezt a jellemzést olvassuk?

Ebből a néhány kiragadott idézetből is látható, hogy BUSCHOR a létet *képi világok szervesen kialakuló* sóráként jellemzi. Egy magasabb típus törvényszerű megvalósulásai, a történelemben újra meg újra ismétlődő azonos jellemzők érvényessége a mindig különbözőben; az a szerkezet, amelyben az emberlét mozog. SPENGLERrel szemben BUSCHORNál *van fejlődés*: minden későbbi periódus a hat létfokozatnak során egy-egy okozattal később, differenciáltabb létfokon kulminál. Amint azonban az idézetekből is érezhető, BUSCHOR szintetikus látásmódjában az összetevőknek, így is mondhatnók: léttartalomnak és művészi formának inkább átmosódását lehet érezni, nem feszültséget és egységét. WÖLFFLIN vizuális kategóriái világosabban meghatározottak, történelem szemlélete viszont kötetlenebb és így lazább. [16] A periodicitás problémája azonban mindkettőjüknél — talán mint hegeli örökség is, de mint egy új művészettörténeti szemléletmódnak kardinális problémája érvényesül.

A tipikus periódusok strukturális vizsgálatában WÖLFFLINEN túl megy PANOFSKI [17] és újabban ARNOLD HAUSER. [18] Náluk az egyes korszakok sajátos szemléleti formái strukturálisan összetartoznak magának a periódusnak jellemző társadalmi gazdasági szerkezetével. A periódusok meghatározásának feltétele és egyúttal hasznos következménye egy *strukturális tipológia* kiépítése. Egy ilyen tipológiának faktorait, miután térről és vizuális-optikai szemléletről van szó, szívesen nevezem ezeket a faktorokat *dimenzióknak*. A dimenziókat szoros viszonyosságban látom a mozgásformáknak fokozataival. A térbeli kiterjedés sem képzelhető el valójában időtlenül, ha már *kiterjedésről* van szó, s nem *kiterjedtségről*. Mégis, játék a szavakkal, ha a kiterjedtséget nem kapcsoljuk egybe a kiterjedés fogalmával. Ez a különválasztás ugyanis azt jelenti, hogy külön választjuk a művet az alkotásfolyamattól. A házat az építéstől, a szönyeget a szövéstől stb. A mozgásformáknak a téridő kategóriákkal, mint gondolkodásunk formáival való egybekapcsolása, majd ezeknek a kapcsolatoknak vizuális területre való szűkítése, egy *vizuális tipológia nyelvezetét, nyelvtanát alkothatja*. Ennek esztétikai mivoltával kell foglalkoznia a vizuális stilisztikának. A wölfflini kategóriák még mindig kissé mellérendelteknek hatnak, akkor is, ha a szerző hangsúlyozza sorrendi megfordíthatatlanságukat. A mozgásformákkal való összekapcsolásban a differenciálásnak olyan skála-rendszerét nyerjük, amely történeti egymásutánjukkal is összevág. Közelítsük meg a kérdést kissé konkrétebben is, hiszen használható művészetszemléleti módszer vázlatát kívánjuk kapni.

Kezdjük a tér irányai közül mindenesetre a vonallal. Ez realizálható a legkisebb energiabefektetéssel, a síkká terjeszkedéshez már két irányú energiakifejtés kell, a tér mélységének kialakításához három. Nem csoda, ha a harmadik kiterjedéshez kötődik a legtöbb mozgási energia képzete. Így is lehetne mondani: ez a legdinamikusabb. Ez az a *tér-típus*, amelyhez a mechanikai mozgás, a szilárd testek mechanikai mozgása közvetlenül kapcsolódik. Differenciáltabb tér-típushoz vezet egy új, még dinamikusabb, még több *időképzetet* vonzó mozgásformának, az optikainak, valamint a szilárd testek mechanikáját tetéző gáznemű anyagoknak bevezetése. A fénytani tényezőket követi a színké, úgyis mint annak differenciálódása. Ezzel a fentebb vázolt fejlődési folyamattal párhuzamosan halad a szemlélet differenciálódása a tudat *pszichikai terében* az antropomorf teológikus gondolkodástól az empirikus-pozitivistikus fázisokon át a pszichoanalitikus és dialektikus felé. A szellemi mozgásformának tudományos megismerése a fizikai és a kémiai mozgásformáknál is magasabb differenciáltságú lévén, történetileg azokat *követi*, s feltárásuknak ma is jóformán csak kezdeteinél tartunk. Érthető, ha a külső térben lefolyó külső tárgyak mozgásához egy fix nézőpontból meghatározott külső tér-struktúra tartozik. Az is érthető, ha ilyen centrális-optikai-objektív térstruktúrának topológiai megfelelője a gazdasági struktúrák közül éppen a reneszánsz idők városi termelési módjának szerkezete, amint az PANOFSKY, vagy HAUSER is megállapítja. [19] Érthető, ha a szem egyedi fix nézőpontjából már át nem tekinthető mozgásrendszer jelentkezése a XVI. századi ember gondolkodásában és tárguló életérzésében a tér-típust a szimmetrikusan elrendezett, a homlósíkkal párhuzamosan rétegezett reneszánsz struktúrától a térátlás barokk szerkezet irányába alakítja át. Természetes, hogy ez akkor történik, amikor a kis gazdasági-társadalmi alakulatokat elsodorja a felfedezések idején az éppen erőre kapott monarchikus birodalomtól kormányozható, az eredeti tőkefelhalmozással dinamizált új típusú feudalizmus, amelyet másrészt már a születni kívánó kapitalizmus erői feszítenek. Ha az előbbi struktúra szocio-antropológiai szempontból a győztes vállalkozót, a diadalmas hős típusát vonzza, a második nyilvánvalóan a tragédia hőséne színtere, ahol felsőbb hatalmak is belejátszanak az akció kimenetelébe. Ahhoz, hogy a „Deus ex machina” működtethető legyen, sokkal kíváncsiabb a térátlás szerkezet, kellenek a fény és árnyék ellentétei, az ismeretlen horizont. Ilyen struktúrában lehet vizuálisan megjeleníteni azt a pszichikai légkört, amelyet ENGELS az ismeretlen gazdasági erők irgalmával, mint a predestináció tanának feltételével jellemez. [20] Természetesen ezek a példák, amelyeket a tipikus „vizuális térstruktúrák” mibenlétének szemléltetésére hoztam fel, valóban csak példák, tipikus esetek, amelyekkel csak a korstílust, azaz a legáltalánosabb, sokáig érvényesülő tartalom-forma összefüggéseket lehet jellemezni. Kérdés, mi haszna van az ilyen általánosságokban mozgó vizuális stilsztikának, amikor konkrét művekkel kerülünk szembe, s feladatunk az, hogy létező egyedi darabokat „élvezzünk”, s nem, hogy elméleti konstrukciók logikáját kövessük. — A „strukturális tipológia” vizuális formáinak kidolgozása nélkül talán a múlt művészetében még el lehetne igazodni valahogy, hiszen a hagyományt megteremtő „természetes kiválasztódás” az esztétikum területén is elvégzi a magáét, ha ideje van rá. Mindig sokkal nehezebb azonban a helyzet a jelen értékelésében, s különösen nehéz nálunk Közép-Európában, így Magyarországon is, mert az áramlatok történelmi kereszteződésének sokszor szinte kiismerhetetlen labirintusában járunk. Előre látni, *történeti alapon a jövőre nézve helyesen következtetni* a ritmika, így is mondhatom: a dialektika törvényeinek ismerete nélkül lehetetlennek látszik. Márpedig az új jelenségek létjogosultságának elismerésében nagy szerep jut a lehetőségek elvi előrelátásának. Igaz, hogy a *valódit a hamistól* nem a strukturális tipológia különbözteti meg, a stílusnak egyedi,

megismételhetetlen finomságain, vagy koncentráló erején, kristályosságán múlik, hogy elsőrendű, vagy másodrendű mesterről van-e szó. Ki kell tehát dolgoznunk ennek az érzékenyebb, nem spekulatív, hanem a prelogikus szférában mozgó vizuális (képi) lelki tevékenységnek módszertanát is, hogy a pedagógiának segíthessünk. *Csak a ritmikai koordináták rendezői és a vizuális-esztétikai érzékenység együttműködése alapján jöhet létre a művészetszemlélet szakszerűen tájékozott, egyben egyénien színes formája.* A továbbiakban az ismeretelmélet egy prelogikus „alsó” vonulatának a vizsgálatával juthatunk előbbre. A pszichés indítékok szövedékének vizsgálatára van szükségünk. Legszívesebben az esztétikai tudattevékenység *motivációs dialektikájának* nevezném. A motívumok, a vizuális indítékok és az indítékokhoz kapcsolódó vizuális asszociációk, majd az asszociációkkal dolgozó alkotó képzelet, mint szintetizáló erő az a dialektikus mozgásrendszer, amely az esztétikai megismerés vizuális útjaiként nevezhető meg. Az alkotó folyamatnak egy *motivációs fokozat-rendszer* felel meg. *Az első indíték* alighanem valamilyen érzéki jelenségre kiváltódó többnyire nem tudatos pszichés rezonancia (szándékosan nem mondok reflexet, nehogy leszűkítsem). Valamiféle titkos „megtermékenyülési” folyamat kezdete. Vizsgáljunk meg közelebbről néhány példát. Csontváry pl. egy tenyerében tartott mag kapcsán élte át az ihletést, amely egész festői koncepcióját tartalmazta-formástul bejelentette. Normális esetben a koncepcionális motiváció valószínűleg kevésbé fantasztikus, kevésbé tárgyhoz kötött módon megy végbe, s talán nem is koncentrálná mindig egyetlen vízióban, vagy éppen hallucinációban, mint Csontváry esetében. Bizonyosnak vehető, hogy Csontváry számára is több, és főként vizuális színezetű motívum előzhette meg az asszociációs rendszer mozgásba lendülésének döntő aktusát. Ilyenek lehetnek: a szegedi árvíz élménye, a Kárpátok gerince, különösen pedig a vízesés és a vulkánok szemlélete. Egyszóval mindazon látványok, amelyekben a föld mélye mint hatalom mutatkozott meg borzongó és rajongó szemei számára. Az első indítéknak az a lényege, hogy az ember, aki a világgal szemben addig a pillanatig önmagát mindenképpen függőnek tapasztalta, egyetlen fordulat erejénél fogva, sokszor éppen a katasztrófa határán önmagát mint ugyanennek a világnak képzelt létrehozóját és urát éli meg, s ezáltal felszabadul. Művészi tekintetben döntően fontos a motívum jellege, ennek a fordulatnak látható oldala. Vegyünk szemügyre egy másik esetet is, Cézanne-t. Cézanne és Zola egy iskolába jártak, Zola új fiú volt, a többiek nem túrték meg maguk között. Cézanne Zola mellé állt. Zola azon a délutánon egy kosár almával jelent meg Cézanne-éknál. A barátság ezzel új minőséget kapott: mintegy megpecsétlődött. Cézanne visszaemlékezve erre az esetre Zola adományát későbbi festészetének fő motívumára utalva így apostrofálja: *Cézanne almái* ... Természetesen hiba lenne Cézanne egész festészetét ebből az egyetlen élethelyzetből levezetni. Arról van szó csupán, hogy egy kosár alma egy lényeges élethelyzetnek gyűjtőpontjába került, s egy sor olyan öntudatlan asszociáció tapadt hozzá, amelyek ezeket az almákat egy világnak, a *cézanne-i világnak modelljévé* tudták tenni. Tehát nem elegendő magyarázat még az sem, hogy ezeknek az almáknak érzékeny színei a valőrök gazdaságának kitűnő hordozói lehetnek, nem elég az sem, hogy gömbszerű alakjuk alkalmas vezérmotívuma lehet a klasszikus képépítésnek. Ezeken az almákon ott sáppad és rózsállik a szemérmes ifjúság lelki nemességének, a barátság pírjának és örömének emléke. Távol áll tőlem, hogy azt higgyem, Cézanne éppen erre gondolt, amikor almát festett. De arról viszont meg vagyok győződve, hogy Cézanne a Zolával való barátság gyönyörű élményét mélyen *bensővé tette*. Jellemző, hogy azt kérte feleségétől: úgy üljön mint az alma, az almák sem mozognak. Kompozíciós rendszerét főként almák csoportjain alakította ki. A kompozícióban mindegyikük rendezett *csoportnak* alkatrésze, együtt-

tesük *kompozíciós törvényének modelljévé válik*. Az elemek atomjainak összetartozása is törvény; vagy az égitestek sokközpontú, végtelen kozmoszának működése is az. Nem véletlen, hogy a cézanne-i kompozícióról ez a struktúra juthat eszünkbe. Természetesen egyetlen élmény mint motiváció még nem kielégítő feltevés. Egészítsük ki tőlünk telhető módon motivációs rendszerre. Egy másik, életrajzából ismert tényező kívánczik. Cézanne apjának kalapgyártó üzeme volt. A gyermek szükségképpen látta a *tompokat*, ezeket a fából faragott leegyszerűsített fejformákat, amelyeken a kalapok készültek. Fejek, tompok és kalapok korrelációja nem jelentett-e olyan *szemléletes vonatkozásrendszert*, amelyet már bizvást tekinthetünk *motivációnak* a cézanne-i szemléletmód kialakításában? Hogy konkrét legyen, a kalapok, amelyeket az öreg Cézanne gyártott, nem olyan *közbülső formák-e* a tompok mértani testei és az eleven fejek között, mint amilyen közbülső formák kialakítására a fiú Cézanne mindig is törekedett sajátos stílusformulaival? És menjünk még tovább az életrajzban: az öreg Cézanne banküzletet nyit. És nem azt kell-e a fiúnak élete végéig tapasztalnia, hogy a pénz-tőke az az anyagi léte és szellemi egzisztenciája közötti *közbülső hatalom*, amely a kettőt *egységként* fenntartja? Nem volt-e asszonyostul, gyerekestül, egész művészetével együtt az öreg Plutónak kiszolgáltatva? Az ő számára tehát a kalap és a pénz az a szemléletes, szemmel látható tárgyi motívum, amely a félig elvontnak és az egészen elevennek mintegy váltó-formulája volt, s amitől még hozzá egzisztenciálisan függött. Csoda-e, ha képei egy szinte transzcendentális szervezettségnek rendjében ábrázolják a fogható és a látható *közt* lebegő, feszülő világot? Hogy ezek a csend-életek, tájak, figurák úgy kristálylanak, mint a franciák gótstilú katedrálisai, amelyeket ugyancsak bonyolult erő-rendszer tart fenn lét és nemlét határai között, olyan kérdés, amelyhez viszont a történelmi ritmika általános szerkezeti kérdéseinek vizsgálata is szükséges, hogy indokolja.

Ezen a példán azt akartam megmutatni, hogy motivációkból kiindulva hogyan jutunk el a véletlentől a szükségszerűig, hogyan emelkedik az egyedien sajátos élményvilág a vizuális struktúrák típusaiig. Ezeket a koordinátákat hiteles bizonyossággal nem kezelhetnők, ha nem állítottunk volna fel egy általános érvényű vizuális tipológiát. Hogyan állíthatnánk ilyen merész összefüggéseket, ha nem ismernénk a stílárís nyelvezetnek mind a tartalmi, mind a formai oldalát? Ez az a kérdés, amelyet nem szabad már sokáig aforisztikusan kezelnünk, ez az, amit nem tudunk pusztán intuitíve feldolgozni anélkül, hogy tudományosság helyett a szellemesség fokán ne rekednénk.

Kétségtelen, hogy a motivációk erőinek esztétikailag akkor is hatniuk kell, ha konkrétan nem ismerem őket. Az is köztudomású azonban, hogy a hatás sem megy végbe önmagában, hanem úgy, hogy a szemlélőben mintegy előhívja a benne rejlő motivációs lehetőségeket; lényegében ezt nevezi a pszichológia felszólító jellegnek. Bizonyos, hogy sokan tudnak gyönyörködni egy kosár almában, de kevesen élük át ezt a gyönyörűséget mint motivációs esztétikai indítékot. Lehet azonban, hogy bennük Cézanne almáin keresztül egy általánosabb érzéki szféra kel életre: hozzá asszociálódnak olyan érzéki-érzelmi motivációi a befogadónak, amelyek pl. az emberi bőr színezetének következtében raktározódtak el benne. Így Cézanne almáira rezonálni tudnak, hogy ne mondjam, hatásukra feltételes reflexként ezek lépnek működésbe. Természetesen az ilyen áttételek bizonyos intenzitás-csökkenéssel is járhatnak, de nem szükségképpen. Előfordulhat az is, hogy a befogadó elevenebben éli át az ábrázolt tárgyat, mint a művész, mert számára lényegesebb motivációt hoz működésbe benne. Főként széplelkek vannak kitéve annak a veszélynek, hogy fércmű is esztétikái ingeret vált ki belőlük.

Megkönnyitené a helyzetet, ha a motivációs rendszert is fel tudnánk emelni az

általánosság síkjára, mert nem kellene a mű alkotójának, hogy úgy mondjam testi-lelki jóbarátjává, szinte alteregojává váljunk ahhoz, hogy leleplezhessük és megértsük mondanivalóját. Persze egy egyetemes motivációs kódrendszernek, mint köznyelvnek kialakítása végső fokon lehetetlen, de látóvá tenni embereket és képessé tenni arra, hogy legalábbis a vizuális anyanyelvet — ha van — ha lesz — birtokolják, lehetséges. A mi dolgunk az, hogy a felnövő nemzedékeket úgy tanítsuk a vizuális nyelvezetre, hogy anyanyelvként beszélhessék.

Egy vizuális nyelv birtoklásával a kérdés tartalmi oldala megnyílt ugyan, de nem töltődött még fel. — Az anyanyelv birtoklása sem jelent még költészetet, sem nem jelenti a költészet esztétikai befogadásának képességét. Egyén és társadalom viszonyának differenciált átélése kell ahhoz, hogy a képi nyelv az esztétikai érték kategóriájában funkcionáljon. A művészi alkotásban működő motivációk felfogó szerve a befogadó pszichés motiváltságában rejlik. A befogadó motiváltságának két fő oldala a társadalmi eredetű külső és az alkati eredetű belső indítékeké. Minél homogénebb egy közösség, az egyén is annál taníthatóbb, a tradícióknak annál nagyobb formáló és megtartó ereje van. Másrészt viszont nem választhatjuk meg azt a társadalmi szerkezetet, amelyben a tanítás a legkönnyebben megy, hiszen a társadalom szerkezete más tényezőktől sokkal jobban függ, nem is szólva arról, hogy a pedagógia számára nagymértékben adott. Ma pl. el kell fogadnunk az egyedileg differenciált társadalmi tudatot a szocializmus körülményei között is, nemcsak nyugaton. Ennek a fejlődéstörténeti szükségszerűségnek körülményei között kell a helyzet kulcsát megtalálnunk.

Éppen ezért bizonyos vagyok benne, hogy sokat kell még foglalkoznunk a pszichés motívumoknak megfelelő képi szimbólumok strukturális elemzésével. E tekintetben kiindulást jelentene a motívumok gyakoriságának felmérése és szerkezeti szerepük fontosságának vizsgálata, funkciójuknak mind a korstílus, mind az egyedi alkotás szempontjából való meghatározása. Lehet, hogy ehhez gépek is kellenek majd, hogy az eddiginél tudományosabb stilsztika kibontakozhassék. A pedagógia természetesen nem végezhet alapkutatásokat, feladata, pontosabban szólva lehetősége inkább az, hogy a tudományos kutatások eredményeit áttegye a gyakorlatba. Mindezen túl azonban elkerülhetetlen és döntő az eleven esztétikai mérték alkalmazására való nevelés, azaz az emberi személyiségnek a művészet jelenségeivel való feltétel nélküli kísérlete az egyesülésre, illetve maga-megkülönböztetésre. Ez minden esztétikai funkció feltétele.

Ember és művészet feltételmentes egyesülése természetesen csak célmegjelölés, valójában nem lehetséges, hiszen maga az ember egész sor biológiai és társadalmi feltétel terméke. A feltételek kritikája azonban jó munkamódszernek bizonyul. Meg kell különböztetni a bensővé vált feltételeket a külsődleges vagy voluntarisztikus feltételektől. Korunkban, amikor a civilizáció terjedése az esztétikai uniformizálódás vagy a giccs felé sodorhatja a tömegeket, az esztétikai értékrend társadalmi kibontakoztatásának két, egymástól hol különböző, hol egybefonódó lehetősége kínálkozik. Az egyik a még romlatlanhoz, az ősihez, a népihez való fordulás, mert benne a művészet még mint az anyag, az eszköz és az indulat egysége eredeti talaján állott. A másik a romlatlannak az aktuális körülmények anyagi és szellemi talajából való újra teremtése. A pedagógiának arra kell törekednie, hogy a népiben az eredetit, az alkotó erejét ragadja meg, ne a megkopottá kerekítettet, a modernben pedig ismét az alkotó erőt keresse, az élő szellemet, ne a felkapott áramlatot tartsa értékelő kritériumnak. Ha életről szól a művészet és arrafelé vezet a pedagógia, az ifjúságra biztosan támaszkodhatik, hiszen történelmi közege a jövő, létérdeke ahhoz köti, ami leendő.

JEGYZETEK

- [1] VINKLER LÁSZLÓ, Korstilus és térfelfogás. A tanárképzés módszertani problémái. A Szegedi Tanárképző Főiskola 1967. október 25—28. között rendezett nemzetközi tudományos ülés-zakának anyaga. Szeged, 1968.
- [2] VINKLER LÁSZLÓ, Összehasonlító biográfia. A Szegedi Tanárképző Főiskola Rajztanszéke III. Képzőművészeti kiállításának Katalógusa, 1967.
- [3] WERNER HEISENBERG, Válogatott tanulmányok. Budapest 1967. 56.
- [4] Filozófiai kislexikon. Budapest, 1970. 310.
- [5] MALRAUX, Történelmünk teljes öröksége. Korunk. Washington D. C. 1961. Printed in Italy. 238.
- [6] HEGEL, Esztétika I. Budapest, 1952. 71.
- [7] OSWALD SPENGLER, Der Untergang des Abendlandes. München. 1922.
- [8] LIGETI PÁL, Új Pantheon felé.
- [9] FÜLEP LAJOS, Magyar Művészet. Budapest, 1922.
- [10] Vö. GILBERT-KUHN, Az esztétika története. Budapest, 1966. 421.; FECHNER, „Esztétika alulról”.
- [11] HEINRICH WÖLFFLIN, Művészettörténeti alapfogalmak. Budapest, 1969. 227.
- [12] ERNST BUSCHOR, Vom Sinn der griechischen Standbilder. Berlin, 1942. 44.
- [13] SPENGLER, i. m. 169.
- [14] WÖLFFLIN i. m. 241. GILBERT—KUHN i. m. 435.
- [15] VINKLER, Összehasonlító biográfia.
- [16] WÖLFFLIN i. m.
- [17] PANOFKY, Die perspektive als symbolische form. Vorträge der Bibliothek Warburg. 1924—1925. 258—330.
- [18] ARNOLD HAUSER, A művészet és az irodalom társadalomtörténete. Budapest, 1968. 218, 265.
- [19] Uo.
- [20] ENGELS FRIGYES, „ANTI-DÜHRING”, Bp. 1950. 414.

ПРИНЦИПИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Л. Винклер

Автор рассматривает проблемы возможности обучения художественному восприятию. Он рассматривает художественное восприятие как психическую деятельность, лежащую между теоретической наукой искусствоведения и стихийным восприятием. По его мнению, общие закономерности истории искусства, его законы развития, движущиеся в полярности возникновения и разложения, периодическая система его ритмики для нас являются такими координатами, которые представляют собой формальные проявления своеобразных содержаний бытия человека и человеческого общества. Общие стилистические отношения означают только внешние условия восприятия конкретного художественного произведения. Его внутреннее предпосылки носит в себе психический аппарат, названный автором системой мотивировок, в плане которого вырабатывается внутренний рисунок, возникающий в результате творческой мотивировки и мотивированности воспринимающего. Задача художественного восприятия раскрыть этот рисунок. Данная работа на некоторых примерах раскрытия мотивировки показывает, как соединяются в художественном произведении индивидуальные условия как импульсы с общими материальнодуховными тенденциями эпохи. Воспринимающий должен включиться в этот механизм, как бы переводить это на свой психический язык как на живой язык. Этим самым художественно-творческий процесс должен функционально отражаться в восприятии. Автор настаивает на выработке давно актуальной стилистики и типологии изобразительного искусства. По его мнению, это поможет в формировании некоего художественного „родного языка”. Следовательно, условием возможности преподавания художественного восприятия является такая научная работа, которая раскроет код художественных произведений и со стороны содержания, и со стороны формы и на основе их единства, и передаёт его практической педагогике.

PRINZIPIELLE GESICHTSPUNKTE UND METHODISCHE PROBLEME DER BETRACHTUNG VON KUNSTWERKEN

von *L. Vinkler*

Der Autor untersucht die Probleme der Lehrbarkeit der Kunstbetrachtung. Er fasst die Kunstbetrachtung als eine psychische Tätigkeit auf, die sich zwischen der theoretischen Aesthetik, der Kunstgeschichte als Wissenschaft und der instinktiven Rezeption befindet. Seiner Auffassung nach sind die allgemeinen Gesetzmässigkeiten, die sich in der Polarität Entstehung und Auflösung bewegendem Entwicklungsgesetze, das periodische System der Rhythmik für uns Koordinaten, die als formelle Ausdrückungen des Menschen und der menschlichen Gesellschaften erscheinen. Die allgemeinen stilistischen Bezüge bedeuten nur die äusseren Bedingungen der Rezeption des konkreten Kunstwerkes. Die inneren Bedingungen werden durch einen, vom Autor Motivationssystem genannten psychischen Apparat getragen, auf dessen Ebene sich die innere Abbildung, die als die Resultante der Motivationen des Kunschaffenden und der Motiviertheit des Empfängers entstanden ist, abzeichnet. Die Aufgabe der Kunstbetrachtung ist diese Abbildung auszudeuten. Die Abhandlung ist bestrebt, durch einige Beispiele der Aufdeckung von Motivationen zu veranschaulichen, wie sich die individuellen Voraussetzungen als Anlässe mit den allgemeinen materiellen und geistigen Tendenzen der Zeit im Kunstwerk zusammenschliessen. Diesem Mechanismus soll sich der Empfänger anschliessen, sozusagen diesen Mechanismus soll er auf seine eigene psychische Sprache, als auf eine lebendige Sprache übersetzen. Dadurch soll der künstlerische Schaffungsprozess in der Rezeption funktionell widerspiegelt werden. Der Autor drängt auf die Ausarbeitung einer seit langer Zeit aktuellen bildkünstlerischen Stilistik und Typologie. Seiner Meinung nach wird das zu der Herausbildung einer bildkünstlerischen Muttersprache beitragen. Die Voraussetzung der Lehrbarkeit der Kunstbetrachtung ist also eine solche wissenschaftliche Arbeit, die den Kode der Kunstwerke sowohl von inhaltlicher als auch von formaler Seite her, in erster Linie aber auf Grund der Einheit der Zweien erschliesst, und ihn der praktischen Pädagogik zur Verfügung stellt.

FÜGGELÉK

**A POSZTGRADUÁLIS STÚDIUM MINT A PEDAGÓGUSOK
TOVÁBBKÉPZÉSÉNEK KORSZERŰ MODELLJE**

(A Szegedi Tanárképző Főiskolán 1971. április 1-én megtartott
tudományos ülésanyag)

ELŐSZÓ

A Szegedi Tanárképző Főiskola 1971. április 1-én tartott tudományos ülészakán — a Művelődésügyi Minisztérium Pedagógusképző Osztályával egyetértésben — foglalkozott a *posztgraduális stúdiummal*, a pedagógusok továbbképzésének korszerű modelljével. Főiskolánk a pedagógusképzés mellett lényeges feladatának tekinti a pedagógusok továbbképzésében való konkrét részvételt és a továbbképzés korszerű koncepciójának a kimunkálását.

A tudományos ülészak azt a célt tűzte maga elé, hogy megismertesse a magyar pedagógiai közvéleményt a posztgraduális stúdium lényegével, a pedagógusképző intézményekhez kapcsolt továbbképzés tartalmi, metodikai, szervezeti kérdéseivel. A nemzetközi szakirodalom és gyakorlat, a hazai törekvések ismeretében sürgettük a magyarországi pedagógusok továbbképzése korszerűsítésének szükségességét.

A következő években a Szegedi Tanárképző Főiskola arra törekszik, hogy olyan konkrét koncepciót dolgozzon ki, amellyel segítséget nyújthat a posztgraduális stúdium hazai bevezetéséhez, megvalósításához.

Szeged, 1971. április 1.

HEGEDŰS ANDRÁS
főiskolai főigazgató

A POSZTGRADUÁLIS STÚDIUM MINT A PEDAGÓGUSOK TOVÁBBKÉPZÉSÉNEK KORSZERŰ MODELLJE

(BEVEZETŐ ELŐADÁS)

DRIEN KÁROLY

tanszékvezető főiskolai tanár
Szeged

Napjainkban, a tudományos-technikai forradalom rohamos fejlődése fokozott igényeket támaszt úgyszólván valamennyi foglalkozással és hivatással szemben és szinte mindenkit rákényszerít a rendszeres, tudományosan megalapozott önnevelésre, olyan önképzésre, amely képessé teszi az egyént arra, hogy racionálisan tudjon alkalmazkodni a dinamikusan fejlődő társadalomhoz és a szüntelenül változó társadalmi viszonyokhoz. Különös hangsúlyt nyer ez a továbbképzési igény *a pedagógusokkal szemben*, mert a fejlődés egyre gyorsuló tendenciája alaposan megváltoztatta a pedagógus hivatás betöltésének feltételeit és kellékeit. Olyan új eszközökkel és módszerekkel dolgozó pedagógusokra van szükség, akik elsődleges feladatuknak tekintik, hogy szaktárgyaikból mindig a legújabb ismereteket közvetítsék, és hogy mindennapi oktató nevelő munkájuk során a pedagógiai, a pszichológiai, a szociológiai, valamint a legújabb oktatásmódszertani eljárások felhasználásával végezzék munkájukat. A változó, nyílt kultúrájú társadalomban a pedagógusok képzése sem fejeződhet be az ifjúkorral. Az ember nem „végezhet” húszegynéhány éves korában. Készülnie kell egész életében. Nemcsak tanulnia kell mindvégig, hanem a társadalom és a kultúra változása arra kényszeríti, hogy egész életén át megőrizze fiatalkori fogékonyságát és tanulási képességét. A pedagógusoknak ilyen értelemben vett egész életen át tartó *permanens továbbképzésére* utal a Magyar Szocialista Munkáspárt X. Kongresszusának a művelődési feladatokkal foglalkozó határozata is, amikor kimondja: „...fejlődnie kell a nevelők felkészültségének, felelősségérzetének is, hogy kellően betölthessék hivatásukat az ifjúság szemléletének alakításában, munkára, felelősség tudatra, önzetlenségre és áldozatkészségre nevelésében, a nemes emberi tulajdonságok kifejlesztésében és erősítésében.” Hazánkban minden lehetőség meg van arra, hogy a nevelők a szocialista rendszer követelményeinek megfelelően sokoldalúan képezzék az ifjúságot, alakítsák politikai és szellemi arculatát, de ez csak akkor lesz lehetséges, csak akkor lesz eredményes, ha a pedagógusok a kor színvonalán álló műveltséggel rendelkeznek, ha áthatja őket az ifjúság jövőjéért érzett felelősség, ha tudatosan él bennük a *permanens önnevelés és állandó önképzés* olyan igénye, amely a szüntelenül alkotó, az önmagát és környezetét megújító embert jellemzi.

Nem is olyan régen még az volt a helyzet, hogy az egyének *továbbképzése* önkéntes és ösztönös volt. Az egyéni úton történő továbbképzés főleg szakfolyóiratok, szakkönyvek tanulmányozásából, alkalmi előadások meghallgatásából és hasonlókból állott. Az ismeretanyag rohamos növekedése, a termelőmunka intenzitásának állandó fokozódása azonban annyira megnövelte az egyénnel szemben támasztott követelményeket, hogy *az önművelés eddig alkalmazott formáival már képtelen volt lépést tartani a kor követelményeivel*. Egészen természetes tehát, hogy a különböző vállalatok, intézmények, egyetemek és főiskolák, de maguk az egyes országok kor-

mányai is arra törekszenek, hogy *a kor igényeinek megfelelő továbbképzési formákat biztosítsanak az egyén számára*. A továbbképzésnek ebből a szinte áttekinthetetlen szövevényéből, a különböző célú, tartalmú és színvonalú, más-más didaktikai elképzelést követő formáiból az utóbbi időben egyes szakmákon belül — főleg az igényesebb szellemi munkát végzők körében — kezd kialakulni *a szervezett továbbképzésnek egy újfajta intézményes formája, az ún. posztgraduális stúdium*. Maga az elnevezés angolszász eredetű és lényegileg a felsőoktatási tanulmányaikat befejező szellemi dolgozók tudományos munkára való felkészítését jelenti. A népi demokratikus országokban az orvosok és mérnökök posztgraduális stúdiumához hasonlóan kialakulóban van a *pedagógusok posztgraduális stúdiuma* is, amely az angolszász értelmezéstől eltérően a felsőoktatási intézményt végzett pedagógusok *kötelező jellegű szervezett továbbképzési* rendszerét jelenti. A továbbiakban magam is ilyen értelemben kívánom használni a posztgraduális stúdium kifejezést.

A pedagógusok posztgraduális stúdiumának szükségességét, célszerűségét és hasznosságát ma már az egész világon elismerik és intenzíven foglalkoznak megvalósításának lehetőségével. Már az 1962. májusában Montrealban tartott UNESCO konferencia is egyértelműen megállapította, hogy szükség van a pedagógusok szervezett, kötelező jellegű továbbképzésére és határozatban nyilvánították ki, hogy

a világ valamennyi gyermekének joga van ahhoz, hogy szaktárgyilag és pedagógiaiailag kitűnően képzett pedagógusok oktassák, ugyanakkor a pedagógusoknak is joguk van arra, hogy szaktárgyaikban és a pedagógiában bővítsék ismereteiket és minél magasabb képesítésre tegyenek szert.

Előadásom bevezető részében röviden ismertetni szeretném a posztgraduális stúdium fogalmát, jellegét, célját, feladatait, alapelveit, módszereit, szervezeti formáit, majd az előadás második felében térnek ki a Csehszlovák Köztársaságban kísérleti jelleggel megvalósított posztgraduális stúdium részletes ismertetésére, néhány elméleti problémájának elemzésére és értékelésére.

A posztgraduális stúdium jelenleg világszerte a pedagógusok kötelező jellegű továbbképzésének is legigényesebb, legrendszeresebb és legjobban szervezett formája, amely a megelőző felsőfokú tanulmányokra épül, igen magas színvonalú és a pedagógusok személyiségének formálásában, a változó feladatokhoz való alkalmazkodás készségeinek kifejlesztésében egyre jelentősebbé válik. Túlás nélkül állíthatjuk, hogy a pedagógusok jól megszervezett posztgraduális stúdiuma teljesen azonos értékű a nappali tagozaton folyó képzéssel, szerves egységet alkot vele, és kölcsönösen kiegészítik egymást.

Jellegét tekintve a posztgraduális stúdium *irányított önálló stúdium*, amelyet jól egészítenek ki a továbbképzés eddig is jól bevált formái. Azáltal vált vonzóvá a pedagógusok széles köre számára, hogy megfelel a kor követelményeinek és lehetőséget nyújt a továbbképzésben résztvevők *alkotó pedagógiai munkájához*.

A posztgraduális stúdium azáltal, hogy *komplex* jellegénél fogva biztosítja a politikai, ideológiai, pedagógiai, pszichológiai, módszertani és szaktárgyi stúdiumok együttes tanulmányozását, képessé teszi a pedagógusokat az oktató-nevelő munka egységének megvalósítására.

A posztgraduális stúdium legfőbb *célja*, hogy a pedagógusok mindennapi gyakorlati munkájában minél jobban érvényesüljön a *tudományosan megalapozott pedagógiai alkotó munka*. Éppen ezért már a tanárképzés során ki kell alakítani a tanárjelöltekben az állandó tökéletesedés vágyát és képességét és tudatosítani kell bennük azt a felismerést, hogy csak állandó, egész életen át tartó rendszeres továbbképzéssel

válhat a pedagógus a társadalom és a fejlődés igényeinek megfelelő felkészültségű szakemberévé. Értsék meg és érezzék át pedagógusaink, hogy *minden továbbképzésre fordított energia egész népünk műveltségének emelésében térül vissza.*

Feladatai tekintve a posztgraduális stúdiumnak képessé kell tenni a pedagógusokat arra, hogy az oktatási törvény által támasztott követelményeknek a legmagasabb szinten tudjanak eleget tenni, hogy képesek legyenek megvalósítani az iskola és az élet, az elmélet és a gyakorlat kapcsolatának elvét, valamint az oktatás és nevelés egységének megteremtésére irányuló törekvéseket. További feladata a posztgraduális stúdiumnak, hogy *integrálja* a tanárok egyéni tapasztalatait a modern tudományok különböző területeiről szerzett ismereteikkel.

A posztgraduális stúdium *alapelveit* vizsgálva a továbbképzés szervezésénél és tartalmi kidolgozásánál az alábbi három fontos alapvető elvet kell figyelembe venni:

1. A pedagógusok posztgraduális stúdiumának programjait a gyakorló pedagógusok bevonásával kell elkészíteni a lehető legteljesebb mértékben figyelembe véve a pedagógusok és az iskola mindenkori igényeit.

2. A pedagógusok újrendszerű továbbképzése minden fokú és fajú iskolában tanító pedagógus számára kötelező kell, hogy legyen. Az ilyen kötelező jellegű továbbképzés nem szigeteli el egymástól a nevelőket, hanem közösségbe tömöríti őket és hatékonyan segítheti az iskolák munkájának a koordinálását.

3. Az új típusú továbbképzés rendszerét mindenkor a *pedagógus hivatás sajátos jellege határozza meg*, a befejezett főiskolai pedagógusképzésre épül, továbbfejlesztése a tudományok legújabb eredményeinek felhasználásával történik, mindenkor figyelembe véve az iskola és a pedagógusok szükségleteit. Azáltal, hogy a pedagógusok posztgraduális stúdiuma lényegét, célját és szervezeti formáit tekintve meg egyezik a más hivatások — orvosok, mérnökök — továbbképzési rendszerével, segíthet abban, hogy megszűnjön a pedagógus hivatás lebecsülése is. Az ilyen módon és ilyen körülmények között szervezett továbbképzés megfelelő társadalmi tekintélyt is biztosíthat, persze csak akkor, ha a pedagógusok posztgraduális stúdiuma is megfelelő színvonalú lesz, és nem a főiskolai képzés esetleges hiányosságait akarja pótolni.

A posztgraduális stúdiumban történő továbbfejlesztés a pedagógusképzés valamennyi tényezőjére kiterjed: a filozófiára, a pedagógiára, a pszichológiára, valamint a szaktárgyakra és azok módszertanára.

A posztgraduális stúdiumban alkalmazandó *módszerek* megválasztásánál nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az ilyen természetű stúdiumban nem egyszerű kiegészítő tanulásról van szó, tehát nem csupán az új ismeretek sűrített formában való közléséről, hanem a továbbképzésben folyó *tanulmányozás* olyan megszervezéséről, amelyben a résztvevők *maguk is részeseivé válnak az új ismeretek és módszeres eljárások megszerzésének, és amelyben érvényesülhet a már gyakorlatot szerzett pedagógus alkotó tevékenysége és maga is problémákat vethet fel saját gyakorlatából.* A továbbképzés folyamán az új ismeretekkel való kiegészítésnek állandó kapcsolatban kell lennie a szaktárgy tudományos alapjaival. Ilyen módon a pedagógusok hatékony összekötők lehetnek az ifjúság érdeklődése, a társadalom fejlődése, a tudomány és az élet között. A posztgraduális stúdiumban alkalmazott *módszereknek* tehát minőségileg különbözniük kell a továbbképzésben eddig alkalmazott formáktól, amelyekben túlsúlyban volt az ismeretek passzív átvétele, a receptivitás és a praktizmus. De különböznie kell a levelező oktatás módszereitől is. Sokkal mélyebbnek kell lennie, és sokkal jobban kell építenie a résztvevők aktivitására. Ugyancsak figyelemre méltó módszertani alapelv, hogy a továbbképzés során a fejlődő szaktárgy

új szakmai problematikájának feltárását nem egyszerű interpretálással kell megoldani, hanem didaktikailag feldolgozott formában úgy, hogy azt a pedagógus iskolai munkájában is alkalmazni tudja.

A posztgraduális stúdium fogalmának, céljának, feladatainak alapelveinek és módszereinek felvázolása után a továbbiakban röviden ismertetni szeretném a posztgraduális stúdium *csehszlovák modelljét*, amely a pedagógusok posztgraduális stúdiumának úgyszólván teljes problematikáját felöleli, és amelyet a több éven át tartó kísérletezés folyamán nemzetközi fórumokon is megvitattak és rendszeresen továbbfejlesztettek.

A Csehszlovák Köztársaságban 1965 óta folynak tudományosan megalapozott kísérletek a posztgraduális stúdium szervezeti, tartalmi és módszertani problémáinak minél célszerűbb megoldására. A csehszlovák kísérleteket a külföld is élénk figyelemmel kíséri és az UNESCO közreműködésével már két nemzetközi kollokviumon is megvitatták a továbbképzés csehszlovák modelljét, és továbbfejlesztésének problémáit. Az eddigi tapasztalatok és a kísérletekkel kapcsolatos viták azt bizonyítják, hogy úgy a pedagógia tudomány mint a gyakorlat igénye szempontjából a posztgraduális stúdium Csehszlovákiában megvalósított kísérleti szakasza jó alkalom volt arra, hogy részleteiben is tanulmányozhassák és mélyrehatóan elemezzék az újszerű továbbképzés problematikáját, és megfelelő befolyást gyakoroljanak a posztgraduális stúdium tartós formáinak kialakulására és széleskörű bevezetésére.

A kísérletek és széles körű viták alapvetően tisztázták a posztgraduális stúdium tartalmát, optimális szervezeti formáit, módszereit és a kiadandó szakirodalmat. Az eddig elért eredmények nyomán fokozatosan kezd kialakulni a posztgraduális stúdium viszonylag *önálló elmélete*.

A Csehszlovák Köztársaságban ma a posztgraduális stúdium a pedagógusok kötelező jellegű továbbképzésének legszínvonalasabb formája, amelyet a pedagógusképző intézmények — egyetemek és pedagógiai fakultások — valósítanak meg. A kilencosztályos általános iskola nevelői a pedagógiai fakultásokon végzik a posztgraduális stúdiumot, míg a középiskolai tanárok az egyetemeken. A posztgraduális stúdium lebonyolításában az állami iskolafelügyelet is aktívan részt vesz. Magát az oktatást a pedagógusképző intézmények látják el, azok állítják össze a programokat, kidolgozzák a továbbképzésben alkalmazott módszereket és foglalkoznak a célszerű szervezés megoldásának kérdéseivel is.

A posztgraduális stúdiumban résztvevő pedagógusokat az állami iskolafelügyelet jelöli ki. A kijelölt tanárok neveit az igazgatók egy külön erre a célra szervezett hivatalnak küldik meg, amely összeállítja a névsorokat és megküldi az illetékes pedagógusképző intézménynek. A felvehető létszámot az intézmények maguk állapítják meg. Egy-egy szakcsoportban 30—30 fő vesz részt. Az egyes szakcsoportok számára posztgraduális stúdiumot a tanszékek lehetőségeinek figyelembe vételével nyitják meg.

A posztgraduális stúdium a gyakorlatban *két fokozatban* valósul meg. Az első fokozat a kötelező jellegű ún. *alapozó fokozat*, a második fokozat a *speciális fokozat*, ez önkéntes jellegű és azok számára szervezik, akik már sikeresen elvégezték az alapozó fokozatot. A speciális fokozat lehetővé teszi a pedagógusok érdeklődésének megfelelő differenciált továbbképzést.

Az alapozó továbbképzést kétévi iskolai gyakorlat után lehet megkezdeni, és legkésőbb tíz év tényleges pedagógusi szolgálat alatt kell elvégezni. Egyéni terv alapján az alapozó fokozat rövidebb idő alatt is elvégezhető. Az alapozó fokozat sikeres elvégzésétől függ a pedagógus illetménybesorolása.

Az alapfokú továbbképzés két részből áll: pedagógiai és szaktárgyi részből. A pedagógiai részt legkésőbb az első öt év alatt végzik el a nevelők (a szolgálat 3-4 évében) a szaktárgyi rész pedig a tényleges szolgálat első tíz éve alatt.

Az alapfokú továbbképzés első része a pedagógiai tárgyak tanulmányozásából áll, mégpedig a pszichológiából, a pedagógiából, a filozófiából és a két szaktárgy módszertanából. Két szemeszteren át tart minimálisan 100 óra konzultációval és megfelelő tanfolyammal.

Az alapfokú képzés *második része* a két szaktárgy anyagát öleli fel, ugyancsak két szemeszteren át tartó 100 óra konzultációval és tanfolyammal. Az alapfokú továbbképzés teljes elvégzése tehát 200 óra konzultációval vegyes tanfolyam elvégzését jelenti. A kétszáz óra felhasználása az alábbiak szerint oszlik meg: az első szemeszterben 20 óra pszichológia, 10 óra filozófia, 20 óra az egyik szaktárgy módszertana. A második szemeszterben: 20 óra pedagógia, 10 óra filozófia és 20 óra a másik szaktárgy módszertana. A harmadik szemeszterben 50 óra az egyik szaktárgy. A negyedik szemeszterben ugyancsak 50 óra a másik szaktárgy. A szaktárgyak sorrendjét a pedagógusok maguk állapíthatják meg. Az egész stúdium tehát összesen négy szemeszteren át tart minimálisan 200 óra időtartammal. A konzultációk számát és a tanfolyamok időtartamát a továbbképzést szervező felsőoktatási intézmény vezetője — főigazgatója, rektora, dékánja — szabja meg és hagyja jóvá. A tanfolyamok rendszerint a nyár folyamán vannak. A konzultációkra és tanfolyamokra a nevelők az előírt irodalom egyéni tanulmányozásával készülnek. A programokat a Művelődésügyi Minisztérium hagyja jóvá ötévi időtartamra.

A második fokozatban szereplő önként vállalt *speciális* posztgraduális stúdium az alapfokú továbbképzés anyagára épül. Erre tízévi iskolai gyakorlat után lehet jelentkezni. Ez a fajta differenciált továbbképzés is megfelelő program alapján folyik és anyagi ösztönzéssel jár.

A posztgraduális stúdium mindkét része — a pedagógiai és a szaktárgyi — vizsgával végződik, amelyet a főiskolán — egyetemen — bizottság előtt kell letenni. A záróvizsga írásbeli és szóbeli részből áll. Írásbeli vizsgát csak a szaktárgyból kell tenni. A vizsga szerves részét képezi az aktuális ideológia és politikai kérdésekről folyó beszélgetés, vita, amelynek célja annak megállapítása, hogy a nevelő megfelelően tájékozott-e a mindennapi politikai életben. A pedagógusképző intézmény a vizsgáról bizonyítványt állít ki.

A csehszlovákiai kísérleti posztgraduális stúdium többféle változatban valósult meg attól függően, hogy a pedagógusképző intézmények milyen formában szervezték meg. Voltak felsőoktatási intézmények, amelyekben a szakcsoport mindkét tárgyát párhuzamosan adták elő két éven át együtt a pszichológiával, pedagógiával és a filozófiával, valamint a szaktárgyak módszertanával. Más felsőoktatási intézmények úgynevezett kétéves blokk típussal kísérleteztek, amely szerint az első évben az egyik szaktárggyal és módszertanával foglalkoztak 70 órában, továbbá a pszichológiával 20 órában, és a filozófiával 10 órában. A második évben a másik szaktárggyal és módszertanával ugyancsak 70 órában, a pedagógiával 20 órában, valamint a filozófiával 10 órában.

A konzultációk és a nyári tanfolyamok időtartamának a felosztása is többféleképpen történt, rendszerint a felsőoktatási intézmény és a pedagógusok közös megbeszélése alapján. Pl az egyik változatban hat konzultáció szerepel 6×8 órában, a fennmaradó 52 órát pedig nyári tanfolyamra használták fel.

A nyári tanfolyamokról a posztgraduális stúdium résztvevői igen pozitívan nyilatkoztak. Véleményük szerint a nyári tanfolyamok nélkülözhetetlenek, zavartala-

nul lehet dolgozni, főleg a szemináriumi és a laboratóriumi munka szempontjából rendkívül hasznosak. A nyári tanfolyamokon megoldhatók a pedagógusok egyéni tanulmányi problémái is.

Igen komoly problémát jelent a pedagógusok posztgraduális stúdiumában a pedagógusok személyi és munkafeltételeinek biztosítása. A posztgraduális stúdiumban résztvevő pedagógusoknak, akárcsak a levelező hallgatóknak, bizonyos kedvezményekre van joguk. Csehszlovákiában a posztgraduális stúdiumban résztvevők óraszámát heti két órával csökkentették, minden vizsga előtt két nap szabadságot kapnak, továbbá egy hetet a tanfolyam idején. A továbbképzésben résztvevők véleménye szerint ez nem elég.

A posztgraduális stúdiummal kapcsolatos kísérletek azt is igazolták, hogy a továbbképzésnek a képző intézményhez való csatolása azért is célszerű, mert néhány év múlva minden pedagógus visszatérhet abba az intézetbe, ahol tanulmányait végezte, és beszámolhat tanárainak felkészítése előnyeiről és esetleges hiányosságairól, kifejtheti mire lenne még szüksége a fiatal kezdő pedagógusnak, hogy nagyobb nehézségek és buktatók nélkül kezdhesse munkáját. További előny, hogy a pedagógusképző intézmények szoros kapcsolatba kerülhetnek a pedagógia valóságával, a mindennapi pedagógiai gyakorlattal és módjuk lesz arra, hogy a posztgraduális stúdiumban résztvevő pedagógusok révén megfelelően befolyásolhassák a területen folyó oktató nevelő munkát. Ilyen értelemben a posztgraduális stúdium a pedagógusképző intézmények számára mintegy pedagógiai laboratóriummá válhat, és az ott szerzett tapasztalatokat nagyon sokoldalúan használhatják fel.

A végzett hallgatókkal való tartós kapcsolat lehetővé teszi, hogy hiteles információkat szerezzünk kezdő fiatal tanáraink munkájáról, arról, hogyan dolgoznak a jól és a kevésbé jól végzett hallgatók, és hogy azok a jó tulajdonságok és személyiségjegyek, amelyeket a képző intézmények nevelő munkájukkal igyekeznek kifejteni, valóban a leghasználhatóbbak-e a tanári hivatás gyakorlásában. A végzett hallgatók szociális körülményeinek és tudásuk felhasználásának vizsgálata nemcsak a képző intézményekben folyó munka eredményeinek ellenőrzése szempontjából fontos, hanem a pedagógusképzés funkciójáról alkotott koncepció helyesbítése szempontjából is. Honnan tudhatjuk ugyanis, hogy a pedagógusképző intézmények elvégzik-e a rájuk bízott feladatokat, és mi a tényleges funkciójuk a társadalomban? Önmagában a kiadott diplomák száma még semmit sem mond erről a fontos kérdésről. Nem tudjuk ugyanis, hogy a diploma mennyire egyenértékű a megfelelő képzettséggel, nem tudjuk hogyan használják fel ezt a képzettséget. Vajon a végzett hallgatók munkája megfelel-e a képzettségükhöz fűzött reményeknek? Valóban ellátják-e a tőlük elvárt szakmai, társadalmi, kulturális és politikai funkciót. Ha ugyanis ez nem következik be, ha a végzett hallgatók nem tesznek eleget ezeknek az elvárásoknak, ha nem használják fel célszerűen tudásukat, ha nem tanúsítanak olyan társadalmi beállítottságot és kulturális törekvést, amely a társadalom fejlődése szempontjából fontos, akkor a képzés célt téveszt, vagy legalábbis részben nem teljesíti azokat a feladatokat, amelyek ellátására az intézményt létesítették.

Az előbbieken ismertetett csehszlovák modellel kapcsolatos kísérletek számos olyan problémát vetettek fel, amelyek megismerése mélyebb betekintést nyújthat abba a kérdéskomplexumba, amelynek helyes megoldásától függ a posztgraduális stúdium végleges koncepciójának kialakítása. A továbbiakban tehát néhány olyan fontosabb elméleti probléma elemző vizsgálatával kívánok foglalkozni, amelyek már a kísérletek során is komoly vita tárgyát képezték.

A posztgraduális stúdium teljes koncepciójának kialakításában az egyik legfon-

tosabb elméleti probléma annak eldöntése volt, hogy mi legyen a továbbképzés *tartalma*, hogyan oldható meg a képzés és a továbbképzés tartalmának szerves összekapcsolása, a tanulmányok olyan egymásra épülése, amely kizár minden esetlegességet és empirizmust.

Nyilvánvaló, hogy a posztgraduális stúdium tartalma közvetlenül összefügg bizonyos objektíve adott tényezőkkel, amelyek közül valószínűleg a legfontosabbak a posztgraduális stúdium időtartama, koncepciója, a nappali képzés színvonala és tartalma, a szaktudományok fejlődése, valamint az iskola szükségletei a társadalmi fejlődés adott fokán. Az is nyilvánvaló, hogy a posztgraduális stúdium tartalmának mintegy folytatásként a főiskolai tanulmányokra kell épülnie és csak nagyon kis mértékben szolgálhatja a főiskolán már tanított anyag ismétlését. A posztgraduális stúdium tartalmában helyet kell hogy kapjanak azok az újabb tudományok is — főleg a határtudományok — amelyek a végzett hallgatók főiskolai tanulmányai idején még nem szerepeltek a tantárgyak között, mint pl. a szociálpszichológia, nevelésszociológia, genetika és hasonlók. A posztgraduális stúdium programjainak tehát rugalmasaknak, változékonyaknak, sokkal dinamikusabbaknak kell lenniök, mint a rendes főiskolai programoknak, hiszen ezeknek valóban a legújabb, a leglényegesebb ismereteket kell nyújtaniok. A programok tartalmának kialakításánál feltétlenül figyelembe kell venni az iskolák tanterveit is, azokat az elemeket, amelyek a pedagógus mindennapi munkájával vannak kapcsolatban. Lényegében ez azt jelenti, hogy a továbbképzés tartalmának az alábbiakra kell kiterjednie:

- a tudományos kutatás legújabb eredményeivel kapcsolatos ismeretekre, továbbá

- azokra az ismeretekre, amelyeket a hallgatók tanulmányaik során megfelelő gyakorlat hiányában még nem tudtak jól megérteni, és végül

- azokra az ismeretekre, amelyek lehetővé teszik, hogy a pedagógus egy bizonyos iskolatípushoz adaptálódjék.

Ilyen értelemben tehát a posztgraduális stúdium programjainak revíziójával és továbbfejlesztésével állandóan foglalkozni kell.

A tanulmányok egymásraépülésével kapcsolatban általában elmondhatjuk, hogy az egyes tudományszakokban bekövetkezett hatalmas fejlődés, az ismeretek robbanásszerű fejlődése oda vezetett, hogy még a tanulmányi idő meghosszabbítása és a különböző korszerű oktatási segédesszközök felhasználása sem teszi lehetővé az egyre bővülő tudásanyag elsajátítását. Nyilvánvaló tehát, hogy a főiskolai hallgató tanulmányai során képtelen elsajátítani a tanulmányozott szaktudományok gazdag anyagát. A megoldást az jelentheti, ha alaposan megvizsgáljuk a képzés és a továbbképzés anyagának egymásra épülését, természetesen kötelezőnek feltételezve a posztgraduális stúdiumot. Az egymásraépülés célszerű megoldásánál az elsajátítandó anyagot *három szintre* lehetne felosztani. Az *első szint* tartalmazza azt az anyagot, amely a szaktudomány alapját képezi és közvetlenül felhasználható az iskolai oktatásban. A *második szín* már azzal az anyaggal foglalkozna, amely alapvetően fontos az iskolai anyag mélyebb megértése céljából, és amelynek ismerete elengedhetetlenül szükséges az adott szaktárgyban végzendő tudományos munkához, főleg pedig a szakirodalom tanulmányozásához. Ezt az anyagot a nappali képzés programjainak kell tartalmazniok. Ennek továbbfejlesztése történe a posztgraduális stúdiumban. A *harmadik szint* jelenti azt az anyagot, amely a szaktudomány fejlődésének vitatott, még le nem zárt problémáit, valamint a határtudományok anyagát foglalja magában.

A tananyag egymásraépülését elemző megfontolásból logikusan következnek bizonyos konzekvenciák a posztgraduális stúdium tartalmának helyes értelmezésé-

vel kapcsolatban. Ezek szerint a főiskolai képzés anyagának a posztgraduális stúdiumban való ismételése csak egészen minimális lehet. A tartalom *magva* a továbbképzés kell hogy legyen, a szaktárgy újabb és újabb problémáinak megismerése és elsajátítása. Ezeket az új ismereteket sem egyszerű információként kell közölni, hanem *didaktikailag feldolgozott információk formájában* úgy, hogy a pedagógus azt mindennapi munkájában is alkalmazni tudja. A posztgraduális stúdium anyagának helyes értelmezéséből nem hiányozhat az arra való törekvés sem, hogy a pedagógus az elsajátított anyag birtokában képes legyen a különböző tudományok területeiről szerzett ismereteit integrálni. Ez főleg a természettudományok és a társadalomtudományok közt levő szakadék áthidalásával kapcsolatban lenne nagyon fontos. A szakadék áthidalását megkönnyítené, ha a programokba felvennék az újabb határtudományokat. A posztgraduális stúdium anyagában szerepelni kell olyan elemeknek is, amelyek a különösebb képességekkel rendelkező pedagógusokat a szaktárgyban vagy a pedagógiában végzendő alkotó munkára ösztönöznék.

A posztgraduális stúdium tartalmával kapcsolatban megoldatlan kérdés az *oktatással, a gyakorlattal való szoros kapcsolat kérdése*. Módot kell találni arra, hogy a továbbképzés során be is mutathassuk, hogy a korszerűsítés didaktikai és módszertani vonatkozásai hogyan érvényesíthetők a gyakorlatban. Ennek célszerű megoldása nélkül a posztgraduális képzés nem válhat teljes értékűvé. Feltétlenül be kell tehát mutatni bizonyos kísérleteket, elemezni kell azok eredményeit, további lehetőségeit. Célszerű lenne, ha a posztgraduális stúdiumban résztvevő tehetséges pedagógusok maguk is vállalnák, hogy esetenként saját iskolájukban a gyakorlatban is bemutatnák az elméletileg megvitatott módszeres eljárásokat. Persze teljes értékű megoldást a megfelelő számú bázisiskolák hálózatának kiépítése jelentené.

Sokat vitatott és döntően meghatározó tényező a posztgraduális stúdium *kötelező* vagy *önkéntes* jellege. Ez a probléma néhány évvel ezelőtt a Pedagógus Szakszervezet Központi Vezetősége előtt is megvitatásra került a Művelődésügyi Minisztérium Köznevelési Főosztálya által készített előterjesztéssel kapcsolatban. Bár a *kötelező* jelleg ellen több észrevétel hangzott el, abban mindenki egyetértett, hogy a nevelői munka kellő színvonalú elvégzése állandó és rendszeres önképzést igényel. Nyitott kérdés maradt azonban, hogy a pedagógus a szükséges ismereteket *hol és milyen módon* szerezzék meg. A vitázók egy része azonban nyomatékosan utalt arra is, hogy a pedagógusok diploma megszerzése utáni művelődése és továbbképzése ma már igen sok országban *nem a pedagógusok magánügye*. Véleményünk szerint — és ezt ma már a továbbképzéssel foglalkozó legtöbb országban hangsúlyozzák is — nem elég, ha lehetővé tesszük a pedagógusok számára, hogy önkéntes elhatározásból látogathassák a hosszabb vagy rövidebb ideig tartó tanfolyamokat, nyári egyetemeket, különböző szemináriumokat vagy konferenciákat. Hiba lenne, ha idealizálnánk és túlbecsülnénk a pedagógusi etikából fakadó „tudatos kötelességérzetet”, a „belső lelki szükségletből” táplálkozó önképzési vágyat s azt hinnénk, hogy minden pedagógus hivatásából eredően feltétlenül lépést akar tartani a tudományok fejlődésével, mindazzal, ami új a szaktudományokban, a pedagógiában, a pszichológiában, vagy a szakmódszertanokban. Mindnyájan tudjuk, hogy a pedagógiában még ma is nagyon erősen hat a visszahúzó erő, hogy a pedagógusok nehezen dolgozzák fel maguktól az új ismereteket, és még ennél is nagyobb nehézséget okoz számukra, hogy mindennapi munkájukban, az oktató-nevelő munka gyakorlatában összekapcsolják az újat a régivel.

Igen gyakori, hogy még a jószándékú, többre, jobbra törekvő pedagógusok is húzódoznak a továbbképzéstől, mert úgy érzik, hogy sem a továbbképzés tartalma, sem az alkalmazott oktatási formák nem felelnek meg sem érdeklődésüknek, sem

szükségeiknek. Idézek ezzel kapcsolatban a „Népszabadság” „Iskola és társadalom” rovatában megjelent cikkéből: „A továbbképzés jelenlegi formája elavult, nem tükrözi a neveléstudományban és az oktatásméletben bekövetkezett fejlődést. A továbbképzés jelenlegi keretei inkább gátolják mint segítik az eredményes előrehaladást. Mi pedagógusok azt szeretnénk, írja a cikk szerzője, hogy a szaktárgyi és nevelési továbbképzésnek ne az legyen a fő feladata, hogy a már ezerszer megemésztett, bevált sablonokat ismételtessük és alkalmazzuk unos-untalan. Azt kell hinnünk — mondja a cikk írója — hogy a pedagógiai és a módszerek elmélete sokkal előbbre van ennél.” Lehet, hogy ez így sommázva túlzás, és sok helyen a nevelés elmélete és gyakorlata már együtt halad, de a továbbképzés jelenlegi formája az elkövetkezendő évtizedekben már aligha felelhet meg fontos hivatásának.

Úgy látszik azonban, hogy eddig még sem a pedagógusokban, sem a széles közvéleményben nem alakult ki eléggé az a meggyőződés, hogy szükség van a pedagógusok, valamint a közoktatásügy egyéb dolgozóinak állandó, rendszeres, magas-szintű, kötelező jellegű továbbképzésére. Pedig ma már egyre többen vallják, hogy a különböző önként vállalt továbbképzési lehetőségek mellett feltétlenül létesíteni kell egy olyan kötelező jellegű rendszeres továbbképzési formát, amely biztosíthatná, hogy minden diplomás pedagógus szolgálati ideje alatt olyan magasabb szintű továbbképzésben vesz részt, amely ösztönzőleg hat oktató-nevelő munkájára és képessé teszi arra, hogy alkotó módon végezze feladatait.

A magyar köznevelés történetében is találhatunk olyan törekvéseket, amelyek a pedagógusok vizsgával egybekötött kötelező jellegű továbbképzésének szükségességét hangsúlyozzák. Az 1938-ban tartott Felsőoktatási Kongresszuson az alábbiak szerint fogalmazódott meg ez a társadalmi igény: „Nem akarjuk és nem is akarhatjuk, hogy minden pedagógus tudóssá képezze ki magát, de ne fordulhasson az elő, hogy egyesek tudásának a köre a pályájuk kezdetétől végezetéig semmi bővülést nem mutat. Megfelelő módot nyújtana erre egy úgynevezett revíziós vizsgálat, aminek lényege, hogy mondjuk tízévenként tanárvizsgáló bizottság előtt minden tanár szakdolgozat készítésével igazolni tartoznék ama főbb eredmények ismeretét, amelyeket a szaktárgya körébe tartozó tudományágak időközben felmutatnak. Ez igazolás minőségi értéke a gyakorlati működés értékességével együtt volna azután jogos erkölcsi alapja a soron kívüli előlépésnek, vagy kitüntetésnek. Ennek megvalósítása érdekében komoly helyet kell juttatni a továbbképzésben a pedagógusképző intézményeknek, azok alakító, nevelő erejének.”

A posztgraduális stúdium elméleti problémáinak további csoportját a stúdium megfelelő anyagi és erkölcsi motiválása jelenti. Köztudomású, hogy a pedagógusok bérezési rendszere még ma sem szolgálja eléggé a minőségi munka ösztönzését és serkentését. A posztgraduális stúdium ismertett rendszerre lehetővé tenné, hogy a pedagógus bérek megállapításában az oktató-nevelő munka minősége jobban meghatározó szerepet kapjon. Persze helytelen lenne, ha az egész kérdést csak az anyagi oldaláról vizsgálnánk. A pedagógusok esetében sokkal többről van szó, mint egyszerű illetmény-feljebbsorolásról. Az önmagában vett és elszigetelten kezelt anyagi ösztönzés még a fizikai dolgozók esetében sem meríti ki teljesen a társadalmi ember munkára serkentésének szükséges és lehetséges lehetőségeit — mondja Pataki Ferenc az elosztás és ösztönzés kérdéseit vizsgáló szociálpszichológiai tanulmányában. Az ember és a munka viszonyát számos más tényező is közvetíti: a munkatevékenység konkrét tartalma, az általa kínált társadalmi presztízs, a benne feltárulkozó társadalmi és szakmai fejlődési kilátások, a közvetlen személyes környezet és természetesen az anyagi érdekltség aktuális és perspektivikus mértéke. A pedagógus pálya csökkenő

vonzásának például az alacsony jövedelmi szintnél talán még fontosabb *tényezője, hogy alig nyújt egyéni előrehaladási lehetőséget*. Az utóbbi időben számos hazai és más szocialista országban folytatott konkrét szociológiai-szociálpszichológiai vizsgálat bebizonyította, hogy az erkölcsi és anyagi ösztönzés elkülönített kezelése, bármelyikük túlnyomó, vagy egyoldalú hangsúlyozása paralizálja a másiknak a hatását. Ha az anyagi ösztönzés nem rejt magában erkölcsi mozzanatot, akkor az minden esetben belső konfliktushoz vezet. Úgy vélem, ez a megállapítás a pedagógus hivatás esetében még fokozottabban érvényes.

Kíváncsú lenné, hogy a Művelődésügyi Minisztérium ilyen értelemben és ilyen szellemben vizsgálja meg az anyagi érdekelttség elvének érvényesítését a pedagógusok bérezési rendszerében, és tegye megfontolás tárgyává, hogy a régi illetménybesorolás helyett nem volna-e célszerű bevezetni a posztgraduális stúdiumhoz kapcsolódó besorolást.

A posztgraduális stúdiumban a pedagógusok önművelésének céltudatos irányításához nélkülözhetetlen a megfelelő *szakirodalom*. Olyan kifejezetten továbbképzést szolgáló kiadványokra van szükség, amelyek minden mást megelőzve tájékoztatják a pedagógusokat a tudományos fejlődés tendenciáiról és annak iskolai alkalmazási lehetőségeiről. Ezeket az információkat állandó jelleggel rövid időközökben ki kell egészíteni és pontosabbá tenni. Nem az egyetlen járható utat hirdető kiadványokra van szükség, hanem olyan közleményekre, amelyek ösztönzést nyújtanak a tanári alkotó munka kibontakoztatásához.

A *pedagógiai szakfolyóiratok* is fontos szerepet tölthetnek be a posztgraduális stúdium támogatásában. Fontos információs forrást jelenthetnek a továbbképzésben résztvevők számára. Éppen ezért állandó jelleggel időszzerű tudósításokat kellene közölniök, ugyanakkor megfelelő számban szaktárgyi-módszertani problémákkal kapcsolatos cikkeket is. A továbbképzést támogató szakfolyóiratok tartalma legyen összhangban a pedagógusok gyakorlati munkájával, de egyben adjon ösztönzést is a gyakorlati munka tudományos megalapozásához, hogy az oktató munkában egyre erősebben jussanak érvényre az oktatási folyamat törvényszerűségei.

A posztgraduális stúdium *szervezésénél* döntő annak az elvnek a hangsúlyozása is, hogy a posztgraduális stúdium *nem kíván valamiféle monopol helyzetet biztosítani a maga számára a továbbképzésben*. Világosan kell látnunk, hogy a pedagógusképző intézmények a jövőben sem lesznek képesek *mindenben* kielégíteni a művelődési szervek további igényeit. A pedagógusképző intézmények a jövőben is csak azt nyújthatják, ami sajátjuk: *a pedagógusok képesítésének folytatólágos korszerűsítését, továbbfejlesztését*. Az oktatásügyi szervek olyan igényeit, mint az iskolai tankönyvek időnkénti változásai, a technikai eszközök alkalmazásának bevezetése és hasonlók, ezeket továbbra is azoknak a továbbképzési szerveknek és intézményeknek kell kielégíteniök, *amelyek közvetlen kapcsolatban vannak az iskola mindennapi életével*. Természetesen a jövőben az eddiginél sokkal szorosabb együttműködésre lesz szükség, és megfelelően koordinálni kell a továbbképzésben résztvevő valamennyi szerv munkáját.

Úgy vélem az eddig elmondottakból legalább főbb vonásaiban megismerhettük a posztgraduális stúdium koncepcióját, belső problémáit, megoldásra váró kérdéseit és fejlődési tendenciáit. A posztgraduális stúdium megvalósítása hosszú évtizedekre meghatározhatja a korunk társadalmi igényeinek megfelelő pedagógus továbbképzés szervezeti formáit, tartalmát és módszereit. A feladat sikeres megoldása érdekében a Művelődésügyi Minisztérium, a Tudományos Akadémia, a Pedagógusok Szakszervezete, a Magyar Pedagógiai Társaság, a pedagógusképző intézmények, az Országos

Pedagógiai Intézet, valamint a közoktatás irányító szerveinek összefogására van szükség. Ha az új rendszerű továbbképzés során sikerül a nevelőben kialakítani azt az igényt, hogy jól átgondolja módszerét, céljait és eszközeit, világosan ellenőrizze ezek eredményeit, akkor ezzel együtt *a haladás és az élet útjára vezettük* — mondja Roger GAL a gyakorló pedagógusok továbbképzésével foglalkozó írásában. Ez teszi lehetővé a pedagógus számára, hogy megőrizze aktív és érdeklődő beállítottságát, hogy fiatal maradjon élete egész folyamán, hogy mindig újból magáénak érezze a fiatalság csodálkozását, tudásvágyát és lelkesedését.

IRODALOM

- ARMSTRONG, W. E., The further education of teacher in-service, Journal of teacher education. 1968. 1. sz.
- Az óvodai, általános- és középiskolai nevelők továbbképzésének 1969—71. évi terve, Országos Pedagógiai Intézet Budapest, 1969.
- Az V. Nevelésügyi Kongresszus ajánlásai a pedagógusok továbbképzésével kapcsolatban. Kongresszusi Híradó 2. sz.
- AXELSSON, A., Ďalšie vzdelávanie učiteľov a pracovníkov školstva vo Švédsku, Ústav pro učiteľské vzdelání na Univerzitě Karlově, Praha 1968. 117—20.
- BAKOŠ, L., Postgraduálne štúdium učiteľstva v ČSSR, Štúdie o učiteľskom vzdelávaní, SPN Bratislava 1969.
- BAKOŠ, L., Ďalšie vzdelávanie učiteľov v rozvoji moderného školstva, Pedagogika 1968. 5. sz. 769—80.
- BAKOŠ, L., Postgraduálne štúdium učiteľov, Moderné prúdy v pedagogickej vede, SPN Bratislava, 1968.
- BAKOŠ, L., Prečo práve učiteľ? Učiteľské noviny, 1971. III. 2.
- BANDUREK, L., Kształcenie i dokształcenie nauczycieli w Niemieckiej Republ. Demokratycznej, Kwartalnik Pedagogiczny 1968, 3. sz. 265—269 old.
- BANTOCK, C. H., Ďalšie vzdelávanie učiteľov v Anglicku, Ústav pro učiteľské vzdelání na Univerzite Karlově, Praha 1968. 130—148. old.
- BECK, G., Training of teacher of the emotionally disturbed. Journal of teacher education 1966. 2. sz. 137—141. old.
- BEZDĚK, J., O současném stavu postgraduálního studia v ČSSR. Bulletin ústavu pro učiteľské vzdelání, Praha 1967. 8. sz. 25—28.
- BLONDEL, M., Requalification des professeurs, L'education nationale, 1966. 781. sz. 18.
- BARANKAY, L., Javaslat a már működő tanárok korszerű tudományos haladásának ellenőrzésére, in: Magyar Felsőoktatás, 1938. 34.
- BOGUSLAWSKI, J., Z dyskusji nad rozwojem wyzszych uczelni wo Wloszech, Zycie Szkoły Wyzszej 1966. 7/8. sz. 162—69.
- BERDYCHOVA, J., Postgraduální studium učitelů tělesné výchovy. Tělesná výchova mládeže 1965. 3. sz. 98—102.
- BRUCHEOVÁ, O., Výběrový seznam literatury o dalším vzdělání učitelů, zejména z let 1965—1969, Bulletin Ústavu pro učiteľské vzdelání, Karlova Univerzita Praha, 1970. 71—6.
- CAJCH J.: Vývojové tendence a problémy učiteľského vzdelání v posledním padesátiletí. Pedagogika 1968, 6. sz. 777—808.
- Continuing education for teacher. Journal of teacher education 1965, 1. sz. 3—4.
- Current problems of teacher education, Report of meeting of international experts UNESCO Institute for Education, Hamburg, 1970.
- Courses of Further Training for Teacher, Circular 7/64t May, 1964, Department of Education and Science, London.
- CHIUOE, H., Lehrerfortbildung in den USA, Die Deutsche Schule, 1966. No 12. 739—55.
- CSOMA, GY., Permanens képzés avagy út a jövőbe, Valóság, 1971. 3. sz. 19—29.
- ČERNOHORSKÝ, Z., Beseda o dalším vzdělání učitelů na XI. UBDK. Socialistická Škola 1968/69. 1. sz. 22.
- DOHMEN, G., Das Fernstudium im Rahmen der Lehrerfortbildung und Lehrerweiterbildung, in: „Didactica“ 1967. 267.
- DUMKE, A., Die Lehrerfortbildung in der Bundesrepublik. Schulverwaltungsblatt für Niedersachsen.

EDELSBERGER, L., Pokusné postgraduální studium výchovných poradců, in: Výchovný poradce, III. évf. 1. sz. Praha 1966.

GRIEFF, S., Comments on a post-graduate course in theory of education. Education for teaching 1967, summer 40—4.

HANES, DAL., Die Rolle der Hochschule im postgradualen Studium. Das Hochschulwesen 1964. 11. sz. 715—18.

HARGAŠ, M., Systém prípravy a ďalšieho vzdelávania učiteľov v Rumunskej socialistickej republike, Sborník „Učiteľské vzdelání II.“ 1967. 83—92.

HNILČKOVÁ—FENCLOVÁ, Příprava postgraduálního studia pro učitele fyziky, in: Pokroky v matematice, fyzice a astronomii, XIII. évf. 1968. 3. sz. 175—81.

HOULE, C. O., Continuing your education. University of Chicago — 1964, 188.

HNILČKOVÁ, Únosnost kritéria modernizace vyučování pro postgraduální studium učitelů fyziky. A postgraduális studiumról 1970.-ben Pozsonyban tartott UNESCO Konferencián elhangzott előadás (kéziratban).

CHALUPOVÁ, I., Výsledky diskuse o postgraduálním studiu učitelů fyziky, in: Pokroky matematiky, fyziky a astronomie, 1968. XIII. évf. 5. sz. 312—4.

CHIOUT, H., Lehrerfortbildung und Lehrerweiterbildung auch in Zukunft nur freiwillig? Pädagogische Rundschau 1968, 187.

In-service training for primary teachers, Geneve 1962, Publication No. 240.

Irányelvek a tantervek, nevelők és tanügyi funkcionáriusok továbbképzéséhez a Német Demokratikus Köztársaságban = DLZ-Dokumentation, 1—18. Orsz. Ped. Könyvt. Dokumentáció.

JIRÁNEK, A.: Motívy ďalšieho vzdelávani učiteľů, Ústav pro učiteľské vzdelání na Univerzitě Karlově, Praha, 1968. 264—70.

KAUFMANN, E., Anregung eines Literaturverzeichnisses als Grundlage f.d. Lehrerbildung und Lehrerfortbildung. Erziehung und Unterricht 1967. 5. sz. 289—97.

KISS, Á., Műveltség és iskola, Akadémia Kiadó, 1969.

KOLJAGIN, G. M., Ciel a obsah ďalšieho vzdelávania učiteľov v SSSR. Ústav pro Učiteľské vzdelání na Univerzitě Karlově Praha 1968. 182—7.

KOLLBECK, H., Wegweiser für die Lehrerweiterbildung (Lehrerfortbildung in Schleswig Holstein), Kultusministerium des Landes Schleswig-Holstein, 55/56, 3—4, 1967, Verlag F. Hirt, Kiel.

KOPÁČ, J., Postgraduální studium učitelů ZDŠ. Socialist. Škola 1966. 10. sz. 601—3.

KOVÁČ, J., Příprava štúdia učiteľov (postgraduáln štúdium) Učiteľské noviny 1969. 15. sz. 3
KOZLOVÁ, B., Další vzdelávání učitelů — hlavní úkol OPS. Socialist. Škola 1966/67. 7. sz. 401—7.

KRÄMER—SENDER, Einige Probleme des postgradualen Studiums. Das Hochschulwesen 1966, 11. sz. 754—61.

KRAWCZEWICZ, ST., Problemy reformy systemu samokształcenia i doskonalenia zawodowego nauczycieli, Ruch Pedagogiczny 1968. 3. sz. 257—84.

KORNIDESZ—KURUCZ, Az iskolareform a megvalósulás útján, Kossuth Kiadó, Budapest, 1966.

KUSZÁLIK, P., Tanárképzés és továbbképzés, Korunk 1970. 11. sz.

LEMNITZ, R., Sokféle lehetőség a pedagógusok szakmai továbbképzésére, „Deutsche Lehrerzeitung“ 1960. 29. sz. (OPK Dokumentáció.)

LUGOSSY, J., Központáspolitikánk néhány időszerű kérdéséről, Köznevelés, 1967. 17. sz.

LALLEZ, R., Školský system a ďalšie vzdelávanie učiteľov vo Francúzsku, Ústav pro učiteľské vzdelání na Univerzitě Karlově, Praha 1968. 144—55.

MANDLACHIE, A., Pregătirea si perfectionarea cadrelor didactice. „Revista dle pedagogie“ 1964. 13. sz. 47—50.

MANSEL, J., Lehrerweiterbildung in der Sowjetunion, Pädagogik, 1965. 7. sz. 652—53.

XXV. Mezinárodní Konference o veřejném vyučování — Ženeva 1962 — Další vzdelávání učitelů — UNESCO — Paris. A Pedagogika 1963. 3. sz. külön melléklete.

MIKULA, D., Skvalitnit' postgraduálne štúdium učiteľov. Socialistická Škola, 1969. 170—4.

MOCÁK, J., Vývin ďalšieho vzdelávania učiteľov na Slovensku Ústav pro učiteľské vzdelání na Univerzitě Karlově, Praha 1968. 61—71.

MOCÁK, J., Analýza skúseností z ďalšieho vzdelávania učiteľov — absolventov vysokých škôl, Bulletin Ústavu pre učiteľské vzdelání, 1967. 8. sz. 25—8.

MUMFORD, D., Further education and reorganisation. Education 1966. 3291. sz. 364.

MOCÁK, J., Postgraduálne štúdium očami učiteľa. Učiteľské noviny 1969. 14. sz. 3.

Návrh na postgraduální studium učitelů základní devítileté školy a středních škol. Ústav pro dálkové studium učitelů, 1964. 24. sz. 10.

- NOVÁKOVÁ, E., Péče o další vzdělávání výchovných pracovníků Socialist. Škola 1965/66 7. sz. 410—5.
- ÖHMAN, B., Yrkeslärarnas fortbildnig- en stor och brandskande uppgift. Yrkesutbildning 1967. 2. sz. 75—85.
- Om yrkeskollärarnas fortbildnig. Tidskrift f. praktiska ungdomsskolor 1966. 5. sz. 343—5.
- PATAKI, F., Az elosztás és az ösztönzés néhány szociálpszichológiai kérdése, Társadalmi Szemle, 1971. 3. sz.
- Pedagogisk Debatt, 1964, 1965 (Vita); SEIDMANN, P., Moderne Formen der Lehrerweiterbildung, Hamburg 1963. 13.
- Plan der langfristigen Weiterbildung für Pädagogen von Gross-Berlin, Schuljahr 1967/68, Haus des Lehrers Berlin 1967.
- PLESKOT, M., Další vzdělávání učitelů a výchovných pracovníků, Socialistická Škola 1969. 175—8.
- PÁTEK, J., Problémy postgraduálního studia středoškolských profesorův dejespisu. Ústav pro učitelské vzdělání na Univerzite Karlově, Praha 1968. 233—50.
- PÖGGELER, F., Methoden der Erwachsenenbildung. DBR — 1966. 390.
- Postgraduale Weiterbildung für Lehrer. Hochschulwesen 1967. 12. sz. 864—6.
- PELEŠKA, J., Úvahy o systému dalšího vzdělávání učitelů. Učitelské noviny 1965. 10. sz. 3.
- Programm für die Weiterbildung der Lehrer für den Deutschunterricht. A Deutschunterricht 1967. 10. sz. külön melléklete.
- Program für die Weiterbildung der Fachlehrer für den Geographieunterricht. Zeitschrift f. d. Erdkundeunterricht 1967. 10. sz. külön melléklete.
- Program dalšího vzdělávání učitelů ve škol. r. 1965/66. Učitelské noviny 1965. 3. sz. Melléklet.
- Programm der systematischen Weiterbildung für die Lehrer und Erzieher des Bezirkes Potsdam, 1967/68, 1968/69.
- Programm für die Weiterbildung der Fachlehrer für den Chemienunterricht. Chemie in der Schule, 1966. 8/9. sz. 2—24. old. Melléklet.
- Programma zanjatyija dvuchgodicsnovo univerziteta povysenyija naucsnyh i pedagogicseszkich znanyij ucstitutelej moszkovskoj oblasztyi na 1967—1968 ucsebnij god. Moskva, 1967.
- PELEŠKA, J., Systém dalšího vzdělávání učitelů v ČSSR Ústav pro další vzdělávání učitelů na Univerzite Karlově, Praha 1968. 72—91.
- Recommendation No. 55 aux Ministères de l'Instruction Publique concernant le Perfectionnement des Maîtres Primaires en Exercice, Genève 1962.
- ŘEHÁK, M., Další vzdělávání učitelů v NSR, Sborník Učitelské vzdělání, Univerzita Karlová, Praha 1968.
- RIEDLOVÁ, M., Postgraduální studium učitelů zeměpisů škol II. cyklu. Návrh plánu na postgraduální studium Dejespis a zeměpis v škole 1965/66. 6. sz. 190.
- RICHTA, R., Válaszútón a civilizáció, Gondolat Kiadó, Budapest, 1969.
- RUDD—HATCH, E., Graduate Study and after, 1968. Worcester and London — 228.
- SAFRAN, O., Eficienta perfectionari, le nivelul scolii, a cadleror didactice. Revista de pedagogie, 17 1968. 3. sz. 14.
- GAL, R., A gyakorló pedagógusok továbbképzése, in „Hol tart a pedagógia?” Gondolat Kiadó 1967. 161.
- SCHINDLER, C., Další vzdelávanie učiteľov v USA, Ústav pro učitelské vzdělávání na Univerzitě Karlově, Praha 1968. 92—116.
- SCHALLER, K., Tendencie dalšího vzdelávania učiteľov v Nemeckej Spolkovej Republike, Ústav pro učitelské vzdělávání na Univerzite Karlově, Praha 1968. 156—73.
- SEIDELMANN, K., Die „Dritte Phase”: Die Fort- und Weiterbildung der Lehrer. Pädagogische Rundschau, 1967. 2. sz. 113—24.
- SEIDELMANN, K., Další vzdělávání učitelů v NSR. Bulletin „Učitelské vzdělání” (Úst. pro učitelské vzdělání) 1967. 4/5 sz. 37—48.
- SEIDELMANN, K., Warum und zu welchem Zwecke brauchen wir eine Lehrerfortbildung? Pädagogische Rundschau 1967. 2. sz. 122.
- SEIDMANN, P., Moderne Formen der Lehrerweiterbildung, UNESCO Hamburg 1963. 25.
- SCHÄFER, K. K., Internationale Konferenz in der ČSSR über Lehrerfort- und Lehrerweiterbildung in Industrieländern, Sonderdruck aus Didaktica (Vierteljahresschrift f. Studien u. Weiterbildung der Lehrer aller Schulformen). 1968. 3. sz. (Hann. Verl. Ratingen), 204—12.
- STEFANESCU, V., Cădrul potievil perfectionari persona lului didactic, „Gazeta Inventaminiului” 1968. 938. sz.
- STÝBLO, J., Otázky postgraduálního studia absolventů chemie. Vysoká Škola 1964/65. 3. sz. 91.

- ŠPENDLA, V., Postgraduálne štúdium učiteľov v ČSSR. Social. Škola, 1968/69. 1. sz. 17—21.
- ŠPENDLA, Socio-profesionálny status učiteľa a postgraduálne štúdium. A postgraduális studiumról 1970-ben Pozsonyban tartott UNESCO konferencián elhangzott előadás (Kézirat).
- SVOBODA, J., Postgraduálne štúdium profesorov telesnej výchovy, Ústav pro učiteľské vzdelání na Univerzite Karlové, Praha 1968. 194—206.
- SZCZEPAŃSKI, J., A végzett hallgatók társadalmi és kulturális aktivitása, in: A felsőoktatás szociológiája, Felsőoktatáspedagógiai Tanulmányok, FPK Budapest, 1969. 208.
- TEICHOVÁ, A., Návrh na postgraduální studium ZDŠ a středných škol, Praha 1964.
- TEICHOVÁ, A., O postgraduálním studiu učitelů, in: Sborník Ústavu pro učitel vzdelání, Praha, 1965. 1. 165—76.
- TEICHOVÁ, A., O postgraduálním studiu učitelů (historie) Sborník Ústavu pro učitel, vzdelání, Praha, 1966.
- TEICHOVÁ, A., —PÁTEK, J., O postgraduálním studiu historie Dejepis a zeměpis ve škole, 1965.
- TEMESI, A., UNESCO-Konferencia a felnőttek nevelésének és oktatásának világhelméiről, Pedagógiai Szemle, 1960. 1122.
- Továbbképzés helyett vezetőképzés, Pedagógusok Lapja, 1965. 18. sz. 1.
- TUČEK, A., Další vzdelávanie učiteľov vo Švédsku. Jednotná škola, 1969. 3. sz. 274—8.
- TUČEK, A., Perspektivy postgraduálního studia učitelů. Pedagogika 1969. 1. sz. 112—6.
- TUČEK, A., Účelnost postgraduálneho. studia pre vedúcich pracovníkov školskej organizácie, Ústav pro učiteľské vzdelání na Univerzite Karlové, Praha, 1968. 251—63.
- TUČEK, A., Mezinárodní výměny informací o dalším vzdělávání učitelů, Ústav pro učiteľské vzdelání Praha, 1970.
- TUČEK, A. a kolektív, Další vzdělávání učitelů se zřetelem k úloze vysokých škol, Sborník ústavu pro učiteľské vzdelání na Univerzite Karlové, Praha, 1970. IV. füzet.
- TULODZIECKI, W., Kształcenie i dokształcenie nauczycieli szkół podstawowych w latach 1965—1975. Nowa Szkoła 1965 4. sz. 2—7.
- TUPÝ, K., K některým otázkám stylu práce okresního pedagogického střediska a krajských pedagogických ústavů, Výzkumný ústav pedagogický, Praha, 1967.
- University In-Service Education of Teachers-Conference Proceedings, Charles University for Studies in Teacher Education, Prague (1968, júniusában Prágában a postgraduális studiumról tartott UNESCO Konferencia anyaga) 217.
- Vyhláška ministerstva školství a kultury č. 49, Instrukce k provádění závěrečných zkoušek v postgraduálním studiu učitelů a vzdělávání pracujících (Čj. 3244/68. III/2).
- Vyhláška min. školství o postgraduálním studiu na vysokých školách. Sbírka zák. a nař. část 19 ze dne 26. 5. 1967.
- VAIDEANU, G., Další vzdelávanie učiteľov v Rumunskej Soc. Republike, Ústav pro učiteľské vzdelávání na Univerzite Karlové, Praha 1968. 174—81.
- VIERLINGER, R., Příprava a další vzdelávanie učiteľov v Austrii, Ústav pro učiteľské vzdelávání na Univerzite Karlové, Praha 1968. 188—93.
- VELIKANIČ, J., Modernizácia vyučovania a postgraduálne štúdium učiteľov, A postgraduális studiumról 1970-ben Pozsonyban tartott UNESCO konferencián elhangzott előadás (Kézirat).
- VADAS, GY., Az áttérés és utolérés kérdései, in: A nagy modell 4—4.7 fejezetek (A jövő nevelési-oktatási-képzési rendszer alapkérdései és körvonalai — Tézisek, vitakérdések, vázlatok, minták) Magyar Pedagógiai Társaság kiadványa 1970. Kézirat.
- Weiterbildungssystem (in der UdSSR), Hochschulwesen, 1967, 11. sz. 769.
- WENDELMUTH, E., Systematische Weiterbildung der Unterstufenlehrer im Fach Deutsch. Die Unterstufe 1967. 3. sz. 1—9.
- WENZEL, G., Lehrerfortbildung und Lehrerweiterbildung. Klett-Stuttgart, 1964.
- WERMTER, O., Další vzdělávání učitelů, vychovatelů a školních funkcionářů v Něm. Demokrat. Republice. Bulletin Ústavu pro učiteľské vzdelání 1967. 8. sz. 29—36.
- ZACHAROVICH, G., Povyšeni ju kvalifikacii prepodavatelej. Sred. specialnoje obrazovanie, 1965. 11. sz. 1—4.
- Zkouší se tříletý cyklus dalšího vzdělávání učitelů. Učiteľské noviny 1963. 42. sz. 1—2.
- ZEMAN, M., O postgraduálním studiu pedagogiky vysokých škol. Mimoriadny Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského, Bratislava 1968. 179—85.
- ŽÁČEK, R., Zahajujeme postgraduální studium učitelů tělesné výchovy. Tělesn. výchova mládeže 1966. 8. sz. 337—40.

AZ ÁLTALÁNOS ISKOLAI TÖRTÉNELEMTANÁROK POSZTGRADUÁLIS KÉPZÉSÉNEK INDOKOLTSÁGA

NAGY ISTVÁN

tanszékvezető főiskolai docens

(KORREFERÁTUM)

A „gyorsuló idő” a társadalomtudományokban is szinte ugrásszerű változást eredményezett. Angliában egyenesen „társadalomtudományi robbanásról” cikkeznek. A szocialista országokban a nemzeti történelem, irodalomtörténet, filozófiatörténet, gazdaságtörténet jelentős részeredményei után egy-egy tudományág eredményeink szintéziséig jutottak el a kutatók. Kiteljesednek olyan tudományterületek, mint a pedagógia, pszichológia, szociológia. Meghonosodnak olyan új kutatási módszerek, mint a komparatiztika, történeti statisztika, történeti demográfia stb. Ezek a tudományos eredmények szükségképpen felvetették valamennyi oktatási intézményben az oktatás tartalmi és metodikai korszerűsítésének gondját. E munkálatok, mint az köztudott, igen komoly eredményekkel jártak már eddig is. Az V. Nevelésügyi Kongresszus ajánlásai nyomán pedig további lépések várhatók. Különösen nagy érdeklődés kíséri azt a rendkívül tudatosan megtervezett és széles szakember-rétegeket megmozgató munkát, melyet az MSZMP KV indított el az egész oktatásügy helyzetének feltárására, korszerűsítésével kapcsolatos javaslatok összegyűjtésére. A társadalomtudományok hatalmas arányú mennyiségi, de mindenekelőtt minőségi eredményeinek bekapcsolása az oktatásba olyan sürgető feladat, melynek *egyik megoldásáról a posztgraduális stúdiumról* tárgyalnunk nemcsak időszerű, hanem sürgős is, mert *a nemzetközi gyakorlattól már így is jelentősen elmaradtunk*. De talán ennél is fontosabb, hogy *belső továbbfejlődésünk szempontjából is egy alapvető feladat* megoldásáról van szó. A pedagógusok továbbképzésének igényes megszervezésének gondjáról a bevezető referátum igen nagy felelősséggel, alaposan és egyszerűen szólt. Szabad legyen néhány gondolattal az általános iskolai történelemtanárok továbbképzésének indokoltságáról említést tennem azzal a reménnyel, hogy más társadalomtudományi szakok hasonló problémáihoz is sikerül néhány gondolatot ébresztenem.

Azt a tényt igen nagy örömmel látjuk valamennyien, hogy az Országos Pedagógiai Intézet Történelmi Tanszékének munkatársai komoly, és tegyük hozzá igen eredményes erőfeszítéseket tesznek tárgyunk oktatásának metodikai megújítása, korszerű segédesszközökkel való ellátása, a metodikai kutatómunka megszervezése és irányítása terén. A továbbképzési kabinetek munkája is egyre sokoldalúbb és eredményesebb. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy az elmúlt tíz, de különösen öt-hat évben az iskolai történettanítás nagyon elmaradt a történettudomány fejlődése mögött és történelemtanáraink jelentős hányada — legtöbbször objektív, de őszintén mondjuk meg, jórészt kényelmi okokból — már nem volt képes ezt a mozgást, ezt a fejlődést teljes gazdagságában áttekinteni és követni.

Engedjék meg, hogy csupán néhány gondolattal utaljak e fejlődés néhány jellemző vonására. A felszabadulás utáni magyar történettudomány más nemzeti

történetírással is összevethető karakterisztikus jegyei az elmúlt évtizedben alakultak ki. E fejlődési szakasz legnagyobb eredménye, hogy történészeink többsége elvetette a sematizmust, az önkényes forráshasználatot, és az „ahisztórikus” aktualizálást. Röviden és némiképp egyszerűsítve: a dogmatizmust, amely az igazságot a politikai hasznosságnak rendelte alá, az aktuális gyakorlat igazolásának szempontjait vetítette vissza a múltba. A történelmet mint valaminő nagy növény- és állatkertet, a serdülő tömegek oktatására szánt illusztrációs példatárnak tekintette. Nem csekély erőfeszítésre volt szükség, az egysíkú — kétszínű „hősök és árulók” kategorizálás felbontásához, a hősök protokoll- és az árulók feketelistájának valóságghú revidálásához, a két szélső pólus között levő széles rétegnek, különösen a progresszió különböző irányzatainak, képviselőinek méltányosan kritikus, vagy kritikusan méltányoló ábrázolásához: gyakran, rehabilitálásához. [1]

A marxi—lenini történet szemlélet alapján *történettudományunk nagyarányú tartalmi gazdagodása, tematikai differenciálódása ment végbe*, amely a maga új tudományos eredményeivel módszertani vívmányaival egyben a teoretikus alapok megszilárdítását és kiszélesítését is eredményezte. Egész sor olyan kutatási terület és metodikai eljárás nyert polgárjogot marxista történetírásunkban, amely korábban kívül maradt annak keretein, sőt a hivatalos tudománypolitika részéről bizalmatlan, olykor egyenesen ellenséges elbírálásban részesült. Különösen gazdaságtörténetírásunk eredményei kiemelkedőek. A gazdasági növekedés problematikájának a magyar történelem egyes korszakaiban való vizsgálata, a kvantifikációs módszerek sokoldalú alkalmazása, az ökonometriai és szociometriai munkálatok megindulása már eddig is fontos új eredményeket hozott, s további kibontakozásuk pontosabb, életteljesebb ábrázolását fogja eredményezni. Hasonló a helyzet az 1960-as években fellendült marxista eszmetörténeti kutatásokkal. Az ötvenes évek dogmatikus történet szemléletében az eszmetörténet amolyan „gyanús” kutatási területnek számított, mint ahogy sok más is. Ma már szerencsére túljutott ideológiai életünk e gyanakváson, s egyre jobban kibontakozik a marxista alapokon művelt eszmetörténet, amelynek jelentősége éppen a történeti közgondolkodás helyes orientálása szempontjából jelentős. Történettudományunk fejlődését bizonyító harmadik kutatási területként ide sorolhatjuk a társadalomtörténeti vizsgálódásokat is. Öröndetes, hogy a történetírásban megnőtt az érdeklődés a világtörténelem kérdései iránt. Bázisa van az összehasonlító, s főleg gazdasági és társadalmi kérdéseket előtérbe állító Kelet-Délkelet-Európa történeti kutatások. a Közép-Kelet-Európa új és legújabbkori történetét érintő munkálatoknak, figyelemre méltó eredmények születtek a nemzetközi munkásmozgalom egyes kérdéseinek feltárása terén, s úttörő értékük van a kezdődő dél-amerikai kutatásoknak. És így sorolhatnánk tovább az elért figyelemre méltó eredményeket. [2]

Sajnos azonban ezek a történet szemléletet alapvetően megváltoztató, a nemzetközi tudományos életben is érdeklődésre számot tartó eredmények még az egyetemi és főiskolai tankönyvekig, jegyzetekig sem juthattak el, hisz’ többségükben csak az új magyar történeti szintézis előmunkálataiként az 1960-as évek végén jelentek meg. Az általános iskolai tankönyvek pedig még inkább nélkülözik e fontos eredményeket, ami fékezi az oktatás korszerűsítését is. A tudományos kutatások eredményei és a tananyag közötti elmaradás természetesen jelenség, és csak olyan nagyarányú tartalmi, szemléleti változásoknál okoz komolyabb bajt, mint amilyen változás pontosan a történettudományban bekövetkezett. Halaszthatatlanul szükséges tehát a következő években a történelemoktatást a tudomány új eredményeivel összhangba hozni. Erre véleményünk szerint a szaktanszékek közreműködésével a továbbképzési kabineteknek kell, s tudnak is vállalkozni.

Ezek a feladatok természetesen jelentkeznek a tanárképzés szintjén is. Csak örülhetünk annak, hogy a most folyamatban levő programkészítés egybeesik a jelentős változásokkal, és szakbizottságunk már a programok és az új jegyzetek vitái során érvényesíteni tudja az új történeti szintézis alapkoncepcióját és eredményeit. Természetesen ezekről az eredményekről a mindenkor nappali tagozatos hallgatóink értesülnek elsősorban az előadásokon, szemináriumokon és az alkalmanként szervezett találkozókön az ország legnevesebb történészeivel. Ez a kapcsolat azonban a végzés után megszakad, s csak alkalmoszerűvé válik.

Általában szükséges lenne tehát olyan szervezett alkalmakat teremteni a 4 éves alapképzés után, amelyeken lehetőség nyílna a megszerzett ismeretek tervszerű bővítésére, a legújabb szaktudományi és szakmetodikai ismeretek átadására volt hallgatóinknak. E feladatokra szívesen és örömmel vállalkoznánk annál is inkább, mert hallgatóink egy része most is felkeres bennünket hasonló céllal személyesen vagy levélben.

A posztgraduális képzés problémáinak felvetését éppen ezért tartjuk időszerűnek, mert végzett hallgatóink és a tanszékek intenzív szakmai kapcsolatát segítené elő. De bekapcsolná őket ismét a tanszék életébe, kutatásaiba is. Folytathatnák a tudományos diákkörben elkezdett munkáikat, de még egyik-másik helytörténeti témájú szakdolgozattal is lehetne foglalkozni. A leendő *posztgraduális képzést* tehát véleményünk szerint úgy kell megtervezni és majdan megszervezni, hogy az *szervesen kapcsolódjék tartalmában és módszereiben a négyéves alapképzéshez*. Teremtse meg a korábban megszerzett ismeretek felfrissítésének lehetőségét és az új szakmai ismeretek megszerzésének alkalmait. Nyújtson információkat a tudományos kutatásokról, adjon tájékoztatást a szakdidaktikai kísérletekről, eredményekről. Végül biztosítanunk kellene a segítségnyújtást azokban a kutatásokban, amelyek a tanszék munkájához kapcsolódnak, illetve korábban megkezdett diákköri, esetleg szakdolgozati témák folytatását jelentik.

A főiskolák jelenlegi körülményeit figyelembe véve, úgy gondoljuk, *a posztgraduális képzésnek* ezek lehetnének a főbb célkitűzései. Tehát *azoknak a hallgatóknak biztosítana magasszintű továbbképzést, akikben sikerült kialakítanunk a permanens önévelés, önképzés olyan igényét, hogy vállalják az időközönként szervezendő továbbképzés kötött formáit is, hogy intenzív szakmai kapcsolatban maradhassanak a tanszékekkel*. Tehát semmiképpen sem a gyengébb képzettségű, erősen csökkenő értékű diplomával rendelkező tanárok újraképzéséről van szó, hanem az arra érdemesek képzésének továbbfolytatásáról.

Ennek megfelelően kellene majd kialakítani a posztgraduális képzés tantervi kereteit és programját, valamint oktatási formáit. Ezek kimunkálása csak az általános elvek, célkitűzések elfogadása után lehetséges, mégis szabad legyen néhány elgondolást máris felvetni. Célszerűnek látszik 8—10 évenként megszervezni egy-egy 2 éves foglalkozást. Ezzel biztosítani tudnánk — legalábbis eddigi tapasztalataink a mi tárgyunk esetében ezt bizonyítja — a legfontosabb tudományos kutatások eredmények megismertetését, és ezen keresztül bekapcsolását a tanítási anyagba. [3]

A kétéves képzési idő alatt csak az egyik szaktárgyból és arányosan elosztva a pedagógiai, lélektani, szakdidaktikai ismeretekből kellene kialakítani a képzés anyagát. A marxizmus—leninizmus tárgyaira azért nem gondoltunk, mert ezekből igen magas szintű továbbképzést biztosítanak a marxizmus—leninizmus esti egyetemek szakosító csoportjai. *A posztgraduális képzésben való részvétel természetesen önkéntes lenne, de a résztvevők száma ne legyen több tárgyanként és évfolyamonként 15—20 főnél.*

A képzés formája a levelező oktatás lehetne megfelelő számú előadásokkal és konzultációs szemináriumokkal kiegészítve és valamennyi tárgy esetében kollokviummal, illetve szigorlattal záruljon a képzés. *Az eredményes vizsgák alapján kapnának a résztvevők fontos szakmai megbízatást, de ez az előléptetésnél is számba jöhetne, természetesen eredményes gyakorlati munka mellett.* Ezen túl gondolnunk kell arra is, hogy a tulajdonképpeni korszerű továbbképzés egyik lehetőségeként a főiskolát végzettek számára az egyetemi továbbtanulást kell intézményesen, minden bürokratikus kötöttség nélkül biztosítani. Csak ezzel nyílna ugyanis út számunkra a posztgraduális képzés végső eredményeként emlegetett tudományos fokozatok megszerzéséhez az arra vállalkozók számára.

A permanens továbbképzés feladatait megoldó posztgraduális stúdium tartalmi és metodikai kereteinek kimunkálása természetesen sok olyan kérdést is felvet, melyet sokkal inkább látnak a pedagógusok szakmai és ideológiai továbbképzésén eddig is fáradtságot nem kímélve munkálkodó kollégák. Egyetértünk azokkal, akik a posztgraduális képzés és a továbbképzés eddigi rendszerének koordinálását hangsúlyozzák, de megfontolandónak találják a feladatok egyértelmű differenciálását is. Jó lenne az egyes továbbképzési formák egymásra épülését is vizsgálat tárgyává tenni.

Összegezőképpen szeretném hangsúlyozni, hogy a társadalomtudományok rohamos fejlődése is sürgetően veti fel a szaktanszékek és a végzett hallgatóink közötti intenzív és rendszeres kapcsolat fenntartását. E kapcsolat egyik legjobb keretének látszik a *négyéves alapképzésre épülő kétéves posztgraduális stúdium. Tantervének, programjának; oktatási módszereinek kialakításánál azonban feltétlenül figyelembe kell venni a már meglevő és bevált továbbképzési formákat, amelyek kikapcsolása igen súlyos gondokat jelentene.*

A felvetett elgondolások alapján azok további vizsgálatában, a tárgyunkkal kapcsolatos posztgraduális képzés tartalmi és metodikai kérdéseinek kimunkálásában tanszékünk továbbra is szívesen vállalja a reá eső részt.

JEGYZETEK

[1] Történettudomány és történeti tudatformálás. — Történelmi Szemle XII. (1969)/3—4: 182.

[2] Uo. 172.

[3] Figyelemre méltó az úgynevezett „csehszlovák modell” is, melyről részletes tájékoztatást nyújt: DR. PATEK J.: K problematice postgraduálního studia středškolských profesorů historie. — Postgraduální studium učitelů na vysokých školách. Dokumenty z konference. Ustav pro učitelství vzedání na Univerzite Karlově, Praha, 1968. 183—94. (Magyar fordításban a Szegedi Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén.)

AZ ÁLTALÁNOS ISKOLAI TANÁROK TERMÉSZETTUDOMÁNYI TOVÁBBKÉPZÉSÉRŐL

(KORREFERÁTUM)

DR. MEGYERI JÁNOS

kandidátus, tanszékvezető főiskolai tanár

Napjainkban az új meg új ismeretek özöne nyugtalanítja a szakembert, döbbenet rá nap mint nap arra, hogy valaminek ismét utána kell néznie, valamit meg kell tanulnia, mert ha nem teszi, lemarad, bizonytalan lesz, nem tud helytállni mindennapi kötelességeinek teljesítésében.

A tudományok különböző területein tapasztalható rohamos fejlődés következtében *meggyorsult a tudás elavulása, kényszerítő szükségletté vált a képzés során szerzett szakmai ismeretek felfrissítése, a diploma megszerzése utáni (posztgraduális) tanulmányok folytatása.* A tanári hivatás gyakorlásához is követelmény a szaktudomány fejlődésével való lépéstartás, mert nélkülül elképzelhetetlen a korszerű oktatás, illetőleg nem lehet az iskola a társadalmi haladást, a tanítványok boldogulását elősegítő tényező. A mások műveltségéért felelős általános iskolai tanárok korszínvonalon álló tudása nagyon fontos kíváncsi, társadalmi igény, illetőleg az esetleges tudásbeli elmaradottságuk sürgősen felszámolandó feladat. Az általános iskolai tanárok szervezett, tartalmilag jól átgondolt továbbképzése általában szükséges, de túlzás nélkül állíthatjuk azt is, hogy *elsősorban a természettudományok oktatói számára sürgető ez az igény.*

Korunkat találóan nevezik a tudományos és technikai forradalom korának. Ebben a forrongásban a lenyűgöző eredményeket produkáló időszakban, amikor nemcsak az ősi elméletek és felfogások omlanak össze, nyerne cáfolatot, hanem a korábban hihetetlennek tűnő elképzelések, a megmosolygott „fantaszták” álmai válnak valóra, amikor legyőzi az ember a távolságot, könnyebb, gyorsabb, hatékonyabb lesz a munka, azt is világosan látja a szemlélő, hogy mindezek megvalósításában vezető szerepe a természettudományos eredményeknek van, illetőleg *a természettudományos alkotások teremtették meg a technikai forradalom bázisát. A természettudományos ismeretekre érvényes elsősorban a gyors elévülés.* A tudás gyors avulása miatt hátrányos helyzetbe kerülhetnek a tanítványok, ami viszont társadalmi károsodás is. Könnyű belátni azt, hogy ha valahol fenyeget a lemaradás, a korszerűtlenség veszélye, az a természettudományok oktatóira vonatkozik elsősorban; a lemaradás az ő munkájukban teremthet nehezen bepótolható hátrányt az általános iskolát végzettek számára. A múltban szerzett ismeretek, illetőleg a tanártól ma elvárható tudás és szemlélet közötti különbségek a természettudományok területén szembetűnőek. Közérdekből jogos a kérdés felvetése, lépést tudott-e tartani a természettudományok rohamos fejlődésével a korábban végzett általános iskolai szaktanár, aki mint ismeretes sokoldalúan elfoglalt falusi vagy éppen tanyai pedagógus, akihez nem jutnak el a legújabb eredményekről számotadó könyvek, folyóiratok, aki igen sok esetben csak a napilapok szükséges tájékoztatása alapján szerezhethet tudomást a természettudományok előrehaladásáról. Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy a legtöbb eset-

ben nem. Megállapításom nem szemrehányás, nem elmarasztalás, mert a legtöbb esetben önhibájukon kívül alakult ki ez a helyzet. Sajnálatos tény, amelybe belenyugodni sem szabad, ezért ha szép célkitűzésű vitánk témája, a továbbképzés megvalósul, *elsősorban a természettudományi szakosok szervezett továbbképzéséről kell gondoskodni.* Ezzel kapcsolatosan felvetődik az a kérdés, kikkel kezdjük, kiket képezzünk tovább először. Megítélésem szerint a továbbképzést az irányításra, információadásra hivatottakkal, a szakfelügyelőkkel, munkaközösségek vezetőivel kell kezdenünk. A tanárok közül elsősorban a 10—15 éve végzetteneket kellene bevonni, majd fokozatosan az utánuk következő évjáratokkal folytatni a munkát. Feltétlenül bevonandók a tervezett képzési rendszerbe a levelező úton oklevelet szerzett tanárok, akik ugyancsak önhibájukon kívül, sajátos helyzetükből folyóan a legtöbb esetben még az alapvető ismeretekből is kevesebbet sajátítottak el, amiért számukra még az esetlegesen kínálgató önképzés is sok nehézséget okozhat.

A továbbképzés szükségessége ma már nem vitatható, de vitás és sok gondot okozó probléma, hogyan oldjuk meg a szervezett és rendszeres továbbképzést, *milyen legyen a képzés szervezete. Tartalmi szempontból a továbbképzés olyan rendszer legyen, amely elsősorban információs jellegű, illetőleg inspiráló hatást kifejtő, a belátáson alapuló önképzést elősegítő.* Tájékoztasson az általános iskolai oktatáshoz elengedhetetlenül szükséges korszerű tudományos eredményekről, azok alkalmazási lehetőségeiről, serkentsen az új ismeretek tudatos elsajátítására, a rendszeres önképzésre. Tartalmi vonatkozásban a szakmai ismeretek nyújtását tartom elsődlegesnek, de kapjanak a továbbképzésben résztvevők tájékoztatást a korszerű oktatási módszerekről, eszközökről, nyújtson lehetőséget az oktatási módszerek alkalmazásának, az eszközök használatának a gyakorlására. A továbbképzés során minden eszközzel és módon minél hamarabb el kell érni azt, hogy a statikus felfogást váltsa fel a dinamikus szakmai műveltség, amely aktivitás, készség a világban való tájékozódásra, az új értékek felismerésére és használatára, a régié felváltására, kirekesztésére. Semmi esetre sem szabad ismétléssel tölteni a továbbképzésre szánt időt, hanem *folytatni kell az oklevél megszerzéséig végzett munkát, korszerű tartalommal gyarapítani kell a megszerzett szakmai műveltséget.*

A továbbképzést jól szervezett tanfolyamokon lehet megindítani. Amely tanfolyamokon elméleti előadásokat hallgatnak, laboratóriumi gyakorlatokat végeznek a hallgatók. A tanfolyamok akkor érik el céljukat, ha a szakmai műveltség korszerűsítése mellett a tanári hivatás gyakorlásához feltétlenül szükséges új ismeretekkel bővül a résztvevők tudása, ha meggyőzi a résztvevőket a továbbképzés szükségességéről, tájékoztatást nyújt az önképzés módjairól és lehetőségeiről. A tanfolyamok rendszerét egészítsük ki a következőkkel: rendszeres írásos tájékoztatókkal, alkalmi kiadványokkal, a rádió és a TV továbbképzést szolgáló adásaival. (Elképzelhető a tanárok tanévközi televíziós továbbképzése is, amely nyáron tartott tanfolyammal, szemináriummal fejeződne be). Nyújtunk a tanfolyamokkal párhuzamosan folyamatos tájékoztatást, s ezzel segítsük elő az önképzést. Nagyon fontosnak tartom azt, hogy szervezeten gondoskodjunk arról, hogy a természettudományok legújabb eredményeit ismertető magyar nyelven megjelent könyvek, folyóiratok jussanak el iskolai könyvtárainkba. Segíthetné a továbbképzést az is, ha a főiskolák legújabb tankönyveit, jegyzeteit is megkaphatnák az általános iskolai könyvtárak.

Nehéz és vitatható probléma, hogy a továbbképzés önkéntes, vagy kötelező jellegű legyen. Tekintettel arra, hogy társadalmi érdeket szolgáló közügyről van szó, *a továbbképzés kötelező előírását javaslom.* Ugyanakkor rá szeretnék arra is mutatni, hogy a továbbképzés szervezete legyen olyan, hogy a továbbképzésben résztvevőket

ne terhelje túlságosan sem időben, sem anyagiakban. A továbbképzésben való eredményes részvételt adott esetben vegyék figyelembe (előléptetés, kitüntetés, különleges feladatra való kinevezés), s ezáltal is tegyék a továbbképzésben résztvevőket egyénileg érdekeltté.

A továbbképzés akkor lesz eredményes, ha meggyőzéssel, felvilágosítással sikerül kialakítani a továbbképzés szükségességének, a permanens tanulás munkát elősegítő hasznának a belátását, igénylését. Utóbbira való nevelés a főiskolán folyó oktató-nevelő munkát is közvetlenül érintő feladat. Az önképzés, illetőleg a permanens tanulás igényét már a tanárjelöltben fel kell kelteni. Meg kell tanítani hallgatóinkat önállóan tanulni, mert aki ezt a főiskolán elmulasztja, azt később még a legszervezettebb továbbképzés sem menti meg a lemaradástól. *Tegyünk meg mindent azért, hogy végzett hallgatóink rendelkezzenek az állandóan növekvő ismeretek önálló megszerzésének képességével.*

Mind a rendes hallgatóinkat, mind pedig az általános iskolában dolgozó tanárokat meg kell győzni arról, hogy ma már nem elegendő az ismételés, nem helyes az az elv, miszerint a gyermek és ifjúkor a tanulás, felkészülés, a felnőtt kor pedig az alkotó munka időszaka, mert nem választható el egymástól az alkotás és a folytonos felkészülés. Győzzük meg tanárjelöltjeinket általános iskolában dolgozó tanártársainkat arról, hogy munkájuk csak korszerű ismeretek által válik alkotóvá, közjót szolgáló tényezővé. Lássák be azt, hogy *a korszerű ismeretek forrása a rendszeres önképzés, illetőleg a permanens tanulás*, mely sokszor áldozatos, fáradtságos munkát igényel ugyan, de hivatásuk gyakorlásához elengedhetetlen társadalmi igény.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AVE, J., Postgraduale Weiterbildung für Lehrer. Das Hochschulwesen, 12, 864—6, 1967.
CSOMA GY., Permanens képzés avagy út a jövőbe. Valóság, 3, 19—29, 1971.
EVAN, W. M., The problem of obsolescence of knowledge. IEEE. Transaction on Engineering Management, EM., 1, 29—31, 1963.
HNILICKOVÁ, J., Az oktatás korszerűsítése mint a fizika tanárok posztgraduális képzésének legfőbb kritériuma. Praha, 1968.
KOLJAGIN, G. M., A pedagógusok továbbképzésének célja és tartalma a matematika tanítás területén. Praha, 1968.
PLATT, J., Education and training for management. Colliery Guardian, 28, 257—60, 1963.
STARKE, C. D., Erfahrungsaustausch als Qualifizierungseinrichtung. Schweissttechnik, 4, 155, 1965.
SZESZTAY A., Az egyetem után ... Akadémiai Kiadó, 1970.
WOLTER, W., Weiterbildung — gesellschaftliches Erfordernis. Das Hochschulwesen, 7—8, 476—85, 1969.
A tanszemélyzet új továbbképzési rendszere. Tanügyi Újság, Románia, 1, 40, 1969.
Summer schools for new chemistry teaching ideas. Chemical Age, 3, 16, 1965.

A TOVÁBBKÉPZÉS JELENLEGI HELYZETE SZEGEDEN

(KORREFERÁTUM)

SZABÓ G. LÁSZLÓNÉ

a Továbbképzési Kabinet h. vezetője

Drien tanszékvezető elvtárs referátumában hallottuk: „Megnövekedett az iskola szerepe és felelőssége az új nemzedék arculatának kialakításában. Az ifjú nemzedék nevelésében döntő szerep az iskolára, a pedagógusra hárul.”

Mikor e feladat elvégzésére gondolok, Disterweg szavai jutnak eszembe: „A pedagógus csak azon mértékben és fokban hat másokra nevelőleg és képzőleg, amennyiben magát is nevelésben, képzésben részesíti.” Másrészt pedig meggyőződésem, hogy nekünk pedagógusoknak kell először elsajátítanunk az *életünk végéig* tartó permanens önnevelés, ismeretszerzés, önfejlesztés képességét. Csak így várhatjuk, hogy neveltjeinket erre az útra tudjuk vezetni. A csak módszertani változtatás kevésnek bizonyul; szemlélet-megújulásról is szó van.

I. A pedagógusok intézményes továbbképzéséről történő gondoskodás továbbra is állami feladat. (Vö. V. Nevelésügyi Kongr. témabizottságok jelentés III. fejezete.)

A pedagógusok továbbképzésének tartalmát és szervezeti rendjét meghatározó (1956 óta harmadszor történt az átszervezés) 109/1969. (M. K. 4-es) MM. számú utasítás 1969. február 17-én jelent meg. Szegeden Mjv. Tanács V. B. ülése 1966. december 6-án (három évvel a fenti rendelkezés előtt) határozott a továbbképzés szervezeti kereteinek, feltételeinek korszerűsítése érdekében.

Mivel sajátos szervezeti felépítése van: röviden vázolom. Az akkor felépült új Béke utcai Általános Iskola lett a továbbképzés központja, melyben egyidejűleg kiemelt költségvetéssel megkezdtük a továbbképzési célokat szolgáló pedagógiai szakkönyvtár állományának fokozatos fejlesztését. A 32 tagú tantestületben 8 ált. iskolai szakfelügyelő is kinevezést nyert, akik a Továbbképzési Kabinetnek egyben külső munkatársai. Így az itt dolgozó szakfelügyelők a Béke utcai Általános Iskola mindennapi oktató-nevelő munkájában szervesen, életközben tevékenykedve nemcsak irányítói a továbbképzésnek, hanem gyakorló bemutatói is, az iskola pedig a továbbképzés műhelye, bázisiskolája.

Ebben az iskolában kabinet-rendszerű oktatás folyik, korszerű felszerelés van, vagyis tárgyi-személyi feltételek megfelelőek a kísérletek, próbálkozások beindítására, szaktárgyi nevelési felmérésre stb. A középiskolai szakfelügyeleti csoport is munkaszobát kapott.

Az új továbbképzési intézmény elé fokozott követelményt állított közoktatáspolitikánk. Néhány új elvet emelek ki, amelyet a továbbképzési munkában érvényesíteni kellett: Így pl. olyan programok összeállítására törekedtünk, hol a pedagógus egy tanfolyam keretében egyszerre, együtt foglalkozik a szaktárgyi, ideológiai és pedagógiai területtel. Egyszóval a komplexitást érvényesítettük. Másik ilyen elv az elmélet és gyakorlat egységének elve. A továbbképzésünkben éreztük, hogy az oktatás-nevelés közelsége nélkülözhetetlen. Harmadik jellemvonás a differenciáltság

értékesítése a továbbképzésben: a szervező munkában, mozgósításban azért, hogy a pedagógusok választani tudjanak felkészültségük, érdeklődésük és a pedagógus munkakörben eltöltött éveik alapján a nekik legmegfelelőbb tanfolyam-formában.

Végül a továbbképzés sokféle szervezeti formáinak tervezésekor alapelveként határoztuk meg, hogy a továbbképzés az oktató-nevelő munka eredményességének fokozását szolgálja mindenképpen.

A továbbképzés formái jelenleg Szegeden:

1. Legrégibb hagyománya van az ún. *szakmai munkaközösségi* formáknak. Általános- és középiskoláinkban igen színes és gazdag programmal dolgoznak. Ennek a továbbképzési formának a száma a legnagyobb.

2. *Gyakorlati (2 éves) komplex szemináriumok.* Ehhez az OPI általános elveket dolgozott ki. Kicsit késve, de nagyobb segítséget adott a múlt hónapban kézhezkapott „orientáló programmodell” (ált. és középiskolai fizika, kémia szaktárgyakból). Kabinetünk a szakfelügyelők és a szegedi Tanárképző Főiskola és Tudományegyetem segítségével írásos tematikák kiküldésével hirdette meg a komplex tanfolyamokat a múlt év májusában.

Így tudtuk ezeket az idej tanévben 5 ált. iskolai és 4 középiskolai szaktárgyból beindítani, összesen 175 résztvevővel. A résztvevők kiválogatása önkéntes jelentkezés alapján történt. A fent említett elvek közül a differenciáltságot az óvónői továbbképzéseknél tudtuk érvényesíteni.

a) Indítottunk 23 vezető óvónő, óvodai felügyelő részére vezetőképző tanfolyamot. A foglalkozásokon az egyénekre lebontott feladatok önképzésre, folyamatos egyéni tanulásra serkentik a tanfolyam hallgatóit.

b) Külön tanfolyamot szerveztünk a középső és nagycsoportot vezető óvónők részére (ez a legnépesebb).

c) Kezdő óvónők számára. Ide soroltuk az 1—4. éve dolgozó okl. óvónőket.

d) Bábtanfolyamot is szerveztünk, és végül a képesítés nélküli óvónők is egy külön csoportot alkotva ismerkednek az óvoda-pedagógiai munkával. Ez olyan „hézagpótló” tanfolyam csupán.

3. Előbbre léptünk az általános iskolai igazgatók szervezett továbbképzésében. Az 1969/70-es tanévben kezdtük el a három éves speciális tanfolyamot. Első évfolyamon „A korszerű vezetés elmélete és gyakorlata” témával foglalkoztunk, második évben az „Eredményvizsgálatok az iskolavezetés ellenőrzésében” témakört dolgoztuk fel 10 alkalommal. Harmadik évfolyamon az „Eredményvizsgálatok a nevelés területein, az eredményvizsgálatok tapasztalatainak felhasználása a személyiség sokoldalú fejlesztésére” című témakör tanulmányozását tervezzük. Természetesen ez a program is kísérleti modell. A harmadik év végén a résztvevők alapos elemző munkát végeznek és a kritikai észrevételeket figyelembe véve léphetünk tovább a vezetőképzés területén.

4. *Különböző tanfolyamok:* napközis nevelők, pályaválasztási felelősök, honvédelmi ismereteket tanító középiskolai nevelők, ált. iskolai és ifjúsági könyvtárvezető tanárok, felnőttoktatásban dolgozók, gyógytestnevelő tanárok, gyógypedagógiai intézményben tanító nevelők, ifjúságvédelmi felelősök, „Világnézetünk alapjai” tárgyat tanító középiskolai tanárok stb. tanfolyamai.

5. Ide sorolom még a pedagógiai továbbképzés másik alapvető formájaként minősített nevelőtestületi vitákat is, amelyekben két alkalommal kötelező, illetve az

iskola vezetőség által meghatározott pedagógiai, didaktikai, módszertani témákat dolgoznak fel a tantestület tagjai.

6. Az ideológiai továbbképzés a következő formákban realizálódik jelenleg:

a) A szakosított ideológiai tanfolyam II. évfolyamán (e tanévben van utoljára ez a forma).

b) A komplex gyakorlati szemináriumok anyagába beépítve: a marxizmus— leninizmus esti egyetem általános és szakosított tagozatai, időszerű művelődéspolitikai, aktuális bel- és külpolitikai előadások, az MSZMP megyei és városi bizottsága irányításával. A továbbképzés formáiról szóló felsorolás korántsem teljes, de talán sikerült érzékeltetnem a Kabinet dolgozói és külső munkatársai által végzett sokirányú szervező, ellenőrző, tartalmi munkát, melyet a Művelődésügyi Osztály iskolai csoportjával együtt végzünk megfelelő önállóság meghagyásával.

II. Korreferátumom második részében kapcsolódom tulajdonképpen az előadás témájához, mégpedig úgy, hogy a jelenleg tapasztalt és meglevő problémák megoldásának útját behelyezem abba a korszerű modellbe, amelyről ma oly sokoldalúan hallottunk.

1. Az intézményes továbbképzés az utóbbi időben veszített rangjából. Ennek — jól tudjuk — több oka van, erre nem akarok kitérni, de többen utaltak rá. Tapasztalatunk az, hogy a továbbképzés elvei, célja, felépítése a közoktatás vezető rétegében vált csak tudatossá, *akikért pedig van*, a pedagógusok széles körében (tisztelet a kivételnek) még nem tisztázódtak az elvek, a formák és bizonyos tartózkodás és óvatosság érezhető, egyesek félnek a túlterheléstől stb.

2. Megoldatlan feladat az is, amit a „Témabizottságok jelentéseiben” a 112. oldalon olvashatunk: „A továbbképzésben érvényt kell szerezni mind a kötelezőség, mind az önkéntesség elvének.” Ennek értelmében kötelező minden pedagógus számára a folyamatos, rendszeres tanulás, és „általában” önkéntes a továbbképzési forma megválasztása.

3. A következő lényeges probléma: aki a továbbképzésben résztvesz, annak könnyíteni kell iskolai munkáját, elfoglaltságát. Kérdezem: „Hogyan, miképpen?” Mert még ma is a továbbképzésben résztvevő tanárnak a „szabadnapról” elmaradt munkát egyéb napokon, a hét többi napján kell pótolnia. Tehát intézményesen nem mentesítjük a munka egy része alól, ami pedig jogos volna. Úgy érzem, hogy már az általam vázolt 3 probléma is az *intézményesített, szervezett továbbképzés súlyának, megbecsültebb helyének megteremtését sürgeti és elképzelhető*, hogy a posztgraduális képzés hazai modellje gyökeresen változtatna kedvező irányban ezen a helyzeten.

4. Továbbá kiemelem az *önképzés* meglevő problémáját is. Egyre gyakrabban olvassuk az önképzésről, hogy a pedagógus etika legsajátosabb összetevője. De véleményem szerint ehhez a munkához is az eddiginél sokkal nagyobb mértékben segítséget kell nyújtani a pedagógusoknak, központi ajánlásokat adni folyamatosan, szakirodalm-jegyzéket, konzultációkra hívni az egyéni tanulókat, a beszámolók formáit is meg kell határozni a tanári minőséghez színtezve. Általában ki kellene dolgozni az egyéni tanulás modelljét is.

Ide venném a kísérleteket, a tudományos kutatásokat végző, alkotókedvű és tehetséges pedagógusok összefogásának, irányításának szükségességét is. Érdemes felfigyelni az alkotó pedagógusokra, mégha vékony rétege is a 110 000 pedagógus társadalomnak. Erről a problémáról dr. Pataki Ferenc így ír a Társadalmi Szemle 1971/3. számában: „A pedagógus pálya csökkenő vonzásának pl. az alacsony jövedelmi szintnél talán még fontosabb tényezője, hogy alig nyújt egyéni előre haladási

lehetőséget.” Ezt a munkát leghatékonyabban szintén a tudományos és pedagógusképző intézmények irányíthatnák a jövőben.

5. A korábbi továbbképzési rendszer elemzése kapcsán több fórum megállapította, hogy a pedagógusoknak sokkal jobban kell ismerniük szaktudományuk újabb eredményeit. Ezzel a kritikával messzemenően egyetértünk. De ezeket a hiányosságokat a Kabinetek egyedül nem képesek megoldani, csak a pedagógusképző intézményektől várhatják a tartalmi segítséget.

Mit is kérhetnénk mi a posztgraduális stúdiumtól ezen a területen?

a) Közvetítse az ált. iskolai és középiskolai tanárok, a gyakorlatban működő szakemberek számára a tudomány új eredményeit.

b) Speciális szakirányban mélyítse nevelőink szakismereteit.

c) Ismertesse nagy vonásokban az oktató-nevelő munkában nélkülözhetetlen kiegészítő jellegű társtudományok: a nevelésszociológia, szociálszociológia, pedagógiai-pszichológia, neveléselmélet stb. eredményeit.

d) Mélyítse el azokat az általános elméleti ismereteket, melyek a társadalmi tudatformálást erősítik pedagógusainkban.

6. *A párhuzamosság*, az ötletszerűség is megtalálható még a Kabinetek továbbképzési munkájában. Az egészséges koordináció, valamint az egységes irányítás következtében lehetséges ennek megszüntetése, erre is az intézményesített továbbképzési irányítás képes csak.

7. Végül megemlítem, hogy sem az eddigi továbbképzési rendszer, sem az új, posztgraduális stúdium tartalmi munkája nem ér semmit sem, ha ezt pedagógusaink közvetlenül az iskolai oktató-nevelő munkájukban nem gyümölcösöztetik. A továbbképzés csak az iskolai valósággal szoros összefonódásban tudja megoldani feladatát. Vagyis a bemutató tanítások egész sorát kell nekünk szervezni ahhoz, hogy a továbbképzés hatékonyságát mérni, érzékelnünk tudjuk exakt módon és tovább lépve azt is kell vizsgálni, hogyan tükröződik mindez a tanulók képességének fejlődésében és teljesítményének fokozásában.

Minden továbbképzési akció, tanfolyam annyit ér, amennyit sikerül tanárainknak a tanítási órán és órán kívül megvalósítani. Tehát növelni kell a gyakorlatok számát, ahol a pedagógus konkrétan tevékenykedhet, ahol a pedagógiai gyakorlat által igazolt új eredményekre vezető módszeres eljárások kipróbálhatók és elterjeszthetők. Ezt segíti a bázisiskolák hálózata, melynek rövid másfél éves tapasztalatai is kedvezőek. Amit nem vállalhat magára a posztgraduális stúdium, azt a gyakorlati munkát kellő hatékonysággal a Továbbképzési Kabineteknek kell végezniük a jövőben is. További finomítással, sok-sok hasznos módszer népszerűsítésével.

Az eddig elmondottakból is, de a pedagógusképző intézményekkel kialakított rövid kapcsolatok tapasztalataiból is kitűnik, hogy nem lehet a pedagógusképző intézmények és a Továbbképzési Kabinetek közös tevékenységét csak az *egyéves vezetői tanfolyamokkal* kapcsolatos feladatok ellátására leszűkíteni. Bár távol áll tőlem, hogy ezt a színvonalas szakmai kéadernevelést lebecsüljem, amely az egyéves tanfolyamokon folyik. Hiszen megyékben, városokban ezek közül a tanfolyamhallgatók közül kerülnek ki majd a jó szakfelügyelők, tanfolyamvezetők és munkaközösségvezetők.

A PEDAGÓGUSOK TOVÁBBKÉPZÉSÉNEK KORSZERŰSÍTÉSE

(ÖSSZEGEZÉS)

HEGEDŰS ANDRÁS

főiskolai főigazgató

Előadásomban a *továbbképzés néhány elvi kérdésével, a továbbképzés jelenlegi helyzetének kritikai vizsgálatával és a posztgraduális stúdiummal kapcsolatos jelenlegi állásfoglalásunkkal* kívánok foglalkozni.

I.

A pedagógusok továbbképzésének néhány elvi kérdése

1. A pedagógusok rendszeres és szervezett *továbbképzésének fontosságát, szükségességét* mindenki elismeri. *A szocialista társadalom* magasrendű igényeket támaszt a pedagógusokkal szemben. *A tudományos-technikai forradalom* eredményei a pedagógusokat is új ismeretek szerzésére ösztönzi, és olyan gondolkodó, alkotó készség, szellemi rugalmasság kialakítására serkenti, amellyel a pedagógusok alkalmazkodni tudnak a társadalmi igényekhez és a tudomány fejlődéséhez. A pedagógusok *szakmai műveltségének jellege* (a tudományos felkészültség; a pedagógiai pszichológiai kulturáltság; a marxista világnézeti meggyőződés, elkötelezettség; a politikai meggyőződésből és hivatástudatból fakadó közéleti tevékenységre való készség; a közlés fejlett képessége) is előtérbe helyezi a pedagógusok továbbképzésének fontosságát.

2. A továbbképzés, a szakmai műveltség szintjének az emelése a múltban is összefonódott a haladás gondolatával. Ma — a legmagasabb rendű társadalmi forradalom időszakában — a továbbképzéssel szembeni igény felfokozódott.

3. Nemcsak a pedagógusok továbbképzésének fontosságáról, szükségességéről kell beszélnünk, hanem annak *továbbfejlesztéséről, korszerűsítéséről is*.

4. Az igényesebbek a pedagógusok továbbképzéséről szólván már nemcsak a *kötelességet*, hanem a *jogokat* is hangsúlyozzák. Az 1962-ben Montreálban tartott UNESCO-konferencia határozatában ezt olvassuk: „A világ valamennyi gyermekének joga van ahhoz, hogy szaktárgyukban és a pedagógiában kitűnően képzett pedagógusok oktassák, ugyanakkor a *pedagógusoknak is joguk van arra, hogy szaktárgyaikban és a pedagógiában bővítsék ismereteiket és minél magasabb képzettségre tegyenek szert.*”

5. Ebből következik az is, hogy a pedagógusoknak maguknak is egyértelműbben kell követelniök, *hogy teremtsék meg számukra a rendszeres továbbképzés lehetőségét és feltételeit*, maguk is *fogalmazzák meg továbbképzési igényüket*, és *vegyék igénybe különböző szervezeteiket* továbbképzésük minél tartalmasabb és minél eredményesebb megvalósítása céljából.

6. A pedagógus-munka szakmai tartalma, etikai és társadalmi fontossága megköveteli, hogy azoknak *a pedagógusoknak kötelességévé kell tenni a továbbképzést*.

akikben a továbbképzéshez való jog igénye nem támadt fel. A továbbképzést korunkban *kötelezővé* kell tenni, az *önkéntesség* a továbbképzési forma megválasztásában érvényesüljön.

7. Szükségesnek látszik, hogy *a továbbképzés fogalmát korszerűen és helyesen értelmezzük*. (Nem hiányt pótol, nem új diploma megszerzésére jogosít; a képzettséget emeli magasabb szintre; az alkotó pedagógiai munka értékét és hatékonyságát nötteti; a pedagógus kvalifikációját biztosítja; a pedagógus pályán belül — az erkölcsi és anyagi megbecsüléssel — az előbbre jutás, a helyesen értelmezett egyéni karrier kiélési lehetőségének feltételeit teremti meg stb.)

8. Hazánkban külön kérdésként kell foglalkoznunk azoknak a pedagógusoknak a továbbképzésével, akik *képesítés nélkül kezdték meg munkájukat*, és úgy szereztek diplomát, hogy a pedagógusképző intézmény formáló erejét nem érezhették meg.

9. A pedagógusok továbbképzésének hangsúlyozásakor többször a mindennapi, aprólkos gyakorlati munka igényéből indultak ki végletesen úgy, hogy sokszor már a merev praktikizmus ülte meg a továbbképzést. *A korszerű továbbképzés szemléletét az alkotó gyakorlati munka igényének, a tudomány fejlődésének, a pedagógusok differenciált érdeklődési körének stb. együttes figyelembe vétele kell, hogy meghatározza.*

10. A továbbképzés kulcskérdése az *érdekeltség kérdése*. Jelenleg a továbbképzésben nem érdekelt sem a pedagógus, sem az iskola. Így válik formalitássá sok esetben a továbbképzés. A pedagógusok jobbára felesleges tehernek érzik, az iskolák pedig legszívesebben visszatartják róla pedagógusaikat, vagy a gyengébb, kevésbé használható emberanyagot küldik a különböző továbbképzési tanfolyamokra.

11. *A kiegészítő, diplomaszerező képzést és a továbbképzést el kell választani egymástól, s az előbbivel szemben ennek az utóbbinak legyen nagyobb tekintélye, rangja.* Jelenleg fordított a helyzet: magasabb képzést (főiskola helyett egyetemet) szerezve mind anyagilag, mind társadalmilag magasabb státusba kerül a nevelő s rendszerint átkerül más iskolatípusba is. Holott nem az a cél, hogy a jobbaktól kiürüljön lassan egy-egy nevelői részleg. Arra kell törekedni, hogy a saját státusán belül maradván, tehát pl. általános iskolai felső tagozatos nevelőként dolgozva képezze tovább magát a pedagógus. Jelenleg *az érdekeltiség a diplomaszerezés és nem a továbbképzés irányába hat.*

12. Az érdekeltiséget össze kell kapcsolni *a továbbképzés gyakorlati hasznosításával, hatékonyságával* is. Nem elégséges kritérium tehát a továbbképzés elvégzése, annak a gyakorlati oktatónevelő munkában való érvényesítését is elemezniök, értékelniök kell a szakfelügyelőknek, igazgatóknak.

II.

A pedagógusok továbbképzésének jelenlegi helyzete, problémái

A jelenlegi továbbképzési rendszer a 109/1969. MM. sz. utasítás rendelkezéseinek megfelelően alakult ki. Megyénkben is ennek az utasításnak megfelelően létesült a továbbképzési hálózat.

A jelenlegi továbbképzési rendszer szervezéséről, tartalmi és módszertani problémáiról, hatékonyságáról tudományos igényű kritikai jellegű megállapításokat nem tehetünk, de bizonyos tendenciákat máris észlelünk, s eddigi tapasztalataink is arra késztetnek, hogy a korszerűsítés érdekében javaslatainkat megfogalmazzuk.

Az MM 1969-es utasítása alapján létrejött továbbképzési formák — helyesen — a *differentiáltság* fontosságát érzékeltetik. Ezt a törekvést kell továbbfinomítani úgy, hogy a továbbképzési formák sokszínűsége, összetettsége lehetőséget biztosítson a pedagógusoknak arra, hogy egyéni hajlamuk, érdeklődésük, lehetőségük szerint vegyenek részt a továbbképzésben.

A mai továbbképzés ugyanakkor sok vonatkozásban *áttekinthetetlen, egyenetlenül, tetszőlegesen szervezett, gyakori benne a kapkodás, a főlösleges párhuzamosság, s ez kedvezőtlenül befolyásolja a továbbképzés jelentőségét, fontosságát.*

Javasoljuk:

1. A továbbképzést koordináltabbá kell tenni. A megyei, városi továbbképzési központok éves és távlati terveivel összhangba kell hozni az egyéb szervek által végzett továbbképzéseket.

2. Rendezni kell a művelődésügyi osztályok és kabinetek viszonyát, kapcsolatát. Megvizsgálálandónak tartjuk: az MM-nek vagy az OPI-nak nem kellene-e egyértelműbben vállalnia a továbbképzés központi — elvi — irányítását. Ennek a központi szervezetnek lehetne a megyei szervezete a Továbbképzési Kabinet.

— A jövő egyik alapvető továbbképzési formája a *komplex továbbképzés*, amelyen a pedagógus együtt, egyszerre kap szaktárgyi, pedagógiai-pszichológiai és ideológiai továbbképzést.

Javasoljuk:

Ki kell dolgozni a komplex továbbképzés tartalmát, főbb módszereit, meghatározni szervezetét.

A jövő másik alapvető továbbképzési formája az *önképzés formájában történő továbbképzés*. Az önképzés a pedagógusnak a pályával, a hivatással, önmaga emberiségével szembeni örökös tartozása. Enélkül elképzelhetetlen a művelt, szocialista pedagógus. Az önképzésnek több területe lehet: a pedagógiai kísérletezés, az önálló tudományos munkavégzés stb. A pedagógiai kísérletezést, egy-egy sajátos nevelői teljesítményt a továbbképzésben való részvételnek kell minősíteni. Az önálló tudományos munka az általános és középiskolákban az utóbbi években elsorvadt. Kiszorult az iskolákból a tudományos tevékenység. A tudós-tanár az iskolának is emeli a rangját, tekintélyt ad neki, ugyanakkor a többi pedagógusban is igényt ébreszt. Az iskolákban jelenleg uralkodó tudományellenesség ellen a tanügyigazgatásnak is komolyan fel kell venni a harcot.

Javasoljuk:

1. Ki kell dolgozni az önképzés formájában történő továbbképzés *területeit* (pedagógiai kísérletezés, önálló tudományos munkavégzés stb.): *irányításának, ellenőrzésének elveit, módszereit, értékelésének, minősítésének anyagi és erkölcsi feltételeit.*

2. Az önképzés formájában történő továbbképzés nem mellőzhető formái a *tanulmányi kirándulások, a szakmai utak*. Meg kell vizsgálni, miképpen lehet biztosítani kedvezményes továbbképzési bel- és külföldi utakat a nevelők számára. Különösen fontos ez az *idegen nyelvet tanító tanárok* részére: az ő továbbképzésüket elsősorban az illető nyelveterrületen tartott nyári egyetemeken, tanfolyamokon való szélesebb körű részvétel formájában kell biztosítani.

3. Be kell illeszteni a pedagógustovábbképzés állandó formái közé a *rádiót, televíziót és a filmet*. Ennek a mikéntjét az illetékes szakembereknek ki kell dolgozniuk.

4. Meg kell határozni az iskolák igazgatóinak, a szakfelügyeletnek a feladatkörét az önképzéses formában részt vevő pedagógusok továbbképzésének segítségével és értékelésében.

5. Az önképzés formájában történő továbbképzésnek előfeltétele, illetve nagy segítőtje a könyvtár. Fejleszteni kell a Továbbképzési Kabinetek és az iskolák könyvtárait. Anyagi támogatást kell nyújtani a saját könyvtár fejlesztéséhez. Javasoljuk, hogy az MM továbbképzési alapot létesítsen, amelyből egy kis alapkönyvtárral tudna útnak bocsátani minden újonnan kinevezett tanárt. Javasoljuk, hogy a pedagógusok prémiumának legyen egy sajátos típusa: a továbbképzési prémium, amely könyvvásárlásra jogosít fel.

A jövőben is nagy gondot kell fordítani a pedagógusok ideológiai-világnézeti-politikai továbbképzésére. Eddigi tapasztalataink szerint ezt a képzést a legszervezettebben a Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetem valósítja meg. Nagy népszerűsége van az állami továbbképzési szervek által szervezett 2 éves szakosított ideológiai továbbképzésnek.

Javasoljuk:

1. A Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetem a meglevő tagozatokon kívül egyéb tagozatokat is szervezzen az igények és az egyéni érdeklődés kielégítése érdekében.

2. Rendezni kell a 2 éves szakosított ideológiai tanfolyamon részt vevők óradíjazását, az eredményes befejezés után az anyagi megbecsülés lehetőségét.

A speciális munkakörök száma és fontossága az utóbbi időben megnőtt. Az itt dolgozók (napközi otthonos nevelők, ifjúsági könyvtárak vezetői, a „Világnézetünk alapjai” és a „Honvédelmi ismeretek” című új tárgyak tanítói, a felnőttoktatásban tanítók gyermekvédelmi, pályaválasztási felelősök stb.) továbbképzése nélkülözhetetlen. Ezeknek a továbbképzése lényegében a képzés hiányait pótolja.

Javasoljuk:

A pedagógusképzésben biztosítani kell olyan szak vagy szakok létrehozását, amelyek a speciális pedagógiai munkakörök ellátására képesítenek. — Jelenleg szélesíteni kell a továbbképzési hálózatban a speciális tanfolyamok körét.

A jövőben is komoly feladatot jelent a vezetők továbbképzésének biztosítása és rendezése. Itt az igazgatók, igazgatóhelyettesek, szakfelügyelők, a káderutánpótlást biztosító kiváló nevelők mellett mindazokra a pedagógusokra gondolunk, akik a pedagógusok továbbképzésének vezetésében valamilyen formában részt vesznek. Az oktató-nevelő munka műhelye az iskola és a különböző nevelési intézmény. Az ott dolgozó nevelők továbbképzésének szervezője, irányítója és ellenőrzője az intézmény igazgatója. Ezért az igazgatók és a szakfelügyelők felkészültségét és felelősségét fokozni, fejleszteni kell.

Javasoljuk:

1. Az igazgatókat, igazgatóhelyetteseket tehermentesíteni kell (adminisztrátor, iskolatitkár alkalmazásával), hogy idejük legnagyobb részét az iskolák pedagógiai vezetésére fordíthassák, színvonalas továbbképzés keretében biztosítani kell, hogy a korszerű iskolavezetéshez szükséges ismereteket elsajátítsák.

2. Az iskolák igazgatói a továbbképzési kabinetek éves és távlati tervének megfelelően készítsék el a nevelők továbbképzési tervét. Mozgósítsák a nevelőket a különböző továbbképzési formákban való részvételre, és informálódjanak ott végzett munkájukról.

3. Sokasodnak a *szakfelügyelők* tennivalói. Javasoljuk, hogy a szakfelügyelő egy szaktárgyra felügyeljen, és heti óraszámra 6 órára csökkenjen.

4. Szabályozni kell a továbbképzés irányításában, ellenőrzésében az *igazgatók és szakfelügyelők együttműködését*.

5. Rendezni kell az igazgatók, helyetteseik, a szakfelügyelők, a továbbképzés vezetésében részt vevő pedagógusok továbbképzésének szervezeti kereteit, irányítóit, tartalmát stb.

A továbbképzési rendszerben nagy feladat hárul a *továbbképzési kabinetekre*.

Javasoljuk:

1. A továbbképzési kabinetek *személyi, tárgyi, anyagi feltételeit* a továbbképzési színvonal követelményeivel kell összhangba hozni. (Könyvtár, szemléltetési eszközök, jegyzetek és tematikák sokszorosítása stb.)

2. Fokozott gondot kell fordítani a továbbképzésben részt vevő *bázis-iskolák* anyagi, tárgyi, személyi ellátottságára, hogy az igényeknek megfelelhessenek. Ki kell dolgozni a közreműködő kiváló pedagógusok anyagi elismerésének rendszerét.

III.

A posztgraduális stúdium, mint a pedagógusok továbbképzésének egyik korszerű formája

A nemzetközi szakirodalom és törekvések vizsgálata alapján a pedagógusok továbbképzésének olyan formájával foglalkozott mai tudományos ülésünk, amelynek bevezetésére nálunk még nem történtek kísérletek. Ez az *egyetemhez, főiskolához kapcsolt továbbképzés a posztgraduális stúdium*. A posztgraduális stúdium *tematikája is komplex*: a szaktudományt, a marxizmus—leninizmust, a pedagógiát, pszichológiát, szakmetodikát stb. egyaránt felöleli. Ennek a továbbképzési formának a magasabb szintjét az biztosítja, hogy *teljes egészében a pedagógusképző intézményekben* (egyetemen, főiskolákon, tanító- és óvónőképző intézetekben) *történik*.

Az UNESCO 1968-ban és 1970-ben Prágában és Pozsonyban tartott ülésén a különböző európai országok szakemberei vitatták meg az egyetemhez, főiskolához kapcsolt továbbképzés, a posztgraduális stúdium problémáit. Magyarországon először a Szegedi Tanárképző Főiskola ma, 1971. április 1-én tartott tudományos ülésen foglalkozott a posztgraduális stúdiummal.

A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Ülésszakán a külföldi szakemberek véleményével egybehangzóan a következő érvekkel *indokoljuk* az egyetemhez, főiskolához kötött továbbképzés szükségességét:

Az önművelés, a továbbképzés eddig alkalmazott formái ma már nem minden esetben biztosítják a pedagógusok korszerű továbbképzését, s ezért számukra is meg kell teremteni a szervezett továbbképzés egy újfajta és magasrendű intézményes formáját, s ez a posztgraduális stúdium lehet.

Figyelembe kell venni azt a tartalmi fejlődést, amely az általános és középiskolák tantervi anyagában mutatkozik. Ezekben az iskolákban fokozódik a tudományosság felé való orientálódás. Ha a pedagógus meg akar felelni ennek az egyre jobban érvényesülő tendenciának, kapcsolatot kell teremtenie újból a tudománnyal, élményanyagává kell tennie az új tudományos eredményeket. Ez pedig csak az egyetemen, főiskolán lehetséges.

Ha igényünk a tudós-alkotó tanár, akkor a továbbképzésnek feltétlenül kell olyan részének is lennie, amely a pedagógus bizonyos területen végzett tudományos tevékenységét támogatja, segíti, ehhez pedig tartalmas segítséget csak az egyetemek, főiskolák adhatnak.

A pedagógusképzésnek és a továbbképzésnek egységes egészet kell képeznie.

A továbbképzés nem lehet alacsonyabb szintű, mint a képzés. A posztgraduális képzésnek ott kell folynia, ahol a képzés befejeződött.

A spontán tanulást rendszeres tanulmányozássá kell változtatnia. Ez pedig magas szinten az egyetem, főiskola irányításával valósulhat meg.

Csak a posztgraduális stúdium képes a tanári kvalifikációt magasabb szintre emelni.

Az egyetemhez, főiskolához kapcsolódó továbbképzés *nehézségeit* a következőkben látjuk:

Az egyetemek, főiskolák jelenlegi helyzetükben nem képesek teljesíteni a tanárok továbbképzésével kapcsolatos feladatokat. Legfeljebb arról lehet szó, hogy bizonyos mértékben bekapcsolódnak a főbb feladatok megoldásába. Nem vehetik magukra az egész munkát, csak segíthetik. Sem a személyi, oktatói, sem a pénzügyi feltételek nem állnak rendelkezésre.

Ha minden pedagógus számára kötelező a posztgraduális stúdium, hogyan teremtik meg ennek a feltételeit az iskolában?; ki fogja helyettesíteni a pedagógusokat?; egyszer kell részt vennie a pedagógusnak a posztgraduális stúdiumban vagy többször?; ki fedezi a pedagógus költségeit?; stb.

Azokban az államokban, ahol a posztgraduális képzést bevezették, *a felsőoktatási intézményeken kívül is fenntartanak egy jól szervezett továbbképzési hálózatot.*

Javasoljuk:

1. A magyar szakembereknek állandóan részt kell venniük minden olyan tanácskozáson, ahol a posztgraduális képzés tapasztalatait, tendenciáit vitatják meg;

2. Országos szintű tanácskozásokon meg kell vitatni a következő problémákat: kik vehetnek részt a posztgraduális stúdiumban?; milyen legyen a posztgraduális stúdium programja, módszere, hogyan történjék a gyakorlati megvalósítása?; milyen anyagi és erkölcsi előnyt biztosít (esetleg címmel is együttjárhat) a posztgraduális stúdium eredményes elvégzése azokkal szemben, akik más továbbképzési formában vettek részt? stb.

3. A posztgraduális stúdium kísérleti munkálatait meg kell kezdeni néhány pedagógusképző intézményben. A Szegedi Tanárképző Főiskola készséggel vállalná a kísérletben való részvételt. Saját kiadványunkban, a Tudományos Közleményekben népszerűsítjük a posztgraduális stúdium lényegét, funkcióját.

4. Eddigi tapasztalataink alapján fel kell hívni a pedagógusképző intézmények figyelmét a következőkre: Továbbképzési prémiumok révén anyagilag is érdekeltté téve ne másodlagos, hanem élvonalbeli erőiket állítsák be a továbbképzési munkába; vonják be intenzíven továbbképzési feladatok ellátásába a tudományos intézetek dolgozóit is: általában tudatosítani kell a pedagógusképző intézményekben, hogy a továbbképzési munkát nem szabad lebecsülniük: munkájuk egyik legfontosabb részének kell látniuk ezt. A továbbképzési feladatok minél eredményesebb megvalósítása révén lehet elérni azt, hogy minél intenzívebb kapcsolat jöjjön létre a pedagógusképző intézmények és az iskolák között. Így valósulhat meg az is, hogy mint szellemi irányító, mint előre hajtó, színvonal-ösztönző állandóan jelen legyen az egyetem és a főiskola az iskolák életében.

Tanulmányok a társadalomtudományok köréből

TARTALOMJEGYZÉK

I. Marxizmus—leninizmus, történelem

<i>Fehér István</i> : A földreform és hatásának néhány jellegzetessége Szegeden	3
<i>Kallós Gábor</i> : Szabadidő-vizsgálat tanárjelöltek körében	23
<i>Rigó Jázon</i> : Az információ filozófiai fogalmáról	35
<i>Vidács Ferenc</i> : Magyarország gazdasági kapcsolatai a fejlett tőkés országokkal a felszabadulás előtt és után	43
<i>Bezdán Sándor</i> : Hódmezővásárhelyi olvasóköri (1869—1900)	61
<i>Kováts Zoltán</i> : A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig	77

II. Nyelv és irodalom

<i>Békési Imre</i> : A kalocsai kötélfonás	89
<i>Benkő László</i> : Az írói szótár címszavai	101
<i>Hegedűs András</i> : Juhász Gyula nézetei a pedagógia, az irodalmi nevelés és a közoktatás-politika alapvető kérdéseiről	125
<i>Inczeffi Géza</i> : Mikrotoponimiai vizsgálatok	157
<i>Inczeffi Géza</i> : Néhány Csongrád megyei határnev elemzése	169
<i>Lizanec Petro</i> : A magyar—ukrán nyelvi kapcsolatokról	177
<i>Makarov V. I.</i> : Процессы наминации в сфере рыболовецкой лексики русского языка ..	189
<i>Palásti László</i> : Magyarországi legenda az ifjú Dumas születéséről	201
<i>Penavin Olga</i> : A határozó kifejezési lehetőségei a jugoszláviai magyar nyelvújításokban	213
<i>Rozgonyi Miklósné</i> : A közmondások Csokonai műveiben	225
<i>Szent-Iványi Béla</i> : Politikai ferdítések Petőfi műveinek német fordításaiban	237

III. Pedagógia és lélektan

<i>Berezcki Sándor</i> : A polgári iskolai tanárképző főiskola felsőoktatáspedagógiai hagyományai-ból	245
<i>Geréb György</i> : Monoton-állapot, vigilitás és érzelem a kutatások mai állásának tükrében	263
<i>Geréb György</i> : Középiskolások térszemléletének kísérletes vizsgálata	277
<i>Kisvárdai Károly</i> : Az auditív megértés néhány kérdése különös tekintettel a nyelvi laboratóriumi munkára	287
<i>Riesz Béla</i> : Társaskapcsolatok összehasonlító vizsgálata általános iskolai tanulónál	307
<i>Veszprémi László</i> : A tanulók szociális státusának vizsgálata az iskolai és családi mikrokörnyezetben	323
<i>Waldmann József—Vecsernyés András</i> : Fiatal pedagógusok a közéletben	333

IV. Művészet

<i>Avasi Béla</i> : Elemzés és gyakorlat a főiskolai zeneelméletoktatás II. félévében	347
<i>Frank Oszkár</i> : Debussy—prelűdök elemzése (IV)	371
<i>Kardos Pál</i> : A kromatika intonálásáról	383
<i>Vinkler László</i> : A művészeti alkotások szemléletének elvi szempontjai és módszertani problémái	391

СОДЕРЖАНИЕ

Общественные науки

(Res.)

I. Марксизм—ленинизм, история

<i>Фехер, И.</i> : Аграрная реформа и некоторые её особенности в Сегеде	3
<i>Каллош, Г.</i> : Исследование свободного времени среди студентов пединститута	23
<i>Риго, Я.</i> : Философское понятие информации	35
<i>Видач, Ф.</i> : Экономические связи Венгрии с развитыми капиталистическими странами до и после освобождения	43
<i>Бездан, Ш.</i> : Читательские кружки в г. Ходмезёвашархей (1869—1900)	61
<i>Ковач, З.</i> : Развитие численности венгерского населения со времени завоевания отечества до 1870 г.	77

II. Язык и литература

<i>Бекеш, И.</i> : Витьё каната в г. Калоча	89
<i>Бенке, Л.</i> : Заглавные слова языка словаря писателя	101
<i>Хегедюш, А.</i> : Взгляды Дьюлы Юхаса о некоторых основных проблемах педагогики, литературного воспитания и политики народного образования	125
<i>Инцифи, Г.</i> : Микротопонимические исследования	157
<i>Инцифи, Г.</i> : Анализ нескольких топонимов Чонградской области	169
<i>Лизанец, П.</i> : К вопросу о венгерско—украинских межъязыковых контактах	177
<i>Макаров, В. И.</i> : Процессы наминации в сфере рыболовецкой лексики русского языка	189
<i>Палашти, Л.</i> : Венгерская легенда о рождении Дюма-сына	201
<i>Пенавин, Ольга</i> : Возможности выражения обстоятельств в венгерских диалектах Югославии	213
<i>Розгони Миклошне</i> : Пословицы в произведениях М. Чоконаи	225
<i>Сент-Ивани, Б.</i> : Политические искажения в немецких переводах произведений Ш. Петефи	237

III. Педагогика и психология

<i>Берецки, Ш.</i> : Из педагогических традиций института подготовки учителей для „гражданских школ”	245
<i>Герёб, Дь.</i> : Состояние монотонии, vigильности и чувств в отражении современных исследований	263
<i>Герёб, Дь.</i> : Экспериментальное исследование пространственного восприятия у учащихся средней школы	277
<i>Кишвардаи, К.</i> : Некоторые проблемы аудитивного понимания, с особенным вниманием на работу в языковом кабинете	287
<i>Рис, Б.</i> : Сопоставительное исследование взаимосвязей у учащихся восьмилеток	307
<i>Веспреми, Л.</i> : Исследование социального статуса учащихся в микроатмосфере школы и семьи	323
<i>Вальдман, Й.—Вечернеш, А.</i> : Молодые педагоги в общественной жизни	333

IV. Искусство

<i>Аваши, Б.</i> : Анализ и практика теории музыки институтского обучения во II. семестре	347
<i>Франк, О.</i> : Анализ прелюдий Дебюсси (IV.)	371
<i>Кардош, П.</i> : Об интонации хроматики	383
<i>Винклер, Л.</i> : Принципиальные аспекты и методические проблемы восприятия художественных произведений	391

INHALTSVERZEICHNIS

Studien aus dem Bereich der Gesellschaftswissenschaften (Res.)

I. Marxismus—Leninismus, Geschichte

<i>Fehér, I.</i> : Agrarreform und etliche Eigenartigkeiten ihrer Wirkung in Szeged	3
<i>Kallós, G.</i> : Freizeituntersuchung im Kreis der Lehrerstudenten	23
<i>Rigó, J.</i> : Über den philosophischen Begriff der Information	35
<i>Vidács, F.</i> : Ungarns Wirtschaftsbeziehung zu den entwickelten kapitalistischen Ländern vor und nach der Befreiung	43
<i>Bezdán, S.</i> : Lesekreise in Hódmezővásárhely (1869—1900)	61
<i>Kováts, Z.</i> : Die ungarische Bevölkerungsentwicklung von der Zeit der Landnahme bis 1870	77

II. Sprache und Literatur

<i>Békési, I.</i> : Die Seildrehung von Kalocsa	89
<i>Benkő, L.</i> : Stichwörter des Schriftstellerwörterbuches	101
<i>Hegedűs, A.</i> : Ansichten von Gyula Juhász über grundlegende Fragen der Paedagogik der literarischen Erziehung und der Unterrichtspolitik	125
<i>Inczeft, G.</i> : Mikrotoponymische Untersuchungen	157
<i>Inczeft, G.</i> : Analyse einiger FN vom Komitat Csongrád	169
<i>Lizanec, P.</i> : Zur Frage der ungarisch-ukrainischen Sprachkontakte	177
<i>Makarov, V. I.</i> : Nominationsprozesse in der Sphäre des Fischerwortschatzes der russischen Sprache	189
<i>Palásti, L.</i> : Legende in Ungarn über Dumas d. j. Geburt	201
<i>Penavin, O.</i> : Ausdrucksmöglichkeiten der Adverbialien in den ungarischen Mundarten von Jugoslawien	213
<i>Rozgonyi, M.</i> : Sprichwörter in den Werken von Csokonai	225
<i>Szent-Iványi, B.</i> : Politische Entstellungen in deutschen Übersetzungen der Werke von Petöfi	237

III. Pädagogik und Psychologie

<i>Bereczki, S.</i> : Aus den hochschulpädagogischen Traditionen des Lehrerseminars für Bürgerschulen	245
<i>Geréb, Gy.</i> : Monotoniezustand, Vigilität und Empfindung im Spiegel des heutigen Standes der Forschungen	263
<i>Geréb, Gy.</i> : Experimentelle Forschung der Raumbetrachtung von Mittelschülern	277
<i>Kisvárdai, K.</i> : Einige Fragen des auditiven Verstehens, mit besonderer Rücksicht auf die Arbeit im Sprachlabor	287
<i>Riesz, B.</i> : Eine vergleichende Untersuchung der geselligen Beziehungen bei Schülern der Grundschule	313
<i>Veszprémi, L.</i> : Untersuchung des sozialen Status der Schüler in der Mikroumgebung der Schule und der Familie	323
<i>Waldmann, J.—Vecsernyés, A.</i> : Junge Pädagogen im öffentlichen Leben	333

IV. Kunst

<i>Avasi, B.</i> : Analyse und Übung im II. Semester des musiktheoretischen Unterrichts an der Hochschule	347
<i>Frank, O.</i> : Analyse der „Preludes“ von Debussy (IV)	371
<i>Kardos, P.</i> : Über das Intonieren der Chromatik	383
<i>Vinkler, L.</i> : Prinzipielle Gesichtspunkte und methodische Probleme der Betrachtung von Kunstwerken	391

FÜGGELÉK

A posztgradualis stúdium mint a pedagógusok továbbképzésének korszerű modellje

(A Szegedi Tanárképző Főiskolán 1971. április 1-én megtartott tudományos ülészak anyaga.)

DRIEN KÁROLY
NAGY ISTVÁN
MEGYERI JÁNOS
SZABÓ G. LÁSZLÓNÉ
HEGEDÚS ANDRÁS előadása

Felelős kiadó a Szegedi Tanárképző Főiskola igazgatója. Megjelent 500 példányban 40 (A/5) ív terjedelemben. A kézirat nyomdába érkezett: 1971. május 15. Készült monószedéssel, íves magasyomással az MSZ 5601-59 és az MSZ 5603-55 szabványok szerint. 71-3789—Szegedi Nyomda.

